

**VEDA,
vydavateľstvo
Slovenskej
akadémie
vied**

Recenzovali:

prof. PhDr. Marie Krčmová, CSc.

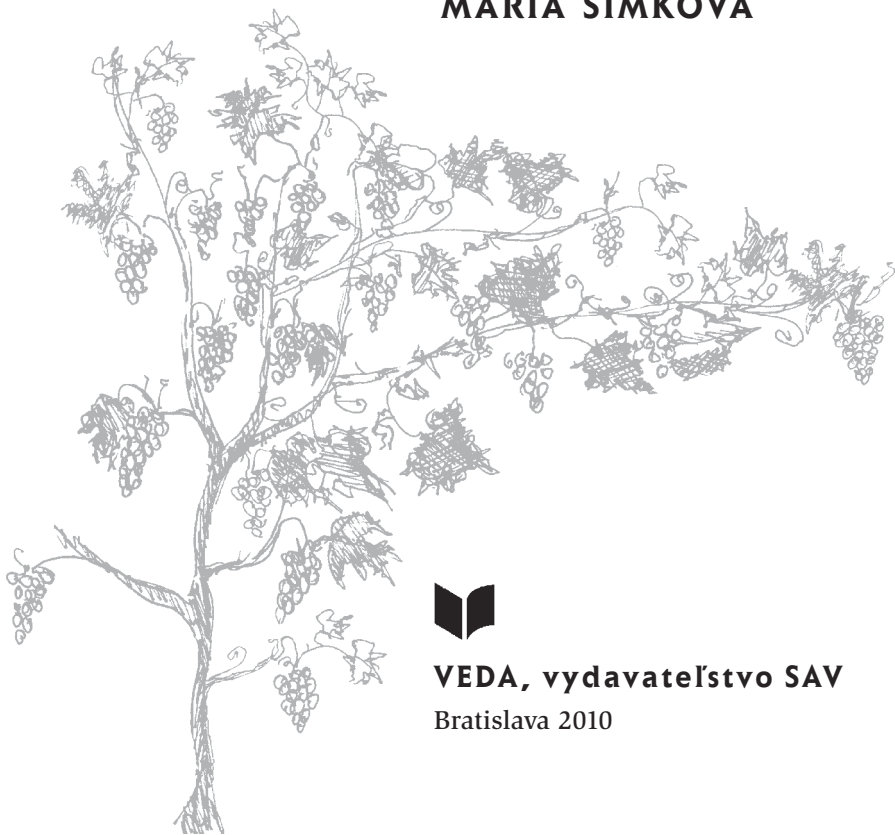
prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

**Človek
a jeho
jazyk /3**

**Inšpirácie
profesora
Jána Horeckého**

Pri príležitosti
90. výročia narodenia
profesora Jána Horeckého

**Editorka
MÁRIA ŠIMKOVÁ**

VEDA, vydavateľstvo SAV
Bratislava 2010

© Miroslava Avramovová, Tomáš Bánik, Božena Bednaříková, Ada Böhmerová, Alena Bohunická, Iveta Bónová, Ján Bosák, Mária Bujalková, Ľudmila Buzássyová, František Čermák, †Světlá Čmejrková, Juraj Dolník, Ladislav Drozdík, Katarína Dudová, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Katarína Gajdošová, Miroslava Gavurová, Ján Genči, Hana Gladkova, Tatiana Grigorjanová, Marie Hádková, Eva Hajičová, Tomáš Hamar, Zdeňka Hladká, Jana Hoffmannová, Edita Hornáčková Klapicová, Martina Ivanová, Jan Kořenský, Jaromír Krško, Viktor Krupa, Hristo Kyuchukov, Jana Levická, Ľudmila Liptáková, Anna Makišová, Anna Maričová, Patrik Mitter, Gabriela Múcsková, Květoslava Musilová, Mira Nábělková, Pavol Odaloš, Martin Ološtiak, Slavomír Ondrejovič, Oľga Orgoňová, Slavka Oriňáková, Ľudmila Ozábalová, Jarmila Panevová, Jana Pekarovičová, Martin Pukanec, Anna Rácová, Ľubomír Rendár, Ivor Ripka, Ján Sabol, Petr Sgall, Věra Schmiedtová, Jana Skladaná, Daniela Slančová, Terézia Slančová, Mária Šímková, František Šimon, František Štícha, Ján Taraba, Dušan Teplan, Eva Tibenská, Slávka Tomaščíková, Jana Marie Tušková, Juraj Vaňko, Marta Vojteková, Miloslav Vondráček, Jana Wachtarczyková, Viera Wambach, Július Zimmermann

V publikácii Človek a jeho jazyk /3, nadväzujúcej na predchádzajúce dva zväzky, sa nachádzajú príspevky prednesené na rovnomennej konferencii konanej 20. – 22. 1. 2010 v Smoleniciach pri príležitosti 90. výročia narodenia profesora Jána Horeckého.

Súpis prác J. Horeckého je spracovaný v jednotlivých zväzkoch publikácie Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (L. Dvonč, 1987, 1997, 1998, 2003; J. Behýlová – Y. Smetanová, 2009; dostupné aj na WWW: http://www.juls.savba.sk/ediela/slovenski_jazykovedci/).

© Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2015

ISBN 978-80-224-1181-3

OBSAH

Adriana Ferenčíková: Otvorenie	9
Pozdravy a spomienky na J. Horeckého	
Petr Sgall – Jarmila Panevová – Eva Hajičová: Pozdravný list z Ústavu formálnej a aplikovanej lingvistiky Matematicko-fyzikálnej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe	12
Slavomír Ondrejovič: Niekoľko zastavení s profesorom Jánom Horeckým	14
Všeobecná jazykoveda	
Juraj Dolník: Jazykový znak ako kultúrna jednotka	20
Jan Kořenský: Hra jako sémiotický koncept	26
Katarína Dudová: Jazyk a myslenie v koncepcii Jána Horeckého z pohľadu kognitívnej lingvistiky	32
František Čermák: Centrum a periférie ešte jednou	42
Ján Findra: Funkčný pohľad profesora Horeckého na jazyk	53
Juraj Vaňko: Jazykové funkcie v koncepcii Jána Horeckého	58
Ján Sabol – Július Zimmermann: Vlnková analýza tranzientov a ich interpretácia metódou generatívnej fonológie	64
Iveta Bónová: Horeckého generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny	73
Miloslav Vondráček: Slovnědruhová klasifikace	78
Jaromír Krško: Profesor Horecký a jeho vklad do rozvoja slovenskej onomastiky	92
Jana Wachtarczyková: Podoby synergie a samoregulácie v jazyku a v slovenskej jazykovede včera a dnes	99
Dušan Teplan: Poznámky k prostredníctvu (Horecký, Benjamin, Deleuze)	110
Klasická filológia	
Ján Taraba: Ars grammatica v diele Marca Terentia Varrona	118
Ľudmila Buzássyová: Fonológia latinčiny Jána Horeckého	127
Tomáš Hamar: Latinské adjektíva charakterizujúce slovo <i>tep</i> v diele Caelia Aureliana a v modernej lekárskej terminológii	138
Martin Pukanec: K sémantike latinského <i>bonus, duenos</i>	148
Ľudmila Ozábalová: Poznámky k Hruškovicovmu jazyku v jeho latinskej barokovej autobiografii <i>Vita Samuelis Hruscowitz</i>	154
	162
Jazyk – etnicita – kultúra	
Viktor Krupa: Proces revitalizácie polynézskeho jazyka. Príklad maorijského jazyka z Nového Zélandu	164
Ivor Ripka: O niektorých problémoch prevodu textov z cyriliky do latinky	170

† Světlá Čmejrková: Identita mluvčích v různých komunikačních situacích: komunikační styly	175
Oľga Orgoňová – Alena Bohunická: Lingvokultúrny aspekt politického diskurzu na Slovensku	188
Jana Hoffmannová: Úřední (administrativní) čeština pod vlivem evropské integrace	198
Pavol Odaloš: Literárne vlastné mená v diele Martina Kukučina	206
Jana Pekarovičová: Profesor Ján Horecký a Studia Academica Slovaca	213

Sociálne determinanty spisovného a národného jazyka – sociolingvistické aspekty komunikácie

Ján Bosák: Stratifikácia slovenčiny podľa profesora Horeckého	224
Gabriela Músková: Status jazyka z hľadiska jazykového plánovania v podmienkach slovenskej jazykovej situácie	238
Tomáš Báník: K sociolingvistickým otázkam bežne hovoreného jazyka na strednom Slovensku	249
Daniela Slančová – Terézia Slančová: Sociálna inštitúcia – komunikačný register – šport	254
Květoslava Musilová: Vztah mladé slovenské generace k některým aspektům česko-slovenských jazykových kontaktů	264
Jana Skladaná: Ján Horecký a jazyková kultúra	274
Edita Hornáčková Klapicová: Je internetová komunikácia nástrojom na zveladenie či ohrozenie jazyka?	280
Ludmila Liptáková: Jazykoveda a lingvodidaktika	290

Kontrastívny výskum

Ada Böhmerová: Udomácnení hostia? Nahliadnutie do prítomnosti anglicizmov a dynamiky ich vplyvu na jazykové roviny súčasnej slovenčiny	302
Míroslava Gavurová: Problematika prekladu lingvistických špecifik v eseji G. Orwella <i>Politics and English Language</i>	314
Tatiana Grigorjanová: Dynamické procesy v slovnej zásobe súčasnej ruštiny a slovenčiny	329
Marta Vojteková: Používanie predložiek <i>do</i> a <i>k</i> v slovanských jazykoch	339
Patrik Mitter: Slovenské zloženiny a ich české sémantické ekvivalenty	349
Katarína Gajdošová: Odras kontaktu češtiny a slovenčiny v biografických rozprávaniach politických väzňov	355

Semiotika – systém/štruktúra – gramatika – sémantika

Ladislav Drozdík: Agreement in the Arabic non-finite relative clauses	370
Anna Rácová: Čas a aspekt v bengálčine	384
Anna Marićová: Viacvýznamovosť slovesných predponových homoným v slovenčine a srbčine	395
Hristo Kyuchukov: Why Roma children from Slovakia do not know Slovak verb tenses	404

Eva Tibenská: Neaktívne špecifikácie subjektového participanta sémantickej štruktúry vety	412
Míroslava Avramovová: Tehotné slová. Adjektíva označujúce oplodnenú ženu (samicu) v lexikografickom spracovaní	424
Slávka Tomaščíková: Naratívne stratégie v televíznych správach	437
Marie Hádková: Sémiotika ve službách aplikované lingvistiky?	445
Slovotvorba – morfematika – morfológia	
Martin Ološtiak: Ján Horecký a onomaziológia	456
Hana Gladkova: Centrum a periferie kategórie deminutivnosti (Co ukázala sonda do paralelního korpusu)	471
Adriana Ferenčíková: Geografický pohľad na niektoré názvy rastlín odvodené od názvov zvierat	487
Jana Marie Tušková: K deklinačným typům českých oikonym	495
Anna Makišová: O nových pomenovaniach v dvoch geneticky príbuzných jazykoch	510
Slavka Oriňáková – František Šimon – Ján Genči: K morfematickej analýze latinských substantívnych a adjektívnych kompozít	516
František Štícha: <i>Predikační</i> , nebo <i>predikativní</i> ? O konkurencii adjektiv zakončených na <i>-ační</i> a <i>-ativní</i> v úzu současné standardní psané češtiny	521
Míra Nábělková: <i>Trojuhelníkový – trojuhelníkovitý, košel'ový – košel'ovitý,</i> <i>citrónový – citrónovitý</i> ... Jedna z typizačných výziev Slovníka súčasného slovenského jazyka pri spracúvaní prídavných mien	529
Martina Ivanová: Epistemická modalita a evidencialita v slovenčine	551
Božena Bednaříková: O lexikální morfologii	566
Aktuálne problémy terminológie a terminografie	
Jana Levická: Horeckého terminológia vo svetle súčasnej terminologickej teórie a praxe	572
Lubomír Rendár: O nových termínoch v slovenskej fonetike	584
Mária Bujalková: Pojmové systémy v lekárskej terminológii	596
Viera Wambach: Chemická nomenklatura – včera, dnes a zajtra	605
Korpusová lingvistika	
Zdeňka Hladká: Korpus soukromé korespondence: zkušenosti a perspektivy	616
Věra Schmiedtová: Český jazyk v období totality 1948 – 1989	621

Handwritten signature in blue ink.

OTVORENIE

ADRIANA FERENČÍKOVÁ
predsedníčka SJS pri JÚLŠ SAV

Vážené dámy, vážení páni, ctené vedecké zhromaždenie,

keď pred niekoľkými desaťročiami profesor Ján Horecký ako predseda Slovenskej jazykovednej spoločnosti otváral jednu z mnohých našich smolenických konferencií, jej účastníkov zidených zo všetkých kútov Slovenska i vzácných zahraničných hostí pozdravil z tohto miesta hexametrami svojho veľkého záhorskeho krajanu Jána Hollého, autora nášho národného eposu Svatopluk. Dnes v rovnakej funkcii stojím pred vami ja, aby som vás, domácich i zahraničných lingvistov, privítala na konferencii venovanej profesorovi Jánovi Horeckému, vedúcej osobnosti slovenskej jazykovedy druhej polovice 20. storočia. Dovoľte mi, aby som rovnako slovami klasicistického poetu, takého blízkeho aj klasickeému filológovi Jánovi Horeckému, vyjadрила radosť, že sme sa tu na jeho počesť zišli v takomto hojnom počte z rozličných bližších i ďalších miest, že sme tu – obrazne povedané

*Z Bistrice úrodnej, z Lamača, z Dúbravky, ze Zóhru,
Ze Stupavy znovu postaveněj, ze Lozorna a Mástu;
Těž veľkí čo Dunaj, menší čo opustilí Dudváh,
Gidru potom chladnú i trnavskéj réčini prúdi...
Nitra čo najstarša a zoborské vislaľi kopce...
Z Dubnice nádherněj, ze žilinských meščaňi ohrad,
S Púchova, Rajca, Kisuc, ze hrozicěj Bistrice Váhu...
Nasledujú, čo sa v najvatšém z Brna vibrali počte...
Čo pri Babich sa Horách, pri poďivném vodmi Kriváňi,
Čo pri Volovci živi, a pnúcej v oblohu Tatry
Ostatních i Fatrách sahajících čelmi na hvezdi,
Těž pri vodách čistích: pri oravskéj réce prebistrěj,
Pri prameňoch vážních, pri Dunajci a Popraďe menšém.
K ním Tisovec veľkú šuhajov podohadzuje částku...
Těž čo Ipel, bistrí čo krotá Hron, a Rimavu brodnú
Vízazni i Dunaj, nad rékami berlu držíci:
Všecci sa prispojčá a silá svím zástupí mnoztvom.*

Aj my sme sa tu dnes – Hollého slovom povedané – *prispojčili*, aby sme pri nedožitých deväťdesiatinách nášho pána profesora Jána Horeckého vzdali hold jeho košatému jazykovednému dielu a jeho encyklopedickým vedomostiam. Nech je jeho tvorivý duch prítomný aj na tejto konferencii.

POZDRAVY
A SPOMIENKY
NA J. HORECKÉHO

Pozdravný list z Ústavu formálnej a aplikovanej lingvistiky Matematicko-fyzikálnej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe

**PETR SGALL – JARMILA PANEVOVÁ –
EVA HAJIČOVÁ**

Vážení kolegové a milí přátelé!

Velmi si vážíme příležitosti spolu s vámi vzpomenout na pana profesora Jána Horeckého. Mrzí nás, že se nikdo z nás, seniorů pražské počítačové lingvistiky, nemůže vaší konference na počest pana profesora osobně zúčastnit, to však asi není tak úplně překvapivé – sice se ještě ze všech sil snažíme v pražském kolektivu nějak se uplatnit, ale přece jen lednové cestování je trochu nad seniorské síly. Vysíláme aspoň zástupce generace mladší a jsme moc rádi, že právě tenhle generační posun nemá na naši ani na vaší straně žádný záporný vliv na těsnou bratislavsko-pražskou spolupráci.

Nemůžeme však aspoň na dálku nepřipomenout vedle nezanedbatelného odborného ovlivnění silná osobní pouta, která nás vážou k profesorovi Horeckému jako neúnavnému a laskavému posuzovateli našich publikací a projektů především díky záštitě, kterou poskytl našemu návrhu na pořádání konference COLING v Praze v roce 1982. To bylo gesto vskutku statečné: návrh na pořádání konference jsme museli podat tři roky před předpokládaným datem, tedy v roce 1979, a naši nadřízení na matematicko-fyzikální fakultě nám jako politicky nespolehlivým naklonění nebyli, ba naopak, spoléhali se na to, že se za nás nikdo nezaručí. Velmi nesměle jsme svou prosbu panu profesorovi při cestě jednoho z nás do Bratislavy přednesli, a přesto, že jsme ho znali jako člověka nesmírně hodného a pro počítačovou lingvistiku zapáleného, už předem jsme se smířovali s tím, že mu nezbude nic jiného, než říci: „Nezlobte se, víte, že bych rád, ale opravdu je to příliš krkolomná konstrukce, než aby to 'nahore' prošlo.“ A co se nestalo – pan profesor jen řekl: „Dobrá, rád se pokusím, aby to prošlo.“ Sami jsme tenkrát ani moc nevěděli, na jakém „podnosu“ a s jakou „oblohou“ ten návrh oficiálně předložit, ale pan profesor si věděl rady. Prostě se jeho zásluhou stalo, že konferenci pořádala Slovenská akademie věd, organizací pověřila pracovníky odboru počítačové lingvistiky na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy v Praze a místem konání byla Praha, prý proto, že v té době nebyly v Bratislavě k dispozici vhodné prostory pro tak velký počet účastníků. (Byla to pak opravdu do té doby a vlastně ještě dlouho potom mezinárodní konference počítačové lingvistiky s největším počtem účastníků, sešlo se jich skoro 500.)

Pořádat konferenci s takovou záštitou byla vlastně jen radost – i když starostí bylo dost, hlavně jsme se obávali, že kolegům z některých zemí budou odepřena českoslo-

venská vstupní víza (šlo tehdy hlavně o kolegy z Izraele) nebo že někteří jiní se nebudou chtít konference pořádané v komunistické zemi zúčastnit (tak se z počátku vyjadřovali někteří kolegové z USA). V obou případech nám pomohla jistá dávka štěstí i kolegiality: v Izraeli tenkrát nebyla počítačová lingvistika ještě tak rozšířena, takže ani na předchozí konference se nehlásili izraelské účastníci (a opět musíme říct, že i zde se profesor Horecký snažil na patřičných místech preventivně zasáhnout, aby k odmítnutí víza nedošlo), a pokud jde o odmítnutí účasti z politických důvodů, velmi svým apelem pomohl tehdejší předseda mezinárodního výboru počítačové lingvistiky profesor Bernard Vauquois s odůvodněním, že přece jde právě o to dát přátelům ze země za železnou oponou aspoň nějakou možnost setkat se s kolegy ze svobodného světa. A ta naše radost vyplývala především z toho, že jsme se na takzvaných schůzích organizačního výboru mohli setkávat s panem profesorem skoro každý měsíc v Praze. Neúnavně cestoval nočním vlakem z Bratislavy, setkali jsme se ráno na nádraží, v jedné či druhé rodině posnídali, pak se „úředně“ sešli v naší pracovně na Malostranském náměstí, probrali, co bylo třeba, poobědvali v některé z malostranských hospůdek a pan profesor se večer odebral zpátky do Bratislavy.

A taky nás potom po celá léta moc těšilo, že pan profesor na tuto vypjatou dobu s neskryvanou radostí vzpomínal. Jistě by i dneska rád přihlížel k tomu, že především díky jemu naše osobní i pracovní kontakty se stejnou radostí pokračují a že na ně neměla záporný vliv ani skutečnost, že jsme po jistou dobu potřebovali k osobním kontaktům z jedné i z druhé strany pamatovat na povinnost mít sebou cestovní pasy, a doufáme, že nás od častého setkávání neodradí ani to, že musíme pořád pamatovat na výměnu peněz.

Přejeme vaší konferenci hodně hezkých setkání a těšíme se, že vás uvidíme někdy v Praze, na Malostranském. Srdečné přivítání a i témata k oboustranně přínosné odborné diskusi tu najdete vždycky a pěkné malostranské hospůdky taky ještě nevyzimely.

Vaši

Petr Sgall, Jarmila Panevová, Eva Hajičová

Niekoľko zastavení s profesorom Jánom Horeckým

SLAVOMÍR ONDREJOVIČ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra
Slovenská akadémia vied, Bratislava

Počas desaťročí, čo profesor Horecký pôsobil v Jazykovednom ústave, sme si ako jeho žiaci a spolupracovníci zvykli, že je pre nás neustále k dispozícii a má pre nás vždy čas. Je to iba ťažko pochopiteľné, ale mali sme dokonca pocit, ktorý mi potvrdili viacerí ústavní kolegovia, akoby profesor Ján Horecký prišiel v prislušný deň do práce práve a najmä kvôli nám. To dokážu naozaj iba najväčší mágovia a on takým bol. S tým súvisí aj moja prvá spomienka naňho, prvé zastavenie, ku ktorému došlo v istý septembrový deň v roku 1972 (alebo 1973?). Vtedy som bol najprv na audiencii u riaditeľa ústavu profesora Jozefa Ružičku, po ktorej mi bolo viac než jasné, že moja cesta do ústavu, kde som mal záujem o miesto interného ašpiranta, je nielen nepriechodná, ale priam zarúbaná. Po spomínanom riaditeľskom rozhovore som zjavne potreboval nejaké povzbudenie, ak už nechcem priamo povedať, že útechu. Našťastie hneď vedľa riaditeľne má miesto pracovňa, ktorú v tom čase obýval profesor Ján Horecký. Aj v danej chvíli bol „namieste“, ako potom takmer vždy aj počas nasledujúcich rokov, ba desaťročí. Vedel, samozrejme, o mojej neúspešnej snahe zamestnať sa v ústave, veď bol zástupcom riaditeľa, no nebol si celkom istý, či sa dá s mojou záležitosťou nateraz niečo robiť, lebo referencie, ktoré o mne prichádzali, neboli pozitívne. Iba z náznakov som pochopil, že šlo o akúsi bohémsku povesť, ktorá sa so mnou spájala a ktorá mi nedovoľovala stať sa interným ašpirantom JÚLŠ SAV. Ale o dvadsať rokov neskôr už táto povesť nebola na prekážku, aby som sa stal riaditeľom toho istého ústavu (aj keď je možné, že medzitým ona povesť trochu vybledla). Som si však istý, že moje antré do ústavu v roku 1977 by sa nevydarilo, keby moju vec nepodporili viacerí pracovníci ústavu vrátane profesora Horeckého.

K výnimočným vlastnostiam Jána Horeckého patrilo aj to, že s každým (aj s úplnými novicmi) hovoril v odbornej i priateľskej debata ako s ozajstným partnerom. Nedával najavo svoju intelektuálnu prevahu, ale povzbudzoval, podnecoval a inšpiroval. Ak sa niekedy hovorí, že v Jazykovednom ústave je klíma ľudsky priaznivá a kolegiálna, „nastavil“ ju podľa môjho názoru najmä on. Predovšetkým on, profesor Ján Horecký, bol tým médiom, z ktorého ústav žije a profituje dodnes.

Keď som už bol šťastne v ústave, odohralo sa (v r. 1978) stretnutie druhé. Vynára sa mi obraz vo vlaku. Cestujeme spolu s profesorom Horeckým nočným rýchlikom z Bratislavy do Prešova. Pre profesora je to rutinná záležitosť, cestuje takto každý mesiac a vydrží pri tom viac ako tridsať rokov. V Prešove (na rozdiel od Bratislavy) veľmi

rýchlo pochopili, čo to znamená mať túto osobnosť za katedrou. Jeho vplyv je tam zjavný doteraz: medzi učiteľmi, ale aj medzi jeho študentmi, z ktorých už mnohí pracujú na katedrách v Prešove, v Košiciach, ale aj inde po Slovensku, ba i v zahraničí. V danej chvíli cestujeme do Prešova na skúšku. Profesor Horecký má byť jedným zo skúšajúcich a skúšaným mám byť ja.

Sedíme vo vlaku, ktorý sa ženie nocou, a trochu sa rozprávame – o čom inom ako o jazykovede. Profesor Horecký sa ma len tak mimochodom pýta, akú otázku by som chcel na skúške, čo mi pripadalo celkom logické. Myslím, že som si vybral štrukturalizmus, ale nebolo mi pritom ľahko, lebo okrem neho ma mali skúšať aj ďalší renomovaní jazykovedci, ktorých som takisto obdivoval: profesor, neskôr akademik Ľudovít Novák, profesor Ján Sabol a profesor Juraj Furdík. Prvý mi dáva otázku profesor Novák: synkopické zmeny v praslovančine. Nevedel som o tom nič, problém musel vysvetliť sám Ľudovít Novák, ale mal som dojem, že nielen mne. Čakám otázku od profesora Horeckého, pri ktorej sa chcem blysnúť. No dáva mi niečo úplne iné (tuším niečo z pomedzia slovtvorby a terminológie). Nie je to však nijaká katastrofa, v priateľskej a prajnej atmosfére sa mi odpovedá dobre.

No nejde, pravdaže, len o atmosféru v Jazykovednom ústave. Jasný štýl i diskusný spôsob Jána Horeckého mali určite vplyv aj na ovzdušie celej slovenskej jazykovedy, aj keď, ako vieme, aj v tomto priestore sa pohybujú rôzne typy. Preto sme viacerí tak citlivo zareagovali, keď sa objavili – nie tak dávno – pokusy dotknúť sa jeho cti.

Ako je známe, už od začiatku profesionálnej dráhy zaujala profesora Jána Horeckého terminológia. Postupne oživoval a vlastne aj oživil vedeckú a odbornú slovenčinu. Okrem toho venoval pozornosť i jazyku literatúry počnúc jazykom svojho obľúbenca Jána Hollého a končiac podrobnými analýzami jazyka súčasnej slovenskej literatúry. Zakladateľský význam majú jeho práce *Slovtvorná sústava slovenčiny* (1959) a *Morfematická štruktúra slovenčiny* (1964). Neskôr prišli aj ďalšie slovtvorné a iné monografie, domáce i zahraničné, vďaka čomu sa aj v zahraničí hovorilo a doteraz hovorí o slovenskej slovtvornej škole.

Prof. Ján Horecký bol priekopníkom a rozvíjateľom lingvistického výskumu i na mnohých ďalších poliach. Položil základy slovenskej fonológie a gramatiky inšpirovanej generatívnymi podnetmi. Za svojho predchodcu ho oprávnenne považuje aj súčasná korpusová lingvistika na Slovensku. Rozvinul teoretický a metodologický výskum jazyka jednak ako dlhoročný hlavný redaktor teoretického *Jazykovedného časopisu* a jednak v podobe veľkého počtu štúdií, nadväzujúcich na domácu i zahraničnú literatúru, i v podobe knižných monografií *Základy jazykovedy* (1975, 1978) a *Vývin a teória jazyka* (1983). Nezaobmedniteľné ostane jeho vedenie projektu *Dynamika slovnej zásoby spisovnej slovenčiny*, plodom ktorého je vo vedeckom svete známa a úspešná rovnomenná monografia (1989). Napísal stovky komentárov, rozhľadových článkov, recenzií i poznámok akoby na okraj, v ktorých s potrebným nadhľadom a detailne glosoval aktuálny vývoj disciplíny doma i vo svete. Širšej verejnosti venoval knižné práce *Spoločnosť a jazyk* (1982), *Slovenčina v našom živote* (1988), *O jazyku a štýle kriticky aj prakticky* (2000) a viaceré ďalšie.

Profesor Ján Horecký sa preslávil, ako všetci dobre vieme, aj originálnou teóriou spisovného jazyka, ktorou – v súlade s tzv. komunikačno-pragmatickým obratom vo svetovej jazykovede – reagoval na novú klímu a podnety vedeckého diskurzu poslednej tretiny 20.

storočia. O tom, aký bohatý a široký bol vejár jeho záujmov, svedčia nielen disciplíny, v ktorých bol na Slovensku absolútnou (a prirodzenou) autoritou (fonológia, gramatika, lexicológia a sémantika, štylistika a textológia, spisovný jazyk a jazyková kultúra, sociolingvistika a psycholingvistika, všeobecná a teoretická, matematická a porovnávacia jazykoveda, filozofia jazyka), ale aj počet a typ jazykov, ktoré skúmal. Okrem rozmanitých variet slovenčiny sa zaoberal češtinou, maďarčinou, latinčinou, starogréčtinou, plánovými jazykmi a nakoniec aj sociolingvisticky mimoriadne zaujímavým rómskym jazykom.

Roky profesorovi Horeckému neuberali takmer nič na jeho čínorodosti a kreativite. Bol – na veľké šťastie slovenskej jazykovedy – veľmi dlho na vrchole tvorivých síl a schopností. Mohol pôsobiť dlhé obdobia vo vedení Jazykovedného ústavu (škoda, že nie aj na tom najvyššom poste!) a Slovenskej jazykovednej spoločnosti, vo vrcholných domácich i medzinárodných lingvistických orgánoch, najmä však mohol rozpracúvať svoje teórie. Aj vo veku, keď seniiori obyčajne len oprašujú svoje staršie veci, nás prenikavý duch prof. Jána Horeckého neprestával obdarúvať stále novými námetmi, myšlienkami i poukazmi na prekvapujúce apórie a kuriozity v zázračnom tele jazyka. Stačí si prelistovať jeho práce, ktoré vyšli už v 21. storočí.

Je len prirodzené, že sa profesorovi Horeckému nevyhli ani pocty. Okrem iného sa stal nositeľom Pribinovho kríža I. triedy, viaceré univerzity (prešovská a Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave) si ho uctili čestným doktorátom a ešte aj v roku 2000 mu bol udelený titul Vedec roka SAV. Doplňme však, že ani jeho neobišli „šachy“ a „vyšachúvania“, napr. v situácii, keď bol Jazykovedným ústavom L. Štúra SAV navrhnutý za člena korešpondenta SAV. Túto poctu „riadením“ istých kruhov nikdy nedostal. Bolo to jediné obdobie, keď bol pri našich stretnutiach vážny a možno aj zachmúrený.

Ambíciou Jána Horeckého nebolo nikoho oslňovať (v jeho štýle nájdeme len jemnú metaforu, ktorá ho tak dobre vyjadrovala), ale „len“ približovať vedeckú pravdu o jazyku, čiže pravdu o svete v nás i mimo nás. Pritom nás učil objavovať to zázračné i magické v jazyku, ale zároveň nás upozorňoval, že to nikdy nenájdeme na povrchu vecí, lebo si to jazyk dobre stráži. Učil nás pokore pred jazykom, nie tej predstieranej, ktorej je všade dost', ale tej skutočnej, upozorňujúc na relatívnosť i vedeckej pravdy. Učil nás, že nestačí skúmať jazyk, ale treba dôverne poznať i jeho okolie, že jazyk treba vnímať a vysvetľovať bez falošného nasvecovania a že každý nepremyslený a násilný zásah doň sa môže prejaviť v porušení jeho harmónie. Myslíme na to často pri dnešných „bojoch o dĺžne“ napríklad pri slovách s príponou *-ár*; *-áreň*. Vštepoval nám, že ak chceme učiť ľudí láske k jazyku, nepodarí sa nám to cez represie, čo sme si dobre zapamätali a často pripomínali zasa pri pokusoch novelizovať zákon o štátnom jazyku SR a tanie nám na myslí aj dnes po prijatí tejto novely, ba i po prijatí tzv. Zásad vlády o používaní štátneho jazyka. Takýmto spôsobom je profesor Horecký stále aktuálne s nami. Dobré sa pamätáme, že nám pripomínal aj to, že treba mať systém a koncepciu, ale ani tie nás nesmú (áno, nesmú!) sputnávať natoľko, aby sme museli „zrádzať“ realitu. A to sa u nás akosi stáva v istých prúdoch jazykovedného myslenia aj dnes pomerne často.

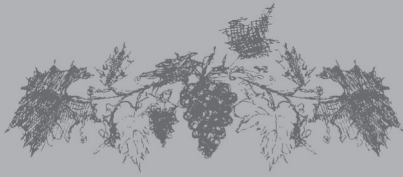
K tomu sa radi napokon naše stretnutie štvrté a posledné. Profesor Horecký prichádza do ústavu na všetky akcie, ktoré organizujeme, i vo vysokom veku (aj po osemdesiatke). Neskôr však jeho návštevy trochu ustávajú, ale v kontakte, našťastie, ostávame. Sám mi pravidelne telefonuje, aby ma oboznámil so svojimi novými jazykovednými výkladmi

a úvahami, ktoré nazýva „nápadmi“. Začiatkom leta 2006 prichádzajú správy, že sa mu zhoršil stav a že ho previezli do nemocnice. Napriek tomu sa nechystám na návštevu, lebo človek nikdy nevie, či jeho návšteva bude vhod alebo nie. Prostredníctvom pani doktorky Anny Rácovej, jeho dcéry, sa však dozvedám, že si pán profesor na mňa spomenul a má želanie vidieť ma. Už nie je v nemocnici, prichádzam ho preto jedného slnečného dňa navštíviť do rodinného domu v Stupave, kde leží za prítomnosti svojich najbližších na snehobielym lôžku. Prisúvajú mi stoličku k posteli, aby sme sa mohli trochu porozprávať. Pán profesor je viditeľne pochudnutý, tvár má vpadnutú, aj hovorí trochu s námahou, ale náš rozhovor plynie a odvíja sa v pokojnom tempe. No malá zmena tu je aj v niečom inom. Vždy, čo sa na pána profesora pamätáme, ho zdobili husté biele vlasy, občas aj predelené pútcom. Aj teraz má vlasy biele ako predtým, ale akoby ešte postriebrené srieňom. Ani to nevyzerá zle, ale vlasy sú iné. Moju pozornosť však priťahujú aj jeho ruky, ktoré má zložené na prsiach, no pri rozhovore so mnou nimi gestikuluje. Je to zvláštne, lebo profesor, ako všetci, čo sme ho poznali, dobre vieme, si pri hovore ani pri prednášaní nikdy nepomáhal rukami, nikdy ich nepoužíval na gestikuláciu. Teraz však rukami pohybuje veľmi výrazne. Keď ich obráti ku mne dlaňami, sú to jeho ruky, ktoré sme všetci v ústave tak dobre poznali. Keď ich však vidím zvrchu, sú kosť a koža.

Chce vedieť, čo je nového v ústave. Informujem ho o nepríjemnej situácii, keď dvaja naši pracovníci podľahli zvodom (mamonu) a vydali iba veľmi nedostatočne modifikované Pravidlá slovenského pravopisu pod svojimi menami. Už nie sú v ústave, ale po našich krokoch, ktoré bolo treba v tejto veci urobiť, sa objavujú z ich strany (!) aj vyhrážky súdom. Profesor Horecký nám však radí, aby sme sa, ak je to len trochu možné, súdom vyhli. Chváli naše aktivity, o ktorých mu podrobne referujem, pričom sa zrazu na mňa pozorne zadíva a všetkých nás náhle prekvapí konštatovaním: „Slavo, aký si ty vyčesaný!“ „Prosím?“ – nemôžem sa neopýtať, lebo v daných podmienkach je to výroky sotva očakávaný. „Aký si ty dnes vyčesaný!“ – opakuje znovu. Aj v posledných hodinách reagoval tak, akoby sa nič vážne nedialo, akoby všetky veci šli aj v tejto chvíli svojim normálnym a prirodzeným spôsobom. Veď vlastne celý čas nás viedol k tomu, aby sme aj jazyk, predmet našich analýz, interpretácií a potešení, vnímali práve takto: ako niečo normálne a prirodzené, ako súčasť nás samých.

Hovorí sa, že každý z nás je nahraditeľný. Ale nepoznám nič nepravdivejšie, ako tvrdí táto floskula. Pre mnohých z nás na Slovensku ostávajú určite dodnes nenahraditeľní Eugen Pauliny, Juraj Furdík i hoci Ladislav Dvonč, aby som spomenul aspoň niektorých z oblasti jazykovedy. A nenahraditeľný so svojimi schopnosťami, charakternosťou a noblesou ostáva pre nás aj profesor Ján Horecký. Všetci my, čo sa nám dostalo cti poznať človeka Jána Horeckého i jeho vedecké a kultúrne dielo, dávno sme sa zhodli – a opakujem to znovu – na jednom: sme šťastní, že sme mohli žiť v dobe Jána Horeckého!

VŠEOBECNÁ JAZYKOVEDA

Jazykový znak ako kultúrna jednotka¹

JURAJ DOLNÍK

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzita Komenského, Bratislava

LANGUAGE SIGN AS A CULTURAL UNITY

Key words: language sign, cultural unity, semiotics, cultural constituent, multiplier, tradition, cultural memory

The word as a typical language sign can be examined from the standpoint of the linguistic, universal and cultural semiotics. The author asks the question what a linguist can obtain by treating the language sign as a cultural unity. His answer is that in this case the language sign appears in three perspectives: (1) the language sign included in the system of the cultural constituents, (2) the language sign in the role of evolutionary and amplifying multiplier, (3) the language sign perceived in the system of conventions as the base of collectives and of the communication between generations which constitutes the tradition and cultural memory. The general question is how the language sign functions in these systems.

Prof. Ján Horecký (1983, s. 50 – 51) oddelil komunikačný (materiálny) jazykový znak od systémového (ideálneho) jazykového znaku, aby ich vzápmí dal do semiotického vzťahu: signifikantom komunikačného znaku je fonetická štruktúra, čiže štruktúra zmyslami vnímateľných prvkov, a jeho signifikátom je systémový (jazykový) znak. Poukazuje na to, že rady zvukov platných v danom jazyku u obidvoch účastníkov komunikácie sa asociujú s konkrétnymi alebo abstraktnými predmetmi, ale asociácie sú sprostredkované ideálnymi objektmi, ktoré sú v danom jazyku ustálené. Odchylnosť tohto nazerania od klasického systémovolingvistického vnímania vzťahu medzi systémovou a rečovou jednotkou ako relácie medzi potenciálnym a aktuálnym je spôsobená prechodom k dôslednému semiotickému nazeraniu, ktoré je riadené fundamentálnou otázkou, čo zastupuje istý interpretovateľný objekt, čiže signifikant (v duchu klasického určenia znaku: znak je niečo, čo zastupuje niečo iné, čo „stojí za niečo iné“). Dôsledný postup v rámci tohto nazerania nás privedie k dovŕšeniu tohto výkladu, k záveru, že ideálny (systémový) jazykový znak, teda jeho signifikant a signifikát, je signifikantom, ktorého signifikát sa vzťahuje na aktuálny objekt. Sledovaný jav teda predstavuje túto semiotickú dvojreláciu:

1. signifikant = zvuková forma – *signifikát* = ideálny jazykový znak
2. signifikant = signifikant a signifikát ideálneho znaku – signifikát.

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-0689-12.

Takto sa semioticky ozrejmuje výrok J. Horeckého, že asociácia zvukových radov s pomenúvanými konkrétnymi a abstraktnými predmetmi ide cez ideálne objekty (op. cit., s. 51). Toto zobrazenie nadväznosti aktuálneho a ideálneho jazykového znaku, pravda, zodpovedá perspektíve recipienta. Zo stanoviska hovoriaceho sa táto semiotická relácia javí takto:

1. signifikant = signifikant a signifikát ideálneho znaku – signifikát = fonetická štruktúra (zvukový rad)
2. signifikant = fonetická štruktúra – signifikát = vymedzený objekt.

Tým, že J. Horecký do nazerania na jazykový znak dôslednejšie vtiahol stanovisko semiotiky, zdôrazňujúc ustálenosť ideálneho jazykového znaku v danom jazyku, čiže jeho stabilitu dosiahnutú konvencionalizáciou, potenciálne smeruje k vnímaniu jazykového znaku ako kultúrneho objektu. Ďalšie pertraktovanie tohto javu v duchu tejto línie vedie k téme jazykový znak ako kultúrna jednotka.

Na úvod vstupu do tejto témy si pripomeňme, že pri hľadaní opory pre etablovanie náuky o jazyku ako autonómnej vednej disciplíny F. de Saussure (1989, s. 52) sa upriamil na vtedy ešte nevyprofilovanú semiológiu: „Ak sme teraz prvý raz mohli lingvistike priradiť miesto medzi vedami, tak len preto, že sme ju uviedli do súvislostí so semiológiou“, ktorá by podľa neho mala byť časťou sociálnej psychológie. Bol to dôsledok chápania jazyka ako systému znakov. Keďže jazykový znak je jedným z exemplárov triedy znakov, bolo mu jasné, že „lingvistika je len časť tejto všeobecnej vedy a zákony objavené semiológiou sa budú dať aplikovať aj na lingvistiku“ (tamže). V saussurovskom duchu povedané, jazykový znak je prominentná jednotka semiotického univerza, ktorého skúmanie má prispieť k poznaniu jazyka aj tohto univerza, čo sa najlepšie realizuje interakciou lingvistiky a semiotiky.

Keď sa položila otázka, čo vlastne predstavuje semiotické univerzum, odpoveď sa našla v jeho stotožnení s kultúrnym svetom. Kultúra sa lokalizovala do semiotického univerza – ujal sa termín semiosféra (Lotman, 1990) – so zdôvodnením, že zakladajúcou funkciou kultúry je znakové osvojenie si skutočnosti. Sformovala sa kultúrna semiotika ako čiastková disciplína semiotiky, a to na téze E. Cassierera (1923), že kultúru istého spoločenstva tvoria symbolické formy, čiže znakové systémy. Na semiotickom podklade sa konštituovala kultúrna antropológia, ktorej protagonistu C. Geertz (1983) určil výskumný program tejto disciplíny výrokom, že ide o vykladanie, interpretáciu spoločenských výrazových foriem. V podstate je to myslenie v duchu Ch. S. Peircea, na ktoré nadväzuje U. Eco, zdôvodňujúc, že „v kultúre sa môže stať každá entita semiotickým javom“ a že „zákony signifikácie sú zákonmi kultúry“, takže „kultúra sa dá naskrze skúmať zo semiotického hľadiska“ (Eco, 1991, s. 54).

Táto epizodická globálna rekonštrukcia istých myšlienkových línií, vzťahujúcich sa na jazykový znak nad jazykovým rámcom, má poslúžiť ako náčrt ideového zázemia nazerania na jazykový znak ako na kultúrnu jednotku. Na tomto pozadí sa nám najprv ukazuje, že napríklad k plnovýznamovému slovu môžeme pristupovať ako k jazykovosemiotickej, všeobecnosemiotickej alebo kultúrnosemiotickej, resp. kultúrnoantropologickej jednotke. V prvom prípade nás zaujíma jeho stavba a fungovanie v prirodzenom jazykovom svete, v druhom prípade jeho charakteristika a miesto v znakovom univerze a v treťom prípade jeho rola v semiotickom svete vnímanom ako znakmi obsadený kultúrny priestor.

Ide o dvojstupňovú abstrakciu: v druhom prípade sa abstrahuje od kultúrnych súvislostí, ktoré sú zahrnuté do tretieho prípadu, a v prvom prípade sa odhliada od mimojazykových znakov, na ktoré sa prihliada v druhom prípade. Všetky prístupy sú, pravdaže, vedecky legitímne, ale vo výskumnej praxi, a to najmä v ére otvárania sa vedných disciplín a ich vzájomného prieniku, pozorujeme transfer poznatkov, ideí aj metodológie. Do pozornosti sa dostáva integrácia výskumných produktov, a to dovtedy, kým sa jazykový znak neocitne v novej paradigme. Do tejto integračnej tendencie môžeme zasadiť nazeranie na jazykový znak ako na kultúrnu jednotku. Atribút „kultúrna“ funguje v tomto prípade ako odkazovač na pojem kultúra, ktorý plní úlohu integrátora pri komplexnej poznávacej rekonštrukcii jazykového znaku.

Keď sa vychádza z toho, že svet znakov je ekvivalentný s univerzom kultúry, jazykový znak, prirodzene, nemôže nebyť kultúrnou jednotkou, a teda výrok, že jazykový znak je kultúrna jednotka, je tautologický, pokiaľ ho nevnímame v kontexte, v ktorom funguje ako informatívna výpoveď. V našom prípade takým kontextom je graduálna opozícia extrakultúrny vz. kultúrny prístup k jazykovému znaku. Pri extrakultúrnom prístupe sa buď nevychádza z toho, že semiotický svet je ekvivalentný s kultúrou, alebo sa jednoducho neprihliada na kultúru ako relevantnú stránku jazykového znaku pri jeho opise a vysvetľovaní. Extrakultúrny prístup, ktorý zahŕňa extrakomunikačné aj komunikačné chápanie jazykového znaku, v pomere ku kultúrnemu prístupu je „ústretovejší“ voči poznávaciemu zaobchádzaniu s týmto javom v duchu scientizmu, t. j. voči prírodovednému modelu poznávania. Z tohto hľadiska jazykové znaky sú objekty, ktorých stavba aj fungovanie sú riadené zákonmi, princípmi, a úloha výskumníka je ich odhaľovanie. Pripomeňme si opäť F. de Saussura, jeho proklamáciu, že keby už jestvovala veda o znakoch, „ukázala by nám, z čoho sa znaky skladajú a ktoré z á k o n y (zvýraznil J. D.) ich riadia“ (Saussure, 1989, s. 52), alebo jeho prvý a druhý princíp znaku, totiž arbitrárnosť znaku a lineárnu povahu označujúceho. Kultúrny prístup nabáda na to, aby sa odhalili neformálne pravidlá, ktorými sa riadi forma, sémantika, syntaktika aj pragmatika jazykového znaku.

Hoci ani kultúrny prístup k jazykovému znaku nie je imúnny proti scientizmu, dominuje pri ňom humanitovedná orientácia založená na postuláte interpretácie. Pri úsilí o integračné vnímanie oboch prístupov poznávacie výdobytky kultúrneho prístupu sa pokúšame chápať ako organické rozvíjanie extrakultúrneho výkladu jazykového znaku (v tomto zmysle hovoríme o graduálnej opozícii medzi sledovanými prístupmi). To znamená, že extrakultúrny teoretický obraz jazykového znaku sa recipuje z pozície otázky, ako zodpovedá predstave o kultúrnej jednotke, resp. ako sa dá prispôbiť tejto predstave. Do centra pozornosti sa dostáva arbitrárnosť a konvenčnosť jazykového znaku ako základný komponent jeho kultúrnej povahy, ktorý má spoločný s nejazykovými znakmi, čo pripomenul už F. de Saussure (op. cit., s. 98): „... v zásade spočíva každý výrazový prostriedok prijímaný istou spoločnosťou na kolektívnom zvyku alebo – čo je to isté – na konvencii.“ Konvencie, pravidlá, tvoriace jej obsah, sú ťažiskovým prejavom existencie kultúry. Arbitrárnosť a konvenčnosť sú kultúrne relevantné príznaky jazykového znaku, čiže sú zložkou jeho kultúrneho statusu. Otázka je, čo je tou poznávacou nadhodnotou, ktorú prináša kultúrny prístup v prospech kompletizovania výkladu jazykového znaku ako kultúrnej jednotky.

Táto nadhodnota sa azda dá výstižne vyjadriť výrokom, že jazykový znak je konštituent a multiplikátor kultúry. Jeho konštituentnosť vyplýva z určenia kultúry interpretatívnou

kultúrnou antropológiou, podľa ktorého kultúra je signifikantná prax, ktorá produkuje významy (Bachmann-Medick, 2003, s. 90). Každý objekt sa môže stať kultúrnym objektom – musí byť vtiahnutý do signifikácie, a teda nadobudnúť istý význam. „Skultúrňovanie“ objektov prostredníctvom signifikácie korešponduje s jednou zo základných potrieb človeka – nájsť vo svete významy, a tak mu porozumieť. Táto potreba je zrejme motivačným prazákladom konštituovania jazykových znakov, a teda aj vytvárania sveta významov ako druhej skutočnosti, čiže kultúry. Signifikácia je teda konštitučný proces kultúrnej jednotky. Keďže jazykovému znaku je vlastná potenciálna dvojstupňová signifikácia, ktorej zodpovedá semiotická schéma, zobrazujúca signifikant a signifikát denotatívneho znaku (=prvá signifikácia) ako signifikant konotatívneho znaku so svojím signifikátom (=druhá signifikácia), jazykový znak je konštituent základnej aj nadstavbovej vrstvy kultúry, a teda funguje ako tranzitná kultúrna jednotka. Reprezentuje aj spája tieto vrstvy. Základná vrstva zahŕňa významy, ktorými – humboldtovsky povedané – jazykovo-kultúrne spoločenstvá svojím spôsobom pretavili skutočnosť na vlastníctvo ducha. Osvojenie si jazykových znakov daného spoločenstva znamená nadobúdanie základnej orientačnej kompetencie, čím sa jednotlivec formuje ako sociálna bytosť modifikovaná danou kultúrnou bázou. Nadstavbová vrstva obsahuje významy, ktoré zodpovedajú reakcii na otázku, čo znamenajú pre nás entity ako komponenty sveta, v ktorom prebieha náš život, čiže akú rolu zohrávajú v našom živote. Pri týchto významoch stvárnajúca sila ľudského ducha, aby sme zostali pri humboldtovskej dikcii, sa prejavuje zjavnejšie ako pri významoch základnej vrstvy. Jazykový znak ako konštituent kultúry s tranzitnou povahou je fundamentálnym determinantom človeka ako kultúrnej bytosti. Na základe tranzitnosti jazykový znak môže fungovať spôsobom, ktorý je jednou z charakteristických vlastností kultúry, totiž sugestívnosť a podprahovosť (porov. s „každodennými mýtmi“ klasika lingvistu orientovaného na kultúrnu semiotiku R. Barthesa, 1964).

Fungovanie jazykového znaku ako multiplikátora sa týka dvoch kontinuit: interpretačnej a evolučnej. Interpretačná kontinuita má svoj základ v tej stránke jazykového znaku, ktorú Peirce nazval interpretant (v protiklade k interpretovi), a v tom, čo označil ako neobmedzená (neohraničená) semióza. Pojem interpretant si môžeme priblížiť aj tak, že je to semiotická reakcia na teoreticky nekonečný reťazec rekurentnej otázky (neobmedzená semióza), čo znamená signifikant, ktorý sa objavuje v interpretácii signifikanta istého (jazykového) znaku. Na neobmedzenej semióze chápanej ako kontinuum interpretačných reakcií je založená amplifikačná reprodukcia v kultúrnom univerze, t. j. reprodukcia, ktorou sa interpretačne rozširuje istý jav v tomto univerze (napríklad intertextualita je prejav pôsobenia tohto mechanizmu). Jazykový znak v tomto svetle sa javí ako amplifikačný multiplikátor, čiže rozmnožovač istého kultúrneho javu na základe bezprostredných aj sprostredkovaných interpretácií.

Jazykový znak sa nám ukáže ako evolučný multiplikátor, keď ho zasadíme do súvislosti s pojmom mém, ktorý sa vzťahuje na hypotetický mentálny korelát biologického pojmu gén, ako aj s pojmom systémová, resp, štruktúrna descendencia, s ktorým u nás pracuje F. Miko (1989). Podľa hypotézy mémy sú zakódované (aj) vo forme jazykových znakov, ktorými sa odovzdávajú kultúrnemu potomstvu, pričom pôsobí princíp selekcie aj mutácie, takže sa presadzujú „silnejšie“ mémy (napríklad kresťanský mém) a dochádza k ich adaptáciám na nové podmienky. To zodpovedá sociobiologickému chápaniu

evolúcie kultúry, podľa ktorého ide o „prirodzený vývoj s výsledkom výrazného zvýšenia výkonnosti druhov zúčastnených na tomto vývoji“ (Finke, 2003, s. 262). Nazeranie so zreteľom na pojem systémová descendencia, ktorým sa vyjadruje, že prvky systému postupne zo seba vzhádzajú, upriamuje pozornosť na ideu kultúrneho vzostupu: „Nový prvok je hodnotovo vyšší, je takpovediac vyšším vývinovým predikátom predchádzajúceho, zakladajúceho prvku, v rámci ktorého sa vydělil“ (Miko, 1989, s. 90). Jazykový znak je teda evolučný multiplikátor aj v tom zmysle, že funguje ako rozmnožovač kultúrnych jednotiek na ich hierarchizačnej línii.

Záver. Výrok, že jazykový znak je kultúrna jednotka, vyplýva z tézy zakotvenej v kultúrnej semiotike a antropológii, že istý objekt nadobúda status kultúrneho objektu tým, že sa mu prisúdi istý význam, čiže „zvýznamnenie“ (sémantizácia v najširšom zmysle) objektu rovná sa jeho „skultúrnenie“ (kultivácia). Predikovaním významu istému zvukovému radu sa tento rad kultivuje, teda stáva sa kultúrnou jednotkou, ktorá má tranzitnú povahu – ňou sa kultúrna povaha jazykového znaku ešte viac zvyrazňuje. Pravda, predpokladom kultivácie je konvencionalizácia sémantizácie, ktorou sa jazykový znak stáva kohéznym činiteľom kolektívu, t. j. elementom, ktorý jednotlivcov stmeluje a stimuluje pocit a povedomie kolektívnosti. V tejto súvislosti sa prejavuje sociálno-kultúrna konštitučná sila jazykového znaku vyplývajúca z toho, že funguje ako médium kohézie, komunikácie a tradície, teda troch fundamentálnych existenčných faktorov kultúry. Tým, že sa uplatňuje ako komunikačné médium, môžu sa vytvárať konvencie, na ktorých je založená súdržnosť daného kolektívu, a formovať povedomie normality, čo je základnou sociálnou funkciou kultúry. Ako závažné médium tradície, ktoré sa z istého hľadiska javí ako kultúrna pamäť, sa podieľa na vytváraní a pestovaní sebaobrazu kolektívu, t. j. jeho identity.

Tento stručný výklad má prispieť k odpovedi na otázku, čo získa lingvista, keď na jazykový znak nazerá ako na kultúrnou jednotku. Ukazuje sa, že sa mu otvárajú minimálne tri perspektívy:

1. kultúrotvorná perspektíva – jazykový znak včlenený do sústavy konštituentov kultúry,
2. perspektíva dynamiky kultúry – jazykový znak v role amplifikačného a evolučného multiplikátora,
3. sociálnoidentifikačná perspektíva – jazykový znak vnímaný v sústave konvencionalizácií ako základu kolektívu a medzigeneračnej komunikácie vytvárajúcej tradíciu, resp. kultúrnou pamäť.

LITERATÚRA

BACHMANN-MEDICK, Doris: Kulturanthropologie. In: Konzepte der Kulturwissenschaften: Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven. Eds. A. Nünning – V. Nünning. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzner, 2003, s. 86 – 107.

BARTHES, Roland: Mythen des Alltags. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1964. 271 s.

CASSIERER, Ernst: Philosophie der symbolischen Formen. Berlin: Bruno Cassierer 1923. 163 s.

ECO, Umberto: Semiotik. Entwurf einer Theorie der Zeichen. München: Wilhelm Fink Verlag 1987. 324 s.

FINKE, Peter: Kulturökologie. In: Konzepte der Kulturwissenschaften: Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven. Eds. A. Nünning – V. Nünning. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzner, 2003, s. 248 – 279.

GEERTZ, Clifford: Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1993. 198 s.

HORECKÝ, Ján: Vývin a teória jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 128 s.

LOTMAN, Jurij M.: Über die Semiosphäre. In: Zeitschrift für Semiotik, 1990, 12, s. 12 – 31.

MIKO, František: Aspekty literárneho textu. Nitra: Pedagogická fakulta 1989. 287 s.

SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Praha: Odeon 1989. 587 s.

Hra jako sémiotický koncept

JAN KOŘENSKÝ

Kabinet obecné lingvistiky a teorie komunikace
Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta
Univerzita Palackého, Olomouc

GAME AS A SEMIOTIC CONCEPT

Key words: game, linguistics, semiotics, rationalism, postmodernism

The conceptualized metaphor of game interpretation of speech and its prerequisites, and of human semiosis in general, means radical change in the way of the understanding of interpersonal communication.

The paper deals mainly with outlining the essential features of the rational game concept (on the background of essential conditions for noetic rationalism in the situation given by the state of science in the post-postmodern context), emphasizing emphasize the noetic means which are/could be in contradiction with a rational conceptualisation of the game principle.

Pro vztah slov znak a hra v noetickém a sémiotickém smyslu je podstatné, že se lze v zásadě zabývat teorií znakovosti bez zřetele k termínu hra, avšak nikoli termínem hra bez jakéhokoli zřetele k termínu znak.

Nejprve se pokusím naznačit trajektorie, po kterých se uskutečňuje „imanentní“ i „implicitně determinovaný“ pojmový pohyb znakového myšlení. Entitativní, jednotkové myšlení se v daných souvislostech mění i v terminologicko-pojmovém smyslu v myšlení relační, tj. místo relativně stabilního repertoáru znaků je třeba mluvit o dynamických znakových vztazích. Třebaže interaktivní dynamické chápání semioze je proklamováno již od času Peirceových základů, zdá se stále zřejmějším, že klasifikace typů znaků vždy vedly k petrifikaci entitativně jednotkového myšlení i tam, kde kritéria stanovení jednotlivých typů znaků jsou zřetelně od původu relační. Se znaky se de facto stále více pracuje nikoli jako s prvky abstraktně instrumentově pojatého repertoáru vyjadřovacích možností, ale jako s vysoce dynamickým, sociálně-psychologicky konkrétním způsobem reálného „sémiotického bytí“ člověka. Tady jsou zřejmé souvislosti s tím, co se nazývá v celé oblasti humanitních věd obratem ke komunikaci, pragmatickým obratem apod. Základní dimenzí tohoto pohybu je vývoj od klasického novopozitivismu k analytické filozofii, od reduktivního vědního imanentismu k interdisciplinárním způsobům relačního myšlení zejména druhé poloviny 20. století.

Také užívání slova hra v oblasti sémiotických způsobů myšlení prochází složitým vývojem, narůstá jeho relevance, užívání tohoto slova překračuje hranice „pouhého“ komplementu úvah o semiozi a stává se podstatnou součástí noetických úvah v nej-

širším měřítku. Argumentace slovem hra při řešení velkých filozofických úkolů a témat má hluboké kořeny. Tento výkladový způsob najdeme – zůstaneme-li v hranicích novodobé filozofie – nejen u Nietzsche nebo Finka, ale i u Hegela nebo Lorenze. Vzestup explikativní relevance slova hra lze nalézt ve fázích spíše ne-racionálních sebereflexí člověka a jeho světa v kontextu 20. století, zejména jeho druhé poloviny. Spíše „obrazné, nedoslovné“ užívání slova hra v těchto souvislostech se proměňuje v užívání slova hra, které takto nabývá nové „doslovnosti“, pozbývá své ilustrativní a komparativní obraznosti, a zároveň se odpoutává od významů, které jsou v běžném jazyce s užíváním tohoto slova spjaty. V případě výroků typu „semioze, komunikace... je jako hra (v šachy, jiné deskové hry, sportovní hry...)“ má však ten, kdo podobného přirovnání užívá, na mysli spíše předem daná pravidla, „lexikální sémantiku“ kamenů, snad ještě potenciální „syntax“ jejich pohybů na desce než takticko-strategickou variabilní procesualitu aktuálních průběhů her. Postupem času se však semioze, řeč, komunikace... v interpretaci stává hrou bez předem daných pravidel, bez „svrchovaných“ a „privilegovaných“ hráčů, je hrou, která se hraje dříve, než se ví, co se hraje, jak se bude hrát, hrou, v níž potenciální pravidla jsou nejvýš vysoce variabilním sedimentem aktuálně vznikajících strategií a taktik. Spíše než sémanticko-syntaktickým potenciálem jsou pragmatikou aktuálního hraní.

Je proto třeba klást otázku, jaké důsledky má formující se „herní sémiotika“ pro vývoj znakového myšlení. V této souvislosti vyslovíme hypotézu, že konceptualizace „původní“ herní metafory, její „nástup“ do pozice teoretického prostředku je stimulatorem a determinátorem nových způsobů znakového myšlení.

Přes právě naznačené zřetelné tendence vývoje znakového myšlení vůbec a přes rovněž naznačené tendence vývoje herní hypotézy není mnoho prací, které se systematicky a explicitně zabývají vztahem termínů znak a hra. Např. v klasické lingvistické sémiotice nalezneme převážně exemplifikační užití deskové hry (šachy) již u de Saussura – na rozdíl od Wittgenstejna „ještě“ nikoli v tom smyslu, že by komparativně-ilustrativní herní metaforika přerostla v základnu podobného řádu, jako jsou *řečové hry*. Snad lze – zjednodušeně – říci, že de Saussure ilustruje herní argumentací svou ve skutečnosti dynamicky chápanou teorii přirozeně řečové znakovosti v zásadě bilaterálního charakteru, zatímco Wittgenstein zkoumá sémiotické chování tím, že hrami jsou pro něho nejen stolní, společenské a sportovní hry, ale veškeré sociální aktivity člověka nazírané sémioticky.

Bylo by ovšem z historického hlediska zjednodušením domnívat se, že vývoj od obznaného herního myšlení typu „X je jako Y“ k explicitnímu, racionálnímu myšlení, kde je již herní hypotéza základním modelačním principem určujícím samo pojetí znaku, a semioze probíhá jednoduše na ose času a lineárně. Je třeba připustit, že tento proces se uskutečňuje u nejvýznamnějších autorit vždy ve své úplnosti a na ose času spíše cyklicky než v jednoduché linearitě. Lze to ukázat u dvou osobností fundujících tento myšlenkový proces – u Wittgensteina a Hjelmsleva.

Nejprve tedy Wittgenstein. Vyjdu z Hubíkovy interpretace: podle něho pozdní Wittgenstein řešil nejprve otázku statutu významu, jenž měl pro něho charakter povýtce dynamický, aktuálně procesuální, formulovaný flukтуаční hypotézou, která jednoduše řečeno znamenala, že významy nejsou diskrétní konstanty dané před řečí, ale dynamickými

hodnotami vznikajícími řečí jako sociálním procesem. Citujme: „Komplex problémů přesahujících jak jednoduše koncipovanou „fluktuální“ hypotézu, tak jednoduchou instrumentální koncepci jazyka objektivistického charakteru řešil pozdní Wittgenstein postulováním jazykové hry“ (s. 80). Na místě je nyní otázka, co to vůbec jazyková hra je. Vlastní Wittgensteinova formulace zní: „...jazyk a činnosti, do kterých je jazyk vetkán, budeme nazývat jazykovou hrou“. Wittgensteinova jazyková hra je tedy podle Hubíka „relativně ucelená základní strukturální složka sociálně-prakticko-jazykové skutečnosti. Je to „sociologizovaný“ a „pragmatizovaný“ Wittgensteinův „gramatický prostor“.“ Pro tuto chvíli postačí konstatovat, že gramatický prostor je původně pro Wittgensteina subsystem jazyka. Nelze však tento pojem chápat tradičně, ale značně široce, může jít právě tak o některou z tradičních „jazykových rovin“, jakož i o funkčně-komunikační existenční formu např. „téhož“ národního jazyka. Jde tedy již u Wittgensteina o proces konceptualizace racionálního herního modelu, nikoli o pouhou metaforickou komparaci.

V procesu konceptualizace jazykové hry je třeba klást však řadu otázek: Hubík se nejprve ptá, zda jde v této souvislosti Wittgensteinovi o jazyk nebo o řeč. Konstatuje, že wittgensteinovská literatura vytrvale vede tento spor odehrávající se na půdě tradičního langue-parolového strukturalismu. Sám však říká, že jazyková hra má být takovým konceptem jazyka, jenž se vymyká každé dosavadní teorii jazyka. Zároveň však zjišťuje, že: „Pojem jazykové hry se geneticky a organicky přihlašuje k dřívějšímu konceptu gramatického „prostoru“ a objektivní stránka používání jazykového výrazu (Verwendung) jednoznačně ustavuje koncepci o objektivní povaze systému pravidel“ (s. 81 – 82). Představuje tedy „jazyková hra“ jazyk ve smyslu langue? Hubík uzavírá jistý kompromis: Jazyková hra je langue, ale: „Nějde o abstrakci „jazyk“ ve smyslu statické předmětné existence, nýbrž o živou jazykovou skutečnost, ve které spíše aktuální používání jazyka reguluje to, co má saussurovská teorie jako regulativ: skutečné živé používání jazyka permanentně koriguje, s tím zároveň determinuje souhrn pravidel v podstatě utvářejících určitou jazykovou hru, a tento neustále modifikovaný souhrn pravidel jazykové hry determinuje používání jazyka“ (s. 82).

Dále je třeba vysvětlit, co znamená konstatování, že teorie jazykových her se vymyká každé dosavadní teorii jazyka. To platí nepochybně především ve smyslu „každé dosavadní Wittgensteinově teorii jazyka“, ale spolu s tím i ve smyslu „každé dosavadní novopozitivistické teorii jazyka“. Naopak je teorie jazykových her v této Hubíkově interpretaci v souladu s klasickou strukturalistickou „langue-parolovou“ teorií jazyka, neboť lze do jisté míry dokázat, že saussurovskému a konec konců i pražskému pojetí langue není socio-pragmatická realnost zcela cizí. V tomto smyslu je tedy zařazení jazykových her do langue formálně korektní. Naproti tomu výše uvedené Hubíkově vymezení jazykových her nesporně přesahuje jakoukoli langovost a je naopak v plném souladu s těmi teoriemi, které primárně monizují tradiční opozitivní dualitu langue – parole, tedy je v plném souladu se základními principy procesuálních a emergentních gramatik (srov. Kořenský, 2007, 2008).

Věnujme teď pozornost otázce konceptualizace pojmu hra v sémiologických teoriích L. Hjelmsleva.

Je patrná těsná vazba mezi Hjelmslevovým uvažováním o znacích zcela obecně a o znakovém (nebo neznakovém) charakteru činností označovaných jako hry. Potvr-

zuj se zjištění, že v těchto souvislostech Hjelmslev ještě neuvažuje o hře jako o mezilidské interakci, jako o procesu, jako o jedinečné události, ale pouze o definičních „lexikálně-paradigmatických“ předpokladech ke hře. Do úvah nejsou zahrnuty ani zřetele k syntakticko-funkčním předpokladům ke hře (definice pohybu kamenů), tím spíše ne faktory pragmatické – tedy strategicko-taktická struktura dané hry. Jde však již o racionální korektně konceptuální myšlení o vztahu sémiotických soustav a her, pro které je charakteristické, že je již prosto jakékoli „pouhé“ ilustrativní metaforiky herního výkladu znaku.

Z pochopitelných důvodů v Hjelmslevových výkladech chybí zřetel k pozdnímu Wittgensteinovi, jemuž jsme výše prostřednictvím Hubíkových interpretací věnovali pozornost. Příčina je v časových okolnostech vydávání a v souvislosti s tím i širší dostupnosti Hjelmslevových a Wittgensteinových prací.

Je zřejmé, že „konstrukční sepětí“ způsobů užívání slov znak a hra v oblasti obecně noetického, referenčního, sémiotického uvažování má komplikovanou historii, spočívající v tom, že původní metafora se racionálně konceptualizuje. Tento proces se objevuje již u „zakladatelských“ osobností, ale v jistém smyslu jde o proces ne dosud dokončený. Růst relevance „herního myšlení“ je však nejpodstatnějším ze stimulů proměny znakového myšlení.

Shrňme základní rysy, které tento proces charakterizují.

Se „zmizením“ instrumentality, zprostředkování, reprezentace, tedy rysů postmodernou charakterizovaných a negovaných typických znaků modernistické metafyziky, mizí i důvod pro jakákoli a priori předpokladů k řeči obsažená obecně v pojmech systém znaků, specificky v lingvistickém *langue* či v různých podobách konceptu kompetence. Řeč není hra v šachy s předem danými pravidly mající své „svrchované“, „privilegované“ hráče, řeč je nejvýš ona hra bez (předem daných) pravidel, hra, v níž se hraje dříve, než se ví, co se hraje, jak se hraje, hra, v níž jsou potenciální pravidla nejvýš vysoce proměnlivý sediment aktuálně vznikajících strategií a taktik. Máme-li užít tradičních termínů, pak je řeč primárně dialog, aktuální interakce produkující pouze pravděpodobnostně definovatelný potenciální předpoklad (diferenci), produkující však i aktuální personalitu a subjektivitu komunikantů. Řeč je parole, performance, text „rezultující“ pravděpodobnostně identifikovatelné předpoklady k řeči i jejich nositele – komunikanta samotného.

Jazyk není apriorní systém (znaků, jednotek, pravidel atd.), jazyk je kontinuální výsledek/předpoklad her. Normy řečového chování vytvářené aktuálně, probíhající hrou jsou nejvlastnějším předmětem teoretického zájmu. „Jednotky“ a vysoce konstantní pravidla jsou „jen“ nejvýš pravděpodobné normy a konvence. Strategie a taktika jako nejpodstatnější prvek aktuální řečové události (tedy aktuální řečové hry) je pro teorii *pruis*, pravidla jsou „jen“ vysoce pravděpodobné taktické prvky.

Každý akt řeči, řečové hry jako faktor dynamický je závažnější než jakýkoli projev statiky. Statika, stabilita, pravidelnost, řád je jen zvláštní mezní případ dynamiky, nikoli naopak, jak je tomu v tradiční gramatice. Gramatika budovaná na racionálně pojatém principu hernosti je interaktivní¹, dynamická, při tradiční terminologii je gramatikou norem. Je relační, nikoli jednotková. Princip její výstavby je založen na primární sa-

¹ Jde o interaktivitu v dvojím smyslu: herně integrující původní subjektivitu podavatele a příjemce i o interaktivitu integrující původní protikladení komunikantů a referovaných objektů světa věcí.

mozřejmosti komplexních sémiotických aktů, tzv. elementární znakové jednotky jsou zaváděny jen v případě interpretační nezbytnosti.

Lingvistická racionální formulace noetického principu hry má však několik úskalí, několik otevřených otázek.

Na prvním místě je to „osud“ subjektu komunikanta, jenž již není, jak řečeno, oním suverénním subjektivním nositelem a uživatelem jazyka jako potenciálních pravidel platných před užitím. Je desintegrován, učiněn v nějakém smyslu do jisté míry pasivním, je rozpuštěn v procesech řeči, je jimi spíše „rezultován“, vytvářen. Jednotlivé řečové hry, jichž se během dne a života účastní, jej určují, nikoli pouze naopak. Nemá vlastně svou řečovou, jazykovou integritu, identitu, nemá v pravém slova smyslu ani své vlastní řečové dějiny. Je tonoucím i plavcem v rozmanitých vodách řečových her v nekonečném splývání a přelévání intertextualit.

Na druhém místě je tu problém/nebezpečí dané chápáním komunikace-hry-řeči jako onoho „prvého daného“. Postmoderní filozofování o řeči (textu, epistémě, diskurzu atd.) se – vlastně paradoxně – nezříkalo potřeby zcela modernistického hledání „prvého daného“. Ve své „lingvocentrické“ podobě trvá mnohdy na tom, že jím je právě řeč. Negace každého užití opozice subjektu a objektu, „rozptýlení“ subjektu vede k důslednému monismu, kde řeč se stává oním „sebe-ze sebe-povždy-vše-dávajícím“. (Lze říci, že tento monismus je zrušením obou krajních způsobů decentrace každého „původně“ symetrického, rovnovážného protikladení subjektu a objektu; to lze uskutečnit extrémně „redukcí“ vztahu na (lidské) vědomí, právě tak jako „redukcí“ na materiální, objektivní svět, jenž obsahuje/produkuje i toto lidské vědomí. Právě tak jako vědomí při opačné redukci produkuje „reálný“ svět. Jde tedy o jeden z nejdůslednějších způsobů „zrušení“ opozice mezi tzv. idealistickým a materialistickým pohledem na (lidský) svět.

Absolutní monizaci řeči, která chce být radikálně lhostejná k jakémukoli – reduktivnímu nebo nereduktivnímu – odvození od duality subjektu a objektu jako prvního daného, může být ovšem posílen, ne-li petrifikován metaforický charakter konceptu hry, právě tím se mohou snižovat možnosti jeho racionálního výkladu. Oslabuje se tím možnost skutečně racionálního pochopení principu interaktivity v těchto souvislostech. Každá důsledná monita může pouze zakládat svou vnitřní interaktivní skladebnost, jedině takto tedy může řeč udílet platnost personickým nositelům, participantům této interaktivity (komunikantům ve vzájemné interakci, jejich schopnosti difference výrazů jako interakce mezi jejich aktivitami k „světu věcí“ a aktivitami „světa věcí“ ke komunikantům).

Navíc se slovo hra v těchto noetických podmínkách „vysouvá“ ze své „původní“ významové platnosti, což je ovšem zároveň již běžný průvodní jev metaforizace. Hra je v těchto souvislostech výraz pro sebevytvářivý pohyb, jenž obsahuje „svět věcí“ právě tak jako komunikanty. To platí zejména pro krajní představu hernosti řeči. Avšak hernost – jak již bylo řečeno – může být chápána i v tom smyslu, že jde o hru, jejíž pravidla nejsou ani konstantní, ani nejsou předem dána, ani být předem dána nemohou, ale v ní jsou „ještě“ její hráči, kteří svým strategicko-taktickým chováním neustále vytvářejí, dotvářejí a přetvářejí její pravidla. Nemohou však v úplnosti, plně ostrosti a explicitnosti tato pravidla „metaherně“ vyslovit. Tito hráči jsou hrou spoluvytvářeni, aniž jsou v ní „beze zbytku“ rezultativně obsaženi. Jsou právě tak vně jako uvnitř hry.

Řeč ovšem také není jen hra někoho s někým, ale i o něčem: ono něco vzniká v řeči právě tak, jako ji to (skrže komunikanty a jejich interakci s oním něčím) vytváří. Ono něco se „poznává“ takto právě řečí. Znamená to pak, že řeč není ono „sebe-ze sebe-povždy-všedávající“ první dané nejen proto, že lišení prvých a druhých daností není nic jiného než zjednodušené čtení mimořádně složitých interakčních sítí vztahů řečové artikulace přírody, člověka a jeho bytí, ale také proto, že řeč/hra jako rozptýlený původní apriorní instrument tu není sama, ale je zprostředkovanou reflexivní interakcí něčeho skladebně „původnějšího“.

Zdá se, že má-li být metafora hernosti racionálně a přitom nikoli extrémně konceptualizována, znamená to učinit krok „před“ zrcadlo postmoderny a do jisté míry znovu pokorně hledat adekvátní způsoby artikulace vysoce dynamické, interaktivní, dialektické, vytvářivé a vytvářené skladebnosti nejvyšších řádů složitosti. V nich je řeč bezpochyby mnohem více než reprezentující instrument privilegovaně reflektujícího subjektu, ale méně než „první dané“. Lze to ovšem bezesporu označit za krok zpět. Připomeneme, že spíše než o krok zpět jde o pohyb k racionalitě s poučeností tím vším, co mimo jiné každou (nebo snad jen určitou, dosavadní) racionalitu popíralo. O pohyb k racionalitě nového typu.

LITERATURA

HJELMSLEV, Louis: O základech teorie jazyka. Praha 1972. 154 s.

HUBÍK, Stanislav: Jazyk a metafyzika. Praha 1983. 190 s.

KOŘENSKÝ, Jan: Paradigmata zkoumání řečové komunikace. In: Slovo a slovesnost, 2007, roč. 68, č. 3, s. 163 – 169.

KOŘENSKÝ, Jan: Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí. In: Člověk – jazyk – text. Ed. A. Jaklová. České Budějovice: Jihočeská univerzita 2008, s. 15 – 20.

SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Praha: Academia 1996. 468 s.

WITTGENSTEIN, Ludvík: Philosophische Untersuchungen. Tagebücher 1914 – 1916. Tractatus logico-philosophicus. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1990. 620 s.

Jazyk a myslenie v koncepcii Jána Horeckého z pohľadu kognitívnej lingvistiky

KATARÍNA DUDOVÁ

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

LANGUAGE AND REASONING IN JÁN HORECKÝ'S CONCEPT FROM THE VIEW OF COGNITIVE LINGUISTICS

Key words: language and reasoning, Ján Horecký, cognitive linguistics, cognitive grammar, communicative reasoning, cognitive reasoning, logical spectrum, logical predicates, schemes of events, prototypical verbs

On an international level cognitive linguistics began to evolve by founding the *International Cognitive Linguistics Association* in 1989. The aim of the contribution is to point out that already Ján Horecký's conception contained opinions on the relations between language and reasoning which could be relevant impulses for the cognitive research of the Slovak language. These opinions include: 1. The integration of communicative and cognitive reasoning into one subsystem of thought by which the communication is bound not only to a single sound-conditioned speech act (communicative-pragmatic linguistics). 2. The emphasis on the complex unity of the thought and language domains on the basis of setting apart several levels between the objective reality and the word (similarly, cognitive grammar explores the units of grammar as inherent symbols that do not exclude the levels of the reality and thought when creating a linguistic sign). 3. The specification of the logical spectrum and logical predicates on the level of thought with the special semantic characteristics in the linguistic area (cognitive grammar elaborates 7 schemes of events described on the basis of prototype verbs with equivalents in all the languages of the world). 4. The exploration of the levels between language and reasoning in non-derived words where an etymological research is necessary (emphasis on the mutual co-operation of synchronic and diachronic research in cognitive linguistics).

Úvod

Kognícia je predmetom skúmania už viac než dve tisícročia (predmet filozofických diskusií už v antike a za posledných 100 rokov súčasť behaviorálnej a neskôr kognitívnej psychológie), a len za posledné tri desaťročia sa formuje v lingvistiky ako samostatná paradigma s vlastnými princípmi a metodológiou. Cieľom príspevku je zistiť, či sa teória J. Horeckého zo začiatku osemdesiatych rokov zaoberá iba klasickými problémami vzťahu myslenia a jazyka, alebo v nej nachádzame impulzy, ktoré korešpondujú s najnovším prúdom kognitívnej lingvistiky.

Koncepcia Jána Horeckého patrí v slovenskej lingvistiky k najprepracovanejším teóriám o vzťahu jazyka a myslenia. Okrem neho sa touto problematikou zaoberal v definícii jazyka a jeho funkčnej súvislosti s myslením Á. Kráľ, ktorý spresňuje formuláciu

J. Ružičku o tesnej spätosti jazyka s myslením (Kráľ, 1974, s. 29 – 32). Á. Kráľ i J. Horecký skúmajú súvislosť jazyka a myslenia v komunikačnej interakcii a podčiarkujú, že jazyk plní nielen funkciu komunikatívnu, ale súčasne prostredníctvom neho vyjavujeme naše myšlienkové procesy a videnie sveta.

Hoci sa J. Horecký vo svojich prácach explicitne neprihlásil k novému prúdu, ktorý sa začal v svetovej lingvistiky výraznejšie formovať v 80. rokoch 20. storočia, aj vďaka svojim prednáškovým pobytom v Kanade, Číne a iných krajinách či dlhodobému pôsobeniu v domácich, ale i medzinárodných orgánoch priniesol do slovenskej lingvistiky v tejto oblasti výskumu jazyka veľa cenných podnetov. Svoje teórie o vzťahu jazyka a myslenia zachytené napr. v monografiách *Základy lingvistiky* (1978) alebo *Spoločnosť a jazyk* (1982) formuluje ešte skôr alebo v približne rovnakom čase, keď kognitívna lingvistika zaznamenáva prvé väčšie úspechy: 1) rok 1987 sa považuje v kognitívnej lingvistiky za prelomový, keďže nezávisle od seba vyšli dva tituly s novým pohľadom na jazyk: *Základy kognitívnej gramatiky* od Ronalda Langackera¹ a *Ženy, oheň a nebezpečné veci* od Georga Lakoffa²; 2) od roku 1989 sa prúd kognitívnej lingvistiky zjednocuje na organizačnej platforme International Cognitive Linguistics Association (ICLA)³; 3) vzniká Slavic Cognitive Linguistic Association, ktorá organizuje medzinárodné konferencie; 4) od roku 1990 dodnes vychádza každý štvrtý rok časopis *Cognitive Linguistics* (www.degruyter.de/journals/cogling), pri ktorého zrode stál žiak N. Chomského a jeden z jeho najväčších odporcov George Lakoff. V rámci týchto vedecko-organizačných aspektov sa kognitívna lingvistika naďalej rozvíja ako relatívne homogénny prúd jazykovedy (hoci nevyklučuje pluralitu prístupov) so špecifickou metodológiou a princípmi, ktorými sa odlišuje od predchádzajúcich lingvistických paradigiem. Na platforme základných téz kognitívnej lingvistiky ďalej sledujeme Horeckého teóriu jazyka a myslenia v štyroch impulzoch.

Prvý impulz: Komunikatívne myslenie a poznávacie myslenie

J. Horecký nielen reaguje na nové trendy v lingvistiky, ale súčasne ich prehodnocuje aj vo vzťahu k predchádzajúcim prístupom. Toto úsilie o vyvažovanie viacerých paradigiem v nazeraní na jazyk (nie synkretizmus) dobre vidieť pri rozlišovaní pojmov *komunikatívne myslenie* a *poznávacie (gnozeologické) myslenie* (Horecký, 1982, s. 22). Samotné myslenie tu nadobúda dva rozmery, a to pragmatický, zameraný na vzťah jazykových znakov k ich používateľom (komunikatívne myslenie), a sémantický (poznávacie myslenie), upriamený na vzťah jazyka k svetu, denotovanej veci. Poznávacie myslenie nadobúda cez komunikatívne myslenie širší spoločenský zmysel tým,

¹ R. Langacker sa zaoberal popisom gramatických pravidiel.

² G. Lakoff sa pokúsil postaviť základy štúdia ľudského myslenia. Zaoberá sa tým, ako sa prejavuje ľudské myslenie v jazyku. Je to obsiahle dielo, ktoré zahŕňa celý rad odborov. Je určená nielen pre lingvistov, ale aj psychológov a antropológov.

³ Na stránkach ICLA nájde čitateľ odkazy na publikácie z oblasti kognitívnej lingvistiky a diskusné fórum, do ktorého prispievajú významní lingvisti. ICLA umožňuje bádateľom nájsť domovskú inštitúciu, na ktorej môžu výsledky svojho výskumu ponúkať iným bádateľom. ICLA od roku 1989 každé dva roky organizuje medzinárodnú konferenciu (v roku 2007 v Krakove). Poľská jazykoveda je kognitívnej lingvistiky veľmi naklonená (Łódź, Lublin, Krakow).

že prostredníctvom zmyslového a pojmového poznávania pre seba prechádza k poznávaniu pre iných. Na druhej strane poznávacie myslenie prehlbuje pragmatický zmysel úspešnej/neúspešnej (vydarenej/nevydarenej) výpovede u komunikačného partnera o aspekt zhody jazyka s objektívnou skutočnosťou na základe prakticko-poznávacích potrieb človeka. Termínmi komunikatívne a poznávacie myslenie J. Horecký naznačuje vzájomné prepojenia filozofických východísk komunikačnej a kognitívnej lingvistiky, t. j. pragmatizmu, zdôrazňujúceho konanie jednotlivca s cieľom dosiahnuť úspech, a fenomenológie, založenej na tom, že veci poznávame také, aké sa nám v našom vedomí javia, a nie, aké sú samy osebe.

Prostredníctvom významových štruktúr jazykových prostriedkov poukazuje fenomenologická analýza na pojmy, javy v našom vedomí a možnosť, ako ich lingvistika môže vidieť, reflektovať. Pojmy sú nadjazykové, univerzálne a sú súčasťou poznávacieho myslenia, ktoré J. Horecký chápe ako proces postupného abstrahovania od zmyslového (nerozčleneného) poznania k pojmovému myslieniu (tamže). S úsilím o sprostredkovanie pre iných a vďaka rôznym logickým operáciám pojmy nadobúdajú významy vlastné určitému jazyku a jazykovému spoločenstvu, čím sa stávajú súčasťou komunikatívneho myslenia. Hoci J. Horecký vo svojich prácach do týchto súvislostí hlbšie nezachádzal, dotkol sa nielen ich relevantnosti pre hlbšie pochopenie základných funkcií jazyka (dorozumievacej a poznávacej funkcie), ale aj podstaty jazyka.

Pomocou myšlienkového transformácie zmyslovej (telesnej) skúsenosti na nadjazykové pojmy (poznávacie myslenie) a pojmov do významov daného jazyka na základe logických myšlienkových operácií (komunikatívne myslenie) sa J. Horecký nepriamo vyrovnáva s úskaliaми pragmatizmu a fenomenológie. Poukazuje na to, že komunikácia nemá výlučne viesť k dosahovaniu individuálnych komunikačných cieľov, a tým k relativizácii pravdy a hodnôt, ako to presadzuje pragmatizmus, ale k upevňovaniu ľudských spoločenských väzieb, ku kultúre, ktorá je verná spoločným skúsenostiam, „veciam“, tradícii, hodnotám, minulosti: „... národné jazyky neprestanú byť ... jedinečným a nenahraditeľným prostriedkom na vyjadrenie emócií, pocitov krásna i životných pocitov vôbec“ (c. d., s. 107).

Akcentovanie spoločenského aspektu komunikácie je na jednej strane vonkajším prejavom komunikačnej lingvistiky, no na druhej strane signalizuje poznávacie myslenie J. Horeckého vnútornú inklináciu k fenomenologickému pohľadu, k telesnému základu nášho myslenia: „Fenomenologie zkoumá, co ze zkušenostního obsahu je v tezích obsaženo; pro každou abstraktní myšlenku chce ukázat, co je za ní skryto, jak se k ní dospívá, co je za ní viděného, žitého. Odhalujeme něco, co zde již bylo, co jsme cítili, viděli jaksi koutkem oka, ale ne plně věděli, „co nebylo přivedeno k pojmu““ (Patočka, 1995, s. 11). Vďaka tomuto filozofickému impulzu je jazyk chápaný nielen ako médium dorozumievania, ale súčasne ako prostriedok toho, ako sú univerzálne pojmy uložené v mysli konkrétnej kultúry na základe spoločnej zmyslovej skúsenosti s okolitým svetom. Na druhej strane J. Horecký upozorňuje na to, že cesta k pojmom vedie cez logickú myšlienkovú rovinu (Horecký, c. d., s. 19), nie je teda priama. Práve logické myslenie je súčasťou špecificky ľudskej myšlienkového oblasti a nie je vlastné nijakým zvieratám (c. d., s. 21). Preto ani fenomenologická analýza jazyka sa nezaobíde bez vysvetľovania logických štruktúr jednotlivých jazykových prostriedkov, ktoré majú funkciu sprostred-

kovat' pojmy „od poznania pre seba k poznaniu pre iných“ (c. d., s. 22) a stať sa tak súčasťou komunikatívneho myslenia.

Horeckého koncepcia jazyka a myslenia z dnešného pohľadu predstavuje preklenutie dvoch filozofických východísk (fenomenológie a pragmatizmu), a tým aj dvoch lingvistickej paradigmat. Hoci tu nejde o programový zámer, v termínoch *poznávacie* a *komunikatívne myslenie* sa J. Horeckému podarilo rozlíšiť i súčasne prepojiť nejazykové (obrazné a technické) myslenie a jazykové logické myslenie a s tým súvisiace dva myšlienkové procesy: od sveta k pojmom a od pojmov k jazykovým významom. Tým, že neoddeľuje striktné jazykové od mimojazykového, denotát od pojmu, dostáva sa do centra jeho pozornosti nie štrukturalistický pojem langue, ale kognitivistami preferovaný langage, reč ako ľudská schopnosť či jazyk tesne prepojený s konceptuálnym systémom človeka.

Druhý impulz: Sémantika (pojmem, logické spektrum, sémantické príznaky, gramatika a semiotické jednotky)

Ako vidno, termínmi *komunikatívne* a *poznávacie myslenie* prináša J. Horecký do slovenskej lingvistiky nový pohľad na vzťah jazyka a myslenia. V rámci jazykového a myšlienkového procesu pripisuje špecifické miesto sémantike a sémantickej interpretácii: „Sémantická interpretácia je výsledkom jazykového a myšlienkového procesu, realizuje sa v myslení (komunikatívnom) a hovorení“ (Horecký, 1978, s. 53). Premyslene a jasne to ukázal pri vymedzení miesta sémantických príznakov v rámci ďalších rovín spájajúcich objektívnu realitu so slovom, čím upozornil na to, že bez sémantiky by bol súvis medzi jazykom a myslením narušený, ba dokonca vylúčený.

J. Horecký rozlišuje jednotlivé roviny v následnosti: realitná (objektová), myšlienková (logická), významová (sémantická), pomenúvacia (onomaziologická), slovtvorná (onomatologická), zvuková (fonologická) rovina s im vlastnými prvkami: objekty reality, logické predikáty myšlienkového roviny, ich sémantické príznaky, onomaziologická báza a príznak, odvodzovacie (slovtvorne motivované) slová a morfémy vyjadrené príslušnými zvukovými radmi (Horecký, 1982, s. 18 – 19). J. Horecký takýmto spôsobom vysvetľuje úzke prepojenie (nie mentalistické stotožnenie) myšlienkového a jazykového roviny (a jej prostriedkami vo všetkých jazykových systémoch) a prispieva tak k hlbšiemu rozpracovaniu problematiky v slovenskom lingvistickom kontexte.

Ako recenzent dosiaľ jedinej monografie generatívnej syntaxe slovenčiny od F. Miku (1972) a autor niekoľkých štúdií venovaných generatívne opis jazyka či spisovnej slovenčiny videl J. Horecký výrazný rozdiel v chápaní sémantiky v generatívnej lingvistike a u predstaviteľov „mladšieho“ lingvistického prúdu: „Kým podľa N. Chomského je hlbková štruktúra prvok gramatický a sémantika je interpretačnou časťou gramatiky, podľa väčšiny jeho žiakov (G. Lakoff, D. McCawley) základným prvkom je sémantická časť a táto sa v jazyku interpretuje v syntaktických pojmoch“ (Horecký, 1978, s. 52). Táto diferenciacia nie je, pravdaže, latentná, ale principiálna, pretože väčšina kognitívnych lingvistov sa programovo rozchádza s tradíciou N. Chomského. Kým predstaviteľ generatívnej gramatiky videl jazykové štruktúry riadené princípmi zásadne nezávislými od významu, pre východiská kognitívnej lingvistiky je charakteristické poznávanie jazykového formy predurčenej sémantickými štruktúrami jazykových jednotiek (Kemmer,

2007). Preto predmetom kognitívnych lingvistických analýz je zachytenie či zobrazenie vzťahu medzi významom a formou z iného pohľadu, ako to je u N. Chomského. Väčšina kognitívne orientovaných vedcov sa popri vlastných teóriách zhoduje v názore, že význam je v jazyku taký centrálny, že je nevyhnutné venovať mu vo výskume vzťahu jazyka a myslenia najväčšiu pozornosť⁴.

Tento východiskový názor kognitívnej lingvistiky je veľmi blízky teórii L. Tesnière, pre ktorú je význam absolútnym základom gramatiky (Langacker, 1994, s. 69 – 84). Hoci s N. Chomským ho spája záujem o jazykovú syntax, výrazne sa od neho odkláňa v chápaní vzťahu významu a gramatiky, t. j. vzťahu v syntaktickej štruktúre neexistujú nezávisle od sémantických vzťahov. Práve u L. Tesnière objavujeme niekoľko momentov, na ktoré nadväzuje kognitívna gramatika a u ktorých možno odkryť spoločné znaky s teóriou J. Horeckého:

1) L. Tesnière sémantickú štruktúru prirovnáva ku konceptom, ideám, myšlienkam, ktoré sú nejazykové („hrubé koncepcie“ so širokým obsahom), a teda existujú nezávisle od jazykového výrazu (Langacker, 1994, s. 69). Tieto koncepcie vo veľkej miere zodpovedajú Horeckého semiotickej interpretácii *pojmu* ako istého zovšeobecnenia či generalizácie, obsahujúcej súbor viacerých, nie celkom totožných mimojazykových objektov (Horecký, 1982, s. 17). Z tohto hľadiska vníma kognitívna lingvistika *pojmy* ako „stavebné kamene nášho kognitívneho systému umožňujúce ekonomickým spôsobom ukladať a spracovávať subjektívne skúsenosti tým, že sa informácie rozdelia do tried podľa určitých rysov“ (Schwarzová, 2009, s. 72). Množstvo podnetov z vonkajšej skutočnosti organizujeme do týchto konceptuálnych jednotiek, myšlienkových invariantov, ktoré sme schopní rozpoznať v rôznom čase, na rôznych miestach, u viacerých objektov na základe ich spoločných vlastností.

2) Pre kognitívnu lingvistiku bola zásadná aj Tesnièreova téza, podľa ktorej sa lingvistická sémantika musí prispôbiť našej schopnosti modifikovať konceptuálny obsah rôznymi spôsobmi: abstrakciou, schematizáciou, korešpondenciou medzi dištingtívnymi príznakmi konceptu, vyjadrením jednej koncepcie na pozadí inej, napr. v metafore (Langacker, 1994, s. 70). Tejto modifikácii je v terminológii J. Horeckého blízke „opísanie najrozličnejších znakov predmetu“, pri ktorom sa vystihujú jednotlivé vlastnosti v podobe úsudkov, „konštruujú sa súbory predikátov“, t. j. **logické spektrum** (Horecký, c. d., s. 18)⁴. Príliš generalizovaný, nejazykový pojem sa takto ešte v myšlienkovvej oblasti reprezentuje na základe logických postupov, výrokov. Toto východisko nie je cudzie ani kognitívnym gramatikom, ktorí s problematikou intenzívnejšie pracujú najmä v poslednom desaťročí (Kognitywne podstawy ..., 2001; Pörings – Schmitz, 1999). Kognitívna lingvistika potvrdzuje dôležitosť predikátu a jedného či viacerých argumentov pri objasňovaní mentálnej (propozičnej) reprezentácie abstraktných myšlienok a komplexných súvislostí z externého sveta.⁵

⁴ Napríklad podľa J. Horeckého možno logické spektrum slova *parketáreň* skonštruovať takto: 1) isté miesto, 2) na tomto mieste sa niečo vyrába, 3) táto výroba je nejako organizovaná, 4) predmetom výroby sú parkety (Horecký, 1982, s. 18).

⁵ V tejto súvislosti kognitívny výskum hovorí o propozičnej (výrokovej) reprezentácii, ktorá sa odlišuje od analógovej (obrazovej) reprezentácie zodpovedajúcej fotografickým a obrazovým analógiám so zobrazovanou skutočnosťou (Schwarzová, 2009, s. 79).

Preto kognitívni gramatici rozpoznávajú tzv. prototypové slovesá s ekvivalentmi vo všetkých svetových jazykoch (*byť, pociťovať, vidieť, robiť, diať sa* a pod.), ktoré na základe rôznych sémantických úloh účastníkov výpovede, agensa a paciensa, nadobúdajú v mysli človeka podobu siedmich schém udalostí/javov (nem. Prototypische Ereignisschemata / pl. schemat zdarzeń):

1. Schéma *bytie* (Kto to je? Čo to je? Aký je niekto? Aké je niečo?): hlavnú funkciu má objekt, preto hlavným účastníkom udalosti je paciens (*Ten vrch za našim hotelom je Kľak; Kľak je vysoký 1351 m, Kľak sa nachádza v Malej Fatre*).

2. Schéma *udalosť* (Čo sa deje?): do popredia sa dostáva prebiehajúci proces a jeho účastník, ktorý sa deja nemusí aktívne zúčastniť, nie je jeho pôvodcom, preto je súčasne paciensom (*Počasiť sa zhoršilo; Padá kameň, Pripravuje sa voda na čaj, Chlapec rýchlo rastie / rýchlo sa uzdravuje*).

3. Schéma *pracovanie* (Čo niekto robí? Čomu sa niekto venuje?): jeden z účastníkov je pôvodcom (agensom) deja, je to objekt začínajúci činnosť. Činnosť, ktorú vyvíja agens, je často prenášaná na paciensa (*Ján vstal skoro ráno; Celé ráno maloval; Namaloval kuchyňu; Tiež namaloval obraz; Potom zničil ten obraz*).

4. Schéma *pociťovania, prežívania* (Čo niekto cíti, vidí a pod.): je to pojmové pretváranie našej predstavy o mimojazykovej skutočnosti, s ktorou sme v kontakte. Aspektmi tohto uvažovania sú slovesá zmyslového vnímania a intelektuálnych stavov (*Malý Jožko vidí hada; Jožko vie, že had je nebezpečný; Napriek tomu ho chce chytiť; Zdá sa mu, že sa to podarí, ak chytiť rýchlo hada rukami; Akonáhle to robí, hneď pocíti ostrú bolesť*).

5. Schéma *vlastnenia* (Čo niekto vlastní / má?): V typických situáciách vyjadruje zväzok medzi osobným vlastníkom a vlastneným objektom. Uloha vlastníka sa približuje úlohe paciensa. Nedochádza tu k skutočnému presunu činnosti medzi účastníkmi (*Margarétka má pekného psa; Alžbetka má často výborné nápady; Janko má strašnú chrípku; Tento stôl má tri nohy; Má jednu sestru*).

6. Schéma *premiestňovania* (Kde / Odkiaľ / Kam sa niekto / niečo pohybuje?): je tu schéma: prameň – cesta – cieľ. Môže mať význam miestny, časový a abstraktný (*Jabĺko spadlo zo stromu na trávu; Ján vyliezol z izby po rebríku na strechu; Stretnutie trvalo od desiatej hodiny večer bez prestávky do druhej nad ránom; Polícia prehládala dom od piatej ráno do dvanástej v noci; Margaréta vyrástla zo škaredej na skutočnú krásku*).

7. Schéma *preukazovania* (Kto / Čo komu dá?): vo východiskovom stave je jeden účastník, ktorý niečo vlastní a ktorý svoje vlastníctvo preukazuje inému účastníkovi. V konečnom stave druhý účastník vlastní toto vlastníctvo (*Starosta ukazuje prokurátorovi všetky dokumenty*) (Kognitywne podstawy ..., 2001, s. 114 – 125; Pörings – Schmitz, 1999, s. 87).

3) Horeckého opis znakov *pojmu* pomocou súboru logických predikátov naznačuje veľmi blízku súvislosť so schémami udalostí v kognitívnej gramatike. Rovnako, ako sú sémantické úlohy účastníkov výpovede úzko prepojené s jednotlivými schémami, aj „logickému predikátu zodpovedá v jazykovej oblasti, v sémantike daného jazyka osobitný sémantický príznak“ (Horecký, 1982, s. 18). Téza L. Tesnière o neoddeliteľnosti významu a gramatiky, a teda o závislosti syntaktickej štruktúry od sémantiky, sa potvrdzuje v kognitívnej gramatike i u J. Horeckého, a to naznačením dvoch centrálnych participantov zdvojených cez reprezentáciu prenosu energie v jednotlivých schémach

(Kognitívne podstaty ..., 2001, s. 114 – 125) a akcentovaním osobitých *sémantických príznakov daného jazyka* pri prechode z myšlienkovej do jazykovej oblasti (Horecký, c. d., s. 18 – 19).

Ak teda význam a gramatika nie sú v Tesnièreovej teórii oddelené a nezávislé, zahŕňajú nielen konceptuálny obsah, ale aj rôzne spôsoby jeho modifikácie a iné aspekty tvorenia. Tento názor L. Tesnière neprotirečí zásadám kognitívnej gramatiky, kde všetky gramatické elementy sú chápané ako *symbols* (Langacker, 1994, s. 70), ktoré majú svoj čiastkový význam (ustálenú sémantickú hodnotu) a fonologický výraz. Inými slovami, kognitíviisti chápu gramatický význam ako symbolický element, ktorý sa tvorí redukciami konceptuálnej bázy do čiastkovej subštruktúry (napr. konceptuálnou bázou slova *hánka* je *prst*), alebo ako tvorenie vzťahov medzi cieľom myšlienkového procesu (trajektorom) a sprostredkujúcou entitou (landmark), napr. cieľom je pochopenie abstraktného časového významu predložky *v* v spojení *v piatok* (bod v čase), ktorý sa sprostredkuje cez konkrétnu priestorovú entitu, bod v priestore v spojení *v dome* (Langacker, 1994, s. 70 – 71).

Kognitivistický prístup ku gramatickým jednotkám ako inherentným symbolom nie je J. Horeckému cudzí. Podľa neho celý myšlienково-rečový systém obsahuje zložky, ktoré označuje ako symboly (Horecký, 1982, s. 21), t. j. jazyk (systém znakov), reč (využívanie tohto systému znakov), myslenie (odraz skutočnosti v psychickej činnosti subjektu) a logické myslenie (logické operácie). Tieto symboly sú dve stránky (jazyk a myslenie), ktoré stoja „proti oblasti reálnych objektov“ (tamže), a teda ju zastupujú. Z toho J. Horecký vyvodzuje ďalšie stanoviská, ktoré koncepciu jazyka a myslenia posúvajú do širších kultúrnych súvislostí.

Tretí impulz: Kultúrne javy, jazyk a myslenie

Na semiotické východiská nadväzuje J. Horecký v otázkach spätosti kultúrnych javov a jazyka. Na niekoľkých príkladoch, najmä zo slovnej zásoby rôznych kultúr, upozorňuje na to, že jazyk vyjadruje reálne javy, ako ich vidí isté kultúrne spoločenstvo. No na druhej strane jednotlivé kultúrne javy nie sú závislé od jazyka, ktorý nemá moc vytvárať objekty existujúce mimo neho (Horecký, 1982, s. 26). Teda formálne rozdiely a podobnosti medzi jednotlivými jazykmi nemusia byť ešte jednoznačným „zrkadlom“ istej kultúry, ale nijaký jazyk neexistuje nezávisle od myslenia jeho používateľov (c. d., s. 23). Z tohto hľadiska J. Horecký patrí medzi tých slovenských jazykovedcov, ktorí pripravili v našej lingvistiky ideovú pôdu pre výskum kognitívnej kategórie jazykového obrazu sveta (JOS). Táto kategória má svoje výskumné korene v osemdesiatych rokoch 20. storočia na Univerzite M. Curie-Sklodovskej v Lubline a je známa aj ako J. Bartmińskiego kognitívna škola (Bartmiński, 2007).

V rámci teórie jazykového obrazu sveta je jazyk nositeľom obrazu skutočnosti (užšie – fragmentu tohto obrazu), ktorá sa interpretuje z pohľadu bežného používateľa. JOS zodpovedá jeho mentalite, poznávacím potrebám, výberu z reality, preferenciám v každodennom živote. Takto v jazyku obsiahnutú skutočnosť, typickú pre isté kultúrne spoločenstvo, možno uchopiť prostredníctvom sémantickej interpretácie ustálených jazykových prostriedkov v gramatike, lexike, frazeológii i v textoch ľudovej kultúry

a popkultúry. Na pozadí historických zmien odкрýva analýza JOS univerzálne a zároveň špecificky kultúrne elementy: 1. videnia seba, autostereotypy (napr. v pojmoch *domov, rodina, blízky*) a 2. iných, heterostereotypy (napr. *cudzina, cudzinec, cudzí*), 3. konceptualizácie priestoru vo svete (napr. *d'aleko – blízko*), 4. času, v ktorom žijeme, 5. kánonu hodnôt (napr. *dobro, šťastie, láska, mier/nosť, pokoj, zdravie*), 6. štýlovo-žánrových vzorov vyjadrovania (Bartmiński, 2007, s. 19 – 21).

Ako sme vyššie spomenuli, v koncepcii Jána Horeckého má sémantická interpretácia špecifické a nezastupiteľné miesto (Horecký, 1978, s. 53). Ako spoločný výsledok jazykového a myšlienkového procesu sprostredkuje medzi nimi súvis, ktorý by bol bez nej vylúčený. J. Horecký sa prikláňa k teórii JOS práve zdôraznením interpretačného hľadiska, ktoré vedie k poznávaniu súvislostí medzi jazykom ako obrazom skutočnosti a myslením človeka poznávajúceho túto realitu z perspektívy svojej vlastnej kultúry. Na rozdiel od štrukturalistickej metodológie, ktorá popiera vágnosť, priechodnosť medzi javmi a odhliada pri exaktnom popise od mimojazykových kontextov či výnimiek z jazykových pravidiel, sémantická interpretácia odкрýva prechodné javy medzi jednotlivými jazykovými kategóriami (Vaňková a kol., 2005, s. 31). Potreba sémantickej interpretácie vyplýva z faktu, že jazyk a myslenie nie sú mechanicky oddelené (behavioristi), ale predstavujú *jednotu*, ktorá je *neobyčajne zložitá* (Horecký, 1982, s. 20).

Štvrtý impulz: Etymológia

Zložitosť vzájomného prepojenia jazyka a myslenia spočíva podľa J. Horeckého v tom, že v jazyku existujú také jednotky, pri ktorých je zastreté ich prepojenie s myslením, resp. so všetkými rovinami medzi realitou a slovom. J. Horecký ďalej uvádza príklady z centra slovnej zásoby, ktoré sú zvukovo (imitačne), sémanticky či slovtvorne nemotivované. Ich prítomnosť v jazyku si môžeme vysvetliť buď tak, že ich budeme v intenciách Saussurovej tradície sledovať ako nemotivované, arbitrárne, a teda izolované jazykové jednotky, alebo ako neizolované jednotky, ktoré sú motivované inými paradigmaticky súvzťažnými jednotkami (Furdík, 2008, s. 31 – 35).

J. Horecký v takých slovách, ako sú napr. *dom, škola, zub*, navrhuje uplatniť etymologický výskum (Horecký, 1982, s. 20), ktorý je v kognitívnej lingvistike veľmi obľúbeným spôsobom odкрývania pôvodnej motivácie jazykových výrazov. Práve historické súvislosti slov základnej slovnej zásoby, ktorých korene siahajú až do čias praslovanskej jednoty či k indoeurópskym základom, napomáhajú k osvetleniu obrazu, aký si o istom výseku skutočnosti prostredníctvom jazyka vytvorili naši predkovia (Vaňková a kol., 2005, s. 58). Takto pomocou etymológie odhaľujeme v našom súčasnom jazyku spôsob, akým od nepamäti implicitne či explicitne prežívame istý jav, výsek skutočnosti. Zároveň sa etymologický výskum snaží na základe vývinových zmien štruktúry a/alebo významu jazykovej jednotky objasniť širší kontext kauzalít, ktoré ovplyvnili modifikáciu prvotného stavu poznania a následné mentálne dotváranie pôvodného významu. Napríklad postupné udomáčňovanie kresťanstva v náboženskej morálke starých Slovanov mohlo zásadne ovplyvniť zmenu jazykového obrazu morálnych vlastností, ktoré dodnes reprezentujú výrazy *hrdý, mravný, svätý, dobrý, drzý, prísny...: „Všetko sú to výrazy, ktorých pôvodné významy, teda „odvážny“, „mocný“, „svojhľavý“, „pravý“*,

„vznešený“, „božský“, „drsný“ a podobne, prináležali vládnucej triede a bojovníkom, vlastne tým, ktorí boli dobrí v pôvodnom zmysle slova“ (Pukanec, 2009, s. 281).

Tým, že kognitívna lingvistika striktno neoddeľuje synchronný a diachrónny výskum, odkrýva nielen vývinové premeny obrazu danej reality, ale napomáha rozpoznať základné princípy našej konceptualizácie sveta a to, ako sa nám dáva spoznať v súčasnom jazyku. Ak teda zohľadníme pravdepodobné významové posuny spomínaných výrazov s hodnotiacim alebo etickým odtieňom⁶, potom sa ukazuje, že základný princíp jazykového obrazu morálky má dynamickú povahu a v našich spoločenských pomeroch smeruje od ničenia, barbarizácie, deštrukcie, egocentizmu k zákonitostiam postupnej kultivácie, zjemňovania, kreácie, harmonizácie, otvárania sa životu.

Horeckého výklady o vzťahu jazyka a myslenia sa vo všetkých smeroch komplementárne dopĺňajú o historický aspekt, ktorý je v kognitívne zameranej lingvistike jedným z cenných podnetov. Ak v závere svojej monografie Spoločnosť a jazyk autor uvádza, že národné jazyky ani v budúcnosti neprestanú byť jedinečným a nenahraditeľným prostriedkom na vyjadrovanie špecifických poznávacích potrieb človeka (Horecký, 1982, s. 107), je to vždy s dôrazom na vývinový potenciál jazyka, ktorý sa objavil už v jeho minulých podobách.

Záver

Ján Horecký sa vo svojej koncepcii nezaobera iba všeobecnými či klasickými problémami vzťahu jazyka a myslenia, ale v jeho teórii nachádzame cenné impulzy, ktoré korešpondujú s najnovším prúdom kognitívnej lingvistiky a môžu byť relevantné pre ďalší výskum v slovenskej jazykovede. Patrí sem: 1. Integrácia komunikatívneho a poznávacieho myslenia do jedného myšlienkového podsystému, čím sa komunikácia neviaže iba na samotný zvukovo podmienený rečový akt (komunikačno-pragmatická lingvistika). 2. Zdôraznenie zložitej jednoty myšlienkovvej a jazykovej oblasti na základe vyčlenenia niekoľkých rovín medzi objektívnou realitou a slovom (podobne kognitívna gramatika skúma gramatické jednotky ako inherentné symboly, ktoré pri tvorení jazykového znaku nevyklúčujú realitnú a myšlienkovú rovinu). 3. Špecifikácia logického spektra a logických predikátov na myšlienkovvej rovine s osobitými sémantickými príznakmi v jazykovej oblasti (kognitívna gramatika rozpracováva 7 schém udalostí opísaných na základe prototypových slovies s ekvivalentmi vo všetkých svetových jazykoch). 4. Skúmanie rovín medzi jazykom a myslením v neodvedených slovách, kde je potrebný etymologický výskum (dôraz na vzájomnú spoluprácu synchronného a diachrónneho výskumu v kognitívnej lingvistike).

⁶ M. Pukanec uvádza takéto pravdepodobné významové posuny slov: *hrdý* „hrdý“, „odvážny“, „vznešený“, „pekný“ > „hnusný“, „zlý“, „škaredý“, *mravný* „svojhlavý“ > „podriadený etickým normám“, *svätý* „slávny“, „mocný“ > „bezúhonný“, „počestný“, *dobrý* „odvážny“, „statočný“ > „láskavý“, „vľúdny“, *drzý* „smelý“, „odvážny“ > „bezočivý“, „hrubý“, *prísny* „pravý“, „ozajstný“ > „neúprosný“, „tvrdý“, *čadský* „vznešený“, „udatný“ > „zlý“, „neposlušný“, *divý* „božský“, „neskrotný“ > „primitívny“, „zúrivý“, *ľútost* „krutost“, „drsnosť“ > „súcit“, „žiaľ“ (Pukanec, 2009, s. 218).

LITERATÚRA

- BARTMIŃSKI, Jerzy: Językowe podstawy obrazu świata. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2007. 328 s.
- FURDÍK, Juraj: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.
- HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda 1982. 107 s.
- HORECKÝ, Ján: Základy jazykovedy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 175 s.
- KEMMER, Suzanne: About Cognitive Linguistics. Historical Background. In: <http://www.cognitivelinguistics.org/cl.shtml> (28. 07. 2007).
- Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa. Red. E. Tabakowska. Kraków: Uniwersytas 2001. 370 s.
- KRÁL, Ábel: Model rečového mechanizmu. Bratislava: Veda 1974. 187 s.
- LAKOFF, George: Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli. Praha: Triáda 2006. 655 s.
- LANGACKER, Ronald W.: Structural Syntax: The View from Cognitive Grammar. In: *Sémiotiques*, 1994, roč. 4, č. 6 – 7, s. 69 – 84.
- MIKO, František: The Generative Structure of the Slovak Sentence. Adverbials. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1972. 150 s.
- PATOČKA, Jan: Tělo, společenství, jazyk, svět. Praha: Oikoymenh 1995. 203 s.
- PÖRINGS, Ralf – SCHMITZ, Ulrich: Sprache und Sprachwissenschaft. Eine kognitiv orientierte Einführung. Tübingen: Narr 1999. 281 s.
- PUKANEC, Martin: K etymológii slova *hrdý*. In: *Slovenská reč*, 2009, roč. 74, č. 5, s. 276 – 282.
- SCHWARZOVÁ, Monika: Úvod do kognitivní lingvistiky. Praha: Dauphin 2009. 203 s.
- VANĀKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – ŘÍMALOVÁ-SAICOVÁ, Lucia – ŠLÉDROVÁ, Jasňa: Co na srdci, to na jazyku. Praha: Karolinum 2005. 343 s.

Centrum a periférie ještě jednou

FRANTIŠEK ČERMÁK

Ústav Českého národního korpusu, Filozofická fakulta
Univerzita Karlova, Praha

LANGUAGE CENTRE AND PERIPHERY REVISITED

Key words: centre, periphery, paradigmatic, syntagmatic

The paper discusses the language centre and periphery dichotomy. The main reason for dissatisfaction with this double term is its vague character and an absence of criteria for its definition, since its illustrations have hitherto been limited to a selection of a few examples of the pars pro toto type while a systematic analysis is still missing. After a reminder of the main views used here, all of them being of a paradigmatic nature, and a list of aspects that have not been brought to attention so far, an attempt at a classification framework used for the dichotomy will be made, while the so far dominant paradigmatic aspect will be balanced by the syntagmatic aspects that have been missing so far. Several phenomena analyzed (polysemy and synonyms primarily) will serve to indicate how other approaches, within the framework of the syntagmatic dimension, could be used. It is evident that a revised view of the dichotomy that, due to a frequency background of every single phenomenon, is far from being linear only and that an alternative approach based on scale (cline) is necessary. This approach trying to make the dichotomy a bit clearer or even revise it will inevitably lead to a number of new questions.

1. Centrum a periférie: aspekty (staré) a problémy (staronové)

1.1. Nedostatek intuice

Máme-li rozhodnout, (A) které lexémy z následujících šesti, tj. *spřádání*, *vysmýčít*, *zřídka-vý*, *nezaškodit*, *ukájení*, *odkojit*, jsou častější, a pak obecně, (B) které jsou v češtině periferní a které centrální, budeme na rozpacích a odhady se budou v odpověď už na první otázku různit. Podle frekvenčního slovníku založeného na stomilionovém korpusu SYN2000 (Čermák – Křen, eds., 2004) je odpověď na první otázku překvapivě snadná: druhá trojice lexémů (tj. *nezaškodit*, *ukájení*, *odkojit*) je (s frekvencí 30) dvakrát častější než trojice první (s frekvencí 15), i když naše povědomí nám v tomto směru nic směřodatného bohužel nenapovídá. Odpověď na druhou otázku bude z nedostatku povědomí i spolehlivých a objektivních signálů asi ještě obtížnější (jakkoliv první trojice se blíží k dolní hranici 50 000 nejčastějších slov, a tedy ne už zcela běžných). Neumíme rozhodnout, zda aspoň některé z těchto sloves patří ještě do centra či naopak do periférie slovní zásoby. Základní otázka centra a periférie (dál i jako C – P), které se v dalším budeme stručně věnovat, se tu distinkce ukazuje jako problematická, mj. pro absenci spolehlivých kritérií objektivních i subjektivních (pouhý od-

had není kritérium). Jak tedy víme, pokud prohlašujeme, že ten a ten prvek leží v centru, ale tam ten už na periférii, jak se až dosud běžně dělá? Dá se tato problematičnost nějak řešit?

1.2. Aspekty C – P

Distinkce **centrum – periférie** (nahrazovaná zvláště v USA často distinkcí **jádro (core) – periférie**) je poměrně stará a, jak se zdá, u lingvistů stále oblíbená a je těžké najít lingvistickou oblast, kde by se neužívala; u nás se často připisuje F. Danešovi, ale neprávem: ten sám podotýká (Daneš, 1966), že je to distinkce starší, jakkoliv její původ neuvádí. Setkáváme se s ní však i v řadě jiných oborů, od medicíny přes sociologii, geografii, techniku až po politologii, ale nezdá se nikde, že by se ji někdo významně pokoušel zpřesnit. Danešova dichotomická představa jasného centra postupně přecházejícího do periférie, která nepřipouští existenci ničeho jiného, je tedy jakýmsi rozpúlením jazyka a jeho prvků a kategorií a nemusí být obecně přijatelná. Buď tedy uživatelům vágnost této dichotomie daná nevymezením hranic vyhovuje, anebo tu řešení nasnadě není. Pokusme se v dalším připomenout souvislosti, které lze pro její vymezení považovat za relevantní východiska dalšího zkoumání, a zamyslet se i nad některými možnostmi, které nabízí korpusová lingvistika (část 2).

Obvykle se hledá souvislost této distinkce, u které se zvláště nověji někdy připouští vágně (1) **škálovitá** povaha (Čermák, 2009), s Mathesiovou představou (2) **potenciality** jazyka a také s myšlenkou (3 – 4) **bez/příznakovosti**, vázané často na R. Jakobsona. Obecně C – P vyhovuje staré a už od antiky se táhnoucí oblíbě v (5) **binarismu**, která se však nemusí chápat tak výlučně, jak to dělá F. Daneš, a která pak často pro svou jednoduchost nevyhovuje. Nechápeme-li jazykové univerzum vždy jen výlučně binárně, lze se pak také zamýšlet nad existencí i přechodných či prostě dalších možností. Je obecně zřejmé, že příznakovost lze uvažovat už u (minimálně) dvou jednotek, rysů apod., a tedy i u (6) **variantnosti, variability**, zatímco pojmů centrum a periférie se začíná užívat u (obvykle blíže nekvantifikovaných) prvků více. Lze tu obvykle však hledat i souvislost s distinkcí (7 – 8) **pravidelný – nepravidelný** (popř. výjimečný). Zatímco F. Daneš distinkci centrum – periférie navrhuje chápat jako (9) **synchrónní** jazykové universale, J. Vachek (1996, s. 66) a jiní ji chápou dynamicky jako jev proměnlivý, a tedy vlastně také (10) **diachronní**; jakkoliv jednostranně zdůrazňují pouze integraci periferních jevů do centra, nezmiňují však i běžné procesy opačné. J. Tárníková (2000) u vědomí obecně vycit'ované nedostatečnosti této dichotomie přichází později s myšlenkou (12) **škály**, resp. **kontinua**, umožňující členění na víc různě silných stupňů, a připomíná mj. alternativní přístup Hallidayův, který (13) **gradaci platnosti** jevu zdůrazňuje už dříve (**ranks, exponence, delicacy: scales**). Na místě je také poukaz na (14) **fuzzy** povahu jazykových jevů a jejich **vágnost** (Neústupný, 1966), jakkoliv povahu fuzzy dál nikdo blíže nezkoumal. F. Daneš v jedné poznámce však stručně říká také, že „*What is meant is obviously a property concerning both the system of language and its syntagmatic relations as well, and possessing both the qualitative and quantitative aspect*“ (Daneš, 1966, s. 287), nikde však, stejně jako nikdo jiný, toto dál nerozvíjí, pokud ovšem slovem kvantitativní myslí také (15) **frekvenci**. Při bližším pohledu je přitom jasné, že sledovaná distinkce má právě výrazně povahu frekvenční a že rozvinutí této stránky je zásadní.

Kromě tohoto Danešova pouhého stručného nadhození aspektů výše se v jeho době a vlastně i po něm sledovaná distinkce chápala jasně a jednostranně (16) **paradigmaticky**, kdy se uvažovalo o povaze členů třídy ve světle C – P, zatímco o syntagmatickém, parolovém aspektu příliš jasná představa nebyla. V této souvislosti je ale třeba si všítat ještě dalších aspektů, které je také zapotřebí zpřesnit. Jednak je to primárně paradigmatická distinkce (17 – 18) **uzavřené – otevřené** třídy, resp. paradigmatu (pocházející od L. Hjelmseva), a obecně i (19) **velikost** sledovaného paradigmatu a **množství** jeho prvků. Je třeba se pak ptát, kdy je smysluplné o naší distinkci začít vlastně mluvit: u třídy o třech, pěti či spíše dvaceti, anebo o mnohem více členech (prvcích)? Uzavřené třídy (např. fonémů) bývají malé, otevřené mají povahu opačnou. Jiným problémem je (20 – 21) **ne/homogenost prvků** sledovaného paradigmatu: mluvit např. ve finštině (a jinde) o některých pádech jako periferních je problém, mají vždy méně funkcí než pády centrální a jsou tedy nesteréjně povahy (srov. např. rozdíl mezi centrálním partitivem a periferním essivem); platí to však obecně, srov. např. srovnávání a centrálně-periferní vyhodnocování verbálních modů či časů aj. Obecně tu tedy jde (22) i o **množství** zastoupených funkčních **opozic**, jinak také o různé (23) **funkční zatížení**. S distinkcí ne/homogenosti prvků lze spojit distinkci další, tj. obv. (24) většinové **analogičnosti** (a tedy obv. pravidelnosti) prvků paradigmatu stojící proti (25) **anomálnosti**, a tedy nepravidelnosti. Zdá se, že aspoň některé nepravidelnosti jsou jakoby paradoxně vždy centrální, a nikoliv periferní, srov. supletivní tvary zájmen a sloves, nepravidelné komparativy adjektiv a adverbii (*better – worse, migliore – peggiore, bedre – værre, lepší – horší* v angl., it., dán. a češ. aj.), které patřívají k nejčastějším, a tedy centrálním formám.

1.3. Paradigmatický vs syntagmatický

Takové **paradigmatické** pohledy však můžou být, jakkoliv se o nějakém jevu či prvku prohlásí, že je periferní či centrální, značně jednostranné a relevantnost sledovaného jevu i zkreslovat. Říká-li nám např. statistika, že nejfrekventovanější grafémy češtiny jsou obecně *o, e, a, n, t* (Bartoň et al., 2009) a oproti jiným tedy centrální, stává se taková pravda spornou, pokud vneseme do našeho pohledu aspoň jednoduché aspekty (26) **distribuce**. Pak platí něco jiného, protože na začátku textových slov jsou nejčastější pouze konsonanty *s, p, n*, zatímco na konci slova to jsou vokály *a, e, i*. Co je pak centrální a co periferní, nelze obecně určit bez přihlídnutí k dalšímu hledisku.

Uvažovaná „komplikace“ výše ale už také ukazuje na dosud nesledovaný aspekt kombinatorický, a tedy (27) **syntagmatický**. Zůstaneme-li ještě u fonémů a grafémů, narazíme taky na problém, zda a kdy do českého inventáře počítat i grafémy původem cizí, jako je *ö, ü* a *q* a *w*, a tím i na otázku vymezení hranice paradigmatu.

Stomiliónový korpus SYN2005 má 1976 slov začínajících na *q* (popř. i izolovaných) a všechno to jsou cizí slova citátová či mezinárodní. Při bližším pohledu však zřejmě zaváháme, pokud je všechna chceme šmahem odmítnout jako extrémně periferní a zcela cizí, když narazíme na angl. *quit* (které zná snad každý uživatel komputerových programů) či *contradictio quodlibet*, anebo *sine qua non*. Nejde tu ale o malicherné štěpení vlasu, jak by se zdálo, ale ve skutečnosti o to, že *q* je pro češtinu (a nejen pro ni) podmiňováno syntagmaticky, následným českým grafémem *-u*, tj. v *qu-*, a jiné jeho

kombinace se prakticky nevyskytují. Je tedy patrné, že jinak se věci jeví při statickém (a často mechanickém) pohledu na (28 – 29) **systém a místo** sledovaného prvku v něm a jinak při jeho sledování v (30) **úzu**, a tedy v parole.

Případ kombinatoricky jasně vázaného *q*- na kombinaci *qu*- lze zobecnit poukazem na obdobnou kombinatorickou restrikcí, na krajně uzavřené lexikální paradigma (31) **monokolokabilních slov** typu *všanc* (*dát/vydat*), *třeskutý* (*mráz*, ev. pokusně i *humor*), *holičkách* (*nechat*, *být*, *zůstat*), která jsou vázána ve své existenci pouze na frazémovou kombinaci jednoho či několika málo dalších slov, pouze však v rámci frazému (frazémů) a jinak v jazyce neexistují. Jejich kolokační, tj. uzuální kombinatorické paradigma, se kterým se kombinují, je tedy výlučné a v důsledku ustálenosti takových kombinací (uvedené jsou všechno frazémy, taková slova, resp. verboidy jsou však i v terminologii) má tedy smíšenou povahu syntagmaticko-paradigmatickou.

1.4. Mikropřístup a makropřístup

Při bližším pohledu na všudypřítomnou **variabilitu** (kterou F. Daneš v zásadě neuvazuje a připravuje se tak o logický most propojující diachronii se synchronií) je tu distinkci C – P třeba vnímat jednak jako *vztah variant*, a tedy v rámci *identity jednoho prvku* (mikropřístup, se vztahy v zásadě privativními, ale jinak široce synonymními), a naproti tomu ostatní a početnější případy a jevy jako *vztah k poli* (makropřístup, se vztahy prvků v zásadě v komplementární distribuci bez průniku), popř. ještě jiné. Obojí je užitečné, (32) **mikropřístup** je nutný a má obv. přechodnou povahu diachronně-synchronní (nejde-li o ustálené varianty), (33) **makropřístup** je více synchronní. Takovýto výčet aspektů zasahujících do vnímání distinkce C – P lze snad i obohatit dále, zvážíme-li například vztah fakultativnosti a obligatornosti vyjádření ap. Do stávajícího, byť takto o řadu aspektů obohaceného pohledu na distinkci C – P se však stále „nevejde“ dnes stále více frekventovaný aspekt *typičnosti* (úzu) a naproti tomu zřejmě až za periferií stojící a dosud málo reflektovaný aspekt *potenciálnosti* v různém smyslu. Obvykle zcela mimo takto široce naznačené pole aspektů distinkce C – P však stojí jemnější pohled na samotnou *sémantiku*, kterou se pokusíme ilustrovat dále.

2. Případové příklady

2.1. Paradigmatické aspekty: Případ polysémie

V dalším se pokusíme ilustrovat situaci C – P na dvou typech příkladů. V prvním případě se podíváme na dosud běžně neznámou povahu polysémie lexémů ve Slovníku spisovného jazyka českého z hlediska kvantitativního (data poskytl K. Pala). Jde tedy o situaci v systému z hlediska **paradigmatického**, zahrnujícího všech cca 140 tisíc slov (SSJČ má hesel ovšem více). Souvislost, resp. nepřímá úměrnost velikosti polysémie (počtu významů) a počtu lexémů je zřejmá a odpovídá v zásadě Zipfově křivce, která se tu však jeví jako téměř dokonalá přímka, s výjimkou pár příkladů na konci tabulky. Je zřejmé, že u dat tohoto typu není v plynule probíhající křivce žádný záchytný bod, který by ukázal na možný předěl mezi C a P; u jiných dat lze obecně tuto možnost však dál zkoumat.

Počet významů	Počet hesel
1	117848
2	17005
3	5070
4	1922
5	817
6	372
7	208
8	100
9	60
10	37
11	26
12	17
13	13
14	6
15	1
16	4
17	1
18	5
19	1
20	3

2.2. Paradigmatické aspekty: Příklad synonymie

Nikdo se dosud nezabýval systematicky a kvantitativně výskytem synonym v lexikonu, nikdo tedy ani neví, jak velká část lexikonu vlastně synonyma má. V rozmezí padesáti tisíc nejfrekventovanějších lexémů češtiny (Čermák – Křen, 2004), které byly rozděleny na pásma podle klesající frekvence ranku obsahujícího vždy jen prvních 50 slov (jinak ale v náhodném výběru), se skutečná, resp. evidovaná existence synonym ověřovala podle synonymního slovníku (Pala – Všianský, 1996). První výsledky představené dále ukazují na přímou úměru mezi frekvencí lexému a počtem lexémů, které v průměru nějaké synonymum mají (konkrétní počet synonym se přitom neuvažoval). Průměr lze snadno zjistit vydělením počtu zjištěných lexémů takto propojených s nějakým synonymem, číslem velikosti výběru, který je u všech 12 vzorků stabilní (50), tj. např. pro pásmo prvních padesáti lexémů v ranku o frekvenci 1001 – 1100 (tj. $43 : 50 = 0,86$) platí, že tu synonyma připadají na necelý jeden lexém, tedy relativně často. Naopak v posledním pásmu o 50 lexémech a s rankem 49001 – 50000 se najde ale jen 5 lexémů, která nějaké synonymum mají, tedy velmi málo ($5 : 50 = 0,1$). Dodejme, že podle prosté extrapolace klesajícího počtu synonym lze očekávat, že jich ve zbytku lexikonu (tj. řekněme ve zbývajících 150 tisících lexémů podle SSJČ) by už mnoho být nemělo a stanou se brzy vzácnými, nebo se už nevyskytují vůbec. Číselné výsledky, které se prudce mění v třetí desetitisícovce lexémů, určitý zlom a hranici C – P však už naznačovat můžou. Takto lexémy jako *dokonavý*, *exhalát*, *stmelení*, *orvaný*, *zakaboněný*

už dokonce ani intuice za běžná a centrální zřejmě nepovažuje. I tak je však vidět, že tu žádná absolutní čára není a že je nutné, vedle C – P, počítat i s určitým přechodným pásmem mezi obojím, které nelze dobře zařadit ani sem ani tam.

101 – 200:	39
501 – 600:	37
1001 – 1100:	43
2001 – 2100:	33
3001 – 2100:	33
4001 – 4100:	31
5001 – 5100:	29
10001 – 10001:	27
20001 – 20100:	18
30001 – 30100:	12
40001 – 40100:	5 <i>farizejský, horkost, šálivý, nastrojít (se), špeh</i>
49001 – 50000:	5 <i>dokonavý, exhalát, stmelení, orvaný, zakaboněný</i>

2.3. Syntagmatické aspekty: Příklad kolokability lexémů (lexém ostrý)

Syntagmatika se v jazyce dnes nejvíce studuje na datech korpusu, a to především z oblasti lexikonu. Lze si přitom, podle zvolené metody, klást otázky např. po zvláštnosti dané kolokace či její typičnosti apod. Mezi nejběžnější statistické míry užívané při studiu korpusu a kolokací slova v něm patří asociční míry MI-score a t-score. Srovnáním výsledků u stejného lexému (*ostrý*) lze při zapojení obojího vidět velké rozdíly. MI-score (vzájemná informace), korelovaná s relativní frekvencí (třetí sloupec), nabízí jako nejnápadnější a nejzvláštnější kolokace **ostrý**: *výčnělek, hvizd, břit, svist* aj., a tedy kolokace spíše netypické. Uváděno je v obou případech vždy jen prvních 40 kolokací, a to pouze se substantivy.

MI-score *ostrý* (jen tento tvar) word

	MI-score	T-score	Rel. f [%]	Abs. f.
výčnělek	13.2	1.732	8.824	3
hvizd	12.99	3	7.627	9
břit	12.04	1.732	3.947	3
svist	11.95	1.732	3.704	3
úlolek	11.71	1.999	3.125	4
kontrast	11.31	3.315	2.381	11
předěl	11.21	1.731	2.222	3
nůž	10.71	6.399	1.566	41
nesouhlas	10.58	2.998	1.433	9
stříh	10.58	2.235	1.429	5
úhel	10.49	2.998	1.347	9
pach	10.2	4.12	1.1	17

střet	10.18	2.643	1.084	7
start	10.07	3.869	1.006	15
meč	10.04	3.461	0.9877	12
jas	9.948	1.998	0.9238	4
šíp	9.904	2.234	0.8961	5
zobák	9.799	1.73	0.8333	3
hoch	9.789	2.825	0.8273	8
protest	9.758	2.997	0.8101	9
hrot	9.758	1.998	0.8097	4
tón	9.561	4.118	0.7063	17
profil	9.515	2.446	0.6842	6
vítr	9.381	5.907	0.6234	35
komentář	9.364	1.997	0.6163	4
souboj	9.207	2.641	0.5529	7
kritik	9.178	2.232	0.5417	5
spor	9.159	3.458	0.5345	12
povel	9.104	1.729	0.5146	3
test	9.101	2.823	0.5135	8
zvuk	9.068	4.682	0.5021	22
paprsek	8.995	1.996	0.4773	4
výkřik	8.962	2.232	0.4664	5
hřeben	8.942	1.729	0.4601	3
kámen	8.905	4.115	0.4483	17
zrak	8.747	2.993	0.402	9
zápach	8.746	1.995	0.4016	4
zákrok	8.736	1.728	0.3989	3
trénink	8.706	1.995	0.3906	4
konflikt	8.628	2.443	0.3701	6

T-score *ostrý* (jen tento tvar)

Naproti tomu nejvýznamnější kolokace vyčleňované pomocí t-scoru, který se v zásadě shoduje s absolutní, tj. prostou frekvencí, zahrnují skutečně kolokace nejčastější a nejtypičtější, srov. *ostrý: nůž, vítr, zvuk, pohled* (z oblasti konkrét i metaforicky užitých abstrakt). Je tedy zřejmé, že zatímco z hlediska hledání předělu mezi kolokačním centrem a periférií zjevně více vypovídá t-score a hranici centra lze spatřovat v hodnotách t-score 6.399 – 1.999, tj. až někam k hodnotě 2.0 a v absolutní frekvenci 5, ostře tuto hranici určit nijak nejde a přechodné pásmo je velmi plynulé a bez přerывů. Z jiného hlediska číselné hodnoty jasně ukazují na jediné pozvolně se proměňující kontinuum, kde distinkce C – P se uplatňuje jen stěží a nezdá se relevantní. Nicméně rozdíly tu jsou, jakkoliv je neumíme pojmenovat a vázat kriteriálně. Další, řidší kolokace (mimo uvedených 40 příkladů) jako *ostrý: břit, zobák, hřeben, zákrok* s ještě mnohem nižšími hodnotami lze za centrální považovat už jen stěží a pokud bychom je z nějakého důvodu chtěli prohlásit za periferní, pak by bylo třeba se vyrovnat s rozdílem mezi nimi a kolokacemi s významně vyšší hod-

notou (např. *ostrý: šíp, výkřik, stín*). Není tu tedy jasné ani to, kde periferie končí a má-li vůbec smysl její hranici hledat, popř. zda vlastně nesplývá se zbytkem kombinatorických možností. V korpusu jsou ale i zcela okrajové kolokace typu *ostrý: dopis, debatér, holka, kvinteto, zánět* (jen 1x). Distinkce C – P se tu tedy ještě více co do svých základů zpochybňuje, jakkoliv máme k dispozici už objektivní statistiku.

	MI-score	T-score	Rel. f. [%]	Abs. f.
nůž	10.71	6.399	1.566	41
vítr	9.381	5.907	0.6234	35
zvuk	9.068	4.682	0.5021	22
pohled	7.022	4.325	0.1216	19
pach	10.2	4.12	1.1	17
tón	9.561	4.118	0.7063	17
kámen	8.905	4.115	0.4483	17
jazyk	8.38	4.111	0.3116	17
hlas	7.054	4.092	0.1243	17
start	10.07	3.869	1.006	15
meč	10.04	3.461	0.9877	12
spor	9.159	3.458	0.5345	12
obraz	7.034	3.438	0.1226	12
kontrast	11.31	3.315	2.381	11
nos	8.174	3.151	0.2702	10
boj	7.755	3.148	0.2021	10
vzduch	7.698	3.147	0.1942	10
hvizd	12.99	3	7.627	9
nesouhlas	10.58	2.998	1.433	9
úhel	10.49	2.998	1.347	9
protest	9.758	2.997	0.8101	9
zrak	8.747	2.993	0.402	9
předmět	8.447	2.991	0.3263	9
hoch	9.789	2.825	0.8273	8
test	9.101	2.823	0.5135	8
provoz	7.331	2.811	0.1506	8
konec	6.439	2.796	0.08113	8
střet	10.18	2.643	1.084	7
souboj	9.207	2.641	0.5529	7
profil	9.515	2.446	0.6842	6
konflikt	8.628	2.443	0.3701	6
obrat	8.292	2.442	0.2933	6
střih	10.58	2.235	1.429	5
šíp	9.904	2.234	0.8961	5
kritik	9.178	2.232	0.5417	5
výkřik	8.962	2.232	0.4664	5
stín	7.33	2.222	0.1505	5

dopis	6.126	2.204	0.06533	5
pocit	4.953	2.164	0.02898	5
úlomek	11.71	1.999	3.125	4

2.4. Syntagmatické aspekty: Příklad kolokability lexémů (ostrý) ve Word Sketches

Srovnáme ještě pro zajímavost kolokační profil, jak ho nabízí pro lexikografii vyvinutý program *Word Sketches*, založený na asociaci typu logDICE. První sloupec (v kolonce *modifies*) udává absolutní frekvenci, druhý vyhodnocení podle hledané asociace logDice. I toto zapojení ještě další asociční míry dává odlišné výsledky a není zcela jasné, o kterou se kdy opřít. Tolik o ne zcela specifikovaných asocičních měřácích, jejichž použitelnost je třeba zkoumat ještě dále.

ostrý **syn2005 freq = 7384**

<u>coord</u>	<u>349</u>	<u>1.4</u>	<u>modifies</u>	<u>6283</u>	<u>5.5</u>	<u>subj_byt</u>	<u>118</u>	<u>6.4</u>
pronikavý	<u>10</u>	24.41	nůž	<u>264</u>	48.15	hlas	<u>6</u>	12.55
jasný	<u>17</u>	23.08	hrana	<u>185</u>	47.73			
tupý	<u>7</u>	20.85	kritika	<u>175</u>	41.47			
tenký	<u>9</u>	19.19	zatăčka	<u>81</u>	38.88			
tvrdý	<u>11</u>	19.01	úhel	<u>94</u>	34.9			
přesný	<u>8</u>	16.16	hoch	<u>74</u>	34.65			
kyselý	<u>5</u>	15.99	kontrast	<u>57</u>	34.28			
dlouhý	<u>13</u>	15.2	Bonder	<u>13</u>	33.6			
silný	<u>8</u>	12.97	hrot	<u>57</u>	32.77			
studený	<u>5</u>	12.6	konkurence	<u>88</u>	32.05			
těžký	<u>7</u>	12.56	světlo	<u>203</u>	31.88			
velký	<u>11</u>	8.5	zoubek	<u>26</u>	30.92			
			zub	<u>93</u>	29.84			
			loket	<u>39</u>	27.56			
			dráp	<u>24</u>	27.0			
			střet	<u>47</u>	26.73			
			čepel	<u>27</u>	26.63			
			kontura	<u>21</u>	26.45			
			vítr	<u>81</u>	26.43			
			grůň	<u>8</u>	26.43			
			hořčice	<u>23</u>	26.21			
			tón	<u>66</u>	25.56			
			protiklad	<u>31</u>	25.54			
			pach	<u>41</u>	25.54			
			slunce	<u>86</u>	25.38			

Syntagmatické, zvláště textové a funkční aspekty, dosud nestudované, lze jistě snadno dál rozšiřovat na syntagmatiku samotných gramatických kategorií, slovních druhů aj. a vždy je vyhodnocovat kvantitativně, viz už výše zmíněnou kombinatoriku fonémů.

3. Závěry a otázky otevřené

Potřeba zapojení více kritérií je zřejmá, stejně jako je zřejmé, že se jednoduchý, a přesto nestejně dosud vnímaný dichotomický pohled pro jakoukoliv jemnější analýzu už nehodí a bude třeba se uchýlit k rozpracování škály a kontinua za použití i kvantitativních hledisek, a to podle základní dichotomie a osy paradigmatické a syntagmatické (vedle aspektů dalších, zmíněných výše). Jeden ze základních problémů ve vnímání distinkce C – P je představovat si data jí poměřovaná jako lineární, jednodimenzionální, i když taková vždy v realitě nebývají. Je otázkou, nakolik zapojením více dimenzí, resp. aspektů získáme jasnější a prakticky použitelnější výsledky a obraz jazykové reality. Multifaktoriální analýza vede ke složitějším obrazcům, se kterými se v lingvistice dosud běžně nepracuje. V každém případě je třeba ovšem se zavedením každého dalšího aspektu mít jasnou představu o ověřitelném kritériu za ním. V některých případech bude přitom nutné nově vážit použitelnost toho kterého statistického přístupu, jak jsme viděli výše. V něčem se dá rychle získat představa o kvantitativní povaze jevu v širším rámci už nahlédnutím do vydaných statistik češtiny (Bartoň et al., 2009).

Určitý kompromisní malý pokus o jednoduché měření (s prostou kvantifikací) a zastoupení více aspektů byl podniknut při vyhodnocování kontinua (prototypického) textu psaného stojícího proti textu mluvenému (Čermák, 2009). Pro vystižení povahy celého kontinua od psaného k mluvenému se tu užívá 12 parametrů (tj. aspektů s kladnou či zápornou hodnotou) typu blízkost účastníků, soukromost, spontánnost, připravenost, neformálnost aj., kdy se podle počtu zastoupených, resp. absentujících parametrů dá dojít postupně od jednoho extrému k druhému. Jakkoliv je to pokus daný pragmatickými potřebami, který lze dále zjemňovat a dělat složitějším, ukazuje už na mnohem víc možností a stupňů než pouhou binaritu.

LITERATURA

BARTOŇ, Tomáš – CVRČEK, Václav – ČERMÁK, František – JELÍNEK, Tomáš – PETKEVIČ, Vladimír: Statistika češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2009. 214 s.

ČERMÁK, František: Prague School of Linguistics Today. In: *Linguistica Pragensia* 1995, č. 1, s. 1 – 15.

ČERMÁK, František: Spoken Corpora Design: Their Constitutive Parametres. In: *International Journal of Corpus Linguistics* 2009, roč. 14, č. 1, s. 113 – 123.

DANEŠ, František: The relation of centre and periphery as a language universal. In: *Travaux linguistiques de Prague. 2. Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue*. Eds. F. Daneš a kol. Prague: Éditions de l'Académie Tchecoslovaque des Sciences 1966, s. 9 – 21.

ENKVIST, Erik N.: Centre and Periphery, Delicacy and Fuzz. In: *The Syntax of Sentence and Text. A Festschrift for František Daneš*. Ed. S. Čmejrková – F. Štícha. *Linguistic and literary studies in Central Europe*, 1994, Vol. 42, s. 43 – 58.

Frekvenční slovník češtiny. Eds. F. Čermák – M. Křen. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2004. 608 s.

Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue. *Travaux linguistiques de Prague 2*. Eds. F. Daneš a kol. Prague: Éditions de l'Académie Tchecoslovaque des Sciences 1966.

NEÚSTUPNÝ, Jiří V.: On the analysis of linguistic vagueness. In: Travaux linguistiques de Prague. 2. Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue. Eds. F. Daneš a kol. Prague: Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1966, s. 39 – 51.

PALA, Karel – VŠIANSKÝ, Jan: Slovník českých synonym. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1996. 439 s.

TÁRNYIKOVÁ, Jarmila: Dichotomies and Scales. In: Philosophica 73. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis 2000, s. 53 – 64.

The Syntax of Sentence and Text. A Festschrift for František Daneš. Eds. S. Čmejková – F. Štícha. Linguistic and literary studies in Central Europe, 1994, Vol. 42. 398 s.

VACHEK, Josef: The Linguistics School of Prague: An introduction to its theory and practice. Bloomington – London: Indiana University Press 1996.

Funkčný pohľad profesora Horeckého na jazyk

JÁN FINDRA

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied¹
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

PROF. JÁN HORECKÝ'S FUNCTIONAL VIEW OF LANGUAGE

Key words: functional view, analysis, interpretation, speech act, communication competency, system of verbal behaviour, genre, composition, text macrostructure, text levels, individual style

The paper reviews Prof. Ján Horecký's functional view of language as presented in his numerous scientific writings in which he undertook the analysis of the language and the style of literary works of art, memoirs, essays and technical literature. The analyses and their subsequent interpretations were performed within a strictly defined theoretical and methodological framework with communication competency, the system of verbal behaviour and the speech act playing the dominant role. Prof. Ján Horecký believed that the text is a complex, horizontally and vertically structured category consisting of several structurally interconnected levels, viz. the noematic, strategic, and surface levels. His analyses and interpretations are characterized by the profoundness of this insight into the uniqueness of the text in terms of model, genre and style, and by carefully formulated generalizing conclusions. It is these qualities that make Prof. Ján Horecký's stylistic analyses so topical and inspiring.

Zdá sa príhodné a opodstatnené pripodobniť tvorbu profesora Jána Horeckého k dušičkám Jána Hollého: „koľko... do hĺbky odbíhá koreňom: na toľko viš sa podvíha a hlavú k ňebeskej obloze dvíži.“ Aj Horeckého tvorba je široko rozkošatená, hlboko je vrastená do domácej pôdy a zároveň sa výdatne živí aj z výsledkov zahraničnej lingvistickej produkcie, ktorej stimuly ďalej programovo prehľbuje a rozvíja. Pritom je obdivuhodná šírka jeho vedecko-výskumného záberu. Vo svojich monografických prácach, vedeckých štúdiách a v populárno-náučných článkoch sa zo synchronného hľadiska venuje problematike všetkých rovín jazykového systému. Pre všetky jeho práce sú príznačné premyslené všeobecnolingvistické východiská, metodologická precíznosť i analytická priezračnosť. Platí to aj o jeho funkčnom pohľade na jazyko-vo-štylistické a kompozičné ustrojenie textov z rozličných sfér spoločenského styku a dorozumievania.

Je obdivuhodné, že počas svojej šesťdesiatročnej prítomnosti v slovenskej lingvistiky prof. Horecký iba v tejto oblasti publikoval viac ako šesť desiatok vedeckých štúdií a článkov a napísal sedem monografických prác. Analyzuje v nich jazyk a štýl umelec-

¹ Pozn. ed.: od r. 2014 Filozofická fakulta.

kej, esejistckej, odbornej a memoárovej literatúry. Osobitnú pozornosť dlhodobo venuje masmediálnej komunikácii, a to aj vo viacerých inštruktívnych publikáciách. Ako znalec jazykov glosuje preklady umeleckých a odborných textov do slovenčiny, pričom ich hodnotí aj z hľadiska jazykovej správnosti a štylistickej i štylizačnej primeranosti a vhodnosti.

Uvedené vecné a umelecké texty prof. Horecký analyzuje a interpretuje v presne vymedzenom teoreticko-metodologickom rámci, ako ho naposledy predstavil v roku 1991 na prvej bansko-bystrickej sociolingvistickej konferencii v referáte *Systémový základ jazykovej komunikácie*. Dominantnými pojmami sú *komunikačná kompetencia*, *systém verbálneho správania*, *výpovedný akt*. V ich rozmedzí sleduje štylistiku analyzovaných textov aj v rámci napätia dvoch jazykovo-textových rovín – bezpríznačkovej a príznakovkej, na pozadí ktorých sa funkčne exponujú výrazové prostriedky z jednotlivých útvarov národného jazyka. Analýza ich funkčnej kontaminácie je pre J. Horeckého východiskom na funkčnú charakteristiku jazyka a štýlu interpretovaného textu a zároveň aj prizorom na stav jazykovej situácie a na úroveň jazykového vyjadrovania v synchronnom priereze (stabilite) i v diachrónnej dynamike po roku 1918. Pritom text chápe ako znak, ktorý charakterizuje zložka označovaná a označujúca. Na základe toho formuluje ideu, že pri analýze textu ako výsledku komunikačnej aktivity treba skúmať nielen to, ako sa komunikuje, ale aj to, čím sa komunikuje. A tak pri konkrétnych analýzach a interpretáciách textov z rozličných oblastí spoločenského styku a dorozumievania venuje osobitnú pozornosť aj (práve) označujúcej zložke, ktorú tvorí sled, usporiadané poradie výpovedných aktov, ktorými sa niečo vypovedá. Pri jazykovo-štylistickej charakteristike vychádza z názoru, že text je horizontálne a vertikálne zložito členený útvar, ktorý sa skladá z viacerých štruktúrne zviazaných rovín: noematickej (obsahovo-myšlienkovkej), strategickej (komunikačný zámer a komunikačný plán) a povrchovej (výber a usporiadanie výrazových prostriedkov). Vlastne tu ide o funkčnú synchronizáciu hĺbkovej a povrchovej organizácie textu.

Viaceré články prof. Horeckého, publikované najmä v Kultúre slova, sú rozsahom nevelké. Na malej textovej ploche však dokáže postihnúť žánrovú podstatu interpretovaného diela, jeho jazykové a kompozičné špecifiká, ktoré ho charakterizujú (podobnosť, odlišnosť) v kontexte príbuzných textov a prípadne aj v širšom dobovom kultúrno-spoločenskom, jazykovom a literárnom kontexte, presne pomenuje pozitívne i negatívne vlastnosti jazyka a štýlu autora a neraz – akoby mimochodom – sformuluje poznámku, na ktorú ako na závažný teoreticko-metodologický stimul bude možné a vari i potrebné nadväzovať v ďalších lingvistických, nielen v jazykovo-štylistických výskumoch.

Ako analytik, interpret i glosátor sa príležitostne vracal k umeleckým textom. Je iste symptomatické, že medzi jeho prvými vedeckými štúdiami bola analýza eposu Jána Hollého Svatopluk, v ktorom v roku 1946 sledoval funkčné využitie prvkov antickej epiky. K svojmu obľúbenému básnikovi sa o štyridsať rokov neskôr, v roku svojich 65. narodenín vrátil v dvoch štúdiách, v ktorých charakterizoval hlavne jeho slovnú zásobu, bohatú synonymickú variantnosť výrazových prostriedkov, ale aj košatú syntax, ktorá je napriek zákonitostiam časomieru zrozumiteľná; práve takto a preto dokázal Ján Hollý vykresliť aj plastický obraz prírody ako epického priestoru, v ktorom sa odohrávajú slávne historické príbehy, a lyricky osláviť krásu slovenskej prírody i svoje najbližšie okolie, sady a záhrady, pastviny a lúky okolo Váhu.

Pravda, až na jednu výnimku sa prof. Horecký venuje rozborom umeleckých próz. Tou výnimkou je rozsiahla štúdia, v ktorej na základe štatistických zistení o pomere slovných tvarov a slov, ako aj údajov o počte slov vo vete charakterizuje Mihalkovičovú zbierku básní *Lútosť*. Zaujímajú ho však najmä tzv. „jazykové“ prózy, v ktorých autori ťažia z výrazovo-vyjadrovacích potencií jazyka nielen pri opise prostredia a charakteristike postáv, ale aj pri variabilnom odstupňovaní dynamiky rozprávania. A potom aj architektoniku textu, ktorou je podľa neho – na rozdiel od J. Mistríka – celková stavba umeleckého textu, sleduje v rámci vzťahov medzi textom, jeho jazykovou organizáciou a autorom. Analýzu architektonického pôdorysu umeleckej prózy založil aj na teórii výpovedných aktov, ktoré v odlišnej vzájomnej synchronizácii plnia rozličné výstavbové funkcie. Takto skúma jednak ich poradie a jednak ich funkčnú hierarchizáciu. Pri analýze a interpretácii štylistiky umeleckej prózy, pri charakteristike jej žánrovej, štylovej a slohovopostupovej podstaty a pri vymedzovaní jej miesta a postavenia v kontexte dobovej umeleckej produkcie vychádza najmä z dynamiky vzťahu medzi naratívными a deskriptívnymi výpovednými aktmi.

Rovnako inšpiratívne sú aj rozbor jazyka a štýlu odborných publikácií z oblasti spoločenských a prírodných vied. Aj v tomto prípade si všíma architektoniku ako základný stavebný princíp textu, no zameriava sa najmä na jeho hĺbkovú organizáciu, ako sám hovorí, na kompozičné rozvrhnutie témy. Na základe toho potom posudzuje povrchovú organizáciu textu, jazykovo-štylistické a kompozičné stvárnenie témy. Pri analýze povrchovej makroštruktúry textu si všíma usporiadanie rámcových zložiek, hlavne následnosť a funkčnú väzbu medzi kapitolami, podkapitolami a odsekmi, a zároveň analyzuje aj vzťah medzi základným a sprievodným („druhotným“) textovým pásmom (exkurzy a digresie). Predovšetkým mu však ide jednak o charakteristiku individuálneho štýlu autora, jednak o funkčné hodnotenie použitých výrazových prostriedkov, najmä lexiky a syntaxe, vo vzťahu k spracúvanej téme a jednak o ich kritické posudzovanie z hľadiska jazykovej správnosti. Keďže lexiku a syntax považuje za hlavné indikátory štýlu, v tejto súvislosti analyzuje najmä výber vhodných slov a slovných spojení, ako aj stavbu vety a súvetia. Prezентuje názor, že kompozícia, štýl a hlavne výrazové prostriedky použité vo vedeckej a populárno-náučnej literatúre sú aj svedectvom o súčasnom stave spisovnej slovenčiny. Pri analýze lexiky si ako odborník, ktorý sa rozhodujúcim spôsobom podieľal na budovaní a rozvoji slovenskej odbornej terminológie, osobitne i kriticky všíma využitie terminologických pomenovaní. To je totiž aj dnes citlivý problém hlavne v nových odboroch, ktoré si pojmovo-terminologický aparát iba utvárajú, často na základe zahraničnej (prekladovej) odbornej literatúry. Osobitne treba vyzdvihnúť, že na priesečníku takto vymedzených metodických postupov prof. Horecký charakterizuje analyzované odborné monografie aj z hľadiska vhodnosti použitého výkladového textového modelu, hodnotí ich aj ako žánrové modelové štruktúry, a tak pochvalne i kriticky naznačuje, aké sú predpoklady vytvorenia „dobrého“ vedeckého a populárno-náučného textu. Za funkčné kritérium považuje predovšetkým kategóriu zrozumiteľnosti, pravdaže, pritom nemusí ísť o všeobecnú zrozumiteľnosť.

Vo vzťahovom rámci architektonika – žáner – postup – text – štýl – autor analyzuje, hodnotí alebo aj (iba) glosuje jazyk esejistickej i memoárovej literatúry, ktorá je modelovo tiež často v blízkosti eseje. Osobitne si všíma uplatnenie autora v esejistickom texte a jeho implicitne alebo aj explicitne vyjadrený vzťah k adresátovi. Autor sa pritom môže

prezentovať ako moderátor, viacvrstvový narátor, explorátor (vykladač) alebo aj ako estimátor (hodnotiteľ). V rámci textovej architektoniky sleduje prof. Horecký jednak členenie textu na rámcové zložky (úvod – prológ, záver – epilóg) a jednak stavbu kapitol a ich usporiadanie, následnosť a hierarchizáciu vo vzťahu k téme. Takto si vytvoril východisko nielen na analýzu a interpretáciu použitých jazykových prostriedkov z prostredia národného jazyka, ale aj na ich funkčné hodnotenie (vhodnosť – neprimeranosť, správnosť – nesprávnosť). Na základe takéhoto komplexného rozboru sformuloval závažný teoretický záver, že nemá zmysel uvažovať o osobitnom esejistickom štýle medzi doteraz uznávanými základnými štýlmi. Okrem iného aj preto, že esejistický text je založený na výklade (na útvarovej úrovni na úvahe) a sú preň príznačné výrazové prostriedky náučného štýlu. Takto vlastne priamo i nepriamo opodstatňuje teóriu textových modelov, a to hlavne pokiaľ ide o žánrový model a o jeho funkčnú spätosť s modelmi hĺbkovej a povrchovej organizácie textu ako najvšeobecnejšími a najabstraktnejšími modelovými štruktúrami.

Najviac pozornosti však prof. Horecký venoval jazyku a štýlu masmediálnej komunikácie. Potvrdzuje to aj štatistika: vyše tridsať štúdií a článkov, päť knižných publikácií a desiatky drobných poznámok o jazykovo-štylistických jednotlivostiach a o čiastkových pravopisných a výslovnostných otázkach. Zaoberal sa hovorenou publicistikou v elektronických médiách i písanou publicistikou v dennej a periodickej tlači. Tam aj tam upozorňoval na bežné problémy súvisiace s uplatňovaním konkrétnych požiadaviek jazykovej kultúry, naznačoval alternatívne riešenia pri sporných otázkach a zároveň teoreticky rozpracúval problematiku ústnych a písomných publicistických textov. Vychádzal pritom z každodennej publicistickej praxe, takže viaceré jeho práce o štylistike publicistických textov majú síce inštruktívne (didaktické) zameranie, no nachádza sa v nich mnoho teoreticko-metodologických podnetov, na ktoré možno aj dnes plodne výskumne nadväzovať. Osobitne treba pripomenúť najmä jeho úvahy a výklady o publicistických žánroch. Charakterizuje ich z hľadiska celkovej stavby (architektoniky) a popri tom vymedzuje inventár výrazových prostriedkov, ktoré autor síce môže využívať individuálne, nemal by však narušiť invariantnú (modelovú) tvár žánru. Na úrovni jazykového výrazu sa toto funkčné napätie medzi invariantom a variantom (medzi potenciálnym a aktuálnym textom) zabezpečuje prostredníctvom jedinečne realizovaného vzťahu medzi neutrálnou a príznakovou textovou rovinou. V tomto teoreticko-metodologickom rozmedzí charakterizuje polemické publicistické texty, novinársky rozhovor, fejtón, komentár, ale napríklad aj jazykovo-kompozičný pôdorys inzerátu. Pri tejto žánrovej charakteristike taktiež vychádza aj z teórie výpovedných aktov; ich vzájomné usporiadanie, následnosť, hierarchizácia i kríženie takisto hovorí o ich špecifických vlastnostiach v kontexte príbuzných žánrov. Keďže však ústne a písomné publicistické texty charakterizuje vlastnosť verejnosti a oficiálnosti, a teda sú pre verejnosť pozitívnym i negatívnym vzorom, kriticky posudzuje a hodnotí aj ich jazykovo-štylistickú úroveň. V tomto zmysle publikácie, štúdie a články prof. Horeckého o jazyku a štýle publicistiky prinášajú mnoho podnetných myšlienok pre teóriu a prax jazykovej kultúry, no majú význam aj z hľadiska zvyšovania celkovej úrovne jazykového vyjadrovania. Zároveň charakterizujú aj súveku jazykovú situáciu na Slovensku. To tiež opodstatňuje ideu, že k Horeckého prácam o jazyku a štýle textov z rozličných oblastí spoločenského styku

a dorozumievania sa bude treba opätovne vracat' jednak pre ich teoretickú fundovanosť a jednak preto, že sú východiskovo, materiálovo a argumentačne opreté o konkrétnu jazykovú prax.

Záverom možno súhrnne konštatovať, že aj pri jazykovo-štylistickej charakteristike textov z rozličných komunikačných sfér prof. Horecký plodne využil všeobecnolingvistické východiská, ktoré sám teoreticky rozpracúval. Preto jeho analýzy a interpretácie týchto textov charakterizuje hĺbka prieniku do ich modelovej, žánrovej, štýlovej a slohovopostupovej jedinečnosti. A hoci ich v súlade s požiadavkami teórie a praxe jazykovej kultúry zároveň kriticky posudzoval a hodnotil i z hľadiska funkčnej primeranosti a jazykovej správnosti, zakaždým smeroval aj k zovšeobecňujúcim záverom. Vyriešil tak mnoho závažných teoreticko-metodologických problémov, no viaceré otázky jazykovej teórie a praxe iba programovo naznačil, pričom priamo i nepriamo predznamenal ich možné ďalšie rozpracúvanie. V tom práve je aktuálnosť i podnetnosť jeho prác o jazyku a štýle textov z rôznych komunikačných sfér.

Jazykové funkcie v koncepcii Jána Horeckého

JURAJ VAŇKO

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

LANGUAGE FUNCTIONS IN JÁN HORECKÝ'S CLASSIFICATION

Key words: collective and individual human activity, the functions of language (task, use, social sphere of application, instrument, goal, *Leistungen der Sprache*, performance); Bühler, Jakobson, Hymes, Hockett, Miko; Horecký – relationships between language and thinking, communicative thinking; communicative function, cognitive function; accumulative function, ethno-significative function

J. Horecký's hierarchical model of language functions consists of: the communicative and the cognitive functions as the main functions (Horecký, 1982), the second level of the language functions is represented by the accumulative function, which is closely connected with the communicative thinking, and the ethno-significative function, which represents a certain linguistic community. Later J. Horecký (1988) slightly modified this system of language functions as follows: the two main language functions are represented by the communicative function and the epistemological function; the epistemological function is divided into the cognitive function and the cogitative function.

Otázka jazykových funkcií sa v dejinách lingvistiky nastoľovala vždy v súvislosti s úsilím definovať samotný jazyk, jeho základné vlastnosti. Okrem všeobecného (alebo podľa K. Bühlera „axiomatického“) vymedzenia jazyka ako systému znakov (F. de Saussure, L. Hjeltslev, A. Schaff...) alebo výrazu mysle (A. Schaff, A. A. Potebňa, V. A. Bogorodickij) či ako nástroja myslenia (W. Humboldt, V. A. Zvegincev) sa najmä v novej fáze vývinu lingvistického myslenia na definovanie jazyka a jeho vzťahu k objektívnej skutočnosti zavádza pojem *činnosti*, hoci zárodoky tejto idey treba vidieť už u G. Hegla a W. Humboldta. Jazyk tu vystupuje ako výsledok ľudskej činnosti, ako jeden z jej predpokladov a napokon používanie jazyka, čiže produkcia a recepcia jazykových výpovedí, predstavuje jeden z druhov činnosti, a to činnosti jazykovo-komunikačnej. V tejto súvislosti sa skúmajú aj funkcie jazyka v procese komunikácie. V prvom rade však treba vymedziť samotné pomenovanie *jazyková funkcia*. To je v lingvistike polysémantické: chápe sa napr. ako úloha, sféra spoločenského uplatnenia, prostriedok, nástroj, cieľ a pod. J. Horecký (1988, s. 35) pod pojmom funkcia rozumie „spôsob, ako niečo funguje“.

Niektorí lingvisti (napr. Avrorin, 1975, s. 29 – 35) v snahe odstrániť polysémantickosť slova *funkcia* poukazovali na potrebu rozlišovať medzi spoločenskou funkciou jazyka ako celku a funkciou jednotlivých jazykových prvkov, počnúc fonémou a končiac vet-

nou konštrukciou. Podobne sa k tejto otázke staval aj J. Horecký (pozri o tom ďalej). Zavše sa chápanie funkcie jazyka dávalo do súvislosti so Saussurovou dichotómiou jazyk – reč, pričom niektorí jazykovedci výraz funkcia používali vo vzťahu k reči, iní vo vzťahu k jazyku a ďalší tieto dva pojmy vo vzťahu k jazykovým funkciám nerozlišujú a výrazy funkcia jazyka, funkcia reči používajú ako synonymné. Výrazy *funkcia jazyka* a *funkcia reči* dôsledne rozlišuje napr. ruský psycholingvista A. A. Leont'jev (1968, s. 101): pod funkciou jazyka chápe iba tie funkčné vlastnosti rečovej činnosti, ktoré sa prejavujú v každej rečovej (komunikačnej) situácii; tieto funkcie zvyčajne nemajú v jazykovom systéme príslušné, im zodpovedajúce jazykové prvky. Podľa A. A. Leont'jeva k nim patrí komunikačná funkcia (A. A. Leont'jev ju výraznejšie neodlišuje od funkcie regulovať správanie, intelektuálnu činnosť, ani od národnokultúrnej a poznávacej funkcie). Pod funkciou reči A. A. Leont'jev chápe potenciálne vlastnosti jazyka, ktoré nemusia byť obsiahnuté v každom rečovom akte, čiže sú to fakultatívne vlastnosti jazyka. Patrí medzi ne napr. magická funkcia (vzťah k prírodným javom alebo tajomným silám prostredníctvom modlitieb, zaklínaní a pod.), označovacia funkcia („funkcija marki“) alebo nominatívna funkcia, súvisiaca s pomenovaním konkrétnych substancií (zemepisných bodov, podnikov, obchodov a pod.), diakritická funkcia (napr. využívanie rečových signálov pri riadení rozličných prác), expresívna a estetická (alebo poetická) funkcia. L. A. Kiseleva (1978, s. 31) v snahe odstrániť polysémiu výrazu *jazykové funkcie* a spresniť diferenciaciu výrazov *funkcia jazyka* – *funkcia reči* navrhuje používať slovo *funkcia* na označovanie cieľa alebo poslania jazyka, kým vo vzťahu k reči by sa mal podľa nej používať výraz *fungovanie*.

Vo väčšine klasifikácií jazykových funkcií jazyk vystupuje ako polyfunkčný fenomén. Prívržencov monofunkčnosti jazyka je málo: napr. ruský jazykovedec R. V. Pazuchin (1963, s. 103) zdôrazňuje, že jedinou funkciou, v ktorej sa prejavuje používanie jazyka, jeho štruktúra ako celku i funkcia každého jazykového prvku, je komunikatívna funkcia a všetky ostatné funkcie sú iba čiastkové. Podobne napr. G. V. Kolšanskij (1967) hovorí iba o jednej jazykovej funkcii. Podľa neho jazyk je bezprostrednou skutočnosťou vedomia, a preto je spoločenským javom; v tejto funkcii sú podľa Kolšanského obsiahnuté všetky ostatné funkcie jazyka vrátane expresívnej (podľa neho ide o výraz myslenia) a komunikatívnej (odovzdávanie správy pomocou jazyka).

Z oveľa početnejších polyfunkčných klasifikácií jazykových funkcií, ktoré v jazykovede dominujú už oddávna (W. Humboldt, A. A. Potebňa, F. Saussure, K. Bühler, Ch. Morris, E. Sapir, R. Jakobson a ďalší), azda najznámejšou a najvplyvnejšou je Bühlerov trojčlenný systém funkcií prirodzeného jazyka, vychádzajúci zo vzťahu jazykového znaku k hovoriacemu, adresátovi a k zobrazovanej skutočnosti. Tento vzťah jazykového znaku sa nazýva *Organon-Modell*, čo súvisí s Platónovou tézou, že jazyk je nástroj, *organum*, slúžiaci na to, aby „jeden druhému o veci niečo oznámil“. Jazyk má podľa K. Bühlera tri základné funkcie: zobrazovaciu (Darstellungsfunktion), výrazovú alebo expresívnu funkciu (Ausdrucksfunktion) a výzovú funkciu (Appelfunktion).

Zo znakovej povahy jazyka pri vymedzovaní jeho funkcií vychádza aj americký filozof a logik Charles Morris, vyčleňujúci štyri jazykové funkcie: designatívnu (označovacia), apresívnu (hodnotiacu), preskriptívnu (doslova „predpisujúcu“, čím sa však myslí výzva na určitú činnosť) a formatívnu (vzťahujúcu sa na organizáciu textov).

V našej jazykovede k teóriám jazykových funkcií orientujúcich sa na vzťah jazykového znaku k hovoriacemu, adresátovi a k zobrazovanej skutočnosti patrí Mikova dichotomická koncepcia, opierajúca sa o dve jazykové funkcie, resp. dve dimenzie reči: operatívnosť a ikonickosť (Miko, 1970). Operatívnosť je smerovanie reči od podávateľa k prijímateľovi a ikonickosť sa chápe ako zobrazovacia schopnosť reči. Ako vidno, v Mikovom modeli sa Bühlerova výrazová a apelová funkcia kumulujú do jednej, operatívnej funkcie (JA + TY = MY komunikujeme) o niečom (zobrazovacia funkcia u K. Bühlera – ikonická funkcia u F. Miko). Svojou koncepciou jazykových funkcií F. Miko nadväzuje vlastne aj alebo predovšetkým na pražský štrukturalizmus. V Tézach Pražského lingvistického krúžku sa síce hovorí o polyfunkčnosti jazyka, ale vychádza sa pritom iba z dvoch funkcií: komunikatívnej (dorozumievacej) a poetickej; z nich potom vyplývajú ďalšie funkcie: funkcia intelektuálneho výrazu (orientovaného na vzťah k iným) a funkcia vyjadrenia emócií (mimo vzťahu s poslucháčom).

Najznámejšou koncepciou vychádzajúcou z aktu rečovej komunikácie je Jakobsonov model (*Style in Language*, 1960; čes. preklad *Poetická funkce*, 1995, s. 77) zahŕňajúci šesť jazykových funkcií. Dominantnou funkciou je zameranie na označovaný predmet (referent), čiže referenčná, denotatívna alebo poznávacia funkcia. Ďalšími funkciami sú *emotívna* alebo *expresívna* funkcia, koncentrovaná na hovoriacom a vyjadrujúca jeho postoj k tomu, o čom hovorí; *konatívna* alebo *apelatívna* funkcia, vzťahujúca sa na adresáta; *fatická* funkcia je orientácia na kontakt s adresátom, aby sa zistilo, či funguje kanál spojenia; *metajazyková* funkcia – hovoriaci a adresát zisťujú, či používajú ten istý kód; *poetická* funkcia – zacielenie na správu ako takú, sústredenie pozornosti na ňu kvôli nej samej.

V nemeckej komunikačne-pragmaticky orientovanej lingvistike sa používa aj výraz *Leistungen der Sprache* (pozri o tom *Deutsche Sprache*, 1983, s. 29 – 30; Schmidt 1981, s. 28 – 42), čiže načo jazyk slúži, čo všetko ním možno vykonať. Tu sa nerobí rozdiel medzi funkciami jazyka a komunikačnými funkciami, keďže jazyk realizuje svoje funkcie zväčša v komunikácii a jazyková komunikácia sa nemôže uskutočňovať bez jazyka. V súvislosti s tým sa zisťuje, čo všetko možno pomocou jazyka vykonať, resp. aké zásadné možnosti a „výkony“ (*Leistungen*) sú spojené s jazykom. V prvom rade sa poukazuje na to, že jazyk umožňuje reguláciu každej činnosti, pričom táto regulatívna schopnosť (*Leistung*) sa opiera o dve špecifické schopnosti/výkony či úlohy (*Leistungen*): 1. jazyk je oporou duševnej činnosti, 2. jazyk „stavia mosty“ medzi jednotlivcami, vytvára medzi nimi psychické a sociálne väzby. Konkrétne sa to prejavuje tak, že pomocou jazyka možno fixovať, uchovávať a odovzdávať poznatky a skúsenosti, čím sa rozširuje poznávacia činnosť ľudstva; fixujú a „tradiujú“ sa tak aj normy konania a správania; jazyk ovplyvňuje všetky roviny psychickej činnosti, jazyk ovplyvňuje dokonca už vnemy; pri jazykovo-komunikačnej činnosti sa vytvára kontakt medzi ľuďmi, a to v rámci spoločensky vytvorených rámcov, noriem. Vďaka tomuto kontaktu sa vytvára vplyv na vedomie účastníkov komunikácie, čo potom umožňuje riešiť kolektívne úlohy atď.

Komunikačne-pragmaticky orientovaná lingvistika nerobí ani striktný rozdiel medzi komunikatívnou a kognitívnou funkciou jazyka, argumentujúc tým, že realizácia jazyka v komunikácii zahŕňa vždy aj kognitívne komponenty a naopak – duševná činnosť realizovaná prostredníctvom jazyka je nemysliteľná bez opory o komunikáciu. Preto nie je

primerané jednu z týchto dvoch funkcií pokladať za primárnu a druhú za sekundárnu. Vo všeobecnosti lingvistika venuje väčšiu pozornosť komunikatívnej funkcii a jej ďalšiemu členeniu. Pri tomto členení však už nejde o funkcie komunikácie, ktoré stoja oproti funkciám jazyka, ale skôr o funkcie jazyka v jazykovo-komunikačnej činnosti, ktoré nemusia byť vždy realizované, ale sú viazané na určité druhy situácií.

V našej lingvistike má k spomenutému komunikačne-pragmatickému prístupu k fungovaniu jazyka v komunikácii azda najbližšie koncepcia jazykových funkcií Jána Horeckého. J. Horecký vo svojich úvahách o jazykových funkciách vychádza z dvoch faktov: 1. jazyk funguje ako „nástroj komunikácie“ a 2. jazyk sa využíva pri myslení, a teda funguje ako „nástroj poznávania“. V súvislosti s tým vyčleňuje dve jazykové funkcie: dorozumievaciu (komunikatívnu) a poznávaciu, gnozeologickú funkciu (Horecký, 1982, s. 39; 1988, s. 35). Tieto dve funkcie sa podľa neho týkajú celého jazyka, resp. jazyka „ako systému znakov a figúr“ (Horecký, 1982, s. 39), preto ich označuje ako „najzákladnejšie funkcie“ (tamže). Pritom ešte zdôrazňuje, že ich treba vidieť v dialektickej jednote, že nejstávajú jedna bez druhej.

Pri skúmaní vzťahu medzi myslením a jazykom sa J. Horecký neobmedzuje iba na oblasť poznávacej činnosti človeka, ale zaoberá sa aj dynamickým prejavom tohto vzťahu v procese jazykového dorozumievania, konštatujúc, že pri komunikácii „myšlienkové procesy a ich výsledky sa dávajú na vedomie aj ostatným členom príslušného spoločenstva“ (Horecký, 1982, s. 22). Túto činnosť J. Horecký nazýva *komunikatívnym myslením*, pričom jeho zmyslom je myšlienково spracované výsledky poznania dať do podoby informácie „pre iných“, „spracúvanie vedomostí na komunikačné ciele“ (tamže). Poznávaciu, gnozeologickú funkciu možno teda podľa J. Horeckého využívať dvojako: 1. jazyk sa využíva ako nástroj poznávania vo vlastnom zmysle alebo poznávania „pre seba“ – analýzou, abstrakciou a zovšeobecnením sa pri poznávacom myslení prechádza od zmyslového poznania k pojmovému mysleniu (tamže); 2. pri druhom spôsobe fungovania jazyka ide o to, že jazykové prostriedky používame na formulovanie myšlienok (pre iných, ale aj pre seba, najmä pri písomnej fixácii). Tieto dve funkcie sa označujú ako kognitívna a kogitatívna, pričom J. Horecký, ako to bolo jeho dobrým zvykom, tieto označenia aj explikuje s odvolaním sa na lat. slovesá *cognōscō, cognitum* – poznávam a *cogitō* – rozmyšľám (Horecký, 1988, s. 36).

S komunikatívnym myslením podľa Horeckého úzko súvisí *akumulatívna funkcia*, vzťahujúca sa na fakt, že pomocou jazykových prostriedkov výsledky myšlienkových operácií možno nielen oznamovať, ale ich aj ukladať, akumulovať „do spoločnej zásobárne celej kultúry a civilizácie, celého ľudstva“ (Horecký, 1982, s. 40). Ďalšou je *etnosignifikatívna funkcia* (niektorí lingvisti ju označujú aj ako národnoreprezentatívna funkcia), ktorou sa vyjadruje tesná súvislosť jazyka s konkrétnym národným alebo etnickým spoločenstvom. (J. Horecký dáva prednosť označeniu *etnosignifikatívna funkcia*, lebo pri označení *národnoreprezentatívna funkcia* by išlo o zúženie vzťahu tejto funkcie iba na národ; výraz *ethnos* zahŕňa kmeň, kmeňový zväzok, národnosť i národ.) Tieto dve funkcie – akumulatívnu a etnosignifikatívnu – nazýva J. Horecký základnými jazykovými funkciami (tamže), lebo sa týkajú jazyka ako celku, ako systému.

Ako sme už naznačili vyššie, J. Horecký rozlišuje medzi funkciami jazyka ako celku (ako systému), resp. reči ako realizácii systému na jednej strane a funkciou jednotli-

vých prvkov jazyka, pomocou ktorých sa základné jazykové funkcie realizujú, na strane druhej. V súvislosti s tým možno podľa neho vyčleniť jazykové prvky, ktoré majú nominatívnu (pomenúvaciú) funkciu, deiktickú funkciu (*ten, tu, tam*) a relačnú (vzťahovú) funkciu (*ktorý, aký*). Pri dorozumievacej funkcii jazyka možno v rámci prvkov s nominatívnou funkciou vyčleniť obsahové alebo informačné prvky – *informémy* – a prvky, ktorými sa vyjadrujú rozličné postoje hovoriaceho, čiže *pragmémy* – patria k nim napr. hodnotiace adjektíva v spojeniach ako *obrovský význam, nesmierne úsilie, milučký chlapček* (Horecký, 1988, s. 39). Prvky, ktoré nemajú lexikálny význam, čiže hlásky, resp. fonémy, majú rozlišovaciú (dištinktívnu) funkciu.

V závere svojich rozborov jazykových funkcií J. Horecký zdôrazňuje, že všetky funkcie „uplatňujú sa v jazyku a v jeho fungovaní ako celok“, a preto sú významným znakom prirodzeného, najmä národného jazyka. Touto vlastnosťou sa líšia jednak od umelých jazykov (tie nemajú etnosignifikatívnu funkciu a podľa J. Horeckého ani poznávaciu) a od programovacích jazykov, pri ktorých sa nemôže uplatňovať výzvoová a výrazová funkcia, ani estetická a fatická funkcia (Horecký, 1988, s. 40).

Koncepcia jazykových funkcií J. Horeckého sa vyznačuje tým, že sa v nej dáva do tesnej súvislosti činnosť dorozumievania s činnosťou myslenia. V mnohých teóriách jazykových funkcií vzťah jazyka k mysleniu bol vyjadrený iba implicitne, a to prostredníctvom vzťahu jazykového znaku k označovanej realite (zobrazovacia funkcia u K. Bühlera, designatívna funkcia u Ch. Morrisa, resp. poznávacia, referenčná funkcia u R. Jakobsona). Komunikáciu však podľa našej mienky nemožno chápať iba ako jazykovo sprostredkovanú informáciu medzi dvoma subjektmi, teda obmedzovať ju na akt verbálneho vzťahu, ale vidieť ju aj ako akt myšlienkového a zavše aj emocionálneho kontaktu medzi odosielateľom a prijímateľom.

LITERATÚRA

AVRORIN, Valentin A.: Problemy izučeniya funkcional'noj storony jazyka. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta 1975.

BÜHLER, Karl: Sprachtheorie. Ungekürzter Neudruck der Ausgabe von 1934. Stuttgart: Lucius und Lucius 1999. 434 s.

HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda 1982. 107 s.

HORECKÝ, Ján: Slovenčina v našom živote. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 125 s.

JAKOBSON, Roman: Poetická funkce. Jinočany: H&H 1995. 747 s.

KISELEVA, Lucija A.: Voprosy teorii rečevogo vozdejstvija. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta 1978.

Kleine Enzyklopädie – Deutsche Sprache. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1983. 724 s.

KOLŠANSKIJ, Gennadij V.: K voprosu ob opredeleniji osnovnych poňatij nauki o jazyke. In: Problemy jazykoznanija. Doklady i soobščeniya sovetskich učennych na X kongresse lingvistov. Moskva: Progress 1967, s. 35 – 47.

LEONŤJEV, Aleksej A.: Obščestvennyje funkciji jazyka i jego funkcional'nyje ekvivalenty. In: Jazyk i obščestvo. Moskva: Progress 1968.

MIKO, František: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970. 167 s.

PAZUCHIN, R. V.: Učeniye K. Bjulera o funkcijach jazyka kak popytka psihologičeskogo rešenija lingvističeskich problem. In: Voprosy jazykoznanija, 1963, 5, s. 95 – 104.

SCHMIDT, Wilhelm und koll.: Funktional-kommunikative Sprachbeschreibung. Theoretisch-methodische Grundlegung. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1981. 276 s.

Vlnková analýza tranzientov a ich interpretácia metódou generatívnej fonológie

JÁN SABOL – JÚLIUS ZIMMERMANN

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie
Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Košice

WAVELET ANALYSIS OF TRANSIENTS AND ITS INTERPRETATION BY MEANS OF GENERATIVE PHONOLOGY

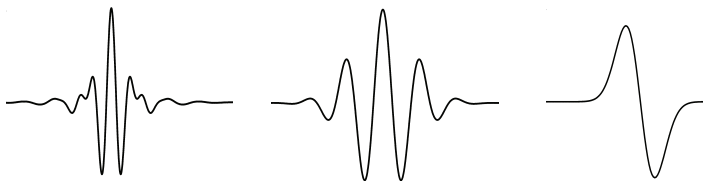
Key words: transient, phoneme, generative phonology, wavelet transformation, scalogram

Possibilities of wavelet transformation of acoustic speech signal in experimental phonetics have not been done yet at present. In principal there is computation of equivalence coefficients of signal with short lasting wavelet at various scales and dilatation on time line. Coefficient equivalence matrix is possible to use on scalogram construction or it could be considered to be signal constituent, meaning slow motion in signal – approximations or fast motion – details. By means of visual evaluation of scalograms or perception test of approximations or details there is experimentally possible to observe these features of speech signal, for example, transients, which usual Fourier analysis is not possible to detect. Generative phonology concentrating on syntagmatic line of phoneme concatenating, has at description of transients its limitations which are possible to cope with description of cooperation of syntagmatic and paradigmatic structuration of phonematic elements.

1. Úvod

Východiskom výkladu princípov škálografickej analýzy signálov môže byť všeobecne dobre známa Fourierova transformácia, v ktorej sa dá dosiahnuť vysoké frekvenčné rozlíšenie, ale keď sa v signáli vyskytne krátka časová udalosť, nedosiahneme v nej potrebnú časovú rozlišovaciu schopnosť a krátke impulzy budú prehliadnuté. Problém sa dá riešiť vlnkovou (wavelet) transformáciou. V porovnaní s Fourierovou transformáciou, ktorá rozvíja signál na harmonické zložky s rôznymi frekvenciami, vlnková transformácia rozkladá signál na modifikované verzie materskej vlnky. Modifikáciu vlnky je zmena jej mierky a posun vlnky po časovej osi.

Vlnka je tvar vlny so zámerne limitovaným trvaním a nulovou strednou hodnotou, má tendenciu byť nepravidelnou a asymetrickou vlnou. Analyticky sa dá vyjadriť jednoduchou funkciou s konečnou energiou, sústredenou v relatívne krátkom časovom intervale, s takým časovým priebehom, ktorý je vhodný na analýzu tranzientov, nestacionarít signálu a časovo premenných javov. Je definovaných niekoľko materských vlniek (Haarova, Meyerova, Morletova, Daubechiesovej, Gaussova, sombrérovitá vlnka atď., pozri obr. 1).

Obr. 1. Ukážka vlniek: zľava Morletova vlnka, Meyerova vlnka, Gaussova vlnka

Obidva uvedené spôsoby modifikácie vlnky sa môžu vykonávať spojitým aj diskretným spôsobom. Ak ide o spojité modifikácie, hovoríme o spojitých vlnkových transformáciách. Princípy spojitých vlnkových transformácií sú dostatočne vysvetlené v monografii J. Zimmermanna (2002) na stranách 119 až 168. V diskretných vlnkových transformáciách (DVT) sa mierka mení po skokoch, presnejšie povedané, stupnica mierky je diadickou stupnicou, sekvenčiou mocnín dvojky. Rovnako nespojité sa posúva vlnka po časovej osi. Druhým základným východiskom je skutočnosť, že funkcia, vytvorená sledom koeficientov pri jednej hodnote mierky, sa môže pokladať za filtrovaný signál. Z uvedených skutočností zostavil Mallat v r. 1988 filtrovací algoritmus – dvojkanaľový subpásmový kódér.

2. Princíp diskretných vlnkových transformácií

O rečovom signáli principiálne platí, že podstatná informácia je zakódovaná v nízko-frekvenčnom pásme, vyššie frekvencie zaisťujú vernosť a presnosť signálu. Terminologicky je signál, spracúvaný diskretnou vlnkovou transformáciou, zmesou aproximácií (jeho hrubých črt) a detailov (jemných spresnení). Aproximácie, extrahované zo signálu veľkými hodnotami mierky, sú nízkotónové zložky signálu. Opačne, detaily, extrahované malými hodnotami mierky, sú vysokotónové zložky. Rozdiel medzi filtrovaním a jednoúrovňovou DVT vysvetlíme pomocou obr. 2 (Misiti et al, 1996).

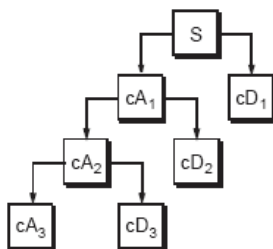

Obr. 2. Rozdiel medzi filtrovaním a jednoúrovňovou DVT

Filtrovanie, zobrazené na ľavej strane obr. 2, prebieha tak, že signál S v rozsahu napr. 1000 vzoriek je spracovaný dvomi komplementárnymi filtermi: horným priepustom – vzniknú tak detaily D v rozsahu 1000 vzoriek – a dolným priepustom, čím vzniknú aproximácie A v rovnakom rozsahu 1000 vzoriek. Filtrovanie vyprodukuje spolu 2000 vzoriek. Z toho vyplýva, že produkty filtrovania nie sú vhodné na dekompozíciu signálu, obsahujú redundantnú informáciu v takom istom rozsahu vzoriek, aký mala pôvodná informácia. Silnou stránkou DVT je však dekompozícia signálu na zložky, z ktorých sa po prípadnom zásahu do zložiek dá rekonštruovať pôvodný signál. Hovoríme o resyntéze signálu v experimentálnom uplatnení pri analýze (re)syntézou. Keď si uvedomíme, že každý z dvoch

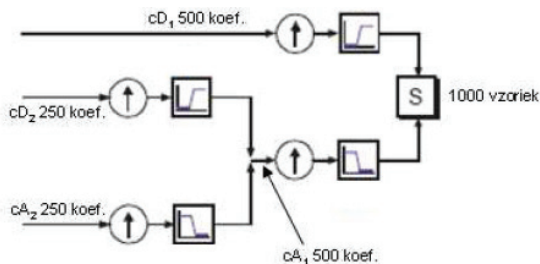
filtru spracúva len polovicu pôvodnej šírky pásma, na základe Shannonovej teóremy môžeme pripustiť, že vlnkovou transformáciou vyprodukované detaily môžu byť kódované polovičným počtom vzoriek, teda polovičným počtom koeficientov DVT. Jednoúrovňová DVT, zobrazená na pravej strane obr. 2, je dekompozíciou, v ktorej sa horným, resp. dolným priepustom a podvzorkovaním v každej vetve vynechá každá druhá vzorka. Podvzorkovaním sa do signálu zavedie aliasing. Uvedenou dekompozíciou vznikne 500 koeficientov cD vyjadrujúcich detaily signálu a 500 koeficientov cA zachytávajúcích aproximácie signálu (spolu opäť tisíc koeficientov, z ktorých sa dá signál rekonštruovať). Koeficienty aproximácií aj detailov tvoria dve funkcie, teda časový priebeh hrubých vlastností signálu a časový priebeh jeho detailných upresnení.

Jednoúrovňová dekompozícia signálu je pomerne hrubým rozdelením signálu na aproximácie a detaily. Algoritmus DVT umožňuje aproximácie rozdeľovať na ďalšiu dvojicu aproximácia/detail a tento proces teoreticky opakovať dotedy, kým neostane jediná posledná vzorka. Prakticky sa pri určovaní počtu úrovní vychádza z charakteru signálu, alebo sa uplatňuje entropický princíp pri optimalizácii rozkladu. Proces trojúrovňového filtrovania diskretnou vlnkovou transformáciou uvádzame na obr. 3.

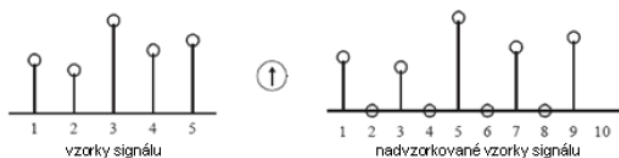

Obr. 3. Trojúrovňová dekompozícia algoritmom DVT

Proces rekonštrukcie signálu (obr. 4) bez straty informácií obsiahnutých v signáli je v matematickom chápaní inverznou diskretnou vlnkovou transformáciou. Rekonštrukcia sa vykonáva z wavelet koeficientov opačným postupom, než je uvedené na obr. 2. V každej úrovni rekonštrukcie musí prebehnúť nadvzorkovanie a filtrovanie horným, resp. dolným priepustom. Nadvzorkovaním sa vkladajú nuly medzi susedné vzorky (obr. 5).

Obr. 4. Algoritmus dvojúrovňovej rekonštrukcie signálu

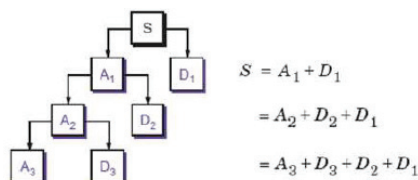
Obr. 5. Princíp nadvzorkovania signálu

Perfektná rekonštrukcia pôvodného signálu je závislá od rekonštrukčných filtrov. Ich úlohou je odstrániť aliasing, ktorý do signálu zaviedli dekompozičné filtre. Aby bola táto úloha splnená, dolno- a hornopriepustné dekompozičné filtre musia tvoriť s dolno- a hornopriepustnými rekonštrukčnými filtermi tzv. kvadrátne zrkadlové filtre.

Rekonštruované aproximácie a detaily sú pravými zložkami pôvodného signálu. Môžeme z nich získať výsledný signál, pričom platí napríklad vzťah:

$$A_1 + D_1 = S$$

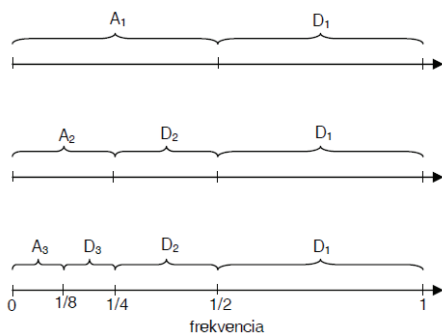
Signál nemožno syntetizovať priamo z koeficientov cA_1 a cD_1 . Zložky cA_1 a cD_1 musia byť najprv rekonštruované. Tieto princípy platia aj pre viacúrovňovú analýzu, pre všetky rekonštruované zložky signálu (obr. 6).

Obr. 6. Možnosti syntézy signálu z rôznych rekonštruovaných zložiek

Z uvedených princípov vyplýva, že medzi vlastnosťami filtrov a tvarom vlnky musí platiť matematicky striktno definovaný vzťah. Prakticky sa postupuje tak, že sa najprv naprogramujú kvadrátne zrkadlové filtre a potom sa k nim vytvorí vlnka s vhodným tvarom.

Kvôli úplnosti ešte pripomenieme, aké postavenie na frekvenčnej osi majú aproximácie a detaily signálu v závislosti od toho, koľkými hladinami (úrovňami) bol signál dekomponovaný (obr. 7).

Obr. 7. Vzťah medzi frekvenciou a aproximáciami, resp. detailami

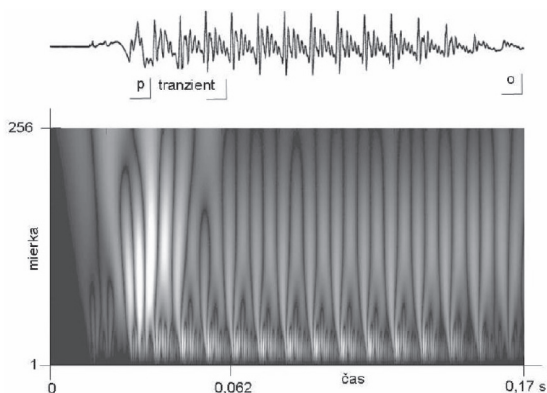
Z obr. 7 vidieť, že stredná frekvencia a frekvenčné pásmo detailov sa zmenší na polovicu, keď sa úroveň dekompozície zvýši o jednotku. Napríklad centrálna frekvencia a frekvenčné pásmo detailu D_3 sú polovičné než detailu D_2 .

3. Detekcia tranzientov vlnkovou transformáciou

Prechodové oblasti dvoch susedných hlások, ich akustické „zvary“ sú miestom, v ktorých dochádza k spojitaj zmene postavenia artikulátorov a z toho plynúcej novej štruktúre generovaného zvuku. Najfrekventovanejšie spojenie hlások, vytvárajúcich slabiku, konsonant – vokál je ideálnym príkladom na overenie schopnosti vlnkovej transformácie odhaliť tento fenomén. Experimentálnou analýzou slabiky *po* zo slova *pokosiť* vytvoríme škálogram a diskretnou vlnkovou transformáciou oddelíme tú zložku slabiky, ktorá ukáže, aký časový priebeh má tranzient (k problematike slabiky a tranzientov pozri podrobnejšie v 4).

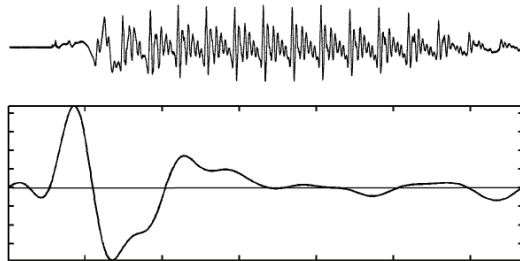
Bilabiálna spoluhláska *p* sa artikuluje pernoperným záverom a jeho následným explozívnym zrušením. Vznikne tak pulz, zložený z niekoľkých tlmených kmitov. Jazyk je v neutrálnej polohe. Pri samohláske *o* je jazyk v zadnom prostrednom postavení. Pery sa zaokrúhľujú a mierne vysúvajú dopredu. Širokopásmový sonagram zachytí explozívu *p* len úzkym zvislým pásmom, pokrývajúcim takmer celé analyzované frekvenčné pásmo. Za týmto pásmom nasledujú pravidelne rozložené hlasivkové kmity samohlásky *o*, tranzient nie je pozorovateľný. Percepčné segmentovanie impulzu explozívy *p* a prvých troch hlasivkových kmitov nasledujúcej samohlásky dokazuje, že bez týchto troch glotálnych kmitov sa explozíva nedá sluchom identifikovať.

Na obr. 8 je znázornený oscilogram a škálogram spojenia *po*. Horizontálnou osou škálogramu je plynúci čas, vertikálnou osou je miera sombrérovitej vlnky a treťou osou škálogramu je miera zhody vlnky a signálu. Svetlejšie miesta škálogramu vyjadrujú väčšiu zhodu, teda väčšiu energiu signálu, tmavšie miesta menšiu energiu signálu. Zvlnenie škálogramu v jeho spodnej časti zachytáva detaily signálu – jeho rýchle zmeny a vlny v hornej časti škálogramu sú aproximácie – pomalé zmeny signálu. Zvlnenie kresby pri mierke 256 je dôkazom rozloženia tranzientu až po tretí hlasivkový kmit sonantického jadra slabiky.

Obr. 8. Oscilogram a škálogram spojenia *po* zo slova *pokosiť*

Na obr. 9 je znázornený oscilogram spolu s rekonštruovanou aproximáciou, získanou diskretnou vlnkovou transformáciou pri použití Meyerovej vlnky pri hladine rozkladu 6. Časový priebeh tejto aproximácie zachytáva nízko-frekvenčnú zmenu signálu, zapríčinenú tranzientom. Zobrazená aproximácia je reálnou zložkou signálu; ak by sa všetky aproximácie a detaily zmiešali, vznikol by pôvodný signál bez zbytkových zložiek.

Obr. 9. Oscilogram a aproximácia A6 spojenia *po* zo slova *pokosit'*

4. Interpretácia tranzientov metódou generatívnej fonológie

Základným „posolstvom“ generatívnej gramatiky, a teda aj generatívnej fonológie je sukcesívnosť (Miko, 1972; o generatívnej fonológii porov. Horecký, 1971; 1975 – v týchto prácach aj ďalšia literatúra). Ide o prevládajúcu tendenciu k lineárnemu radeniu prvkov (Miko, 1973, s. 73, 264), často sa v týchto súvislostiach používa výraz reťazec (napr. Horecký, 1975, s. 9). **Sukcesívnosť** zároveň možno napojiť ako protikladový člen **simultánosti** (voľný, asociačný princíp spájania prvkov) na sieť binárnych opozícií vymedzených na pozadí vzťahu *symetrie a asymetrie* medzi formou a obsahom v jazykovo-semiotickej sústave. Tento vzťah sa stal základným iniciátorom dvoch základných semiotických podstat, „podloží“, „tonalít“, „posolstiev“ jazykovej sústavy pri jej vzniku a plne sa premieta do vývinu a súčasného „diania“ jeho prvkov. Ide o ikonicko-symbolický (so symetriou medzi formou a obsahom; sem dominantne patrí aj sukcesívnosť) a arbitrárny (so „zdedenou“ symetriou, ale dominantne s asymetriou medzi formou a obsahom; sem dominantne zaraďujeme aj simultánnosť) semiotický princíp, ktoré úzko – najmä cez svoje prvky, znaky – kooperujú, dopĺňajú sa a vzájomne sa preskupujú, vytvárajúc prienikové množiny takých binárnych opozícií v jazykovej sústave, k akým patria (prvý príznak sa dominantne uplatňuje v „zóne“ ikonicko-symbolického princípu, pre druhý je dominantným semiotickým pozadím arbitrárny princíp): **asociatívnosť** (napr. pri štýlotvornom procese ide o fázu **selekcie** tematických prvkov) a **lineárnosť** (napr. pri generovaní textu v diferencovaných komunikačných situáciách tento „činiteľ“ garantuje jazykovo-syntaktické spracovanie tematických prvkov; je to teda os **kompozície**). Na póle asociatívnosti dominantne stojí **metaforický** princíp, realizácia podobnosti, na póle linearity zase **metonymický** princíp, stvárnenie prvkov podľa príľahlosti. Tieto opozície ďalej „tieňujú“ binárne protiklady **paradigmatickosti** (utvárajúca na základe asociatívnosti štruktúru príslušného systému; porov. paradigmatické vzťahy foném) proti **syntagmatickosti** (linearity, horizontalite; porov. stvárnňovanie fonetických korelátov foném v aktuálnej realizácii reči) a **motivovanosti** (ide o tvorbu a používanie znakových jednotiek, v ktorých je forma akti-

vizovaná, stimulovaná „priamym“ odleskom skutočnosti) proti **nemotivovanosti** (opačné tendencie ako pri motivovanosti – porov. Sabol, 2010; tam aj ďalšia literatúra). Simultánnosť pomáha kreovať „ikonickosť“ ako (dominantný) znakový princíp **poézie** (vrátane hudobnosti verša) a sukcesívnosť zasa „arbitrárnosť“ ako (dominantný) znakový princíp **prózy**. Uvedené dva základné semiotické princípy v týchto dvoch základných formách literatúry dômyselným spôsobom regulujú aj kooperáciu všeobšiahlych, univerzálnych kategórií – **priestoru** a **času**. Priestor sa dominantne zrkadlí na ikonicko-symbolickom, „stacionárnom“ pozadí – je to skôr „konštantná“ doména poézie/lyriky; čas sa ťažiskovo prikláňa k arbitrárnejšej, „dynamickej“ semiotickej štruktúre – hlási sa cezeň skôr „premenlivý“ princíp prózy, napr. v makrokompozičnej zóne rozprávania. Na osi asociatívnosti sa v komplexnom komunikačnom oblúku ocitá hľadisko **percipienta**; lineárny, sukcesívny tok jazykových prvkov „rozohráva“ **expedient**. Od ikonicko-symbolického znakového princípu sa pri vzniku a fungovaní motivovanosti dominantne odvíjajú **odrazové gramatické kategórie**, arbitrárny semiotický princíp je zasa dominantným pozadím pre **klasifikačné gramatické kategórie** (Sabol, 2003; 2004; 2007; 2008 a ďalšie štúdie tohto autora). Ako vidieť, sukcesívnosť (so svojím opozitným členom – simultánnosťou) má pevné zakotvenie v celej jazykovo-semiotickej štruktúre konštituovanej reláciou symetrie a asymetrie medzi formou a obsahom ako univerzálnymi až filozofickými kategóriami.

Fonetické bádania sa jednoznačne koncentrujú do pozorovania vrcholových, „stacionárnych“ fáz zložiek zvukovej reči, segmentov a dominantného „simultánneho“ stvárnenia suprasegmentov (s rozhodujúcim pozadím ikonicko-symbolického, asociatívne „vznievajúceho“ znakového princípu), podstatne menej pozornosti sa venuje „sukcesívnemu“ prepájaniu fónických jednotiek (s lineárnou, metonymickou štruktúrou, v ktorej východisku sa vývinovo dominantne uplatňuje arbitrárna semiotická podstata). Špecifickou problematikou pri konexii fónických prvkov sú „prechodné“ fázy medzi nimi. Tieto „pásma“, ktoré „odolávali“ metódam tradičnej fonetiky, sú osobitne významné už pri základnom spojení zvukov v najmenšej paradigmaticko-syntagmatickej jednotke súvislej reči – v slabike (ako najmenšej ploche vo fónickej štruktúre, na ktorej sa môžu realizovať sukcesívne väzby, zreťazovanie prvkov; je to aj jeden z „tichých“ odkazov generatívnej fonológie), vo východiskovom najprirodzenejšom komplexnom fónickom prvku, potvrdzujúc, že vývinovo aj synchrónne najdôležitejším typom dorozumievania prostredníctvom semioticky viazaných prvkov je akusticko-auditívna komunikácia. V tejto jednotke sa manifestuje najvýraznejšia kontrastivosť fónickej štruktúry: *konsonant* (nie nositeľ slabičnosti, *nesonanta*) + *vokál* (nositeľ slabičnosti, *sonanta*). Štruktúra slabiky je stvárnená transgresívnou povahou konsonantu vyplňajúceho počiatočnú fázu slabiky, tzv. striktúru, a inherentnou povahou vokálu, vyplňajúceho vrcholovú fázu slabiky, tzv. apertúru, nukleus, jadro (protiklad inherentnosť/vokálnosť – transgresívnosť/konsonantnosť vymedzuje vo svojej koncepcii dištinkívnych príznakov v ruskom fonologickom systéme M. Romportl, 1962, s. 156 – 157). Toto prirodzené poradie prvkov v slabike – *konsonant* + *vokál* – tvorí pevný reťazec, ktorého sila je daná práve prenikaním konsonantu do nasledujúceho vokalického prvkov. V priestore medzi východiskovým konsonantom a vrcholovým vokálom je teda prechodné pásmo, v ktorom sa realizujú tzv. *tranzienty* (pozri aj v 3). Slabika je jednotka reprezentujúca formu, zvukovú stavbu jazykových jednotiek, a prepája fónickú stavbu reči s jej obsahovou, sémantickou štruktúrou (najmä na pozadí vzťahu symetrie a asymet-

rie so súmerateľnou najmenšou významovou jednotkou – morfémou). Zvuk ľudskej reči je teda semioticky viazaný akustický signál, z ktorého pri komunikácii vyberáme invariantné zvukové charakteristiky, fungujúce ako dištinkatívne, význam rozlišujúce prvky (Sabol, 1994; tam aj ďalšia literatúra). Relácie medzi dištinktívnymi jednotkami – fonémami (na úrovni suprasegmentov intonémami) a ich akustickými korelátmi sa dajú najpreukaznejšie pozorovať, hodnotiť a interpretovať predovšetkým metódami experimentálnej fonetiky (pozri v kap. 1 – 3; porov. aj Sabol – Zimmermann, 2003).

Generatívna fonológia ponúka pri interpretácii tranzientov „odkaz“ linearity, postupnosti, (časovej) následnosti, kontinuálnosti, sukcesívnosti. Pri vymedzovaní foném a alofón sa na pozadí tohto semioticky definovaného „krídla“ opozícií dostávame k pojmu kompletárnej distribúcie, k pozícii minimálnej fonologickej diferenciacie, v ktorej sa realizujú pozičné, kombinatórne varianty, alofóny jednej fonémy (3. Trubeckého pravidlo na rozlíšenie foném a variantov – Trubetzkoy, 1939, s. 44 – 46; Sabol, 1989, s. 43 – 44), ale len okrajovo – podľa 4. pravidla (keď dve fóny, ktoré vyhovujú 3. pravidlu, sa vyskytujú vedľa seba) ich treba pokladať za osobitné fonémy (Trubetzkoy, op. cit., s. 46 – 47; Sabol, 1989, s. 44). Pravda, iba sukcesívny pohyb fónických jednotiek na vymedzenie fonematického inventára nestačí. Treba ho doplniť protikladnou simultánnou reláciou zvukových prvkov: ide o vzťah kontrastívnej distribúcie (postavenie maximálnej fonologickej diferenciacie), prostredníctvom ktorého sa v absolútnej väčšine prípadov realizujú osobitné fonémy (2. pravidlo; Trubetzkoy, op. cit., s. 44; Sabol, 1989, s. 43). Simultánnosť ako dominantný príznak ikonicko-symbolického semiotického princípu však tu nie je „sama“ – vždy ide (aj vďaka tranzientom – zásadne nové údaje o týchto javoch ponúka práve škálografická analýza – kap. 1 – 3) o nerozlučné spojenie CV, v ktorom sa diferencované konsonantické fonémy obmieňajú vždy prostredníctvom svojich nasledujúcich vokalických štruktúr (*/pa – ba – ta – ta – ka/*). Len v dialektickej jednote sukcesívnosti a simultánnosti (ale aj ostatných uvedených binárnych opozícií) sa môže naplno „ozvať“ funkčná tendencia k homeostáze ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického princípu signalizujúcej smerovanie textotvorného procesu a jeho výsledku ku kvalitatívnemu fungovaniu jazykových javov. Metódy generatívnej fonológie teda nemôžu zostať na sukcesívnej polceste, ak sa má uplatniť postup komutačných testov pri vymedzovaní foném (ktorý vo svojich štúdiách o generatívnej fonológii slovenčiny realizoval J. Horecký (1971; 1975), a to vždy nanovo od začiatku slova, aby sa uskutočnil simultánne realizovaný protiklad (*/kosa – kosa/, /tvor – tvor/, /latka – látka/*); ide o neprestajný „kolobeh“, „hru na ekvivalenciu“ oboch uvedených členov jazykovo-semiotickej opozície. Ale to sú už námety na ďalší výskum.

LITERATÚRA

HORECKÝ, Ján: An Attempt at Generative Phonology of the Slovak Language. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafaricanae Prešov. Studies in Linguistics. Jazykovedný zborník. 3. Red. L. Novák. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 33 – 43.

HORECKÝ, Ján: Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafaricanae Prešov. Jazykovedný zborník. 4. Z príležitosti VII. slavistického kongresu vo Varšave. 4. Red. L. Novák. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 5 – 41.

MIKO, František: *The Generative Structure of the Slovak Sentence. Adverbials*. The Hague – Paris: Mouton 1972. 150 s.

MIKO, František: *Od epiky k lyrice. Štylistické prierezy literatúrou*. Bratislava: Tatran 1973. 293 s.

MISITI, Michel et al.: *Wavelet Toolbox. For Use with Matlab. User's Guide*. Natick: The MathWorks, Inc. 1996.

ROMPORTL, Milan: *Zvukový rozbor ruštiny (K akustické klasifikaci ruských hlásek)*. Praha: Universita Karlova 1962. 247 s. + 26 tab.

SABOL, Ján: *Syntetická fonologická teória*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. 253 s.

SABOL, Ján: *Slovenská slabika (Náčrt problematiky)*. In: *Studia Academica Slovaca. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1994, s. 214 – 224.

SABOL, Ján: *Semiotické parametre štýlu*. In: *Komunikácia a text*. Ved. red. Z. Stanislavová. Prešov: Náuka 2003, s. 29 – 33.

SABOL, Ján: *Semiotické pozadie komunikačných sústav*. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach. 5. medzinárodná konferencia o komunikácii*. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2004, s. 30 – 36.

SABOL, Ján: *Semiotická podstata frazémy*. In: *Frazeologické štúdie. 5. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii*. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku 2007, s. 120 – 127.

SABOL, Ján: *Všeobecnolingvistické a semiotické aspekty vzťahu symetrie a asymetrie textotvorných prvkov*. In: *Jazykové a kognitívne aspekty okazionálnych výrazov a ich textové funkcie*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník. 27. Ed. J. Sabol – L. Sisák. Prešov: Filozofická fakulta, Prešovská univerzita 2008, s. 6 – 23.

SABOL, Ján: *Semiotická hladina motivovanosti v jazyku*. In: *Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej*. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda 2010, s. 44 – 49.

SABOL, Ján – ZIMMERMANN, Július: *Perspektívy porovnávacieho výskumu fónickej stavby slovenčiny a ukrajinčiny. Metodologické a metodické skice*. In: *Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti jazyka, literatúry, histórie a kultúry*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Slavistický zborník. 4. Red. E. Babotová – J. Kredátusová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2003, s. 131 – 147.

TRUBETZKOY, Nikolaus S.: *Grundzüge der Phonologie*. In: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*. 7. 1939. 271 s.

ZIMMERMANN, Július: *Spektrografická a škálografická analýza akustického rečového signálu*. Prešov: Náuka 2002. 176 s.

Horeckého generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny

IVETA BÓNOVÁ

Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie
Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Košice

HORECKÝ'S GENERATIVE DESCRIPTION OF THE PHONOLOGICAL SYSTEM OF STANDARD SLOVAK

Key words: morpheme, phoneme, distinctive feature, inventory of phonemes

Based on the principal propositions of the adherents of generative grammar (Chomsky, Halle), though neither absolutising them nor considering them for undisputable, J. Horecký creates a pioneering generative description of the phonological system of Standard Slovak (the inventory of phonemes, the inventory of distinctive features, the chaining of the distinctive features and the phonematic structure of morphemes). His conception is preceded by a detailed analysis of the existing phonological theories (Schane, Šaumian). In contrast to them, J. Horecký considers morpheme and subsequently also its phonematic structure, as a basis of the system of generative phonology, applying the analogical method with regard to the syntactical method (from a sentence to a designation) and to the onomatological level (from a designation to a morpheme). After defining the hierarchically arranged distinctive features, he creates an algorithm for their chaining within the root morphemes.

Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny Jána Horeckého je nesporne jedným z najodvážnejších vedeckých krokov v slovenskej jazykovede 70. rokov minulého storočia. V plnom rozsahu bol uverejnený v Jazykovednom zborníku vydanom pri príležitosti konania VII. slavistického kongresu vo Varšave v roku 1975. Ako naznačuje už samotná kompozičná štruktúra zásadnej 35-stranovej štúdie, Ján Horecký, ako mu to bolo vlastné, svoj pokus o formalizáciu fonologického systému začína až po dôkladnom naštudovaní a prehodnotení fundamentálnych téz svetových stúpcov generatívnej gramatiky (N. Chomského, M. Halleho, S. K. Šaumiana). Generatívnu fonológiu pokladá len za časť generatívnej gramatiky; tento fonologický smer, ako hovorí samotný autor, ani nemá znaky generatívnej teórie; „popri sémantike má slúžiť na interpretáciu formatívov, resp. morfém v európskom chápaní“ (Horecký, 1975, s. 8), pričom netvorí systém štruktúr budovaných generatívnymi pravidlami, ale iba pravidlami transformačnými, prevodovými.

Autor v úvode uvažuje o metódach uplatňovaných pri skúmaní zvukovej stavby jazyka. Prínos pražskej fonológie v oblasti lingvistického výskumu vidí v „odklone od čistého empirizmu a induktívizmu“ (Horecký, c. d., s. 6); na druhej strane za neuzavretú v pražskej fonológii pokladá otázku bilaterálnosti fonémy. Práve uvažovanie nad touto

otázkou, čiastočne opierajúc sa o teóriu L. Hjelmsleva (substancia – forma) a teóriu dištinktvých príznakov (zvuková substancia – súbor dištinktvých príznakov), ako aj o názor S. K. Šaumiana (rozlišuje fonemoidy a fonémy), posúva autora ďalej. Aj keď nepopiera, že fonéma a dištinktvý príznak majú substančnú, obsahovú zložku, nepokladá ju za prvotnú vlastnosť, čo mu „umožňuje využiť pre definíciu fonémy skupinu dištinktvých príznakov a ich vzťahy“ (Horecký, c. d., 1975, s. 7), ktoré vyjadruje pomocou Ziererovho matematického modelu. Fonologický systém vyjadrený uvedeným modelom tak predstavuje množinu štyroch členov: fonémy (A), dištinktvé príznaky (B) a dve funkcie: 1. zreťazovanie dištinktvých príznakov v rámci usporiadaných radov (ψ), 2. pripisovanie prislúchajúcej fonémy danému radu dištinktvých príznakov (ϕ). Vychádzajúc z uvedeného modelu, J. Horecký v rámci generatívneho opisu vymedzuje inventár slovenských foném, dištinktvých príznakov, vytvára usporiadané rady dištinktvých príznakov a určuje fonematickú štruktúru morfém, čo značí, že veľmi prirodzene sa dostáva z oblasti fonológie do oblasti morfonológie.

Samotnému vymedzeniu uzavretého intervalu slovenských foném predchádzala zo strany J. Horeckého analýza Šaumianovho modelu generatívnej fonológie. Vytýka mu predovšetkým fakt, že generuje reťazce foném v rámci slabiky, nie morfémy, hoci v generatívnej teórii sa pracuje s významovými jednotkami; nestotožňuje sa ani so Šaumianovým pojmom „súdržnosť“, ktorý používa v súvislosti s utváraním podreťazcov prevokalických konsonantov, tvoriacich pretúru slabík. Domnievame sa, že Horeckého pripomienky boli správne a opodstatnené, aj keď tu vidíme istú paralelu medzi morfémy a slabikou. Vychádzajúc z faktu, že morféma a slabika sú súmerateľné jednotky (Sabol – Bónová, 2004; Sabol, 2010) a takmer vždy začiatok koreňovej morfémy je na úrovni fonémy zároveň aj začiatkom slabiky, tak zreťazovanie prevokalických foném v rámci slabiky by sa v uvedenom prípade prekrývalo s prevokalickým usporiadaním foném v rámci morfémy. Pokiaľ ide o pojem „súdržnosť“, nazdávame sa, že by sme mohli nahradiť Paulinyho pomenovaním „slabičná sila zvarov“ (čím pevnejší je zvar medzi fonémami, tým menej pravdepodobná je slabičná hranica), rovnako ako by sme mohli Šaumianom nepresne vyjadrenú „súdržnosť“ zdôvodniť aj faktami o transgresívnosti a súbežnej koartikulácii strikturných, resp. strikturno-apertúrnych zložiek slabiky.

J. Horecký svoje, v argumentoch pomerne pevne ukotvené, stanovisko vychádzať pri generatívnej fonológii z morfémy opiera aj o jeden z Chomského postulátov generatívnej gramatiky, podľa ktorého sa neuznáva hranica medzi syntaxou a lexikou. Preskúvanie uvedenej hranice je voľné. Pri vytváraní štruktúr sa postupuje až k morfémam, hoci pri vnímaní viet a ich tvorení sa pracuje s pomenovaniami. Autor pri generatívnom opise fonologického systému slovenčiny postupuje od morfémy k fonémam, analogicky so syntaktickou rovinou (od vety k pomenovaniu) a ontologickou rovinou (od pomenovania k morféme). Pracuje so základnými prvkami (morféma, konsonantická a vokálna fonéma) a niekoľkými operačnými pravidlami (prepísavacie, konkatenáčne, disjunkčné).

Autor v prvej časti generatívneho opisu vymedzuje na základe dištinktvých funkcií (pomocou minimálnych dvojíc, resp. komutačných testov) inventár konsonantických (s z c ʒ t d f v p b š ž č ʃ ʎ d' x h k g j n m ň; l r l) a vokálnych foném (ä e é ie i í a á ia o ó uo

u ú iu) spisovnej slovenčiny. Z tohto dôvodu medzi fonémy nezaraďuje velárne záverové η , znelé velárne úžinové γ a bilabiálne μ . Koriguje nepresný prvotný zápis E. Paulinyho pri fonéme v , ktorý v matici uvádza fonému v dvakrát (nevokalickú konsonantickú w a vokalickú konsonantickú v); J. Horecký na pozadí komutačných testov jednoznačne vymedzuje len jedinú fonému v . Identifikovanie foném uzatvára konštatovaním, že nie všetky fonémy sú v dištinktívnom vzťahu k všetkým fonémam (Horecký, c. d., s. 11). A tak v zostavenej kartézskej tabuľke sa vyskytujú po vynechaní foném, ktoré vzájomne nekomutovali, aj prázdne miesta. Ich odstránením sa na diagonále schémy vyskytujú len navzájom komutujúce fonémy. Ku komutačným dvojiciam slovenských vokálov, vychádzajúc zo sonantickej funkcie prvku v slabike, pridáva aj slabičné fonémy *r í l ḷ*.

J. Horecký analogicky tak ako pri vymedzovaní foném aj pri vymedzovaní dištinktívnych príznakov operuje s funkčnými vlastnosťami. V snahe zosúladiť dištinktívne príznaky pre všetky fonémy (konsonanty aj vokály) určuje 5 spoločných dištinktívnych príznakov. Za najvšeobecnejší pokladá príznak sonórnosti (SNR), ktorý určuje s výnimkou šumových konsonantov pri všetkých fonémach (aj keď priradenie uvedeného príznaku fonéme *j* nie je celkom jednoznačné). Napokon J. Horecký fonému *j* na základe formantovej štruktúry a neslabičnosti radí k sonorantám. Na druhé miesto, na rozdiel od R. Jakobsona, radí CSN (konsonantnosť) a na tretie VOC (vokálnosť). Na pozadí kombinácií vymedzených troch dištinktívnych príznakov, v zhode s N. Chomským a M. Halle, vymedzuje hlavné triedy foném: šumové konsonanty (–SNR, +CSN, –VOC), nazály (+SNR, +CSN, –VOC), likvidy (+SNR, +CSN, +VOC), vokály (+SNR, –CSN, +VOC) a osobitné miesto zaujíma fonéma *j* (+SNR, –CSN, –VOC). Pri stanovovaní systému na ďalších stupňoch určuje (v zásade artikulačne motivované) dva dištinktívne príznaky (opäť spoločne vymedzované aj pri vokáloch a konsonantoch): kompaktnosť (CMP) a gravisovosť (GRV). Za kompaktné (podľa syntetickej fonologickej teórie J. Sabola ide o nedifúzne prvky; pozri Sabol, 1989) pokladá fonémy artikulované v zadnej časti ústnej dutiny (*š ž č z t d' x h k g l' ň, a o u*), za gravisové (podľa syntetickej fonologickej teórie J. Sabola neostré konsonanty; pozri tamže) tie, ktoré sú tvorené na jej okrajoch (*b p m v f x h k g r, i e o u*). Ďalšie dištinktívne príznaky sú už diferencované, tri pre konsonanty – okluzívnosť OCL, plozivnosť PLV, znelosť VCL a tri pre vokály – výška HGH, dĺžka LNG, diftongickosť DFG. Autor medzi nimi zisťuje vzájomnú zlučiteľnosť, pričom dochádza k záveru, že „v slovenčine sú vzájomne zviazané iba hlavné triedy dištinktívnych príznakov“ (nesonoritnosť sa vylučuje s nekonsonantickosťou a zároveň s vokalickosťou; Horecký, c. d., s. 25).

Nosnou časťou generatívneho opisu je súbor pravidiel, ktoré sú odzrkadlením všetkých možností konsonantických kombinácií v prevokalickom a postvokalickom postavení, vyjadrených usporiadaným radom dištinktívnych príznakov, ako aj možné konfigurácie dištinktívnych príznakov všetkých sonantických jadier skúmaných, predovšetkým koreňových morfém.

Napr.: Konštatovanie, že *tesne za vokalickým stredom koreňnej morfémy môžu stáť všetky konsonantické fonémy a fonéma /j/*, je vyjadrené takto:

$CVC \rightarrow +CSN, +SNR - CSN - VOC$

Na druhom mieste v dvojčlenných konsonantických skupinách môžu stáť všetky fonémy okrem fonémy /j/

CVCC → + CSN (druhú časť tohto pravidla neuvádza); mala by vyzeráť takto:

CVCC → ~ + SNR – CSN – VOC

Zápis je relatívne jednoduchý, ale len do momentu, keď jednotlivé pravidlá nezačínajú platiť determinovane, s istými obmedzeniami. Navyše, sú pravidlá, ktoré sú formulované záporne (t. j. v takomto postavení nestoja fonémy vykreslené danými súbormi dištingtívnych príznakov), čo značne zneprehľadňuje orientáciu v pravidlách.

Napr.: *Na prvom mieste v týchto skupinách nemôžu byť fonémy:*

CVCC → ~ – PLV + VCD, + CMP (+ PLV, + SNR + CSN)

Uvedeným jednoriadkovým zápisom sa uvádzajú tri skupiny foném, ktoré nemôžu stáť v postvokalickej pozícii koreňovej morfémy. Na sprehľadnenie zachytávame uvedený zápis v troch riadkoch:

CVCC → ~ – PLV + VCD /dz dž/

CVCC → ~ + CMP + PLV /d' t'/

CVCC → ~ + CMP + SNR + CSN /ň/

Aj keď J. Horecký sa po formalizácii slovenského fonologického systému nestotožňuje s Halleho tvrdením, že pravidlá na zachytávanie existujúcich morfém príslušného jazyka formulované pomocou radov dištingtívnych príznakov sú jednoduchšie a všeobecnejšie ako pravidlá zostavované pomocou foném, predsa pri generovaní pravidiel zásadne operuje so súbormi dištingtívnych príznakov. Ako sám uvádza „nie z dôvodov ekonomických, lež principiálnych“ (Horecký, c. d., s. 27).

Z uvedeného sa dá dedukovať, že autor generatívneho opisu si bol vedomý zložitosti, náročnosti a čiastočne aj v slovenskom lingvistickom priestore neadaptovateľnosti takejto formalizácie zvukového systému spisovnej slovenčiny. Aj napriek týmto skutočnostiam toto Horeckého spracovanie je prínosom pre slovenskú fonológiu, lebo má veľkú informatívnu a argumentačnú hodnotu.

LITERATÚRA

JACOBSON, Roman – HALLE, Moriss: Podstawy języka. Wyd. 1. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1964. 140 s.

HORECKÝ, Ján: Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafaricanae. Jazykovedný zborník. 4. Z príležitosti VII. slavistického kongresu vo Varšave. Red. L. Novák. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 5 – 41.

PAULINY, Eugen: Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961. 121 s., 2. vyd. 1968. 126 s.

PAULINY, Eugen: Slovenská fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 213 s.

SABOL, Ján: Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. 253 s.

SABOL, Ján: Slabika ako východisko porovnávacieho lingvistického výskumu. In: Z warsztatu współczesnego słowacysty. Red. H. Mieczkowska – A. Hudymač – Z. Babik. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2010, s. 17 – 22.

SABOL, Ján – BÓNOVÁ, Iveta: K problematike vzťahu slabiky a morfémy v slovenčine. In: Studia Slovaca. Zborník vedeckých prác členov Katedry slovenského jazyka a literatúry. Red. J. Tatár. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 2004, s. 199 – 204.

ŠAUMIAN, Sebastian K.: Strukturnaja lingvistika. Moskva: Nauka 1965. 395 s.

Slovnědruhová klasifikace

MILOSLAV VONDRÁČEK

Katedra českého jazyka a literatury

Pedagogická fakulta, Univerzita Hradec Králové

CLASSIFICATION OF PARTS OF SPEECH

Key words: part of speech, functional accidentance

Part of speech is a traditional category with regard to which diachronically and to a varying extent the philosophical, logical, philological, or linguistic aspects have been emphasized. The criteria of its definition have been gradually being amended, thanks to which the classification of the parts of speech has the character of a multifactor analysis. However, the relativity of the established criteria (above all their variable hierarchy) rather puts at doubt the justification of this category. The fact that in some linguistic theories this category keeps being used (though not unavoidably or systematically), can more probably be ascribed to the fact that it is perceived as methodologically acceptable, adequate to the purposes of elementary linguistic description. The aim of this text is not to put at doubt the ontologically fundamental category of parts of speech, but to make more transparent the criteria used for determining the values within its framework, including the determining of the significance of these values, while respecting the dynamism of the system of the parts of speech.

1. Úvod

Slovní druh lze považovat za třídu více či méně zbytnou, eklektickou, postrádající charakter inherentní jazykové kategorie, sloužící spíše jako tradiční prostředek uspořádání popisu jazyka než jako závazný objekt popisu. Efektivní klasifikace slovnědruhové soustavy jazyka je ovšem nejen předpokladem jeho uceleného popisu, ale i korektivem tohoto popisu (prostředkem ověření jeho úplnosti a nerozpornosti) a výrazem teoretické syntézy výsledků empirických výzkumů.

2. Referenční popis slovnědruhového systému

Soudím, že nejpropracovanější klasifikace slovních druhů českého jazyka dosáhl kolektiv autorů Mluvnice češtiny¹, vycházejí z významové báze ztvárněné v syntaktickém znaku prostřednictvím jeho morfologických komponentů. Postižení primárních a sekundárních (resp. terciárních) funkcí výrazů řazených k základním a nezákladním

¹ Zde zejm. Mluvnice češtiny, díl 2., 1986 (dále MČ2) a Mluvnice češtiny, díl 3., 1987 (dále MČ3).

(a dále nadstavbovým a nesamostatným) slovním druhům tvoří vícevrstvou dynamickou soustavu, jejímž problémem však zůstává kritériální hierarchie a popis nezákladních (nadstavbových a nesamostatných) slovních druhů na pozadí nikoli jednoznačně odlišených slovních druhů základních.

Přihlídím rovněž k dalším mluvnicím a výkladovým slovníkům současné češtiny.²

3. Cíl příspěvku

Smyslem tohoto příspěvku je navázat na nejdůsledněji propracovanou klasifikaci, rekapitulovat kritéria, která k vymezení slovního druhu slouží, a navrhnout relativně nerozpornou, lingvisticky opodstatněnou, dobře použitelnou soustavu slovních druhů, schopnou při minimu výjimek kategorizovat elementy řeči, resp. evidovat jejich systémove diference.

Jde o cíl téměř nereálný; nejen proto, že nebyl bezezbytku naplněn po dobu trvání věd těmito kategoriemi operujících, ale především proto, že spočívá v detekci nezjevných předělů dynamického kontinua přirozeného jazyka a řeči a z ní vyvozených diskrétních množin výrazů prostřednictvím víceméně synkretických kritérií.

Vrací se tak otázka po lingválně inherentním charakteru slovnědruhové kategorie; revize argumentů je součástí cíle tohoto příspěvku.

4. Další východiska, definice pojmů

Východiska naznačím několika (nepůvodními) axiomy, jejichž smysl nechť vyplyne z dalšího textu:

Za výchozí, funkčně průkaznou samostatnou řečovou jednotku komunikace (parole) považuji komunikát, dekomponovatelný³ mj. pro účely jazykového popisu na jednotky nižší, přičemž pro každou rovinu jazyka platí dekompoziční limity (bránící analytické interpretaci jednotek formálně složených).

Větu/výpověď vnímám jako „model skutečnosti tak, jak si ji myslíme“ (Wittgenstein, 2007, s. 27), tedy prvořadě jako jazykově podmíněný mentální konstrukt. V takto pojatém modelu světa není nahodilá ani pozice jeho komponentů, ani jejich jazyková forma, a samozřejmě ani význam jako produkt této konstelace.

Znak interpretuji jako relaci dvou faktorů lingválních (formy a významu) a jednoho nonlingválního, a to mentálního (pojmu). Kladu si otázku, zda v samé znakové podstatě jazyka spočívají podněty (či alespoň podmínky) k nějaké další kategorizaci znaků, a to nikoli kategorizaci obecně sémiotické, ale lingvistické. Pokud se v gramatikách bez dalších specifikací užívá výraz „obklopující skutečnost“, chápu jej prvotně jako poukaz k mentální, recipované skutečnosti. Pokud je z výkladu příruček zřejmé, že se „obklo-

² Přihlídím samozřejmě rovněž k významným dílům slovenské lingvistiky, včetně instrukcí metodologických: „Z požiadavky skúmať vždy celý súhrn možných kontextov vyplýva ďalšia požiadavka: rovnaké kontexty zoskupovať, abstrahovať a hľadať to podstatné, čo ich spája s inými kontextami alebo rozlišuje od nich“ (Horecký, 1971, s. 12).

³ Výrazem ‚dekompozice‘ a jeho deriváty zde naznačuji odlišnost, ale i souvislost s přístupy Derridovými (Derrida, 1993).

pující skutečností/realitou“ myslí výhradně fyzický/hmatatelný svět,⁴ budu tuto relaci označovat komplementárními výrazy a pojmy reference a denotace v pojetí B. Palka (1988).

Dále vycházím z toho, že význam slova jakožto lingvální hodnota se v každé řečové situaci vždy znovu rekonfiguruje (ve všech svých složkách, včetně slovnědruhovité platnosti) se zřetelem k hodnotě ostatních výrazů (v horizontální linearitě parole a ve vertikální linearitě systému langue).⁵

5. Otázky

Pokud slovo vnímáme jako sémiotickou jednotku, bylo by vhodné se ptát, odkud pramení potřeba či nezbytnost (MČ2, 1986, s. 13) nějak tyto znaky kategorizovat. Zda jde o podnět ryze praktický, reflektující potřeby popisu formálních aspektů jazyka, o jednu z vnitřních daností jazyka, nebo o zobecněný výsledek primárně nelingválních kognitivních procesů. (Nikoli marginální činitel logicko-filozofický v této práci ponechávám v pozadí.)

6. Kritéria klasifikace lexika

Lexikum přirozeného jazyka bývá kategorizováno k mnoha účelům – často dle kritérií těmto účelům uzpůsobených. Vztah mezi kritérii a kategoriemi se nezdá být samozřejmý (a jednosměrný)⁶ – což opodstatňuje i výše zmíněnou otázku po charakteru samotné slovnědruhovité kategorie.⁷ Uvedu nejprve několik tradičních dichotomií, jež nejsou pro delimitaci slovního druhu nepodstatné.

6.1. Konkrétní : abstraktní

Lišení konkrétní a abstraktní bylo snad možno označit za školské, kdyby dalece nepřesahovalo meze této působnosti. Ve škole se, zúženo na hmatatelnost a nehmatatelnost, demonstruje domněle mezními příklady slov typu *vzduch*.⁸ Už výrazy typu *ptactvo* či *savec* uvádějí do rozpaků obě strany edukačního procesu. Nevím, jak lze didakticky únosně zvládnout to, že nejen slova *savec* a *ptactvo*, ale i slova *pták* či *kos* jsou školsky vzato konkrétní, avšak sémioticky jsou to především výrazy označující abstraktní pojmové kategorie.

⁴ Ján Horecký interpretuje znak takto: „Vzťah medzi objektívnou realitou, myslením a jazykom sa často zobrazuje tzv. semiotickým trojuholníkom. Na jednom vrchole tohto trojuholníka sa zaznačuje **vec** (objekt), na opačnom jej **pomenovanie** (meno)“ (Horecký, 1982, s. 17). K tomu doplňuji: objekt pro mne není totožný s „věcí“; jde o pojem širší, jak vyjádřeno výše.

⁵ Hodnota každého výrazu je dána hodnotou výrazů okolních (Wittgenstein, 2007).

⁶ Bohaté spektrum různorodých, vzájemně ne přímočaře souvisejících lexikálních kategorií nabízí J. Horecký (1978, s. 125). Některé z těchto kategorií vzápětí zmíním.

⁷ Slovník jazykovedných termínov **slovní druh** definuje: „Trieda slov vymedzená kritériami syntaktickými, morfológickými a sémantickými, t. j. súbor slov majúci rovnaké využitie v stavbe vety, rovnaké gramatické kategórie a rovnaký všeobecný význam“ (Horecký – Rácová, 1979, s. 154). I tato definice dokumentuje nejednoznačnost kritérií slovnědruhovité klasifikace a především jejich hierarchie.

⁸ Marxisticko-leninská „odrazová“ teorie poznání a důraz na primárnost materiální složky světa je i přes změnu vnějších podmínek hluboce zažitým, snadno přijatelným a snadno přijímaným automatizmem.

Promítnuto do klasifikace lexika, vede prostá existence tohoto kritéria k proklamativnímu závěru, že všechna adjektiva, adverbia a verba jsou abstrakty (s implikací, že kvality typu ‚horký‘, ‚mokro‘ či ‚pršet‘ nelze nějak hmatat či fyzikálně měřit) – a tím k destabilizaci kategorií samotných. Je-li slovnědruhová kategorie systémově opodstatněná, nemůže být od tzv. konkrétnosti a abstraktnosti jakkoli odvozena, ani do ní zpětně promítána.

6.2. Pojmenování (: nepojmenování)

Pojmenovací funkce lexikální jednotky se nezřídka spojuje jen s tzv. plnovýznamovými slovy,⁹ ba (nikoli explicitně, ale prostřednictvím bezrozporných příkladů) jen se substantivy. Jako by byly pojmenovávány jen ‚podstaty‘. Ani Mathesiovo vysvětlení¹⁰ takto striktní není. Pokud předpokládáme, že funkce jazykového znaku (a pojmenování) plyne z interpretace vztahu mezi formou a významem (nikoli mezi slovní formou a tzv. vnějším světem), pak lze dobře přijmout, že i konjunkce, prepozice či partikule má funkci pojmenovací: pojmenovávají (klasifikují, kategorizují) určité typy intralingválních relací či modifikací. (Pojmenovací funkci zde přitom neztotožňuji s funkcí označovací, pojmem obecnějším.) O pojmenovací funkci interjekcí lze uvažovat, plnily sekundárně roli predikátů; v primární slovnědruhové platnosti je pojmenovací funkce interjekcí převrstvena jejich funkcí simplexní výpovědi.

6.3. Autosémantikum : sysémantikum

Jako předchozí, i kritérium sémantické nasycenosti je značně intuitivní. Základem dojmu, že výraz má v nějakém smyslu „více významu“ či „méně významu“, je nejspíše zobecněné kritérium sloužící odlišení konkrétního a abstraktního: místo hmatatelnosti jen nastupuje smyslová vnímatelnost podnětu. To lze dovodit z definice termínů odkazem k věcnému/pojmovému a gramatickému významu autosémantik, resp. pouze gramatickému významu sysémantik.¹¹ Zjevný je také vliv matematiky a logiky, zejm. odlišování hodnotových výrazů a relátorů/operátorů.

Stojí mnoho úsilí vnímat termín ‚věcný význam‘ jako značkový. Termín ‚pojmový význam‘ je zpravidla považován za jeho synonymum, obsahově jej však značně relativizuje. (Nutno říci, že řada lingvistů s pojmovým korelátorem sysémantik počítá – srov. Hladká, 2002, s. 318.)

Definice termínu ‚autosémantikum‘ překladem jeho komponentů ve smyslu „mít význam sám o sobě“ zase popírá základní předpoklad, že výraz sám o sobě význam nemá, neboť jej nabývá prostřednictvím sítě paradigmatických a syntagmatických vztahů a vztahem referenčně-denotačním až v konkrétním řečovém kontextu, tedy že jde o hodnotu strukturně podmíněnou.

Delimitace autosémantických a sysémantických slovních druhů operuje s předpokladem (tento předpoklad zpětně posilující), že kategorie označované substantivy *svět*

⁹ J. Horecký konstatuje, že „jazykové výrazy (...) mají předovšetkým pomenovací, nominativní funkci. Túto funkci splňají **všetky plnovýznamové slova**, ale aj viacislovné pomenovania, predovšetkým odborné názvy, termíny“ (Horecký, 1982, s. 41).

¹⁰ V. Mathesius neuvádí, ktoré slovní druhy môžu pojmenovávať, ale z toho, že napr. „citový prízvuk“ pojmenovávaní dokumentuje na adjektívech *teplý*, *teploučký*, *sladôučký*, *dobroučký*, plyne, že presahuje nejběžnější redukovanou interpretaci: pojmenování = podstatné jméno (Mathesius, 1942, s. 28 – 29).

¹¹ „Osobitnú funkciu v jazyku majú také prvky, ktoré nenesú význam“ (Horecký, 1982, s. 43).

či *veškerenstvo* jsou nějak zásadně pojmově a sémanticky určenější než kategorie vyjádřená zájmenem *vše* (či koordinační odporovací spojkou *ale*). Axiomatický charakter dichotomie také mj. zastírá, že pojmová intenze autosémantických hyperonym vyšších řádů je omezená, zatímco např. sekundární předložky a spojky mohou být pojmově bohaté.

Je-li slovo definováno úžeji chápanou pojmenovací funkcí, jsou synsémantika více či méně implicitně situována na pomezí roviny lexikální a morfologické (neboť se nezdá být zjevný denotát a referenční objekt pojmenovacího procesu). Není k tomu mnoho důvodů, kvalitativně jde o týž efekt semiózy jako u autosémantik: interpretovanou relací formy a významu je sémiotický objekt (relace, modifikace) instaurován (Palek, 1988). Je třeba ale také připustit, že vytěšňování některých systématik z lexika může být signálem jejich příslušnosti k morfologické rovině jazyka. Prokázat sublexikální funkci prostředku je ovšem třeba jinými argumenty.

6.4. *Ohebnost : neohebnost, stupňovanost : nestupňovanost*

Formalizovaný přístup preferující zejm. edukačně potřebný popis tvarosloví před strukturně-funkční analýzou (efemérní, ad hoc uplatňovanou, proto i zdánlivě axiologicky méně zásadní) vede k zastření dekompozičních limitů a variantního chování výrazových forem¹².

Pokud by měl být povel *Vlevo hled!* posouzen jako kolokace adverbia a imperativu verba, mělo by se tak stát na základě potvrzení nedefektivnosti paradigmatu verba a platnosti gramatických kategorií. Vzhledem k tomu, že druhý komponent při zachování funkce výrazu vzdoruje jakékoli gramatické obměně, že singulárovou imperativní formu nelze interpretovat jako projev tykání a že obměna prvního komponentu je omezena velmi úzkou substituční třídou, neměla by být formální analytická interpretace připuštěna. Komplexní výraz lze s ohledem na afektivnost a výpovědnost pojmut jako interjekci. (MČ2 tak hodnotí např. jednoslovný povel *Pohov!*¹³, Příruční mluvnice češtiny (2000; dále PMC) výraz *pozor*, traktovaný jako „upozornění“¹⁴.) Výraz *hledět*, a to i v imperativních formách v příkladech typu *Hled', Márinko, přetřehme to, co nám brání...* hodnotí Příruční slovník jazyka českého (1935, s. 873; dále PSJČ) pouze jako sloveso.¹⁵ MČ2 explicitně uvádí mezi citoslovci jen reduplikačně-haplogickou formu *heleďte*. K odlišení slovesa *hledět* a některých jeho tvarů transponovaných v interjekce je třeba ad hoc posuzovat míru změn lexikální a gramatické platnosti.

¹² Srov. principy morfologickej anotácie neohybých slovných druhov v Slovenskom národnom korpuse (Šimková, 2006, s. 120 – 131).

¹³ Slovník spisovného jazyka českého (1989; dále SSSJČ) klasifikuje výraz *pohov* jako substantivum s odkazem na spojení *stát v pohovu* – přes sekundárnost formální obměny. Bez změny slovního druhu je hodnocena i platnost ‚povel k zaujetí tohoto postoje‘ (SSJČ, s. 216).

¹⁴ SSSJČ také v případě výrazu *pozor* uvádí jako pátý (a poslední) význam ‚základní vojenský a tělocvičný postoj, při kt. je tělo napjato a ruce připaženy‘: *postavit se do p-u, stát v p-u*. Na témže místě dále – bez změny slovního druhu (subst.) od invariantního významu: ‚těl., voj. základní postoj; povel k zaujetí tohoto postoje‘. Také ve frazému *mit se na pozoru* je přes nápadný tvarový deficit výraz hodnocen jako substantivum (SSJČ, s. 373).

¹⁵ SSSJČ hodnotí formy *hled(-me, -te)* jako citoslovce (*Hledme, ono to je docela jednoduché*) (SSJČ, s. 115).

Řadu problémů vyvolává formálně-funkční asymetrií výraz *rád*, zpravidla hodnocený jako adjektivum (často v adverbialní platnosti). To je jistě věcí posloupnosti kritérií. Jestliže se s ním ale striktně spojí i forma *raději*, interpretovaná jako komparativ adjektiva/adverbia i v příkladech typu *Raději tam nechod'*, zřejmě jde o nezohlednění funkční změny výrazu (který zde pro absenci syntaktické vazby a pro gradační omezení hodnotím jako partikuli vyjadřující voluntativní modalitu). Že lze doložit spornější příklady vysvětlitelné jako různě systemizované elipsy (*Raději [bych byl] abys tam nechodil*), je očekávatelnou skutečností.

7. Relativita kritérií a motivů slovnědruhového třídění

Obecnělingvistická relativita kritérií je dána mj. jejich závislostí na typu jazyka a teoretickém konceptu.¹⁶ Bez ohledu na ně jsou ovšem postulované slovnědruhové kategorie nezřídka mezijazykově přebírány – zejm. z potřeby komparativního popisu (a respektu k tradici)¹⁷. Neméně jsou kritéria včetně jejich výkladu podmíněna dobovým kontextem, především převládajícím filosofickým milieum.

K jazykovědně opodstatněným motivům slovnědruhového třídění přistupují motivy další, neméně oprávněné: potřeba přehledného popisu formálního tvarosloví daná požadavkem edukačně přijatelně uspořádané nauky o jazyku, potřeba efektivní lingvistické anotace korpusového materiálu, obdobná potřeba automatické indexace dokumentů – a jiné.

Základní aktuálně užívaná kritéria delimitace slovních druhů zohledňují zejm. formu a význam lexikální jednotky a její syntagmatiku. Výklad těchto kritérií, jejich uplatnitelnost (a důslednost uplatňování) jsou proměnlivé, čemuž odpovídá i nejasná hierarchie kritérií.

Autoři MČ2 staví na prioritě významové báze, sekundárnosti funkčního příznaku a prostřednictví formy. Co však označují jako význam, jestliže výrazy *doma*, *venku* ve struktuře *doma neznamená venku* (MČ2, 1986, s. 18) jsou užity jako ilustrace hodnoty C^S, tedy sémantického adverbia v syntaktické roli substantiva? Ptám se: **myslíme-li** tuto strukturu (tedy upneme-li se introspektivně k tomu, jak naše mysl uchopuje tuto dispozici světa, tento jeho kognitivní model), jde spíše o okolnostní vzorec *Kde neznamená kde*, nebo obecný substantiální vzorec *Co neznamená co*? Jak lze efektivně odfiltrovat a slovnědruhově určit sémantickou složku výrazu a nezohlednit jeho formu? Mám za to, že autoři reálně nezohledňují pouhou významovou bázi, ale berou v úvahu komplexní formálně-významový aspekt znaku.¹⁸ To je zřejmé i z toho, že uplatněním tří kritérií

¹⁶ M. Šimková oprávněně poznamenává, že „česká a slovenská gramatická teória nie je úplne rovnaká (už základná slovnodruhová klasifikácia neohybných lexikálnych jednotiek je značne odlišná) (Šimková, 2006, s. 123).

¹⁷ Srov. např. pojetí částic v PMČ (Nekula, 2000).

¹⁸ Autoři MČ2 po obecném úvodu do slovnědruhové problematiky jasně definují **účel** jimi zvoleného popisu, což lze přijmout jako plně oprávněné (MČ2, 1986, s. 16). V jeho intencích proklamují bazální syntézu tvaroslovných a funkčních hledisek. Z toho, že morfologické charakteristiky jazykového znaku se považují za prostředek vyjádření sémantické báze syntaktickofunkční role znaku, lze soudit, že forma znaku je nakonec bezprostředněji vztažena k významu než k syntaktické funkci, resp. je k oběma aspektům vztahována opět variantně, a to bez ohledu na skutečnost, že morfologické kritérium je opakovaně označováno za hierarchicky nejnižší.

vzniká dvoudimenzionální klasifikační systém (terciární funkce slovního druhu není třetí dimenzí ve smyslu uplatnění třetího kritéria).

8. Revize kritérií

Přes všechny výhrady ve spektru zavedených kritérií problém slovnědruhově klasifikace zřejmě netkví. Potíž činí jejich důsledné uplatňování (pro daný jazyk).

8.1. Kritérium sémantické

Kritérium sémantické je těžko objektivizovatelné: význam slova jako lingvální hodnota je nám patrně dostupný pouze kognitivními procesy. Protože komplexní, strukturně podmíněnou aktuální komunikační hodnotu znaku (zahrnující i aspekt gramatický a pragmatický) nelze efektivně dovodit jinak než kognitivně (slovníky a gramatické příručky jsou v tomto směru nanejvýš orientační), za slovnědruhově určující budu považovat **kritérium obsahově-sémantické** (a dispozici strukturující svět do logicko-kognitivního vzorce *Něco je*, resp. *Nějaké něco nějak je*¹⁹). S tímto vzorcem do značné míry koresponduje intencně-valenční struktura výpovědi jako projev sémanticko-morfosyntaktické organizace řeči. Tvaroslovné vlastnosti češtiny vzhledem k disparitnosti gramatických kategorií a míře jejich vnitřní formálně-sémantické precizace tuto tezi, zdá se, podporují. (Výhrady: Kritérium je heterogenní, lingválně-kognitivní. Angažováním individuálního faktoru je objektivita hodnocení ohrožena. Protiargument: Řeč je rovněž lingválně-kognitivní a subjektivizovaná, v produkci i recepci.)

Na vyšší úrovni abstrakce, pro postižení obecnějších funkcí a s přesahem ke kritériu syntaktickému lze zavést kritérium **obsahově-funkční**, reflektující hierarchii kognitivně podstatných rolí komplexního logického vzorce a role členů externích. Hodnota ‚faktualizátor‘ necht' pak zohledňuje složky propozičního fundu, hodnota ‚specifikátor‘ složky na předchozích závislé a je určující. Hodnoty ‚relátor‘ a ‚modifikátor‘ náležejí nezákladním slovním druhům. Interjekce jsou s ohledem na platnost výpovědního ekvivalentu simplexními faktualizátory.

8.2. Kritérium syntaktické

V principu jde o reflux kritéria obsahově-sémantického. Navazuje na ně do té míry, do jaké koresponduje komplexní logický vzorec se syntaktickými rolemi vymezovanými závislostně, valenčně i generativisticky pojatou skladbou – a do jaké je význam lexému obecně podmíněn jeho syntagmatikou. Hierarchizace propozice (jakožto mentálního fenoménu) se odehrává řečovou linearizací a lexikalizací pojmů jejich vztažením k syntaktickofunkčním pozicím (fenoménu lingválnímu).²⁰ Prostřednictvím nečlenských syntaktických rolí lze dobře a vcelku jednoznačně diferencovat i nezákladní slovní druhy; jde však o sféru ležící mimo obvyklé centrum pozornosti.

¹⁹ Takto vyjádřenou kognitivní strukturu označuji jako hierarchizovanou propozici.

²⁰ Připomínám výchozí wittgensteinovský postulát: Hodnota každého výrazu je dána hodnotou výrazů okolních (Wittgenstein, 1993) – v perspektivě vertikální i horizontální, tedy s ohledem na syntagmatiku i strukturu (tvaroslovně určeného) lexika.

Pro klasifikaci syntaktických funkcí lze bez výhrad užít principu primárních a sekundárních (terciárních) funkcí výrazových prostředků, koncipovaného autory MČ2.

Jako přídatné kritérium lze užít širěji pojaté hledisko **hypersyntaktické** (textověsyntaktické) pro monokriteriální podchycení lexikálních prostředků deixe, koheze a koherence.

8.3. Kritérium morfologické

Tvaroslovné kritérium pojaté jako odkaz k flektivnosti, resp. typu a podtypu flexe je indiferentní k neohebným slovním druhům. Bývá přesahováno zohledněním jiných aspektů lexikální formy, pojímám je tedy širěji jako **kritérium formální**. Běžně se zohledňují např. fonotaktické zvláštnosti (interjekcí), obvyklé zakončení (některých adverbii), slootovorné dispozice (stupňovatelnost kvalitativních adjektiv a adverbii) ap.

Jestliže jsou v rámci morfologického kritéria hodnoceny i gramatické kategorie, které výraz vyjadřuje, vzniká otázka, jak přistoupit k reziduím těchto kategorií u tvaroslovně zásadně odlišných derivátů. To se týká kategorie vidu u deverbálních substantiv a adjektiv (*pokryvač, plácačka, sušák, zajižďka, záliba; nesoucí, vyvinuvší*) a slovesného rodu u týchž slovních druhů slovesného původu (*spasení, vinutí, dovolená, přepadený, přepadlý*)²¹. U druhého typu pojmenování lze pozorovat, že genetický protiklad aktiva a pasiva může být derivací (zejm. substantiv ze sloves) částečně oslaben až zastřen, což umožňuje tvořit analogické formy i od sloves, jež pasivem nedisponují (*hubnutí, schnutí, tmavnutí, stání, nažraný*), nebo se pasivum neuplatňuje jako výchozí tvar v konkrétním kontextu (*oběšený sebevrah, sebevražda oběšením*); synchronně se tedy pro tento typ deverbálních substantiv uvádí slootovorný formant *-n(i), -t(i)* místo genetického *-i* (MČ2, 1986, s. 140)²². Vzhledem ke změně pádové struktury gramatického větného vzorce provázející pasivizaci lze odkázat také k argumentu, který autoři MČ2 užívají pro interpretaci vidových prostředků deverbálních substantiv: Jak vid, tak také slovesný rod nemusí mít „jen gramatickou funkci příznačnou pro sloveso jako slovní druh“ (MČ2, 1986, s. 136): vidový význam se podílí na komplexním významu slovesa, uchovává se i při substancializaci děje prostřednictvím vidotvorných prostředků motivujícího slovesa (tamtéž).

Na funkční vytížení mohou výrazy jazyka v transpozičním procesu reagovat tvaroslovnou adaptací, tj. dílčí nebo plnou ztrátou flexe – či nabytím flexe. Morfologické kritérium proto uplatňují jako podmíněné dvěma předchozími. Pro zdánlivou snazší uchopitelnost však vystupuje při jazykové deskripci nezřídka jako kritérium výchozí.

²¹ Srov. Horecký, 1983, s. 87 – 88.

²² Srov. ale např. slootovorné formanty uváděné PMČ (a také sémantickou typologií adjektiv: a. rezultativní aktivní, a. rezultativní pasivní ap.) pro deverbální adjektiva (PMČ, 2000, s. 172 – 173).

8.4. Kritéria slovnědruhové klasifikace s primární hodnotou slovního druhu

Kritéria slovnědruhové klasifikace s uvedením základní hodnoty slovního druhu (pronomen a numerale není jako sl. druh zařazeno z důvodů vysvětlených níže)			
Slovní druh	Formální kritérium	Syntaktické kritérium	Obsahově-sémantické kritérium
Substantivum	Deklinace jmenná / zájmenná	Subjekt / objekt	Substance
Verbum	Konjugace	Predikát	Dynamický příznak
Adjektivum	Deklinace složená / jmenná / smíšená	Atribut kongruentní	Statický příznak
Adverbium	Aflektivnost	Adverbiale	Okolnost
Prepozice	Aflektivnost	Příslovní prepozice (nečlen)	Subsyntaktická okolnost
Konjunkce	Aflektivnost	Mezivětná / mezislovní konjunkce (nečlen)	Mezislovní / mezivětná relace
Partikule	Aflektivnost	Partikule (nečlen)	Výpovědní / slovní modifikace
Interjekce	Aflektivnost	Nepredikativní výpověď (asyntagmatický člen)	Simplexní výpovědnost

9. Revize slovnědruhové struktury

9.1. Polykriteriální klasifikace slovních druhů

Přijetí obsahově-sémantického kritéria jako geneticky i axiologicky základního, podpořeného kritériem syntaktickým a doplněného kritériem formálním, potvrzuje (hierarchicky netotožná) substantiva, verba, adjektiva a adverbia. Kritérium formální zůstává víceméně neúčinné pro vymezení konjunkcí, prepozic, partikulí a interjekcí (nezohledníme-li podíl prepozic na vyjádření pádu)²³. Těchto osm slovních druhů je, domnívám se, schopno pokrýt obecnou slovnědruhovou typologií.

Kvantovost numeralí a deiktičnost pronomin, formálně a syntakticky velmi nespecifických, vnímám jako sémantický, textověfunkční a pragmatický rys jiných slovních

²³ Za těchto podmínek jsou slovní druhy vymezeny uplatněním nejméně dvou kritérií. Vylučují se tak dvě dosavadní slovnědruhové kategorie ustavené na základě kritéria (či podkritéria) jediného.

druhů. Důvody pro vymezení zájmen a číslovek jako samostatných (byť nezákladních nadstavbových) slovních druhů jsou sporné. Pronomina jsou sice zvláštní sémantickou nedostatečností (jakož i mnohá adverbia, přičemž zástupnost sémantickým rysem není), syntakticky a tvaroslovně jsou ovšem zcela nesourodá, což se týká i povahy dostupných hodnot gramatických kategorií (mluvnického rodu pronomin). Numeralia s nimi sdílejí syntaktickou a tvaroslovnou pestrost, dílem i nezřetelně vymezenou sémantiku (jež je jedinou významnou charakteristikou této lexikální třídy).

Přes kritické stanovisko ke dvěma zažitým slovním druhům nevidím důvod vzdávat se samotných pojmů a termínů ‚numerale‘ a ‚pronomen‘. Na zúžených a přídatných kritériích lze založit smysluplné víceúrovňové třídění lexika, popř. i prostředků nelexikálních (zde vymezením textověfunkčního příznaku deiktčnosti společného zájmenům, části adverbií a numeralií, nebo sémantického příznaku kvantovosti vlastního číslovkám, řadě zájmen a dalších slovních druhů; právě o deiktorech a kvantifikátorech MČ s úspěchem pojednává, navíc napříč slovními druhy a jazykovými rovinami). Takových skupin lze určit více (lokalizátory, temporalizátory ap.), avšak není jim přiznáván statut slovního druhu. Mohou být ovšem souběžně s číslovkami a zájmeny uplatňovány jako pod- či nadkategorie jiných slovních druhů.

Specifické znaky obecně vymezených slovních druhů (transpoziční genezi, textově-komunikační funkci, sémantiku či kritériální asymetrii konkrétních reprezentantů) lze vyjádřit analytickými termíny, jež implikují uplatněná kritéria (paralelně k zavedeným termínům syntaktické substantivum, deverbální adjektivum či zájmenné adverbium také zájmenné adjektivum (*nějaký*), číslovkové substantivum (*milion, pět*) apod.).

Základní slovní druh	Možná specifikace zohledňující přídatná nebo přehodnocená kritéria
Substantivum	Adjektivní substantivum / Syntaktické substantivum / Substantivizované adjektivum (<i>výpravčí, dovolená</i>) Pronominální substantivum (<i>já, všichni</i>) Numerální substantivum (<i>tisíc, tři, trojice, čtvrt</i>)
Verbum	Proverbální verbum (<i>být</i>)
Adjektivum	Pronominální adjektivum (<i>leckterý</i>) Numerální adjektivum (<i>padesátý</i>) Pronominální numerální adjektivum (<i>několikátý</i>) Deverbální adjektivum (<i>spící</i>)
Adverbium	Pronominální adverbium (<i>kde</i>) Numerální adverbium (<i>sedmkrát</i>) Pronominální numerální adverbium (<i>kolikrát</i>)

Je zřejmé, že potlačením dvou dosud uznávaných slovních druhů se nezavádějí žádné zásadně nové podkategorie, nýbrž mění se postavení rodového a druhového označení. Autoři MČ2 vcelku běžně nakládají např. s termínem adjektivní zájmeno (MČ2, 1986). Označují-li zde totéž vzhledem k přehodnoceným kritériím jako zájmenné adjektivum, vyrovnávám taxonomii ve prospěch zavedeného a přijímaného termínu zájmenné adverbium.

Kritéria slovnědruhové klasifikace a slovní druhy z nich odvozené (spolu s několika poddruhy) (Pronomen a numerale není jako slovní druh zařazeno z důvodů vysvětlených výše)						
Obsahově-sémantické kritérium / Formální kritérium	Substance	Dynamický příznak	Nedynamický příznak	Okolnost	Subsyntakt. okolnost Relace Modifikace	Simplexní výpověď
Deklinace	jmenná	Substantivum		Adjektivum		
	zájmenná	Zájmenné substantivum		Zájmenné adjektivum		
	složená	Adjektivní substantivum		Adjektivum Zájmenné adjektivum		
	smíšená			Posesivní adjektivum		
Konjugace (refektivnost)		Verbum				
Nesklonnost				Adverbium Zájmenné adverbium	Prepozice Konjunkce Partikule	Interjekce
Formální kritérium / Syntaktické kritérium	Subjekt / objekt	Predikát	Atribut kongruentní	Adverbiale	Pádový lex. spolumorfém / Relátor Nečlenský modifikátor (Nečleny)	Nepredik. výpověď (asyntagm. člen)

9.2. Monokriteriální klasifikace lexika

V zařazení kategorií číslovek a zájmen nacházíme výsledek uplatnění jediného kritéria. V kategoriích samotných problém netkví, ten nastává jejich zařazením mezi slovní druhy: nedůslednost v důsledném souběžném uplatnění všech kritérií zpochybňuje i slovnědruhové kategorie průkaznější.

Na základě jednotlivých izolovaných kritérií jsou založeny / lze založit další obdobné neslovnědruhové kategorie, sledující navíc funkční prostředky napříč jazykovými rovinami. Tato kategorizace může být nezávislá na slovnědruhové klasifikaci, právě tak ji ale může vhodně doplňovat: tak např. – totalizátory *všechn*, *každý*, *vždy*: substantivní / adjektivní / adverbální totalizátor, resp. totalizující substantivum / adjektivum / adverbium; indefinita *kdo*, *jaký*, *kam*: pronominální substantivní / adjektivní / adverbální indefinitum / indefinitní pronominální substantivum / adjektivum / adverbium; demonstrativa *onen*, *tudy*, *tolikrát*: pronominální substantivní / adverbální demonstrativum, pronominální numerální adverbální demonstrativum / demonstrativní pronominální substantivum / adverbium, demonstrativní pronominální numerální adverbium (atp.). Kategoriální příznaky lze vždy omezit na míru nezbytnou pro účel popisu.

10. Příklady přetrvávajících sporných hranic slovních druhů

Vzhledem k tomu, že dosud i významné gramatiky uváděly slovnědruhové hodnocení typu ‚zájmenná číslovka‘, předpokládám, že změnou struktury slovních druhů nejasnosti ubyde. Z dynamické a kontinuální povahy systému jazyka však současně plyne, že přechodné a nejednoznačné jevy přetrvávají.

10.1. Substantivum : adjektivum

Obtížnost slovnědruhové klasifikace spočívá v jednoznačném určení eliptického charakteru konstrukce (resp. fáze transpozicičního procesu vyvolaného systemizací elipsy), tj. v určení míry lexikalizace slovnědruhově transponovaného výrazu: *Slepý porybný* (subst.) *odnáší nosítka* : *Pomoc pro strádající* (?) *organizují občanská sdružení*.

10.2. Substantivum : adverbium

Rodová (ne)shoda v konstrukcích typu *Bylo tma* : *Byla tma* bývá vysvětlována spíše jako nezáměrná formální kontaminace. Lze nesouhlasit s tvrzením, že „se adverbium v predikativu, pokud je tvarově shodné s nominativem substantiva, snadno s ním zaměňuje a jako substantivum se pak i rozvíjí: *Bylo tma* – *Byla úplná tma*. *Bylo (mi) velmi horko* – *Bylo mi veliké horko*“ (MČ3, 1987, s. 214). Mluvíci nevolí výrazovou formu a slovní druh zcela náhodně a ani příjemce je tak nehodnotí (Vondráček, 2003). Připomínám tak výše uvedený argument priorizující obsahově-sémantické a syntaktické hledisko před aspektem formálním: mluvčí vypovídá, co má na mysli, a také **jak** to má na mysli.

10.3. Adjektivum : adverbium

Výraz *rád* bývá interpretován jako adjektivum, sekundárně plnící roli adverbia. S odvoláním na terciárnost formálního kritéria se domnívám, že může paralelně nabývat hodnoty adjektiva i adverbia: *Byl bych rád, kdybych vás měl na tělocviku*. (adj.) : *Neměl rád, když se k němu chovali povýšeně*; *Má rád lipové dřevo* (adv.). Schopnost vyjadřovat rod lze u adverbialně užitého výrazu považovat za příznak neuzavřeného transpozicičního procesu.

10.4. Adverbium : částice

Nejednoznačný je předěl mezi měrovými adverbii a částicemi. Rozhodující je naplnění obsahově-sémantických charakteristik adverbia (být vyjádřením okolnosti, za níž platí dynamický nebo nedynamický příznak: *Trochu pršelo* : *Přišel velmi silný déšť*, popř. vyjadřovat příznak příznaků: *Rekl to zcela otevřeně*) a s nimi související syntaktické hodnoty – být větným členem (adverbiale). Vyjadřuje-li výraz postoj mluvčího jako zdůraznění, významovou restrikcí či jistotní modalitu, lze jej hodnotit jako částici (*To byla trochu drzost*; *Úplně zakřičel bolestí*; *Trochu se ohlédl*). Záleží na situační sémantice měrově specifikovaného nebo modifikovaného prostředku. Pokud jeho význam kvantifikaci vylučuje, je třeba uvažovat o částici: výpověď *Zcela* („doslova“) *ho to uchvátilo* nepřipouští substituci prostředkem vyjadřujícím jinou míru než absolutní (Vondráček, 1999, s. 78).

10.5. Částice : citoslovce

Delimitačním rysem citoslovcí je platnost výpovědního ekvivalentu. Připouštění tzv. větných částic²⁴ relativizuje definiční kritéria. Za citoslovce lze považovat všechny výrazy s platností výpovědního ekvivalentu mimo slovnědruhově netransponované vokativy substantiv a jednočlenné věty jmenné. Částice přiřazené k větě dodatečně či osamostatně lze identifikovat jejich přemístěním s užitím týchž kritérií: *Bude pršet, asi; Asi bude pršet* (part.) : *Půjdeme? Asi, bude pršet* (interj.) (Vondráček, 1998, s. 36 – 37).

11. Závěr

Shrnutím je odpověď na základní otázky:

1) Potřebujeme kategorie slovních druhů? Deskriptivně jsou přinejmenším výhodné – pro systematický popis flexe a syntaktických vlastností jazykových prostředků i postižení jejich sémantiky, ale také k reflexi mezikategoriálních přechodů.

2) Jsou slovní druhy reálnými kategoriemi jazyka? S ohledem na vzájemnou (strukturní) podmíněnost kritérií a vzájemnou afinitu a synergii hodnot ano. Např. nezávislá flexe slouží delimitaci samostatných sémantických objektů („faktů“) predisponovaných pro konkrétní syntaktické pozice.

Nemyslím, že bych tímto textem odhalil něco zásadně nového. Pokud se mi podařilo připomenout zdánlivě nudnou kategorii, jež od staroindických gramatiků přes starořecké filozofy po současnost téměř nedoznala změn, a pokud se mi podařilo říci, že pro detekci vazeb forem a funkcí je v každé situaci třeba vždy znovu nepředpojatě uplatňovat vyvážený komplex kritérií, pak snad byl smysl příspěvku naplněn.

LITERATURA

- DERRIDA, Jacques: Texty k dekonstrukci. Bratislava: Archa 1993. 336 s.
- HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois: Česká mluvnice. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1988. 568 s.
- HLADKÁ, Zdeňka: Pojmenování (nominace). In: Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s.
- HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 254 s.
- HORECKÝ, Ján: Základy jazykovedy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 176 s.
- HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda 1982. 107 s.
- HORECKÝ, Ján: Vývin a teória jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 110 s.
- HORECKÝ, Ján – RÁCOVÁ, Anna: Slovník jazykovedných termínov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 203 s.
- MATHESIUŠ, Vilém: Řeč a sloh. In: Čtení o jazyce a poesii. Praha: Družstevní práce 1942. 505 s.
- Mluvnice češtiny (2). Praha: Academia 1986. 536 s.

²⁴ Srov. např. Česká mluvnice (Havránek – Jedlička, 1988).

- Mluvnice češtiny (3). Praha: Academia 1987. 746 s.
- NEKULA, Marek: Částice. In: Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2000. 800 s.
- PALEK, Bohumil: Referenční výstavba textu. Praha: Univerzita Karlova 1988. 359 s.
- Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2000. 800 s.
- Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství – Státní pedagogické nakladatelství 1935 – 1957.
- Slovník spisovného jazyka českého. 2. vyd. Praha: Academia 1989. 8 zv.
- ŠIMKOVÁ, Mária: Princípy a problémy spracovania neohybných slovných druhov v ručne anotovanom podkorpuse Slovenského národného korpusu. In: Sondy do morfosyntaktického výskumu slovenčiny na korpusovom materiáli. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 120 – 131.
- VONDRÁČEK, Miloslav: Citoslovce a částice – hranice slovního druhu. In: Naše řeč, 1998, roč. 81, č. 1, s. 29 – 37.
- VONDRÁČEK, Miloslav: Příslovce a částice – hranice slovního druhu. In: Naše řeč, 1999, roč. 82, č. 2, s. 72 – 78.
- VONDRÁČEK, Miloslav: Nepredikativnost. Hradec Králové: Gaudeamus 2003. 250 s.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: Tractatus logico-philosophicus. Praha: Oikoymenth 2007. 229 s.

Profesor Horecký a jeho vklad do rozvoja slovenskej onomastiky

JAROMÍR KRŠKO

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied¹
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

PROFESSOR HORECKÝ AND HIS CONTRIBUTION TO SLOVAK ONOMASTICS

Key words: Ján Horecký, onomastics, onyms

The paper deals with the contribution of professor Ján Horecký to the formulation of the basic methodological questions of onomastics in the period of its establishment as a science in Slovakia. We focus on the onomastic works by J. Horecký in the field of orthography, foreign anthroponym translations into Slovak, as well as on his important participation in forming logonomastics as a subdiscipline of onomastics, in the early 90's of the previous century.

Osobnosť profesora Jána Horeckého a jeho všestrannosť v oblasti slovenskej i európskej jazykovedy bola, je a bude predmetom záujmu a analýz ešte mnoho rokov. Jeho dieľo výrazne poznamenalo vývoj slovenskej lingvistiky a stalo sa výrazným inšpiračným zdrojom pre desiatky jazykovedcov. Nebývalý rozsah jeho lingvistického záberu nachádza svoje zhodnotenie aj na tomto vedeckom podujatí – v oblasti fonetiky a fonológie, morfológie, lexicológie, lexikografie, terminológie, matematickej lingvistiky, štylistiky, sociolingvistiky, stratifikácie národného jazyka. Všestrannosť J. Horeckého sa samozrejme prejavila aj v oblasti onomastiky (porov. napr. Horecký, 1976, 1982, 1983, 1989, 1994, 2001, 2002). Cieľom tohto príspevku je zhodnotiť prínos J. Horeckého v rozvoji slovenskej onomastiky.

Zaujímavosťou je, že prvé príspevky, ktoré J. Horecký publikoval, boli príspevky z oblasti onomastiky – venoval sa napríklad otázke cudzojazyčných mien pri budúcej reforme pravopisu (Horecký, 1945), gréckym a latinským menám a ich správne mu prepisu do slovenčiny (Horecký, 1946). Pri adaptácii gréckych a latinských mien správne poukázal na menšiu prispôbivosť týchto mien v slovenčine po stránke fonickej a pravopisnej – v porovnaní s gréckymi alebo latinskými apelatívami. Táto „neprispôbivosť“ proprií vyplýva z ich odlišnej funkcie a zo základnej vlastnosti propria, ktoré nemusí byť nositeľom sémantického obsahu. Pri gréckych a latinských vlastných menách, ktoré sú svojou morfológickou štruktúrou blízke slovenčine, navrhol J. Horecký ich zápis v slovenčine – „ale pri gréckych a latinských vlastných menách, keďže sa aj

¹ Pozn. ed.: od r. 2014 Filozofická fakulta.

svojou morfológickou štruktúrou značne približujú k morfológickej štruktúre slovenčiny, nebolo by v slovenčine nemožné ich prispôsobenie nielen pokiaľ ide o transkripciu, ale aj o formu“ (Horecký, 1946, s. 179). Podľa J. Horeckého treba pri prepise gréckych a latinských mien do slovenčiny venovať pozornosť aj označovaniu kvantity, rovnako tak aj ich deklinácii pri starých (antických) menách a súčasných menách, pretože moderné mená prijíma slovenčina ako prostý nominatív, ku ktorému sa pridávajú prípony v jednotlivých pádoch, kým staré mená podliehali vlastnej deklinácii. K tejto téme sa J. Horecký vrátil aj takmer o štyri desiatky rokov neskôr v časopise *Kultúra slova*, kde publikoval článok pod názvom *Grécke a latinské vlastné mená v slovenčine* (1982). V tomto príspevku podporil proces adaptácie gréckych a latinských mien v slovenčine aj inými svetovými jazykmi, ktoré používajú latinu – napr. angličtinou, francúzštinou, taliančinou.

Prekladu a ortografii priezvisk z ruštiny a gruzínčiny venoval J. Horecký pozornosť v ďalších štúdiách – *Cudzie priezviská v prekladoch z ruštiny* (uverejnená v časopise *Slovo a tvar* r. 1949) a *Ešte raz o prepisovaní vlastných mien z gruzínčiny* (1986). V príspevku o prepisovaní gruzínskych vlastných mien (čo bola reakcia na články P. Žiga, A. V. Černého a M. Tokára) dokázal nielen svoju odbornú erudovanosť, ale aj kultúrny prehľad, keď v jednej z poznámok vysvetľuje používanie slova *lavaš* vo význame chlieb nie v Gruzínsku, ale v Arménsku a Azerbajdžane.

Záujem a erudovanosť J. Horeckého v oblasti slovtvorby a terminológie ho podnietili aj k napísaniu recenzie na preklad knihy J. K. Rowlingovej *Harry Potter a kameň mudrcov*. Profesor Horecký v recenzii ocenil tvorivosť prekladateľky J. Petrikovičovej, ktorá musela zvládnuť nielen nástrahy angličtiny, ale najmä Rowlingovej okazionalizmu charakteristické pre celú sériu kníh o čarodejníckom učňovi Harrym Potterovi. Kriticky sa vyjadril z hľadiska onomastiky k prekladom názvov jednotlivých čarodejníckych škôl – „menej vydarený a dosť problematický je systém pomenovaní čarodejníckej školy. Samo pomenovanie Rokfortská stredná škola čarodejnícka je vhodným priblížením k nášmu typu Stredná škola odevnícka, hoci prívlastok stredná nie je bežný v angličtine. To však súvisí s rozdielnosťou celého školského systému. Neprekáža ani prevod spojenia of *Withcraft and Wizzardy* prívlastkom čarodejnícka. Zato však prekvapuje „domicil“ rokfortská namiesto Hogartská, najviac aj preto, že u nás je pomerne známa obec Roquefort vo Francúzsku, povestná výrobou syra rokfortu“ (Horecký, 2002a, s. 238). Kultúrny rozhľad a ovládanie prekladu z cudzích jazykov potvrdil J. Horecký vo svojom hodnotení prekladu školy, ktorú navštevuje Harry Potter so svojimi priateľmi. „Osobitný problém a tvrdý oriešok pre prekladateľa predstavujú názvy týchto „fakúlt“, domov či oddelení. V anglickej podobe sa tu využívajú dosť umelo utvorené pomenovania bez zreteľnej motivácie. Táto nezreteľnosť je ešte výraznejšia v slovenských ekvivalentoch. Sú tu názvy: Gryffindor – Chrabromil, Hufflepuf – Bifľomor, Ravenclaw – Bystrohlav, Slytherin – Slizolin. V angl. názve Gryffindor sa dosť nezreteľne využíva motivácia názvom bájneho vtáka Grifa (kedysi sa u nás označoval ako vták Noh), ktorý mal hlavu orla, ale telo leva. V názve Hufflepuf možno nájsť sloveso *huffle* vo význame „piť, slopať“, raven v názve Ravenclaw je havran, ktorý má pazúry (*claw*), sly odkazuje na prefíkanosť, chytráctvo. Ani jeden z uvedených významov sa ani len v názvaku neuplatňuje v slovenských ekvivalentoch“ (Horecký, 2002a, s. 239).

Okrem cudzích vlastných mien venoval Ján Horecký pozornosť aj domácim krstným menám a priezviskám. Staršie príspevky (najmä v rokoch 1947 až 1982) uverejňoval v Slovenskej reči a populárno-náučne zamerané príspevky aj v časopise Slovenka. Vo všeobecnosti možno povedať, že v týchto príspevkoch si všimal predovšetkým pravopis – písanie veľkých písmen, tvorenie mien – najmä prechýľovanie ženských priezvisk. V príspevku *Priezviská typu Gregor-Tajovský zo semiotického hľadiska* (Horecký, 1982) reaguje na predchádzajúcu štúdiu L. Dvonča o písaní spojovníka v mene Jozef Gregor Tajovský. J. Horecký vo svojom príspevku rieši problém analýzou tohto priezviska zo semiotického hľadiska, pričom poukazuje na to, že priezvisko Jozef Gregor Tajovský sa v porovnaní s typom priezviska Ruttkay-Nedecký neprenáša v celej podobe na ostatných rodinných príslušníkov, ale charakterizuje jedinú konkrétnu osobu (na rozdiel od typu priezviska Ruttkay-Nedecký). O samostatnosti časti priezviska Tajovský, Hviezdoslav svedčí podľa J. Horeckého aj fakt, že môžeme hovoriť o Hviezdoslavovej poézii, o Tajovského románe a pod. V závere príspevku J. Horecký neodporúča písať meno predstaviteľa slovenského realizmu so spojovníkom, ale samostatne.

Na prelome minulého a tohto storočia publikoval J. Horecký viacero článkov týkajúcich sa tvorenia prídavných mien od slovenských ojkónym v Kultúre slova – *Deriváty od miestnych mien typu Krškany* (1993), *Prídavné mená od názvov miest* (1997). Písal aj o kvantite v osobných menách typu *Adriana* (2001a), o tvorení správnej podoby lokálu od krstného mena *Andrea* (2002c), pozornosť venoval správnej výslovnosti slovenských priezvisk (2002b). Zaujímavým a podnetným aj pre čitateľov Kultúry slova bol príspevok J. Horeckého *Skloňovanie osobného mena Mária (Maria, Maríia) v mužských menách* (2001b) v rubrike *Spytovali ste sa*. Vychádzal pritom z odporúčaní L. Dvonča (1960), ktorý naznačil tri možnosti: 1. skloňovať toto meno podľa vzoru *ulica*, 2. ponechať meno nesklonné, 3. skloňovať ho podľa vzoru *hrdina* (teda *Mária, Máriaovi*). J. Horecký sa priklonil k tretiemu riešeniu, ale zdôraznil, že „meno treba vždy používať v pôvodnej podobe, napr. *Maria, Maríia*, nie v adaptovanej podobe *Mária*, ktorá je bežná ako už poslovenčené osobné meno, ale ponechať neadaptovanú podobu bez vyznačenia dĺžky“ (Horecký, 2001b, s. 367).

Tvorenie derivátov a prídavných mien od ojkónym prinieslo ďalšie impulzy, ktorým sa profesor Horecký venoval a ktoré korešpondujú s onomastikou, konkrétne s oblasťou administratívnych chorónym, etnoným a chrématoným. V Kultúre slova písal v r. 1991 napr. o názvoch štátov (Horecký, 1991), v r. 2002 si okrem názvov štátov všimal aj pomenovania ich obyvateľov (Horecký, 2002d), v r. 2001 publikoval príspevok venovaný názvom mostov (Horecký, 2001c). Článok vznikol ako reakcia na budovanie nového bratislavského mosta, ktorý napokon dostal názov Apollo. Okrem nominačno-identifikačnej funkcie proprií tu J. Horecký poukazuje aj na motivačné príznaky pomenovaní zastávok mestskej hromadnej dopravy.

Významnou časťou vedeckej tvorby J. Horeckého, ktorá sa dotkla metodologických aspektov onomastiky, boli jeho príspevky na onomastických konferenciách.

Na V. slovenskej onomastickej konferencii spojenej s V. zasadáním Medzinárodnej komisie pre slovenskú onomastiku, ktorá sa konala 3. – 7. mája 1972 v Prešove, odznelo viacero referátov z oblasti kartografického spracovania onymického materiálu (V. Blánár, J. Matejík, E. Krasnovská, Š. Krištof a ďalší), triedenia a klasifikácie vlastných

mien a terminológie onomastiky (V. Šmilauer, M. Majtán a ďalší), modelovej analýzy a využitia substituenej analýzy v toponomastike (R. Šrámek). Jedným z referátov, ktorý venoval pozornosť postaveniu onomastiky v celkovom systéme vied, bol príspevok J. Horeckého *Miesto onomastiky v systéme vied* (Horecký, 1976, s. 21 – 23). Rozvoj scientológie v období druhej polovice minulého storočia umožnil presnejšiu a detailnejšiu klasifikáciu novovzniknutých vied a vedných odborov. V porovnaní s jazykovedou a inými spoločenskými vedami ani onomastika v tomto období v oblasti teórie nedospela k nájdeniu súboru axiém a teorém. J. Horecký v otázke klasifikácie vied použil teoretické základy N. A. Dobrova, podľa ktorého informačný tok má tri základné zložky – fakty, metódy a koncepcie. Tieto zložky sa od objektu poznávania dostávajú späť k subjektu, pričom dochádza ku kvalitatívnemu posunu jednotlivých zložiek. J. Horecký v príspevku poukázal na viaceré druhy faktov, ktorým venuje pozornosť onomastika – základom skúmania sú vlastné mená, ale popri samotných propriách onomastika venuje pozornosť aj procesu vzniku a zániku vlastného mena – onomastika si všima proces proprializácie, ale aj apelativizácie. Fungovanie vlastných mien v ľudskej spoločnosti prináša pohľad na ne cez prizmu sociológie, psychológie, ale aj histórie a archeológie. Onomastika využíva viaceré metódy používané súčasne v jazykovede – slovotvornú, morfematickú alebo fonologickú analýzu (napr. pri etymologických výkladoch proprií – tu sa uplatňuje aj metóda substituenej analýzy, o ktorej v spomínanom zborníku píše R. Šrámek). Z iných vedných disciplín sa využíva kartografická metóda, metóda distribúcie, štatistická metóda, komponentová analýza. J. Horecký v tom čase uvažoval aj o metóde modelovania – „nie je ešte vyjasnená otázka, či možno v onomastike využiť metódu modelovania“ (Horecký, 1976, s. 23). Kladnou odpoveďou na túto otázku boli (vlastne už v roku vydania zborníka) viaceré teoretické a praktické výstupy V. Blanára a J. Matejčika v oblasti slovenskej antroponymie, najmä ich modelovanie živých osobných mien. Metódu modelovania neskôr rozpracoval v oblasti českej ojkonymie R. Šrámek, v oblasti českej toponymie J. Pleskalová a J. Šindelářová, slovenskú hydronymiu modelovo stvárnila Ľ. Sičáková a J. Krško, modelom slovenských chrématonym v súčasnosti venuje pozornosť L. Garančovská.

Na základe skúmania faktov, metód a koncepcií (napr. koncepcie štruktúry a systému, koncepcie sociálnej stratifikácie) J. Horecký vyslovil záver, že „onomastika stojí v klasifikácii vied najbližšie k lingvistike. Možno azda priamo povedať, že tvorí časť jazykovedy, presnejšie časť onomatológie ako náuky o pomenovaní“ (Horecký, 1976, s. 23). V. Blanár neskôr vysvetľoval príčiny zúženia pohľadu J. Horeckého na onomastiku ako len na časť onomatológie, pretože podľa neho tu chýbala hlbšia analýza ontologickej a gnozeologickej povahy onomastických javov (Blanár, 1983, s. 155).

V roku 1982 sa konala I. československá onomastická konferencia v Trojanoviciach. V rámci diskusií o chápaní a definovaní onomastiky ako vedného odboru, ale hlavne o mieste onomastiky v systéme spoločenských vied sa tu nedospelo k jednoznačným záverom. Redakcia odborného onomastického časopisu *Onomastický zpravodaj ČSAV* (*Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*) oslovila viacero bádateľov, ktorí poslali písomné stanoviská k otázke, aké miesto má onomastika v spoločenských vedách. V. Blanár v úvode svojho diskusného príspevku skonštatoval, že „názory na postavenie onomastiky v spoločenských vedách sú nejednotné, ale s rozvojom onomastiky sa prehlbujú“

(Blanár, 1983, s. 153). Zároveň tu poukázal na význam koncepcie onymického znaku, pre ktorý je dôležitá propriálna a nie lexikálna sémantika a jeho formálno-jazyková výstavba. Tu sa názor V. Blanára (ale aj ďalších onomastikov) výrazne odlišuje od Horeckého chápania postavenia a úloh onomastiky. Vo svojom príspevku J. Horecký argumentoval tým, že onomastika má rovnaký predmet skúmania ako jazykoveda, a vlastné meno ako jazykový znak, ktorého úlohou je v komunikácii stáť za niečo iné, tvorí súčasť slovnnej zásoby. Pripustil však, že propriá sa odlišujú od apelatív predovšetkým vo vzťahu medzi denotátom a designátom, ale podobné stránky ako pri skúmaní vlastných mien sa, podľa jeho názoru, skúmajú aj pri termínoch. Napriek tomu sa terminológia nekonštituovala ako samostatná vedecká disciplína, ale sa chápe ako špecifická súčasť náuky o slovnnej zásobe. Záver diskusného príspevku J. Horeckého vyznel jednoznačne v neprospech onomastiky ako samostatnej vedeckej disciplíny, pretože podľa jeho slov „onomastika nemá osobitné postavenie v systéme vied; onomastika nie je osobitná jazykovedná disciplína; onomastika je špecializovaná zložka náuky o stavbe slova, špecializovaná práve osobitným vzťahom denotátu a designátu k objektívnej realite“ (Horecký, 1983, s. 161). Pozitívom príspevku J. Horeckého však bolo, že jeho závery podnietili ďalšie hľadanie argumentov.

Výrazný podiel Jána Horeckého na rozvoji slovenskej onomastiky nachádzame v jeho príspevkoch o tvorení názvov inštitúcií v slovenčine, ktorým venoval pozornosť na letnom seminári Studia Academica Slovaca v roku 1984 a ktoré neskôr prezentoval na 2. československej onomastickej konferencii v Smoleniciach roku 1987. V tomto príspevku zvýraznil formálnu štruktúru názvu inštitúcie, ktorá sa skladá z vonkajšej a vnútornej formy. Vnútorňa forma sa zhoduje s onomaziologickou štruktúrou, ktorú možno rozdeliť na onomaziologickú bázu a onomaziologický príznak. V tomto sa J. Horecký zhoduje s koncepciou V. Blanára o pomenovacom modeli pozostávajúcom z obsahového, motivačného a slovotvorného modelu a nachádzame tu aj paralelu s onymickým modelom M. Majtána pozostávajúcim z obsahovo-sémantických, motivačných príznakov a slovotvorného modelu. Onomaziologická báza je podľa J. Horeckého reprezentovaná typom inštitúcie (ústav, závod, úrad, podnik a pod.) a onomaziologický príznak obsahuje základné i vedľajšie príznaky bližšie charakterizujúce danú inštitúciu (oblasť, miesto pôsobenia inštitúcie, organizačné začlenenie, územná príslušnosť atď.). Táto štúdia sa stala neskôr základom pre príspevok J. Horeckého na XI. slovenskej onomastickej konferencii konanej roku 1994 v Nitre. J. Horecký na nej prezentoval novú subdisciplínu onomastiky – logonomastiku, ktorá sa má zaoberať skúmaním názvov firiem – logoným. Reagoval tak celkom prirodzene na spoločenský rozmach vzniku firiem po roku 1989. Týmto príspevkom nielen obohatil slovenskú onomastiku o nový invenčný pohľad na aktuálnu problematiku a doplnil ju o nové termíny, ale podnietil v tejto subdisciplíne onomastiky vznik desiatok ďalších vedeckých štúdií viacerých slovenských jazykovedcov.

Problematike pomenovaní spoločenských inštitúcií sa J. Horecký venoval aj v ďalších príspevkoch – všimol si v nich napr. tvorenie názvov knižníc v slovenčine, analyzoval pomenovania slovenských bánk v čase vzrastu bankového systému na Slovensku.

Z pohľadu na vedeckú tvorbu profesora Horeckého možno vidieť jeho reakcie na aktuálne spoločenské dianie. Slovenskej jazykovede už teraz veľmi chýbajú články podpísané menom Ján Horecký s jeho príslovečnou miestnou lokalizáciou Stupava.

LITERATÚRA

BLANÁR, Vincent: [Príspevok do diskusie o postavení onomastiky v systéme spoločenských vied.] In: Onomastický zpravodaj ČSAV (Zpravodaj Místopisné komise ČSAV), 1983, roč. XXIV, č. 1 – 2, s. 153 – 157.

DVONČ, Ladislav: Skloňovanie mien Ján Mária Dobrodinský a Carl Maria Weber. In: Slovenská reč, 1960, roč. 25, č. 4 – 5, s. 319.

HORECKÝ, Ján: K otázke cudzojazyčných mien pri budúcej reforme pravopisu. In: Nové slovo, 1945, roč. 2, č. 16, s. 15 – 16.

HORECKÝ, Ján: Grécke a latinské vlastné mená v slovenčine. In: Slovenská reč, 1946, roč. 12, č. 5 – 6, s. 178 – 183.

HORECKÝ, Ján: Cudzíe priezviská v prekladoch z ruštiny. In: Slovo a tvar, 1949, roč. 3, s. 68.

HORECKÝ, Ján: Miesto onomastiky v systéme vied. In: Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach, roč. 12, 1973, zv. 3. Slavistika. V. zasadanie Medzinárodnej komisie pre slovenskú onomastiku a V. slovenská onomastická konferencia (Prešov 3. – 7. mája 1972). Zborník materiálov. Red. M. Blichá – M. Majtán. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976, s. 21 – 23.

HORECKÝ, Ján: Priezviská typu Gregor-Tajovský zo semiotického hľadiska. In: Slovenská reč, 1982, roč. 47, č. 5, s. 286 – 288.

HORECKÝ, Ján: [Príspevok do diskusie o postavení onomastiky v systéme spoločenských vied.] In: Onomastický zpravodaj ČSAV (Zpravodaj Místopisné komise ČSAV), 1983, roč. XXIV, č. 1 – 2, s. 159 – 161.

HORECKÝ, Ján: Názvy inštitúcií v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 13. Prednášky XX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1984, s. 233 – 241.

HORECKÝ, Ján: Ešte raz o prepisovaní vlastných mien z gruzínčiny. In: Kultúra slova, 1986, roč. 20, č. 6, s. 214 – 215.

HORECKÝ, Ján: Kategoriálne vymedzenie názvov inštitúcií. In: Aktuálne úlohy onomastiky z hľadiska jazykovej politiky a jazykovej kultúry. Zborník príspevkov z 2. československej onomastickej konferencie (6. – 8. mája 1987 v Smoleniciach). Red. M. Majtán. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989, s. 380 – 382.

HORECKÝ, Ján: O názvoch štátov. In: Kultúra slova, 1991, roč. 25, č. 8, s. 275 – 277.

HORECKÝ, Ján: Deriváty od miestnych mien typu Krškany. In: Kultúra slova, 1993, 27, č. 5 – 6, s. 169 – 172.

HORECKÝ, Ján: Logonomastika ako onomastická disciplína. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. 11. slovenská onomastická konferencia. Nitra 19. – 20. mája 1994. Zborník referátov. Red. E. Krošláková. Bratislava – Nitra: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Vysoká škola pedagogická 1994, s. 76 – 78.

HORECKÝ, Ján: Prídavné mená od názvov miest. In: Kultúra slova, 1997, roč. 31, č. 3, s. 134 – 138.

HORECKÝ, Ján: Kvantita v osobných menách typu *Adriana*. In: Kultúra slova, 2001(a), roč. 35, č. 2, s. 84 – 85.

HORECKÝ, Ján: Skloňovanie osobného mena *Mária* (*Maria*, *María*) v mužských menách. In: Kultúra slova, 2001(b), roč. 35, č. 6, s. 367.

HORECKÝ, Ján: Názvy mostov. In: Kultúra slova, 2001(c), roč. 35, č. 6, s. 334 – 336.

HORECKÝ, JÁN: Harry Potter a kameň mudrcov. [Rowlingová, J. K.: Harry Potter. 1. Kameň mudrcov. Prel. J. Petrikovičová. Bratislava: Ikar 2000. 318 s.] In: Kultúra slova, 2002(a), roč. 36, č. 4, s. 237 – 241.

- HORECKÝ, Ján: Výslovnosť priezvisk. In: Kultúra slova, 2002(b), roč. 36, č. 1, s. 16 – 19.
- HORECKÝ, Ján: *Andrea – o Andrei*. In: Kultúra slova, 2002(c), roč. 36, č. 3, s. 149 – 150.
- HORECKÝ, Ján: Názvy krajín a ich obyvatel'ov. In: Kultúra slova, 2002(d), roč. 36, č. 4, s. 193 – 197.

Podoby synergie a samoregulácie v jazyku a v slovenskej jazykovede včera a dnes

JANA WACHTARCZYKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra
Slovenská akadémia vied, Bratislava

SYNERGETIC AND SELF-REGULATION PRINCIPLES IN SLOVAK LANGUAGE AND LINGUISTICS YESTERDAY AND TODAY

Key words: synergy, synergetic, self-regulation, synergetic, teleogenetic, teleonom system, teleogenetic system, teleoforming system, entropy, meme, natural selection

The paper highlights the “synergetic” legacy of Professor Horecký who initiated the reflection about language as based on a common unifying background – the synergetic platform. Language in this context is presented as a system operating through the internal synergy of all its components and, at the same time, also as one of the components of a complex of most varied organized systems which is subject to the inter-systemic synergy. The principal criterion of the successfulness of language as a teleocetic system is its fulfilling the functions with regard to its users, hence the new quality, the changes, the trends and the whole dynamics of language are assessed through the synergies of the language functions. The methods, the intensity, and the range of the execution of these functions are the result of the self-regulation and, at the same time, of the pressure regulatory mechanisms (for example of the laws and the codified orthographic standards). Despite the ever increasing entropy in the language system (quantitative growth of foreign elements, increasing variation of word forms) and in the social system (extension of the linguistic competence of the language users, strengthening of the linguistic self-confidence of the language users), in the recent decade there has, nevertheless, occurred no threat to the functionality of the Slovak language. To some extent this may be due to the impact of the regulatory element, though of more importance is probably the fact that language, like all dynamic systems, is working within a “limit-based cycle” and it is namely because of its self-regulation that it is extremely versatile and stable.

1. Samoregulácia včera

Ak hovorím o synergii a samoregulácii včerajška, mám na mysli diskurz s profesorom Horeckým spred 10 – 12 rokov. Jeho niť sa začala odvíjať na niektorom z aspirantských seminárov od „myšlienkového kľbka“ prvej slovenskej synergetickej práce (Krempaský a kol., 1988), ktorú profesor Horecký predstavil ako podnetnú teóriu pre lingvistické interpretácie. Sám v nej našiel viacero inšpirácií, ale jeho sústredenejšiu pozornosť získala myšlienka atraktorov a možnosť ich identifikácie v jazyku. Abstrahoval, samozrejme, od fyzikálneho chápania atraktorov, a tak za atraktory mohol považovať akékoľvek entity jazykového systému, ktoré vďaka komplexu svojich vlastností majú dostredivý, integrujúci či precedenčný vplyv na iné prvky systému priťahujúci ich (z lat. *atrathere* –

príťahovať), resp. pôsobiac na ne ako gravitačný bod, podľa ktorého fungujú alebo ku ktorému inklinujú. Atraktory vymedzil na slovtvornej úrovni v podobe produktívnych pomenovacích typov, ako napr. *Mars super liga*, *Devín banka*, *Figaro lotéria*, ktoré v tom čase boli omnoho príznakovejšie ako dnes a fungovali ako precedensy analogickej motivácie pre značné množstvo ďalších pomenovaní. Atraktory a princípy atraktivity sa tak legitimizovali aj v interpretácii jazyka, ale sú len jedným vláknom spomínaného synergetického kľbka a práve pred desiatimi rokmi, na tomto mieste boli predmetom pozornosti (Wachtarczyková, 2000) na konferencii Človek a jeho jazyk pri príležitosti osemdesiatin profesora Horeckého. Mojej osobnej reflexii to dodáva kontinuitu, ľahký pocit deja vu a toho, že uplynulých 10 rokov je ako včera. Dost' na to, aby sme si nespomenuli na detaily, ale málo na to, aby sme zabudli na základy.

Stavebných kameňov myšlienkových konceptov je užitočné dotýkať sa najmä s nadhľadom a odstupom. Aj v tomto prípade pôjde o akúsi retrospektívu a rekonštrukciu toho, čo by sa dalo nazvať synergetickým prístupom k jazyku u profesora Horeckého. Znamená to opäť sa dotknúť podstaty jazykového systému, organizačných princípov jeho stavby a fungovania cez prizmu dneška a v konfrontácii s profesorovými postojmi. Synergetika koncom 90. rokov minulého storočia oslovila profesora Horeckého tím, že ponúkala interdisciplinárne a metasystémové univerzálne a dynamický pohľad na tzv. nové kvality v mnohozložkových systémoch. Nezanedbateľné iste bolo aj to, že osobne poznal prof. Krempaského a že jeho synergetická teória nebola exotická, ale použitá v podmienkach slovenskej vedy (v chémii, biológii, ekológii, ekonómii, sociológii). Profesor Horecký ako univerzálny mysliteľ vnímal jazykovedu vo veľmi širokom kontexte a videl v jazykovednej reflexii potrebu interdisciplinárneho prístupu. V roku 2000 písal: „Systémový prístup, t. j. spôsob myslenia, riešenia problému, pri ktorom sa jazyk chápe komplexne vo svojich vonkajších i vnútorných súvislostiach... sa však napriek mnohým proklamáciám uplatňuje pomerne málo. Spravidla sa nahrádza hľadiskom systémovosti, ktorá sa chápe ako zhoda s iným ustáleným prípadom, a pri riešení sa používa princíp analógie a deduktívneho vyvodzovania“ (Horecký, 2000, s. 158).

Zhodou okolností práve na pomenovaniach, ktoré označoval za atraktory (typ *Spolková republika Nemecko*), dokazoval J. Horecký opodstatnenosť existencie nekongruenčných slovtvorných typov popri bežných, častejších a kongruenčných (*Bratislavský kraj*, *Poštová banka*...). Prízvukoval, že ani jazykový jav, ani jazykový systém nejestvujú izolovane a majú sa skúmať v čo najširších, a to aj protichodných súvislostiach. Do konca svojich dní sa vracal k definíciám jazykového systému, k otázkam systémového prístupu a neprestával nanovo klásť aj večné otázky, ktoré sa v jeho prácach vynárali práve preto, že aj jeho konceptuálny vedecký systém ostal otvorený voči novým výzvam a pripravený na revíziu vlastných teorém. Aj neskôr, v roku 2006 na tomto istom mieste pri príležitosti jubilantskej konferencie na počesť S. Ondrejoviča, znovu pripomínal, že „jazykový systém sa často a nepochybne odôvodnene charakterizuje ako vyvíjajúci sa systém, pričom podnety pre vývinové procesy sa hľadajú jednak v ňom samom (teologický princíp), ale aj v tlaku systémového okolia, no najdôležitejším faktorom sa zdá byť konflikt dvoch podsystémov“ (Horecký, 2008, s. 81).

Aj za týmito slovami prof. Horeckého možno vidieť účinok synergetiky ako teórie systémov, ktorá hľadá spoločného menovateľa pre rozdielne druhy systémov. O tom,

že aj pre jazykový systém platia systémovo všeobecne platné zásady, prof. Horecký nepochyboval a vždy si zo synergetických inšpirácií vedel vybrať tú, ktorú na jazykovom pláne aj mohol podporiť príkladmi. V jeho neskorších prácach ostali zreteľné stopy synergetického interakcionizmu. Predovšetkým v otázkach pohybu v jazyku uplatnil synergetické axiómy troch činiteľov vývoja. Predpokladal, že aj vývoj sociálneho a jazykového systému závisí: a) od vnútorných procesov, b) od prenikania nových prvkov cez hranice systému a c) od pôsobenia riadiaceho prvku (Horecký, 2000, s. 158). Dalo by sa povedať, že vo svojej jazykovednej reflexii uplatňoval synergetické kritériá presne v tej miere a v takom rozsahu, aké dodávajú jeho textom dlhodobú relevantnosť a aktuálnosť. Prof. Horecký málokedy ponúkal jedno definitívne riešenie jazykových otázok, a tak sú jeho práce plné dobre nasmerovaných a rozpracovaných motívov, ktoré sa dajú rozvíjať, a otvorených otázok, na ktoré už samotným plynutím času bude vždy trocha iná odpoveď.

Príkladom takejto otázky je úloha a pôsobenie riadiaceho prvku v sociálnych a spoločensky determinovaných systémoch, konkrétne vplyv jazykovej normy, zasahovanie kodifikátora, intervencia štátnej moci do záležitostí jazyka, prípadne reglementácia v oblasti bežnej jazykovej praxe. V jednej veci je však aj prof. Horecký nekompromisný. Je to práve v otázke rešpektovania medzisystémovej synergie (predovšetkým medzi jazykom a spoločnosťou) a vnútro-systémového spolupôsobenia rôznych subsystémov v rámci jedného jazyka. Vtedy sa vyslovuje, že pred regulačným zásahom treba poznať VŠETKY (!) [zdôraznila J. W.] vlastnosti a súvislosti upravovaných jazykových jednotiek a spoločenské potreby a požiadavky jazykovej praxe (Horecký, 2000, s. 159). Pochopiteľne, nie je v silách ľudského subjektu reálne obsiahnuť všetky súvislosti skúmaných súcién a javov. Navyše princíp synergie medzi interagujúcimi systémami implicitne predpokladá, že rozličné sily pôsobiace medzi nimi a vnútri nich majú odlišnú intenzitu, inú frekvenciu, a tým aj inú relevanciu pre výsledný stav systému. Napríklad prof. Horecký pri diskusiách okolo rytmického krátenia v kauze „systemizácie“ výnimiek výrazov na *-ár/-ar* hovorí, že ide o konflikt zvukového a morfológického subsystému slovenčiny, pričom väčšiu váhu (prevahu) pri konštituovaní reálneho obrazu používania jazyka plného ďalších výnimiek a konkurenčných tvarov (typu *výher – výhier, čísel – čísiel*...) má morfológický podsystém vďaka tomu, že sa uplatňuje v písanej komunikácii (Horecký, 2008, s. 81).¹

Princíp synergie motivoval profesora Horeckého k integrácii teleologického hľadiska do vlastnej jazykovednej reflexie. Vráťme sa ešte raz k citátu z jeho poslednej práce v zborníku *Jazyková kultúra v systéme komunikácie*, kde sa píše, že „... jazykový systém sa často charakterizuje ako vyvíjajúci sa systém, pričom podnety pre vývinové

¹ S týmto názorom korešponduje dnes prístup M. Ološtiaka, ktorý aj keď explicitne nevyužíva synergetické výrazivo, vo veci adaptácie cudzích proprií nielen fakticky zohľadňuje synergiu (v jeho dikcii „spoluprácu“) rôznorodých okolností pri preberaní týchto pomenovaní, ale napokon selektuje a typizuje relevantné okolnosti. Nepochybuje o dominantnej úlohe jazykového vedomia používateľa jazyka hovoriac: „Jazykové vedomie Slováka je determinované princípom vyslovuj tak, ako vidíš napísané“ (Ološtiak, 2008, s. 320), teda prioritizuje ortografický podsystém ako súčasť morfológického, keď už nepostačuje starý princíp „píš ako počuješ“. Implicitne synergetický (komplexný a koincidenčný) je napr. jeho pohľad na problematiku cudzích slov a mien v slovenčine alebo v otázkach relačnosti slovotvornej motivácie – rôzne druhy „spolupráca“ jednotlivých jazykových rovín pri slovotvornej motivácii (Ološtiak, 2009).

procesy v ňom sa hľadajú jednak v ňom samom (teologické hľadisko)...“ (tamže). Ne-
pochybne ide o chybu prepisu (zrejme z profesorovho rukopisu) a správne má byť tele-
ologické hľadisko. O teologickom princípe v jazykovedných reflexiách prof. Horeckého
nemôže byť ani reči a predstava, že by chcel profesor prepájať lingvistiku s teológiou
na príklade rytmického krátenia je úsmevná. No zároveň je to veľavravná chyba. Uka-
zuje, že termíny teleológia a teológia fungujú aj vo vedeckom diskurze ako paronymá,
že majú tendenciu významovo splyvať, hoci v skutočnosti je to naopak a sémanticky
sú vo vzťahu disjunkcie. A tak je teologické hľadisko jediné, ktoré profesor Horecký
vo svojom diele vedome nezohľadňoval. Inklinoval k scientizmu, k exaktnému, resp.
objektivizovanému riešeniu vedeckých otázok na základe analýzy faktických a funk-
cionálnych súvislostí. Práve v tom sa ideovo rozchádza s prof. Krempaským, ktorý do
svojich neskorších prác teologické hľadisko naozaj vnáša a dokazuje synergiu aj medzi
vedou a vierou (porov. Krempaský, 1992, 2006).

Synergia v jazykovede však ráta len s teologickým hľadiskom, ktoré zásadným spô-
sobom odlišuje interagujúce systémy – a to podľa ich zamerania, zacielenia (gr. *telos* =
cieľ). Pristupujúc k systémom z hľadiska ich zacielenosti získavame poznatky o exis-
tenčnom opodstatnení systému (pýtame sa, z akého dôvodu existuje) a poznatky o účelo-
vosti (funkcionalite) a smerovaní systému v časopriestore (na čo slúži, ako funguje a kam
smeruje). Teleologické hľadisko teda primárne definuje ontologický status systému, a zá-
roveň implikuje jeho axiologickú a gnozeologickú stránku. Teleologické hľadisko rozli-
šuje 3 druhy systémov – teleonómny, teleogénny a teleoformný (napr. podľa J. Zemana,
A. Lockera – porov. Wachtarczyková, 2000). Za **teleonómne** systémy sa považujú živé
prírodné systémy, environmentálne, živočíšne, rastlinné celky, biotopy, mikro- aj makro-
celky. Existujú samy osebe a ich cieľ je apriórne daný. Je ním život sám s jeho autonóm-
nymi funkciami primárne sledujúcimi zachovanie života, rodu, druhu... Ich trvanie v čase
riadi biologická evolúcia. Otázky na cieľ či zmysel evolúcie sú možné, ale ak aj cieľ exis-
tuje, ostáva nepoznatelný. V záujme odlišenia človeka ako jediného živočíšneho druhu
obdareného vedomím, ktorý prirodzene vytvára spoločenstvá v akejkolvek forme štruk-
turácie a na akomkoľvek stupni komplexnosti (rodiny, kmene, národy, štáty), je určená
osobitná kategória **teleogénneho** systému. V tomto druhu systémov sa synergia prejavuje
najtesnejšie a najbyťostnejšie stelesňujúc v človeku spojenie biologického a duchovného
rozmeru ľudského druhu. Určujúcimi zložkami organizácie týchto systémov sú rovnako
biologické zákonitosti, ako aj spoločenské zákony a hľadanie zmyslu existencie je pre
človeka archetypálnou aktivitou. Kompozícia termínu *teleogénny* naznačuje spojenie
cieľa a genézy ľudských spoločenstiev, ktorá prebieha jednak na úrovni druhu – ako
ontogenéza, ale aj ako fylogenéza na úrovni jednotlivca. Z hľadiska teleológie sú potom
ľudské spoločenstvá systémami závislými od prírodných (teleonómnych) systémov a ich
zákonitostí, ale s vysokou ambíciou minimalizovať túto závislosť prostredníctvom roz-
ličných cielených zásahov do vlastného životného priestoru. Pri súčasnom liberalizme
organizovaných kolektívov dochádza aj k variabilite a pluralite v otázkach spoločens-
kého smerovania a zacielenia a k spoločenskej legitimizácii individuálnych záujmov.
Hlavnou vlastnosťou teleogénneho systému je teda aktivita jeho členov v permanentnom
hľadaní, nachádzaní, napĺňaní a vytváraní (alebo aj nenachádzaní, nenapĺňaní a nevy-
tváraní) svojich cieľov podľa aktuálnych okolností. Vysoká komplexnosť a vnútorná

diferencovanosť moderných spoločností generujú napätie medzi inštitucionálnymi a individuálnymi záujmami, pričom práve toto napätie je zdrojom konfliktu ako hybnej sily vývoja v systéme. Dynamiku vývoja tak určuje synergia cieľovej a inštrumentálnej zložky systému (porov. Schenk, 2006, s. 4).

Jazyk je jednou, no základnou inštrumentálnou zložkou spoločenského systému, ktorá svojou funkciou umožňuje koordináciu všetkých ostatných subsystémov v rámci society. Ako **teleoformný** systém reprezentuje tretí typ z komplexnej systemologickej triády. Za teleoformné okrem jazyka považujeme všetky ostatné konceptuálne systémy vied a umení (vedecké, legislatívne, umelecké, ale aj mentálne a iracionálne koncepty (mýty) atď.) formované ľudskou činnosťou a následne formujúce ďalšie aktivity. Od ostatných dvoch typov systémov sa odlišuje svojou úplnou závislosťou od nadradených a zdrojových systémov. Teleoformné systémy, alebo tzv. user-dependent systems, sú ako inštrumentálne a služobné celky existenčne závislé od svojich tvorcov a používateľov, teda nejstujú sami osebe. Paradoxne práve tieto systémy sú z hľadiska cieľa „najčistejšie“, pretože zacielenosť a zámernosť je ich primárnou funkciou a existenčným opodstatnením. Prežije len taký nástroj, ktorý dobre plní svoje poslanie. Je prirodzené, že prekonané konceptuálne systémy sa nahrádzajú inými (porov. Kuhn, 1962) alebo že jazyky za určitých okolností zanikajú (Krupa, [2009], s. 17 – 19).

Zámerom tohto exkurzu do teleologického triedenia systémov bolo zvýraznenie ich odlišností a podobností, aby v týchto súvislostiach bolo možné lepšie sledovať a porovnať princíp synergie a samoregulácie. Ak hovoríme o samoregulácii v teleonómnych a teleogénnych systémoch, tak z hľadiska evolucionizmu máme na mysli teóriu prirodzeného výberu v konkurencii rôznych biologických a sociálnych foriem života. Konkurencia medzi týmito formami vedie k selekcii, následnej stabilizácii a reprodukcii úspešných prvkov. Na úrovni prírodných systémov sú predmetom samoregulácie a prirodzeného výberu – gény. V prípade teleogénnych systémov (ľudských spoločností) dochádza k synergii biologického a kultúrneho prvku v úlohe človeka a popri génoch sa začína pripisovať dôležitosť aj mémom, ktoré by mali byť obdobou génov v kultúrnej evolúcii ľudského spoločenstva. Termín *mém* (*meme*) na vedeckú scénu uviedol v roku 1976 Richard Dawkins vo svojej práci *Selfish gene*. Za mém sa považuje akýkoľvek obsah ľudskej mysle (názor, správanie, príbeh, melódia...), ktorý je možné odovzdávať iným ľuďom (negenetickou) cestou – imitáciou. Preto bol termín odvodený od gréckeho *mimema* – *napodobňovať*. Vďaka mémom potom môžeme predpokladať akúsi „kultúrnu dedičnosť“, kolektívnu pamäť, ktorej súčasťou je jazykové vedomie, teda niečo, čo v časovom kontinuu vývoja spoločenstva zabezpečuje pretrvanie určitých duchovných hodnôt v určitom jazyku, ich kumuláciu, stabilizáciu, fixáciu, a tým formovanie identity spoločenstva. V konceptuálnych systémoch si konkurujú už len mémy a informácie (informémy), ktoré tiež nadobúdajú rozličné existenčné formy (matematické, fyzikálne, chemické aparáty, notové systémy...) a sú prezentované určitým kódom.

Predmetom nášho záujmu je prirodzený jazyk, ktorý existuje a funguje v synergii s obidvomi druhmi systémov, pričom od teleogénneho systému (od society a jej členov) je existenčne závislý. Táto bytostná synergia znamená nielen triviálnu skutočnosť, že poznávanie jazyka je najprirodzenejšie v jeho socio- a psychologických súvislostiach, ale že samoregulácia sa prejavuje práve pri interakcii teleogénneho a teleoformného

systému. Táto interakcia je zdrojom dynamiky teleoformného systému – v našom prípade jazyka – pričom impulzy neprichádzajú zvnútra jazyka, ale sú indukované jazykovým spoločenstvom. Nejestvuje samoregulácia v jazyku, existuje len samoregulácia používateľov jazyka, ktorí realizujú prirodzený výber výrazových prostriedkov v závislosti od svojich potrieb a komunikačných zámerov. Predmetom samoregulácie však nie sú len výrazové prostriedky (prvky jazyka), ale aj mimojazykové okolnosti (prostredie, čas a spôsob), za akých svoju komunikáciu uskutočňujú.

2. Samoregulácia dnes

Komunikačná situácia dneška je opäť o niečo zložitejšia, ako bola pred desiatimi rokmi. Tlaky, ktoré vtedy pôsobili na používateľov jazyka – najmä tlak informačných technológií, masmédií, pôsobenie globalizácie a integrácie –, pôsobiť neprestali, dokonca sa stupňujú. Stále ide o interakciu medzi našim domácim systémom a: a) inými spoločenskými systémami, b) inými jazykovými systémami a c) inými konceptuálno-inštrumentálnymi systémami. Už nie je adekvátne hovoriť o vysokej frekvencii týchto interakcií, ale skôr o ich permanentnosti. Zdá sa, že komunikačná potencialita, ktorú generujú informačné technológie stále, nie je vyčerpaná. Styčné plochy interakcií sa zväčšujú a diferencujú, pričom technologická sloboda a pluralita médií navodzujú stavy anómie – beznormovosti (porov. Schenk, 2004) a celkovo vplývajú na zvyšovanie entropie v týchto systémoch. Je to dôsledok kvantitatívnych zmien – nárastu počtu výrazových prostriedkov, počtu zapojených komunikantov a počtu komunikačných kanálov vo virtuálnom priestore, z ktorých si účastníci diskurzu môžu vybrať. Inflácia komunikačných možností je fakt a treba s ním rátať rovnako ako s peňažnou infláciou v ekonomii. Zvyšujú sa nároky na komunikačnú kompetenciu používateľov jazyka, ale aj ich technologickú kompetenciu. Sprievodným znakom tohto stavu je zvýšená perцепčná záťaž používateľov jazyka, ktorí sa musia vyrovnávať s množstvom najrôznejších podnetov, s entropiou výrazových prostriedkov, komunikačných prostredí, konverzačných cieľov a samozrejme s informačnou zahltenosťou. Tieto okolnosti komunikácie a zvyšovanie entropie sú iba jednou stránkou veci, o ktorej sa však hovorí najčastejšie, pretože vyvoláva množstvo negatívnych dôsledkov na správanie jednotlivca aj spoločenstva vrátane verbálneho správania, pričom sa zdôrazňuje a dramatizuje pokles jeho úrovne alebo úpadok.

Zvyšovanie entropie je len jedna strana evolučnej mince. Tá druhá, omnoho zaujímavejšia a relevantnejšia, je opačná tendencia – vytváranie negentropie, teda samoregulácia v sociálnom systéme a jej prejavy v jazyku. Za samoreguláciu považujeme také správanie ľudského subjektu, ktoré zabezpečuje rovnováhu, stabilitu a opakovanie jemu prirodzených činností aj v zmenených podmienkach. Aj správanie používateľa jazyka kopíruje imperatív prežitia známy z teleonómnych prírodných systémov. Samoregulácia v teleoformnom systéme – jazyku – znamená hľadanie takej komunikačnej stratégie, ktorá nielen uspokojuje momentálne potreby jej účastníkov, ale ukáže sa ako perspektívna, čiže opakovateľná, napodobiteľná a fixovateľná v ménoch daného spoločenstva. Ide o adaptáciu, no v rámci synergetiky (napr. v kognitívnej biológii) sa hovorí už o vyššom stupni adaptácie – o adjustácii človeka voči svojmu prostrediu. V prípade

adjustácie je človek natoľko prispôsobený, že už dokáže formovať podmienky, ktorým sa predtým prispôboval.

K bežným adaptačným stratégiám známym z jazykovedy patrí napr. schopnosť používateľa paralelne fungovať a prepínať medzi verbálnymi kódmi (*code switching*) a štýlmi (*style shifting*), schopnosť adekvátne reagovať na záťažové situácie ako verbálne provokácie jemného (*teasing*) alebo hrubého zrna (*flaming*) (porov. Hoffmannová, 2007, s. 28). Rozvíja sa schopnosť identifikácie a percepcie jazykových podnetov za sťažných podmienok – napríklad schopnosť vnímania textov bez diakritiky či dokonca interpunkcie, ktorých absencia je typická pre virtuálnu komunikáciu. Zvyšovanie entropie vo formálnej aj obsahovej oblasti komunikácie poznáme ako „zahľtenosť“, čo je stav blízky kolapsu vnímajúceho subjektu, preto samoregulačné mechanizmy túto zahľtenosť musia kompenzovať vlastnou precíznou selekciou vnímaných informácií. Tieto mechanizmy tiež kopírujú prirodzený výber v teleonómnych systémoch, ale v jazyku ako teleoformnom systéme nastáva špecifická situácia. Výber sa uskutočňuje nielen na základe prirodzene obmedzenej kapacity ľudskej pamäti, obmedzeného času sústredenej vnímania, obmedzeného kvanta prijatých informácií v obmedzenom komunikačnom priestore (textu alebo miesta), ale aj prostredníctvom automatizovanej selekcie.

K vedomým prejavom samoregulácie patria rozličné používateľské stratégie vo virtuálnom prostredí, filtrácie a selekcie informácií. Softvérové nástroje na základe inherentných nastavení vykonávajú riadený výber potrebných informácií za človeka, pričom sa minimalizuje náhodnosť výberu a najrelevantnejšie údaje sa nachádzajú na prvej strane internetového vyhľadávania. V prostredí diskusných skupín, sociálnych sietí a chatov ako nástroje výberu slúžia rôzne filtrácie a nastavenia, aby si človek mohol zvoliť niektorú z komunikačných príležitostí podľa momentálnych preferencií – napr. podľa témy, podľa domény, podľa modu (on-line, off-line), vybrať si medzi skupinovú alebo binárnou komunikáciou, medzi písomnou alebo audiovizuálnou... Počty účastníkov sociálnych sietí a frekvencia ich účasti na skupinovom virtuálnom živote potvrdzujú jeho dynamický vývoj, ale počet zúčastnených je opäť len jednou stránkou veci. Tou druhou sú zmeny vo verbálnom správaní účastníkov multilingválneho diskurzu a najmä rozširovanie jazykovej kompetencie, ktorá sa prejavuje schopnosťou identifikovať, kognitívne spracovať a adekvátne použiť prvky cudzích jazykových systémov, predovšetkým angličtiny. To sú predpoklady pre spomínané prepínanie kódov a zmeny štýlov, ale zároveň aj pre stieranie doterajších prirodzených hraníc medzi odlišnými jazykovými spoločenstvami.

Rozšírená jazyková kompetencia je dôsledkom pôsobenia jedného z troch synergetických činiteľov – prenikania cudzích prvkov spoza jeho hraníc dovnútra systému. Umožňuje akceptáciu cudzích výrazových prostriedkov, ich viac alebo menej úspešné ustáľovanie, udomáčňovanie a skracovanie adaptačnej fázy, keď sa prvok „pocití“ ako príznakový a cudzí. Toto pocitovanie sa môže týkať vo vzťahu domáce – cudzie, užšie napríklad aj vzťahov motivované – nemotivované. Používateľovi jazyka s rozšírenou kompetenciou sa môžu zdať ako motivované výrazy, ktoré v slovenčine motivované nie sú, ale vo východiskovom jazyku áno. Napríklad výraz *governance* nie je v slovenčine motivovaný, ale v angličtine je motivácia *governance* (*spravovanie*) celkom priezračná po línii slovesa *to govern* (*vládnuť*). Alebo pri výraze *brunch*. Pre používateľa bez an-

glickej jazykovej kompetencie je to úplne cudzie nemotivované slovo, na porozumenie významu potrebuje preklad. Pre človeka s rozšírenou jazykovou kompetenciou však stačí jednoduchý rozklad, keďže ide o kompozitum vytvorené spojením *breakfast + lunch*. Samozrejme, jav rozširovania jazykovej kompetencie používateľov jazyka sa netýka len angličtiny, ale je prirodzený všade tam, kde sú odlišné jazykové a spoločenské systémy v interakcii, ktorú skúma kontaktná lingvistika. V reálnom aj virtuálnom prostredí platí, že rozšírená jazyková kompetencia má výrazný vplyv na úroveň jazykového sebavedomia. Kým vysoké jazykové sebavedomie súvisí s asertivitou a kompetentnosťou používateľa jazyka, tak nízke sebavedomie je sprevádzané neistotou v používaní jazyka a závislosťou od meritórneho stanoviska jazykovej autority, ktorá sa prejavuje prostredníctvom prísnych pravidiel, noriem a regulačných subjektov vo veciach jazykovej praxe (porov. Dolník, 2003, s. 267).

Je nepochybné, že jazykové sebavedomie vystupuje v synergii s jazykovou kompetenciou v oblasti materinského jazyka, ale aj za jeho hranicami. Mohli by sme hovoriť, že ide o generačnú záležitosť a že teraz sa formuje jazykové sebavedomie používateľov, ktoré zas bude formovať to nasledujúce a zabezpečovať sociálnu a jazykovú kontinuitu v čase, aj keď už nejakým spôsobom modifikovanú. Modifikácie, ktoré vedú k zmenám na systémovej úrovni komunikácie, však majú základ v nastavení jednotlivcov. A toto nastavenie sa posledné desaťročia výrazne mení a jednotlivci nie sú „nastavovaní“ výchovou na akúkoľvek adaptáciu a nekritické prijímanie všetkých sociálnych pravidiel, naopak – cieľom teleogénneho systému (society) je dnes jedinec, ktorý sa dokáže:

- nekonformne prispôbovať meniacim sa podmienkam života,
- samoregulovať svoje správanie na dosiahnutie osobného, rodinného a skupinového blaha (Strieženec, 2006).

V týchto stratégiách už chýbajú rovnostárske a kolektivistické ciele, zameranosť na všeobecný prospech, legitimizuje sa aj osobný prospech a snaha o jeho dosahovanie. Popri organizačnom princípe sociálnej solidarity sa presadzuje princíp subsidiarity (z lat. *subsidiaris – pomocný, podporný, od subsidium – pomoc, podpora*). Ide o princíp podporujúci záujmy jednotlivca, resp. nižších úrovní sociálnych celkov, pri zabezpečovaní si svojich potrieb a záujmov. Egocentrický princíp samoregulácie je teda súčasťou moderných konceptov psychológie a sociológie a nevyhnutne sa odráža aj v jazyku – napríklad v napĺňaní jeho funkcií. Nedá sa povedať, že by individuálne odchýlky v jazykovom správaní ohrozili základnú a invariantnú – dorozumievaciu funkciu jazyka, ale určite synergicky vplyvajú na preskupovanie funkcií v hierarchii, resp. v naliehavosti ich plnenia. V rámci prirodzenej samoregulácie používateľa jazyka je plnenie napríklad národnoreprezentatívnej funkcie jazyka niekde na chvoste jeho záujmov, ak vôbec. Prirodzene sa viac napĺňajú aj funkcie, ktoré sa nepovažovali za systémove, ale skôr za okrajové vo vzťahu k spisovnému jazyku, napríklad emotívne, estetické, kontaktné – vo výslednici viac hedonistické ako pragmatické. Pri samoregulácii diskurzu z hedonistického hľadiska dochádza k voľbe takého kódu, štýlu a výrazových prostriedkov, ktoré vedú k pocitu príjemnosti. Je pochopiteľné, že ide o expresívne a inak príznakové prejavy, dosť vzdialené od neutrálnej komunikácie. Znamená to, že zvyšovaním jazykového sebavedomia dochádza aj k zvyšovaniu emocionálnej kompetencie, k presadzovaniu a kultivovaniu emócií v jazyku. Tým sa zvyšuje kontrast na škále medzi

expresívnym, neutrálnym, príznakovým a bezpríznakovým javom, pretože v rečovej praxi neplatí, že spisovný výraz je bezpríznakový. Príkladom, že to býva aj naopak, je kreslený vtip od Shootyho (SME, 29. 4. 2009).

Autor vyjadruje iróniu voči hyperkorektnému prístupu pracovníkov médií v konfrontácii s bežnou jazykovou praxou „obyčajných“ používateľov jazyka v spore *prasáci* verzus *prasačí*. Zároveň je to príklad skupinovej synkrázie, teda situácie, keď určitá skupina používateľov jazyka používa určitý typický jazykový prostriedok alebo postup. Časník a jemu podobní používatelia jazyka prirodzene hodnotia komunikáty v škále najrudimentárnejších samoregulačných intervalov, ako je páči – nepáči, znie – neznie, hodí sa – nehodí sa... V biologickej podstate samoregulačných mechanizmov, ktoré sa prejavujú aj na úrovni jazykového správania, je odpoveď na otázku, prečo sa niektoré systémove, správne, kultivované jazykové formy prirodzenou cestou neuplatnia v jazykovej praxi a naopak, že sa uplatnia „nesystémove“. Nesystémove sú však len z pohľadu teleoformnej paradigmy (jazykovej), nie z hľadiska teleogénneho (sociálneho) systému. Z pohľadu teleonómnych prírodných systémov a ich zákonitostí sú odchýlky od jazykovej normy celkom irelevantné.

3. Samoregulácia zajtra (náznaky)

Teleogénne systémy v procese hľadania cieľa a prostriedkov na ich dosahovanie umožňujú svojim členom vysoký stupeň samoregulácie života, ale potrebujú aj efektívny riadiaci prvok (zákony, donucovacie prostriedky). Teleoformný jazykový systém znesie omnoho vyšší stupeň voľnosti, a teda aj viac samoregulácie a menej regulácie. Regulačné mechanizmy by nemuseli mať podobu zákonov, pretože funkciu plnia aj in-

herentné zákonitosti jazykového systému, ktoré majú používatelia jazyka „v mémoch“. Reglementácie prirodzeného používania jazyka pôsobia demotivujúco a proti prirodzenému výberu. Vďaka dobre fungujúcej samoregulácii slovenských používateľov jazyka nič zatiaľ nenasvedčuje tomu, žeby náš jazykový systém aj pri svojej zahľtenosti novými kvalitami (inojazykovými prvkami) a rastúcej entropii smeroval k zrúteniu, k strate svojej identity alebo k ohrozeniu pomenúvacej a dorozumievacej funkcie. Spomínané permanentné sociálne, generačné a individuálne odchýlky od normy predstavujú len väčšie alebo menšie amplitúdy okolo stabilného streda, ktorým je jazykový štandard alebo úzus. Existencia výnimiek z pravidiel v konceptuálnych systémoch kopíruje variantnosť – mnohosť životných foriem v živej prírode a ich neustálu konkurenciu ako evolučnú výhodu. Objavili sa novšie synergetické teórie (Botterill – Carruthers, 2008), ktoré uplatňujú teleologické hľadisko už aj v rámci podsystémov etablovaných vedeckých konceptov. Napríklad teleosémantika (tamže) ako jeden z ďalších variantov sémantiky má ambíciu priblížiť kategórie zmyslu a významu jazykových jednotiek prostredníctvom mentálnych epizód a ako funkciu určitých stavov ľudského vedomia.

Bolo by zaujímavé poznať, ako by na tieto nové smery reagoval profesor Horecký. To sa nedozvieme, ale je isté, že by zaujal svoje tolerantné stanovisko a triezvo zhodnotil ich perspektívne možnosti. Zásluhou profesora Horeckého je v širokom zmysle implantácia synergetiky do slovenskej jazykovedy málo viditeľným stehom, ktorý sa už do tela lingvistiky vstrebal, takže princípy synergie a teleológie sú jeho organickou súčasťou. Sú základom presvedčenia, že jazykový systém, teda aj slovenčina, sa vyvíja smerom ku komplexnosti a umožňuje členom jazykového spoločenstva adaptovať sa na meniace životné podmienky prostredníctvom samoregulácie verbálneho správania podľa svojich aktuálnych možností, potrieb a priorít. Predpokladom prirodzeného výberu však je – mať na výber.

LITERATÚRA

BOTTERILL, George – CARRUTHERS, Peter: *Filozofia psychológie*. Bratislava: Europa 2009. 288 s.

DAWKINS, Richard: *Selfish gene*. Oxford: Oxford University Press 1976. 384 s.

DAWKINS, Richard: *Sobecký gen*. Praha: Mladá fronta 2003. 320 s.

DOLNÍK, Juraj: Jazykové sebavedomie. In: *Slovenská reč*, 2003, roč. 68, č. 5, s. 257 – 270.

DOLNÍK, Juraj: O prístupoch k spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 2000, roč. 65, č. 3, s. 149 – 155.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Čet jako konverzace. In: *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie*. Zborník materiálov zo 6. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2007, s. 25 – 31.

HORECKÝ, Ján: Systém a systémový prístup ako predpoklad kodifikácie. In: *Slovenská reč*, 2000, roč. 65, č. 3, s. 156 – 159.

HORECKÝ, Ján: Jazyková kultúra v systéme komunikácie. In: *Jazyk a jazykoveda v pohybe*. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 78 – 82.

KOVÁČ, Ladislav: Metafora evolučných krosien: kto je tkáč a čo tká? In: *Kognice a umělý život*. Ed. J. Kelemen – V. Kvasnička – J. Pospíchal. Opava: Slezská univerzita 2001, s. 131 – 140.

KREMPASKÝ, Július a kol.: Synergetika v astrofyzike, chémii, biológii, ekológii, medicíne, ekonómii a v sociológii. Bratislava: Veda 1988. 261 s.

KREMPASKÝ, Július: Evolúcia vesmíru a prírodné vedy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1992. 183 s.

KREMPASKÝ, Július: Veda verzus viera? Bratislava: Veda 2006. 253 s.

KRUPA, Viktor: Pohyby jazykov v čase a priestore od globalizácie k revitalizácii. Bratislava: RádioPrint [2009]. 108 s.

KUHN, S., Thomas: Štruktúra vedeckých revolúcií. Bratislava: Pravda 1982. 206 s.

OLOŠTIAK, Martin: K ortoepickej problematike cudzích proprií. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 316 – 325.

OLOŠTIAK, Martin: Spolupráca slovtvornej motivácie s inými typmi lexikálnej motivácie. In: Jazykovedný časopis, 2009, roč. 60, č. 1, s. 13 – 34.

SCHENK, Juraj: Samoorganizácia sociálnych systémov (Metodologické problémy synergetického prístupu v sociológii). Druhé, rozšírené a doplnené vydanie. Bratislava: Iris 1993. 243 s.

SCHENK, Juraj: Anómia na Slovensku: pokus o meranie. In: Sociológia, 2004, roč. 36, č. 2, s. 107 – 136.

STRIEŽENEC, Štefan: Úvod do sociálnej práce. Trnava: Tripsoft 2001. 197 s.

TURAN, Dušan: Úvod do sociosynergetiky. Bratislava: Iris 2004. 230 s.

WACHTARCZYKOVÁ, Jana: Atraktory a princípy atraktivity v jazyku. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 231 – 243.

Poznámky k prostredníctvu (Horecký, Benjamin, Deleuze)

DUŠAN TEPLAN

Katedra slovenskej literatúry, Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

NOTES ON MEDIATION (HORECKÝ, BENJAMIN, DELEUZE)

Key words: language, medium, dialectics, system, sovereignty, order, power

This article is based on the need to demonstrate that during the 20th century there occurred various approaches to the well-known premise according to which language comprises the phenomenon of mediation, as it represents a means of human thinking and understanding. Initially, the article focuses on Ján Horecký, while most attention is paid to the moment when this major representative of Slovak linguistics demonstrated that language as a means of communication at the same time shapes the conditions for its very usage. Consequently, the article is directed at the opinion of the German literary historian, sociologist and translator Walter Benjamin according to whom language is constantly discarding its instrumental character. Finally, the paper contains comments on the French philosopher Gilles Deleuze, i.e. it reflects his attempt to turn upside down the classical linguistic definition as a result of which language became manifested as a means of itself.

1. Úvod

Informácia, že odborné skúmanie jazyka ovplyvnili v 20. storočí rozmanité metodologické perspektívy, vyznieva v súčasnosti nanajvýš ako impulz pre následnú analýzu. V príspevku, ktorý momentálne predkladáme, môžeme napríklad preukázať, že metodologická rôznorodosť v priebehu minulého storočia naštrbila dokonca aj možnosť ustanoviť jednotný pohľad na základné vymedzenie jazyka. Presnejšie povedané, neprítomnosť homogénneho nazerania na jazykové univerzum sa pokúsime dokumentovať cez rozdielne interpretácie funkčnosti, pričom jednotlivé poznámky budeme formulovať primárne s prihliadnutím na fenomén prostredníctva, pretože funkčnosť jazykového systému – ako napovedá sekundárna literatúra – najčastejšie spomíname v okamihu, keď samotný jazyk identifikujeme na základe zastupovania, respektíve ako prostriedok (Vaňko, 1999). Pre nedostatok priestoru, samozrejme, musíme obšírnosť analýzy výrazne zredukovať, ale mienime sa opierať o niektoré zaujímavé osobnosti z oblasti jazykovedy či filozofie, ktoré rozhodne uľahčujú v prípade 20. storočia podčiarknuť principiálne rozrôznenie metodológie. Spomedzi osobností, ktoré sa odborne venovali jazyku na Slovensku, pripomenieme konkrétne významného jazykovedca Jána Horeckého (1920 – 2006). Zo zahraničného kontextu následne vyzdvihneme nemeckého lite-

rárneho historika, esejistu, sociológa a prekladateľa Waltera Benjamina (1892 – 1940) a francúzskeho filozofa Gillesa Deleuza (1925 – 1995).

2. Dialektika – jazyk a človek (Ján Horecký)

Predtým, ako pristúpime k vzájomnému porovnávaniu, je potrebné pripustiť, že samotné odhodlanie preukázať, nakoľko sa v 20. storočí rozchádzali predstavy o fungovaní jazyka, vyznieva navonok podozrivo. Nezabúdame napokon na dominantné postavenie presvedčenia, podľa ktorého používanie jazyka demonštruje potrebu ľudského jedinca sprostredkovať vnútorné rozhodnutie rozvažovať a komunikovať. Ako hodnoverná sa v priebehu minulého storočia vyzdvihovala predovšetkým domnienka, že jazyk funguje v závislosti od človeka, pretože predstavuje základný prostriedok (je vyhradený na zastupovanie) ľudského myslenia a medzilidského dorozumievania. [S konkrétnou formuláciou dominantného zmysľania sa môžeme zoznámiť napríklad za pomoci amerického psychológa Stevena Pinkera: „Jazyk nám prichodí taký prirodzený, že ľahko zabúdame, aký je to zvláštny a zázračný dar. Príslušníci nášho biologického druhu na celom svete modulujú dych do sykavých, bzučivých, škripavých či pukavých zvukov a počúvajú iných, ktorí robia to isté. Prirodzene, nekonáme tak iba z lásky ku zvukom, ale preto, lebo jednotlivé zložky týchto zvukov obsahujú informácie o zámeroch osoby, ktorá ich vydáva. Ľudia majú poruke nástroj, ktorý im umožňuje výmenu nepredstaviteľného množstva myšlienok“ (Pinker, 2003, s. 15). Na Slovensku sa identické chápanie funkčnosti jazyka podarilo osvetliť povedzme Viktorovi Krupovi: „Jazyk je prostriedkom interakcie medzi jednotlivcami ako členmi ľudskej spoločnosti a okolitou skutočnosťou; do toho je zahrnuté i myslenie ako komunikovanie so sebou samým o skúsenosti v najširšom zmysle slova“ (Krupa, 1991, s. 27).]

Je dôležité povedať, že relevantnosť prostredníctvom v prípade jazyka vyzdvihol cez pôsobenie ľudského jedinca aj Ján Horecký. Keď sa zameriame na príspevok, ktorý pôvodne publikoval v časopise *Kultúra slova*, môžeme zreteľne vybadať dokonca centrálné odôvodnenie jeho stanoviska. Samozrejme, príležitosť postihnúť, prečo vychádzal zo spomínaného presvedčenia, eventuálne – ako poznamenal – z „definície jazyka ako nástroja myslenia a dorozumievania“ (Horecký, 1972, s. 33), poskytujú čiastočne už pomenovanie príspevku (*Jazyk a spoločnosť*), ale veľavravné je predovšetkým vyjadrenie, podľa ktorého musíme podrobne preskúmať, čo požaduje ľudská spoločnosť od samotného jazyka. Všimnime si, že platnosť väčšinového presvedčenia o fungovaní jazykového systému slovenský jazykovedec skutočne odobril na podklade spoločenského hľadiska, pričom skonštatoval, že jednotlivé podobizne jazyka napokon umožňujú vysledovať celkové smerovanie spoločnosti, respektíve poskytujú možnosť pochopiť, kam v priebehu historického vývinu ľudská spoločnosť dospela: „V každej spoločnosti dobre funguje taký jazyk, ktorý umožňuje dorozumievanie potrebné pre spoločenský a hospodársky život spoločnosti, pre jej všeobecný rozvoj. Podľa stupňa rozvoja spoločnosti môže byť takýmto dobrým nástrojom i nárečie, i niektorý cudzí jazyk, no najčastejšie to býva, a to i na vysokom stupni rozvoja danej spoločnosti, národný jazyk v svojej spisovnej podobe“ (Horecký, 1972, s. 33).

Je pomerne jednoduché vypozerovať, že argumentácia Jána Horeckého konkretizuje stanovisko, podľa ktorého predstavuje jazyk spoločenský fenomén.¹ Konečne však musíme zvýrazniť, že momentálne sa významnému predstaviteľovi slovenského jazykovedného skúmania venujeme preto, lebo väčšinou rešpektované vnímanie jazyka badateľne skomplikoval. Napokon, nemôžeme sa čudovať, že v príspevku, z ktorého sme naposledy odcitovali relatívne rozsiahly fragment, potreba zdôrazniť pôsobnosť ľudského jedinca na fungovanie jazyka vonkoncom nedominuje. Ukazuje sa, že samotný príspevok v skutočnosti manifestuje komplementárnosť: slovenský jazykovedec nepovažoval za dôležité upozorniť nanajvýš na podradené postavenie jazyka – zároveň vyzdvihol jeho nadradenosť, pričom vychádzal z presvedčenia, že jazyk implikuje rozličné zákonitosti a pravidlá, ktoré musíme rešpektovať. Je ostatne príznačné, že komentár k spoločenskému založeniu jazyka neobmedzil na požiadavky, ktoré vo vzťahu k jazyku predkladá spoločnosť. V presvedčení, že existuje „vzájomné ovplyvňovanie spoločnosti a jazyka“ (Horecký, 1972, s. 35), rovnako intenzívne podčiarkol požiadavky, ktoré vo vzťahu k spoločnosti predkladá jazyk: „V každom prípade – či už ide o používanie nárečia v úzkej oblasti, o jeho rozširovanie na širšie územie, o používanie národného jazyka alebo cudzieho jazyka ako nástroja dorozumievania – musí sa každý, kto chce daný jazyk používať, prispôbiť jeho zákonitostiam a pravidlám... Jazyk je vlastne jedna zo spoločenských inštitúcií, ktorá donucuje používateľov prispôbiť sa jej zákonitostiam“ (Horecký, 1972, s. 34).

Môžeme jednoznačne podotknúť, že k väčšinovému nazeraniu na fungovanie jazyka pristúpil Ján Horecký s protichodnou tendenciou. Predpoklad, podľa ktorého jazykový systém podlieha ľudskému jedincovi, samozrejme, neodmietol, ale súčasne sa nemohol zrieknuť myšlienky, že ľudský jedinec podlieha jazykovému systému. Následne – čo dokumentuje dialektické riešenie problematiky – potreboval zdôrazniť, že v súvislosti s účinnosťou jazyka sú kompetencie človeka výrazne ohraničené, pretože rovnakými kompetenciami disponuje aj samotný jazyk. Domnienka, že fungovanie jazyka človek zabezpečuje, slovenskému jazykovedcovi rozhodne neprekážala, ale nakoniec zhodnotil fenomén prostredníctvom z hľadiska vzájomného dopĺňania (ovplyvňovania), keďže si povšimol, ako jazyk jednotlivé požiadavky človeka obmedzuje. Popravde povedané, v kontexte jeho uvažovania môžeme za mimoriadne významný označiť moment, keď naprotiveň potrebe jednotlivca rozmýšľať a komunikovať postavil mocenské pôsobenie jazykového systému, respektíve jeho donucovaciu schopnosť, ktorá v príspevku vystupuje do popredia napokon samostatne: „... donucovacia sila jazyka nie je v každej spoločnosti rovnaká. Vo všeobecnosti však možno povedať, že jednotlivec má pri používaní jazyka iba veľmi malé možnosti voľby v oblasti zvukovej stavby a gramatickej stavby. Aj v slovnej zásobe sú možnosti obmedzené: vyberať možno obyčajne len z toho, čo už v slovnej zásobe jestvuje. Osobný jazyk, tzv. idiolekt, teda nie je vlastne jazyk, ale iba istý výber prostriedkov všeobecne používaného jazyka“ (Horecký, 1972, s. 34).

Mimočodom, keď komplexne uvážime, čo implikuje klauzula Jána Horeckého, definiatívne si spomenieme na osobnosť, ktorá iniciovala moderné lingvistické skúmanie. Zastúpenie Ferdinanda de Saussura, prirodzene, nevieme postihnúť jednoznačne, keďže v prí-

¹ Spoločenský rozmer jazyka Ján Horecký následne potvrdil v publikácii *Spoločnosť a jazyk*, čo môžeme okamžite aj dokumentovať: „Z vymedzenia jazyka ako nástroja myslenia a dorozumievania nám vyplýnul záver, že prirodzený ľudský jazyk je súčasťou spoločnosti“ (Horecký, 1982, s. 43).

spevku explicitne vyjadrené referencie absentujú, ale z odstupej dokonca dokážeme postrehnúť, že slovenský jazykovedec konkrétne rozvinul jeho presvedčenie, podľa ktorého ľudskí jedinci dokážu vykonávať jazykovú komunikáciu preto, lebo zakaždým akceptujú základné ustanovenie jazyka (*langue*). Zdôraznime, že nadväznosť umožňuje akcentovať normatívnosť, ktorou Ferdinand de Saussure vyvolal pozornosť v okamihu, keď vyhlásil, že jazyk – na rozdiel od rečového prejavu (*parole*) – utvárajú konvencie, ktoré jednotliví účastníci komunikácie nemôžu nerešpektovať: „Co to však jazyk je? Podľa nášho názoru se neshoduje s řečí, jejíž je pouze určitou, třebaže nejdůležitější částí. Je zároveň společenským produktem schopnosti řeči a souborem nutných konvencí, přijatých společenským útvarem proto, aby se užití této schopnosti jednotlivci umožnilo“ (Saussure, 1996, s. 46). [Osobitné chápanie jazyka, ktoré predstavil Ferdinand de Saussure, eventuálne môžeme priblížiť cez následné vyhlásenie: „Je to dobre vymezený objekt v rôznorodém souboru faktů řeči. Lze ho lokalizovat do určité části okruhu, ve které se auditivní obraz počíná asociovat s určitým pojmem. Je sociální částí řeči, vnější vůči jednotlivci, jenž ho sám o sobě nemůže ani vytvářet, ani modifikovat. Existuje jen díky určité předchozí úmluvě mezi členy společnosti. Jednotlivec naproti tomu musí projít učením, má-li poznat jeho funkci...“ (Saussure, 1996, s. 32).]

Nakoniec – keď spomíname nadväznosť – dovoľujeme si zdôrazniť, že špecifické zistenie Ferdinanda de Saussura nerozvinul Ján Horecký osamote. Stanovisko Jána Findru, ktoré môžeme okamžite predviesť, dokonca signalizuje, že švajčiarsky jazykovedec ovplyvnil na Slovensku niekoľko osobností: „Človek, ktorý dostal do vena schopnosť myslieť, je tvorcom jazyka, aby sa jazyk vzápätí stal podmienkou spoločenskej existencie človeka“ (Findra, 2006, s. 7). Netreba však zabúdať, že rovnaké zistenie sa rozhodol dôsledne nasledovať aj Louis Hjelmslev. Prirodzene, je dôležité zaznačiť, že činnosť významného dánskeho jazykovedca vykazovala špecifické vlastnosti (originalita jeho uvažovania je nespochybniteľná), ale vzápätí nemôžeme neuviesť, že skutočne rešpektoval normatívne založenie jazykového systému. Relatívne jednoducho dokážeme zaregistrovať, že identicky akceptoval pravidlá, ktoré z vnútorného priestoru jazykového systému účinkujú na konkrétneho jednotlivca: „Je to tedy jazyková stavba a pouze ona, co podmiňuje totožnost a stálost jazyka. Pokud máme touž jazykovou stavbu, můžeme s plným právem říci, že máme týž jazyk. Bez tohoto kritéria museli bychom se spokojit zjištěním, že se jazyk neustále mění a že se každé ráno probouzíme k jinému jazyku, než jsme měli včera... A bez tohoto kritéria bychom nikdy nemohli s jistým oprávněním říci, že ovládáme nějaký jazyk...“ (Hjelmslev, 1971, s. 36).

3. Stotožnenie jazyka a človeka (Walter Benjamin)

V následnosti na myšlienkový koncept, ktorý väčšinou nazeranie na fungovanie jazyka čiastočne potvrdil (dialektické stanovisko umožňuje vykázať jeho kontinuálnosť),

² Skutočnosť, že saussurovská normatívnosť jazykového systému nadobudla u Jána Horeckého významné postavenie, dokazuje aj použitie známeho príkladu so šachovými figúrkami: „Šachové figúrky môžu byť z rozličného materiálu, ale spravidla majú – podľa svojho názvu – aj istú podobu (*kráľ, dáma, jazdec, strelec, veža, pešiak*), ale najmä stálu hodnotu vyjadrenú spôsobmi a možnosťami ťahania (pešiak o jedno pole dopredu, pri bráni aj šikmo, dáma všetkými smermi, veža po horizontále a vertikále, strelec po diagonále, jazdec po špeciálnych L krokoch). ... tak ako sa podľa istých pravidiel rozvíja šachová partia, rovnako sa rozvíja aj jazykový prejav“ (Horecký, 1982, s. 35).

dokážeme dosvedčiť, že odlišný prístup v priebehu 20. storočia presadil Walter Benjamin. Osobitne príspevok, ktorý uverejnil pod nadpisom *O jazyku všeobecne a o jazyku človeka*, odhaľuje, že fenomén prostredníctva zásadne odmietol uplatniť. Ako môžeme vypozerovať, nemecký mysliteľ za relevantné rozhodne nepovažoval rozhodnutie vytvoriť z jazyka prostriedok – predmet, ktorému je potrebné z odstupe prideliť opodstatnenie. Fakticky pobudol za hranicami samotného jazyka, čo zreteľne potvrdil, keď skonštatoval, že všetko, čo jazyk oznamuje, „oznamuje sa v jazyku a nie prostredníctvom jazyka“ (Benjamin, 1999, s. 19). Jednoducho, keď vyjadril Walter Benjamin skeptické stanovisko k väčšinovému chápaniu jazyka – keď definitívne zavrhol „bytotne nesprávny názor o jazyku“ (Benjamin, 1999, s. 21) –, vychádzal z myšlienky, že výhradne vnútorný priestor jazyka musíme vnímať ako východisko jeho fungovania. Všimnime si, že fenomén prostredníctva nez dôraznil nakoniec preto, lebo za podstatné vyhlásil to, čo jazyk implikuje, pričom výslovne potvrdil, že základné vymedzenie jazyka neurčuje zastupovanie, respektíve skutočnosť, ktorá sa pomimo jazyka domáha prezentácie: „Odpoveď na otázku: čo oznamuje jazyk? teda znie: *Každý jazyk oznamuje sám seba*. Jazyk tejto lampy napr. neoznamuje lampu (lebo duchovné bytie lampy, pokiaľ je *oznamiteľné*, vonkoncom nie je sama lamp), ale: jazykovú lampu, lampu v oznámení, lampu vo výraze. Lebo v jazyku je to takto: *Jazykové bytie vecí je ich jazykom*“ (Benjamin, 1999, s. 19).

Je veľavravné, že v príspevku, z ktorého nateraz citujeme, Walter Benjamin namiesto prostredníctva zvýraznil bezprostrednosť. Najlepšie však spravíme, keď prezradíme, že napokon nepristúpil na presvedčenie, podľa ktorého je pôsobnosť jazyka absolútna. Keď budeme rozoberať stanovisko, ku ktorému sa dopracoval francúzsky filozof Gilles Deleuze, preukážeme, že v súvislosti s bezprostrednosťou jazyka jestvuje dokonca možnosť prízvukovať výlučnosť, ale momentálne musíme zdôrazniť, že Walter Benjamin vyriešil problém skutočne rozdielne. Je konečne evidentné, že fenomén prostredníctva vyčlenil v okamihu, keď spozoroval, že nejestvuje argument, na základe ktorého môžeme jazyk od človeka pohodlne odtrhnúť, prípadne stotožniť s akoukoľvek ne-subjektívnou (materiálnou) skutočnosťou. Odlišne povedané, zásadné opatrenie vykonal nemecký mysliteľ po nadobudnutí poznania, že jazyk nepredstavuje predmet, ku ktorému sa ľudský jedinec upriamuje dodatočne, ale vnútorný, bytostný atribút, ktorý prináleží k ľudskému jedincovi od začiatku. Originálnosť jeho stanoviska očividne zabezpečuje špecifická metafyzika: nemôžeme nevidieť, že bezprostrednosť nahradil Walter Benjamin za prostredníctvo preto, lebo jazykové vyjadrovanie považoval za vlastnosť duchovného rozmeru jednotlivca: „... *jazyk celkovo je duchovným bytím človeka*; a len preto je duchovné bytie človeka bezozvyšku *oznamiteľné* ako jediné spomedzi všetkých duchovných bytí... Keďže je však duchovné bytie človeka sám jazyk, nemôže sa vyjadriť prostredníctvom neho, ale len v ňom“ (Benjamin, 1999, s. 21).

Ako môžeme vybadať, je vylúčené natrvalo zotrvať pri zistení, že jazykový systém označil Walter Benjamin za skutočný predmet vlastného skúmania. Rozhodne sa nemožno spoľahnúť na poznatok, že v prípade jazyka nezvýraznil fenomén prostredníctva, ale výhradne jeho vnútorné pôsobenie, respektíve bezprostrednosť. Zároveň je dôležité uvedomiť si, že originálne hľadisko vytvoril preto, lebo odmietol odsúhlasiť predpoklad, podľa ktorého musíme jazykový systém od konkrétneho používateľa separovať. Presnejšie, nemecký mysliteľ upozornil na bezprostrednosť jazyka v presved-

čení, že existencia samotného jazyka je absolútne totožná s existenciou ľudského jedinca: bezprostredné pôsobenie jazyka nakoniec dokázal Walter Benjamin podčiarknuť pohodlne, pretože vonkoncom nepočítal s tendenciou postaviť jazyk pomimo človeka. Samozrejme, okamžite si uvedomil, že zodpovedá za myšlienkový koncept, ktorý prekračuje kompetencie jazykovedy. Ako prirodzené vyznieva konečne aj rozhodnutie „bezprostrednosť nazvať magickou“ (Benjamin, 1999, s. 20). Nevšedné zmýšľanie však rozhodne odmietol zanechať: neustále sa pridŕžoval myšlienky, že poskytne pravdivé stanovisko, keď dôrazne upozorní na stotožnenie jazyka a človeka. Je markantné, že uvedené spojenie sa usiloval presadiť dôsledne, pričom predpokladal, že fungovanie jazyka definitívne separuje od výkladu, ktorý sa zasadzoval za odchýlnosť.

4. Nepodmienenosť jazyka (Gilles Deleuze)

Naznačili sme, že fenomén prostredníctva neprijal ani Gilles Deleuze. Nesmieme však opomenúť, že odmietavé stanovisko nesformuloval na základe presvedčenia, podľa ktorého – ako podotkol Walter Benjamin – jazyk funguje ako imanentná vlastnosť jednotlivca. Skutočnosť, že postupoval rozdielne, preukazuje napríklad jeho publikácia *Logika zmyslu*, pričom konkrétne si všimnime poznámky, ktoré podčiarkujú neprítomnosť vonkajšieho pôsobenia na fungovanie jazykového systému. Napokon, stanovisko francúzskeho filozofa pochopíme definitívne, keď budeme rešpektovať, že v prípade jazyka možnosť hovoriť o podmienenosti vylúčil absolútne. Musíme si uvedomiť, že fenomén prostredníctva zamietol v skutočnosti preto, lebo jazykové pôsobenie vnímal ako nezávislé, respektíve vyhýbal sa myšlienke posudzovať jednotlivé jazykové prejavy cez pôsobenie, ktoré sa nachádza pomimo jazyka. Pravdupovediac, primárne sa Gilles Deleuze rozlúčil s existenciou priestoru, ktorý – ako uvádzajú tradičné mimetické prístupy – jazykový systém obklopuje, čo dokazuje konečne aj moment, keď negatívne zhodnotil predsavzatie považovať hociktorý jazykový prejav za jednoduché znamenie vonkajšku, respektíve za „príznač externého pôsobenia“ (Deleuze, 2004, s. 211). Ako zaujímavá ilustrácia zároveň vyznieva jeho tvrdenie, že jazykové prejavy sa zakaždým odhaľujú „v podobe nepodmieneného neurčitku“ (Deleuze, 2004, s. 211).

Skutočnosť, že Gilles Deleuze odmietol prostredníctvo na základe zvrchovaného postavenia jazykového systému, nemôžeme pochopiť, samozrejme, bez konzekvencií. Tentoraz však môžeme vychádzať z publikácie *Tisíc plošín* (Deleuze – Guattari, 1999), pretože preukazuje zreteľne, že francúzsky filozof nakoniec jednoznačne prevrátil väčšinové chápanie jazyka: pretože jazykový systém považoval za dominantný, vyhlásil, že naďalej už nemôžeme preferovať ľudského jedinca, respektíve presvedčenie, podľa ktorého ľudský jedinec vymedzuje fungovanie jazyka. Pochopiteľne, väčšinové chápanie jazyka neprijal ani Ján Horecký, čo manifestujú konečne aj vyhlásenia, ktoré sme odcitovali. Slovenský jazykovedec však východisko objavil v dialektike, zatiaľ čo Gilles Deleuze uprednostnil nekompromisné stanovisko, pričom skonštatoval, že významnosť jednotlivca pôsobenie samotného jazyka v skutočnosti eliminuje. Presnejšie, Gilles Deleuze upozornil, že subjektivita predstavuje nanajvýš špecifické vyjadrenie jazyka – vyjadrenie, ktoré jestvuje maximálne v prostriedku jazykového systému: „... proces subjektívacie a mechanizmus významu odkazuje na režimy znakov alebo na kolektív-

ne usporiadanie. Funkciou jazyka je prenášanie príkazov a tieto príkazy odkazujú na usporiadanie – presne tak, ako usporiadanie odkazuje na netelesné transformácie, ktoré tvoria funkčné premenné“ (Deleuze – Guattari, 1999, s. 184 – 185).³

5. Záver

Jestvuje niekoľko možností, ako nasledovať diferentné tendencie, ktoré poznačili jazykovedné skúmanie v 20. storočí. Pozornosť si nepochybne zaslúžia napríklad polemiky o dôležitosti jazykovedného skúmania, prípadne polemiky, ktoré reagovali na postavenie jazykovedy v kontexte vedeckého myslenia, kultúry či vzdelávania. Jednotlivé stanoviská k prostredníctvu však dokumentujú, že v priebehu minulého storočia súčasne pôsobili dokonca odlišné filozofie jazyka. Zreteľne dokazujú, že konkrétne prístupy 20. storočia nakoniec musíme odlišovať principiálne – bez akejkoľvek možnosti vyzdvihnúť voľajaké podobnosti. Samozrejme, dokážeme vypozerovať spoločný problém, respektíve predmet skúmania, ale samotné spôsoby uvažovania je nemožné pospájať, pričom predošlé pasáže príspevku ponúkajú aj vysvetlenie: (1.) V prípade prístupu, ktorý presadil slovenský jazykovedec Ján Horecký, vystupuje ako dôležitá dialektika, čo znamená, že fenomén prostredníctva akceptuje s ohľadom na jeho výrazný protiklad; (2.) Podstata prístupu, ktorý vytvoril Walter Benjamin, spočíva v myšlienke, že stotožnenie jazyka a človeka prítomnosť prostredníctva vylučuje; (3.) Cez francúzskeho filozofa Gillesa Deleuza môžeme zahliadnuť, že v priebehu 20. storočia sa objavil prístup, ktorý neuznáva prostredníctvo pre neobmedzené pôsobenie jazyka.

LITERATÚRA

BENJAMIN, Walter: O jazyku všeobecne a o jazyku človeka. In: *Iluminácie*. Bratislava: Kalligram 1999. 288 s.

DELEUZE, Gilles: *The Logic of Sense*. London: Continuum 2004. 406 s.

DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Felix: *Tisíc plošín*. 4. kapitola: 20. november 1923 – Lingvistické postuláty. In: *Filozofia*, 1999, roč. 54, č. 3, s. 175 – 185.

EAGLETON, Terry: *Úvod do literárnej teórie*. Praha: Triáda 2005. 364 s.

FINDRA, Ján: *Jazyk, reč, človek*. Bratislava: Q 111 2006. 111 s.

HJELMSLEV, Louis: *Jazyk*. Praha: Academia 1971. 148 s.

HORECKÝ, Ján: *Jazyk a spoločnosť*. In: *Kultúra slova*, 1972, roč. 6, č. 2, s. 33 – 36.

HORECKÝ, Ján: *Spoločnosť a jazyk*. Bratislava: Veda 1982. 112 s.

KRUPA, Viktor: *Jazyk – neznámy nástroj*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1991. 164 s.

PINKER, Steven: *Slová a pravidlá*. Bratislava: Kalligram 2003. 416 s.

SAUSSURE, Ferdinand de: *Kurz obecné lingvistiky*. Praha: Academia 1996. 356 s.

VAŇKO, Juraj: *Komunikácia a jazyk*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 1999. 202 s.

³ Jednotlivé poznámky Gillesa Deleuza dokonale potvrdzujú jeho príslušnosť k postštrukturalizmu. Ako nakoniec spomína Terry Eagleton, postštrukturalizmus vo všeobecnosti upozorňuje na neprítomnosť subjektivity: „... je iluziá veriť, že môžu byť plne prítomní v tom, čo vám říkáme či píšeme, alebo užívaní znakov s sebou nutne nese i fakt, že náš význam bude vždy rozptýlený, rozštiepený a sám se sebou nikdy zcela jednotný. A nejen náš význam, nýbrž i já sám: vzhľadom k tomu, že jazyk není v první řadě užitečným nástrojem, který používám, nýbrž spíš něčím, z čeho jsem utvořen, musí být i představa, že vytvářím stabilní, unifikovanou jednotu, pouze fikci“ (Eagleton, 2005, s. 175).

KLASICKÁ FILOLÓGIA

Ars grammatica v diele Marca Terentia Varrona

JÁN TARABA

Katedra romanistiky, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Trnava

ARS GRAMMATICA IN THE WORK OF MARCUS TERENCE VARRO

Key words: antique theory of language, grammar and rhetoric, folk etymology, etymon, thematic lexicon, morpho-lexical microfield and word classes, formal transparency of words, urbanitas, rusticitas, norm and usage, Italic and Neo-Latin languages

The Roman polymath Marcus Terentius Varro (116-27 BC) made use of his thorough and universal knowledge for laying the grounds of the theoretical study of language. Detailed analysis of the preserved fragments of the treatise *De Lingua Latina* (Books V–X) and the comparison with the works of other Roman grammarians in the time span of almost seven centuries (2nd century BC – 4th/5th centuries AD), as well as the later brief references to his historic and philological-grammatical views (Aulus Gellius, St. Augustine) enable us to understand his struggle to free grammar from its original function of an ancillary discipline of the art of rhetoric. In both parts – in the one focused on the study of the word origin and, to a certain extent, also to the lexical meaning of words (Books V–VII), as well as in the other part devoted to the relation of analogy and anomaly in the grammatical structure of Latin and Greek (Books VIII–X) – there can be seen a distinct effort to study the language issues on a broader philosophical basis. The paper points out the period-related limitation of his etymological interpretations, but on the other hand emphasizes Varro's deep intuition related to the apperception of the systemic-structural features of Classical Latin.

1. Úvod

Na základe zachovaných fragmentov rímskych gramatikov v období od 2. stor. pred n. letopočtom až do približne 5. stor. n. letopočtu sa možno oprávnene domnievať, že *ars grammatica* (τεχνή γραμματική) sa pestovala ako súčasť filológie, ktorej prvoradým poslaním bolo jednak riešenie praktických otázok jazykovej kultúry (výslovnosti, pravopisu, správneho používania významu slov), jednak skúmanie pôvodnosti a hodnoty literárnych diel, čo dokazuje jej tesnú spojitosť s gréckou filologickou vedou reprezentovanou hlavne alexandrijskou alebo pergamskou školou¹. Ak pre Platóna bol filológ sy-

¹ Pre komparatívny výskum v oblasti románskych jazykov si ešte aj dnes zasluhujú pozornosť títo autori a pramenné materiály: glosár k dielu Verria Flacca od Festa Sexta Pompeia (2. stor. pred n. letopočtom) *De verborum significatione*, Velius Longius (117 – 138) *De ortographia* (cf. Keil, GL, vol. VIII), Caper (2. stor.), ktorý je autorom nezachovaných spisov *Liber de latinitate* a *Liber de dubiis generibus* (cf. Keil, ibid., vol. VII; Väänänen, 1981), Albinus Magister (4. stor.), autor korektívnej fonetiky a pravopisu latinčiny

nonymom filozofa (Štát, kn. 9), Aristoteles používa toto označenie pre literárne vzdelaného človeka (Rétorika, 2, 23). Presnejšie vymedzenie pojmu *τεχνη γραμματική* nachádzame u Aristarchovho žiaka Dionýzia Thraxa (približ. 170 – 90), ktorý túto disciplínu nazýva *εμπειρία*. Na základe našich doterajších výskumov sa nazdávame, že práve on ako rozhodný stúpenec alexandrijskej analogistickej koncepcie jazyka vypracoval prvú normatívnu gramatiku gréčtiny. V nevelkom spise *Τεχνη* (scilicet *γραμματική*) začal ako prvý gramatik používať také pojmy ako *slovné druhy* (rozlišoval ich osem), *všeobecné a vlastné mená*, *časovanie sloviess*, *pád*. Ciele prvých starovekých gramatik, ktoré vznikli na platforme filologickej metódy, možno zhrnúť do týchto šiestich bodov: a) stanovenie pravidiel kultivovaného prednesu textov – *αναγνωσις εντριβής κατά προσωδιαν*, b) výklad rétorických figur v texte – *εξηγήσεις*, c) skúmanie významu slov z hľadiska vývinu jazyka – *απόδοσις*, d) skúmanie textov z hľadiska dodržiavania gramatických pravidiel – *αναλογιάς ελογοισμός*, e) výklad pôvodu slov – *ετυμολογιάς ευρέσις*, f) skúmanie pôvodnosti a estetickéj hodnoty diela – *κρίσις ποιημάτων*. Záujem najstarších predstaviteľov filologických štúdií v Ríme sa sústreďoval predovšetkým na zostavovanie komentárov ku kritickým vydaniám textov (Collart, 1954)².

2. Varro – *multiplicis rerum cognitionis cultor*

Viacere biografické údaje o rímskom polyhistorovi Varronovi (116 – 27), súčasníkovi M. Tulia Cicerona, si môžeme overiť iba sprostredkované z dokladov neskorších autorov³. Pod vplyvom svojho aténskeho učiteľa Antiocha z Akalónu mal sklon k filozofickému eklektizmu stúpenecv novej Akadémie, čo sa údajne odrazilo aj v jeho nezachovaných filozofických spisoch. Na základe podrobnej analýzy zachovaných zlomkov prvej – etymologickej a druhej – teoreticko-lingvistickej časti spisu *De lingua Latina*⁴

Orthographia Albini magistri (cf. zachované fragmenty in Keil, *ibid.*, vol. VII), Consentius (5. stor.) s jeho spisom *Ars de nomine et verbo*, *Ars de barbarismis et metaplasmis*. Vzťah medzi kvantitou a kvalitou samohlások skúmal v 5. stor. Pompeius, autor zaujímavého komentára k Donatovmu spisu *Ars maior* (4. stor.). Relevantné doklady o vzťahu medzi *sermo plebeius* a *sermo urbanus*, ktorý sa javí ako kľúčový v rámci modernej románskej jazykovedy v súvislosti s vymedzením ľudovej latinčiny ako samobytného systému na ceste k neolatinským jazykom, nachádzame okrem týchto spisov aj v pôvodných literárnych textoch, napríklad *Asinaria* (T. Maccius Plautus), *Ad atticum epistulae* III, IV, X, XVI (Marcus T. Cicero), *Cena Trimalchionis* (Petronius).

² Medzi priekopníkov filologickej metódy patria napríklad Gaius Octavius Lampadio, ktorý kriticky prehodnotil sedem kníh Naeviovho spisu o punských vojnách, alebo Laelius Archelaus a Vettius Philocomus, autori komentárov k Satirám Gaia Lucilia. Najväčšie uznanie si však na tomto poli získal Lucius Aelius Stilo, ktorý aplikoval metódy gréckej textovej kritiky na celé Plautovo dielo. Dokázal, že zo 130 diel sa mu 105 titulov pripisuje nepravom.

³ Porovnaj napríklad Caesarovu zmienku o jeho vojenských hodnostiach v diele *De bello civili*, II, 17 – 20. Aulus Gellius sa zase zmieňuje o jeho priateľstve a filozofickej spriaznenosti s Luciom Aeliom Stilom: „Tum quia in primo Περὶ ἀξιομάτων discendum, ...“ *commentarium de proloquiis L. Aelii, docti hominis, qui magister Varronis fuit, studiose quaesivimus ...*“ (*Noctes Atticae*, XVI, 8). Hieronymus, ktorý je zároveň autorom pravdepodobne najspoľahlivejšieho súpisu obsahovo nesmieme bohatej náučnej spisby Varrona, kladie jeho narodenie do roku 116 pred n. letopočtom, úmrtie do roku 27. Fakt, že sám Varro často spomína v *De lingua Latina* sabínsky kraj, by sme mohli považovať za potvrdenie Hieronymovho predpokladu, že pochádza zo severoirmskeho mestečka Reate. Augustinus sa teda pravdepodobne mylí, keď v 4. knihe, kap. 1 *De Civitate Dei* považuje Rím za rodisko Varrona.

⁴ Na základe Hieronymovho katalógu, o ktorom je zmienka v 20. kapitole druhej Rufinovej knihy *Apológia*, Varro napísal údajne 48 diel (39 knižných publikácií a 10 monotematických rozpráv – *libri singulares*). Istú pochybnosť o úplnosti tohto zoznamu však vzbudzuje táto veta z citovaného Hieronymovho listu: „...“

sa prikláňame k názoru, že Varro ako gramatik vychádza zo stoeckej nauky. Ak máme veriť Cicerónovi, najväčšej obľube sa medzi rímskymi vzdelancami tešilo jeho dielo *Antiquitates rerum humanarum et divinarum libri XXI* (cf. Cicero, *Academica* I. 3, 9; Aurelius Augustinus *De Civitate Dei libri XXII*, liber 6, 1 – 10). Dielo bolo výsledkom úpornej autorovej snahy zachytiť pre budúce pokolenia realie týkajúce sa verejného a súkromného života Rimanov. Z kompozičného hľadiska nás prekvapuje, že v prvej časti sa zmieňuje najskôr o veciach ľudských, zatiaľ čo celú druhú časť diela zaberá výklad o veciach božských. Augustinus v tom vidí logický postup: „Varronis confitentis ideo se prius de rebus humanis scripsisse, postea de divinis, **quia divinae ab hominibus institutae sunt**“ (De Civitate Dei, VI, 4). Celkový plán prvej časti tohto diela (25 kníh sa delí na štyri hexády s jednou úvodnou knihou), ako aj čas jeho vzniku (47 pred n. letopočtom) veľmi pripomína nielen kompozične, ale aj ideovo osnovu látky v najlepšie zachovanom Varronovom spise *De lingua Latina*, konkrétne jeho 5. a 6. knihu, v ktorých rozoberá pôvod slov týkajúcich sa vesmíru⁵.

2.1. Od gramatiky k teórii jazyka

Podstatná časť bohatej literárnej činnosti Marca Terentia Varrona sa týkala jazykovej problematiky zo zorného uhla gramatiky, literárnej histórie alebo rétoriky. Napriek dôkladnému preskúmvaniu rôznych prameňov sa nám nepodarilo spoľahlivo zistiť presný počet jeho diel z tejto oblasti. Uspokojíme sa preto so všeobecne tradovaným názorom klasických filológov, že okrem najlepšie zachovaného spisu *De lingua Latina* (DLL) mu možno pripísať autorstvo ďalších šiestich spisov (PWR, Supplm. VI, s. 1215): *De sermone Latino*⁶ (4 fragmenty), *De similitudine verborum*⁷, *De utilitate sermonis*⁸, *Περὶ χαρακτήρων*, *De antiquitate litterarum*, *De origine linguae Latinae*.

et alia plurima, quae enumerare longum est. Vix medium descripsi indicem et **legentibus fastidium est**“ (PWR, VI, 1181).

⁵ Na základe štyroch fragmentov doplnených o kusé správy neskorších latinských autorov sa možno domnievať, že prvá a druhá časť spisu *Antiquitates* spočívali na rovnakej explanačnej schéme kategoriálnych príznakov: *quis, ubi, quando, quid*, ktoré zodpovedajú pojmom *činiteľ, miesto, čas, objekt*. Prvá časť (knihy 2 – 25) sa pravdepodobne členila na tieto 4 tematické časti: a) *hominēs qui agant*, b) *loci ubi agant*, c) *tempora quando agant*, d) *de rebus quid agant*. Druhá časť (knihy 27 – 41) mala analogickú štruktúru s tým rozdielom, že štvrtá kapitola obsahovala výklad jednak o sakrálnych úkonoch, jednak o božstvách, ktorým boli určené: a) *de hominibus qui exhibeant (de pontificibus, de auguribus, de quindecim viris sacrorum)*, b) *loci ubi exhibeant (de sacellis, de sacris sedibus, de locis religiosis)*, c) *de temporibus quando exhibeant (de feriis, de ludis circensibus)*, d) *de sacris quid exhibeant (de consecrationibus, de sacris privatis, de sacris publicis)*, *de diis quibus exhibeant (de diis certis, de diis incertis, de diis praecipuis ac selectis)*.

⁶ Zachovali sa nám iba štyri fragmenty, o rekonštrukciu ktorých sa zaslúžil Willmanns (1864). Podľa Otta Jahna (cf. PWR, *ibidem*) celé dielo malo štyri časti. V prvej knihe rozvíjal úvahy o štyroch atribútoch jazyka, ktorým možno priradiť štyri kľúčové pojmy modernej jazykovedy: *natura* (arbitrárnosť znaku a komunikačná funkcia jazyka), *analogia* (systémovo-štruktúrna organizácia jazyka), *consuetudo* (jazykový úzus), *auctoritas* (jazyková norma). V ďalších troch knihách sa postupne venoval *hláskosloviu* (druhá kniha) a *metrike* (štvrtá kniha).

⁷ Dielo figuruje aj v Hieronymovom katalógu. Zachoval sa však z neho iba jeden fragment, na základe ktorého sa možno domnievať, že tematicky súviselo s druhou časťou spisu *DLL* (s ôsmou a deviatou knihou). Zrejme išlo o koncept dôkladnejšej rozpravy o problematike analógie a anomálie s dôrazom na prvý aspekt tohto sporu. Tento názor podporiera aj fakt, že výraz *similitudo verborum* nachádzame na viacerých miestach v *DLL* (8, 39; 9, 40; 9, 93).

⁸ Dielo sa v Hieronymovom katalógu neuvádza. Určite však vzniklo až po spise *De similitudine verborum*, takže s najväčšou pravdepodobnosťou išlo o repliku na argumenty v prospech analogistického stanoviska, samozrejme z perspektívy pripravovanej syntézy tejto problematiky v *DLL*.

2.2. De lingua Latina

Podľa údajov v Hieronymovom katalógu dokončené dielo obsahovalo 25 kníh, z ktorých sa dodnes zachovalo iba 5 kníh (5 – 10), pričom niektoré sa zachovali iba v zlomkoch (6 – 10). Rok vzniku tohto fundamentálneho Varronovho spisu sa nedá presne určiť. Nepriamo ho možno stanoviť na základe autorovej zmienky, keďže 2. – 4. knihu venuje kvestorovi Septumiovi a ďalšie knihy Ciceronovi, ktorý sa tu spomína ako ešte žijúci. Dielo teda muselo vzniknúť tesne pred rokom 43 pred n. letopočtom. Úvodná prvá kniha spisu sa nám síce nezachovala, ale na základe kompozičného kánonu uplatneného aj v iných dôležitých dielach (*Antiquitates rerum humanarum*, *Antiquitates rerum divinarum*) sa môžeme oprávnenne domnievať, že Varro ju napísal s cieľom vysvetliť v nej podrobnejšie osnovu celého diela⁹. Podľa obsahu zachovaných fragmentov je zrejmé, že látku rozvrhol do troch tematických celkov: *etymologický výklad slov* (2. – 7. kniha), *nominálna a verbálna flexia z hľadiska vzťahu analógie a anomálie* (8. – 13. kniha), *syntax* (14. – 25. kniha). Prvé dve hexády sa symetricky členia na štyri triády, v rámci ktorých prvá triáda je venovaná riešeniu príslušnej problematiky zo všeobecného (filozofického) hľadiska, kým ďalšie dve triády majú špeciálny obsah. Aj keď úvodná kniha a prvá triáda (knihy 2 – 4) sa nezachovali, môžeme sa oprávnenne domnievať, že na základe explanačnej schémy *téza – antitéza – syntéza* bol ich obsah takýto: prvá kniha obsahovala argumenty proti etymológii, v druhej knihe sa argumentovalo v prospech etymológie a v tretej sa zhrnuli fakty o rôznych podobách etymológie¹⁰.

2.2.1. Etymologická časť spisu *D L L* (5, 17 – 183; 6, 43 – 95; 7, 1 – 108) nám napriek jej fragmentárnosti umožňuje vytvoriť si pomerne presný obraz o Varronovej metóde výkladu pôvodu latinských slov. Najcennejšie informácie v tomto ohľade nachádzame v takmer kompletne zachovanej piatej knihe (5, 17 – 183), ktorá obsahuje zároveň osnovu šiestej a siedmej knihy. Počet analyzovaných lexikálnych jednotiek v tejto triáde je 846 (622 – 56 – 168). Základné rozdelenie korpusu piatej knihy je dichotomické podľa toho, či dané slovo označuje nejakú časť **obsahujúceho priestoru** (5, 14 – 56) alebo **obsiahnutého priestoru** (čiže telesá nachádzajúce sa v priestore). V celej stati autor sleduje dvojjediný cieľ: ozrejmiť *pôvod slov* (prečo, z čoho a akým spôsobom vznikajú slová) a ukázať *významový rozsah každého slova*¹¹. V snahe nájsť odpoveď na uvedené otázky si však všíma nielen **vlastný pôvod slova – impositio verborum** (slovo-tvornú alebo sémantickú motiváciu pomenovania), ale aj širšie spektrum javov, ktoré sa dotýkajú „života slov“, čiže dynamické zmeny v štruktúre slovnej zásoby (hláskoslovné a významové posuny, inovačné tendencie v lexike).

⁹ Opierame sa o Augustinovo tvrdenie: „...sed unum singularem, qui communiter de omnibus loqueretur, in capite posuit“ (De Civitate Dei, VI, 3).

¹⁰ Vyplyva to jednak z Ciceronovho listu *Ad Atticum* XIII 12, 3, ale aj z priameho Varronovho odkazu v siedmej knihe „... in primo volumine est quae dicantur cur etymologica neque ars sit neque ea utilis sit, in secundo quae sint, cur ea ars sit et utilis sit, in tertio forma etymologiae“ (*DLL*, 109).

¹¹ Varro ponímal túto metódu výkladu ako elementárnu diferenciálnu analýzu synonym s dôrazom na signifikantnú stránku slova (*περί σημαίνωμενων*). Ako príklad možno uviesť dvojicu substantív **pertinacia – vytrvalosť**, **trdosť** a **perseverantia – vytrvalosť, stálosť, neúnavnosť**. Odlišujú sa vraj podľa toho, či máme na mysli snahu ako prechodný alebo trvalý duševný stav (podopretý nepoľavujúcim úsilím). Slovo *pertinacia* kladie preto do súvislosti so slovesom *pre-tendere*, hoci jeho skutočný pôvod treba hľadať v slovese *tenere*.

2.2.2. Princíp binarizmu (tempora versus loci) prezrádza stoický pohľad Varrona na svet. Analyzovaná lexika je totiž usporiadaná do tematických skupín a podskupín, ktoré korešpondujú s chryzippovským princípom chápania kozmu (Okál, 1983):

2.2.2.1 Obsahujúci priestor

a₁ nebo (17 – 21)

a₂ zem (21 – 56): pôda (21 – 23), vodstvo (24 – 30), Tiber (29 – 30), kontinenty (31 – 32), plošné miery (34 – 35), poľné práce (36 – 40), topografia Ríma (41 – 51).

2.2.2.2. Obsiahnutý priestor (telesá a bytosti)

b₁) bohovia a ich príbytky (58 – 74)

b₂) smrteľné bytosti (75 – 104): vtáctvo (75 – 76), vodné živočíchy (77 – 79), suchozemské živočíchy (80 – 101)

b₃) človek (80 – 94): a) verejné funkcie (80 – 82), kňazstvo a náboženské obrady (83 – 86), vojenský život (87 – 91), dary šťasteny (92), povolania (93 – 94)

b₄) zver (95 – 101): domáce zvieratá (95 – 99), divá zver (100 – 101)

b₅) rastlinstvo (102 – 104)

b₆) ľudské zručnosti (105 – 183): potrava (105 – 112)

b₇) tkaniny a odevy (113 – 114)

b₈) zbrane (115 – 117)

b₉) nábytok a domáce zariadenie (118 – 129)

b₁₀) mužská a ženská móda (130 – 133)

b₁₁) roľnícke a záhradnícke nástroje (134 – 140)

b₁₂) verejné a súkromné budovy (141 – 168): založenie Ríma, názvy ulíc a námestí, pamätihodnosti Ríma

b₁₃) mince a finančné operácie (169 – 183): kovové mince, strieborné mince, príjmy, výdavky, zisky, straty.

Použitá metóda a predkladané riešenia sa môžu javiť ako naivné v porovnaní s výsledkami bádania komparatívnej lingvistiky. Napriek tomu však viaceré poznámky z pera Varrona o význame a pôvode niektorých italicických slov našli miesto aj v prácach moderných komparatistov, ako sú Ernout-Meillet, Walde, von Wartburg, Baldinger. Porovnaním piatej knihy DLL s modernými etymologickými slovníkmi sme zistili, že približne 60 % tvoria mylne stanovené etymologické výklady (Taraba, 1995). Medzi chybnými riešeniami rozlišujeme päť základných typov: a) *výklady na báze implicitného etymónu*¹², b) *paronymické (ľudové) etymológie*¹³, c) *synkopické etymológie*¹⁴, d) *inverzné etymológie*¹⁵, e) *interferenčné etymológie*¹⁶.

¹² Ide v podstate o nekompletnú deriváciu slov bez uvedenia fundujúceho slova: (ire) > *circumire* > *ambitus*; (parere) > *imperium* > *imperator*.

¹³ Príkladom sú pomerne časté etymologické reťazce s nesprávne stanovenou etymológiou prostredného člena: **tres* > *tribus* > *tribunus* (pochádza z *tribuere*; porov. aj umbrijský etymón *trifŭ*, ktorý znamenal *civitas*), **vis* > *vinum*, *vendemia* > *vitis* (relevantný etymón je v tomto prípade sloveso *vieio*, ěre – *vit*, *ovijat* sa).

¹⁴ Na rozdiel od predchádzajúceho typu (cf. pozn. 13) Varro neuvádza práve stredný článok reťazca: *augere* > **auxilia* > *auxilium*, *ops* > **copis* > *copia*.

¹⁵ Nerešpektuje sa vlastne hierarchický vzťah medzi fundujúcim slovom a jeho derivátom: *latinus* > *Latium*. Nazdávame sa však, že tu nejde o prejav neznalosti lingvistických reálií v oblasti tvorenia slov, ale o dôsledné aplikovanie stoickej zásady prvotnosti abstraktných entít pred ich konkrétnymi náprotivkami.

¹⁶ Založené sú na neopodstatnenom priradení jazykových foriem na základe čisto logicky prezumovanej afinity na úrovni príslušných referentov. Na základe tohto myšlienkového postupu Varro odvodzuje

Bez náležitého lingvistického inštrumentária Varro nedokázal bezpečne odhaliť skutočný prapôvod slova – *αρχή*. Pohyboval sa skôr na rovine zisťovania etymologickej afinity jednotlivých prvkov slovných čeladi, pričom uprednostňovanie často náhodnej zvukovej podoby slov ho priviedlo k vytváraniu nenáležitých, heterogénnych zoskupení.

2.3. Analogicko-anomalistická problematika

2.3.1. História sporu. – Prvá zachovaná časť druhej hexády *DDL* je pozoruhodná hlavne preto, že je pre nás cenným prameňom pre hlbšie poznanie sporu o analógiu a anomáliu predovšetkým v morfolologickej stavbe (*κλίσις*) latinčiny a gréčtiny. Táto časť Varronovho spisu má rovnakú štruktúru ako prvá triáda prvej hexády: v ôsmej knihe autor uvádza argumenty proti analógii, v deviatej knihe obhajuje analógiu, aby napokon v desiatej knihe prikrčil k syntéze toho, čo podmieňuje fungovanie princípu analógie v jazyku. Kým v modernej dobe mladogramatici pristupovali k tejto diskusii iba z hľadiska dokazovania dominantného postavenia hláskoslovného zákona, o jej obsahu v kontexte starogréckej a rímskej gramatiky si môžeme utvoriť presnejšiu predstavu len na základe pôvodných fragmentov *alexandrijskej a pergamskej školy*. Varro ju pravdepodobne neobohatil o nové aspekty, ale vďačíme mu za to, že ju udomácnil v rímskom a budúcom latinskom kultúrnom priestore a tak nám sprostredkoval poznatky o základných pojmových súradniciach tejto polemiky. Podnet na diskusiu dal pravdepodobne Aristofanov spis *Περὶ αναλογίας*. Jeho žiak Aristarchos odôvodňoval nadradenosť princípu analógie nad anomáliu prirodzenou úctou členov jazykového spoločenstva k tradícii (*συνήθεια*, lat. *consuetudo*). Pokračovateľom tejto náuky bol Dionýzos Thrás, autor spisu *Τεχνή γραμματική*, ktorý sa tešil na európskych školách (najmä vo Francúzsku a Taliansku) veľkej popularite až do obdobia renesancie. Anomalistické stanovisko sa zase spája s menom Kratéasa z Mallu, ktorý bol predstaviteľom pergamskej textovo-kritickej školy. Prívrženci analógie podopierali svoje tvrdenia predovšetkým faktami z oblasti flexie, kde, podľa nich, prevládajú tendencie k poriadku, pravidelnosti, čiže systémovo-štruktúrnej organizácii jazyka. Dnes nedokážeme spoľahlivo zistiť, ktoré argumenty obsiahnuté v *DLL* sú prevzaté priamo od predstaviteľov pergamskej školy a do akej miery Varro rozvíja vlastnú argumentáciu.

2.3.2. Ôsma a deviata kniha *DLL*. – Samotné učenie o *κλίσις* spočívalo v grécko-rímskej filologickej doktríne na filozofických základoch. Už pri delení *частей речи* (*partes orationes*) na *nomina et eorum posteriora* – *substantiva a adjektiva* a *verba et eorum posteriora* – *slovesá a adverbá* (*DLL*, 8, 11) sa Varro zdanlivo opiera o aristotelovské kategórie. Dôležitejší je však poznatok, že toto rozdelenie sa nerobí podľa formálno-gramatických, ale vecno-logických hľadísk. Rovnaký základ má aj rozlišovanie medzi *naturalis declinatio* (flexiou) a *voluntaria declinatio* (tvorenie slov), ktoré je typicky alexandrijské. Aristofanes a Aristarchos ako hlavní predstavitelia analogistického stanoviska uznávali prevahu analógie iba v prvom type deklinácie. Napriek tomu, že úvodné kapitoly ôsmej knihy (*DLL*, 8, 3 – 24) sa nesú v antikratetickom duchu (napriek pro-

substantívum *cultus* zo slovesa *coalescere* – *splynúť, spojiť dohromady*, hoci je tu zrejmä súvislosť so slovesom *colere* – *uctievať, pestovať*. Analogickú interferenciu badať aj v prípade dvojice slov *venari* > *venator* – *loviť* > *lovec*, ktoré kladie do súvislosti so slovom *ventus* – *vietor*.

-anomalistickému poňatiu tejto časti), Varro sa vnútorne nestotožňuje s predkladanými argumentmi. Odvoláva sa tu totiž na „... iných gréckych a rímskych gramatikov, ktorí napísali viacero spisov o anomálii“ (DLL, 8, 23). Dokazuje to takisto prekvapujúca vsuvka na obhajobu analógie, ktorá takto naruša jednoliatosť ôsmej knihy (ibidem, 8, 46 – 49). Skutočné stanovisko autora k uvedenému sporu nachádzame teda v deviatej knihe, najmä v kapitolách 36 – 38, 40 – 48, kde sa vracia k otázke slovných druhov, pertraktovanej v predchádzajúcej knihe. Pri porovnávaní obidvoch kníh nachádzame však niekoľko rozporov, napr.:

– v 8. knihe uvádza osobitne *ονόματα* (propriá) a *προσηγορία* (apelatíva), kým v 9. knihe sa spomína iba všeobecná kategória *pars appellandi* (*vocabula – podstatné mená a adjektíva* v protiklade ku kategórii *verba – slovesá*);

– v 8. knihe zaraďuje participia medzi *vocabula* (substantíva a adjektíva), zatiaľ čo v 9. knihe už rozlišuje *ῥήμα* (sloveso) a *μετοχή* (participium),

– v 9. knihe sa pri *genus fecundum* (ohybné slovné druhy) neuvádzajú v porovnaní s ôsmou knihou: *συνδέσμος* (*pars iungendi – spojky*), *επιρρήμα* (*pars adminiculandi – príslovky*), *μεσοτής* (*genus voluntarium – tvorenie slov*, ktoré pergamská škola považovala za jednu z foriem *κλίσις* v protiklade ku *genus naturale – flexii*), hoci v kapitole 9, 73 sa zmieňuje v súvislosti s príslovkami o *genus augendi* (stupňovanie), čo by naznačovalo, že do *genus sterile*, čiže medzi neohybné slovné druhy, zaraďoval iba amorfné adverbiá a častice typu *vix*, *cras*, *haud*. Varro zrejme urobil tieto zásahy zámerne, aby dokázal svoje pro-anomalistické zmýšľanie, o čom napokon svedčí aj táto pasáž: „... dicam ita ut generatim comprehendam et ea, quae in priore libro sunt dicta et ea quae possunt dici atque illic praeterii“ (DLL, 9, 7). Jeho ambíciou nebolo teda mechanicky „preklopiť“ grécku gramatickú teóriu do jej latinizovanej podoby, ale proti *τεχνή γραμματική* vybudovanej na princípe *λόγος* (ratio) chcel ponúknuť alternatívny model ars grammatica, v ktorom majú rovnaké zastúpenie *logicko-vecné* (stoickou filozofiou zdôvodnené) a *formálno-gramatické* hľadiská.

3. Záver

Marcus Terentius Varro používa v obidvoch analyzovaných častiach spisu De lingua Latina argumenty, ktoré sa javia vo svetle modernej jazykovedy ako prekonané. Hoci v polemike o analógii a anomálii zaujímal miestami kompromisné stanovisko, nesporným prínosom pre modernú komparatistiku, najmä romanistiku, je jeho gramatická terminológia. Čiastočne otvorenou zostáva otázka Varronovho filozofického eklekticismu ako všeobecného východiska jeho gramatickej teórie, pretože ako eminentný sprostredkovateľ helenistického myšlienkového bohatstva v oblasti gramatiky a filológie spájaj encyklopedickú šírku poznania s filozofickou hĺbavosťou. Zatiaľ čo jeho pôvodná vlastná filozofická spisba sa údajne niesla v duchu príklonu k učeniu Antiocha z Askalonu, ktoré bolo zamerané na eudaimonizmus ako praktický životný cieľ, na konkrétnych príkladoch z diela De lingua Latina možno ilustrovať, že ako gramatik sa hlásil rovnako k stoicismu aj pytagorizmu. Dôkazom toho je napríklad používanie binárneho a kvaternárneho princípu klasifikácie jazykových javov. Na druhej strane považujeme za prekvapujúce, že napriek jeho nespornej stoickej orientácii nenachádzame v uvede-

nom diele úvahy o jazykovom význame, najmä pokiaľ ide o vzťah takých kľúčových pojmov, ako sú *τό σημαίνον, τό σημαιόμενον, τό τυγχάνον, τό λεκτόν*.

Zachované texty spisu De lingua Latina považujeme z obsahovej stránky za prototyp jazykovednej encyklopédie, ktorá mala sprostredkovať kultúrnej verejnosti jeho doby široké spektrum poznatkov o pôvode slov, tvarosloví a skladbe. Keby bol Varro viac nástojil na svojich stanoviskách, možno by sme lepšie poznali jeho osobný prínos k riešeniu parciálnych otázok, ale prišli by sme o vzácne historické svedectvo o postupnej emancipácii gramatiky a filológie voči filozofii.

LITERATÚRA

ARISTOTELES: Poetika/Rétorika/Politika. Preklad časti Poetika: Miloslav Okál podľa vydania Aristote: Poétique, Texte établi et traduit par J. Hardy, Les Belles Lettres, Paris, 1932. Bratislava: Tatran 1980, s. 15 – 48.

AUGUSTINUS, Aurelius: De Civitate Dei libri XXII. Tertium recognovit B. Dombart. Lipsiae: Aedibus B.G. Taubneri 1921.

BOISSIER, Georges: Etude sur la vie et sur les ouvrages de Marcus Terentius Varron. Paris: Hachette 1861.

CHRYSIPPOS: Logika a fyzika. In: Zlomky starých stoikov. Preklad: Miloslav Okál. Bratislava: Pravda 1983, s. 145 – 284.

COLLART, Jean: Varron De Lingua Latina V. Paris: Les Belles Lettres 1954.

COLLART, Jean: Varron, grammaire antique et stylistique latine. Paris: Les Belles Lettres 1978.

CORTE, Francesco della: La Filologia Latina delle Origini a Varrone. Torino: Casanova 1937.

DIOGENES LAËRTIOS: Životopisy slávnych filozofov. Preklad: Miloslav Okál. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964.

ECO, Umberto: Semiotica e filosofia del linguaggio. Torino: Einaudi 1984.

ERNOUT, Antoine – MEILLET, Antoine: Dictionnaire étymologique de la langue latine. Paris: Librairie Klincksieck 1939.

GELLIUS, Aulus: Noctium Atticarum libri XX. Leipzig: Teubner 1903.

KEIL, Hermann: Grammatici Latini. Leipzig: Teubner 1903.

KENT, Roland G.: De lingua Latina. On the Latin Language. London: Harvard University Press – W. Heinemann 1958.

LONG, A. Anthony: Language and Thought in Stoicism. In: Problems in Stoicism. Ed. A. A. Long. London: The Athlone Press of University of London 1971, s. 75 – 113.

MANETTI, Giovanni: Le teorie del segno nell'antichità classica. Milano: Strumenti Bompiani 1987. 276 s.

MATES, Benson: Stoic Logic and Text of Sextus Empiricus. In: American Journal of Philology, 1949, č. 70, s. 290 – 298.

MAYER-LÜBKE, Wilhelm: Romanisches etymologisches Wörterbuch. Bonn 1920.

MIGNUCCI, Mario: Il significato della logica stoica. Bologna: Patron 1965.

Paulys-Wissowa Realencyklopedie (PWR). Supplementband VI, 1181. Stuttgart 1938.

PLATON: Štát. In: Dialógy II. Preklad: Július Špaňár. Bratislava: Tatran 1990.

TARABA, Ján: Quelques caractéristiques statistiques de l'œuvre étymologique de Marcus Terentius Varron. In: Graecolatina et orientalia, XXII – XXIX. Red.: Ladislav Drozdík. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1995, s. 23 – 31.

- TODOROV, Tzvetan: Théories du symbole. Paris: Seuil 1977.
- TODOROV, Tzvetan: À propos de la conception augustinienne du signe. In: Revue des études augustinienes, 1985, č. 31, s. 209 – 214.
- VAANANEN, Veikko: Introduction au latin vulgaire. 3. ed. Paris: 1981, pp. xxi+273
- WALDE, Alois: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1910.
- WILLMANN, Otto: De Marci Terentii Varronis libris grammaticis. Berlin: Weidmann 1864.
- ZELLER, Eduard: Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Leipzig 1865.

Fonológia latinčiny Jána Horeckého

ĽUDMILA BUZÁSSYOVÁ

Katedra klasickej a semitskej filológie, Filozofická fakulta
Univerzita Komenského, Bratislava

JÁN HORECKÝ'S PHONOLOGY OF LATIN

Key words: classical Latin, structural linguistics, synchronical description, phonological system

Ján Horecký designed his *Phonology of Latin* (Bratislava 1949) as a practical contribution to substantiate phonology with regard to dead languages, which earlier had not been systematically analysed by the structural method. Horecký concentrates on the synchronic state of classical Latin, but he also includes those phonological changes that had either led to this state or that had played a decisive role in the later development towards medieval Latin.

The basis of Horecký's description is the Latin phonological system as deduced from Latin literary texts. He evaluates the system with the help of the general phonological theory, comparative phonetics, and the testimony of Roman grammarians. Horecký identifies the sounds which had a phonological value in classical Latin. He verifies the potential phonemes by Hjelmslev's method, i.e. from the point of view of their capability of being joined with other phonemes. The phonematic (or monophonematic versus polyphonematic) character of some of the phonemes is also verified by Trubetzkoy's phonological rules.

Such procedure led Horecký e. g. to doubting about the phonematic character of Latin *g^w* but also to his proposal of a phonematic evaluation of the sound sequence *sw*. From the distance of 60 years afterwards we express our attitude to some of Horecký's suggestions – *g^w* has defended its phonematic status, and *sw* in vulgar Latin had the status of a consonantal cluster while its status in classical Latin remains ambiguous.

1. Úvod

Cieľom tohto príspevku je predstaviť lingvistom – slovakistom a bohemistom Jána Horeckého ako lingvistu – klasického filológa a nájsť odpoveď na otázku, akej odozvy sa dostalo jeho monografii *Fonologia latinčiny*¹ (1949) v radoch klasických filológov v čase vzniku diela a neskôr.

Ak chceme hovoriť o príspevku prof. Horeckého k skúmaniu latinskej fonológie, musíme okrem monografie Fonológia latinčiny spomenúť aj štúdiu *K otázke geminát v latinčine*, uverejnenú v prvom čísle *Recueil linguistique de Bratislava* (1948), a kratšiu štúdiu v generatívnom duchu *Das phonologische System im klassischen Latein* v zbor-

¹ Dobová podoba názvu Horeckého monografie je *Fonologia latinčiny*. Ďalej v texte budeme prihliadať na súčasnú spisovnú podobu termínu, t. j. budeme písať fonológia, resp. Fonológia.

níku *Graecolatina et orientalia* (1973). Lingvistické záujmy Jána Horeckého v oblasti fonológie klasických jazykov možno uzavrieť štúdiou *Sound Structure of Old Greek* (2007), takisto v generatívnom duchu, ktorá je dostupná na internete.

2. Fonológia latinčiny v dobovom kontexte

Ján Horecký koncipoval svoju Fonológiu latinčiny ako praktický príspevok k opodstatneniu fonológie v oblasti mŕtvych jazykov, dovtedy štruktúrnou metódou málo skúmanej. Diachrónne skúmanie hláskoslovia latinského jazyka od objavenia príbuznosti indoeurópskych jazykov prinieslo množstvo zásadných a podnetných pozorovaní. Dominovalo však veľmi výrazne aj v 1. polovici 20. storočia. J. Horecký mal pri zostavovaní svojej monografie k dispozícii viaceré latinské historické gramatiky, monografie opisujúce niektoré konkrétne etapy vývoja latinského jazyka (ľudovú, kresťanskú a pod.) či dialekty, ako aj čiastkové štúdie zamerané na dôležité vývinové hláskoslovné zmeny. Zdá sa, že najviac poznatkov relevantných pre synchronný opis latinčiny J. Horecký načerpal z monografie R. G. Kenta *The Sounds of Latin* (1932) a priamo z textov a komentárov rímskych gramatikov.

Spojenie latinského materiálu a metodológie pražskej fonologickej školy v takomto komplexnom a systematickom opise hláskoslovia, aký vytvoril Ján Horecký, bolo rozhodne novátorské a v čase svojho vzniku jedinečné. O Horeckého fonológii určite vedia všetci slovenskí a českí klasickí filológovia, jej podnety však zostali v čase jej vzniku bez významnejšej odozvy medzi nimi či bez premietnutia napr. do normatívnych gramatik. Po uverejnení zareagoval na Horeckého Fonológiu latinčiny slovakista Š. Peciar, rovnako ako J. Horecký člen štrukturalistického Bratislavského lingvistického krúžku, recenziou v časopise *Slovo a tvar* (1949, s. 149) a L. Dvonč recenziou v *Slovenskej reči* (1949/50, s. 251). Podobne veľmi krátka recenzia sa objavila v *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* z pera A.-G. Haudricourta (1950, s. 89). V najväčšom rozsahu a najrelevantnejšie sa v čase vzniku k Horeckého práci vyjadril H. Lüdtko v *Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft* (1952, s. 341 – 343). Slovenskí a českí klasickí filológovia mlčali.

Za najzávažnejší a zdá sa, že jediný celkom aktuálny dobový odkaz na Horeckého fonológiu medzi klasickými filológmi, možno považovať Brandensteinovu *Kurze Phonologie des Lateinischen*, uverejnenú v *Geschichte der lateinische Sprache* v r. 1951 s rozsahom 18 strán, ktorú autor uzatvára slovami, že ním predložená štúdia by nebola možná bez výskumu Jána Horeckého vo Fonológii latinčiny a bez jeho štúdie *Les géminés en Latin* (porov. s. 498). V r. 1956 sa objavuje 7-stranová čiastková fonologická štúdia od H. H. Janssena: *qu et gu en latin*, v ktorej sa Horeckého meno nespomína. Mohla by som uviesť ešte dve čiastkové fonologické štúdie, prvú od Španiela S. M. Bigorru *Valor fonemático de los diftongos del latín clásico* (*Helmantica* 8, 1957, s. 17 – 30) a druhú od Chorváta Z. Muljačića *Per un'analisi binaristica dei fonemi latini* (In: *Omaggio lui A. Rosetti, București* 1965, s. 599 – 605), nemala som ich však k dispozícii. Obsiahlejšie monografické tituly či ďalšie čiastkové štrukturalistické štúdie skúmajúce latinský fonologický systém, ktoré by bolo možné porovnať s Horeckého Fonológiou, mi nie sú známe.

3. Objavenie Horeckého Fonológie latinčiny v 70. rokoch

Až v 70. rokoch 20. storočia, s rozvojom generatívnej gramatiky pod vplyvom podnetov Chomského a Halleho práce *Sound pattern of English* (1968), sa objavujú viaceré čiastkové štúdie, ktoré opisujú latinský fonologický systém v podobnom duchu ako Horeckého monografia a sú ním aj ovplyvnené. Pre západnú vedu objavil J. Horeckého francúzsky lingvista a klasický filológ C. Touratier. C. Touratier spomína Horeckého meno spolu šesťkrát (Touratier, 1971, s. 235, 247, 249, 252, 253 dvakrát) vo svojej obsiahlej štúdii *Statut phonologique de qu et de gu en latin classique*, uvádzajúc Horeckého Fonológiu latinčiny ako jeden z piatich zdrojov, z ktorých čerpal (tamže, s. 229), a citujúc jeho francúzske resumé alebo aj vlastný text monografie s poznámkou, že preklad relevantných pasáží mu sprístupnil jeho český študent F. Černošek (tamže, s. 249, 252). V druhej štúdii *Linguistic en Latin* v zborníku *Langages* z roku 1978 venovanom lingvistike a latinčine ten istý autor (Touratier, 1978, s. 7) hodnotí Horeckého fonológiu ako najkomplexnejšiu z toho mála vskutku fonologických prác, ktoré existujú, a vyzdvihuje aj jeho štúdiu K otázke geminát v latinčine. V obsiahlej práci *Two Studies in Latin phonology* americkí autori Devine – Stephens (1977, s. 79) o. i. pripisujú Horeckému hlavnú zásluhu na vyprovokovaní záujmu o fonematický status latinského sledu konsonantov *sw*, hoci jeho argumenty nepovažujú za dostačujúce.

Ďalší Francúz, P. Flobert, uvádza Horeckého meno trikrát v štúdii *La réalité phonologique de /gw/ en Latin* (Flobert, 1987, s. 103, 107, 108).

Horeckého čiastková štúdia z roku 1973 *Das phonologische System im klassischen Latein* je uvedená napr. medzi odporúčanou literatúrou v handoute používanom v rámci kurzu *Latin phonology*, ktorý vedie J. W. Penney na Wolfson College v Oxforde. K jej bibliografickému údaju je pripojená praktická poznámka pre študentov, že v diagramoch chýbajú mnohé znamienka plus a mínus a pripája sa inštrukcia, kam si ich má čitateľ dosadiť.

4. Fonológia latinčiny dnes

Fonológia latinčiny vzbudzuje záujem aj dnes. V rámci projektov zameraných na dejiny lingvistiky sa J. Horecký ocitol v centre záujmu brnianskych lingvistov. Možno najpresnejšie poukázala na historický význam Horeckého fonológie T. Vykypělová v štúdii *Ján Horeckýs Phonologie des Lateinischen* (Vykypělová, 2005, s. 126, 127). Podľa autorky môže Horeckého kniha slúžiť ako názorné porovnanie opisných a explanačných možností oboch klasických pražských fonológií, teda popri mainstreamovej jakobsonovsko-trubeckovskej koncepcii aj koncepcie V. Mathesia. Horeckého fonológiu hodnotí ako jedinú prácu, ktorá aplikuje Mathesiovu fonológiu, a to v samostatnej kapitole *Fonologická charakteristika latinčiny*.

Horeckého význam vyzdvihuje aj B. Vykypěl v recenzii monografie venovanej Trubeckému a jeho recepcii. Recenzent uvádza Horeckého fonológiu v kontexte s Trubeckého Staroslovienskou gramatikou a jeho ranými polabskými štúdiami, ktoré považuje za jediné dôsledne synchronne opisy mŕtveho jazyka (Vykypěl, 2007, s. 354).

Ďalší čerstvý odkaz na J. Horeckého nájdeme v štúdii Ondřeja Šefčíka Trubeckého „Schwesterreihen“ a jejich syntagmatické alternace. Autor cituje J. Horeckého spolu

trikrát (Šefčík, 2002, s. 40 a dvakrát s. 41) a v J. Horeckom o. i. nachádza predchodcu niektorých svojich úvah o združených radoch konsonantov (tamže, s. 40).

Horeckého fonológia sa spomína aj v Magyar-szlovák ös szevető fonológia z roku 2006 od Marcela Pileckého, ktorú som našla na internete. Autor spomína pojem ambisylabickosti (s. 17), ktorý J. Horecký používal v súvislosti s latinskými geminátami.

5. Synchronný výskum v oblasti zvukovej roviny latinčiny

Vyššie uvedené tituly, ktoré sa sporadicky objavovali od 50. do 80. rokov, takmer úplne vyčerpávajú vedeckú produkciu v oblasti latinskej fonológie nazeranej prednostne synchronne, resp. s výraznou účasťou synchronného hodnotenia v rámci komplexného fonologického opisu. Na tomto mieste treba zdôrazniť, že jediná porovnateľná monografia, ktorá vznikla od čias publikovania Horeckého Fonológie latinčiny, bola práca *Two Studies in Latin phonology* (Devine – Stephens, 1977). Je to rozsiahla práca, ktorá sa však do hĺbky venuje len dvom oblastiam z latinskej fonetiky a fonológie – problematike labiovelár a problematike spoluhláskových skupín. Má teda len čiastkový charakter na rozdiel od komplexnosti opisu celej zvukovej roviny u J. Horeckého.

Pokiaľ ide o vedecké práce z oblasti latinskej fonetiky, zásadný význam má Sturtevantova monografia *The Pronunciation of Greek and Latin* z roku 1940 (ktorú J. Horecký nepoznal) a dnes stále veľmi populárna monografia W. S. Allena *Vox Latina* (prvýkrát publikovaná v roku 1965).

Ak J. Horecký (1949, s. 6) poukazuje na nepomer v množstve výskumných prác medzi mladogramatiky a fonologicky orientovanou jazykovedou, môžeme konštatovať, že v súčasnosti je síce situácia lepšia, predsa však pri skúmaní latinčiny a jej jednotlivých rovín prevláda skôr diachrónny prístup.

Publikovanie vedeckých štúdií zameraných na analýzu javov z oblasti zvukovej roviny je len jedna stránka mince, jej druhou stranou by malo byť premietnutie do praxe. Gramatické príručky používané na našich vysokých školách predstavujú jednak normatívne gramatiky, v ktorých sa zvuková rovina obvykle predostiera na niekoľkých stránkach s jednou tabuľkou, jednak historické gramatiky. Historické gramatiky sú dôsledne historické, väčšina z tých modernejších však obsahuje teoretickú jazykovednú predprávu a objasnenie základných pojmov. Medzi týmito diachrónne koncipovanými opismi latinského jazyka nájdeme dve monografie, ktorých teoretická fonologická základňa je vybudovaná s väčším prihliadnutím na niektoré dôležité synchronne skutočnosti, a to *The Foundations of Latin* od Philipa Baldiho (2002) a *Kratka poredbeno povijesna gramatika latinkago jezika* od Chorváta Ranka Matasovića (1997).

6. Fonológia latinčiny

6.1. Metodika

Ako postupuje Ján Horecký pri práci vo svojej Fonológii z roku 1949?

Horeckého východiskom je latinský fonologický systém poznávaný prostredníctvom jazyka zachyteného v textoch, ktorý overuje pomocou všeobecnej fonologickej teórie, poznatkov porovnávacej fonetiky a pomocou svedectiev rímskych gramatikov interpre-

tovaných v duchu fonologickej teórie. Zisťuje, ktoré z hlások mali v klasickej latinčine fonologickú hodnotu. Potenciálne fonémy preveruje Hjelmslevovsky, z hľadiska ich schopnosti spájať sa s inými fonémami. Fonematický (príp. monofonematický versus polyfonematický) charakter niektorých z nich preveruje aj uplatnením Trubeckého fonologických pravidiel.

Kriticky vyhodnocuje zdroje – napr. spôsob písania gréckych slov v latinčine et vice versa. Prepis latinského mena *Quinctius* do starej gréčtiny ako *Koinktios* či *Quadratus* ako *Kouadratos* naznačuje charakter latinského *qu* len približne, objasňuje fonetické skutočnosti, nie fonologické, tzn. nezachytáva jeho monofonematický charakter, skôr naznačuje jeho bifonematickosť (Horecký, 1949, s. 15).

6.2. Synchronna charakteristika latinského /k^w/

Horeckého postup práce si môžeme predstaviť napr. pri hodnotení neznej labioveláry /k^w/ označovanej digrafémou <qu> (tamže, s. 18 sq.). Autor dokazuje, že <qu> neoznačuje takú kombináciu hlások, ktorú by bolo možné porovnať s inými kombináciami. Jeho monofonematický charakter dokazuje zvukovo-fonologicky – *qu* sa nikdy nerozdeľuje do dvoch slabík; má jednotnú artikuláciu, na ktorú poukazuje neutralizovanie v *neque* – *nec*, *coquo* – *coctus*. Monofonematickosť /k^w/ potvrdzuje aj metrika, lebo nevytvára pozičnú dĺžku, tzn. napr. latinské slovo *neque* sa meria ako dve krátke doby. Ďalej dokazuje (tamže, s. 19), že /k^w/ sa vo vymedzených spoluhláskových skupinách (ako po *s*, tak po *m*, *n*, *r*) správa tak ako iné monofonémy. Pridáva pravidlo o paralelizme v konsonantickom inventári, t. j. ide o paralelizmus /k^w/ a /g^w/.

Potom preveruje, či sa niektorá časť potenciálnej skupiny konsonantov /kw/ môže hodnotiť ako kombinatórny variant inej fonémy. V prípade *q* je to vylúčené, rozhodujúcu úlohu hrá druhý člen, graficky označený ako <u>. To by mohlo byť kombinatórnym variantom fonémy /w^β/ v postavení po /k/ a pred vokálom alebo kombinatórnym variantom vokalickej fonémy /u/ v tom istom postavení. Navyše konsonant *w* sa považuje len za kombinatórny variant vokálu /u/. Keby [u] po /k/ malo byť kombinatórnym variantom fonémy /w/, po ostatných konsonantoch (napr. i po okluzívach) rovnakého typu by muselo byť prípustné normálne /w/: ale to v latinčine nie je možné, lebo tam sú prípustné iba skupiny /rw/, /hw/, po iných konsonantoch spoluhláska *w* stáť nemôže a práve pre toto obmedzenie nemožno hovoriť ani o [u] ako o kombinatórnom variante /w/ (tamže, s. 20).

Monofonematickosť /k^w/ preveruje autor aj pomocou Trubeckého pravidla o polyfonematickom hodnotení foném. Aplikovaním na dvojicu *quantus* – *cantus* (medzi [ua] – [a] nie je ani fakultatívny, ani kombinatórny variantný pomer, pri ktorom by [ua] bolo rovnocenné s [a]) potvrdzuje monofonematický charakter /k^w/ (Podotýkame, že *quantus* – *cantus* sú minimálnym párom len podľa vymedzenia pražskej školy. Keďže ide o rozličné slovné druhy, podľa kodanskej školy ich za minimálny pár nemožno označiť.) V prípade *aquam* – *acuam* ide o protiklad dvojslabičného a trojslabičného

² J. Horecký, pochopiteľne, v čase vzniku diela nepoužíval grafické znaky /xy/ pre fonému, [xy] pre hlásku, resp. alofónu a <xy> pre grafému. Tam, kde to považujeme za potrebné, tieto znaky dopĺňame aj do parafráz Horeckého textu.

³ J. Horecký na označenie tejto spoluhlásky používa grafému *v*. V súčasnej literatúre sa používa graféma *w*.

slova – skupina [ua] v *a/quam* je monosylabická, kým v type *acu/am* je heterosylabická, navyše medzi *u* a *a* stojí morfeatický šev. Tieto dve slová tak či onak nemôžu tvoriť minimálny pár, nakoľko nemôžu stáť v tom istom postavení, keďže *aquam* je objekt, *acuam* základný člen predikátu (tamže, s. 20).

V oboch prípadoch J. Horecký dokazuje monofonematický charakter latinského /k^w/.

Svoju synchronnú argumentáciu uzatvára odkazom na rímskych gramatikov, ktorých hodnotenie tiež hovorí v prospech monofonémy.

6.2.1. Hľadanie diachronických pomôcok

K hodnoteniu fonémy /k^w/ pripája J. Horecký aj hľadisko ide. porovnávacej jazykovedy a poukazuje na to, že aspoň v niektorých prípadoch sa v latinskom /k^w/, <qu> premieta ide. skupina /k/ + [w]⁴ (napr. *equus*). Kladie si otázku, či by to nemohol byť argument v prospech bifonematickosti *qu*, čo by sa „potvrdovalo faktom, že lat. *quaestor* sa prepisuje do umbričiny ako *kvestur* a do oskičtiny ako *kvaisttur*“ (tamže, s. 20). Treba preto zodpovedať otázku, či možno sabelské doklady *kvaisttur*, *kvestur* použiť v argumentácii o mono- versus polyfonematickom charaktere latinskej fonémy /k^w/.

Ak by malo sabelské slovo sled foném /k/ a /w/, zdá sa, že by mohlo odrážať sled ide. konsonantov /k/ a [w], tak ako napr. lat. slovo *equus*, keďže každá ide. labiovelára sa v sabelských jazykoch reflektovala ako čistá labiála (/k^w/ ako /p/, /g^w/ ako /b/). Tento fonematický sled bol zriedkavý aj v indoeurópcine a jeho jediným nepochybniteľným reflexom z minima príkladov naň v latinčine je slovo *equus* – kôň. Toto slovo však práve v sabelských jazykoch doložené nie je. V súčasnosti, keď sabelské jazyky poznáme dost' dobre, môžeme povedať, že v nich s najväčšou pravdepodobnosťou takýto sled foném nie je možný. Ak by sabelským slovom s hláskou alebo skupinou hlások zachytenou graficky ako <kw> bolo nejaké iné slovo ako *quaestor*, mohli by sme taký doklad vskutku pokladať za svedectvo reflektujúce sled ide. konsonantov /k/ + [w]. Avšak doklad *kvaisttur*, *kvestur* v sabelských jazykoch je jednoznačnou výpožičkou z latinčiny, s ktorou sa domáca grafika vyrovnala podľa svojich možností: keďže nemala vlastnú grafému pre labioveláry, lebo ich vo svojom fonematickom systéme nemala, pri prevzatí lexikálnej jednotky z latinčiny si pomohla sledom grafém, ktoré k dispozícii mala, t. j. <k> + <v>. Zdá sa, že podobne ako latinčina reflektovala vo svojom /k^w/ ako ide. /k^w/, tak sled /k/ a [w], tak sabelské jazyky vo svojej labiále /p/ reflektovali jednak ide. /k^w/ jednak /k/ + [w]. Argument *kvaisttur* teda pri objasňovaní fonologickej povahy lat. /k^w/ použiť nemožno.

6.3. Status latinského /g^w/

K fonéme /k^w/ stavia J. Horecký znelú paralelu, labioveláru /g^w/, <gu>, ktorej výskyt je v latinčine podstatne obmedzenejší ako /k^w/, iba po nazále *n* a pred inou samohláskou ako *u/ū*. Vzhľadom na takto obmedzený výskyt sa Horeckému ťažšie vyhodnocuje, či ide o monofonému, lebo sa nedajú uplatniť niektoré čisto fonetické kritériá. Latinský konsonantický inventár by bol podľa J. Horeckého (tamže, s. 22) charakterizovaný prítomnosťou konsonantickej korelácie zaokrúhlenosti, prejavujúcej sa v základnom „guratálnom“ rade.

⁴ V indoeurópcine má konsonantické *w* status alofóny vokalickeho /u/ – v neslabičnej pozícii, t. j. na začiatku alebo na konci slabiky.

Tu sa dostávame k zaujímavému podnetu v hodnotení tejto korelácie. J. Horecký ju považuje za nepodstatnú jednak preto, že jej frekvencia je nepatrná, jednak preto, že je obmedzená kolísaním medzi *gu* a *g* v type *tinguere/tingere*, *unguere/ungere* a *ninguit/ningit*. Preto, opierajúc sa o Trubeckého 1. pravidlo o rozlišovaní foném a kombinátor-
ných variantov, navrhuje hodnotiť *gu* ako **fakultatívny variant**, a to štylisticky relevant-
ný, ak by sa dalo ukázať, že sú to vlastne archaizmy. Argumentom je mu aj neexistencia
pravých minimálnych párov medzi *gu* a *ngu* vo vymedzení kodanskej školy, minimálne
správy rímskych gramatikov a svedectvo historickej gramatiky dokladajúcej dominujú-
cu zmenu ide. **gw* na lat. *w*.

Čo povedať k statusu tejto fonémy/nefonémy dnes? Profesor Horecký predostrel otáz-
ku, ktorá nie je dodnes vyriešená k úplnej spokojnosti všetkých lingvistov. Ak communis
opinio existenciu /*g^w*/ ako samostatnej fonémy uznáva, je to čiastočne v dôsledku his-
torického pohľadu, čiastočne aj tlakom systému a štruktúry. Vo väčšine normatívnych,
a tým viac historických gramatik má /*g^w*/ svoje neodškriepiteľné miesto. Len v dvoch
aktuálnych, moderných monografiách učebnicového typu možno nájsť odchýlku od do-
minujúceho prístupu. P. Baldi vo Foundations of Latin uvádza, že sa vyskytli pochybnosti
o fonematickom statuse /*g^w*/, ale zohľadňujúc paralelizmus medzi znelými a neznelými
pármi v latinčine a skutočnosť, že po nazálach sa vyskytuje aj normálne, nelabializova-
né /*g*/ (napr. lat. *fungo*), označuje za správnejšie považovať /*g^w*/ za samostatnú fonému
(Baldi, 2002, s. 292).

Druhou monografiou je Kratka poredbeno povijesna gramatika latinskago jezika, ktorej
autor R. Matasović v kapitole Základné pojmy porovnávačej fonológie v tabuľkách a trie-
deniach latinských foném fonému /*g^w*/, <*gu*> vôbec neuvádza (Matasović, 1997, s. 47).
V historickej časti, v kapitole venovanej labioveláram (tamže, s. 62), lat. /*g^w*/ uvádzať musí
– ide. **gw* má s ohľadom na hláskové okolie v latinčine tri možné striednice: /*w*/, /*g*/, /*g^w*/,
písané <*u*>, <*g*>, <*gu*>, autor však nijako nekomentuje fonematický status /*g^w*/ napriek
tomu, že v teoretickej synchronne orientovanej kapitole táto fonéma nefiguruje.

Horeckého hodnotenie *gu* ako fakultatívneho variantu – archaizmu fonémy /*g*/,
domnievame sa, neobstojí. V latinských textoch sme našli napr. 10 dokladov na *unguere*
a 9 na *ungere*⁵, pričom oba tvary používajú rovnako dobrí autori rôznych období. Napr.
pri *unguere* máme tri doklady od archaických autorov (2 x Varro, 1 x Cato), 6 z klasické-
ho obdobia a jeden z neskorého obdobia; *ungere* má 9 dokladov: 8 z klasického obdobia
(z toho 4 sú od Celsa) a 1 z neskorolatinského obdobia. Z porovnania archaických auto-
rov s klasickými autormi nemožno bezpečne usudzovať na archaickosť variantov s *ngu*
oproti *ng*, ktorú by bolo možné porovnať s inými archaizmami známymi z latinčiny,
napr. archaického *vorto* oproti klasickému *verto*.

Spomínané kolísanie je okrajové a možno nájsť dostatočné množstvo príkladov,
v ktorých *gu* po *n* nie je takýmto kolísaním oslabené (napr. v adjektíve *pinguis*, ale aj
v odvodeninách spomínaných slovíes, napr. *unguentum*).

Podobné a ďalšie argumenty proti Horeckého stanovisku uvádza aj C. Touratier v štú-
diu z r. 1971. Niektoré jeho argumenty prijíma, vedú ho však k inému riešeniu, a to

⁵ Pri vyhľadávaní lexikálnych jednotiek v dielach rímskej literatúry sme využívali elektronickú databázu
Bibliotheca Teubneriana Latina (BTL 1). Latin Literature from the Roman Republic to the Imperial Period
and Late Antiquity. CETEDOC Universitas Catholica Lovaniensis Lovanii Novi. Teubner Brepols 1999.

k hodnoteniu *gu* ako **kombinatórneho variantu**, ktorý je vo vzťahu komplementárnej distribúcie – avšak nie s fonémou /g/, ale s fonémou /w/, lebo [gw] sa vyskytuje práve tam, kde /w/ nie je prípustné (Touratier, 1971, s. 255). Možnú námietku proti komplementárnosti medzi /w/ a [gw], že /w/ sa môže vyskytovať aj v takom istom hláskovom okolí ako [gw], t. j. po /n/ (napr. *invenio*), vopred vyvracia argumentom, že ide o kompozitá, v ktorých pred /w/ predchádza morfématická hranica (Touratier, 1971, s. 258).

Toto /w/ by sa však dostalo do opozície voči fonéme /k^w/ na báze znelosti. Touratierovu argumentáciu prijíma aj X. Mignot (1975). Hláska [w] by podľa neho mohla odkazovať na **jedinečnú fonému** alternujúcu viditeľne vo všetkých možných variantoch len v prípade slov *nix* / *niuis* / *ninguit*. Realizácia [k] v *nix* je výsledkom dvojitej neutralizácie – medzi zaokrúhlenou – nezaokrúhlenou v pozícii pred konsonantom a súčasne medzi znelou a neznelou pred neznelou spoluhláskou s; v ostatných prípadoch je [w] realizáciou vokalickej fonémy /ū/ (Mignot, 1975, s. 212).

Najdôležitejšie argumenty proti takémuto riešeniu sumarizujú P. Flobert (1987) a S. Giannini (1987). Spochybňujú najmä predpokladanú bilabiálnosť a znelosť fonémy /w/ (o bilabiálnosti napr. Flobert, 1987, s. 110). Pre klasické obdobie sa totiž už predpokladá spirantická, pravdepodobne labiodentálna výslovnosť; znelosť /w/ spochybňuje Giannini odkazom na spojenie /s/ + /w/, v ktorom sa /s/ znelostne nespodobuje podľa nasledujúcej fonémy, tzn. /w/ sa nespráva tak ako iné znelé spoluhlásky (Giannini, 1987, s. 244).

Ak francúzski autori neprijali *gu* ako fakultatívny variant /g/, tak autori A. M. Devine a L. D. Stephens túto možnosť pripúšťajú – uvažujú o **fonoštylistickom**, prípadne **dialektovom variante** (Devine – Stevens, 1977, s. 50), aj keď sa napokon priklonia k fonematickému statusu /g^w/.

Preto ak hodnotíme /g^w/ ako plnohodnotnú, normálnu fonému, čo je podľa nás najsprávnejšie, môžeme uviesť tieto najdôležitejšie argumenty v jej prospech: neutralizácia *gu* – *g* symetrická s *qu* – *c* a opora v celom systéme okluzív stojacom na korelácii znelosti, existencia minimálneho páru *linguas linquas, anguina anquina*, avšak len na základe vymedzenia podľa pražskej školy, lebo ide o slová z rôznych slovných druhov. Treba pridať aj argument z Foundations of Latin (Baldi, 2002, s. 292) proti hodnoteniu [gw] ako kombinatórneho variantu ku /g/ v pozícii po /n/, pretože po nazále sa nemusí vyskytovať len *gu* ale aj čisté *g*, napr. *tingo*.

Ako vidno, otázka statusu /g^w/ vyvolala viacero reakcií a môžeme povedať, že ich inicioval práve prof. Horecký. Objavili sa však až viac ako 20 rokov po J. Horeckom a väčšinou už v prepojení na generatívnu metódu. Brandsteinova Kurze Phonologie z r. 1951 tejto otázke nevenuje priestor a H. H. Janssen vo svojej štúdii z r. 1956 venovanej latinskému *qu* a *gu* naopak hovorí o bifonematickom charaktere týchto foném.

Napokon však sám prof. Horecký, zdá sa, svoje hodnotenie /g^w/ ako fakultatívneho variantu prehodnotil, ako nasvedčuje štúdia Das phonologische System im klassischen Latein z roku 1973. Tu už hovorí o fonematickom páre /qu – gu/ a o samostatnej fonéme /gu/ (Horecký, 1973, s. 99). K svojim argumentom z r. 1949 sa nevracia.

6.4. Niektoré ďalšie Horeckého podnety k hodnoteniu latinských foném

Tak ako štrukturalistická metodológia umožnila Horeckému spochybniť fonematický status labioveláry /g^w/, rovnako mu umožnila aj predložiť návrh na monofonematické

hodnotenie spoluhláskovej skupiny *sw*, <*su*> (*suavis*, *suadeo*). Starostlivo prepracovaný pohľad na túto spoluhláskovú skupinu prináša monografia A. M. Devinea a D. Stephensa *Two Studies in Latin phonology*, časť venovaná labioveláram. Autori dokážu spoľahlivo určiť status tejto skupiny len pre vulgárnu latinčinu, v ktorej spoluhláskovú skupinu /*sw*/ treba hodnotiť polyfonematicky. Jej status v klasickom období zostáva podľa nich diskutabilný, aspoň čiastočne však možno uvažovať aj o jej monofonematickom vyhodnotení (Devine – Stephens, 1977, s. 79 – 81).

Zo synchronného hľadiska zaujímavo vyzerajú latinské polosamohlásky *j*, *v*, ktoré sa obvykle (diachrónne) hodnotia ako kombinatórne varianty k vokalicickým fonémam /*i*/ a /*u*/. Uplatnením Trubeckého pravidiel o rozlišovaní foném a variantov foném J. Horecký dokazuje, že synchronne sa prejavujú ako samostatné fonémy.

Konsonanticky vymedzené /*w*/ potom automaticky kladie do vzťahu k fonéme /*f*/, čo mu umožňuje existencia minimálnych párov, napr. *fās* – *vās* (Horecký, 1949, s. 27). Preverovaním kombinačných a distribučných vlastností /*w*/ však zisťuje, že /*f*/ a /*w*/ nepredstavujú taký pár ako napr. v slovenčine, nie je medzi nimi taký istý protiklad znelosti ako v rade okluzív. Kým /*f*/ spôsobuje znelostnú asimiláciu tak ako neznelé okluzívy, /*w*/ sa správa inak, tzn. nespôsobuje znelostnú asimiláciu tak ako znelé okluzívy: *adpareō* > *appareō*, *adfuisse* > *affuisse*; *adgerō* > *aggerō*, ale *adveniō* zostáva *adveniō*. Aj toto svoje stanovisko však J. Horecký koriguje v štúdiu z roku 1973 a prv spochybnenej znelosti /*w*/ pripisuje dištinktívnu funkciu (Horecký, 1973, s. 99).

7. Záver

So zrodom modernej fonológie sú spojené dva významné podnety, ktoré mohli využiť lingvisti pre opis latinského fonologického systému: prvým bol štrukturalizmus a druhým generatívna metóda. Ján Horecký tvorivo reagoval na oba tieto podnety. Jeho komplexný synchronný pohľad na latinský fonologický systém premietnutý do podoby monografie bol ojedinelý nielen vo svojom čase, ale zostal takým dodnes. Svojou monografiou otvoril niekoľko otázok, na ktoré hľadať odpoveď je výzvou aj dnes.

LITERATÚRA

ALLEN, Sidney W.: *Vox Latina. A Guide to the Pronunciation of Classical Latin*. Cambridge: University Press 1965.

BALDI, Philip: *The Foundations of Latin*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 2002. 534 s.

BRANDENSTEIN, Wilhelm: *Kurze Phonologie des Lateinischen*. In: F. Altheim, *Geschichte der lateinischen Sprache*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 1951, s. 481 – 498.

DEVINE, Andrew M. – STEPHENS, Laurence D.: *Two Studies in Latin phonology*. Saratoga, Calif.: Anma Libri 1977. 237 s.

DVONČ, Ladislav: Horecký, *Fonologia latinčiny*, Bratislava 1949. In: *Slovenská reč*, 1949/50, roč. 15, č. 7 – 8, s. 251.

FLOBERT, Pierre: *La réalité phonologique de /gw/ latin*. In: *Études de linguistique generale et de linguistique latine. Offerts en hommage a Guy Serbat*. Paris: Société pour l'information Grammaticale 1987, s. 103 – 112.

GIANNINI, Stefania: Per l'interpretazione fonologica delle labiovelari latine. In: *AIQN*, 1987, 9, s. 239 – 252.

HAUDRICOURT, d'André-Georges: Rezension von Horecký. In: *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* 1950, 46/2, s. 89.

HORECKÝ, Ján: K otázke geminát v latinčine. In: *Recueil linguistique de Bratislava*, 1948, roč. 1, s. 117 – 137.

HORECKÝ, Ján: *Fonologia latinčiny*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1949. 130 s.

HORECKÝ, Ján: Das phonologische System im klassischen Latein. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et orientalia*, 5. Red. L. Drozdík. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 97 – 102.

HORECKÝ, Ján: Sound Structure of Old Greek. In: *SKASE Journal of Theoretical Linguistics* [online], 2007, vol. 4, no. 1 [cit. 2010-19-01].

CHOMSKY, Noam – HALLE, Morris: *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row 1968.

JANSSEN, H. H.: qu et gu en latin. In: *Hommages à M. Niedermann*. Bruxelles: Latomus 1956, s. 184 – 190.

KENT, Roland G.: *The Sounds of Latin: A Descriptive and Historical Phonology*. In: *Language Monographs* 12. Baltimore: Waverly Press 1932. 216 s.

LASS, Roger: *Phonology. An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge: Cambridge University Press 1984. 362 s.

LEUMANN, Manu: *Lateinische Laut- und Formenlehre. Lateinische Grammatik. I*. München: Beck 1963. 391 s.

LÜDTKE, Helmut: Jan Horecký: „Fonologia latinčiny“. In: *Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft* 1952, 6, s. 341 – 343.

Magyar-szlovák összevető fonológia, 2006. Dostupná na WWW: tulipan.vjk.ppke.hu/modul/mcs012_PileckyMarcell.doc [cit. 2010-19-01]

MATASOVIĆ, Ranko: *Kratka poredbeno povijesna gramatika latinskoga jezika*. Zagreb: Matiča hrvatska 1997. 288 s.

MEISER, Gerhard: *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1998. 258 s.

MIGNOT, Xavier: Phonologie pragoise et phonologie générative dans la description du latin. *Bulletin de la société de linguistique de Paris*, 1975, 70, s. 203 – 231.

PAULINY, Eugen: *Slovenská fonológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 213 s.

PECIAR, Štefan: Horecký, *Fonologia latinčiny*, Bratislava 1949. In: *Slovo a tvar*, 1949, 3, s. 149.

SIHLER, Andrew L.: *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. New York – Oxford: Oxford University Press 1995. 686 s.

STURTEVANT, Edgar H.: *The pronunciation of Greek and Latin*. Philadelphia: Linguistic Society of America 1940.

ŠEFCÍK, Ondřej: Trubeckého „Schwesterreihen“ a jejich syntagmatické alternace. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university (Linguistica Brunensia)* A 50, 2002, s. 39 – 45.

TOURATIER, Christian: Statut phonologique de qu et gu en latin classique. In: *Bulletin de la société de linguistique de Paris*, 1971, 66, s. 229 – 266.

TOURATIER, Christian: *Linguistic et Latin*. In: *Langages, Revue trimestrielle*, 12e année, juin 1978, 50, s. 3 – 16.

VYKYPĚL, Bohumil: Nikolaj S. Trubetzkoy: *Russland – Europa – Eurasien*. Ausgewählte Schriften zur Kulturwissenschaft. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university (Linguistica Brunensia)* A 55, 2007, s. 353 – 356.

VYKYPĚLOVÁ, Tařána: Ján Horeckýs Phonologie des Lateinischen. In: Sborník prací Filofofické fakulty Brněnské university (Graeco-Latina Brunensia) N 10, 2005, s. 120 – 125.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

BIBLIOTHECA TEUBNERIANA LATINA (BTL 1). Latin Literature from the Roman Republic to the Imperial Period and Late Antiquity. CETEDOC Universitas Catholica Lovaniensis Lovanii Novi. Teubner Brepols 1999.

Latinské adjektíva charakterizujúce slovo *tep* v diele Caelia Aureliana a v modernej lekárskej terminológii

TOMÁŠ HAMAR

Ústav cudzích jazykov, Lekárska fakulta
Univerzita Komenského, Bratislava

LATIN ADJECTIVES THAT CHARACTERISE THE WORD “PULSE” IN THE WORK OF CAELIUS AURELIANUS AND IN THE MODERN MEDICAL TERMINOLOGY

Key words: Latin medical terminology, Caelius Aurelianus, Soranos of Ephesus, adjectives, pulse, history of medicine, history of medical terminology, methodical school of medicine

Caelius Aurelianus was a Roman citizen who lived in the fifth century AD. He came from the African province Numidia from the town called Sicca. His literary work was not original; he translated the treatises by Soranos of Ephesus from classical Greek into the Latin language (at the turn of the first and second centuries AD). Both these writers dealing with medical issues were the representatives of the methodical school of medicine. The name of the school was derived from the method of classification of diseases according to the symptoms. One of the main diagnostic means in the works of Caelius Aurelianus entitled *Acutorum morborum libri III (Three Books on Acute Diseases)* and *Chronicorum morborum libri V (Five Books on Chronic Diseases)* is the observation of the patient's pulse. The text includes a large number of adjectives describing in more detail the individual aspects of the human pulse which represent the roots of modern classification of the pulse in contemporary medical terminology.

1. Úvod

Súčasná latinská lekárska terminológia, rovnako ako aj celá moderná tzv. západná medicína, je postavená na základoch lekárskeho umenia v antike. Používa sa v bežnej lekárskej praxi, ako aj v medicínskom výskume, a to nielen z úcty ku kultúrnym koreňom lekárstva, ale najmä vzhľadom na svoju nadnárodnosť a exaktnosť. Používajú ju odborníci z oblasti medicíny, ktorí presne vedia, čomu zodpovedajú jednotlivé termíny v dnešnej medicínskej realite. Používajú ju lekári ako nástroj svojho jasného dorozumievania sa, presného pomenovania, jednoznačného rozlišovania. Úlohou klasického filológa v službách medicínskej terminológie je nabrúsiť tento nástroj a pripraviť na efektívne použitie. Je dôležité sledovať vývoj jednotlivých termínov, nájsť ich pôvod v klasickej antickej literatúre, zdôvodniť, prečo práve tieto termíny prežili lexikálnu evolúciu a zachovali sa až do súčasnosti vo svojej pôvodnej podobe. Chápanie princípov a súvislostí vo vývoji odbornej terminológie je nevyhnutnou podmienkou pre zachovávanie jej kontinuity. Pretože asi žiadna iná veda nenapreduje tak rýchlo ako medicína – denne sa vyskytujú nové ochorenia, spôsoby liečby etc. –, je úlohou filológa reagovať

na tieto zmeny aj v oblasti terminológie. Žiadať totiž od lekára, aby vytváral relevantné pomenovania (keďže v medicínskej terminológii je tendencia eliminovať eponymá), je rovnako absurdné ako žiadať od filológa, aby liečil. Jednou z najstarších diagnostických metód v lekárstve je určovanie pulzu pacienta. Jej hojná aplikácia a opisy v lekárskej literatúre sú podmienené aj skutočnosťou, že táto metóda si nevyžaduje zvláštnu prístrojovú ani materiálovú vybavenosť a je aplikovateľná aj v náročnejších podmienkach. Z tohto dôvodu sa môj príspevok venuje práve tejto diagnostickej metóde a porovnaniu adjektív charakterizujúcich slovo *tep* v súčasnej terminológii s adjektívami, ktoré sa nachádzajú v diele Caelia Aureliana. Táto komparácia nám ozrejmí, či a nakoľko slovná zásoba, ktorú používal Caelius Aurelianus, bola relevantná pri vývoji súčasnej kardiologickej latinskej terminológie.

2.1. Metodická lekárska škola

Metodická škola medicíny (gr. Μεθοδικοί) bola staroveká lekárska škola v antickom Grécku a Ríme. Dejiny školy sa začínajú jej zakladateľom Themisonom Lakedaimonským približne v roku 50 pred n. l. a vrcholia v Soranovom diele (porov. ďalej). Rovnako ako mnoho iných antických škôl bola značne eklektická, čo sa týka náuky a pôvodu jej učenia (Meyer-Steineg, 1916). Do svojej náuky prebrala množstvo elementov z učení iných lekárskejších škôl a tiež predsokratovské náhľady na svet. Jej náuka je postavená na presvedčení, že všetky veci sveta, a to tak materiálne, ako aj nemateriálne, pozostávajú z atómov, ktoré sú nemenné, na tesno vedľa seba naskladané, neviditeľne malé a rozdielne čo do tvaru a veľkosti. Každá zmena vo svete, všetko, čo vzniká a zaniká, je v konečnom dôsledku len preskupovanie atómov.

Na základe týchto prírodno-filozofických teórií vyvinuli predstavitelia metodickej školy atomárno-mechanický koncept chorôb a definovali chorobu ako poruchu pohybu atómov v organizme, spôsobenú ich nevhodnou veľkosťou, tvarom alebo pohybom. Terapia teda pozostávala z obnovenia harmonického toku atómov. Metodická škola kládla väčší dôraz na spôsob liečby ochorení ako na anamnézu jednotlivých pacientov. Základnou myšlienkou bolo, že chorobu spôsobuje prerušenie normálnej cirkulácie atómov cez póry tela. Hlásali, že určenie príčiny ochorenia nemá súvis so spôsobom liečby a je postačujúce spozorovať niektoré z hlavných príznakov choroby. Ak je telo zasiahnuté viacerými chorobami, tak najzávažnejšia choroba musí byť liečená ako prvá. Podľa učenia metodickej školy existujú tri základné druhy chorôb. Prvý druh chorôb je spôsobovaný stavom, keď sú póry tela príliš uvoľnené a nastáva *status laxus* (ochabnutý stav), ktorý vedie k hypersekrécii, čiže nadmernému vylučovaniu telesných tekutín. Druhý typ chorôb je spôsobovaný stavom, keď sú póry príliš napnuté. Vtedy nastáva *status strictus* (napätý stav), čo vedie k hyposekrécii, čiže nedostatočnému vylučovaniu telesných tekutín. Posledný druh chorôb je charakterizovaný kombináciou predchádzajúcich stavov, keď nastáva *status mixtus* (zmiešaný stav), ktorý však nie je stavom harmónie tela, ale sa vyznačuje striedavo hyposekréciou a hypersekréciou. Tieto druhy chorôb rozdeľovali ďalej na akútne, chronické, zhoršujúce sa, stabilné a zlepšujúce sa. Každý z uvedených druhov chorôb si vyžadoval špecifický spôsob liečby. Pozorovanie choroby, určenie, do ktorej z týchto kategórií patrí, a nastavenie správnej liečby na základe tejto kategorizácie sa nazýva „metóda“ (gr. μέθοδος). Metodická škola nemôže byť spájaná s dogmatic-

kou školou, pretože metodici odmietli špekulovať o okultných veciach, a tiež nemohla byť spájaná s empirickou školou, pretože metodici verili, že pozorovanie experimentu je iba malou súčasťou lekárskej vedy (Šimon, 2009).

2.2. Soranos ako predloha Caelia Aureliana

Soranos, žijúci na prelome prvého a druhého storočia nášho letopočtu, bol grécky lekár pochádzajúci z Efezu – gréckeho mesta v Malej Ázii. Bol činný v Alexandrii, následne v Ríme a bol jedným z hlavných predstaviteľov metodickej lekárskej školy. O Soranovom živote vieme málo. Podľa gréckej byzantskej encyklopédie zvanej Souda, pochádzajúcej z desiateho storočia, bol Soranos synom Menandra a Phoebe a bol činný ako lekár v Alexandrii a Ríme za čias Trajana a Hadriána (98 – 138). Obdobie jeho života sa dá aspoň v hrubých rysoch načrtnúť zo sekundárnej literatúry. Žil a písal¹ už za čias Archigena (koniec prvého storočia n. l.), ktorý vo svojom diele spomína Soranovo meno, a nežil už v čase, keď Galenos napísal svoje dielo *De methodo medendi* (v roku 178 n. l.). O jeho živote je ešte známe, že žil v Akvitánii (súčasné juhovýchodné Francúzsko), kde liečil kožné choroby, ktoré tam boli v tom čase značne rozšírené (Meyer-Steineg, 1916; <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/554792/Soranus-of-Ephesus>).

3. Osoba a dielo Caelia Aureliana

Caelius Aurelianus bol rímsky občan žijúci v piatom storočí nášho letopočtu. Pochádzal z africkej provincie Numídiá z mesta Sicca. O jeho živote sa toho vie veľmi málo; dokonca nie je známa ani skutočnosť, či bol praktizujúcim lekárom alebo iba autorom lekárskej literatúry. Pri skúmaní jeho diela je veľmi dôležitá skutočnosť, že jeho spisovateľská činnosť nebola originálna. Aurelianove diela sú latinským prekladom dnes už nezachovaných spisov v gréckom jazyku od lekára Sorana z Efezu. Soranos, a teda aj Caelius Aurelianus boli považovaní za vrchol metodickej lekárskej školy (Šimon, 2009).

Dielo Caelia Aureliana predstavuje vrchol odbornej spisby v období neskej antiky. Poskytuje nám bohatý zdroj informácií nielen o špecifikách latinského jazyka v neskej antike², ale aj o vyspelosti medicínskej terminológie. Jeho spisba je pozoruhodná aj tým, že predstavuje ukážku odborného prekladu z daného obdobia. Jeho najdôležitejšie dielo *Celerum passionum libri III (Tri knihy akútnych chorôb)* a *Tardarum passionum libri V (Päť knih chronických chorôb)* je prekladom nezachovaného Soranovho spisu Περὶ ὀξέων καὶ χρονίων πάθων. V tomto diele je opísané veľmi široké spektrum ochorení; pri niektorých z nich v snahe priblížiť ich podstatu čitateľovi uvádza autor aj grécky názov ochorenia. Obsahové ťažisko diela spočíva v symptomatológii jednotlivých ochorení. Autor sa sústreďuje na opis príznakov, vytyčuje priebeh choroby a dôsledne opisuje jej znaky, na základe ktorých je možné rozlíšiť chorobu od inej choroby s podobnými symptómami.

¹ Zo Soranových spisov sa nám zachovalo úplne len dielo Gynekológia a len názvy diel O farmácii a O duši.

² Latinčina, ktorou písal Caelius Aurelianus, už nie je považovaná za klasickú. Vyznačuje sa totiž špecifikami latinského jazyka, ktorý bol používaný v rímskej provincii Afrika (Vietmeier, 1937).

4. Adjektíva charakterizujúce pulz v diele Caelia Aureliana

Náuka o pulze a presný opis rôznych pulzov ako súčasť diagnostiky jednotlivých chorôb zohrávali v antickej medicíne významnú úlohu. V diele Caelia Aureliana sa nevyskytuje opis postupu, akým sa pulz meria, a tiež sa tu nevysvetľuje, ako sa od seba odlišujú jednotlivé druhy pulzov. Pri opisoch symptómov samotných chorôb sa takmer pri každej chorobe vyskytuje aj aspekt pulzu, na základe ktorého je možné určenie diagnózy. Na viacerých miestach sa tiež nachádzajú porovnania pulzov dvoch patologických stavov, ktoré majú množstvo spoločných príznakov, avšak odlišujú sa práve na základe pulzu pacienta. V nasledujúcej časti je opísaný rozdiel medzi pacientmi trpiacimi mŕtvicou a zmeravením: *Item ab apoplecticis haec discernitur passio, quod in ipsis parvus atque creber pulsus inveniatur et non ut in catalepticis maior atque percussibilis.* – Táto choroba sa dá rozlíšiť od mŕtvice tým, že pri zmeravení sa vyskytuje pulz slabý a častý a nie ako pri mŕtvici silnejší a výrazný. (*Tard. pass II, 5: CML VI 2, p. 598, 16*)

Zo skutočnosti, že text je zameraný na patologické stavy, vyplýva, že v texte sa prídavné mená bližšie určujúce tep zdravého človeka vyskytujú iba minimálne.

Zoznam adjektív, ktoré charakterizujú pulz v diele Caelia Aureliana, ich preklad do slovenského jazyka, miesto, na ktorom sa v diele nachádzajú, a patologický stav, pri ktorom sa vyskytujú.

<i>celer</i> rýchly	<i>Tard. pass V, 10: CML VI 2, p. 912, 10.</i>	zahnisávanie
<i>creber</i> hustý, často sa opakujúci	<i>Tard. pass I, 5: CML VI 2, p. 518, 16.</i>	šialenstvo
<i>debilis</i> slabý, vysilený, ochromený	<i>Cel. pass II, 1: CML VI 1, p. 132, 2.</i>	letargia
<i>deficiens</i> ochabujúci, slabnúci	<i>Cel. pass II, 14: CML VI 1, p. 192, 1.</i>	zápal pľúc
<i>demersus</i> ponorený, potopený, pohrúžený	<i>Cel. pass II, 32: CML VI 1, p. 244, 21.</i>	choroby srdca
<i>diminutus</i> zmenšený	<i>Cel. pass II, 3: CML VI 1, p. 140, 24.</i>	letargia
<i>densus</i> hustý	<i>Tard. pass III, 6: CML VI 2, p. 728, 9.</i>	ochabnosť
<i>deserens</i> opúšťajúci, zanechávajúci	<i>Cel. pass II, 32: CML VI 1, p. 244, 22.</i>	choroby srdca

<i>durus</i> tvrdý, silný, neústupný	<i>Cel. pass</i> II, 10: CML VI 1, p. 176, 22.	mŕtvica
<i>erectus</i> horlivý, živý, rozčúlený	<i>Cel. pass</i> I, 3: CML VI 1, p. 260, 32.	chorobné potenie sa
<i>fluens</i> plynulý	<i>Cel. pass</i> II, 32: CML VI 1, p. 244, 20.	choroby srdca
<i>formicabilis</i> mravenčiaci	<i>Cel. pass</i> II, 32: CML VI 1, p. 244, 21.	choroby srdca
<i>fortis</i> pevný, silný, trvalý	<i>Cel. pass</i> II, 14: CML VI 1, p. 190, 13.	zápal pohrudnice
<i>humectus</i> vlhký, mokrý	<i>Cel. pass</i> II, 10: CML VI 1, p. 176, 9.	chorobné zmeravenie
<i>humilis</i> nízky, malý	<i>Tard. pass</i> III, 1: CML VI 2, p. 680, 21.	astma
<i>imbecillis</i> slabý, bez sily, nedostatočný	<i>Cel. pass</i> II, 32: CML VI 1, p. 244, 20.	choroby srdca
<i>imbecillus</i> slabý, bez sily, nedostatočný	<i>Tard. pass</i> I, 5: CML VI 2, p. 518, 16.	epilepsia
<i>inaequalis</i> nerovný, nerovnaký, nestály	<i>Cel. pass</i> II, 2: CML VI 1, p. 136, 14.	letargia
<i>inanis</i> prázdny	<i>Cel. pass</i> II, 1: CML VI 1, p. 132, 2.	spánok v letargii
<i>inflatus</i> zdurený	<i>Cel. pass</i> II, 3: CML VI 1, p. 138, 11.	letargia
<i>inordinarius</i> nepravidelný	<i>Cel. pass</i> II, 32: CML VI 1, p. 244, 22.	choroby srdca
<i>latens</i> skrytý	<i>Cel. pass</i> II, 27: CML VI 1, p. 230, 10.	zápal pľúc
<i>magnus</i> silný, prudký	<i>Tard. pass</i> I, 4: CML VI 2, p. 466, 12.	epilepsia
<i>malignus</i> zlý, patologický	<i>Tard. pass</i> IV, 3: CML VI 2, p. 792, 26.	po podaní nesprávne pripraveného lieku

<i>obscurus</i> skrytý, nejasný	<i>Cel. pass</i> II, 32: CML VI 1, p. 244, 21.	choroby srdca
<i>ordinatus</i> pravidelný	<i>Cel. pass</i> II, 2: CML VI 1, p. 136, 15.	letargia
<i>parvus</i> malý	<i>Tard. pass</i> I, 5: CML VI 2, p. 516, 23.	šialenstvo, mánia
<i>percussibilis</i> výrazný	<i>Tard. pass</i> II, 5: CML VI 2, p. 598, 17	katalepsia, mŕtvica
<i>piger</i> lenivý	<i>Cel. pass</i> II, 1: CML VI 1, p. 132, 2.	spánok v letargii
<i>plenus</i> plný, silný	<i>Cel. pass</i> II, 10: CML VI 1, p. 176, 20.	mŕtvica
<i>rarus</i> zriedkavý	<i>Tard. pass</i> I, 5: CML VI 2, p. 518, 16.	epilepsia
<i>subinflatus</i> zdurený	<i>Cel. pass</i> I, 6: CML VI 1, p. 50, 17.	letargia
<i>submersus</i> ponorený, potopený, pohrúžený	<i>Cel. pass</i> I, 3: CML VI 1, p. 42, 25.	frenitída
<i>tremulus</i> chvejúci sa, trasúci sa	<i>Cel. pass</i> II, 32: CML VI 1, p. 244, 21.	choroby srdca
<i>vehemens</i> prudký, silný, mocný	<i>Tard. pass</i> I, 5: CML VI 2, p. 518, 16.	šialenstvo
<i>velox</i> rýchly	<i>Cel. pass</i> II, 4: CML VI 1, p. 142, 13.	letargia

Caelius Aurelianus v celom svojom diele použil dovedna tridsaťšesť adjektív, ktorými bližšie charakterizuje slovo *puls*. Z gramatického hľadiska sú veľmi rozmanité. Vyskytujú sa medzi nimi adjektíva prvej a druhej deklinácie (*parvus*), adjektíva tretej deklinácie (*inanis*), prídavné príslovky prítomnej činnosti (*vehemens*), prídavné príslovky minulého času (*submersus*). To, že Caelius Aurelianus nepoužíval ustálenú terminológiu, sa prejavovalo okrem iného aj používaním množstva zameniteľných synonym: napríklad tachykardia je vyjadrovaná ako *pulsus velox*, *pulsus celer*, *pulsus vehemens* aj ako *pulsus erectus*. Neustálenosť terminologického systému indikuje aj používanie deklinačných alternatív toho istého adjektíva – *imbecillis*, *imbecillus*, ako aj použitie adjektív, ktoré majú rovnaký slovotvorný základ a odlišujú sa od seba len predponou, nie však významovo – *demersus* a *submersus*.

Niektoré z adjektív sa dajú usporiadať do antonymických párov, ktoré môžeme rozdeliť na dve skupiny. Jeden typ dvojice antónym predstavuje dva protichodné patologické stavy pulzu ako napríklad *debilis – erectus, parvus – magnus, rarus – frequens*. Druhý typ antonymickej dvojice je tvorený adjektívom označujúcim normálny pulz zdravého človeka a adjektívom označujúcim pulz patologický, napríklad *ordinatus – inordinatus*. Tento sa vyskytuje zriedkavo, pretože opisy nepatologických stavov sa v texte vyskytujú len v nepatrnom množstve a rozsahu. Na základe analógie sa však dajú dedukovať aj termíny označujúce normálny zdravotný stav, ktoré sa v texte priamo nevyskytujú: napríklad prítomnosť pojmu označujúceho nerovnomerný pulz (*pulsus inaequalis*) indikuje, že pravidelný pulz bol označovaný ako *pulsus aequalis*. Neprítomnosť pojmu *aequalis* je daná skutočnosťou, že autor ho nepotreboval dať do kontrastu pri opise symptómov niektorej z chorôb.

Jednotlivé druhy pulzov sa vyskytujú na viacerých miestach a sú považované za symptómy rôznych ochorení. Medzi najčastejšie používané adjektíva pri opise pulzu patria adjektíva z bežnej slovnej zásoby – *magnus, celer, parvus* a *imbecillus*; na druhej strane sú zriedkavé adjektíva, ktoré sú expresívne – *piger* alebo *formicabilis*.

Zriedkakedy sa vyskytuje pri opise pulzu iba jedno prídavné meno, oveľa častejšia je pulz špecifikovaný kumuláciou adjektív. Ako príklad uvádzam opis pulzu pri ochorení srdca: *At vero, si iam fuerit praesens, sequitur aegros articularum frigidus torpor, aliquando etiam omnium crurum vel manuum aut totius corporis, pulsus densus, celer, parvus, imbecillis, inanis et quasi fluens, increscente passione etiam demersus, obscurus, tremulus et formicabilis et inordinatus ac deserens...* – Ale keď už je prítomná [choroba], nasleduje u chorých studené stuhnutie údov, niekedy aj oboch nôh, aj rúk alebo aj celého tela, hustý, rýchly, slabý, prázdny a takmer splývajúci pulz, pri zhoršujúcej sa chorobe dokonca ponorený, skrytý, chvejúci sa a mravenčiaci a nepravidelný a ustávajúci. (*Cel. pass. II, 32: CML VI 1, p. 244, 18 – 22*).

Okrem adjektív používa Caelius Aurelianus na špecifikáciu pulzu slovesá: *pulsus exsurgit* – (pulz vystupuje, *Tard. pass. IV, 3: CML VI 2, p. 796, 15*) a podstatné mená, pri ktorých sa slovo *pulz* nachádza v pozícii nezhodného prívlastku: *obscuritas pulsus* (skrytosť pulzu, *Tard. pass. I, 1: CML VI 2, p. 432, 8*). Tieto podstatné mená, ktoré vyjadrujú kvalitu pulzu, sú spodstatnené adjektíva a ich výskyt v texte je v porovnaní so samotnými adjektívami zriedkavý. Nie veľmi hojne, ale predsa sa v Caeliovom diele nachádzajú aj prirovnania vyjadrujúce kvalitu pulzu. Napr. *pulsus creberrimus atque submersus et tremulus et imbecillis, aliquando etiam deficiens et in similitudinem oleo defecti luminis marcescens* (veľmi častý, skrytý, vibrujúci a slabý pulz, ktorý niekedy úplne prestáva a mizne, ako zhasína lampa, keď sa minie olej; *Cel. pass I, 3: CML VI 1, p. 42, 24*).

5. Súčasný pohľad na určovanie pulzu z hľadiska lekárskej terminológie

Vyšetrovanie kardiovaskulárneho systému v súčasnej medicíne sa začína vyšetrovaním periférneho arteriálneho pulzu. Pri vyšetrovaní pulzu si lekár musí všimáť viacero ukazovateľov. Patria sem frekvencia pulzu, rytmus pulzu, objem pulzu, rýchlosť výstupu a poklesu pulzovej vlny a napätie pulzu. Na základe spomínaných aspektov sú

jednotlivé druhy pulzov rozdelené do skupín a pomenované latinskými adjektívami. Slovenské pomenovania jednotlivých druhov pulzov sú zvyčajne uvádzané len v rámci ich definícií, občas sa neuvádzajú vôbec. Prehľad adjektív označujúcich jednotlivé druhy pulzov a ich definícií (Takáč a kol., 1998):

Frekvencia pulzu

p. frequens u dospelého jedinca viac ako 90 tepov za minútu, tachykardia
p. rarus menej ako 60 tepov za minútu, bradykardia

Rytmus pulzu

p. regularis pravidelný pulz
p. irregularis nepravidelný pulz
p. bigeminus slabší úder nasleduje po kratšom intervale od normálneho pulzu

Objem pulzu

p. magnus veľký objem pulzu
p. altus je synonymom pre *p. magnus*
p. parvus malý objem pulzu
p. plenus plný pulz
p. vacuus pulz s malou náplňou
p. filiformis pulz s malou náplňou
p. paradoxus je pulz, pri ktorom jeho náplň počas inšpiria klesá a počas expíria sa zvyšuje
p. inaequalis je pulz, pri ktorom sa objem pulzu mení od systoly k systole
p. alternans je pulz vyznačujúci sa pravidelným striedaním pulzu s väčšou a menšou náplňou

Rýchlosť výstupu a poklesu pulzovej vlny

p. tardus je pulz, pri ktorom je vrchol pulzovej vlny zmenšený, vyskytuje sa neskôr v systole a dlhšie trvá
p. bispheriens je pulz, ktorý má dva zárezy na vrchole systoly

Napätie pulzu

p. durus je pulz, pri ktorom je nutné vynaložiť vysoký tlak na to, aby sa palpovaná cieva úplne zatlačila a aby sa prerušila pulzová vlna
p. mollis je pulz, pri ktorom nie je nutné vynaložiť vysoký tlak na to, aby sa palpovaná cieva úplne zatlačila a aby sa prerušila pulzová vlna

V modernej lekárskej terminológii sa používajú na označovanie pulzu dvojslovné latinské pomenovania pozostávajúce zo slova *pulsus* (uvádza sa iba jeho abreviácia) a z jedného adjektíva. V prípade, že sa pri určovaní pulzu zohľadňuje viacero faktorov a latinský názov by bol vytvorený kumuláciou adjektív, názov sa nahrádza eponymom. Napr. „*p. frequens, altus et celer* – Corriganov pulz“ (Takáč a kol., s. 75).

6. Záver

Zatiaľ čo tachykardia sa v modernej lekárskej terminológii označuje ako *p. frequens*, u Caelia Aureliana tento pojem nenachádzame. Na označenie zrýchleného pulzu používa rovnocenne termíny *p. celer*, *p. creber*, *p. erectus*, *p. velox*, *p. densus*. Pomalý tep je označovaný v súčasnosti ako *p. rarus*. Rovnaký termín je používaný aj Caeliom Aurelianom, avšak tento, zrejme na označenie jeho extrémnej formy, používa aj expresívne adjektívum *piger*. Pri Caeliovom adjektíve *humilis* nie je jasné ani zo samotného významu adjektíva (nízky, malý), ani z jeho kontextuálneho používania, či charakterizuje nedostatočnú frekvenciu alebo nedostatočný objem pulzu. Prídavné meno *regularis* sa v Caeliovom diele nevyskytuje a je zastúpené jediným synonymom – *ordinarius*. Analogicky sú vytvorené antonymá týchto dvoch adjektív: *irregularis* v súčasnej terminológii a *inordinarius* u Caelia Aureliana. V súčasnosti používané termíny na označenie pulzu s veľkým objemom sú *p. magnus* a *p. altus*. Caelius Aurelianus vo svojom diele výraz *p. altus* nepoužíva, avšak okrem *p. magnus* používa ešte aj synonymné výrazy: *p. vehemens*, *percussibilis*, *inflatus* a *subinflatus*. Moderné výrazy pre rôzne intenzity zníženého obsah pulzu sú *p. parvus*, *p. vacuus* a *p. filiformis* – a rovnako ako v modernej terminológii aj u Caelia Aureliana predstavujú tieto prídavné mená najobsažnejšiu skupinu prídavných mien charakterizujúcich pulz chorého: *deficiens*, *demersus*, *desevens*, *formicabilis*, *imbecillis*, *imbecillus*, *latens*, *obcurus*, *parvus*, *submersus*, *deminutus*. Špeciálne typy pulzov, na ktorých meranie sú potrebné moderné prístroje, sa samozrejme v diele Caelia Aureliana nevyskytujú, ale pri ich tvorbe sa zohľadňoval morfológický systém latinsko-gréckej medicínskej terminológie: *p. paradoxus*, *p. alternans* a *p. bispheriens*. Výrazy *p. inaequalis*, *p. tardus* a *p. durus* sa nachádzajú v Caeliovom diele a predstavujú nezmenené príklady v rámci kontinuity latinskej lekárskej terminológie.

Z frekvencie a variability prídavných mien vyskytujúcich sa v diele Caelia Aureliana vyplýva, že pozorovanie tepu pacienta zohrávalo veľmi dôležitú úlohu v diagnostických postupoch metodickéj lekárskej školy. Skutočnosť, že prídavné mená netvorila pevný terminologický systém, poukazuje na fakt, že pri písaní mal autor na zreteli nielen obsahovú stránku lekárskeho spisu, ale snažil sa aj o to, aby jeho preklad pôsobil pre čitateľa plasticky a pútavo. Aplikačná hodnota historického prístupu v odbore latinskej lekárskej terminológie v tomto prípade tkvie v skutočnosti, že nám umožňuje historicky zdôvodniť relevantnosť jednotlivých termínov používaných v súčasnej lekárskej vede.

LITERATÚRA

- BENDZ, Gerhard: Emendationen zu Caelius Aurelianus. Lund: Gleerup 1954. 171 s.
BENDZ, Gerhard: Studien zu Caelius Aurelianus und Cassius Felix. Lund: Gleerup 1964. 145 s.
CAELIUS AURELIANUS: Akute Krankheiten. Chronische Krankheiten. G. Bendz (ed.), I. Pape (transl.). Berlin: Akademie Verlag 1990 – 1993 (CML VI, 1-2).
EISENMENGER, Ursula: Ausgewählte Kapitel zur Geschichte der antiken Medizin in Griechenland und Rom. Wien 1990. 110 s.
MEYER-STEINEG, Theodor: Das medizinische System der Methodiker, eine Vorstudie zu Caelius Aurelianus 'de morbis acutis et chronicis'. In: Jenaer med. hist. Beiträge, Heft 7/8, 1916, s. 5 – 128.

ŠIMON, František: Terminologia medicinae antiquae. Beiträge zur Geschichte der medizinischen Terminologie. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika 2003. 94 s.

ŠIMON, František: Historia medicinae antiquae. Príspevky k dejinám antickej medicíny. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika 2009. 132 s.

TAKÁČ, Miroslav a kol.: Propedeutika vnútorného lekárstva. Martin: Osveta 1998. 307 s.

URSO, Anna Maria: Dall'autore al traduttore: Studi sulle Passiones celeres et tardae di Caelio Aureliano. Messina: Edas 1997. 166 s.

VIETMEIER, Karl: Beobachtungen über Caelius Aurelianus als Übersetzer medizinischer Fachausdrücke verlorener griechischer Schriften des methodischen Arztes Soranos von Ephesos. Münster, Westfalen: Universität, Dissertation 1937. 111 s.

K sémantike latinského *bonus, duenos*

MARTIN PUKANEC

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

ON THE SEMANTICS OF THE LATIN *BONUS, DUENOS*

Key words: historical semantics, etymology, classical philology, Indo-European studies, semantic change, genealogy of morality

The paper deals with the historical-semantic interpretation of the Latin word *bonus* “good” (in Very Old Latin *duenos*). The common good in the Indo-European society was understood as the good of the ruling class, the good of warriors. That is why also, e.g., the Common Slavic word *dobrŭ* “good” originally meant “brave, valiant”, and also *duenas* [gen. sg. f.], *duenom* [nom/acc. sg. n.] preserved in Faliscan (which is an Italic language closely related to Latin) meant “good, valiant”. As a consequence, the author of the paper connects the Latin word *bonus* with the Latin word *bellum* (in Very Old Latin *duellum*) “war, warfare” (which is possible etymologically), and with its derivative – the name *Bellōna* (anciently *Duellona*) “Roman goddess of war”. Based on the fact that *Bellona* was not a goddess of the war as a battle of noble hearts, but a goddess of a murderous and bloody war (she was named *Māter Sanguinis* “Mother of Blood, Bloodshed”), finding pleasure in horror and killing, the author, with the foregoing considerations in mind, contemplates a genealogy of Italic as well as Indo-European morality.

Všetky jazykovedné úvahy o význame morálnych výrazov prekračujú hranice jazykovedy. Sú niekde na pomedzí jazykovedy a filozofie. Cieľom tohto jazykovedného článku je aspoň malou mierou prispieť k riešeniu závažného filozofického problému genealógie morálky a sémantických zmien morálnych pojmov. Na začiatku štúdie predstavíme analýzu latinského slova *bonus* od významného nemeckého klasického filológa a filozofa 19. storočia F. Nietzscheho; štúdia je vlastne akýmsi komentárom k jeho intuíciam, všeobecne známym. Na základe interpretácie slova *bonus/duenos* a jeho pravdepodobného derivátu *bellum/duellum* a derivátu tohto derivátu *Bellona/Duellona* poukážeme na možný pôvodný význam apelatíva *bonus* v latinčine a stručne tiež na možnú príčinu jeho zmeny.

Friedrich Nietzsche vo svojom diele *Genealógia morálky* uvádza: „Das lateinische bonus glaube ich als „den Krieger“ auslegen zu dürfen: vorausgesetzt, daß ich mit Recht bonus auf ein älteres duonus zurückführe (vergleiche bellum = duellum = duen-lum, worin mir jenes duonus erhalten scheint). Bonus somit als Mann des Zwistes, der Entzweiung (duo), als Kriegsmann: man sieht, was im alten Rom an einem Manne seine „Güte“ ausmachte“ (1968, s. 278). [V českom preklade V. Koubovej: „O latinském bonus se domnívám, že je lze vyložit jako „válečník“: za předpokladu, že právem odvozuji

bonus ze staršieho duonus (srovnej bellum = duellum = duen-lum, v němž se mi zdá ono duonus obsaženo). Bonus tedy jakožto muž sváru, rozdvojení (duo), jako válečník: vida, v čem ve starém Římě spočívala „dobrota“ muže“ (Nietzsche, 2002, s. 20)]. Dnes už môžeme s istotou tvrdiť to, čo F. Nietzsche len predpokladal, a to, že *duonus* (i ešte archaickejšie *duenos*) je staršou formou latinského *bonus*. Starobylé latinské *duenos* je doložené napríklad už vo všeobecne známom nápise Duenos z roku cca 500 pred n. l. (tak napr. Szemerényi, 1999, s. 326). Interpretácií tohto nápisu je viac ako 50 a žiadne dve z nich nie sú úplne rovnaké (Gordon, 1983, s. 77), z nápisu je však zrejmé aszda aspoň to, že *duenos* „dobrý“ stojí proti *malos* „zlý“ (*DVENOS MED FECED EN MA-NOMEINOM DVENOINE MED MALOS TATOD*).

A. Ernout a A. Meillet vo svojom etymologickom slovníku Dictionnaire étymologique de la langue latine uvádzajú, že latinské *bonus*, z *duenos*, *duonus* doložených v starej latinčine, znamenalo približne „odvažný“, ako napríklad aj grécke *ἀγαθός*, čím vlastne potvrdzujú Nietzscheho sémantickú intuíciu, pretože odvaha je vlastnosť par excellence bojovníka. Na dôkaz tohto tvrdenia dokladajú „multae et bonae et firmae... legiones“ či „bonum etiam pro forti dicit Sallustius“. Latinské *bonus* býva často v zdvořitostných formulách, ako *vir bonus*, *bone vir* = ὦ γαθέ, a okrem toho tiež synonymom slova *magnus*. Substantívum *bonī* = οἱ ἀγαθοί atď. Medzi odvodeniny slova *bonus* zaraďujú jeho deminutívum *bellus* „pekny“, čo je známa jazyková spojitosť. Nietzscheho jazykovednú intuíciu však nepodporujú, pretože *duenos* dávajú do súvislosti s gótskym *taujan* „konať, vykonať“, *tewa* „poriadok“, gréckym *δύναμαι* „byť mocný; byť schopný, môcť“, védskym *dúvah* „úcta, oddanosť“ a *duvasyáti* „vzdáva úctu“, pričom tento posledný výraz naznačuje používanie v náboženskej oblasti; v náboženskom jazyku je slovné spojenie *di boni* pre Jupitera ap. (pozri 1932, s. 109 – 110). Teda nie *duo* „dva“. A. Walde pripúšťal ešte i spojitosť s *duim* (1910, s. 94), čo bol konjunktív od *dare* „dávať; obetovať (bohom); konať“.

Podobne etymologizuje J. Pokorny. Latinské *bonus* kladie k indoeurópskemu koreňu (*deu-* alebo *dou-*): *du-* vo význame približne „(nábožensky) uctievať, dávať, úctyhodný, mocný“, ktorý vidí v staroindickom *dúvas-* „dar, láskavosť“, *duvasyáti* „vzdáva úctu, uctieva, uznáva, odmeňuje“, *duvasyú-*, *duvōyú-* „uctievajúci, úctivý“, starolatinskom *duenos*, neskôr *duonos* a v klasickej latinčine *bonus* „dobrý“, a tiež v staroirskom *den* „zdatný, silný“, substantívum „ochrana“, latinskom *beō*, *-āre* „obšťať, obdarit“, *beātus* „blažený, šťastný“, no a k tomu potenciálne i v starosaskom *twīthōn* „dať“, stredodolnonemeckom *twīden* „vyhovieť, dať“, stredonemeckom *getwēdic* „poslušný, poddajný“. Uvádza tiež možný súvis s gréckym *δύναμαι* „byť mocný“ a germánskym **taujan* „robiť“ < * „byť mocný“, ktoré je v gótskom *taujan* a tak ďalej (pozri viac 1959, s. 218).

Indoeurópsky koreň možno teda rekonštruovať ako **d(h3)eu-* (*h3* je *o*-ová laryngála) a pôvodný adjektívny význam ako „nábožensky uctievať, dávajúci, úctyhodný, mocný, blažený a podobne“. Všetky tieto významy latinské *bonus* nezachováva. Zaujímavá je však paralela k uvedeným významom **d(h3)eu-* v iránskej Aveste, konkrétne v Jašte 5, kde sa hovorí, že obetné nápoje dobrým božským bytostiam ahurom nemôžu piť žiadni „nepriatelia, chorí, klamári, zbabelci, žiarlivci, ženy, tí verní, čo nespievajú gáthy, malomocní, ... slepí, hluchí, skazení, ničitelia, lakomci, ... slabí pre sväté slovo,

hrbatí, znetvorení, zlosynovia s hnilými zubami“ (pozri Jašt 5.92 – 5.93, in: Avesta, 1886 – 1896). Tieto negatívne vlastnosti majú byť príznačné pre vyznavačov zlých daé-
vov, opak pre vyznavačov dobrých ahurov, teda ahurské vlastnosti sú aj nábožensky
uctievajúci, dávajúci, mocný, zdatný, odvážny. Dobrým iránskym ahurom zodpovedajú
dobrí germánski ásovia (plurál v starej nórcine je *æsir*), božstvá vojny, stoja proti zlým,
démonickým vanom, patrónom mieru. Podobné, aj keď trochu modifikované delenie na
devov a asurov, vidíme tiež u Indov (k vlastnostiam daivím a ásurim pozri Bhagavadgí-
ta, 1991, s. 601 – 623).

Žiadne ďalekosiahle závery z uvedenej iránskej paralely vágneho indoeurópskeho vý-
znamu koreňa **d(h3)eu-* robiť, samozrejme, nemožno, ale takéto uvažovanie v starej in-
doeurópskej kultúre je určitým myšlienkovým východiskom, vďaka ktorému sa vari dá
chápať pôvodný pojem dobra. Spomenuli sme už, že A. Ernout a A. Meillet prisudzujú
na základe niektorých textov latinskému *bonus* význam „odvážny“, ktorý má aj grécke
ἀγαθός. Grécke *ἀγαθός*, ako uvádza Recko-Český slovník, znamenalo nielen „dobrý“,
ale aj „statný, mocný, chrabrý, zdarný, šľachetný, urodzený, riadny, zdravý, čestný“
(pozri Prach, 1998, s. 9), mohol to byť potom vlastne azda nejaký atribút príslušní-
ka vojenskej aristokracie, niekoho dobrého v pôvodnom zmysle slova. Táto sémantika
čiastočne presvitá aj v latinskom *bonus*. Latinsko-slovenský slovník uvádza jeho 12
významov (Špaňár – Hrabovský, 1998, s. 75), tieto však spolu nevelmi súvisia, aspoň
teda ak uvažujeme v súlade s myšlienkami F. Nietzscheho, a predovšetkým historicky,
pretože napríklad vzor antických cností Achilles *nebol ... milý, ba ani láskavý človek,
naopak, nesmierne prudký. Keď Trós mu objímal nohy, snažiac sa Achilla prosiť, ten
pečeň mečom mu preťal* (Homéros, 1962, s. 463). Niekoľko z oných 12 významov je
typických pre vojenskú aristokraciu: 1. „dobrý, vynikajúci“, 3. „udatný, smelý, odváž-
ny“, 5. „šľachetný, vznešený, dobrého pôvodu“, 6. „krásny, pôvabný“, 7. „bohatý“, 9.
„priaznivý, šťastný“, 10. „svieži, zdravý“; niekoľko pre vojenskú aristokraciu netypic-
kých: 2. „vhodný, spôsobilý, obratný, zbehlý, zručný“, 4. „užitočný, osožný“ a obzvlášť
8. „dobrotivý, láskavý, milostivý“; posledné dva významy sú z tohto hľadiska ťažko
identifikovateľné: 11. „poriadny, statočný, čestný, úprimný“, 12. „vlastenecký“.

Odlíšiť sémantické archaizmy od prípadných sémantických inovácií v plnej miere
nemožno, ale staré budú zrejme významy 7. a 9. (**d(h3)eu-* > *beātus* „šťastný, bohatý“
atď.; navyše antonymum *malus*, uvedené už na náipse Duenos, znamená nielen „zlý,
slabý, škaredý“, ale aj „biedny, nešťastný“, grécke *μέλεος*, ktoré mu bude zodpovedať,
je „biedny, nešťastný“) a určite minimálne 1. a 3., oba potenciálne súvisiace s vojenskou
aristokraciou, pretože iný italický jazyk, faliský, zachováva *duenas* (genitív singuláru
feminína) a *duenom* (nominatív/akuzatív singuláru neutra) vo význame tak „dobrý“,
ako aj „odvážny“. Tieto dva doklady uvádza pri hesle *bonus* Michiel de Vaan v slovníku
Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. Za odvodeniny slova
bonus považuje *bene* „dobre“, *bellus* „pekný“ a *benignus* „láskavý; štedrý“. Uvádza,
že *bellus* reflektuje deminutívum **duenelos* > **duenlos* > *duellos* > *bellos*, pričom to,
že ide o zdobneninu, vysvetľuje, prečo sa *bellus* pôvodne zvyklo vzťahovať na ženy
a deti, na mužov len ironicky, a pre spojenie *bonus* a *bellus* existujú i ďalšie argumenty
(2008, s. 73; pozri aj Ernout – Meillet, 1932, s. 110). Michiel de Vaan však počíta na
inom mieste tiež s možnosťou, že s latinským *bonus* súvisí dokonca aj *bellum* „voj-

na“, staršie *duellum*. Ak túto možnosť uznáme, je to pre sémantiku *bonus* mimoriadne závažné. Deriváty *bellum* sú, ako uvádza, *bellicus/duellicus* „vojnový, vojenský“, *Bellōna* „rímska bohyňa vojny“, nápis *Duelonai* (genitív singuláru), *perduellis* „nepriateľ vlasti“, *perduelliō* „vlastizrada“, *bellātor* „bojovník“ (*duellator*). Za doposiaľ najlepšiu etymológiu slova *bellum* považuje Pinaultovu interpretáciu, v ktorej sa predpokladá, že deminutívum **duenelo-* súvisí s *bonus*, a ak **duenelo-* znamenalo „celkom dobrý, celkom odvážny“, jeho použitie v kontexte vojny (*bella acta, bella gesta*) by sa mohlo chápať ako eufemizmus, ktorý viedol k významu „hrdinský čin, vojna“ pre podstatné meno *bellum* (2008, s. 70).

Za doposiaľ najlepší možno uvedený výklad považovať z toho dôvodu, že je hláskoslovne možný, problematická je však jeho sémantická stránka. Asi preto sa A. Ernout a A. Meillet uspokojujú pri hesle *bellum* iba s prostým konštatovaním „pôvod neznámy“ (1932, s. 103). Problematickosť sémantickej stránky je ešte znásobená tým, že nepochybnou odvodeninou apelatíva *bellum* je meno rímskej bohyne vojny *Bellōna* (tak aj *Pōmōna* „rímska bohyňa ovocia“ je od *pōmum* „ovocie“ atď.) a obraz Bellony priveľmi s dnešným chápaním dobra ako dobrotivosti a láskavosti nesúvisí. Bohyňa Bellona nebola totiž bohyňou vojny ako stretu vznešených a hrdinských duší ani vojny obrannej, vlasteneckej ap., lež bohyňou vojny vražednej a krvavej, prezývali ju dokonca *Māter Sanguinis* „matka krvi, krviprelievania“. Bola niekedy považovaná za Martovu ženu, inokedy za jeho sestru, v gréckej mytológii jej zodpovedala Enyó, ktorá bola obdobne spájaná s Aresom, prezývaným aj Enyalios. Enyó buď viedla jeho voz, alebo sa hnala do boja pred ním. Príznačná krutosť a zúrivosť, s ktorou v bitkách šírla hrôzu a des, ju odlišovala od Pallas Athény. Bola zobrazovaná s hrozivým výrazom v tvári a vlasmi divoko vlajúcimi sem a tam, s bičom v ruke a ozbrojená štítom a kopijou. V Ríme dal bohyni Bellone vystavať chrám Appius Claudius, v ňom sa schádzal senát, keď sa malo vypočúť posolstvo nepriateľskej mocnosti alebo keď sa rozhodovalo, či má byť nejaký vojvodca poctený triumfálnym vjazdom do mesta. Bellona sa obyčajne zobrazovala so štítom v jednej ruke, v druhej držala fakľu, kopiju alebo bič, na hlave mala helmu, občas trúbila na poľnici či vydávala vojnový pokrik, alebo sa rútila do boja. Najväčšou zvláštnosťou boli slávnosti, ktoré sa slávil na jej počesť. Jej kňazi bellonarii i rôzni dobrovoľníci (zvaní *fānāticī* z *fānum* „chrám“) predstierali šílenstvo, pričom obrovskou rýchlosťou krútili hlavami a vykrikovali veštby. 24. marca, v deň, ktorý sa príznačne nazýval dňom krvi, si zúriivo rezali do svojich končatín, pričom ich krv striekala všade naokolo (pozri Murray, 1997, s. 162; Long, 1835, s. 197 – 198). Tertullianus dokonca píše, že zasvätení Bellone pili ľudskú krv (1854, s. 22).

Spojiť takúto Bellonu/Duellonu s výrazom *bellum/duellum* a *duenelos* „dobručký“ < *duenos* nie je jednoduché. Asi jediná možnosť, ktorá zostáva, je uvedený protiklad dobrých božstiev vojny proti zlým božstvám mieru. Ak by sme s germánskymi ásmi a iránskymi ahurmi stotožňovali indických asurov (také jednoduché to ale nie je, aj keď v jazykovej rovine im zodpovedajú), tak v Bhagavadgíte sa o vyznavačovi asurov píše, že uvažuje takto: „Dnes som získal toto bohatstvo a podľa môjho plánu nadobudnem ešte viac. Toľkoto mám teraz a v budúcnosti budem mať ešte viac. On bol mojím nepriateľom a ja som ho zabil; zabijem i ostatných svojich nepriateľov. Som pánom všetkých a som požívateľom, som dokonalý, mocný a šťastný. Som najbohatší, obklopený aris-

tokratickým príbuzenstvom. Nie je nikto, kto by sa mi vyrovnal. Budem konať obety, budem dávať milodary a budem sa radovať“ (1991, s. 615). Ak je práve toto starobylé indoeurópske „dobré konanie“, teda zabíjať nepriateľov a byť šťastný, tak Bellona mohla vari tiež byť z podobnej kategórie pôvodne dobrých indoeurópskych bohov, aj keď opäť treba zdôrazniť, že ide o vzdialenú a v prípade Indie aj pochybnú paralelu, keďže v čase vzniku Bhagavadgíty boli asurovia už „zlí“. Podobne však hovorí i Achilles jednému z Priamových synov predtým, ako ho zabil: *Aj ty, priateľu, umri! A načo tu nariekaš darmo? Patroklos predsa tiež zomrel, hoc značne bol od teba lepší. Konečne nevidíš azda, jak ja sám som krásny a veľký? Pochádzam z dobrého otca a božská ma zrodila matka...* (Homéros, 1962, s. 468). Takéto myslenie bolo jednoducho pre bojovníka najskôr prirodzené.

Morálne výrazy majú často pôvodné významy bojovnícke a potom sú zasiahnuté sémantickými zmenami. Tak napríklad aj slovenské *dobry* znamenalo pôvodne „odvážny, statočný“ (*dobrodruh* = „odvážny, statočný druh“), *mravný*, *mrav* sa spája s poľským nárečovým *narów* „zlozvyk (u koňa)“, *znarowiony* „skazený, tvrdošijný (o koni)“, ruským nárečovým *nórov* „svojhlavosť, tvrdohlavosť“, „jankovitosť (u koňa)“ (pozri Machek, 1971, s. 122, 378), a preto sa uvažuje nad východiskovými **ner-*, **nor-* vo význame „silná vôľa“, ktoré sú napríklad v litovskom *noreti* „chciet“ či pruskom *nertis* „zlosť“ (Brückner, 1970, s. 356), pričom všetko sa odvodzuje z indoeurópskeho **ner-* „životná sila, mužnosť, muž“, ku ktorému patrí aj waleské *nerth* „sila, moc“ a ďalšie výrazy (pozri Rejzek, 2001, s. 393), takisto *svätý* v mene *Svätopluk* neznamenal „svätý“ či *hrdý* bolo bojovnícke, a u južných Slovanov sa zmenilo na „zlý“ (pozri Králik, 2000), ďalej *ľútosť* bola v staroslovienčine „drsnosť, krutosť“ (pozri ESJS 7, 1997, s. 433), v ruštine dodnes *ljutovať* znamená „byť ľúty, páchať zverstvá“ a tak ďalej (pozri k tomu viac Pukanec, 2009). Môžeme potom zrejme s veľkou pravdepodobnosťou usudzovať, že ani latinské *bonus* pôvodne neoznačovalo niekoho vhodného, užitočného či dokonca dobrotivého a láskavého. Nazdávame sa, že jeho pôvodný význam bol najskôr „vynikajúci; odvážny; šťastný; bohatý“ a slovo označovalo príslušníkov vojenskej aristokracie či bojovníckej kasty. Len takto je sémanticky možné považovať *bellum* za príbuzné slovu *bonus* a v tomto kontexte treba chápať aj krvavú Bellonu ako „dobrú“ bohyňu.

Všetky úvahy v tejto štúdiu majú však, samozrejme, zmysel iba vtedy, ak uznáme, že *bellum* a *Bellōna* etymologicky súvisia s *bonus*, čo považujeme za pravdepodobné. Prečo a akým spôsobom dochádzalo potom k zmene, posunu významu, nie je možné spoľahlivo zistiť, pretože pôjde najskôr o dlhodobý a nelineárny proces. F. Nietzsche považoval za hlavnú príčinu tejto zmeny kresťanstvo, čo nepochybne je jedna z možností. Ak by sme ale vychádzali z akéhosi prastarého indoeurópskeho delenia bohov na božstvá vojny na jednej strane a božstvá hojnosti a mieru na strane druhej, čomu zodpovedala vojenská a hospodárska zložka obyvateľstva so svojimi morálkami, tak italská paralela germánskeho božského konfliktu ásov a vanov sa tradične vidí v mýtickej vojne bojovních Romulových Protorimanov s prosperujúcimi Sabinmi. Keďže vieme, že hneď po Romulovi mal nastúpiť na kráľovský trón Sabin Numa Pompilius, ktorý bol slávny svojou mierumilovnosťou, pôvod týchto zmien a počiatky vykoreňovania pojmu *dobra* ako zabíjania nepriateľov môžu siahať až do najstarších dejín rímskej civilizácie.

LITERATÚRA

Avesta. The sacred book of the Parsis. I – III. Ed. Karl Friedrich Geldner. Stuttgart: W. Kohlhammer 1886 – 1896.

Bhagavadgíta. Taková, jaká je. Praha: The Bhaktivedanta Book Trust 1991. 820 s.

BRÜCKNER, Aleksander: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna 1970. 808 s.

ERNOUT, Alfred – MEILLET, Antoine: Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Paris: Librairie C. Klincksieck 1932. 1108 s.

ESJS 7 – Etymologický slovník jazyka staroslověnského 7. kudití – luna. Hl. red. A. Erhart. Praha: Academia, Nakladatelství Akademie věd České republiky 1997, s. 381 – 446.

GORDON, Arthur E.: Illustrated Introduction to Latin Epigraphy. Berkley and Los Angeles: University of California Press 1983. 336 s.

HOMÉROS. Ílias. Prel. M. Okál. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1962. 618 s.

KRÁLIK, Ľubor: Urslawisch **grdb* und seine baltischen Parallelen. In: Studia etymologica Brunensia. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Etymologické symposium Brno 1999 (Slovanské etymologie v indoevropském kontextu). Ed. I. Janyšková – H. Karlíková. Praha: Euroslavica 2000, s. 305 – 310.

LONG, George (ed.): The Penny Cyclopaedia of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge. Volume VI. Bassantin – Bloemaart. London: Charles Knight 1835. 534 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1971. 868 s.

MURRAY, Alexander S.: Kdo je kdo v mytologii. Brno: Jota 1997. 304 s.

NIETZSCHE, Friedrich: Nietzsche Werke. Kritische Gesamtausgabe. Jenseits Von Gut Und Böse. Zur Genealogie Der Moral (1886 – 1887). Herausgegeben von Giorgio Colli und Mazzino Montinari. Sechste Abteilung. Zweiter Band. Berlin: Walter de Gruyter 1968. 436 s.

NIETZSCHE, Friedrich: Genealogie morálky. Prel. Věra Koubová. Praha: Aurora 2002.

POKORNY, Julius: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Band. Bern und München: Francke Verlag 1959. 348 s.

PRACH, Václav: Recko-český slovník. Vydání rozšířené o Attické tvary slovesné podle nápisů a rukopisů (Jaroslav Gustav Schulz). Praha: Vyšehrad 1998. 728 s.

PUKANEC, Martin: K etymologii slova *hrdý*. In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 5, s. 276 – 282.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice: Leda 2001. 752 s.

SZEMERÉNYI, Oswald J. L.: Introduction to Indo-European Linguistics. Oxford: Oxford University Press 1999. 352 s.

ŠPAŇÁR, Július – HRABOVSKÝ, Jozef: Latinsko-slovenský/slovensko-latinský slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1998. 1224 s.

TERTULLIAN: Apologetic and Practical Treatises. Vol. I. Oxford, London: J. H. Parker, J. G. F. and J. Rivington 1854. 548 s.

de VAAN, Michiel: Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. Leiden, Boston: Brill 2008. 826 s.

WALDE, Alois: Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung 1910. 1044 s.

Poznámky k Hruškovicovmu jazyku v jeho latinskej barokovej autobiografii Vita Samuelis Hruscowitz

ĽUDMILA OZÁBALOVÁ

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta
Univerzita J. Selyeho, Komárno

NOTES TO HRUŠKOVIC'S LANGUAGE IN HIS BAROQUE AUTOBIOGRAPHY

Key words: Slovak baroque, autobiography, Latin manuscript

The Latin handwritten prose by Samuel Hruškovic entitled Vita Samuelis Hruscowitz is of autobiographical nature. Hruškovic wrote it at the age of twenty five after his return from his academic studies in Wittenberg (from August 1717 till January 1720). The manuscript of the autobiography of Samuel Hruškovic can be found in the Library of Transcius in Liptovský Mikuláš. The booklet has the format 9.5 x 15.2 cm and is bound in hard paper covers mainly of yellowish brown colour, with ornamental brown leather corners in the shape of a right-angled triangle. At present it has 180 pages. The work with the Latin manuscript Vita Samuelis Hruscowitz was very complicated. It is a barely legible manuscript. The first hundred pages are considerably faded out and the words were very hard to decipher. Hruškovic usually respected the norm of classical Latin. He often abbreviated the words (there are various abbreviations), and he used capital letters when he wanted to underline the meaning.

Z latinského rukopisu Samuela Hruškovica Vita Samuelis Hruscowitz (1720) pripravila na vydanie, preklad J. Vilikovského z roku 1943 upravila, štúdiu a poznámky napísala Ľudmila Ozábalová. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského 2006. 176 s.

1. Úvod

Samuel Hruškovic (1. 4. 1694 Krupina – 1. 9. 1748 Banská Bystrica) bol významným barokovým básnikom, dramatikom, prozaikom, prekladateľom, editorom a evanjelickým cirkevným dejateľom. V poézii sa orientoval na latinské príležitostné verše a epigramy a najmä na slovenskú náboženskú lyriku. Hruškovicove vlastné piesne i preklady sa uplatnili v jeho dvoch nových vydaniach kancionála Juraja Tranovského Cithara sanctorum (Laubno, 1741, 1745). Z Hruškovicových dramatických pokusov sa spomína mytologická komédia o obrovi Polyfémovi (1710). Prozaickú tvorbu začínal slovenskými modlitbami a latinskými školskými dišputami O šťastí (B. Bystrica, 1717) a Dissertatio, continens explorationem spiritus Brendeliani (Wittenberg, 1719). Náboženským a cirkevným potrebám určil rukopisnú Agendu (1722) a vytlačený Katechismus D.M.L., ktorýž slove menší (Laubno, 1729). Najvýznamnejším Hruškovicovým prozaickým dielom je latinská rukopisná autobiografia Vita Samuelis Hruscowitz (Život

Samuela Hruškoviča, 1719 – 1720). Autor v nej zobrazil život chudobného študenta, priblížil domáce i nemecké školstvo a postoje ľudí, s ktorými sa stretol na svojej životnej púti (napr. portréty spolužiakov, učiteľov, wittenberských profesorov, učenca Mateja Bela a zbojníckeho vodcu Ordáša). V životopisných partiách autor vyslovuje svoje názory na niektoré aktuálne otázky (Minárik, 1984).

Text koncipoval tak, že odlišoval hlavný text (v rukopise je písaný väčším písmom) rozdelený na devätnásť kapitol, ku ktorým sú pripojené poznámky písané drobnejším písmom. Na tieto poznámky odkazujú v hlavnom texte písmená malej abecedy. Hlavný text sa dotýka podstatných životných udalostí autora, kým poznámky ho rozširujú.

2. Rétorické, štylistické a jazykové prostriedky

Hruškovic dokonale ovládal latinský jazyk. Vedel ním umelecky zobrazit' svoje aj cudzie životné príbehy, duševné rozpoloženie, nálady a city. Je dobrý rozprávač a štylista. V lyrizovanom naratívnom štýle konštruje pomerne nekomplikované vety a súvetia a vyhľadáva dosť jednoduché, ale pritom pôsobivé rétorické, štylistické a jazykové prostriedky. Z barokových antitéz sa uplatňovali v Hruškovicovej autobiografii mnohé protiklady.

1. Krása ducha – krása tela.

Samuel bol ako malý chlapec pekné dieťa. Časom krása pominula, lebo Boh chcel, aby Samuel hľadal iba duševnú krásu: „Quem Iesus amat, etsi multi creaturae placeat, pulcherrimus est“ (s. 27).

2. Božie úmysly – ľudské úmysly.

Božie úmysly sú vždy lepšie ako ľudské: „Illud in tota vita mea observavi, quod consilia mea, quae optima putabam, Deus semper turbaverit, et viam contrariam sit ingressus, qua longe melius aliquid quam optabam, mihi que utilius effecit et produxit“ (s. 47). A naozaj. Len čo vyšiel zo Štiavnic, mesto a dom, v ktorom býval, zachvátil mor: „Vix dum enim Schemnicio eram egressus, cum pestis in urbe grassari cepit, et domum in qua hospitabar, ita occupavit, ut praeter unicam puellulam, nemo superstes manserit“ (s. 91).

V čase, keď Hruškovic študoval v Banskej Štiavnici a zamýšľal odísť do Turieho Poľa za obživou, zadržal ho sám Boh: „Interea, cum eodem tenderem, atque ad pagum – Plesótz peruenirem, factum est, ut quasi diuinitus cohibitus ulterius progredi non potuerim, sed cum sociis Neosolium me e vestigio conferre, quod minime omnium cogitaueram, decreuerim ... Diuinam illam fuisse directionem manifesto cognoui“ (s. 103). Hruškovic chcel dokončiť trojročné akademické štúdium vo Wittenbergu, ale vôľa Božia bola iná: „... accepi litteras, quibus me Perillustris ac Generosus Dominus, David Spielenberger, pupillorum Perillustris quondam ac Generosi Domini Georgii Weiss ... tutor, ad Ephoriam eorumdem suscipiendam impense reuocabat (s. 156).

3. Ortodoxný luteranizmus reprezentovaný wittenberskou akadémiou – pietizmus reprezentovaný hallskou akadémiou.

Hruškovic bol rád, že neposlúchol rady tých, ktorí mu odporúčali hallskú akadémiu. Píše, že v Halle sa nevyučuje nič, čo by sa nebolo možné naučiť vo Wittenbergu, a to najčistejšie: „Non deerant, qui mihi Halensem commendarent Academiam, quorum consilia si fuissem secutus, sine dubio nullum passus fuissem defectum aut miseriam“ (s. 147).

Hallským radcom oponuje Ciceronovými slovami: „Ita stultissimum est ad descendum non optimam et minime infectam adire Academiam“ (s. 147).

V Halle sa Hruškovic na vlastné oči presvedčil o „nesmrteľnej“ nenávisti učiteľov a študentov voči Wittenberčanom, ktorí sa vôbec netajili tým, že ich hypotézy odporujú ortodoxnosti: „Quae fama et lectione de Halensibus perceperam, ea non aliter se habere, ipse demum expertus sum. Odium erga Vittembergenses non modo Professores, sed iuventus tota, plane immortale praeseferebant, et intemperanter ostendebant. Doctrinas et hypothesas suas orthodoxis aduersas non celabant, sed alii modeste et subdole excusabant, mihi que persuadere tentabant, alii crasse, et cum zelosa oppositarum thesium damnatione propugnabant“ (s. 160).

Hruškovic postavil do protikladu hallských a wittenberských učiteľov: „Doctores Theologiae Vitemberga habet singulares et exquisitissimos, et de Ecclesia Christi pridem praeclare meritis. Quivis eorum in sua, quam, profitetur, Theologiae specie, ita excellit, ut non modo Collegas suos superet, sed nec reliquis Germaniae Theologis cedat“ (s. 172).

Do ostrého protikladu postavil autor rektora banskobystrického gymnázia Mateja Bela a spolurektora Pavla Simonidesa: „Filius est magni illius Simonidis, qui diu religionis caussa terra marique iactatus, tandem celeberrimum et meritissimum Ecclesiae Neosoliensis Evangelicae nationis Bohemicae Pastorem egit ... Facundia singulari pollet, doctrinis autem Theologicis praeprimis instructissimus et eruditissimus est ... Et, si nulla alia essent merita, illud tamen solum maximum esset ac sufficiens, quod potiorum iuventutem ab opinionibus Belianis defendit, et gymnasium in vera orthodoxa doctrina, integro et laudabili statu hodiernum conseruavit“ (s. 116 – 117).

4. Slabé telesné zdravie – silný duch.

Keď Hruškovic študoval v Banskej Bystrici na gymnáziu za rektorstva Buria a Pilárika a dennodenne dochádzal k tetke do Radvane, ochorel z vyčerpania: „Sed, dum victu uterer misero (mendicando enim quaerebam) et iter Radvanio, ubi hospitabar apud materteram, in urbem quotidie faciendo defatigatus essem, post semestre spatium temporis, in morbum incidi et Carponam iterum redire coactus sum (s. 47).

Smrť sa nikdy nebál: „Veniat mors, pereat mundus ...“ (s. 46).

Hruškovicovi rodičia sa strachovali o synovo zdravie, ktoré si oslaboval veľkým študijným zápalom, a snažili sa zmeniť jeho životnú dráhu. Hruškovic sa napriek tomu stále vracal k duševnej práci a bez vedomia rodičov sa rozhodol odísť s niekoľkými mladíkmi z Krupiny študovať do Jelšavy: „... adolescentes aliquot Alnoviam discendi caussa proficisci constituerunt, quibus ego me clam adiunxi, et ita invitis insciisque parentibus diffugiens ...“ (s. 58). Zároveň dodáva: „Parentes mei ab hoc tempore parum vel nihil in studia mea, et victum quoque, vel amictum impenderunt“ ... (s. 59).

5. Telesný výzor – vzdelanie.

Wittenberský učiteľ Brendel bol ošklivý, drsný, ale vzdelaný: „Homo deformis facie, moribus autem et gestibus asperis et turpissimis, neminique acceptis, ut carnifici potius, quam erudito alieni Doctori videretur similior. Interim eruditione tanto elegantiori et solidiori gaudebat, in primis, Graeca, in qua cum nemine Vitembergae comparari poterat: omnibus enim linguae Graecae dialectis exacte sermocinari poterat“ (s. 167).

6. Nízky pôvod – vysoké spoločenské postavenie.

Ján Baltazár Wehrner z wittenberskej akadémie mal nízky pôvod, ale dosiahol veľkú vážnosť: „... ex ortu humili ad magnam dignitatem adsurrexit ...“ (s. 169).

7. Vedomosti – ľudské vlastnosti.

O riaditeľovi wittenberskej akademickej knižnice Hruškovic napísal, že bol veľmi učený, ale bojazlivý: „Talis est Magister Samuel Canuthus, Bibliothecae Academiae Praefectus, vir Graece et Latine doctissimus paullo tamen timidior, qui publice docere non sustinet, nec priuatim, si plures duobus aut tribus habeat auditores“ (s. 170).

8. Pozemský život – nadpozemský život.

Hruškovic zažil veľa nebezpečenstva, keď išiel z návštevy v Krupine do Jelšavy. Vkročil do hory a tam uvidel vojsko: „... audito etiam castrorum strepitu, pulsu tympanorum, et tubarum sonitu, ad latus diverto per incognitam siluam periculum evasurus“ (s. 66). Poradil sa s Bohom, lebo nebolo nádeje na ľudskú radu a pomoc: „Ego tamen credidi, Deum esse mecum, qui me, optato euentu mox exhilaraturus esset ...“ (s. 68).

Aj na Hruškovicovej ceste do Prešova bolo všade cítiť strach. Boh doprial študentom zostať v Prešove iba jednu noc. Hruškovic je presvedčený, že Boh konal správne: „Bene fecit Dominus omnia. Sit nomen eius benedictum in saecula“ (s. 84).

Z jednoduchých a pôsobivých rétorických a štylistických jazykových prostriedkov (trópov a figúr) sú zastúpené epitetonicko-substantívne dvojice, metafory, hyperboly, apostrofy, exklamácie, antitézy, homoioteleutá, paralelizmy, dvojčlenné (prípadne trojčlenné) kumulácie syndeticky spájaných substantív, sloviess a adjektív synonymického a nesynonymického významu. Vytvárajú spolu jasné, ale i temné barokové obrazy.

Apostrofami sa vyjadroval úzky vzťah subjektu a objektu, t. j. básnika k osobe a podobne. Vytváral sa tým dôverný, blízky, až familiárny vzťah medzi subjektom a objektom. Apostrofami oslovoval Hruškovic predovšetkým Boha, ktorý je pre neho najväčšou autoritou:

„O Jehoua altissime, non est Deus similis tibi“ (s. 70). Prosí Boha, aby ho neopúšťal v starobe: „O Jehouah, ne me in senectute mea deseras“ (s. 25). Je presvedčený, že sa nemusí báť ničoho, kým má Pánovu modlitbu: „Gratias Tibi, dulcissime Jesu, ex intimo pectore ago, quod eam discipulos tuos, et me quoque, cum reliquis fidelibus docuisti“ (s. 31).

Vďačí Bohu, že ho dovedol aj napriek veľkým prekážkam k vytúženému cieľu, to jest k písaniu svojho životopisu: „Deo sit laus infinita et gloria ...“ (s.178). Ďakuje mu, že ho nechal po chorobe žiť: „O quanta est clementia tua et misericordia, Iehoua altissime, quod me non talem, qualem me simulabam, in perpetuum reliqueris, quod me non illo statim tempore occideris, et in aeternum condemnaueris, quod me postea saepius et grauius castigaueris ... Benedictus sis, Domine, in perpetuum, et benedictum nomen tuum in aeternum“ (s. 135).

Pri portrétovaní postáv, ku ktorým Hruškovic pociťoval osobitné sympatie, často vyzýval Boha, aby im bol naklonený. Týka sa to domácich a nemeckých učiteľov, ale aj blízkych príbuzných.

Hruškovic vzdáva Bohu vďaku za to, že bol v živote láskavý ku starým rodičom v Turom Poli: „Deo sit laus et gratia ...“ (s. 28).

Zásluhou Jakuba Gótsa, rektora dedinskej školy v Turom Poli, sa Hruškovic naučil mnohé latinské modlitby naspamäť. Zvlášť ďakuje Bohu za modlitbu Pánovu: „Gratias Tibi, dulcissime Jesu ex intimo pectore ago quod eam (t. j. orationem – modlitbu Pánovu, pozn. E. O.) discipulos tuos, et me quoque, cum reliquis fidelibus docuisti“ (s. 31).

Rektorovi krupinského gymnázia Martinovi Dubovskému želá Hruškovic: „Deus ei vitam prolonget et omnia felicia largiatur ...“ (s. 37).

Rektorovi Samuelovi Albinimu zasa toto: „Sit memoria eius benedicta in pace“ (s. 43).

O slávu prešovského kolégia sa zaslúžil aj Ján Rezik. Hruškovic ho nezabudol oceniť a praje mu: „O utinam, utinam id Deus fuisset largitus!“ (s. 83).

Hoci sa Hruškovic s Matejom Belom v náboženských a filozofických otázkach rozchádzali, predsa Hruškovic ďakuje Bohu, že mu doprial takého učiteľa: „Deo sit ea propter laus et gloria: bono autem Praeceptor gratia“ (s. 114). Wittenberský polyhistor Ján Berger zvlášť oceňoval uhorských študentov, a preto si ho aj oni ctili:

„Deus eum magno orbis eruditi commodo salvum et incolumem servet quam diutissime!“ (s. 166). Na wittenberskej akadémii podporoval Hruškovicu matematik Weidler. Hruškovic prosí zaňho u Boha: „Deus ei bene velit faciatque diutissime!“ (s. 168).

Riaditeľ akademickej knižnice Samuel Canuth sa neúspešne pokúsil o samovraždu. Hruškovic prosí Boha: „Deus animae ipsius misereatur“ (s. 170).

Exklamácie mali emocionálnu funkciu, vyjadrovali vzrušené city a expresívne napätie medzi subjektom a objektom. Hruškovic ich používal pri zobrazovaní rozmanitých situácií. Pomocou exklamácie vyjadril aj spomienku na Banskú Bystricu z čias gymnaziálnych štúdií v r. 1705: „Deus hanc rempublicam saluam et integram conseruet, quam diutissime“ (s. 49).

S úctou spomínal na krupinského učiteľa Samuela Albiniho: „Sit memoria eius benedicta in pace“ (s. 43).

Keď ho opúšťali telesné sily, často myslel na smrť: „Veniat mors, pereat mundus ...“ (s. 46).

Dynamická je aj exklamácia, ktorou Hruškovic nabádal čitateľa k modlitbám a k práci: „Age tu tua; Deus aget sua. Ora, labora; cetera Deus prouidebit ...“ (s. 61).

V úvode poznámky k 17. kapitole vyzýva autor čitateľa, aby pozorne čítal o čudných a úžasných veciach, keď sa rozhodol predstierať šialenstvo: „Nota bene! Arrige aures, quisquis es, qui haec legis!“ (s. 123).

Po rozhodnutí odísť na nemeckú akadémiu sa Hruškovic učil po maďarsky a po nemecky a ľutoval, že takúto príležitosť nemal skôr: „Utinam ego in ea aetate utramque et Hungaricam et Germanicam (quam Neosolii demum discere cepi) excolendi habuissem occasionem!“ (s. 146).

Zvláštny emocionálny efekt dosahuje autor paralelizmom – opakovaním či hromadením slov, prípadne celých vetných štruktúr: „Varili sunt in familia aliqua

ordines, varia officia ...“ (s. 62). V protikladnom význame ide o antitézu: „unus tu paterfamilias, qui omnibus imperat. Si ultimus e famulis imperata, licet lenissima faciat, tam facit voluntatem Domini, quam primus, qui plurima vel grauissima sibi comissa exsecutus est“ (s. 62).

Veľmi časté sú expresívne pôsobiace dvojčlenné kumulácie syndeticky spájaných substantív nesynonymického významu: „corpore et animo“ (s. 1), „voluntas et dispo-

sitio“ (s. 16), „membra et vires“ (s. 13), „rationis et linguae“ (s. 13), „cupidias et pecunias“ (s. 54), „labor et voluptas“ (s. 61), „fidem et operam“ (s. 72), „instaurator et rector“ (s. 74), „filio et uxori ac amicis“ (s. 77).

Frekventované sú i dvojčlenné kumulácie syndeticky a asyndeticky spájaných adjektív synonymického a nesynonymického značenia: „aeterno et immortalis (Deo)“ (s. 1), „in libera regiaeque (ciuitate)“ (s. 18), „egregio et circumspecto (viro)“ (s. 18), „eximia et honorata (femina)“ (s. 18), „profanus, maledicus (homo)“ (s. 72), „Philosophica Theologicaque (studia)“ (s. 80), „frequens et florens (collegium)“ (s. 80). Početnejšie sú aj dvojčlenné kumulácie adjektív v superlatíve s hyperbolizujúcim významom: „(vir) literatissimus et musicae peritissimus“ (s. 42), „(Directore) Excellentissimo et Amplissimo“ (s. 80), „eruditissimo et humanissimo (Paulo Simonides)“ (s. 105).

V počte nezaostávajú ani dvojčlenné kumulácie slovíes nesynonymického významu, ktoré sa spájajú syndeticky: „tabescent ac deficient“ (s. 13), „veniat (mors), pereat (mundus)“ (s. 46), „minui et dispergi (cepisset)“ (s. 46), „adhibebat commendabatque“ (s. 72), „videre audireque“ (s. 77), „velit ac faueat“ (s. 77). Je tu však i tendencia na asyndetické spájanie: „tenderem, peruenirem“ (s. 103), „tradidit, supeditavit, ostendit, commendavit, explicavit, habuit“ (s. 109).

Vyskytujú sa aj zvukomalebné homoioteleutá: „in examinibusque in congregationibus“ (s. 72), „barones comites“ (s. 75), „in sontes et insontes“ (s. 75), eruditissimo et humanissimo“ (s. 105), „strepitum et tumultum“ (s. 87), Historiam et Geographiam“ (s. 109).

Z tróпов používal Hruškovíc epitetá, metafory a hyperboly. Hyperbolizujúce epitetonicko-substantívne dvojice sa vyskytujú hlavne pri portrétovaní postáv. V súlade s barokovými požiadavkami autor často hyperbolizuje vlastnosti postáv: „magistro peritissimo“ (s. 18); takto hovorí o svojom otcovi Imrichovi Hruškovi.

Učiteľ Samuel Albini bol „vir literatissimus, musicae peritissimus“ (s. 42). Jelšavskú školu spravoval Andrej Fabry „... bona fide“ (s. 72), zbojník Ordaš bol „... homo statura humilis, capillis canus“ (s. 87).

Učiteľ Samuel Zelenka bol „... ingenio felicissimo, et eruditione non exigua“ (s. 94).

O Matejovi Belovi v Banskej Bystrici píše autor „... Rectore celeberrimo“ (s. 105), ktorý v Bratislave kazil „nobilissimam patriae iuventutem“ (s. 113).

Pavol Simonides zachránil pred Matejom Belom gymnázium „... in orthodoxa doctrina“ (s. 118). Vo Wittenbergu Hruškovíc počúval rady profesora Schröera „... olim Proffessoris celeberrimi“ (s. 150), venoval sa teológii u učiteľov, ktorí patrili medzi „... Professores celeberrimos“ (s. 150).

V Halle však prejavovali k Wittenberčanom „... odium immortale“ (s. 160).

Hruškovíc charakterizoval svoje podmienky v Nemecku ako „... studia ... difficillima“ (s. 177).

Autor často používa konštantné superlatívne epitetá typické pre náboženskú poéziu: „dulcissime Jesu“ (s. 31), „(ad laudem) sanctissimi nominis“ (s. 33), „O Jehoua altissime“ (s. 70), „clementissimus Deus“ (s. 11).

V autobiografii sa hojne vyskytuje metafora. Metafora upozorňuje svojou mnohovýznamnosťou na nové vnútorné i vonkajšie skutočnosti. Metaforicky píše autor o sebe: „... quod sim filius irae natura“ (s. 2), „... omne figmentum cordis mei“ (s. 2), „... ut prima

tum doctrinae, tum pietatis Christianae fundamenta in animo meo quam maturime poneret“ (s. 28). Metaforicky sa vyjadruje o krupinskej škole: „Cum autem schola patria Carponensis propter vexationes aduersariorum minui et dispergi cepisset ... „ (s. 46). Metaforicky hovorí o Pilárikovi. Pilárik bol „flumen et fulmen eloquentiae“ (s. 47). Metaforicky napokon píše o more v okolí Štiavnice a Krupiny: „pestis ... occupauit“, „lues illa inualuit“ (s. 92), „cum pestis immineret“ (s. 93).

Hruškovíc nešetří ani expresívnou hyperbolou. Hyperbolizuje všade tam, kde idealizuje postavy a inštitúcie. Rád nadsadzuje, ak ide o opis jeho obľúbených učiteľov a prepiatu lásku k štúdiám, zvlášť k teológii: „Studia tantopere amabam, ut, si nonnumquam parens me ad ... necessarios labores a schola detinere voluit, id ... verberibus potuerit efficere“ (s. 43), „Semper Theologica studia omnibus aliis praetuli“ (s. 45). Hyperbolický je opis učiteľa maďarčiny: „Homo natione Slavus in Lingua Hungarica adeo profuit, ut fere cum nemine conferri potuerit. Loquitur continenter sine omni haesitatione ... “ (s. 78).

Prešovské kolégium bolo kedysi veľmi chýrne. O dosiahnutie dávnej slávy sa úzkostlivo staral Ján Rezik. „Erat in manibus Euangelicorum. Tam frequens olim fuit et florens, ut Academias aemularetur. Rezikius autem nihil omittebat, qui id ad pristinum florem reduci potuisset“ (s. 83).

Samuel Zelenka bol v duchu hyperbolizácie „vir clarissimus et doctissimus“ (s. 90) ... „ingenio felicissimo, et eruditione non exigua, gymnasium Schemnitzense in laudabilem redegerat ordinem ...“ (s. 94).

Hyperbolický je aj portrét Pavla Simonidesa: „doctrinis autem Theologicis praeprimus instructissimus et eruditissimus est ...“ (s. 116).

Rovnako Hruškovíc hyperbolizuje profesora Schröera a učiteľov teológie: „... Pro-Rectore Magnifico et Excellentissimo Georgio Friderico Schröero, sanctissimae Theologiae doctore alumnorumque electoris Ephoro, adscriptus ...“ (s. 148), „Doctores Theologiae Vitemberga habet singulares et exquisitissimos ...“ (s. 172).

V superlatívoch píše o wittenberskej akadémii: „Anno Christi 1717. die 18. Februarii difficili et longinquo itinere commisi et ad Academiam Vitembergensem, illam divinarum humanarumque Scientiarum vindicem et altricem fidelissimam felicissimamque contendi“ (s. 144).

3. Záver

Práca s latinským rukopisom Vita Samuelis Hruscowitz bola veľmi zložitá. Ide o ťažko čitateľný rukopis. Prvých sto strán je prevažne vyblednutých a slová sa dali ťažko dešifrovať. Hruškovíc často skracuje slová titlami. Všetky titly som v latinskom texte rozpísala celými slovami, napríklad: v. = vero, m. = enim, p. = pagina; aernum = aeternum, nn. = nomen, p. petuum = perpetuum; titly v predponách: cnspectus = conspectus; uprostred slov: ecclasia = ecclesia, comendo = commendo; na konci slov: v. = vel, n. = nam, d. = die, p. = prae, pro, per; namq. = namque, omnesq. = omnesque, quoq. = quoque, atq. = atque, obdormica. = obdormicant, oratione. = orationem, vulg. = vulgo, errore. = errorem, oration. = orationum. Rozpísala som aj zvyčajné abreviatúry koncoviek substantív a adjektív v nominatíve singuláru maskulína (peregrinus, invitus),

v akuzatívnej singularu (campanam, beatum) a v 3. osobe singularu a plurálu pasívneho slovesného tvaru (doceretur, indignabantur).

S. Hruškovic používa namiesto písmena „v“ intervokálne „u“ (seruator, donaue-
ris). V slove *causa* používa dôsledne zdvojené „ss“ (caussa), ktoré takto ponechávam.
Vlastné meno Wittenberg píše foneticky Vitemberg. Aj túto podobu ponechávam. Halle
píše s jedným písmenom „l“. Pri priezvisku Mišovic použil autor dve podoby, ktoré reš-
pektujem: Missowitz i Mischovitz. Rovnako urobil aj pri písaní latinského zemepisného
názvu mesta Banská Bystrica: Neosolium i Novisolium, resp. Neosoliensis i Noviso-
liensis. Priezvisko Hruškovic nájdeme v latinskom texte zapísané ako Hruscowiz,
Hruscowicz, ale najčastejšie Hruscowitz. Pri písaní veľkých písmen Hruškovic za-
chovával normu klasickej latinčiny, ale veľké písmená písal aj vtedy, ak chcel zdô-
razniť význam, napríklad: Spectabili Domino Patrono Radvanski. Pred spojkou „et“
písal takmer dôsledne čiarku, ktorú som ponechala. V zvolacej vete píše výkričník iba
zriedka. Hruškovic vo svojom latinskom rukopise odkazuje na určité strany svojho tex-
tu. Toto číslovanie strán z pôvodného latinského originálu uvádzam aj v slovenskom
preklade. Latinské citáty sú v štúdiu zaznamenané podľa strán v rukopise. Grécke slová
napísané gréckou abecedou prepisujem latinkou. V prepise latinského rukopisu pripá-
jam číslovanie kapitol kvôli lepšej prehľadnosti. V latinskom texte som doplnila číslo-
vanie strán a riadkov podľa rukopisu.

Dodávam, že v latinskom a slovenskom texte slovo Jehova je dobovým názvom ozna-
čujúcim Boha. Pri písaní historických mien z uhorského obdobia slovenských dejín sa
pridržam Pravidiel slovenského pravopisu a pri písaní ostatných mien uplatňujem pod-
obu, aká sa vyskytuje v príslušnom historickom dokumente.

Ak porovnáme najvýznamnejších autorov memoárovej prózy z tohto obdobia, vidíme
určité rozdiely. Spomedzi memoárových próz Jána Rezika, Daniela Krmana ml., Ma-
teja Bahila a Jána Žambokrétého bola Hruškovicova autobiografia najsubjektívnejšia
a najlyrickejšia. Svedčí o tom nielen tematika, ale aj celkové štylistické spracovanie
materiálu, ktorý je predmetom Hruškovicovej autobiografie.

LITERATÚRA

GÁFRIKOVÁ, Gizela: Žánrové vlastnosti Hruškovicovej autobiografie. In: Slovenská li-
teratúra, 1994, roč. 41, č. 4, s. 262.

HAMADA, Milan: Teologické a filozofické názory Samuela Hruškovicu. In: Slovenská litera-
túra, 1994, roč. 41, č. 4, s. 249.

HORVÁTH, Pavol: Sociálnopolitické a náboženské pomery na Slovensku v čase aktívneho
pôsobenia Samuela Hruškovicu. In: Slovenská literatúra, 1994, roč. 41, č. 4, s. 243.

HRUŠKOVIC, Samuel: Život Samuela Hruškovicu (Vita Samuelis Hruscowitz). Ed. L. Ozába-
lová. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského 2006. 176 s.

MINÁRIK, Jozef: Dejiny slovenskej literatúry I. Staršia slovenská literatúra. Bratislava: Sloven-
ské pedagogické nakladateľstvo 1985. 375 s.

MINÁRIK, Jozef: Baroková literatúra. Svetová. Česká. Slovenská. Bratislava: Slovenské peda-
gogické nakladateľstvo 1984. 392 s.

TKÁČIKOVÁ, Eva: Estetika Hruškovicovej poézie. In: Slovenská literatúra, 1994, roč. 41,
č. 4, s. 257.

PRAMENE

HRUŠKOVIC, Samuel: Vita Samuelis Hruscowitz. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, signatúra XV – G – 188.

HRUŠKOVIC, Samuel: Vlastný životopis (preklad Ján Vilikovský). Liptovský Mikuláš: Tranoscius 1943, signatúra SD 32 547.

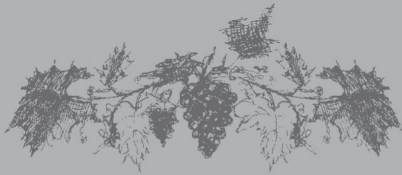
HRUŠKOVIC, Samuel: O šťastí (fotokópia dizertácie z nespracovaného fondu Mišianika). Martin: Matica slovenská – Literárny archív v Martine, príj. č. 2912/92, evid. č. 2868.

HRUŠKOVIC, Samuel: Katechismus. Martin: Matica slovenská – Literárny archív v Martine, signatúra MJ 504.

HRUŠKOVIC, Samuel: Pamätník Pavla Majora. Martin: Matica slovenská – Literárny archív v Martine, signatúra J 36 33.

HRUŠKOVIC, Samuel: Pamätník Jána Fridricha Karpeho. Martin: Matica slovenská – Literárny archív v Martine, signatúra MJ 678.

JAZYK – ETNICITA – KULTÚRA

Proces revitalizácie polynézskych jazykov. Príklad maorijského jazyka z Nového Zélandu

VIKTOR KRUPA

Ústav orientalistiky
Slovenská akadémia vied, Bratislava

THE PROCESS OF THE REVITALIZATION OF POLYNESIAN LANGUAGES. AN EXAMPLE OF THE MAORI LANGUAGE FROM NEW ZEALAND

Key words: Maori language, revitalization, Austronesian languages, kohanga reo

This contribution is devoted to the problem of revitalization of the Maori language in New Zealand. This Polynesian language belongs to the Oceanic branch of the Austronesian family. It is notable for a low number of consonants and for its remarkably simple syllabic structure. During the 19th century under the influence of British immigrants the number of the speakers of the Maori was from 100,000 reduced to 40,000 and the knowledge of the Maori language has declined even more. Even in the seventies of the 20th century speaking Maori was forbidden in the schools. As late as by the end of the seventies of the 20th century the situation changed. The representatives of the Maori society started stressing the need for the revitalization of the original language as well as of its traditional culture. Thanks to living activities specific Maori schools were gradually founded. The Maori language started to improve the knowledge of traditional Maori at quite a few schools. Despite the future of Maori language is still being to some part threatened among the English speaking inhabitants (especially in the towns) Maori language is spoken by as many as 130,000 Maori. The future of Maori language is probably in the sphere of New Zealand culture.

Polynézia je ostrovná časť sveta ležiaca v Tichom oceáne. Je súčasťou Oceánie, do ktorej patrí aj Melanézia a Mikronézia. Ostrovy a súostrovia patriace do Polynézie tvoria na mape trojuholník. Jeho najsevernejším cípom sú Havajské ostrovy, najvýchodnejší je Veľkonočný ostrov a na juhozápade ho uzatvára Nový Zéland. Obývajú ju austronézske spoločenstvá, ktoré sa sem sťahovali približne od roku 1300 pred n. l. až do roku 1000 n. l. Na základe archeologických nálezov a jazykovedných údajov niet pochýb, že pravlasť etnika, z ktorého sa vyvinuli Polynéžania, ležala v južnej Ázii, v pobrežných oblastiach južnej Číny a Indočíny. Otázkou je, prečo toto etnikum odtiaľ odišlo. Odpoveď treba hľadať v udalostiach, ktoré sa odohrávali koncom neolitu a počas bronzovej doby v severočínskych rovinách. Neolitické kultúry od rieky Chuang-Che do istej miery ovplyvnili neskorý juhočínsky neolit, hlavne v hrnčiarstve. Prítomnosť tohto vplyvu poukazuje na hospodársku rozvinatosť severných kultúr. Z toho možno usúdiť, že v severočínskych dedinách rástol počet obyvateľstva. Od vzniku čínskeho impéria sa začala mohutná expanzia na sever aj na juh. A práve výboje medzi rokmi 2000 – 1600 pred n. l. urýchlili migrácie z južnej Číny.

V tomto zvätku sa asi okolo roku 1700 pred n. l. začali púšťať na Pacifik skupiny, z ktorých sa neskôr vyvinuli Polynézania. Neboli to hromadné jednorazové plavby na veľké vzdialenosti. Migrácie prebiehali postupne v priebehu niekoľkých storočí.

Existujú dve teórie, ktoré dávajú odpoveď na to, po akej trase tieto etniká postupovali. Podľa tzv. severnej cesty sa vydávali z Číny na východ cez more na Filipíny, odtiaľ cez otvorené more do Mikronézie a odtiaľ rovno do západnej Polynézie na Samou alebo Tongu.

Podľa tzv. južnej cesty napredovali na východ cez Indočínu, na blízke indonézske ostrovy, Sumatru, Jávu, Celebes a iné menšie ostrovy a potom popri pobreží Novej Guiney do Melanézie.

Južná trasa sa javí ako jednoduchšia, pretože je tam množstvo ostrovov, na ktorých sa mohli zastaviť, a vzdialenosti medzi nimi sú omnoho menšie ako v prípade severnej trasy. V prospech južnej trasy hovoria aj archeologické nálezy, a to výskyt tzv. lapitskej keramiky, kamenné sekery so štvorhranným prierezom, kamenné trepáče tapy, rybárske háčiky, ktoré sa našli pri vykopávkach.

Polynézske jazyky tvoria osobitnú skupinu vo východnej čiže oceánskej vetve veľkej austronézskej (malajsko-polynézskej) rodiny. Ich najbližšími príbuznými sú jazyky ostrovov Fidži, Rotumy, severných a centrálnych ostrovov Vanuatu a juhovýchodných Šalamúnových ostrovov. V ich slovnej zásobe nebadat' väčšie množstvo slov neaustronézskeho pôvodu, čo nasvedčuje, že predkovia Polynézanov sa na ceste z juhovýchodnej Ázie do východnej Oceánie nezdržovali dlhšie v západnej Melanézii, kde sa pôvodne rozprávalo papuánskymi jazykmi, ktorých vplyv je badateľný v jazykoch tých Austronézanov, ktorí sa usadili na pobreží Novej Guiney či na iných blízkych ostrovoch.

Pre polynézske jazyky je príznačná homogenita, fonetická i gramatická, a veľmi nízky počet spoluhlások – okolo desať, ako aj jednoduchá slabičná štruktúra (za každou spoluhláskou musí nasledovať jedna z piatich samohlások). Vymedziť hranicu medzi nárečiami a jazykmi nie je v Polynézii jednoduché. Vcelku platí, že na jednom súostrovi je jeden jazyk, a počet takto charakterizovaných jazykov sa pohybuje okolo troch desiatok. Členenie polynézskeho jazykov kopíruje do istej miery postupné osídľovanie Polynézie.

Môžeme predpokladať, že prapolynézske jazyky sa konsolidovali v Západnej Polynézii na súostroviach Tonga a Samoa. Prapolynézska jazyková jednota sa rozpadla začiatkom nášho letopočtu, keď predkovia Polynézanov začali z oblasti Tongy a Samoa osídľovať ostatné súostrovia a ostrovy východného Tichomoria. Bezprostrednou príčinou rozpadu jazykovej jednoty boli veľké vzdialenosti medzi jednotlivými súostroviami, ktoré vylučovali pravidelný styk. Polynézske jazyky nepoznali písmo, s výnimkou Veľkonočného ostrova (tzv. rongorongo, ktoré nie je rozlúštené), ale napriek tomu majú bohatú ústnu slovesnosť.

Maorijský jazyk je typickým predstaviteľom polynézskeho jazykov. Podľa sčítania ľudu žije na Novom Zélande 632 900 Maoriov – sem patria aj miešanci – z celkového počtu 4,3 mil. obyvateľov. Z nich však nevláda jazyk predkov ani polovica. Väčšina dáva prednosť angličtine, jazyku prisťahovalcov z Veľkej Británie.

Do vývoja maorijskej kultúry a jazyka tvrdo zasiahli návštevy európskych objaviteľov. Ako prvý pristál pri Novom Zélande Abel Tasman v roku 1642 a až o viac ako sto

rokov po ňom James Cook v roku 1769. Holanďania však na Maoriov nemali žiaden vplyv, lebo po tom, ako skupina Maoriov zabila niekoľkých členov posádky, Tasman prikázal zdvihnúť kotvy bez toho, aby vystúpili na ostrov. Cudzinci sa zjavili v Tichomorí celkom nečakane a ostrovania znezhody stáli zoči-voči bytostiam, ktoré bledou farbou pleti domorodcom pripomínali duše nebohých, prípadne nadprirodzené bytosti. Máme k dispozícii záznam opisujúci návštevu kapitána Jamesa Cooka vo Whitiange (na polostrove Coromandel na Severnom ostrove Nového Zélandu) tak, ako ju vnímal maorijský mládenec; John White príbeh zaznamenal vo svojej knihe *Ancient History of the Maori* (Staré dejiny Maori). Záznam nasvedčuje, že prví európski návštevníci zanechali v mysliach Maoriov ohromujúce dojmy. Vyplýva to z týchto riadkov: „Bývali sme vo Whitiange, keď ta prišla loď a naši rodičia ju videli. Nazdali sa, že ľudia na lodi sú duchovia.“ Tento prvý dojem akoby potvrdzovala ďalšia skutočnosť – “ved’ čudsené bytosti veslovali obrátené chrbtami dopredu”, teda vôbec nie ako Maoriovia, ktorí pri veslovaní pozerajú vpred. Svedkovia tejto príhody tvrdili: „Boli to duchovia a oči mali na chrbtoch, lebo keď sa približovali k pobrežiu, boli k nemu obrátení chrbtami“ (White, 1887, Vol. 5, s. 71 – 76). Vďaka svojej vnímavosti a bystrosti rýchlo pochopili, že ide o ľudí. Bohužiaľ príchod Európanov na Nový Zéland a ich postupné usádzanie spôsobilo, že domáce obyvateľstvo sa odvracalo od domorodého jazyka a kultúry.

Hoci Maoriovia nepoznali písmo, svoje tradície uchovávali ústnym podaním a odovzdávali si ich z generácie na generáciu v špeciálnych školách *whare wananga*. Do písomnej podoby sa dostali až v 19. – 20. storočí vďaka amatérskym zberateľom, misiónárom, historikom a neskôr profesionálnym zberateľom, ako bol napríklad John White.

Zhruba od polovice 19. storočia prichádzali Európania na Nový Zéland v čoraz väčšom počte. Prinášali európske zbrane, ktoré sa dostávali do rúk Maoriov, a takto pomáhali rozkladať tradičnú spoločnosť. Maoriovia prichádzali o veľké pozemky, ktoré rozličnými spôsobmi získavali prisťahovalci. Maoriovia stratili v rokoch 1840 až 1890 95 % svojej pôdy. Takmer až do konca 19. storočia počet pôvodných ostrovanov klesal a zároveň rapidne mocnel príliv prisťahovalcov. Počet pôvodných obyvateľov klesol pred koncom 19. storočia zo 100 000 na ledva 40 000. V tom istom čase počet európskych obyvateľov vzrástol až na vyše 700 000.

Na vzájomnom porozumení oboch etnických spoločenstiev začali pracovať predovšetkým misionári, ktorí usúdili, že je potrebné zakladať školy a stavať tlačiarne pri misiách. Vznikla, prirodzene, potreba štandardizácie maorijského jazyka. Domáce obyvateľstvo si pomerne rýchlo zvyklo na písmo a podľa niektorých pozorovateľov vraj percento analfabetov medzi nimi klesalo rýchlejšie než v kruhoch prisťahovalcov z Británie. Domorodci ale zároveň začali stále viac uprednostňovať anglický jazyk.

Posledné dekády 19. storočia boli pre Maoriov veľmi ťažké. Ich pôvodný jazyk prestal fungovať ako vyučovací jazyk už v roku 1867. Maorijský jazyk bol teda vylúčený z úlohy, ktorú mal plniť v rámci školského systému.

Po období najväčšieho úpadku koncom 19. storočia začal počet Maoriov stúpať.

Sebavedomie pôvodných obyvateľov upevnila ich účasť v krvavých bojoch proti Turkom a Nemcom v oblasti Dardanel počas prvej svetovej vojny. V tomto období ešte vždy žili aj spomienky náčelníkov a tohungov (žrecov) na hrdinský odpor, ktorý kladli proti postupujúcim britským vojakom. Ich národné povedomie podporovali medziiným

aj zberatelia starých tradícií. Po 2. svetovej vojne začali participovať predstavitelia Maoriov na politickom vývine krajiny. Poslanci z ich radov boli potrební na ustanovenie novej vlády a stali sa vážkami pri nedorozumeniach medzi jej dvoma súperiacimi krídlami. Tieto nové politické zmeny prispeli k povzbudeniu maorijského povedomia. Zásadná zmena postoja k zdedenému pôvodnému jazyku maorijskej menšiny nastala až v druhej polovici 20. storočia a systematická revitalizácia jazyka funguje od jeho sedemdesiatych rokov.

Aj napriek tomu však upadala frekvencia používania maorijského jazyka a najmä mládež nemala v školách prístup k osvojovaniu si pôvodného domáceho jazyka. Viacerí významní predstavitelia požadovali, aby sa udržalo v Tichomorí panpolynézske hnutie a povedomie, ktoré by bolo prejavom oživenia pôvodného jazyka.

Keď som v decembri 1965 pricestoval na Nový Zéland, už vystupovali do popredia problémy renesancie Maoriov – postavenie ich zaujímavej kultúry, ako aj jazyka. Podiel maorijských žiakov (a znalosti maorijčiny) v školách prvej polovice 20. storočia neprestajne klesal – z 90 % v roku 1913 poklesol na 80 % v roku 1923 a potom z 55 % až na 26 % v rokoch 1953 – 1958 (Biggs, 1968, s. 65 – 84). Po tomto dátume maorijské spoločenstvo vstúpilo do fázy dozrievania a jeho problémy sa už nedali ignorovať.

Zaujímala ma situácia maorijských detí v školách. Pri návšteve školy v Aucklande som sa pokúsil osloviť žiakov v maorijskom jazyku, ale nemal som nijaký úspech. Prírodzene, nechápal som prečo. Príčin mohlo byť viac, ale až neskôr som sa dozvedel, že v škole nebolo dovolené rozprávať po maorijsky, len po anglicky. Rozhodol som sa, že zistím, do akej miery môže byť maorijčina vo veľkom meste ovplyvnená angličtinou. A nadobudol som dojem, že niektoré špecifické gramatické kategórie maorijčiny ustupujú, nepoužívajú sa vždy správne a navyše, vplyv angličtiny sa prejavoval aj na príležitostných odchýlkach od štandardnej maorijskej výslovnosti (Krupa, 1967, s. 45 – 49).

Jazykovedec Richard Benton sa zmieňuje, že v 70. rokoch 20. storočia si len 2 % detí osvojili maorijčinu ako prvý jazyk. V tom čase ovládalo maorijčinu ako materinský jazyk ešte 70 000 ľudí – ale väčšina z nich mala viac ako 30 rokov a vyše 70 % z nich žilo v mestách, teda pre maorijčinu nie práve v priaznivom prostredí.

Keď v 70. rokoch 20. storočia maorijský jazyk zohrával okrajovú úlohu v živote Maoriov a používal sa takmer výlučne na tradičných kmeňových stretnutiach zvaných marae či pri náboženských príležitostiach, občas sa ozývali výstrahy, že maorijčina sa premení na jazyk bez ľudí, ktorí by týmto jazykom komunikovali. Napriek všetkému šírenie znalosti tohto jazyka pokračovalo v televízii aj v rozhlase – až bol v roku 1987 pôvodný novozélandský jazyk deklarovaný ako jeden z dvoch úradných jazykov a bola založená Komisia maorijského jazyka – *Te Taura Whiri i te Reo Māori*, ktorá podporuje rozvoj novej jazykovej terminológie a plánuje dlhodobý rozvoj využívania jazyka v rámci rodiny, ako aj na úrovni rozličných kmeňových organizácií. Rok 1995 bol vyhlásený za rok maorijského jazyka. Bola to nesporná poklona tomuto jazyku, ktorá pozdvihla jeho postavenie v krajine. Udržiavať tento jazyk pri živote bolo nesmierne dôležité pre novozélandských Maoriov aj pre ich kultúrny svojráz.

Významný jazykovedec Andrew Pawley v máji 1988 pred Komisiou maorijského jazyka vyjadril svoj názor na osud maorijčiny a vymenoval niekoľko problémov, ktoré jej budúcnosť ohrozujú.

1. Maorijčina nehrá takmer vôbec nijakú úlohu v praktických záležitostiach národa mimo maorijského sveta.

2. Mimo Nového Zélandu je maorijčina celkom bez osohu.

3. Väčšina Maoriiov svoj jazyk neovláda.

4. Maorijská slovná zásoba nie je prispôsobená súčasným potrebám.

5. Všetci Maoriovia ovládajú angličtinu.

6. Školy, štátne rozhlasové programy a televízia, ako aj iné štátne ustanovizne poskytujú veľmi málo času maorijskému jazyku a literatúre.

7. Ani súkromné médiá či iné vplyvné štátne ustanovizne neposkytujú maorijčine a maorijskej literatúre priestor.

8. 95 % novozélandských belochov nie je zvyknutých počúvať okrem angličtiny akýkoľvek iný jazyk – a ak ho aj začujú, upadnú do rozpakov.

9. Tí belosi, ktorí si ako-tak maorijčinu osvojili, ťažko natrafia na človeka, ktorý by sa mohol s nimi porozprávať, a spravidla nepodnikali nič také, aby prispeli k zlepšeniu postavenia maorijského jazyka.

10. Osoby vplyvné v maorijskom svete a Maoriovia zastávajúci významné postavenia vo vláde spravidla nepodnikajú nič pre zlepšenie postavenia svojho jazyka.

11. Vlády, ktoré boli pri moci viacero rokov, mali povinnosť podporovať angličtinu na celonárodnej úrovni. Maorijčinu však nikto mimoriadne nepodporoval.

Predstavitelia maorijskej kultúry si dobre uvedomujú, že úplný zánik hovorovej maorijčiny by sa rovnal koncu novozélandského bikulturalizmu. Predstavitelia menšiny vkladajú nádej do rýchlo rastúcej mladej generácie. Lenže revitalizácia závisí od cieľa a výsledok súvisí s rozličnými činiteľmi a so záujmom, aký budú prejavovať žiaci v tom či onom období. Šíreniu a revitalizácii maorijského jazyka veľmi napomáha zakladanie tzv. *kōhanga reo*, čiže špeciálnych škôl pre najmladšiu maorijskú generáciu, a dôležité je, že v týchto školách sa rozpráva výlučne po maorijsky s učiteľmi aj so spolužiakmi.

Revitalizácia maorijského jazyka na Novom Zélande pôsobí dojemom veľmi starostlivého a premysleného postupu a dôsledná realizácia tohto plánu je, ako sa zdá, sľubnejšia než podobné podujatia, ktoré sa už rozbehli v iných kútoch Tichomoria. V súčasnosti sa záujem o maorijčinu zvyšuje. Prispievajú k tomu „materské“ či detské škôlky – ale vzostup maorijčiny v širšom prostredí si bezpochyby vyžiada vzrast slovnej zásoby a zrejme návrat k výrazom, ktoré už dávno upadli do zabudnutia.

Ak rozčleníme znalosť jazyka na veľmi vysokú a na veľmi nízku, tak väčšinu používateľov maorijčiny tvorí najmä mládež, ktorá nezískala znalosť tohto jazyka prirodzenou cestou od staršej generácie, ale práve v spomínaných škôlkach. Na druhej strane kategória Maoriiov hovoriacich výbornou maorijčinou tvorí iba 9 % z celkového počtu maorijského spoločenstva. Pasívna znalosť maorijčiny vrátane schopnosti čítať texty je rozšírenejšia. Maorijčina sa dnes používa najmä v rodinnom prostredí a v užšom kruhu, nie však na verejnosti alebo v zamestnaní. Čo sa týka znalosti maorijčiny v nemaorijskom prostredí, iba 1 % Pakehov (t. j. Európanov) ovláda maorijčinu a iba 10 % z nich pokladá znalosť maorijčiny na Novom Zélande za naozaj dôležitú. Vzťah Nemaoriiov k používaniu maorijčiny v maorijskom prostredí sa zjavne hodnotí ako pozitívna alebo aspoň ako neutrálna vlastnosť belochov – napriek skutočnosti, že iba 40 % ľudí schvaľuje používanie maorijčiny v širokom prostredí. Iný pozitívny fakt predstavuje ľahký

prístup väčšiny Maoriov k programom v ich vlastnom jazyku – až 43 % z nich počúva maorijské rozhlasové vysielanie, televízne programy v maorijčine sleduje až 84 %.

Ministerstvo rozvoja maorijčiny (Puni Kōkiri) mohlo na prelome rokov 1999 – 2001 konštatovať úspech jazykovej politiky. Predovšetkým počet ľudí rozprávajúcich po maorijsky dosiahol 130 000.

Počet Maoriov rozprávajúcich po maorijsky sa ustálil a zdá sa, že budúcnosť maorijského jazyka je konečne optimistická. Prirodzene, obavy o nerušenú budúcnosť Maoriov celkom nevymizli. Na svete je veľa etnických spoločenstiev podobného počtu, ale existujú len vďaka tomu, že nie sú vystavené sústavným vplyvom a tlaku oveľa mocnejších, spoločensky vyspelejších a prestížnych etník.

Dnes je už maorijčina jedným z dvoch úradných jazykov krajiny, hoci ešte vždy v tieni dominantnej angličtiny. Poslaním maorijského jazyka bude podľa mienky niektorých vedcov fungovanie najmä vo sfére novozélandskej kultúry – a svojím spôsobom bude možno zasahovať do funkčnej sféry celého života krajiny a udržiavať pri živote zdedenú bohatú tradíciu národa.

LITERATÚRA

BIGGS, Bruce: The Maori Language Past and Present. In: The Maori People in the Nineteen Sixties: A Symposium. Ed. E. Schwimmer. Auckland: Longman Paul Limited, 1968, s. 65 – 84.

KRUPA, Viktor: Impact of English on Grammatical Categories of Present-Day Maori. In: Asian and African Studies, 1967, III., s. 45 – 49.

WHITE, John: Ancient History of the Māori. The University of Waikato – Te Whare Whananga o Waikato 1887 – 1891. 13 volumes. Dostupný na WWW: <http://www.nzetc.org/tm/scholarly/tei-corpus-WhiAnci.html>

O niektorých problémoch prevodu textov z cyriliky do latinky

IVOR RIPKA

Bratislava

ON SOME PROBLEMS OF transliteration OF TEXTS FROM THE CYRILLIC TO LATIN ALPHABET

Key words: codification, Cyrillic, graphical systems, Latin alphabet, transcription, transliteration

Today's Euro-Atlantic society is characterised by major social and cultural changes, which is also reflected in language. In the world of mass consumption it is not only the way of life that becomes standardised, but also the way of thinking and the criteria of values. A certain linguistic homogenization is also manifested in transliterating words from one graphical system to another (different) one. The laicization of linguistics goes on: about norms and codification are also discussed by incompetent "celebrity" users of language. American English (the English graphical system) dominating the international global communication has also been influencing the transliteration of East Slavic and South Slavic proper names written in the Cyrillic alphabet.

The paper presents some examples of questionable and often variable spellings of the proper names of foreigners living and working in Slovakia (*Viktorija Liashuk*, *Vagram Chuguryan*, *Pavel (!) Rochnyak*, etc.).

1. Sociológovia charakterizujú súčasný stav euroatlantickej spoločnosti, do ktorej sa čoraz presvedčivejšie zaraďujeme, viacerými dominantnými typmi sociálnych zmien; tie sa zasa celkom prirodzene reflektujú aj v jazyku. Patrí k nim napr. modernizácia, zahŕňajúca permanentný rozvoj techniky a vedy, informatizácia, tzv. tretia industrializácia i ďalšie procesy. V spoločnosti hromadnej spotreby dochádza nielen k výraznej štandardizácii spôsobu života, ale aj k istej unifikácii myslenia a vyjadrovania. Tieto javy sprevádza strata hodnotovej orientácie v širšie chápanej oblasti kultúry, negovanie (domácich) tradícií i historického povedomia, bagatelizovanie všetkého vlastného a nekritické adorácie všetkého cudzieho a „svetového“ (Ripka, 2005, s. 210). Jazykovedci, ktorí rozpracúvajú koncepciu domén jazykového správania (t. j. spoločensko-kultúrnych konštruktov vyabstrahovaných z tém komunikácie), odporúčajú sledovať aj vzájomné vzťahy medzi doménami jazykového správania definovanými na spoločensko-inštitucionálnej a socio-psychologickej úrovni. V súvislosti s tým, čo chceme v tomto príspevku povedať o výbere či voľbe náležitej grafickej sústavy pri prepise textov – presnejšie vari pri prevode jednotlivých slov – z cyriliky do azbuky, možno pripomenúť aj isté mierne modifikované zistenie J. A. Fishmana (1964; podľa Antológie bilingvizmu, 2003, s. 121). Ak totiž nejakej interakcii s iným jazykom (a jeho grafic-

kou sústavou) predchádza informovanosť a vzdelanosť (J. A. Fishman hovorí o gramotnosti), používanie materinského jazyka a jeho noriem bude aj pri písomnom zázname a prevode cudzích proprií zapísaných síce alfabetickým písmom, ale iným ako latinkou (v konkrétnom prípade cyrilikou), odolávať tlaku extralingválnych faktorov dlhšie. Mutatis mutandis: grafický systém určený prioritne pre anglofónne krajiny sa v slovenskom kontexte podľa nášho názoru častejšie pokúšajú uplatňovať najmä nepoučení imitátori veľkých zahraničných vzorov či idolov.

2. Empirické výskumy a ich deskriptívna prezentácia potvrdzujú, že v súčasnej slovenčine sa pri propriách prejavujú deflektivizačné tendencie. Jazykovo nepripravení autori sa „inšpirujú“ originálnymi cudzojazyčnými textami, ktoré nedokážu adekvátne pretlmočiť. S deflektivizáciou súvisí aj neprechyľovanie „funkčných apelatív“ (napr. aj ženy-funkcionárky sú iba „dekanmi“ fakúlt), ale najmä priezvisk, a to čoraz viac aj domácich, slovenských. Nerešpektujú sa však ani kodifikačné ortografické poučky z Pravidiel slovenského pravopisu (ďalej PSP): „rozložené“ je najmä písanie veľkých písmen a nedodržiavajú sa v PSP koncízne formulované zásady o prepise z iných grafických sústav (PSP, 1998, s. 76 a n.). O niektorých aspektoch problémov prepisu slovanských (ruských) vlastných mien sme písali už v príslušnej kapitole tabuizovanej Príručky slovenského pravopisu pre školy a prax (2006); pri tejto príležitosti sa ich pokúsime prezentovať komplexnejšie a z iného aspektu.

3. Normy na transliteráciu z cyriliky do latinky sa v medzinárodnom kontexte vyvíjajú už dlho. Vedecká transliterácia, známa tiež ako medzinárodný vedecký systém (International Scholarly System), sa v jazykovede používala už od 19. storočia. Bola založená na českej a chorvátskej abecede a tvorila základ pre normatívne systémy GOST (ГОСТ – государственный стандарт) a ISO (International Organization for Standardization).

3.1. GOST 16876-71 je normalizačný systém určený na transliteráciu cyrilických textov (azbuky) do latinského písma, ktorý navrhol a vypracoval Národný úrad pre geodéziu a kartografiu pri Rade ministrov ZSSR. Jeho základom je vedecký transliteračný systém používaný v jazykovede; ako jediný nepoužíval diakritiku. OSN použila normu GOST 71 na vypracovanie romanizačného systému pre geografické názvy, ktorý oficiálne prijala na V. konferencii OSN o štandardizácii geografických názvov, konanej r. 1987 v kanadskom Montreale. Transliteračný systém OSN//UN však na rozdiel od normy GOST 71 využíva na kompenzáciu (aj neruských) cyrilických abecied diakritiku. R. 2002 Ruská federácia spolu so Spoločenstvom nezávislých štátov zrušila používanie normy GOST 71, ktorá slúžila viac ako 30 rokov, a nahradila ju normou ISO 9 : 1995, prijatou pod názvom GOST 2002. Ako národnú normu na transliteráciu cyriliky do latinky ju používa Rusko, Arménsko, Azerbajdžan, Bielorusko, Kazachstan, Kirgizsko, Tadžikistan, Turkménsko a Uzbekistan.

4. Systém označovaný ako BGN/PCGN je výslovne (explicitne) určený pre anglofónne krajiny; je pripravený tak, aby obyvatelia týchto krajín (anglickí autochtóni) vedeli správne čítať a najmä vyslovovať slovanské hlásky. Tento transliteračný systém a príslušné pravopisné konvencie latinky prijala Americká rada pre geografické názvy (United States Board on Geographic Names – BGN) a Stály výbor pre geografické názvy určené na oficiálne používanie v Británii (Permanent Committee on Geographical Names for British Official Use – PCGN). Transliteračné systémy pre slovanské jazyky

používajúce cyriliku sa zavádzali postupne: napr. ruština r. 1947, bulharčina r. 1959, ukrajinčina r. 1965, bieloruština r. 1979, macedónčina r. 1981. Štátne orgány Ruskej federácie, Bieloruska, Ukrajiny i Spoločenstva nezávislých štátov využívajú v súčasnosti tento transliteračný systém okrem iného aj pri zápise mien svojich občanov do pasov: (aj) na Slovensku sa tento doklad potom pokladá za jediný oficiálny dokument a do slovenských textov sa vnášajú vlastné mená osôb (ale už aj zemepisné názvy a ostatné propriá) v tejto nenáležitej a nesprávne transliterovanej podobe. Neplatia vari už príslušné ustanovenia Pravidiel slovenského pravopisu?

4.1. Americká knižničná asociácia v spolupráci s Kongresovou knižnicou (American Library Assosiation – Library of Congress – ALA-LC) vyvinula transliteračné (romani-začné) tabuľky pre slovanské abecedy (1997), ktoré sa používajú v severoamerických knižniciach. Prakticky sa nijako zásadne neodlišujú od systému BGN/PCGN. Možno len dúfať, že sa postupne podarí s týmito tabuľkami zosúladiť aj staršie autorizované záhlavia. Pred 20-timi rokmi boli totiž v tomto smere napr. v knižnici Indiana University v Bloomingtone (mierne povedané) isté „rezervy“. (Autorizované záhlavia neboli vždy v súlade s odkazovými záhlaviami a pod.)

Transliteračná tabuľka – systémy používané na latinizáciu ruskej azbuky (cyriliky)

cyrilika	vedecký systém	UN//OSN	GOST 2002	BGN//PCGN
Ё ё	ě	ě	ě	ě, yě
Ж ж	ž	ž	ž	zh
Й й	j	j	j	y
Х х	x	h	h	kh
Ц ц	c	c	c	ts
Ч ч	č	č	č	ch
Ш ш	š	š	š	sh
Щ щ	šč	šč	š	shch
Ю ю	ju	ju	û	yu
Я я	ja	ja	â	ya

5. U nás problematiku transliterácie cyriliky zastrešovala rovnako nazvaná norma ČSN 01 1085, ktorá bola schválená 4. 9. 1975 a účinnosť nadobudla 1. 7. 1977. Norma bola určená predovšetkým na vedecké a odborné účely či ciele (na prípravu a redigovanie publikácií, pre knihovníctvo, bibliografiu, dokumentáciu a pod.). Pri transliterácii cyrilských písmen (grafém) sa prihliadalo na ich hláskovú platnosť v jednotlivých slovanských jazykoch. Napr. ruské *u* sa transliterovalo ako *i*, resp. *ji* po mäkkom znaku, ukrajinské ako *y*; ruské *z* „prechádzalo“ do latinky ako *g*, z ukrajinčiny ako *h*, ruské *u* sa transliterovalo ako *šč*, bulharské ako *št*. Pri transliterácii podľa tejto normy bolo potrebné poznať východiskový slovanský jazyk, z ktorého sa cyrilské písmená transliterovali.

5.1. Norma ČSN 01 0185 bola zrušená ešte v apríli 2003 a podľa nášho vedomia ju doteraz nenahradila iná národná (slovenská) norma. Podľa perspektívneho plánu práce (činnosti) Transliteračnej komisie ÚGKK ju tak skoro nenahradí ani v Rusku prijatá

medzinárodná norma ISO 9 : 1995 *Transliteration of Cyrillic Characters into Latin Characters*, ktorú komisia neprijala do schvaľovacieho konania, lebo ju pokladá za zastaranú.

6. V súčasnosti teda máme akési „normalizačné bezvládie“ (Okálová, 2006, s. 32), z čoho pravdepodobne vychodí aj zjavná a dokázateľná neistota pri prevode slov (a textov) z cyriliky do slovenčiny aj v jazykovedných kruhoch. Touto problematikou som sa začal zaoberať na Katedre knižničných a slovaskistických štúdií Fakulty humanitných a prírodných vied PU v Prešove, kde som prednášal kapitoly o transkripcii a transliterácii. Priamym (posledným) popudom alebo podnetom na diskusnú prezentáciu tejto tematiky bolo vydanie súbornej bibliografie slovenských jazykovedcov: jedna zo zostavovateľiek publikácie (rodená Ruska) sa na prebale i „titulke“ knihy uvádza ako *Yulia Smetanová*. Tento zápis je hybridný: „amerikanizovaná“ podoba *Yulia* zjavne nekorešponduje so slovenskou (prechýlenou) podobou priezviska. Marginálne som sa o mnohoaspektovej problematike „prevodu“ slov (mien, názvov) vyslovil aj v recenzii príslušnej bibliografie. Nazdávam sa totiž, že „revitalizácia“ zložkového pravopisu a odmietanie diakritiky – navyše v textoch, vydávaných v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV – nie je pri prepise proprií zo slovanskej (ruskej) cyriliky do slovenskej latinky žiaduce a nevyhnutné.

6.1. Prinajmenšom diskusných (podľa nášho názoru nenáležitých) príkladov či prípadov transliterácie cyriliky do latinky a konformného nadužívania cudzej grafickej sústavy na Slovensku je v súčasnosti veľa. Tézovite možno uviesť napr. tieto: na pútačoch pri cestách, na ktorých sa ohlasuje koncert sólistov *Alexandrovcov* (namiesto *Alexandrovovcov*), sa uvádzajú mená *Valery Gavva*, *Vasily Shtefutsa*, *Ivan Stolyar*, *Victor Sanin*, *Sergey Putilin*, *Andrey Romanov*. V istej správe o jazykovednom podujatí sa popri sebe zaznamenávajú „neparitné“ podoby referujúcich (*Elizaveta Rummyantseva* – príspevok *Viačeslava Savitskeho* – *Tatyana Bobkova* – *Ludmila Alexejenkova* – *Olga Mitrofanova* ... v príspevku, ktorý predniesla za spolupracovníčky *Viktoria Bielik* a *Veru Kadinu* (!) a i. Na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity už dlhší čas pôsobí docentka z Minska: kedysi (a vtedy bola ešte spoluautorkou článku o prepise z bieloruštiny) bola *V. Lašuková*. Dnes je však aj na stránkach príslušnej slavistickej katedry uvedená ako *Viktoria Liashuk*. (V zborníku FF PU *Výraz a význam v jazyku* sa v obsahu uvádza podľa nášho názoru správne podoba *V. Lašuk*.) Bývalý televízny redaktor (teraz hovorca ministerstva) sa v titulkoch na obrazovke stále objavuje ako *Vagram Chuguryan*. Absolútnym vrcholom je písanie a výslovnosť mena jedného „celebritného exota“: redaktori (aké je ich vzdelanie?) ho píšú a dokonca aj čítajú ako *Paviel Rochnyak* (!), hoci on sám by vari mohol vedieť, že doma na Ukrajine bol *Рочняк* (Ročniak). Čo si možno alebo treba pomyslieť o slovenskej podnikateľke, ktorá je na reklamnej tabuli uvedená ako *Dr. Dasha Vican – Beauty&Education?* (Je to v časti Bratislavy, kde sa štandardne „vyskytne“ jeden cudzinec na sto domácich obyvateľov.) A už ani podoba *Csaba* nie je „cool“: bulvár píše o stretnutí s maďarským fotografom *Chabom* Vighom! Je toto tá slovenskou sociolingvistikou konštatovaná vynikajúca kondícia jazyka? Lebo o používateľoch jazyka to vari v plnom rozsahu nemožno povedať, a jazyková situácia je daná vzťahom medzi všetkými účastníkmi a zložkami komunikačných aktov.

6.2. Príslušné ustanovenia o transliterácii propríú zo slovanskej cyriliky (azbuky) do slovanskej latinky, ktoré uvedú na pravú mieru používanie anglofónnej grafickej sústavy, treba vypracovať a prijať čo najskôr. Už teraz totiž prichodia tie isté mená (priezviská) v dvoch podobách. Partizánskeho veliteľa v Slovenskom národnom povstaní i ruského kozmonauta zaznamenávame ako *Jegorova*; ukrajinský kriminálnik je už *Yegorov*. Ako budeme transliterovať mená ruských dejateľov z minulých storočí, kde (a ako) sa bude viesť nejaká „deliaca čiara“? Ruského jazykovedca *Ščerbu* vari nezačneme písať ako *Shcherba*, básnika *Ščipačova* ako *Shchipachov*? Alebo napr. priezvisko terajšieho (január 2010) ukrajinského prezidenta začneme – ak niektorý novinár niekde uvidí nebudaj takú podobu – zaznamenávať ako *Yushchenko*? Nepochybne je to mnohoaspektový problém, ktorý komplikujú aj viaceré mimojazykové faktory, no riešiť ho treba: súčasná situácia začína byť neúnosná.

7. Ján Horecký ako klasický filológ sa vyslovoval najmä o problémoch transliterácie z gréčtiny a z latinčiny. V štúdií z r. 2002 (s. 19) o. i. zdôrazňoval, že „málokterá grafická sústava založená na latinskej abecede je schopná reprezentovať fonetický status hlások ... pôvodného jazyka“. Pri našich úvahách o prevode textov z cyriliky do latinky sme sa opierali najmä o jeho myšlienku, že „vo vzťahu pôvodný – cieľový jazyk by dominantným činiteľom mal byť preberajúci, adaptujúci jazyk a jeho možnosti zápisu.“

LITERATÚRA

- Antológia bilingvizmu. Zost. J. Štefánik. Bratislava: Academic Electronic Press 2003. 296 s.
- FISHMAN, Joshua A.: Language maintenance and language shift as field of inquiry. In: Linguistics, 1964, 9, p. 32 – 70. Podľa: Antológia bilingvizmu, 2003, s. 121.
- HORECKÝ, Ján: Systémová konkurencia prepisu a zápisu. In: Problémy adaptácie cudzích mien v slovenčine. Ed. Ľ. Králik. Bratislava: Veda 2002, s. 19 – 22.
- OKÁLOVÁ, Mária: Transliterácia cyriliky, resp. azbuky do latinky. In: Knižnica, 2006, roč. 7, č. 8, s. 31 – 35.
- Pravidlá slovenského pravopisu. 2., dopl. a preprac. vyd. Bratislava: Veda 1998. 576 s.
- Príručka slovenského pravopisu pre školy a prax. 2. dopl. a preprac. vyd. Bratislava: Ottovo nakladateľstvo 2006. 672 s.
- RIPKA, Ivor: Postoje komunikantov k súčasným deflektivizačným tendenciám. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach. Zost. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 206 – 212.

Identita mluvčích v různých komunikačních situacích: komunikační styly

† SVĚTLA ČMEJRKOVÁ

Oddělení stylistiky a textové lingvistiky
Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

THE SPEAKERS' IDENTITY ACROSS COMMUNICATION SITUATIONS: COMMUNICATION STYLES

Key words: identity, communication style, media dialogue, interview, code-switching, code-mixing, Literary Czech, Common Czech

The aim of the paper is to test the concept of individual communication style through the analysis of media dialogues and to consider its integrative function. The paper presents a case study of TV interviews with two Czech female writers, Petra Soukupová and Jana Šrámková; their novels were awarded by Jiří Orten's Prize, Soukupová for the novel *K moři* in 2008 and Šrámková for the novel *Hruškadóttir* in 2009. The authors belong to the youngest generation (both were born in 1982) and the analysis of their conversational style as well as their literary idiom may reveal the tendencies characteristic of present-day Czech usage. Analyzing the communication styles of the interviewees, I will also discuss the interviewer's style, and particularly the choice of the code, the code switching and the code-mixing which greatly contribute to the variety of communication styles.

1. Úvodem

Téma konference *Člověk a jeho jazyk* lze pojmut obecně a abstraktně, anebo si lze pod ním představit jedinečný jazykový projev konkrétního mluvčího či pisatele. Zvolila jsem druhou možnost a musela se rozhodnout, či jazykovou kompetenci budu zkoumat a zda to bude projev mluvený, či psaný, neformální, či formální, spontánní, či promyšlený... Přiklonila jsem se k pojetí konfrontačnímu a zaměřila se na literární texty a běžně mluvenou řeč dvou mladých českých spisovatelek. Obě obdržely v minulých letech Cenu Jiřího Ortena za literární prvotinu: Petra Soukupová v r. 2008 za knížku *K moři* (2007) a Jana Šrámková v r. 2009 za knížku *Hruškadóttir* (2009). Obě spisovatelky patří k nejmladší autorské generaci (narodily se v r. 1982) a jejich literární projevy i jejich běžně mluvený jazyk (zprostředkovaný ovšem mediálním interview) může naznačovat některé tendence příznačné pro užívání současné češtiny. Návaznost na témata, kterým se věnoval prof. Ján Horecký, jemuž je konference věnována, je nasnadě: mediální rozhovory a jejich jazyková variabilita (Horecký, 1991). Zaměření příspěvku vyplývá z výzkumného projektu *Styly mediálního dialogu*, na němž v oddělení stylistiky a textové lingvistiky v Ústavu pro jazyk český pracujeme.¹

¹ Projekt *Styly mediálního dialogu* je podporován Grantovou agenturou ČR (č. 405/09/2028).

2. Jak píše a mluví první autorka

2.1. Jazyk literární prvotiny Petry Soukupové *K moři*

Petra Soukupová obdržela za knihu *K moři* v r. 2008 Cenu Jiřího Ortena a byla nominována na cenu Magnesia Litera. Porota Ceny Jiřího Ortena svůj výběr zdůvodnila takto:

„Próza scenáristky Petry Soukupové překvapila zdánlivou jednoduchostí a přímočarostí stylovou. Zatímco v první a poslední třetině románu se rozprostírá vyprávěný čas do desetiletí, uprostřed stojí zásadní zpomalení toku prózy – vyprávěný čas náhle vnímáme po minutách v rámci jediného týdne. Přirozená obratnost vyprávění, „prosté“ a čisté prezentování klíčových témat i tragických dějových zlomů staví tuto prózu do první kategorie české literatury.“

Zdůvodnění poroty vyzdvihuje zdánlivou jednoduchost a přímočarost stylovou, přirozenou obratnost vyprávění a „prosté“ a čisté prezentování témat a dějových zlomů. Podíváme se nejprve, co porotu k této charakteristice vedlo. Stylizace je skutečně jednoduchá. Jedním zdrojem jednoduchosti je to, že autorka studuje scénaristiku a styl její prózy připomíná svou strohostí a lapidárností scénické poznámky. Na podobu se scénickými poznámkami upozorňuje i užívání prézentu, zejména v nezaujatých konstatačních shrnujícího typu:

(1) *Petr a Magda se potkávají...* Magda je v dětství malinká drobná blondýnka, docela hezká a živá. Kdyby si jí rodiče (zanepřázdňeni prací ve snaze uživit tři děti) všimli více, museli by z ní mít radost. Magda ale jak roste, úplně radost nemá... Když je Magdě sedmnáct, je malá a velmi hubená, nosí blond vlasy na mikádo, má široký malý nosík, není kráska, ale je velmi zajímavá. A veselá. Koho chce, má. Teď chodí s Pavlem, společným kamarádem z nějakého večírku, už ani neví, kde se poznali... (s. 9).

Autorka užívá na první pohled jakoby ledabylé, ale celkem přesné formulace, zhuštěné a úsečné. Prézens má někdy funkci prézentu historického, dramatizujícího:

(2) Táňa se zvedá asi před jednou. Magda musí buďto s ní, anebo pak sama těch pět kilometrů, to Magda nerada. Takže jde. Magda si po zbytek života myslí, že tohle, to správné načasování, všechno způsobilo (s. 12).

Jindy prézens není typickým historickým prézentem užívaným v dramatických okamžicích vyprávění, nýbrž naopak nezaujatě registrujícím prézentem pro suchá konstataování; vyskytuje se v kombinaci s futurem, anticipujícím nešťastné a často tragické obraty budoucích událostí:

(3) Teprve za čas jí to Petr vysvětlí. Magdě to bude líto (s. 12).

(4) Do týdne Táňa všechno o Magdině a Petrově polibku rozkecá (s. 12).

Druhým zdrojem autorčina fragmentárního vyprávěcího stylu je využití rysů mluvenosti. Vyprávění napodobuje parcelaci mluveného projevu.

(5) Pavel ji dobře viděl. Sakra, to teda nečekal. *To sem ale blbec*. No ale nikdy nic neudělá.

Zůstane kamarád s oběma (s. 12).

(6) Magda čeká svoje první dítě. Těší se a bojí. Teď nejdřív to říct Petrovi (s. 17).

Uvádím-li, že zdrojem autorčina jednoduchého nebo zjednodušujícího vyprávěcího stylu je mluvenost, neplatí to bezesbytku. Dalším zdrojem je totiž literární styl reportážního a dokumentárního typu, takový, jakým se kdysi do české literatury zapsal Vladimír Páral, když charakterizoval počínání svých postav právě tímto zhuštěným, suše konstatujícím způsobem odkazujícím ke stylu administrativních dokumentů a seznamovacích inzerátů. K psanému telegrafickému stylu odkazuje využití vět s vypuštěným slovesem, jež zkracují jak popis, tak děj. O tomto principu nelze říci, že by využíval znaky mluvené řeči. Napodobuje spíše zkratkovitost příznačnou pro rychle psané poznámky nebo deníkové záznamy. Redukce, eliptičnost a sklon k nominativnosti je zjevný ve zhuštěném vyprávění typu:

(7) Petr se narodil na Žižkově, v domě, kde byl záchod na chodbě společný pro pár bytů, takže pak činžák na samém okraji Prahy byl proti tomu ráj. Záchod v bytě. Koupelna s vanou (s. 10).

(8) Domluva, že se navzájem navštíví (s. 11).

(9) Řekl že jo, že *pojedu*. Dneska teda *celej* den balila. Teda spíš tahala oblečení a porůznu si ho zkoušela. Přitom taky trochu smutná, je tlustá (s. 70).

(10) Navečer na víno s Erikou (s. 72).

(11) Malá vesnice na pobřeží pár kilometrů od města. Zde jen sámoha a několik hospod. Pár turistů, ale ne moc (s. 87).

(12) ... takže jen tak mluví, aby nemlčely, práce Magdy, práce Báry (s. 72).

K postupům obvyklým v Páralových textech odkazuje rovněž střídání kapitol nadepsaných vlastními jmény postav, jejichž počínání je v dané kapitolce zaznamenáváno nebo jejichž vědomí je prezentováno. Také u Soukupové nesou názvy kapitol, různé dlouhých, často jména jednotlivých postav, jako je Magda, Petr, Barborka, Bára, Jit'a aj. Postupem odkazujícím k tomuto literárnímu zdroji je také např. užívání iniciály jména:

(13) Před půl rokem se rozešla s posledním ťuntou a zhruba v té době potkala R. R. Nový v práci? Ukazuje se, že ano. Vidají se, *čau*. Nezájem. Nelíbí se jí (s. 66).

Autorka však tento postup rozvíjí směrem k většímu využití rysů mluvenosti, včetně překvapivějšího zapojení přímé a nepřímé řeči postav do projevu vypravěče, jak je patrné z uvedeného dokladu. Zde se otevírá prostor pro využití spisovného a nespisovného jazyka. Vyprávění je vedeno ve 3. osobě, vypravěč má rysy tzv. vševědoucího vypravěče, znalého celku událostí. To se projevuje překvapivě častými výroky anticipujícími běh událostí:

(14) Jit'a je věrná, tohle v sobě má po mamince, a Jakub bude za čas její první mileneček. *Ale ještě je čas*. Zatím Jit'a nosí staré otrhané džíny a volné svetry a pod nima obří trika, vypadá jako blázen. *Zatím ještě* není poznat, že má v sobě velké kouzlo (s. 68).

(15) *Ještě je čas*, ale jednou se ukáže, že v Johance všechna krása zůstala zvenku. *Ale pomalu to k tomu míří* (s. 70).

V celku prózy překvapuje poměrně vysoká schopnost autorky dodržovat spisovnou normu jazyka, jež přechází do nespisovnosti pouze v jasně vyznačených případech přímé řeči:

(16) Ve škole tyranizuje ty méně *hezke* a *průrazné* (s. 70).

(17) A on úplně ožije, najednou je vidět, že když něco prožívá, je velmi *hezky* tou energií. „Fakt? To máš teda *dobry*“, to já bych odsud vypadl hned“ (s. 71).

(18) „Musíš dát pozor na Jitušku“ (...) „Dobře, to je *jasný*, dám na ni pozor“ (s. 73).

Místy tak vzniká dojem, že autorka v zásadě dodržuje schéma, v němž je hlasům postav vyhrazena nespisovná (obecná) čeština, zatímco vypravěč užívá spisovnou varietu jazyka:

(19) Klára v nemocnici dlouho přemýšlí, co ještě Petrovi zapomněla říct, na nic *důležitého* ale nepřijde (s. 75).

Viděli jsme ovšem, že „objektivní“ vyprávění v 3. osobě je poměrně často nasyceno prvky přímé řeči, nepřímé řeči, nevlastní přímé řeči i vnitřní řeči; k přepínání na nespisovnost dochází v té míře, v jaké se hlas vypravěče slévá s hlasem postav:

(20) *Jit'a*. K moři? No možná. Ale s tátou a *malejma holkama*, který už hodně dlouho neviděla a ani je vlastně nezná? A Bárou? No neví... Ale zase moře. Raději se na mámu tváří. Ale *Jit'a* stejně neumí odporovat, neumí mamce říci, co to je za nápad, s tátou a Bárou, co si asi tak *řeknem* (s. 69).

(21) Pak ještě z hospody volá Magdě že přijede až ráno, jo, *já vim, že sme byly domluvený, promiň, mám ještě nějakou práci, tak se nezlob*, a zdá se, že Magdě je to líto, ale Bára hned píše R., že tedy může (s. 72).

(22) ... *Jit'a* je jenom slyší, co na něj chystají, celá skupina těch *pitomejch namalovanejch fiflen ve stejných hadrech, krásy* (s. 72).

(23) Bára ho pozoruje. Copak jemu to není líto? *Aspoň to zahraj, že se ti bude stejskat ...* No tak jo, *tak si trhni*, myslí si (s. 71).

(24) ... a večer k mámě, protože ona nás ráno hodí k tátovi, *kterej* teď bydlí za Prahou ve vilce, a už je to takhle *domluvený* (s. 72).

(25) A než usnula, představovala si, jak tam přijedou a ona bude ležet na dece a najednou uvidí Jirku, *kterej* je tam s *rodičema* a je strašně rád, že tam tedy někoho má, krásná náhoda, kterou však Adéla zná z dívčích románek (s. 75).

(26) *Johanka celý den* otravuje a vůbec se všelijak nudí. Hraje Gameboye a trošku si vybírá, co si vzít s sebou, což zabere hodně času, ale Jojo to baví, nakrucovat se před zrcadlem. Taky kouká na televizi, což normálně nesmí. Takže vlastně docela *dobrej den*. *Johanka* se těší. Má *řížové plavky* jako malá slečna a nafukovací *řížové rukávky* a lehátko ve tvaru krokodýla. Taťka jí navíc teď z obchodu přinesl *potápěčský brejle*. *Jsou řížový*. Hned si je zkusí a ukazuje se Adéle. „A co já?“ říká Adéla a dozvídá se, že *druhé brýle*, co taťka koupil, jsou pro ni a pro taťku dohromady. Stejně má radost. Jejich *brýle jsou modré* (s. 75).

(27) *Adéla*. No jo, jak to, že Jojo má medvídku, a já nic? *Nezávid'*, řekl by Petr, takže ona nic neřekne. *A nebuď jak malá*. Měla si říct v obchodě, ale *to jí bylo blbý*. Petr by jí přirozeně medvídku i něco jiného koupil. *Jenže to jí bylo blbý*. Teď se bude trochu litovat (s. 81).

Je tedy třeba připustit, že autorka užívá spisovnou a nespisovnou varietu jazyka jako-by nemotivovaně, jako určitý princip ozvláštňení, podobně jako jiní čeští autoři, např. Jáchym Topol nebo Petra Hůlová (srov. Čmejrková, 2009; Mareš, 1994, 2004, 2008). Viděli jsme, že tvary nespisovné se střídají se spisovnými a přiřadit je jednoznačně k hlasu vypravěče nebo některé z postav, který by užití toho či onoho tvaru ozřejmoval,

není vlastně možné: srov. v dokladu (26) *růžové plavky, růžové rukávky, potápěčský brejle, jsou růžový, druhé brýle, brýle jsou modré*. Uveďme další doklady:

(28) Petr: *Je utahanej a už se mu nikam nechce, ale zase by mu připadalo hloupé, kdyby je nechal jít samotné*. A tak jdou (s. 88).

(29) Báře je fajn. Před chvílí jí R. napsal, sice *nějaký kecy*, ale aspoň tak, Báře z toho *dobrý pocit* vydrží určitě *po celý večer*. *Přemejšlí*, že by si zapálila, ale pak si řekne, že nebude snášet zas ty tátovy obličejce, ale ve skutečnosti, to si ani nepřizná, tak trochu jí na Petrově názoru záleží. (...) Jítě je strašně smutno. Ale hrozně. Dala by všechno, kdyby teď mohla sednout zpátky do auta a jet domů, za Kaštanem *do svého pokoje a za svými rituály* (s. 87).

(30) Ze břehu ji pozorují všichni ostatní, je docela mrštná *v té vodě*, myslí si Bára a uvědomuje si, že už má taky *hroznej hlad*.

Jítě je zima a nemyslí si nic, kouká na *obzor uzavřený vodou, fascinující pohled*. Musí si to nakreslit. Nebo vyfotit? Neví. *Mám hlad, chci už jít*, myslí si Johanka. *Už si chci dát víno a cigáro* a začít číst, myslí si Petr.

Co čte Petr.

Petr čte rád detektivky *americké drsné školy*, taky Kingsleyho Amise, ale taky Karla Čapka a Bohumila Hrabala. Prostě kromě detektivek čte to, co si myslí, že by měl *vzdělaný člověk* číst. Ale protože je *na dovolené*, má s sebou tři detektivky.

Ale zároveň cítí *něco milého*, když vidí Adélku ve vodě, *jak blbne* (89).

(31) A všechny mají klobouky, protože to ony musí, protože jinak by se spálily, *neboť jsou všechny fototyp A* (s. 87).

(32) Teď jde domů s Kaštanem, *celý odpoledne se poflakujou* spolu venku (s. 68).

(33) Doma na něj čeká Adélka a Jojo a *rozbordelený byt* (s. 69).

(34) Adélka se ani tak nebála o ni (*i když jí to bylo blbé*), ostatně ví, že to není *nic vážného* (s. 69).

Bohemisté dovedou interpretovat, proč jsou u expresivních výrazů *je utahanej* (28), *nějaký kecy* (29), *má hroznej hlad* (30) se sníženou stylovou hodnotou užity nespisovné koncovky, ale je takřka nemožné zdůvodnit, proč se v dokladu (29) *do svého pokoje a za svými rituály* uplatňuje tvar nespisovný a vzápětí spisovný. Spíše lze konstatovat, že se tu manifestuje variabilnost kombinací, v nichž se střetává knižnost a odbornost – *obzor uzavřený vodou, detektivky americké drsné školy, vzdělaný člověk* (30), *fototyp A* (31) – s profánností – *celý odpoledne se poflakujou* (32), přičemž flektivní stylové vyznačení těchto protikladných hodnot je reverzibilní, jak ukazuje *rozbordelený byt* (33) nebo *i když jí to bylo blbé* (34), svědčící o jazykových hrách s promluvami vypravěče a postav a jejich stylovými rejstříky.

2.2. Televizní interview s Petrou Soukupovou o její literární prvotině *K moři*²

Profil Studia 6, ČT 1; 12. 11. 2008; 7:20; stopáž 8 min

Účastníci: DP: Daniela Písařovicová, moderátorka; PS: Petra Soukupová, spisovatelka

² Transkripční značky užívané při přepisu mluvených textů pro specializovaný korpus DIALOG budovaný v ÚJČ AV ČR viz na konci. Značky vycházejí ze systému užívaného v konverzační analýze: zachycují i některé neverbální prvky, finální pohyby melodie a relevantní pauzy, sekvenční průběh rozhovoru, předávání replik a souběžné mluvení komunikantů (srov. Čmejrková – Jílková – Kaderka, 2004; Kaderka – Svobodová, 2006).

1. DP: do Profilu Studia šest přijala pozvání; scenáristka a spisovatelka, Petra Soukupová. svoji literární prvotinou, knihou *K moři*; hned bodovala, získala za ni cenu Jiřího Ortena; já vás tady vítám ve studiu; *pěkné* ráno.
2. PS: *dobry* den,
3. DP: e cena Jiřího Ortena je pro spisovatele do třiceti let; e: já vám samozřejmě gratuluju doufala? ste vůbec v *takový* úspěch s touto m: knihou
4. PS: jako: no já (.) to se asi nedá říct že bych doufala (..) ale tak jako by věděla sem že ta cena existuje že sem na ni nominovaná; (..) tak e nevím
5. (.....)
6. DP: K moři jak už sem říkala; je vaše první knížka; bylo *těžké* pro ní najít vydavatele?: e narážím tím na skutečnost jestli je zde dostatek prostoru pro: (.) *mladé* ambiciózní spisovatele.
7. PS: no: já si vlastně nejsem jistá (.) protože: e: .hh já sem to dala číst panu: Janouškovi; což byl *muj* e: vyučující na *filozofický* fakultě; .hh a: (.) jemu se to právě líbilo; a už jakoby e: jeho *doporučením* to šlo do toho Hostu; ale já (.) když sem to sama jakoby: .hh beze jména posílala .hh e: do *nějakejch* nakladatelství; tak se mi třeba nikdy neozvali. (.) takže: (...) takže si *myslim* že to je jakoby dos- dost *složitý*, .hh (...) bez *nějakýho* kontaktu.
8. DP: takže si myslíte že i ostatní mladí spisovatelé s tím mohou mít trochu problém.
9. PS: *myslim* si že asi jo? (.) *nevím*.
10. DP: e: v knize *K moři*; oceňuji kritici zejména *jednoduchý* až lapidární styl vyprávění a docela *vážné* téma; jak tomu máme rozumět; můžete popsat prvně. to čemu se věnujete vůbec ve své knize; co je *tim těžkým* tématem.
11. PS: .hh (.) no *tim* tématem je asi (.) jsou jakoby ro- *rodinný vztahy*; a: (...) e: (.....) *nevím* m *nevím* jestli je to úplně *vážný téma*; ale asi je, no.
12. DP: =můžete popsat o co vůbec v knize, de:.
13. PS: ehm: (.) je to vlastně .hh e: taková jakoby (.) historie *jedný* nebo dvou rodin .hh e: *které jsou spojený* je- jedním mužem. (..) otcem vlastně čtyř dcer. (..) a: (...) hlavní část *tý* knihy se odehrává během jednoho týdnu kdy se *tydlety* čtyři dcery a ten otec; potkávají na na cestě k moři; ale .hh vlastně to obsahuje daleko větší *časovej* horizont.
14. DP: všikla ste do *té* knihy; i svoje vlastní osobní prožitky, nakolik je autobiografická.
15. PS: no to si n- netroufám říct nakolik je autobiografická: .hh je pravda že (.) jakoby příběh a zápletka autobiografická rozhodně není. ale: e: je pravda že si z: (.) osob *který znám*; nebo je ze sebe beru; spíš drobnosti .hh jakoby (...) gesta: (...) m způsob myšlení mluvy, hh *nějaký třeba zážitky* jednotlivosti jo: ale .hh e celkově ten příběh sem si vymyslela.
16. DP: zároveň sem se dočetla; že tvarem a myšlenkou tato próza odkazuje k Virginii Woolfové její dnes už *klasické* próze *K majáku*; e: je to pravda? čerpala ste třeba
17. PS: no s *tim* vám jakoby vlastně nemůžu moc pomoci; protože já sem Virginii Woolfovou nikdy mm nečetla; .hh [takže jestli to odkazuje *K majáku*]
18. DP: [takže si myslíte že podobnost je čistě] náhodná.
19. PS: no: no (.) to určitě. a jestli (.) jestli tam je; tak to musí vědět *jini kteří znají*.
20. DP: zmiňovala sem tady lapidární styl; co si *pod tim* máme představit, jak tomu rozumíte vy sama že vás takto: e: zaškatulkovali kritici.
21. PS: no: (...) m: myslím že ten *muj* styl je *takovej hodně: jednoduchej*; používám *krátký*: (.) *krátký věty*; často *jednoduchý*; .hh (...) tak asi *tim*: no
22. DP: jak dlouho vám vůbec trvalo než ste: tu knihu napsala, kolik času ste na ní strávila.
23. PS: .hhh já sem ji *začla* psát už hrozně dávno: ale pak se to dlouho ne .hh s *tim*: sem nic nedělala; a pak sem to asi dopsala během (.) já *nevím* tři měsíců: (.) to už to de pak rychle když se do toho člověk dá.
24. DP: co čtete vy sama, kdo sou *vašemi* vzory.

25. PS: .hh (...) teď aktuálně: *muj* nejoblíbenější spisovatel je Ian McEvan .hhh ale určitě byly vzory jako třeba John Irving (...) a:: co bych *eště* řekla,
26. DP: z české literatury třeba máte *nějaký* vzor,
27. PS: .hh (...) no *nevím* jestli úplně vzor; ale e: *svýho času* .hh (...) *kteřej už je pryč*; se mi taky dost líbily .hh e: jakoby: *raný*: *věci* Vladimíra Párala, *musím říct*
28. DP: .hhh když bychom se podívaly na vaše vrstevníky: jak hodnotíte vůbec e: *současné mladé české autory* a hlavně autorky;
29. PS: to *nevím* jestli já můžu vůbec hodnotit. ale tak e::
30. DP: tak řekněte váš názor, já si myslím že na tom není nic *špatného*.
31. PS: tak *mam* m: *myslím si že autorky sou dobrý*, .hh rozhodně je dobrá Petra Hůlová: a teď sem četla .hh (...) taky jakoby prvotinu od Petry Batók .h to se mi taky moc líbilo
32. DP: a o kom si myslíte že v budoucnu bychom mohli třeba ještě uslyšet, kdo je *takovým* vašim koněm.
33. PS: to vůbec *nevím*; to asi nemám *žádnýho* *takovýho* koně; *jako o kterým by nikdo nevěděl*.

Konverzační styl Petry Soukupové je neformální, lakonický, v jejích odpovědích zaznává řada negací, odmítnutí formulací moderátorky, odmlčení se, pomlka a opakovaně přiznávaných nejistot: *no já* (.) *to se asi nedá říct že bych doufala* (..) *ale tak jako by věděla sem že ta cena existuje že sem na ni nominovaná*; (..) *tak e nevím* (4); *no: já si vlastně nejsem jistá* (7); *myslím si že asi jo?* (.) *nevím* (9); *nevím m nevím jestli je to úplně vážný téma, ale asi je, no* (11); *no to si n- netroufám říct* (15); *no s tím vám jakoby vlastně nemůžu moc pomoci; protože já sem Virginii Woolfovou nikdy mm nečetla* (17); *a:: co bych eště řekla* (25); *to vůbec nevím* (33). To, co působí jako přílišná nejistota, úsečnost nebo dokonce neochota odpovídat, je vlastně průběžně udržovaný odstup autorky vůči otázkám moderátorky, jež na ni mohou působit banálně: *takže si myslíte že i ostatní mladí spisovatelé s tím mohou mít trochu problém*

(8); *jak tomu máme rozumět; můžete popsat prvně. to čemu se věnujete vůbec ve své knize* (10); *můžete popsat o co vůbec v knize, de:* (20); *jak dlouho vám vůbec trvalo než ste: tu knihu napsala, kolik času ste na ní strávila* (22) aj. Malá vynalézavost a schematicnost otázek může vyvolávat rezervovanost autorky a neochotu vydat se za hranice toho, nač chce odpovědět. Celkem ochotně jmenuje autory a autorky jí blízké, nicméně signalizuje, že některé otázky nebude akceptovat: *tak to musí vědět jini kteří znají* (19); *to nevím jestli já můžu vůbec hodnotit* (29); *to asi nemám žádnýho takovýho koně; jako o kterým by nikdo nevěděl* (33).

V souladu s neformálností a neokázalostí autorčina mluveného projevu je i tvarová stránka jejích promluv. Zatímco moderátorka užívá spisovnou češtinu (*pěkné ráno, takový úspěch, pro mladé ambiciózní spisovatele, jednoduchý až lapidární styl, vážné téma, té knihy, klasické próze, nějaký vzor, současné mladé české autory, na tom není nic špatného*), spisovatelka hovořící o své prvotině užívá převážně nespisovnou (obecnou) češtinu: *na filozofický fakultě, do nějakých nakladatelství, to je dost složitý, bez nějakýho kontaktu, rodinný vztahy, vážný téma, tý knihy, časovej horizont, nějaký třeba zážitky, muj styl je takovej hodně jednoduchej, používám krátký věty, často jednoduchý, svýho času kterej už je pryč, raný věci, autorky sou dobrý, nemám žádnýho takovýho koně* aj. Mluvený projev interviewované spisovatelky tak dokládá tendenci, která souvisí s konverzacionalizací a kolokvializací některých současných českých veřejných mluvených projevů (srov. Čmejrková, 2008; Hoffmannová, 2008).

3. Jak píše a mluví druhá autorka

3.1. Jazyk literární prvotiny Jany Šrámkové Hruškadóttir

Obě autorky, jejichž literární prvotiny tu sledujeme, jsou si něčím podobné, ale v mnohém se liší; platí to jak o jejich prózách, tak o jejich konverzačních stylech. Jejich krátké novely se vyznačují několika společnými rysy. Obě pojednávají výhradně o rodinných vztazích, v obou novelách stojí v centru dívčí postavy, přičemž v obou vystupují dvojice dívek typově odlišných – jedna introvertní, druhá extrovertní a (zdanlivě) bezstarostná; v obou novelách má důležité místo automobilová havárie, při níž zahynou členové rodiny a život pozůstalých to změní, což je v průběhu vyprávění anticipováno: v obou novelách jsou tragické konce předznamenány hlasem vypravěče mluvícím hlasy pozůstalých postav, např.: „Ale Klára ví (...) že ona jednou vyhraje. Získala ten pocit v knížkách, kterých přečetla stovky, a týdně čte další jednu až dvě, podle učiva. *Ani neví, že vyhraje o tolik*“ (Soukupová, s. 35).

Tématem novely *Hruškadóttir* je duševní zranění mladé dívky, konfrontované na prahu dospělosti se smrtí blízkého člověka. Novela a její vyprávěcí styl (vyprávění v 1. osobě) upoutává kontemplativností, meditativností, líčením nálad a dojmů, procítěností, sebezpytováním, hloubavostí a pokorou.

„Dneska ráno mě cestou na nádraží napadlo, někde v metru na přestupu mezi linkou B a C, když mi kufr najížděl na paty a proudy spěchajících úředníků se splétaly do copů, jak bychom z toho asi všichni nakonec vyšli. Vlastně první mě napadlo, jak bych z toho všeho vyšla já, kdyby nějaký zlý duch vhodně sestavil mozaiku našich myšlenek, dojmů, pohnutek, tušení a pocitů. Pochopili jsme se vůbec někdy? Co jsme věděli jeden o druhém? Přijde mi, že jsem s nimi opravdu rostla v jednu rodinu. V jeden organismus. Nejen úsměvy, nejen slova, i trajektorie našich myšlenek se rytmicky doplňovaly jako při starém rituálním tanci. Tanci, který se nelze naučit jinak, než že od narození vnímáte houf lidí, kteří se nesystematicky, bez řádu a vnější logiky pohybují v extatické unifikované automatickosti. A až jednou přijde čas, jste schopni se přidat. Aniž umíte popsat kroky, tančíte zrovna tak, ve stoprocentně přesné a nezvratné nahodilosti.

Tanec svého kmene může jednotlivec chvíli tančit i sám. Za ohněm, za zástěnou. Jeho pohyb se od ostatních neodchýlí. Ale jen dokud je dostatek deště a rozrytá pole v pokoře otvírají vlahé lúno. Jen dokud se nepřivalí temná řeka. Rituální tanec, komický přírůstek pro chvíle, kdy jsme sedávali kolem Tomanovic těžkého kulatého stolu, uprostřed světlé jídelny s okny na terasu, vyhlídka na střechy staré Prahy. Irena často vstávala od stolu. Vysoká, vzpřímená. Holá široká ramena posetá koloniemi drobných pih se jí leskla jako Řimance. Přecházela mezi kuchyní a jídelnou, dlouhými kroky přinášela a odnášela mísy s nádhernými jídly dlouhých jmen. Často s ní servíroval Adam – zvláštní, že matce pomáhal v kuchyni daleko častěji (a nepochybně taky účinněji) než Madla. Narozdíl od Ireny se ale pohyboval rychle, až překotně, i když sytější rezavá barva jeho vlasů a pihovatý obličej na první pohled dokládaly jejich rodovou spřízněnost“ (s. 20 – 21).

(...)

„Nejde se nesmát, když na to zase vzpomínám. Poprvé doma u Tomanů. Bylo to snad před tisícem let, snad jsem v té době ještě já ani nebyla já. Kolik je to roků, tak šest, sedm? Za tu dobu se můj svět změnil od základu. A hned dvakrát. Minimálně. Když jsem ten večer odcházela, přestože mě Madla lanařila, abych zůstala na noc (jak může být někomu jedno, že u sebe nemá kartáček na zuby, pyžamo, že s tím nepočítal a ráno půjde do nového dne z cizího bytu a bez svých věcí?), tak Šimon během loučení zrovna telefonoval. Omluvně se usmál, zakryl mikrofon krátkými prsty a zašeptal: „Rád jsem vás poznal, na shledanou, Hanele.“ Hanele. Takže o mně už slyšel...

Stačilo pár týdnů a byla jsem tam jako doma. Snad poprvé jsem chápala slovo doma jako něco víc než vlastní pokoj a znalost, co leží v které zásuvce. Starý rituální tanec. Klid, pohoda. Napětí rozhovorů, napětí myšlenek a nápadů, ne vztahů. Snad nejjednodušší říct láska, kdyby to neznělo tak tupě a fádně proti barevnosti a šťavnatosti těch dnů. Těch společných diskusí u káv, svačin a večerí, těch koncertů, divadel, pikniků, výletů a černých hodinek. Ale stejně se teď musím ptát: Kdyby nějaký zlý duch vhodně sestavil mozaiku našich myšlenek, dojmů, pohnutek, tušení a pocitů, bylo by to všechno víc než jen komedie o nedorozumění?“ (s. 23 – 24).

Vyprávění vedené v 1. osobě je literárně rozvinuté, meditativní, plné rétorických otázek (*Pochopili jsme se vůbec někdy?, Co jsme věděli jeden o druhém?, Kolik je to roků, tak šest, sedm?*), hyperbol (*Bylo to snad před tisícem let*) a dalších rétorických figur, jako jsou synonymické řady (*mozaiku našich myšlenek, dojmů, pohnutek, tušení a pocitů*), opakování a paralelismy (*těch společných diskusí u káv, svačin a večerí, těch koncertů, divadel, pikniků, výletů a černých hodinek*), příměry (*trajektorie našich myšlenek se rytmicky doplňovaly jako při starém rituálním tanci*) a metafory (*proudy spěchajících úředníků se splétaly do copů*) a konečně kulturní kognitivní schémata (*starý rituální tanec, tanec svého kmene*). Líčení děje i popis prostředí je tak rafinovaně rámován náročnějšími obrazy a znásobován dalšími významy (*Rituální tanec, komický příměr pro chvíle, kdy jsme sedávali kolem Tomanovic těžkého kulatého stolu, uprostřed světlé jídelny s okny na terasu, vyhlídka na střechy staré Prahy*). To vše se přirozeně sděluje s využitím spisovného jazykového úzu.

3.2. Televizní interview s Janou Šrámkovou o její literární prvotině *Hruškadóttir*

ČT 24, Studio 6, Rendez-vous, 11. 5. 2009, úryvek

Účastníci: JR: Jaroslav Rudiš, moderátor; JŠ: Jana Šrámková, spisovatelka

1. JR: ee *dobré* dopoledne na ČěTě *dvacet čtyři*, (.) mým hostem je spisovatelka, Jana Šrámková, autorka, novely *Hruška dóttir* která je nyní nominována na Cenu Jiřího Orteny, (.) rozhodne se tento týden. si napjatá Jano,
2. JŠ: jsem *dost* napjatá
3. JR: ono už je možná rozhodnuto navíc že jo [teďka]
4. JŠ: [no to] asi je ale o to horší že je a já to *nevím*
5. JR: ty si vystudovala evangelikální ee teologický seminář. pak si se ovšem vrhla na studium literatury na akademii literární akademii Josefa *Škvoreckého* tady v Praze. co tě přivedlo k teologii a pak k literatuře (.) a co má teologie a literatura *společného*
6. JŠ: tak (.) s tou teologií s tou jsem nějak počítala vždycky máme to jako takovou rodinnou <dispozici že se u nás> studuje teologie ale chtěla jsem to dělat spíš pro osobní potřebu než že bych plánovala že (.) bych se v tom oboru nějak víc realizovala no a: od teologie k literatuře byl docela jenom (.) krůček protože teologie je vlastně taky práce s textem, no a přes: starozákonní narativy a hebrejskou poezii to všechno mě *nadchlo* takže už *svoji* závěrečnou práci jsem psala vlastně (.) byla na pomezí teologie a *nějaké* literární teorie takže postupně mě to nějak *souplo* k literatuře
7. JR: ty jsi přešla po mostě slov
8. (...)
9. JR: nebo jak to jak to vlastně vzniká jak probíhá studium vlastně kreativního psaní v Čechách
10. JŠ: no, probíhá (.) víceméně jenom na naší škole, a: ee není to nějak strašně *těžce* umělecká škola je to normální škola kde je docela *široký nějaký teoretický* základ

(.) kde: se studuje hlavně jazyk *různé* humanitní disciplíny literární historie literární interpretace a potom samozřejmě taky ty e ty kurzy tvůrčího psaní *které* tu nějak charakterizují tu školu no a, tam jsem vlastně jako: e *svoji* ročníkovou práci pod vedením Daniely *Fischerové* psala (.) Hrušku dóttir

11. JR: bylo *jasné* že se ta knížka bude jmenovat tak nezvykle tak česko-islandsky (.) Hruška dóttir čili dcera pana Hrušky Hruško-dcera
12. JŠ: no to vůbec nebylo *jasné* to dlouho nebylo *jasné* ten název byl asi to poslední co na *té* knize vzniklo. původně se měla jmenovat Hrušeň sněhobílá což ee Daniela Fischerová nejen že řekla že je to příliš dívčí a *křehké* a (.) a vůbec ale taky mě upozorňovala že (.) je *takový obecný* fenomén že knihkupci se moc nezajímají o to co v knize je a řadí ji do *nějakých s-* těch regálů podle názvu. takže když by se kniha jmenovala Hrušeň sněhobílá tak by skončila ne v beletrii ale v ovocnářství
13. JR: to by nebylo *špatný (takovej vtíp hezkej)*
14. JŠ: <no to jo:> akorát možná s tím *prodáváním* by to bylo trochu slabší takže sem: ee nakonec hledala něco dalšího a (.) a tahle slovní hříčka která *svym* způsobem charakterizuje tu knihu nějak nebo její hlavní hrdinku vypravěčku tak
15. JR: pojďme si představit vlastně o čem je, Hruška dóttir v jejím středu jsou dvě kamarádky, nebo *osudové* kamarádky Veronika a Madla, Veronika je taková samotářka která která vlastně s- nachází u Madliny rodiny *svoji* novou náhradní náhradní rodinu (.) pro mě je to *takovej příběh celej krásně napsanej o velký samotě.* (.) a *velkým* smutku taky.
16. JŠ: ta:k (.) Veronika což je vypravěčka tak je právě taková samotářka je plachá vlastně docela nevýrazná a ta knížka jsou *takové* její osobní reflexe a dumání kdy vzpomíná na posledních šest let *svého* života kdy se právě seznámila s Madlou a s celou její rodinou a do té se nějak zapojila *poprvé* v životě ee ochutnala co to je (.) j- *rodinný* život co to je mít *nějaké* lidi opravdu blízko ((nádech)) no:
17. JR: (.) Veronika vlastně o své vlastní rodině toho moc neví my víme jenom nebo se dozvíme že existuje strom nebo zahrada, ve *které* je strom *hruška* tedy,
18. JŠ: tak
19. JR: proto také dcera pana Hrušky nebo dcera Hrušky,
20. JŠ: no ee Veronika (.) studuje skandinavistiku a islandština je (.) byl vždycky (.) její *vysněný* jazyk a moc se na něj těší a vlastně *zatrne* v momentě kdy zjistí že na Islandu nejsou příjmení že: lidé se jmenují jenom jménem (.) mají křestní jméno, a za tím mají jméno svého otce za *které* se dá dótyr ((míněno dóttir)) jako dcera nebo son jako syn, no a ona nem- nezná *svého* otce nikdy ho neviděla dokonce neví ani jak se jmenuje. tak (.) ji jako vyděsí že by vlastně pro ten ostrov neměla vůbec žádnou identitu a má
21. (..)
22. JŠ: ono to k *té* Veronice docela pasuje protože ona je spíš snílek a všechno *důležité* v jejím životě se odehrává v myšlenkách a ee jenom v představách není rozhodně akční typ a nikdy (.) daleko na severu nebyla na Islandu ee takže ten motiv toho severu je tam spíš charakterizační než (.) ta kniha má vlastně v podtitulu islandská novela což *každému* asi evokuje že se bude odehrávat někde na těch *krásných* planinách a pustinách jako jsou teď v záběru ale (.) ale: nic *takového* tam vlastně *není* odehrává se v Praze a nejižněji v Polsku.

Obdobnými rysy, jakými lze charakterizovat novelu – hloubavostí, upřímností a opravdovostí, lze charakterizovat také rozhovor s její autorkou. Znakem kultivovanosti a ukázněnosti jejího projevu je mj. i to, že v řeči o svém literárním textu užívá převážně spisovnou češtinu. Tu ostatně užívá ve svých otázkách i moderátor (*teologický seminář, literární akademie Josefa Škvoreckého, co má teologie a literatura společného* apod.). Ještě výrazněji je spisovná čeština zastoupena v odpovědích spisovatelky, což

koresponduje s odborností a terminologičností jejího výkladu (*dispozice, práce s textem, starozákonní narativy a hebrejská poezie, pomezí teologie a nějaké literární teorie, široký nějaký teoretický základ, různé humanitní disciplíny, literární historie, literární interpretace, takový obecný fenomén, takové její osobní reflexe, charakterizační motiv, evokuje aj.*). I tam, kde moderátor přechází do obecné češtiny, aby vyjádřil svůj odlehčující hodnotící komentář *to by nebylo špatný, takovej vtíp hezkej* (13) nebo empatickou emotivní charakteristiku spisovatelčina textu *pro mě je to takovej příběh celej krásně napsanej o velký samotě. (.) a velkým smutku taky* (15), zůstává spisovatelka u vyjádření spisovného: *svého života, do té rodiny, poprvé v životě, rodinný život, nějaké lidi* (16). Její stylový rejstřík je odborný, a zároveň i poetický: *hrušeň sněhobilá, je to příliš diví a křehké, dumání, vysněný jazyk, na krásných planinách a pustinách*. Knižnost, odbornost, niternost a poetičnost v její řeči převládá a jen ojediněle se kombinuje s živou hovorovou obrazností: *to všechno mě nadchlo* kulminuje v hovorové *postupně mě to nějak šoupla k literatuře* (6). Na takovou změnu stylového rejstříku reaguje naopak moderátor poetickým obrazem *ty jsi přešla po mostě slov* (7).

Na srdečnosti a intimnosti interview mají podíl oba zúčastnění. Dané interview představuje kultivovanou vlídnou interakci, v níž jsou oba partneři dobře srozuměni a projevují si navzájem důvěru. Všimněme si, že moderátor, který je sám spisovatelem, knihu zná, což mu umožňuje klást zasvěcené otázky a s porozuměním reagovat na autorčiny odpovědi a rozvíjet je. Autorka na oplátku hovoří uvolněně, otevřeně, vstřícně. Mezi oběma zúčastněnými nepanuje nedůvěra ani napětí, které jsme pozorovali v předchozím rozhovoru.

4. Závěr

Sledovali jsme styl literárních prvotin dvou mladých českých spisovatelek a zároveň styl jejich mediálních vystoupení v televizních interview. Styl prvotiny Petry Soukupové jsme charakterizovali jako scénáristicky hutný, jednoduchý, lapidární, přirozený a prostý; opírá se o vyprávění v 3. osobě prezentující rodinné vztahy v jejich každodennosti a všednosti, využívající rysy běžně mluvené řeči a překvapující nečekanými průniky vnějšího pohledu vypravěče a vnitřní řeči postav. Styl prvotiny Jany Šrámkové je naopak literárně rozvinutý, meditativní, obrazný a procítěný; rodinné vztahy jsou prezentovány a interpretovány skrze vyprávění v 1. osobě, jejich líčení je rámováno knižní obrazností, biblickými paralelismy a mezikulturními reflexemi. Stejně jako jsou rozdílné oba analyzované literární styly, liší se i mluvní vystoupení obou autorek v televizních interview o jejich prvotinách: strohost, lakoničnost a rezervovanost, již jsme zaznamenali v prvním interview, kontrastuje s upřímností, vstřícností a srozuměním, jež jsme zaznamenali v druhém interview. Viděli jsme, že výsledný styl interview závisí nejen na charakteru odpovědí interviewovaných autorek, ale také na způsobu vedení interview: formální dotazy moderátorky prvního interview mohly na mladou spisovatelku působit nepoučeně, frázovitě až banálně, takže k nim zaujímal postoj spíše nedůvěřivý, ostražitý nebo odmítavý; v druhém interview naopak otázky moderátora, který je sám literátem, inspirovaly autorku k otevřenosti, srdečnosti a sensitivnosti. Mluvní styly obou interviewovaných spisovatelek se lišily ještě jedním rysem, který byl tentokrát na kladení

otázek nezávislý. Ač modátorka prvního i moderátor druhého interview hovořili (takřka stále) spisovnou varietou češtiny, Petra Soukupová preferovala ve svém neformálním projevu nespisovnou (obecnou) češtinu, zatímco Jana Šrámková zůstávala u češtiny spisovné. Analýza ukázala variabilitu současných českých jazykových projevů, běžně mluvených i stylizovaných, podmíněnou žánrovou příležitostí komunikátů, individuální identitou jejich tvůrců i rysy plynoucími ze situací vzájemné interakce.

Seznam transkripčních značek užívaných v přepisu mluvených textů

PS	označení mluvčí/ho
to já [nevím]	simultánně pro-
[v té] knize	nesené pasáže
<u>zase</u>	zdůraznění slabiky/slova
a:le:	protažení hlásky
e ehm mhm ehe	hezitační a responzní zvuky
(.) (..) (...)	pauzy
?	vysoké stoupnutí hlasu
,	mírné stoupnutí hlasu
.	klesnutí hlasu
mon-	nedokončení slova
<uhodil>	pasáž pronesená se smíchem
(ale)	předpokládáný, ne dobře srozumitelný výraz
()	nesrozumitelný výraz
((smích))	komentář přepisovatele
...	vypuštění části transkriptu

LITERATURA

ČMEJRKOVÁ, Světlá: Jazyk médií a jeho konverzacionalizace. In: Jazykovědné aktuality, 2008, roč. 45, s. 87 – 100.

ČMEJRKOVÁ, Světlá: Prostor pro spisovnost a nespisovnost. In: Struktura, variety, funkce. Acta Universitatis Carolinae, Philologica 2, 2006. Slavica Pragensia XLI. Ed.: E. Lehečková – J. Táborský. Praha: Karolinum 2009, s. 57 – 64.

ČMEJRKOVÁ, Světlá – JÍLKOVÁ, Lucie – KADERKA, Petr: Mluvená čeština v televizních debatách: korpus DIALOG. In: Slovo a slovesnost, 2004, roč. 65, č. 4, s. 243 – 269.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Současné možnosti a trendy popisu mluvené češtiny (se zaměřením na kolokvializaci a konverzacionalizaci). In: Česká slavistika. Příspěvky k XIV. mezinárodnímu sjezdu slavistů. Slavia, 2008, roč. 77, sešit 1 – 3, s. 63 – 75.

HORECKÝ, Ján: Stratégia a rétorika novinárskeho rozhovoru. In: Kultúra slova, 1991, roč. 25, č. 2, s. 65 – 70.

KADERKA, Petr – SVOBODOVÁ, Zdeňka: Jak přepisovat audiovizuální záznam rozhovoru? Manuál pro přepisovatele televizních diskusních pořadů. In: Jazykovědné aktuality, 2006, roč. 43, č. 3/4, s. 18 – 51.

MAREŠ, Petr: „Tajnej a otevřenej jazyk“. In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Brno: Masarykova Univerzita 1996, s. 179 – 182.

MAREŠ, Petr: Podoby nespisovnosti v současné české próze. In: Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy. Ed.: E. Minářová – K. Ondrášková. Brno: Masarykova Univerzita 2004, s. 341 – 344.

MAREŠ, Petr: Mezi spisovnou a obecnou češtinou. K užívání jazyka v současné české próze. In: Česká slavistika. Příspěvky k XIV. mezinárodnímu sjezdu slavistů. Slavia, 2008, roč. 77, sešit 1 – 3, s. 111 – 123.

SOUKUPOVÁ, Petra: K moři. Praha: Host 2007.

ŠRÁMKOVÁ, Jana: Hruškadóttir. Praha: Labyrint 2009.

Lingvokultúrny aspekt politického diskurzu na Slovensku¹

OLĽGA ORGOŇOVÁ – ALENA BOHUNICKÁ

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzita Komenského, Bratislava

THE LINGUOCULTURAL ASPECT OF POLITICAL DISCOURSE IN SLOVAKIA

Key words: discourse, media, interactive media communication

Our article looks at the discourse related to the presidential elections in Slovakia in 2009. By discourse we mean a typified frame of contextually homogeneous social interaction involving verbal acts from a given communication domain, in a given historical situation and cultural space. We examine the political discourse as a phenomenon fixed by the mass media: television, internet, billboards. By abstracting from the instrumental aspects of the messages (the means of persuasion) and by focusing on the discourse as a process, we stress the dynamicity of the phenomenon, the variability of political discourse (and, of discourse, also the variability of the discourse as such). The current political campaign liberates itself from the politician's control, and can be defined by the fluctuation of the roles of the recipient and the speaker, by the unmanageability of the meaning of the continually created and modified messages, this being enabled by the modern mass media.

Problematika *diskurzu* je transdisciplinárnym predmetom záujmu už niekoľko desaťročí. Spoločenskovedné bádanie pod názvom analýza diskurzu zahŕňa prínosy lingvistické, pragmatické, semiotické, antropologické, psychologické i filozofické. Princípy a metódy skúmania, pravda, nie sú jednotné a dodnes nemajú jednoznačné integrujúce výstupy. Niektorí autori prác z tohto transdisciplinárneho pásma sa sústreďujú dominantne na (empirické a synchronné) skúmanie textov ako relatívne ucelených verbálnych (či verbálno-neverbálnych) komunikátov z vymedzených komunikačných oblastí – porov. konverzačnú analýzu. Inokedy sa odborníci zameriavajú aj na aktérov komunikácie (produktorov výpovedí, ich interpretov a nadovšetko na ich interakciu), pričom sledujú ich mentálnu prácu pri verbalizácii myšlienok, čo je prípad najmä psychologov, prípadne neurológov. Sociálna identita aktérov ako „priesečníkov“ individuálnych i kolektívnych sociálnych rol, spoločenské normy, stereotypy a praktiky pri tvorbe a šírení diskurzov, to všetko je vecou sociológov a v prepojení s lingvistikou aj vecou hraničnej disciplíny interakčnej sociolingvistiky. Štrukturalisticky zameraní bádatelia – lingvisti viac dôrazu kladú na „vnútrojazykovú“ kohéznosť takých interaktívnych produktov, prípadne na ich vecnú sémantiku, pragmaticky orientovaní odborníci rozširujú záber aj

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0658/08 Racionalita a iracionalita v štýle.

na axiologický rozmer interaktívnych prejavov prameniáci v postojoch aktérov a ich emocionalite. Napriek naznačenej rozmanitosti predsa možno vyznačiť metodologický základ spoločný pre čiastkové disciplíny, v rámci ktorých sa skúma naznačený komplex javov, ktoré diskurz zahŕňa. Zhrnieme ich stručne nasledovne: zameranosť na aspekt používania jazyka (odhliadnuc od stavby jazyka ako systému) a úlohu sociálneho, kultúrneho a kognitívneho kontextu pri používaní jazyka; materiállovú bázu výskumov tvoria reálne (typicky spontánne) rečové prejavy, jednotky väčšie ako syntagma; v popredí stojí činnosť a interakčný aspekt používania jazyka, už však nielen interpersonálny efekt interakcie (ilokúcia a perlokúcia), ale jej spoločenský rozmer (aký spoločenský dôsledok majú jednotlivé rečové akty?).

Sprievodným efektom tohto transdisciplinárneho záujmu je tiež terminologická nejednota súvisiaca s uchopovaním a následným pomenúvaním predmetu výskumu. V duchu tradičnej systémovej jazykovednej paradigmy sa kľúčový pojem *diskurz* stotožňoval s nadvetným útvarom (napr. Harris, 1951). Diskurz možno v tomto duchu chápať ako jednotku vyššej úrovne v hierarchii morféma, veta, súvetie, pričom pre výskum bol relevantný štruktúrny aspekt tejto jazykovej jednotky, či už monologickej alebo dialogickej. S komunikačným obratom súvisí pojmové vymedzenie diskurzu ako aktuálneho textu či rozhovoru, inak étickej, parolovej jednotky (napr. Brown – Yule, 1983, s. 6). Diskurz v tomto zmysle možno stotožniť s *komunikátom*, pri ktorom už nie je v popredí záujmu štruktúra, otázky kohézności a koherencie textu, ale funkcia a kontext tvorby a recepcie.² S takýmto chápaním diskurzu je v súlade aj pragmaticolingvistický prístup, ktorý zdôrazňuje činnosť aspektu textu ako konkrétneho aktu hovorenia. Hlavne v súčasnosti, keď spadá skúmanie diskurzu do kompetencie tzv. konverzačnej a diskurznej analýzy, dostáva sa do popredia prvok *interakcie* komunikantov, a teda *dialogická* forma diskurzu. Ide nesporne o „spojené nádoby“, totiž diskurz sa tvorí a šíri v dialogickej komunikácii, ale v rozlišovaní nachádzame tiež diferenciacne znaky. Zatiaľ čo dialóg kompletizuje informáciu reťazením replík v aktuálnom komunikačnom akte, diskurz obopína kontinuitu takýchto komunikačných aktov prislúchajúcich istému kolektívu a ukotvených v istých komunikačných sférach (porov. napríklad vedecký diskurz vo sfére vedeckej komunikácie; edukačný diskurz vo sfére inštitucionálneho vzdelávania; feministický diskurz v rámci genderových štúdií komunikácie žien oproti mužom a pod.). Pri súčasnom narábaní s termínom diskurz treba mať na zreteli vplyv filozofických úvah M. Foucaulta (2002) na chápanie vzťahu textu a spoločenskej atmosféry doby. Foucaultovo chápanie diskurzu ako systému spoločensky produkovaných a reprodukovovaných praktík označovania sveta, ktorý sa vyvíja v konkrétnom čase a priestore v závislosti od materiálno-technických a sociálne-inštitucionálnych podmienok v tesnej súvislosti do sociálnymi vzťahmi a praktikami (Foucault, 2002; Bočák, 2008, s. 528), zameriava pozornosť na ukotvenosť konkrétneho textu či dialógu v istých sociálnych podmienkach a v kultúrnych pomeroch. Texty sú (väčšinou či menšinovou) súčasťou tzv. „sociálneho diania“ (*social events*, Fairclough, 2003, s. 23), na ktorom sa zúčastňujú aktuálne verbálne aj neverbálne akty tvoriace jeden komplex na základe spoločného globálneho kontextu – rámcovej, sociálne ustanovenej činnosti, v rámci ktorej sa realizujú osobi-

² Kontextom sa tu rozumie jednak situačný kontext (miesto a čas), jednak kognitívne dispozície účastníkov komunikácie.

tým, viac či menej ustáleným spôsobom. Diskurz sa teda chápe ako vzorec, ktorý stojí za týmito aktuálnymi prejavmi. Diskurzu zodpovedá úloha mediátora systémovojazykových možností a aktuálnych rečových aktov, vzorca, podľa ktorého sa do istej miery kontrolovane uplatňujú systémové možnosti pri verbálnych či neverbálnych prejavoch v spoločensky definovaných podmienkach. Vplyvom diskurzu platného v určitej sfére používania jazyka nie je jazyková variabilita absolútna, ale dochádza ku kontrolovanej selekcii z ponúkaných možností (porov. Fairclough, 2003, s. 24). Diskurz ako zaužitý spôsob hovorenia je pritom len jednou zo stránok (verbálna stránka) istého typizovaného rámca sociálnej interakcie. Vzorec verbálneho či neverbálneho správania je viazaný na vzorec myslenia, formované na pozadí systému názorových a hodnotových téz platných v danej spoločenskej skupine (študenti, vedci, feministky, slovenskí národnári, slovenskí demokrati a pod.).

Osobitnou problematikou v rámci analýzy diskurzu je podstata apercepcie (vnímania s adekvátnym porozumením). Tomuto aspektu sa venujú práce viacerých vyššie naznačených vedcov osobitne v súvisi so skúmaním diskurzov šírených a fixovaných prostredníctvom masmediálnych nosičov (porov. politický diskurz), teda diskurzov, ktorých adresátom je masový príjemca naprieč rôznymi sociálnymi skupinami a iniciálnym produktorom je istá autorita (teda všeobecne známy a viac či menej uznávaný subjekt) v sociálnej hierarchii danej spoločnosti, ktorá v sledovanom období moduluje svoju kolektívnu myšlienkovu ucelenú predstavu o výseku reality. Stúpenci etnovedy³ (C. Geertz a iní) pri vysvetľovaní verbálneho i neverbálneho správania človeka vychádzajú z predpokladu, že existuje pevný a obmedzený súbor princípov klasifikácie a konceptualizácie konštituovaný v procese sociálnej interakcie, pomocou ktorých ľudia v jednotlivých kultúrach popisujú a interpretujú svet (porov. Plichtová, 2001, s. 10 – 11). Z takéhoto nazerania na komunikantov viazaných na príslušný kultúrny priestor a jeho kontexty potom vyplýva optimistické očakávanie, že dotváranie diskurzov v súlade so štandardnými normami pre formovanie názorov a vhodného správania aktérov je prediktabilné. Pravda, psychológovia R. Harré a G. R. Gillet (2001) spochybňujú takýto predpoklad o človeku, ktorý si vytvára všeobecné reprezentácie prostredia (schémy a scenáre) ako východisko pre budúce správanie. Tvrdia pritom, že ľudské myslenie je neformálne (teda je pomýlené vysvetľovať ľudské myslenie prostredníctvom formálnych sylogizmov a úsudkov). Človek ako prirodzená bytosť aktívne uchopuje každú konkrétnu situáciu neformálne a veľmi citlivo na aktuálny diskurzívny kontext pri rešpektovaní bohatosti skutočného sveta a jeho súvzťažností (Harré – Gillet, 2001, s. 103). Už v nadväznosti na myšlienky amerických vedcov J. L. Austina a J. R. Searla o rečových aktoch sa vzhľadom na diskurz včlenila medzi centrálnu atribúty diskurzu idea o prepojenosti reči a činnosti, teda idea o neoddeliteľnosti (rečovej) komunikácie a konania. Tá upozorňuje na dosah diskurzívnych praktík na sociálne správanie. Vedci nateraz hľadajú vysvetlenie, prečo v istom spoločenstve je istý spôsob myslenia, hovorenia a konania považovaný za vhodný či nevhodný, správny či nesprávny. Pokiaľ

³ Etnoveda je vedná disciplína, ktorá sa programovo zaoberá štúdiom princípov klasifikácie a konceptualizácie, pomocou ktorých ľudia v jednotlivých kultúrach popisujú a interpretujú svet, úzko súvisí s etnosémantikou, ktorá študuje významy pojmov a kategórií v kognitívnych systémoch rozličných kultúr s cieľom zistiť, aký význam príslušníci danej kultúry pripisujú svetu, ktorý ich obklopuje (Plichtová, 2001, s. 11).

nebude známa odpoveď na túto otázku, možno prediktabilitu budúceho správania ľudí chápať v podobe nanajvýš pravdepodobnostných súvislostí.⁴ S tým súvisí aj flexibilnejšie ponímanie významov diskurzívnych aktov ako potenciálne viacznačných štruktúr. Rovnako zostáva otázkou, do akej miery sa subjekt stimulovaný kolektívnymi normami riadi racionom, aké miesto v jeho poznávacom a následne hodnotiacom procese majú (intencne či neintencne) emócie a ako sú kultúrne relativizované.

Vo všeobecnosti azda treba zdôrazniť, že diskurz je dynamický fenomén, teda nikdy v ňom nejde len o hotový konečný a nemenný produkt. Hodnota diskurzu sa etabluje v procese a mení sa kontinuálne v rôznych konfiguráciách aktérov: v spoluúčasti oficiálnych i neoficiálnych komunikantov, bezprostredne prítomných spolubesedníkov v konkrétnom rečovom akte z reťazca aktov istého diskurzu, ale aj neskoršie zapojených interpretov. Preto majú diskurzy rôzne úrovne stability – sú kreatívne diskurzy, v ktorých nová replika je počiatkom reťazca nových rečových aktov s novými významami a hodnotami (prípád politického diskurzu), popri diskurzoch s omnoho vyšším stupňom reprodukovanosti (opakovanosti) v reťazci komunikačných aktov, ako to je povedzme v kontexte právnickej či náboženskej komunikácie.

Po prehľade všeobecných teoretických aspektov *diskurzu* sústredíme sa osobitne na diskurz predbežne vymedzený vo vzťahu ku konkrétnej spoločenskej udalosti, prezidentským voľbám v kontexte súčasného Slovenska v roku 2009. Ako ďalej uvidíme, aj tento predvolebný politický diskurz sa vyznačuje členitosťou viazanou napríklad na sociálne identity účastníkov či prostredie rečovej praxe, v dôsledku čoho možno vo vzťahu k zvolenej téme sledovať existenciu viacerých diskurzov (napr. diskurz národnárov, vekový diskurz a pod.). Ako východisko takto skonkretizovaného nazerania na diskurz možno prijať myšlienku T. van Dijka, že politický diskurz môže byť adekvátne opísaný a vysvetlený pri zohľadnení sociokognitívneho aspektu (poznatkov, postojov, ideológie, noriem a hodnôt) a sociopolitického aspektu (aktérov, a to individualít aj kolektívov a ich interakcie). Hoci sa prikláňame k pozícii, že diskurz – aj politický – je dynamický, tvárny, premenlivý, možno mu pripísať aj isté štruktúrne tendencie na úrovni textov ako persuzívnych komunikátov (typická je argumentačná expanzia s výpočtom argumentov vo svoj prospech a protiargumentov vzhľadom na súpera) či na úrovni aktérov (globálne platná je ideologická a politická stratégia pozitívnej sebareprezentácie podporená paralelnou negatívnou prezentáciou oponenta, teda politického súpera). Hoci inštrumentálny aspekt prejavov ako produktov vyjadrovania nepovažujeme za dominantný signál pre interpreta a prednosť ponechávame procesuálnemu fenoménu interakcie tvorcu rečovej sekvencie s ďalšími participantmi (individuami či skupinami), pripomíname typické nástroje tvorcov politických prejavov: zveličovanie, manipulácia s číslami, výber detailov v neprospech súpera, kontrast (ja vs oponent), metaforické vyjadrovanie či širšie

⁴ Ukážkou integratívneho vplyvu uvedených teoretických konštatovaní o (inter)aktívnom vzťahu človeka k svetu je transpozícia týchto myšlienok do lingvistiky. J. Kořený v práci *Člověk – řeč – poznání* poukazuje v tejto istej súvislosti na ohraničenosť systémovo-štruktúrnych znakov, pravidiel či jednotiek jazyka: „Jazyk není apriorní systém..., jazyk je kontinuální výsledek her. Normy řečového chování vytvářené aktuální, probíhající hrou jsou nejvlastnějším předmětem teoretického zájmu. „Jednotky“, vysoce konstantní pravidla, jsou „jen“ nejvyšší pravděpodobné normy a konvence. Strategie a taktika jako nejpodstatnější prvek aktuální řečové události (tedy aktuální řečové hry) je pro teorii prius, pravidla jsou „jen“ vysoce pravděpodobné taktické hry“ (Kořený, 2004, s. 67).

uplatňovanie trópov a figúr (Dijk, 2008, s. 155 – 184). Ak aj v príspevku hovoríme o politickom diskurze, predvolebný diskurz neskúmame ako produkt komunity politikov, ani nepristupujeme k predvolebnému diskurzu z perspektívy politika, ktorému by sme prisúdili rolu tvorca v opozícii k voličovi, na ktorého sa v tejto interakcii tradične nazerá ako na adresáta. V predvolebnom diskurze v roku 2009 sledujeme, ako dochádza k fluktuácii rolí tvorca a adresáta, ku ktorej prispievajú nové mediálne techniky viazané hlavne na počítač.⁵

Stručne si predstavme kontext slovenskej politiky v období príprav prezidentskej kampane, ktorá na Slovensku vyvrcholila v 2 kolách všeobecných prezidentských volieb v marci a apríli 2009. V súčasnom politickom spektre oficiálnych parlamentných strán (koaličných: Smer, HZDS, SNS vs opozičných: SDKÚ, SMK, KDH) i neparlamentných strán sa vyprofilovalo 7 prezidentských kandidátov. Medzi nimi boli kandidáti podporovaní politickými subjektmi: I. Gašparovič koaličnými stranami Smer a SNS; I. Radičová podporovaná opozičnými stranami SDKÚ a SMK; F. Mikloško podporovaný novozaloženou stranou KDS a M. Sidor ako nominant KSS. Z. Martináková, za ktorou stála jej politická neparlamentná strana Slobodné fórum, dotvárala skupinu kandidátov nominovaných politickými subjektmi. Zvyšní dvaja kandidáti boli nezávislí: D. Bollová, bývalá poslankyňa parlamentu za KSS, a vedec M. Melník. Spomedzi menovaných kandidátov sa do silnejšej polovice zaraďovali I. Gašparovič, I. Radičová, F. Mikloško a Z. Martináková. Napriek masívnej podpore a kampaniam najsilnejších 2 kandidátov – I. Gašparoviča a I. Radičovej – nikto v prvom kole nezískal nadpolovičnú väčšinu hlasov voličov, a tak sa konalo 2. kolo volieb, čím sa predĺžil politický zápas menovaných dvoch kandidátov o 2 týždne. Z historického hľadiska boli prelomovými minimálne dve skutočnosti: vo finálnom súboji bola prvý raz žena a I. Gašparovič sa stal prvým prezidentom, ktorý obhájil svoj mandát.

Propagácia prezidentských kandidátov sa v praxi tradične realizuje prostredníctvom prezidentskej kampane. Táto sociálna praktika má štandardné formy (v súčasnosti hlavne billboardy, televízne spoty, účasť v televíznych talkshows), ale i menej štandardné nástroje (aktivity Z. Martinákovvej: návšteva internátu, účasť na diskotéke, stretnutie v kaviarni) či nové formy realizácie (internetové sociálne siete). V rámci týchto realizačných možností sa aktérmi ustanovujú typické spôsoby vlastnej či protivníkovej prezentácie, konštituuje sa mienka o kandidátovi. Spomínali sme, že typickým spôsobom pozitívnej seba prezentácie je negatívna prezentácia súpera. Túto stratégiu si v sledovanom období osvojili viacerí kandidáti i ich stúpenci. Na ilustráciu si zoberme napríklad agresívnu printovú reklamu ženskej kandidátky Z. Martinákovvej. Jej billboardy veľmi priezračne útočia na kandidátov, ktorí boli od začiatku kampane považovaní za najsilnejších: I. Radičovú i I. Gašparoviča. Na jednom z billboardov Z. Martináková atakuje oboch svojich silnejších súperov tak, že I. Gašparovičovi „vytýka“ vek 67 rokov dopravnou značkou s významom „obmedzená rýchlosť“, kým na I. Radičovú zvolila dopravnú značku „Zúžená vozovka“, aby tak zvýraznila v centre billboardu svoje vlastné fiktívne dopravné značenie evokujúce jej triumfálne a priamočiare smerovanie do Európskej únie. Z. Martináková tak postavila svoju billboardovú kampaň na predpoklade

⁵ Tu máme na mysli techniky medzinárodne známe pod skratkou CMC (Computer Mediated Communication): chat, facebook, internetové stránky a pod.

o proeurópskom naladení Slovákov. To, čo na billboardoch vyslovené nie je, no s čím sa implicitne počíta, je kladný postoj slovenskej verejnosti k integrovanosti do európskeho celku. Zdá sa však, že takýto obsah prijali Slováci ako lacnú hru na efekt, kde neetická dimenzia propagácie (útočenie na vek súpera) bola vnímaná dominantnejšie ako osožnosť cieľov zexplicitnených reklamou.

Z. Martinákovej kampaň však negatívnym ladením niekoľkonásobne prevýšila kampaň I. Gašparoviča, ktorá vsadila na strach voličov. Stratégiou bolo očistenie najsilnejšej súperky I. Radičovej a predpokladom úspešnosti bola pretrvávajúca existencia syndrómu ohrozenia tradovaného v slovenskom kultúrnom spoločenstve (porov. nižšie napríklad citát A. Belousovej). Kľúčovým pre kampaň I. Radičovej bol koncept *spojenia* (porovnajme výroky z videospotu Iveta Radičová – Dokážeme to!: *spolu to dokážeme; ponúkam túto dlaň ako ruku na spojenie a spoluprácu; byť ľudom účinným spojencom*). To, čo I. Radičová „mienila“ v duchu rešpektu k existujúcej plurietnicosti Slovenska, ústretovosti voči menšinám, a užšie, čo sama prezentovala ako snahu o zlepšenie slovensko-maďarských vzťahov (kooperatívna komunikácia s maďarskými politikmi, podpora zo strany SMK a pod.), bolo prezentované v kampani vedenej I. Gašparovičom a jeho zástancami ako dôkaz toho, že I. Radičová podporuje eventúalnu snahu maďarskej menšiny o autonómiu južného Slovenska. Pripomeňme si karikatúru v antikampani I. Radičovej, kde má kandidátka previazanú maďarskú vlajku okolo očí, referujúcu k fenoménu „slepej baby“. Porovnajme i sprievodný text facebookovej skupiny založenej na podporu I. Gašparoviča, v názve ktorej paradoxne figuruje meno jeho rivalky: SKUTOČNÉ FAKTY A KONTAKTY: IVETA RADIČOVÁ, SMK A SDKÚ: „Radičová by ako prezidentka presadzovala vôľu cudzích záujmových skupín, ktoré za ňu lobujú a dala žolíka SMK na politické vydieranie slovenskej politickej scény.“ K vyhroteniu stretu dvoch (politických i občianskych) ideológií, národnej a demokratickej, prispel i premiér SR, Robert Fico. Vo svojich výrokoch na adresu I. Radičovej, napr. „Je to kandidát, ktorý nemá žiaden vzťah k SR“, sugeruje neschopnosť kandidátky splniť si ústavnú povinnosť prezidenta – vernosť Slovenskej republike. I. Radičová vo svojej demokraticky ladenej kampani nedbala, že slovenské sebedomie je stále v slabšej pozícii oproti protirečivému syndrómu ohrozenosti, ktorý má osvojený väčšina národa. Tento syndróm využil ako východiskový predpoklad I. Gašparovič, keď on a jeho priaznivci stavali v kampani na fungujúcom stereotype „čo nie je pronárodné, to je antislovenské“. I. Radičovej idea spojenia, skonkrétnená aj v prejavovaných sympatiách voči maďarským politikom, spolu s „hriechom“ z obdobia rozpadu Československa, keď bola členkou iniciatívy „Za spoločný štát“ s Čechmi, viedli podporovateľov I. Gašparoviča k nasledujúcemu záveru: „Pani Radičová nemôže byť prezidentkou Slovenska, lebo z toho, čo som povedala doteraz, jednoznačne vyplýva, že ona nemá rada Slovensko. Že ona nemá rada Slovákov“ (A. Belousova, snem SNS, 28. 3. 2009)⁶. V období vrcholiaceho politického boja sa teda ukázal ako pôsobivý diskurz vychádzajúci z tézy o štátotvornosti slovenského národa, v duchu ktorej sa produkovali obsahy v zmysle do-

⁶ Výrok je zaznamenaný na archívnom videu s názvom *Podľa Belousovej je Radičová pokrytecká, amoralná a nemá rada Slovensko a Slovákov*. Video sa nachádza na webovej stránke agentúry SITA <http://video.sita.sk/videoservis/Podla-Belousovej-je-Radicova-pokrytecka-amoralna-a-nema-rada-Slovensko-a-Slovakov/3928-play.html>.

minantnosti Slovákov a naopak sekundárneho postavenia menšín. Táto téza sa naďalej ukazuje ako efektívny nástroj politickej moci na Slovensku.

Národné hodnoty, na ktorých staval svoju kampaň konzervatívny kandidát I. Gašparovič (porovnajme i billboardový slogan: *Myslím národne, cítim sociálne*), oslovovali, ako sa ukázalo, skôr starších voličov. I. Radičová v prvej časti svojej kampane ponúkala slušnosť, pracovitosť, pevný charakter, pričom slogan *naš hlas volá po zmene* signalizuje, že predpokladom vytyčenia takéhoto hodnotového zamerania je kolektívny pocit prevládajúcej negácie uvedených hodnôt v slovenskej politike. Ponukou konceptu zmeny kalkuluje s mladými voličmi, u ktorých sa predpokladá negatívny postoj ku stereotypnosti a skostnatenosti systému. Okrem uvedených hodnôt bola na billboardoch kľúčovou hodnotou odbornosť/rozhladenosť/vzdelanie. Aj televízna autoprezentácia kandidátky bola postavená na zdôrazňovaní vzdelania ako spoločensky významnej hodnoty (v TV relácii *Voľby 2009* na záver v odkaze pre voličov kandidátka hovorí: *ponúkam voličom svoje vzdelanie*). Obzvlášť dôležitým faktorom pri ustáľovaní diskurzu je intertextová nadväznosť. Takisto v tomto prípade na uvedené billboardové posolstvo či televízne výroky kandidátky intertextovo nadväzovali ďalšie komunikáty: internetové diskusie, blogy či príspevky v rámci internetovej občianskej kampane *Moja prezidentka*. Predvolebný diskurz podporovateľov I. Radičovej (na internete či širšie v médiách) vymodeloval výrazný obraz vzdelanej, modernej kandidátky. Modernosť tu vyplýva okrem iného aj z nahliadania na kandidátku ako na emancipovanú osobnosť, keďže ide o ženu uchádzajúcu sa o post prezidenta.⁷ Zástancovia I. Radičovej neraz profillovali takýto obraz aj prostredníctvom diskvalifikácie I. Gašparoviča, ktorý bol na druhej strane prezentovaný ako prostý, pre „obyčajných ľudí“. Naproti tomu I. Radičová bola prezentovaná a často aj nekriticky vnímaná ako tá, ktorá je rozhladená, vzdelaná, „intelektuálka telom aj dušou“.

V opozícii k týmto pozitívam I. Radičovej bola negatívna kampaň proti I. Gašparovičovi postavená hlavne na zdôrazňovaní znalostných a intelektových nedostatkov kandidáta. V nej sa vytváral obraz jednoduchého, prostého, nie bystrého kandidáta. A jedným zo stereotypov potom bolo, že takéhoto kandidáta volia len prostí, obyčajní, starí ľudia pre jeho blízkosť k obyčajnému, bežnému človeku. Porovnajme slová publicistu P. Javůrka: *„Naš terajší prezident je celkom ako väčšina z nás. Má rád hokej a rýchle autá – ako väčšina z nás. Nikdy verejne nekladie sebe ani okoliu príliš zložité otázky – ako väčšina z nás. Jeho vyjadrovacie schopnosti sú práve natoľko umné, aby im porozumela väčšina z nás. A pravdaže, on bol vždy „za Slovensko“ – ako väčšina z nás...“* (Javůrek, 2009). Vedomostné a rečnícke medzery kandidáta sa aktualizovali škodoradostným pripomínaním prerieknutí, ktoré sa prezidentovi prihodili pri verejných prejavoch: porov. situácia na Balkóne, srbské pobrežie, Libanonská zmluva a pod. Kampaň na podporu I. Radičovej *Moja prezidentka* takisto operovala s klišé o nie bystrom kandidátovi zdôraznením neinformovanosti Ivana Gašparoviča, keď prináša správu o tom, že prezident *„Gašparovič nevie, koľko tu žije Maďarov“*. Komponenty „obmedzenosť“ a „na smiech“ sa aktualizovali v logu antikampane *Zlý prezident* vedenej Občiansko-demo-

⁷ Stotožňujeme sa s postrehom J. Marušiaka, ktorý za dôležitý komponent Radičovej volebnej kampane považuje personálny faktor – propagácia osobnosti a tvorba imidžu i prostredníctvom tváří z oblasti kultúry a show-biznisu (porovnaj Marušiak, 2009).

kratickou mládežou. Logo zobrazovalo tvár I. Gašparoviča s gašparkovskou čiapkou na hlave a telom psa. V spätosti s názvom kampane *Zlý prezident* mala telesná podoba zvierat'a evokovať zlého psa, ktorý býva zvyčajne priviazaný, teda obmedzený (aj obmedzovaný).

Ako priama interakcia s takýmito obrazmi najsilnejších kandidátov vznikala aj polarizácia voličov na tých, ktorých možno diagnostikovať ako inteligentných (rozumej hlavne vzdelaných), a na tých prostých. Mnoho hlavne mladých ľudí (napríklad aj pod vplyvom Facebooku) sa potom masovo prikláňalo k voľbe I. Radičovej, lebo takto na seba projektovali obraz vytvorený o kandidátke (inteligentná, moderná, demokratická...) a dištancovali sa od tzv. „starého ...uja“ (konzervatívneho I. Gašparoviča). Išlo o mainstreamovú voľbu, ktorá bola v mnohých prípadoch výsledkom sebadiagnostiky podliehajúcej stereotypu: volím Radičovú, a tak som inteligentný/nie som „lúzer“ a podobne. Porovnajme aj reakcie z diskusného fóra (ukážky ponechávame v autentickej podobe): *najprv ma stvalo ze radicova neapeluje a neziskava si aj tie jednoduchsie vrstvy ludu, co by jej zaistilo vyhru.. ale takto je to nakoniec dobre, tieto volby budu naozajstnym iq testom naroda.. a ak nas nebude dostatok, nezashuzime si aby krajnu kde je prevaha hlupakov reprezentovala taka rozumna a mentalne vyspela osoba, no nie?;* ďalšie: *Ja sa na to vyslovene teším, že prvý krát budem mať možnosť voliť za prezidenta SR človeka takého formátu ako je pani Iveta Radičová. Ona je jednoznačne kandidátom slušných, rozhladených a inteligentných ľudí. Alebo: hlavne ze ja chodim do skoly pre mimoriadne nadanych, kde je jednou z podmienok na prijatie iq nad 130 (najnizsia mozna hranica, aj to uz su ti 'hlupejsi'), a cely rocnik (ti co maju 18) voli radicovu (teda, boli dvaja ludia co v prvom kole volili melnika..) a je to uplne logicke. samozrejme ze je teda nepredstavitelne aby niekto so stipkou rozumu sympatizoval so senilnym googlovicom (prezývka Googlovič vznikla tiež v dôsledku vedomostných medzier kandidáta I. Gašparoviča, ktorý na otázku, na čo sa používa Google, odvetil, že na komunikáciu medzi používateľmi).*

Novým prvkom oproti predchádzajúcim rokom bola skutočnosť, že sa prezidentská kampaň realizovala aj prostredníctvom internetu. Tento faktor výrazne vplýval na tvorbu diskurzu oproti voľbe prezidenta v predchádzajúcich rokoch. Zásadná zmena spočívala v tom, že verejne mienkotvorní boli nielen samotní kandidáti či tradične publicisti v tlačенých a televíznych médiách, ale obyčajní ľudia, samotní voliči, ktorí svoje názory vyjadrovali na blogoch, na internetových diskusných fórach, zakladali fan- či antiskupiny na Facebooku. Prezentáciu kandidátov na internete možno rozdeliť na sféru priamo koordinovanú kandidátom (webstránky) a sféru bez priameho vplyvu kandidáta (najmä v blogosfére a výrazne na Facebooku). Dynamicky a verejne sa tu vytvárajú obrazy o kandidátoch už bez ich priameho dosahu. Zatiaľ čo v billboardovej kampani, na televíznej obrazovke majú kandidáti kontrolu nad tým, čo sa ponúka vnímaniu recipientov, na internete už nie je ovplyvňovanie v rukách kandidátov. Dynamika predvolebného diskurzu vplyvom internetu spočívala aj v tom, že tradičné formy realizácie kampane (plagáty, bilbordy) sa v internetovom priestore ponúkali novým spôsobom vytvárania obsahov. Tu máme na mysli napríklad kampaň na podporu Ivety Radičovej s názvom *Plagát pre prezidentku* vytvorenú kreatívcom Marekom Žibritovským či antikampaň namierenú proti I. Gašparovičovi v podobe interaktívneho billboardu vytvoreného zná-

mym slovenským karikaturistom Shootym. Na Shootyho billboarde mohli návštevníci stránky dotvárať oficiálny billboard Ivana Gašparoviča, na ktorom bol vyobrazený s premiérom, a dopisovať slogan *Spoločne pre Slovensko*. V oboch prípadoch autori preddefinovali žáner (plagát či billboard) a nechávali voličom priestor, aby sami vytvárali obsah. Takáto technika, kde občania voľne dopisovali slová (často vulgarizmy) či vytvárali kresby (v prípade plagátov pre I. Radičovú), zdanlivo prispieva k maximálnej demokracii vyjadrenia, v skutočnosti je však zmysel komunikátu kontextovo preddefinovaný a „dotvárajúci subjekt“ takéhoto komunikátu len napĺňa zámer tvorcu kampane (v prípade Žibritovského plagátov ide o podporu I. Radičovej, v prípade Shootyho billboardu je zámerom znevážiť I. Gašparoviča). V prvom prípade pozvanie tvoriť plagát mali výlučne podporovatelia I. Radičovej a ich tvorbu usmerňoval návod. V druhom prípade billboard obsahoval jasné orientátory, ktoré usmerňovali, v akom zmysle sa má billboard dotvoriť (aplikácia červené kravaty, aplikácia umožňujúca prečiarknuť „pre“ vo fráze *Spoločne pre Slovensko*; nakoniec i samotný návod začínajúci sa vetou *Týchto dvoch (s prepáčením) pánov poznáte.*) V konečnej bilancii na Shootyho stránke nenájdeme billboard na podporu I. Gašparoviča. Stránka *Plagát pre prezidentku* zasa obsahovala len plagáty, ktorých zmyslom bolo podporiť I. Radičovú. Voličovi sa tak na jednej strane dostávala požadovaná sloboda prejavu, na druhej strane len napĺňa zámer tvorcu kampane. Verejná kampaň sa tak naoko vkladá do rúk voliča, jej zmysel však ovládajú skupiny osobne späté s kandidátom.

S internetom bola v najväčšej miere spätá kampaň I. Radičovej. Práve na jej podporu vznikla jediná občianska internetová kampaň *Moja prezidentka* na čele so spisovateľom Michalom Hvoreckým v spojení so spomínanou sesterskou iniciatívou *Plagát pre prezidentku*. Fakt, že podporu I. Radičovej vzali do rúk mladí ľudia z umeleckých a intelektuálnych kruhov a ako prostriedok využili práve internet, ktorý je stále prevažne komunikačnou doménou mladých ľudí, prispel k vytvoreniu vekových diskurzov, ktoré podporovali rôznych kandidátov. Bolo spomenuté, že I. Gašparovič svojou konzervatívnou politikou oslovoval skôr starších voličov. I. Radičová nezužovala adresnosť svojej kampane na vybranú sociálnu skupinu (na rozdiel od inej ženskej kandidátky, ktorá internátovou a diskotékovou formou realizácie kampane mierila na prvovoličov). Aj vďaka spomínanej internetovej kampani sa však I. Radičová stala preferovanou kandidátkou mladých ľudí. Táto skutočnosť sa potom ako východisko reprodukovala v novovznikajúcich textoch, ktorých pozadie tvorila „usmerňujúca“ opozícia „Gašparovič je kandidát pre starých, mladí volia Radičovú“. Spomeňme napríklad predvolebnú anekdotu *Dobré znamenie?*, v ktorej si M. Hvorecký ako zástupca mladých pri stretnutí so staršou pani susedkou spomenie na programovú aktivitu „*Nájdí svojho nevoliča*“ a je odhodlaný presvedčať staršiu pani o správnosti voľby I. Radičovej. Pointou je, že proti jeho očakávaniam vysvitne, že stará pani má kandidáta vybratého – je ním I. Radičová. Existencia tohto stereotypu ako znalostného východiska sa potvrdzuje i v emblémovej karikatúre iniciatívy „*Nájdí svojho nevoliča*“ podporujúcej I. Radičovú. Karikatúra zobrazuje mladíka tísnuceho pred sebou fúrik so starou ženou v ručníku, zástere a papučiach, ktorú dá očividnú námahu dotlačiť k voľbe I. Radičovej.

Z uvedených sond do výseku predvolebného diskurzu na Slovensku na jar 2009 je zrejmé, že oporou masového recipienta pri uchopovaní zobrazovanej mediálnej reality

sú naďalej kultúrne a spoločenské stereotypy, normy a hodnoty. V spoločensky vplyvnom vekovom diskurze mladých viazanom na internetové sociálne siete sme odhalili zameranosť na intelekt ako rozhodujúcu hodnotu. V diskurze koalíčných subjektov dominovali národné a sociálne stereotypy, ktoré sa opäť ukázali ako podstatné pre konanie voličov na Slovensku. Len okrajový dosah mal v tomto období na Slovensku genderový diskurz, ktorý povzbudzoval k voľbe silnej ženskej kandidátky I. Radičovej. Jednou stránkou kampanou prezentovaných komunikátov v mediálnej realite je tradične apel na recipienta posolstva usilujúci sa ovplyvniť (v nekorektnom prípade zmanipulovať) recipienta a usmerniť jeho správanie pri volebných urnách. Druhou stránkou veci je, že inovačné prejavy multimediálnej komunikácie na Slovensku, akými boli anonymné masové interaktívne slovné či herné prejavy na internete vo veci verejnej (hádzanie šípok do „prehreškov“ kritizovanej kandidátky v antikampani, tvorba plagátov či antibillboardov), sú viac-menej len priestorom na necenzúrovanú zábavu, recesiú, nemajú vplyv na veci politické a mocenské.

LITERATÚRA

BOČÁK, Michal: Diskurz ako predmet transdisciplinárneho výskumu. In: *Médiá a text II.* Ed.: Juraj Rusnák – Michal Bočák. Prešov: Pulib 2008, s. 526 – 537.

BROWN, Gillian – YULE, George: *Discourse analysis.* Cambridge: Cambridge University Press 1983. 288 s.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Textová lingvistika.* Bratislava: Stimul 1998. 134 s.

FAIRCLOUGH, Norman: *Analysing Discourse.* New York: Routledge 2003. 270 s.

FOUCAULT, Michel: *Archeologie vědění.* Praha: Hermann & synové 2002. 319 s.

FOUCAULT, Michel: *Rád diskurzu.* Bratislava: Agora 2006. 66 s.

HARRÉ, Rom – GILLET, Grant R.: *Diskurz a myseľ.* Bratislava: Iris 2001. 214 s.

HARRIS, Zellig: *Methods in Structural Linguistic.* Chicago: University of Chicago Press 1951. 384 s.

JAVŮREK, Peter: Zvolíme prezidenta alebo „obraz väčšiny“? In: *JeToTak*, 18. 3. 2009. Online: <http://www.jetotak.sk/slovensko/zvolime-prezidenta-alebo-obraz-vacsiny>. Citované: 4. 3. 2010.

KOŘENSKÝ, Jan: *Člověk – řeč – poznání.* Olomouc: Univerzita Palackého 2004. 114 s.

MARUŠIAK, Juraj: Analýza: Iveta Radičová. In: *Volebnýinfoservis*, 18. 3. 2009. Online: <http://www.infolby.sk/index.php?base=data/prez/2009/analyzy/1237356946.txt>. Citované: 3. 3. 2010.

PLICHTOVÁ, Jana: Diskurzívne verzus tradičné chápanie mysle (Predhovor). In: R. Harré – G. R. Gillet: *Diskurz a myseľ.* Bratislava: Iris 2001, s. 7 – 27.

SCHIFFRIN, Deborah: *Approaches to Discourse.* Oxford: Blackwell Publishing 1994. 470 s.

VAN DIJK, Teun: *Discourse and Power.* Hampshire/New York: Palgrave Macmillan 2008. 308 s.

VAN DIJK, Teun: *Discourse as Interaction in Society.* In: *Discourse as Social Interaction.* Ed. Teun van Dijk. London: SAGE Publications Ltd 1997, s. 1 – 37.

Úřední (administrativní) čeština pod vlivem evropské integrace

JANA HOFFMANNOVÁ

Ústav pro jazyk český, Akademie věd České republiky, Praha
Ústav translátologie, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

ADMINISTRATIVE STYLE, THE CZECH LANGUAGE, AND EUROPEAN INTEGRATION

Key words: administrative (office) language (style), European integration, translation of documents into Czech, loanwords, purism, syntactic condensation, complex sentences

The paper attempts to give an answer to the question whether in the recent years and under the influence of the processes of European integration the Czech administrative (office) style is changing or whether, on the contrary, its characteristic features become more evident. On the basis of the analysis of the documents of the European Union (Official Reports of EU, Documents of the European Parliament) that have been translated into Czech it deals with the share of loanwords and with the manifestations of a “new purism” (the often unnecessary searching for Czech equivalents). The author follows the developments concerning the formulations, clichés and various stereotypical expressions on the one hand, and innovations (e.g. creating non-systemic neologisms) on the other hand. Attention is devoted to conservative ways of expression that are rigidly bookish and even archaic, as opposed to certain tendencies at colloquial expressions and to the development of special slang. However, the main focus is on extremely condensed syntax, an absolute prevalence of substantives and absence of definite verbal forms (also in connection enumerative procedures), as well as on unnecessarily extensive sentences overburdened with a number of subsidiary clauses and parentheses.

1. Úvod

Vliv procesu evropské integrace na jazyky zemí Evropské unie, to, jak se jednotlivé jazyky s těmito vlivy vyrovnávají nebo jak jim čelí – to je jistě v poslední době velmi diskutované, „globální“ téma. Do tohoto tematického okruhu se řadí i můj příspěvek. S kolegou Josefem Šimandlem jsme totiž před časem analyzovali velké množství textů překladatelského týmu, který převádí v Lucemburku dokumenty Evropského parlamentu do češtiny (výsledek jsme zčásti publikovali v Naší řeči, srov. Hoffmannová – Šimandl, 2008). Na konci loňského roku jsme pak byli pozváni na konferenci Generálního ředitelství pro překlady EU, která se týkala překládání do slovanských jazyků a konala se v Bratislavě; při této příležitosti jsme ještě podrobili analýze české překlady tzv. Úředního věstníku, tedy oficiálně zveřejňovaných dokumentů EU. Zde ve stručnosti shrnu některé získané poznatky a aspoň na několika příkladech – i když ve velmi omezené míře – se pokusím srovnat přístupy českých a slovenských překladatelů příslušných dokumentů; ačkoli v zásadě se asi dá konstatovat, že tyto překladatelské procesy

neposkytují prostor pro individuální překladatelskou kreativitu a že administrativní euročestina a euroslovenština je víceméně stejná.

Pokud jde o návaznost na dílo profesora Horeckého, k jehož počtě naše příspěvky vznikly: nepochybně projevoval soustavný zájem o styl a stylistiku, ale např. v takto motivovaném výběru z jeho prací *O jazyku a štyle kriticky aj prakticky* (Horecký, 2000a) je výrazně zastoupen funkční styl odborný, publicistický a umělecký, také styl esejistický nebo styl literatury memoárové, nikoli však styl administrativní. Ani v jeho bibliografii (Horecký, 2001) jsem nenašla tituly, které by prozrazovaly toto zaměření – snad až na drobný text *Slovenčina v úradnej praxi* (Horecký, 2000b), který je ale pouhým diskusním příspěvkem k jinému diskusnímu příspěvku... To však nic neznamená, protože prof. Horecký se nesporně intenzivně zajímal o „internacionalizaci a europeizaci slovenštiny“ (srov. přímo takto nazvaný článek, Horecký, 1999); permanentně se zabýval dynamikou slovní zásoby se zřetelem k přejímání slov, vzníkání neologismů a nových termínů; a ani syntaktická problematika administrativního stylu a syntax „europřekladů“ jistě nestojí mimo okruh jeho zájmů.

2. Slovní zásoba, přejímání a tvoření slov

Nejprve si všimnu zastoupení přejatých slov v překladech evropských dokumentů. U širší veřejnosti (pravděpodobně v Čechách i na Slovensku) bezpochyby převládá dojem, že evropská integrace přináší záplavu zbytečných a nesrozumitelných „cizích slov“. Reakcí na tento dojem je snaha směřovat překladatele – aspoň ty české – k tomu, aby vždy, pokud je to aspoň trochu možné, hledali české ekvivalenty. Někteří z českých překladatelů tuto situaci velmi uvážlivě reflektují (viz Potůček, 2005; Opava, 2005). Nepropagují mechanické přejímání a užívání přejatých slov, ale na druhé straně varují před násilným „jazykovým purismem“; uvádějí četné příklady na situace, kdy se v češtině celkem běžný a obecně srozumitelný přejatý výraz zbytečně nahrazuje neústrojně vytvořeným českým neologismem, nebo existujícím českým „synonymem“, ale za cenu nedostatečné sémantické ekvivalence. Právě toto puristické úsilí hledat „za každou cenu“ výrazy české je leckdy příčinou nesrozumitelnosti českého překladu; někdy je asi lepší dát přednost integračně motivované mezijazykové jednotě terminologie před násilným zachováváním jazykového „svěrázu“. Jak píše Z. Opava (c. d.), není třeba nahrazovat v češtině běžná přejatá slova a volit důsledně *začleňování* místo *integrace*, *pružnost* místo *flexibilita*, *předcházení* místo *prevence*; *iniciativu* nelze vždy nahradit českým *podnětem*, ani *rekonstrukci* *přestavbou*. Asi je lepší zachovat *migrační toky* (nikoli *toky přistěhovalců*) i *transparentní volby* (raději než *průhledné volby*). Je asi zbytečné *komplementárnost* nahrazovat „českým“ slovem *doplňkovost*, *trvat na slučitelnosti* místo *kompatibility*, na *souběžnosti* místo *konvergence*, na *součinnosti* místo *koherence*. Samozřejmě je možné, že ne každý uživatel bez problémů rozliší *kompatibilitu* a *komplementárnost*, *konvergenci* a *koherenci*. To ovšem platí i pro výrazy ze slovan-ských jazyků, ostatně mimochodem stejný problém řešíme už po léta v oblasti školské jazykovědné terminologie: jaké termíny používat v učebnicích a ve výuce? Dokážou si dnešní žáci osvojit a rozlišit zastarale působící a rovněž už „nepřehledné“ české termíny jako *přisudek*, *přívlastek*, *přístavek*, *příslovce*, *přísloví*, *příčestí* aj.?

Navíc je pochopitelně třeba – pokud to překladatelům dovolí hektické podmínky, v nichž pracují – rozlišovat tu europeismy opřené o řecké a latinské základy, většinou už v našich slovanských jazycích pevně usazené, a novější „skutečné internacionalismy“ – J. Horecký tu uvádí mj. příklady přejímek z angličtiny jako *leasing*, *dealing*, *home banking* aj. (Horecký, 1999, s. 82). A někdy není problémem ani tak nepřijatelnost či nerosozumitelnost přejatého slova jako spíše jeho vysoká frekvence ve zkoumaných textech, jeho nadužívání, to, že se z něj stává klišé – např. u výrazů jako *harmonizovat* (předpisy jednotlivých států), *optimalizovat*, *generovat*, *monitorovat* aj.

Nyní na okamžik přejdu ke konfrontaci česko-slovenské. J. Horecký píše, že obrozené „období nacionalizace“ bylo ve slovenštině vystředáno obdobím europeizace o něco dříve než v češtině a že ve slovní zásobě slovenštiny v porovnání s češtinou jsou častější cizí slova s řecko-latinským základem. Uvádí příklady: proti čes. „řídít“ je *dirigovať*, proti „vteřině“ *sekunda*, podobně „osinek“ – *azbest*, „brambořík“ – *cyklámen*, „užitá chemie“ – *aplikovaná chémia* (c. d., s. 81). Tady bych si jen dovolila poznamenat, že výrazy *azbest*, *cyklámen*, *aplikovaný*, s jistým omezením též *sekunda* máme i v češtině; a nevím, nakolik proti českému *řídít* je ve slovenštině *dirigovať*, ale myslím, že např. v čele Jazykovedného ústavu L. Štúra stojí *riadiť*, nikoli *dirigent*. Prof. Horecký měl ale nesporně na mysli spíše srovnání vývojových tendencí. Já teď ještě pro zajímavost připojím několik příkladů z naposledy sledovaných Úředních věstníků EU, kde je možnost porovnat volbu překladatelů slovenských a českých.

(a) Tam, kde je ve slovenštině *absorbancia (ultrafialových lúčov)*, je v češtině *pohltivost (ultrafialového záření)*; myslím, že právě tady jde o výsledek novodobého českého (euro)purismu, a opravdu nevím, jak český uživatel přijme slovo *pohltivost*.

(b) Slovenské *konkurent* pokládám – aspoň v příslušném kontextu – za vhodnější než české *soutěžitel*; i když samozřejmě sémantická ekvivalence tu není zdaleka úplná a *konkurent* navozuje jiné konotace než *soutěžitel* ve smyslu „účastník soutěže“.

(c) Jiným případem je choroba ovcí a koz: ve slovenských překladech *scrapia*, v českých *klusavka*. Tady už nejde o jednotlivost, ale o obecnější tendenci: čeština směřuje u názvů nemocí a u lékařské terminologie evidentně k domácím ekvivalentům, jiné jazyky nikoli (jak víme, ani angličtina).

(d) Jsou ovšem i případy, proti dosud uváděným opačné, kdy lze ocenit volbu slovenského ekvivalentu ve vztahu k internacionalismu či europeismu, který si podrží čeština. V české verzi věstníku se např. neustále opakuje mechanický překlad *expozice chemickým látkám; expozice karcinogenům nebo mutagenům při práci; rakovina způsobená expozicí karcinogenním látkám na pracovišti; expozice krystalickému křemenu v zaměstnání*, atd. Slovenský překlad mluví o *vystavení účinkom karcinogénov / mutagénov / chemických látok / kryštalického kremíka*, což pokládám za mnohem přirozenější a srozumitelnější.

(e) Užívání slovenského výrazu *zosúladenie* tam, kde je v českých překladech *harmonizace* (i *harmonizovaná pravidla – zosúladené pravidlá*) by bylo možno pokládat za projev slovenského purismu (analogického k českému). Ale vzhledem k už výše zmíněné vysoké frekvenci výrazu *harmonizace*, který je jedním z emblémů „eurospeaku“ a už i „euročeštiny“, lze myslím v tomto případě volbu slovenského ekvivalentu hodnotit spíše kladně.

Zůstanu-li ještě okamžik na půdě lexikologie a tvoření slov, zmíním se ještě aspoň o hojném tvoření deverbativních substantiv typu *přezkum* v českých překladech (*zahájení přezkumu, přezkum antidumpingových opatření...*; podobně v češtině i např. *průhyb pneumatik* aj.). Ve slovenštině je *žiadosť o preskúmanie, začatie preskúmania*. A aspoň snad ještě pochválím reakci slovenských překladatelů na situaci, kdy jeden z členských států EU „vzal svou žádost zpět“: v českém překladu je to označeno jako *zpětvzetí* (!), kdežto ve slovenském jako *odstúpenie*, mluví se o tom, že *orgány členského štátu stiahli žiadosť*.

3. Syntax

Přejdu-li nyní k syntaxi evropských překládaných dokumentů, je třeba nejprve konstatovat, že jde o typickou syntax administrativního stylu, se všemi obvykle uváděnými symptomy, naprosto srovnatelnou např. se skladbou administrativních textů českého původu. Zvláště charakteristická je kondenzovanost větné stavby založená na množství polovětných konstrukcí a nominalizací; na podstatných a přídavných jménech slovesných (*poskytnutí, poskytování, poskytující, poskytovaný, poskytnuvší*), na jejich hromadění a na seskupování těchto substantiv do dlouhých genitivních řetězců. Na výstavbě všech analyzovaných textů se hojně podílí enumerativní postup a výčtové struktury o mnoha položkách jsou samozřejmě přímo nabity jmény, zatímco určité slovesné tvary jsou z nich téměř vyloučeny. I v pasážích, kde nejde o výčty, vznikají dlouhá, složitá, přetížená souvětí s množstvím polovětných vazeb a vedlejších vět různého stupně závislosti. To vše není příliš „přátelské“ ke čtenářům a uživatelům, interpretaci jim neusnadňují ani nedostatky ve slovosledu. Připomenu tuto „eurosyntax“ několika ukázkami a opět aspoň v náznaku srovnám některá řešení překladatelů českých a slovenských.

Pokud jde o slovosled, častým úkazem jsou falešné větné dvojice:

Komise zřídila pracovní skupinu EU pro rakovinu složenou ze zástupců Komise, Rady a Evropského parlamentu...

...aby umožnili nestranné vyšetřování obvinění z mučení a zneužívání pro osoby zbavené svobody držené ve vazbě Spojenými státy

Jindy jsou naopak od sebe roztrhovány větné členy, které nutně musí stát vedle sebe:

Opatření přijatá Francií, pokud jde o dovoz na její území mléka a mléčných výrobků pocházejících z hospodářství, ve kterém byl potvrzený klasický případ klusavky...

Stejně i ve slovenštině:

Opatrenia, ktoré prijalo Francúzsko v súvislosti s dovozom na jeho územie mlieka a mliečnych produktov pochádzajúcich z chovu, v ktorom bol potvrdený prípad scrapie...

V další ukázce se ovšem český a slovenský překlad poněkud liší, ve prospěch slovenského:

Členské státy na svém území nezakážou uvádění na trh nebo do provozu výrobku, který nese označení...

*Členské štáty na svojich územiach nezakážu **uvvedenie na trh** takého **výrobku**, na ktorom je umiestnené označenie..., a/alebo jeho **uvvedenie do prevádzky**...*

Slovenská verze je tu možná přijatelnější, což ovšem způsobuje na první pohled zřejmé prodloužení textu; pak je nutno ušetřit někde jinde, protože co do rozsahu si musí verze v jednotlivých jazycích EU odpovídat, na příslušné stránce musí být umístěny vždy stejné body, stejné články příslušného předpisu atd.

Typická ukázka vysoce nominalizovaného vyjadřování a řetězců substantivních genitivů (*prostředek podpory posouzení dopadů předpisů Společenství*) se v češtině a slovenštině příliš neliší:

*Studie slouží jako **prostředek podpory posouzení dopadů** navrhovaných či přijatých právních **předpisů Společenství** a **plánování zavádění řešení**, které **provádění** těchto předpisů podpoří.*

*Štúdie slúži ako **prostriedky na podporu posúdenia vplyvu** navrhovaných alebo prijatých právnych **predpisov Spoločenstva** a na **plánovanie zavádzania riešení** na podporu **vykonávania** týchto predpisov.*

Slovenský překladatel tu ještě více než český šetřil určitými slovesnými tvary – věta obsahuje jen jeden, zatímco česká verze nabízí jednu vedlejší větu a určité sloveso navíc. Naproti tomu slovenština má štěstí: díky diferenciaci koncovek *plánovanie zavádzania riešení* nepůsobí tak stereotypně jako české *plánování zavádění řešení*. V dalším nadpisu dokumentu použil naopak slovenský překladatel dokonce dvě vedlejší věty, proti extrémně kondenzované a nominalizované české verzi vyjádření poněkud rozředit (oněch typických deverbativních substantiv na *-ni/-nie* je tu jen pět proti devíti českým) a snad tím přece jen napomohl srozumitelnosti. Na výrazové stereotypnosti a nesrozumitelnosti především české verze nic nemění ani to, že některá slovesná substantiva mají význam procesu či jeho výsledku (*označování, snížení*), zatímco jiná označují spíše výroky, akty apod. (*nařízení, tvrzení*).

***Nařízení o zamítnutí schválení** určitých zdravotních **tvrzení** při **označování** potravin kromě **tvrzení** o **snížení** rizika **onemocnění** a **tvrzení** týkajících se zdraví a vývoje dětí.*

***Nariadenie, ktorým sa zamieta povolenie** určitých zdravotných **tvrdení** o potravinách iných ako tých, ktoré odkazujú na **zníženie** rizika **ochorenia** a na vývoj a zdravie detí.*

Podobně i *zriadenie výboru... na podporu odrádzania od pirátskych činov a ozbrojených lúpeží pri somálskom pobreží, prevencie pred nimi a ich potláčania* je zřejmě více rozčleněné a lépe přijatelné, než česká nevýrazně splyvavá formulace *zřízení výboru... s cílem přispět k odvrácení, prevenci a potlačení pirátství a ozbrojených loupeží u pobřeží Somálska*. Poměrně výrazně se liší i další dva překlady: slovenská verze tu sice obsahuje více slovesných substantiv a méně určitých sloves, ale zase je založena na přirozenějším uspořádání dějů podle časového sledu a nezačíná byrokratickou formulí *tímto není dotčeno*...

***Tímto není dotčeno, aby** Komise věc znovu otevřela a prošetřila v případě, že obdrží další **oznámení odůvodňující zahájení řízení** v této věci, **byť** po **odložení** této stížnosti.*

To nie je prekážkou opätovného otvorenia a prehodnotenia danej veci v prípade, že by Komisia získala aj po jej odložení ďalšie informácie odôvodňujúce začatie konania v tej istej veci.

Další ukážka bude asi dostatečne názornou demonštráciou typického složitého souvětí – přetíženého syntaktického celku, jehož tučně vytištěná „kostra“ je obalena množstvím vedlejších vět, vsuvek a dodatků, které doplňují různé identifikační a okolnostní specifikace.

Zjistí-li instituce členského státu, podle jehož právních předpisů dotyčná osoba naposledy vykonávala činnost, která může vyvolat danou nemoc z povolání, že dotyčná osoba nebo její pozůstalí nesplňují podmínky těchto právních předpisů, mimo jiné proto, že dotyčná osoba v uvedeném členském státě nevykonávala činnost, která vyvolala nemoc z povolání, nebo proto, že uvedený členský stát neuznává danou nemoc za nemoc z povolání, zašle tato instituce neprodleně instituci toho členského státu, podle jehož právních předpisů dotyčná osoba dříve vykonávala činnost, která může vyvolat danou nemoc z povolání, prohlášení nebo oznámení a všechna doprovodná potvrzení, včetně nálezů a lékařských zpráv vyhotovených dříve uvedenou institucí.

Množství vedlejších vět, začínajících převážně vztažným zájmenem *kerý*, obsahuje i další souvětí, které opět předkládám pro česko-slovenské srovnání. Česká verze je mimořádně „zašmodrchaná“, protože vztažné zájmeno *kerá* uvozující první vedlejší větu odkazuje k substantivu *instituce*, zatímco vztažné *již* u další vedlejší věty se vztahuje k předchozímu řídicímu substantivu *žádost*.

Na žádost instituce, která byla uznána za příslušnou, již je třeba podat nejpozději tři měsíce po určení použitelných právních předpisů, jí instituce, která obdržela prozatímní odvody, tyto odvody použije za účelem vypořádání situace ohledně odvodů, které právnická či fyzická osoba dluží instituci, která byla pro stejné období uznána za příslušnou.

Na základě žádosti, kterou inštitúcia určená ako príslušná podá najneskôr do troch mesiacov od určenia uplatniteľných právnych predpisov, inštitúcia, ktorá predbežne dostávala príspevky, prevedie sumu týchto príspevkov na príslušnú inštitúciu na účely vyrovnania situácie s príspevkami, ktoré právnická a/alebo fyzická osoba dlhuje inštitúcii určenej ako príslušná inštitúcia za rovnaké obdobie.

Posledním výrazným rysem této euročeštiny a euroslovenštiny, který bych tu chtěla uvést, je jakýsi protějšek syntaktické nepřehledné složitosti – vyjadřování **eliptické, redukované**. Obligatorní komponent určitého gramatického či sémantického větného vzorce se pravidelně vypouští – protože chybí pouze nám, vnějším pozorovatelům; nikoli profesionálům, pro něž jsou tato doplnění něčím samozřejmým a dosazují si je na základě automaticky fungujících inferencí. U *smlouvy o přistoupení* netřeba uvádět, kdo přistupuje k čemu – pochopitelně nové členské státy k Evropské unii. Podobně např. *evropská strategie sociální ochrany a začlenění* (koho kam?), *osoby zažívající extrémní*

chudobu a vyloučení (z čeho? odkud? přece „ze společnosti“); apod. Tyto elipsy slov silně vázaných na kontext působí poněkud kolokviálně – dalo by se uvažovat o specifickém slangu tohoto prostředí. Zde se čeština a slovenština celkem neliší – i když v jednom případě jsem našla proti českým *osobám zažívajícím vyloučení* slovenské explicitní *trpia vyčlenením zo spoločnosti*. A k této slangové euročeštině/euroslovenštině bych přiřadila i neodmyslitelný, přímo emblematický výraz *rámec*. Je zajímavé, že texty s povahou právních předpisů, nařízení apod. potřebují a hojně využívají takovýto sémanticky vágní, zástupný výraz, který může znamenat jednou „kontext“ či „strategii“, jindy něco jako „předpoklad“, jindy určitý soubor dokumentů apod.:

prozatímní dohoda, kterou se stanoví rámec pro dohodu o hospodářském partnerství; je nutné stanovit ucelený rámec pro uplatňování požadavků na ekodesign; obrodit rámec za účelem vyrovnání se s nedostatky; poskytnout rámec pro stanovenie cieľov a ukazovateľov... Zní to stejně v češtině jako ve slovenštině: Program ISA podporuje: vytváření a zdokonalování společných rámců podporujících přeshraniční a meziresortní interoperabilitu – zavedenie a zlepšovanie spoločných rámcov na podporu cezhraničnej a medzirezortnej interoperability.

4. Závěr

Do závěru příspěvku bych ráda umístila tři konstatování. Zaprvé: laskavý čtenář necht' sám usoudí, zda tu vzniká nějaký specifický „eurojazyk“, „eurospeak“ (srov. např. Jilková, 2005; Hasil, 2006; Marvan, 2007); já jsem zde používala označení „euročeština“, resp. „euroslovenština“ s určitou nadsázkou. Zadruhé: předpisy týkající se např. ekologie, bezpečnosti apod. jsou jistě založeny na vysoké odbornosti autorů; jiné dokumenty mají spíše charakter politický a pronikají do nich některá publicistická klišé; přesto se domnívám, že zkoumané texty náleží především do stylu administrativního, do rozsáhlé sféry „eurobyrokracie“ (myšleno pozitivně). A zatřetí: při zpětném pohledu na konfrontované příklady se mi zdá, že srovnání – jakkoli jsou rozdíly v překladech subtilní – vyznělo o něco lépe pro slovenštinu. Srovnání samozřejmě není reprezentativní a já bych nerada ublížila českým překladatelům, jejichž práce si nesmírně vážím. Snad toto ocenění kvalit slovenských překladů není pouze komplimentem, projevem mé zdvořilosti vůči hostitelům. Ale při vzpomínce na profesora Horeckého jsem docela ráda, že mi to takto vyšlo.

LITERATURA

HASIL, Jiří: Euročeština? In: Přednášky z XLIX. běhu Letní školy slovanských studií. Praha: FF UK 2006, s. 64 – 70.

HOFFMANNOVÁ, Jana – ŠIMANDL, Josef: „Euročeština“ v lucemburských překladech dokumentů Evropského parlamentu. In: Naše řeč, 2008, roč. 91, č. 3, s. 113 – 126.

HORECKÝ, Ján: Internacionalizácia a europeizácia slovenčiny. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 80 – 82.

HORECKÝ, Ján: O jazyku a štýle kriticky aj prakticky. Prešov: Náuka 2000(a). 162 s.

HORECKÝ, Ján: Slovenčina v úradnej praxi. In: Kultúra slova, 2000(b), roč. 34, č. 6, s. 344 – 348.

HORECKÝ, Ján: Človek a jeho jazyk 2. Jazyk ako pamäť kultúry. Výber z lingvistického diela profesora Jána Horeckého. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2001. 308 s.

JÍLKOVÁ, Hana: Eurosloženiny na cestě k eurojazyku. In: Časopis pro moderní filologii, 2005, roč. 87, č. 1, s. 1 – 9.

MARVAN, Jiří: Jak představit euročeštinu Evropanům. In: Přednášky z 50. běhu Letní školy slovanských studií. Praha: UK – Filozofická fakulta 2007, s. 9 – 17.

OPAVA, Zdeněk: Jazykový purismus v překladech právních předpisů EU. In: Eurolingua 2004. Opera Academiae Paedagogicae Liberecensis, Series Bohemistica, vol. III. Liberec: Technická univerzita 2005, s. 117 – 123.

POTŮČEK, Petr: Euročeština – mýty a skutečnost. In: Eurolingua 2004. Opera Academiae Paedagogicae Liberecensis, Series Bohemistica, vol. III. Liberec: Technická univerzita 2005, s. 34 – 39.

Literárne vlastné mená v diele Martina Kukučina

PAVOL ODALOŠ

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied¹
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

LITERARY NAMES IN THE SHORT STORIES AND NOVELS BY MARTIN KUKUČÍN

Key words: literary proper nouns, functions, forming literary proper nouns, onymic nomination system

The aim of this paper is to introduce the functions of literary proper nouns, the ways of their formation and the nomination system of their functioning mainly in the Slovak environment of Kukučín's short stories, which mostly reflected the life of a rural inhabitant. We understand function as the purpose of determination. We derive the functions of the literary proper nouns from the functions of the language. To the cognitive function of the language corresponds the identificational-differenciating, temporal-localizational and literary function of literary proper nouns. To the communicative function of the language corresponds to the national representative, social, age-related, correlational, fashionable/conventional, associative and characterization function of literary proper nouns. Literary proper nouns are formed in three ways: by transposition, transfer, and transformation. We interpret the nomination system in a literary work as a model of the functional realization of the proper nouns.

V roku 2010 oslavujeme 150. výročie narodenia Martina Kukučina, slovenského spisovateľa, ktorý vo svojich literárnych dielach stabilizoval slovenský spisovný jazyk 2. polovice 19. stor. Vlastným menám v literárnych prácach Martina Kukučina sa okrajovo venovali literárni vedci a zatiaľ jediný príspevok o literárnych vlastných menách v diele Martina Kukučina napísal F. Buffa v roku 1960. F. Buffa (1960, s. 29) sa zamerl na významovú motiváciu vlastných mien Kukučínových postáv, sledoval, či mená svojou slovotvornou štruktúrou, najmä významom slovotvorného základu čitateľom niečo hovoria, a či je to, čo takto vyjadrujú, v nejakej súvislosti s charakterom postavy, ktorá toto meno nosí.

Naším zámerom bude zamerať sa na funkcie, spôsoby tvorenia, typy a systém fungovania literárnych vlastných mien v slovenskom prostredí, najmä v prostredí Kukučínových drobných próz, ktoré väčšinou zobrazovali život dedinského človeka.

Literárne vlastné mená, t. j. literárne onymá, jednoslovné literárnonymá, vysvetľujeme ako vlastné mená fungujúce na ploche literárneho diela. Funkciu literárnych vlastných mien chápeme ako účel určenia, ktorý sa realizuje prostredníctvom prvkov a štruktúry týchto prvkov.

¹ Pozn. ed.: od r. 2014 Filozofická fakulta.

1. Funkcie literárnych vlastných mien v diele M. Kukučina

Ak funkciu vo všeobecnosti chápeme ako účel určenia, tak funkciu literárnyom odvodíme od funkcie jazyka: od kognitívnej a komunikatívnej funkcie. Kognitívnej funkcii jazyka zodpovedá identifikačno-diferenciačná, temporálno-lokalizačná a literárna funkcia literárnyom. Komunikatívnej funkcii jazyka prináleží národnoreprezentatívna, sociálna, veková, vzťahová, konvenčná a módna, asociačná (evokačná), ideologická a charakterizačná funkcia literárnyom.

Kognitívne funkcie literárnyom sa špecifikujú (skonkrétňujú) v komunikačných funkciách literárnyom.

1.1. Identifikačno-diferenciačná funkcia literárnyom

Identifikačno-diferenciačná funkcia literárnyom je určená na identifikáciu pomenovaním a súčasne na základe pomenovania odlišením od ostatných postáv či realít. Identifikácia a diferenciacia sa uskutočňovala vždy semioticky prostredníctvom určitého jazyka, ktorého nositeľom bol istý národ/bolo určité etnikum. Identifikačno-diferenciačná funkcia sa preto skonkrétňila v národnoreprezentatívnej funkcii a vyjadřila sa jazykom národa/etnika. Pre M. Kukučina bolo charakteristické dominantné využívanie slovenčiny, napr. literárnyomá *Jonáš Kelnický*, *Đuro Hustý* či *Podhradie*, *Potočany*, príp. uvádzanie literárnyom v nemčine *König*, *Kinzel* či *Zetmark*, *Ixdorf*, resp. v maďarčine *Gulácy Ferenc*, *István Putroš*. Národnoreprezentatívna funkcia sa nemusela vyjadřiť len spisovnou, ale aj nárečovou varietou, ktorá bola typicky používaná na identifikácia a diferenciaciu na slovenských dedinách v 2. polovici 19. storočia. Frekvencovaná bola v tvorbe M. Kukučina podoba priezviska s príponou *-ovie*, napr. *Zuzka Miháľkovie*, *Žofka Perlíkovie*, pretože bola typická pre dolnooravské nárečia.

1.2. Temporálno-lokalizačná funkcia literárnyom

Temporálno-lokalizačná funkcia literárnyom ako fungovanie literárnyoma v určitom priestore a čase sa sprievračnila ako sociálna, veková, vzťahová, príp. aj ako konvenčná a módna, asociačná (evokačná) a ideologická funkcia literárnyom.

Pre M. Kukučina bola charakteristická **sociálna funkcia literárnyom**, ktorá sa prejavila v odlišnom pomenovaní sociálnych vrstiev spoločnosti. Najnižšiu sociálnu vrstvu tvorili sluhovia/slúžky, paholkovia, valasi a pod., ktorí boli pomenovaní hlavne rodným menom, napr. *Ondro* (voliar), *Adam* (sluha), *Maco* (valach), pretože jednomenná antroponymická sústava postačovala na ich identifikáciu. Sediaci boli označovaní rodným menom aj priezviskom, napr. *Adam Trnka*, *Adam Rápavý*, *Pavol Dudravý*, *Martin Rázvora*, a preto na ich identifikáciu bola použitá dvojmenná antroponymická sústava s menami v úradnej podobe. Vyššie spoločenské vrstvy zastupovali zemani, príslušníci dedinskej inteligencie (ako farár a učiteľ), resp. úradníci v rôznych funkciách. Menované skupiny obyvateľov boli pomenované tiež propriálne dvojmenne s apelatívnym zdôraznením vyššieho statusu formou pán/pani, príp. aj s označením povolania/zamestnania, napr. pán farár *Drozdík*, pán rektor *Andreas Gregáň*, pán učiteľ *Ondrej Pevný*, pán exekútor *Holay*. Pri zemanoch sa niekedy uvádzalo aj sídlo, napr. pán *Aduš Domanič* z *Domanič*.

Veková funkcia literáróným vyjadřila odlišné pomenúvanie vekovo diferencovaných osôb, napr. mládenci a slobodné dievčatá sa pomenúvali v nárečovej podobe, napr. *Jano Dúbravovia* a *Zuzka Bežanovie*, resp. dospelé osoby mužov – gazdov a pánov mali meno a priezvisko uvádzané v úradnej podobe, napr. mená spomínané pri sociálnej funkcii. Mená dospelých a vydatých žien sa v jednomennej podobe niekedy uvádzali s príponou *-ka*, napr. *Bežanka*, *Ločmanka*, resp. s príponou *-uľa*, napr. *Krtuľa*, *Trkuľa* a pod. F. Buffa (1960, s. 31) zdôraznil, že prípona *-uľa* bola určená pre staršie ženy, napr. stará *Kostrubuľa*, stará *Čkoruľa*.

Vzťahová funkcia literáróným situačne alebo systémovo zdôrazňovala vzťah k postavám, napr. Ondrej Tráva ako obchodník sa stretával s mnohými ľuďmi, nepamätal si ich mená, lebo ich bolo veľa, no napriek tomu ich situačne podľa oblečenia oslovoval propriálne, napr. valacha najprv oslovil *Đuro*, potom *Juričko*, keď mu však povedal, že je *Mišo* a *Đuro* je bača, tak ho oslovoval *Mišo* a *Mišičko*. Systémovo sa v zdobnenej podobe uvádzali mená mláďencov a dievčat, napr. *Miško Tvarohovie* či *Žofka Perlikovie*, ku ktorým sa takto autorsky, resp. aj v bežnej nominačnej realite vyjadřovali sympatie ako k nedospelým osobám, ktoré potrebovali cítiť ochranu, lásku a pravidelné vyjadřovanie ľudskej náklonnosti.

Konvenčná a módna funkcia literáróným označovala pomenúvanie bežnými, frekventovanými, tradičnými, a teda konvenčnými menami, resp. menami novými, netradičnými, a preto módnymi. M. Kukučín bol dobrým pozorovateľom života na slovenskej dedine. V prozaickom diele napríklad spomínal, že gazdovia dávali prvému synovi meno *Ján*, druhému synovi meno *Ondráš* a tretiemu synovi meno *Matej*. F. Buffa (1960, s. 32) to aj potvrdil, keď vymenoval najčastejšie sa vyskytujúce mená sedliakov v Kukučínových drobných prózach: *Ján*, *Ondrej*, *Adam*, *Mišo*, *Matej*, *Martin*, *Juraj*, *Jozef*. Zemani zase dávali svojim synom starozákonné mená *Jonáš*, *Ezechiel* a *Daniel*, resp. Židia mená *Dávid*, *Izaiáš*, *Joel*. Predstavené mená plnili teda konvenčnú funkciu, lebo boli prejavom tradičného pomenúvania v druhej polovici 19. storočia na oravských dedinách na slovenskom území. O módnosti pomenúvania v pravom slova zmysle ani nemožno uvažovať, skôr možno hovoriť o netradičnosti a odlišnosti, napr. farár v jednej Kukučínovej próze pomenoval novorodenca ako Cyril, pretože rodičia nemali pripravené meno. Dedinský kolektív uvedené meno neprijal a bral ho ako nestarootcovské, prostredníctvom ktorého sa rodičia vyvyšovali nad ostatných dedinčanov.

Asociačnú (evokačnú) funkciu literáróným možno vysvetliť prostredníctvom asociácií na povolania protagonistov, napr. mlynár bol *Pleva*, furman *Jano Rázvora-Točiar*, šuster *Klopačka*, krajčír *Mikuláš Obšival* a hlásnik *Tutura*, resp. formou evokácií na dedinu Ratková v literárónyme *Jatková*.

Ideologická funkcia literáróným znamenala prispôsobovanie mien štátnej politike a oficiálnemu jazyku, čo možno v Kukučínovej dobe vysvetľovať ako pomaďarčovanie literáróným a/alebo ich písanie (prispôsobovanie) v maďarskom pravopise, napr. pán *Elek Szedlárszky* alebo pán *Jozef Niczky z Nitiek*.

1.3. Literárna funkcia literáróným

Literárna funkcia literáróným sa naplňovala prostredníctvom **charakterizačnej funkcie literáróným**. Literárna funkcia literáróným ako charakterizácia sa špecifikovala vždy

v rámci istého literárneho smeru, prúdu či literárnej školy. M. Kukučín bol zaradovaný medzi realistov, preto nami všeobecne vymedzenú **epickú realistickú onymickú funkciu literárny** bolo potrebné charakterizačne spriezračniť a skonkrétniť. Najvýraznejšie typy, ktoré sa podarilo M. Kukučínovi vytvoriť aj prostredníctvom oným, boli typy vymedzené na základe vonkajších fyzických, príp. vnútorných povahových vlastností, niekedy aj na základe ich syntézy, pričom do formy literárny sa dostali práve uvedené vlastnosti. Vonkajšie fyzické vlastnosti sa stali základom literárny hádam najvýznamnejších Kukučínových protagonistov *Adama Krta* a *Ondráša Machuľu*. *Adam Krt* sa fyzicky podobal na zviera krta: „Jeho čierne očičká, aj inak dost’ malé, od užitého nápoja ešte väčšmi sa zúžili a blyšťali ani u opravdivého krta, čo pod zemou ryje.“ M. Kukučín vytvoril z *Krta* z literárnovedného hľadiska typ remeselníka príležitostne holdujúceho alkoholu. *Ondráš Machuľa* bol muž s dušou dieťaťa, zvláštneho disproporčného fyzického výzoru, duševne zaostalý, ako nevydarené dielo prírody pripomínal machuľu: „Hlava veľká, krytá ostrými vlasmi, ktoré svojou nepoddajnosťou ponášajú sa na zvieracu srst’. Čelo nízke, oči nápadne malé, líčne kosti vypuklé, nos rozpláštený na kabáč a ústa široké. Postava malá, nevyvinutá, zhrbená. Keď kráča, ruky mu vopred kolembajú ako cepy – celý človek málo ponáša sa na človeka.“ Literárny *Krt* a *Machuľa* propriálne obsahovali fyzické vlastnosti, kvantitatívne onymicky charakterizovali protagonistov. Podobne opisne na základe fyzických vlastností M. Kukučín pomenoval aj ďalšie postavy, napr. *Adam Chvojka* bol ako opršaná ihličnatá vetvička, mal aj preto prezývku Opršanec, *Ondrej Štetina* mal zase veľké fúzy, ktorými nezapadol do dedinského kolektívu. Oproti literárny *Krt*, *Machuľa*, *Chvojka*, *Štetina*, ktoré realizovali epickú realistickú onymickú funkciu literárny charakterizujúco opisne a kvantitatívne na základe pomenovania viac či menej viditeľných fyzických vlastností, stáli literárny typu *Ondrej Tráva*. *Tráva* bol prototypom nového podnikateľa, pracovitého, húževnatého, nikdy sa nevzdávajúceho, hľadajúceho za každej situácie pragmatické a pre neho výhodné riešenia. Literárny *Tráva* súviselo jednak s jeho reprezentatívnosťou ako zástupcu novej spoločenskej triedy (tráva rastie všade), jednak s jeho flexibilitou a trhovou prispôsobivosťou (tráva sa prispôsobí rôznym podmienkam pri raste). Literárny *Ondrej Tráva z Kamenian* bolo aj opozitom k literárny *Aduš Domanický z Domaníc*. Apelatíva tráva a kamene sú reálne existujúce veci, podobne ako jeho obchodná činnosť. *Aduš Domanický z Domaníc* mal v priezvisku aj v sídle zdôraznenie nemajetnosti, skutočnosti, že doma nič nemal. *Ondrej Tráva* bol majetný, hoci sa tak nechoval, lebo mal nielen úspory, ale vždy so sebou aj veľkú hotovosť, *Aduš Domanický* bol nemajetný, vystupoval však ako zámožný človek, predával ľuďom veci, ktoré nevlastnil, napr. *Trávovi* predal obilie. Základné duševné vlastnosti obidvoch – u *Trávu* pracovitosť a statočnosť (vyúsťujúca do majetnosti) a u *Domanického* lenivosť a sklon k podvodom (odrážajúce sa v nemajetnosti) – sa prejavili aj onymicky, podobne ako v literárny *Hrybko*, ktorý sa choval, akoby bláznivé huby pojedol, či *Pavol Dudravý*, ktorý mal často pripomienky k rôznym veciam. Literárny typu *Tráva*, *Hrybko*, *Dudravý* realizovali epickú realistickú funkciu literárny charakterizačne distribučne (výberom typickej duševnej vlastnosti) a kvalitatívne. Niekedy sa spojili obidva typy vlastností, vonkajšie fyzické a vnútorné duševné, napr. v literárny *Kremeň*, ktorý nosil na prstoch briliantové prstene a súčasne bol zatvrdnutým starým mládencom.

V prozaickom diele M. Kukučín použil aj zvláštny typ literárónym, spĺňajúci požiadavky trojmenného antroponymického systému, ktorý evokoval mená štúrovcov. Boli to literárónymá *Eduard Samobor Mýtoň*, *Pavel Samuel Horáň* a *Peter Levosrd Hrdina*. Štúrovské mená symbolicky vyjadrovali vzťah k vlasti a boj za národnú slobodu. Kukučínove literárónymá študentov však viac súviseli s reálnymi činmi protagonistov, hoci národné a národnostné otázky tu boli tiež v podtexte. *Eduard Samobor Mýtoň* rád fabuloval, vtípkoval, bol básnik, ktorý príležitostne prednášal na verejnosti. *Pavel Samuel Horáň* bol vyššieho vztasu, a preto mal aj veľký kabát. *Peter Levosrd Hrdina* viedol plamenné reči o slobode. Forma uvedenej trojice literárónym bola blízka romantickým menám vlastencov, no motivovaná je výrazne realisticky s dôrazom na ich reálne duševné alebo fyzické vlastnosti: duševné vlastnosti sa prejavili v literárónymách *Eduard Samobor Mýtoň* a *Peter Levosrd Hrdina* a zdôrazňovali sa v dvoch častiach oným, fyzická vlastnosť v literárónyme *Pavel Samuel Horáň* sa zdôrazňovala len v jednej časti onyma.

Práve realizovaním literárnej funkcie vytvoril M. Kukučín vo svojom prozaickom diele špecifické, ba až jedinečné literárónymá napĺňajúce epickú realistickú onymickú funkciu literárónym prostredníctvom charakterizácie opisne kvantitatívne a distribučne kvalitatívne v literárónymách typu *Adam Krt*, *Ondráš Machuľa*, *Ondrej Tráva*, *Aduš Domanický z Domaníc* a *Eduard Samobor Mýtoň*.

2. Spôsobý tvorenia literárnych vlastných mien v diele M. Kukučina

Kukučínove literárónymá sa tvoria transpozičným, transferačným a transformačným spôsobom.

Transpozičným metaforickým a metonymickým spôsobom so zámerom charakterizácie postáv pri literárnej funkcii a z dôvodu vytvorenia evokácie na zamestnania protagonistov pri asociačnej funkcii, napr. mená typu *Krt* a typu *Pleva*.

Transferačným preberaním z reality bez vzťahu k denotátu pri literárnych postavách, napr. literárónymá uvádzané pri národnoreprezentatívnej, sociálnej, vekovej, vzťahovej, konvenčnej a módnjej a ideologickej funkcii, napr. mená typu *Adam Rápavý* a *Elek Szedlárszky*.

Transformačným spôsobom na základe úpravy formy východiskového tvaru, napr. typu *Jatková* (modifikovaný tvar *Ratková*).

3. Typy literárnych vlastných mien v diele M. Kukučina

Na základe spôsobov tvorenia vznikli dva typy literárnych vlastných mien.

Prvý typ predstavovali literárónymá, ktoré si utvoril sám autor. Boli to autorské mená, lebo boli pre neho typické a nenachádzali sa v prozaických dielach iných spisovateľov. Mohli by sme ich však nazvať aj ako **transpozičné literárónymá**, lebo vznikli na základe sémantického metaforického a metonymického preberania so zámerom charakterizácie a evokácie.

Druhý typ predstavovali literárónymá, ktoré fungovali v bežnom živote alebo boli ich kombináciou. Vznikli na základe transferačného preberania z reality, a preto ich môžeme pomenovať aj ako **transferačné literárónymá**.

4. Realizácia onymických systémov v diele M. Kukučina

Nominačný systém v literárnom diele chápeme ako model funkčnej realizácie proprií. Literárnyomá v literárnom diele sa používali v literárnom čase na určitom mieste v rámci literárneho diela.

Na základe zhody a nezahody literárneho času s historickým časom rozlišujeme osovo neštrukturovaný onymický systém, v ktorom sa nezhodoval literárny a historický čas, a osovo štrukturovaný onymický systém, v ktorom sa zhodoval literárny a historický čas. Zhodu alebo nezahodu literárneho a historického času nechápeme ako presné deklarovanie zhody časov v dobe písania prozaickej práce, ale ako reflektovanie na kategóriu času, ktoré je signalizované časovými údajmi alebo údajmi naznačujúcimi/nahrádzajúcimi temporálne rámcovanie.

V dedinskom prostredí Kukučínových drobných próz bol historický čas naznačený údajmi liturgického roka aj prostredníctvom mien v kalendári. Kukučín presne nenaznačil, že ide o rok 1880 alebo 1885, no plynutie roka signalizoval temporálnymi údajmi ako na Pavla, po Troch kráľoch, pred Jánom/po Jáne, na Matku božiu, príp. na Jakuba, na Gála, na Všetech svätých. Väčšina temporálnych údajov je identifikovateľná aj v súčasnosti, niektoré údaje sa nezhodujú, napr. v Kukučínových časoch bolo Tomáša 18. septembra (pozri M. Kukučín, 1983, s. 320), v súčasnosti má meniny na Slovensku 18. 9. Eugénia.

Na základe predstaveného temporálneho rámcovania môžeme uplatniť na Kukučínove drobné prózy vertikálno-horizontálny onymický systém, ktorý budeme aplikovať na známu prózu Rysavá Jalovica, publikovanú písomne prvýkrát v Domovom kalendári v Liptovskom Mikuláši v roku 1885 na s. 171 – 240; koncept práce odznel 1. apríla 1884 v spolku Detvan. Osovo štrukturovaný onymický systém vytvárali dve osi, horizontálna a vertikálna os.

Vertikálnu os naplňali literárne antroponymá a vyjadrovali časové kvality osôb v spoločnosti. V próze Rysavá jalovica vertikálnu os obsadila dominujúca mužská dvojica, Adam Krt a Adam Trnka, resp. sekundujúca dámska dvojica protagonistiek Eva Krtová a Eva Trnková. Ak dominantami vertikálnej osi bola predstavená štvorica literárnyomá, tak subdominanty vertikálnej osi tvorili literárnyomá Fero Lahký, Martin Šmálok, Jakub, Adam Rápavý, totka Rápavie, Adam Vrčnaň, Eva Štítomdopotoka, príp. postavy a postavičky označené apelatívne: akýsi švec, mrhanovský mešťan či trhový richtár.

Horizontálnu os tvorili literárne geonymá a vyjadrovali miestne zemské súvislosti. Dominantu horizontálnej osi tvorili literárnyomá *Adamovce*, kde bývali hlavné protagonisti, a *Mrhanovo*, kde sa konal jarmok. Obidve literárnyomá boli príznakové, autorské a transpozičné metaforické. V *Adamovciach* žili (len) Adamovia a Evy, podľa Adamov sa aj dedina volala. Spojenie Adamov a Ev malo aj biblický rozmer: Adam Krt zhrušil, pretože porušil sľub, ktorý dal manželke, že nebude piť, a opil sa, resp. Eva Krtová tiež zhrušila, pretože si nepreverila všetky okolnosti okolo straty kúpenej jalovice a muž zvyhla z domu hľadať ju, čo sa mu nemohlo podariť hlavne preto, lebo bola u Trnkovcov v maštali. V *Mrhanove* Adam Krt premrhal (premárnil) peniaze, keď prepil dva oldomáše, stratil kravu a cestou domov rozbil nakúpené veci. Tiež narábanie s časom v *Mrhanove* možno považovať za istú formu plytvania, keď najprv čas posunuli na pokyn richtára smerom dozadu zo 16,30 hod. na 14,30 hod., neskôr si sadla straka na ho-

dinovú ručičku, ktorá bola oslabená, a svojou váhou hodiny posunula smerom dopredu na 18,00 hod. Dominantami horizontálnej osi boli literárny *Adamovce* a *Mrhanovo*, subdominanty tvorili okolité dediny *Pitvorník* a *Čepiarovce*, resp. vzdialené územia ako *Amerika* a *Trantária*.

5. Záver

Záverom príspevku bolo predstaviť funkcie literárnych vlastných mien, spôsoby ich tvorenia, typy literárny a nominačný systém fungovania literárny v slovenskom prostredí Kukučínových drobných próz, ktoré väčšinou zobrazovali život dedinského človeka. Funkciu chápeme ako účel určenia. Funkcie literárny odvodzujeme od funkcií jazyka. Kognitívnej funkcii jazyka zodpovedali identifikačno-diferenciačná, temporálno-lokalizačná a literárna funkcia literárny. Komunikačnej funkcii jazyka prináležali národnoreprezentatívna, sociálna, veková, vzťahová, konvenčná a módna, asociačná (evokačná) a charakterizačná funkcia literárny. Realizovaním literárnej funkcie vytvoril M. Kukučín vo svojom prozaickom diele špecifické, ba až jedinečné literárny naplňajúce epickú realistickú onymickú funkciu literárny prostredníctvom charakterizácie opisne kvantitatívne a distribučne kvalitatívne v literárnyoch typu Adam Krt, Ondráš Machuľa, Ondrej Tráva, Aduš Domanický z Domaníc a Eduard Samobor Mýtoň. Literárnyoch tvoríme troma spôsobmi: transpozičným, transferačným a transformačným spôsobom tvorenia a identifikovali sme dva typy literárnyoch. Nominačný systém v literárnom diele chápeme ako model funkčnej realizácie proprií. V prostredí Kukučínových drobných próz sme použili osovo štrukturovaný onymický systém, ktorý vytvorili dve osi, horizontálna a vertikálna os.

LITERATÚRA

BUFFA, Ferdinand: K charakteristike vlastných mien v Kukučínových drobných prózach. In: Jazykovedné štúdie. V. K jazyku a dielu Martina Kukučina. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1960, s. 29 – 39.

KUKUČÍN, Martin: Keď báčik z Chochoľova umrie... Bratislava: Tatran 1983. 373 s.

Profesor Ján Horecký a *Studia Academica Slovaca*

JANA PEKAROVIČOVÁ

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzita Komenského, Bratislava

JÁN HORECKÝ AND *STUDIA ACADEMICA SLOVACA*

Key words: lexis and its extension, terminology, dynamics and neologization processes, loan words and foreign words, illocution acts, ethnolinguistic and ethnocultural aspects, intercultural context

The paper focuses on highlighting the long-term activities of professor Ján Horecký in *Studia Academica Slovaca* – the Summer School of the Slovak Language and Culture. He took part in 29 years of this educational event as a lecturer, which makes him one of the most productive presenters and authors. Horecký's papers published in the proceedings of *Studia Academica Slovaca* 1–32 (1972–2003) reflect a whole range of areas of his academic profile and in a specific way represent the topical themes of the Slovak linguistics in the sociocultural and intercultural context. The paper discusses the variety of themes in his contributions – most of which described and analysed the particular lexical phenomena – as well as the principle of the dynamics and the specific methodology he applied within interpreting the phenomena, which, subsequently, we have also used in the description of Slovak as a foreign language. Many of his papers represent a specific view of the social stratification of the Slovak language and its functioning in the society both in the past and the present, and they have become a scholarly resource for the Slovak studies in Slovakia as well as abroad.

V galérii osobností, ktoré sa zaslúžili o prezentáciu slovacík a slovenskej vedy vo svete, významné miesto zaujíma profesor Ján Horecký, iste aj vďaka svojmu dlhoročnému účinkovaniu na letnej škole slovenského jazyka a kultúry *Studia Academica Slovaca* (SAS), organizovanej od roku 1965 pre zahraničných záujemcov o slovakistické štúdiá Filozofickou fakultou Univerzity Komenského v Bratislave. Ján Horecký prednášal zahraničným účastníkom na 31 ročníkoch letnej školy v rokoch 1967 – 2003, teda viac ako tri desaťročia aktívne vstupoval do vzdelávacieho programu, a radí sa tak k najproduktívnejším prednášateľom tohto podujatia. Z prehľadu prednášok v programoch slovenských týždňov a prvých 7 ročníkov letnej školy, ktorý vypracoval J. Mlacek (2004), je zrejmé, že J. Horecký už v prvej fáze prispel dvoma prednáškami z oblasti generatívnej lingvistiky, ktoré nie sú publikované.¹ Po založení zborníka prednášok *Studia Academica Slovaca* sú jeho príspevky uverejnené v jednotlivých zväzkoch (SAS 1–32, 1972 – 2003) a odrážajú bohatý register jeho vedeckého profilu. Horeckého štúdie osobitným spôsobom reflektujú aktuálne otázky slovenskej lingvistiky so zreteľom na sociálne

¹ Aplikácia generatívnej gramatiky na slovenčinu (1967); Generatívna fonológia slovenčiny (1970).

súvislosti, nevynímajúc etnokultúrne aj interkultúrne faktory pôsobiace na dynamiku v jazykovom systéme i jazykovej praxi. Popri pestrom tematickom zameraní prednášok, z ktorých väčšinu tvorí opis a analýza lexikálnych javov súčasnej slovenčiny, vidieť výrazný prienik do sociolingvistiky a etnolingvistiky orientovaného výskumu s náčrtom aktuálneho stavu zobrazovaných entít i dynamických tendencií, často v konfrontácii s inými jazykmi. Svojské interpretačné postupy, uplatňované pri výklade jazykových javov s jasným formulovaním získaných poznatkov podopretých príkladmi vychádzajúcimi z bohatej vedeckej praxe autora, sme využili aj pre potreby aplikovanej lingvistiky pri opise slovenčiny ako cudzieho jazyka. Mnohé príspevky sú špecifickým pohľadom na sociálnu stratifikáciu slovenčiny a jej fungovanie v spoločnosti na pozadí diachronie i synchronne prebiehajúcich zmien a dodnes predstavujú serióznú bázu poznatkov pre domácu i zahraničnú slovakistiku.

1. Všeobecnolingvistický a sociolingvistický prístup

Spoločným menovateľom štúdií J. Horeckého je tendencia prepájať lingvistickú teóriu s komunikačnou praxou, sprístupňovať jednotky jazykového systému vo vzájomnej interakcii s jazykových správaním používateľov. Tento prístup prakticky uplatňuje už v prvých publikovaných prednáškach venovaných opisu prvkov lexikálnej či morfolologickej roviny (porov. na konci nášho príspevku zoznam štúdií J. Horeckého publikovaných v zborníkoch *Studia Academica Slovaca*), pričom neustále skúma vzťah formy a významu a ich súčinnosť pri tvorení nových slov, obohacovaní slovnej zásoby a jej fungovaní v komunikácii. Na základe všeobecných sémantických kritérií J. Horecký poukazuje na systémovosť jednotlivých prvkov slovnej zásoby slovenčiny a odkazuje na klasifikáciu všetkých pomenovaní predstavenú vo svojich monografických prácach.² Od začiatku vidieť jeho snahu o generatívny opis dynamicky chápaného lexikálneho systému, pričom dynamiku nevzťahuje na celý systém, ale skôr na jednotlivé prvky v tomto systéme, a preto pri charakterizovaní súčasných tendencií obracia pozornosť na spôsoby obohacovania slovnej zásoby novými pomenovaniami. Keďže tvorenie nových slov závisí od derivačného potenciálu lexém a ich morfematickej štruktúry, jeho súčasťou je zisťovanie sémantických príznakov jednotlivých slovotvorných typov. Na druhej strane J. Horecký spresňuje, že v systéme slovotvorných prípon i v systéme slovotvorných príznakov vlastne nevznikajú nové prvky, ale iba sa dotvára celkový systém, mení sa rozsah ich využitia, niekedy nastáva posun významu alebo diferenciacia (Horecký, 1972, s. 24). Vzhľadom na to, že v oblasti tvorenia slov sa výrazne prejavuje rozdiel medzi systémom a normou, resp. úzom, treba súčasne skúmať historický kontext a spoločenské motívy, teda „sociológiu“ tvorenia slov³ (Horecký, 1975, s. 119), ktoré sa v tomto článku bližšie nešpecifikujú.

² J. Horecký: *Slovotvorná sústava slovenčiny* (1959) a *Slovenská lexikológia I.* (1971).

³ V štúdiu *Sociológia tvorenia slov* J. Horecký uvádza, že o vlastnom fungovaní slovotvorného systému v širokom kruhu používateľov jazyka je zatiaľ veľmi málo údajov. Na základe výsledkov televíznej relácie, kde súťažiaci tvorili slová z náhodne vybraných písmen, predstavuje niektoré tendencie tvorenia slov fungujúce v praxi, pričom poukazuje na rozdiely vo využívaní a frekvencii derivačných a kompozičných slovotvorných postupov aj z hľadiska ich adekvátnosti a funkčnosti (Horecký, 1975, s. 119).

Samostatnú kapitolu v sérii sasovských štúdií aj v kontexte slovenskej lingvistiky tvorí príspevok k teórii výpovedných aktov v súčasnej slovenčine (Horecký, 1991). Výpovedný akt autor vymedzuje ako základnú komunikačnú jednotku, ktorou sa vypovedá o skutočnosti, ktorá nesie obsah (propozíciu) výpovede ako základného komunikačného aktu a ktorou sa pôsobí na stav vedomia u adresáta, prípadne sa vyvoláva jeho verbálna alebo fyzická reakcia. „Obsahom výpovedného aktu (intencia) je pôsobiť na adresáta, formou je ustálený vzorec, v ktorom sa okolo základného prvku – slovesa – sústreďujú aktanty a cirkumstanty v istom usporiadaní. Podľa zámeru sa výpovedné akty členia na viacero typov, k základným patria explikatívne, naratívne a direktívne akty“ (ibid., s. 103). V štúdiu opisuje jednotlivé typy so zreteľom na ich formálnu výstavbu a logickú štruktúru a na základe doloženého materiálu interpretuje výpovednú hodnotu a komunikačnú funkciu predstavených modelov. V tomto príspevku vidíme základy pragma-lingvisticke orientovaného výskumu, ktorý sa dá využiť aj pre potreby opisu slovenčiny pre cudzincov.

1.1. K jazykovej politike a kodifikácii

Neskôr sa profesor Horecký aj v prednáškach pre sasistov vracia k presnejšiemu výkladu pojmu jazyková norma, ktorá sa v jazykovede chápe sociologicky alebo vyslovene lingvisticke, pričom sa často uplatňujú aj obidve hľadiská súčasne (Horecký, 1980, s. 135). Rozlišujú sa jazykové normy komunikatívne a jazykové normy vo vlastnom zmysle, ktoré sa členia na gramaticko-sémantické a situačné čiže štylistické. Ak sa jazykové normy chápu ako výsledok poznávania a zámerného ustáľovania výrazových prostriedkov, teda ak ich možno spájať s preskriptívnu činnosťou, J. Horecký odporúča hovoriť o normovanosti a normovateľnosti jednotlivých jazykových rovín (ibid., s. 141) a poukazuje na súvis s kodifikáciou používanou vo význame normovanosť (stav) i normovanie (činnosť). V tomto zmysle jazykové normy odrážajú jednak vývin jazyka, jednak danú spoločenskú situáciu i zábery preskriptívnej inštitúcie, a tak spoluvytvárajú jazykovopolitickú orientáciu. Ako autor sociálnokomunikačnej teórie spisovného jazyka rozlišuje jazykovú i jazykovednú politiku⁴ a zároveň predstavuje sociálnu stratifikáciu slovenčiny ako diferencovaného národného jazyka majúceho mnoho foriem a podôb, z ktorých najväčšiu úlohu v integračnom procese zohrala spisovná slovenčina (Horecký, 1983). V štúdiu nadväzuje na svoju teóriu prezentovanú v monografii⁵ a naznačuje, ako sa v národnom jazyku odrážajú procesy integrácie a diferenciácie, v čom spočíva jeho etnosignifikatívna funkcia. Na vybraných príkladoch z komunikačnej praxe si bližšie všíma odlišnosti medzi spisovnou, štandardnou a subštandardnou formou národného jazyka, realizované v jednotlivých jazykových rovinách príslušnými ortoepickými, gramatickými či lexikálnymi variantmi. K téme jazykovej politiky sa J. Horecký opätovne vracia a v ďalšej štúdiu špecifikuje úlohy preskriptívnej a deskriptívnej lingvistiky a jej miesto v kultivovaní jazyka (Horecký, 2002).

⁴ Na konferencii o jazykovej politike a jazykovej kultúre v r. 1985 J. Horecký špecifikuje, „že cieľom jazykovej politiky je aplikovať všeobecné politické princípy danej spoločnosti do preskriptívnej lingvistiky (pričom tieto princípy aplikujú politickí činitelia, nie jazykovedci), kým jazykovedná politika je činnosť jazykovedcov pri realizovaní úloh daných jazykovou politikou a pri usmerňovaní spisovného jazyka podľa intencií politických činiteľov“ (porov. Horecký, 1990, s. 139).

⁵ J. Horecký: *Spoločnosť a jazyk* (1982).

Reaguje na citlivé otázky slovenskej lingvistiky i konfrontácie rozličných prístupov k opisu, výkladu aj interpretácii pojmov a navrhuje riešenia rešpektujúce zásady lingvistickej teórie aj prejavy komunikačnej praxe. Na pozadí novelizácie pravopisných pravidiel interpretuje morfeematický aspekt rytmického krátenia a namiesto neutralizačnej a transformačnej teórie navrhuje selekčnú teóriu (Horecký, 1993), ktorú konfrontuje s východiskami syntetickej fonológie J. Sabola, ktorý skúma už nie neutralizáciu foném, ale neutralizáciu dištingtívnych príznakov, a to v rámci synfonémy (zväzku morfofonémy, fonémy a fóny). Problém dlhých a krátkych vokálov navrhuje nahradit' selekčnými pravidlami pôsobiacimi progresívne (doterajšie neutralizácie) alebo regresívne (doterajšie alternácie) s tým, že výber sa spresňuje aplikáciou ďalších selekčných podtypov týchto pravidiel v určitej hierarchii.⁶ Paralelne sa uplatňujú regresívne pravidlá, ktorými sa riadi selekcia príslušnej alomorfémy v koreni, resp. pred istou slovotvornou morféomou. Morfeematický aspekt rytmického krátenia založený na selekčnom procese výberu z jednotlivých kvantitatívnych variantov morfém podľa J. Horeckého „umožňuje riešiť problém rytmického krátenia jednotne pre tvaroslovie i odvodzovanie, ako aj problém tzv. reťazového krátenia“. Pritom doterajšie výnimky nechápe ako výnimky z prozodického pravidla, ale ako výsledky selekcie podľa vyšších selekčných pravidiel, než sú prozodické, teda podľa pravidiel paradigmatických a fonotaktických, resp. morfotaktických (Horecký, 1993, s. 102).

1.2. Neologizačné procesy a dynamické tendencie

J. Horecký sa v príspevkoch publikovaných v zborníkoch SAS systematicky venuje problematike rozvíjania slovnej zásoby, na viacerých miestach v rôznych obdobiach sprístupňuje poznatky o spôsoboch tvorenia nových slov odvodzovaním, skladaním a rozvíjaním z vlastných domácich zdrojov i preberaním z iných jazykov. Jednou z opakovaných tém je pokus o vymedzenie neologizmov a neologizačných procesov v súčasnej slovenčine. Konštatuje, že nie je ľahké nájsť kritériá, ktorými by sa určovalo, dokedy je slovo ešte neologizmom, resp. kedy prechádza do bežnej každodennej slovnej zásoby. V slovníkovom spracovaní sa neologizmy spravidla osobitne neuvádzajú (Horecký, 1974, s. 45). Na lepšie odhalenie ich vlastností neologizmy konfrontuje s historizmami a archaizmami a zároveň vymedzuje viacej skupín, a to neologizmy vo vlastnom zmysle, kam zaraďuje pomenovania novovznikajúcich vecí a inštitúcií – lexikálne neologizmy (nemajú štylizačné príznaky), do tejto skupiny zaraďuje pomenovania podľa jestvujúcich slovotvorných typov, napr. *rozborár* (kto robí rozbor) či slovesá typu *spochybniť*, ako aj slová preberané z cudzích jazykov *marketing*, *trend*, *boom* i hybridné slová tvorené podľa cudzích vzorov, napr. *chemlon*, *slovkolor*, *slovkola*, a súčasne registruje inovačné neologizmy, ktoré dotvárajú autori uplatnením vlastných inovačných postupov. Osobitne vyčleňuje deformačné neologizmy vznikajúce na základe zámernej autorovej tvorivosti, ktoré sa líšia od inovačných neologizmov svojou výrazovou podobou

⁶ Sú to predovšetkým paradigmatické a fonotaktické pravidlá, až potom nastupuje prozodické pravidlo ako základné pri neutralizačnom a transformačnom chápaní rytmického krátenia. „V istých prípadoch treba použiť špeciálne morfotaktické pravidlo: po derivačnej alebo modifikačnej morféme, v ktorej sa už uplatnilo prozodické pravidlo, možno uplatniť len alomorfému s krátkou samohláskou: *čítavam* vs. *chytávam*, *hynúci* proti *vládnuci*, *druháčik* proti *siestačik*“ (porov. Horecký, 1993, s. 100 – 101).

a nápaditosťou, preto sa najčastejšie využívajú v poézii. Od charakteristiky neologizmov pokračuje J. Horecký v prezentácii neologizačných procesov v súčasnej spisovnej slovenčine a ďalej terminologicky vymedzuje obsah a fungovanie neologizmov v praxi. Neologizmus pokladá za inovačný prvok v slovnej zásobe, pričom nejde len o jednotlivé slová, ale aj o nové významy a o nové spojenia slov, inými slovami o pomenovanie nominatívneho, resp. systémového jazykového znaku (porov. Horecký, 1987, s. 139). Najčastejším dôvodom inovácie sú kognitívne a komunikatívne potreby autora žijúceho v istom spoločenskom prostredí, keď sa objavuje nový predmet alebo jav, prípadne rozširuje jeho doterajšie chápanie. J. Horecký podčiarkuje, že neologizmus v takomto prípade spravidla nemá nijaké osobitné formálne príznaky, lebo nové pomenovanie sa tvorí podľa jestvujúcich modelov. Za vlastný, resp. lexikálny neologizmus pokladá spojenie nového obsahu s novou formou. Bližšie rozoberá odvodzovanie neologizmov a pomenovania abstrákt. Výrazný neologický ráz majú mnohé denominatívne slovesá typu *premiérovať*, *pripomienkovať*, *injektovať*, najmä ak sa dotvárajú rozličnými predponami: *odrekreovať*, *odpremiérovať*, *odporotovať*, *skontinuovať*, *skontaktovať*, *prerozdeľovať* (ibid., s. 143). Osobitne si všíma neologizmy tvorené domácimi a cudzími predponami alebo polopredponami: *prezamestnanosť*, *sebainterpretácia*, *spoluvlastníctvo*, *subdodávateľ*, *antiromán* a uvádza škálu frekventovaných starších predpôn a polopredpôn, ako sú *auto-*, *eko-*, *disko-*, *makro-*, *mikro-*, *mini-* a *pod.*, ktoré sa hojne využívajú v rozličných komunikačných sférach. J. Horecký opakovane naznačuje, že motiváciou na vznik neologizmu môže byť aj modifikácia pôvodného významu, prípadne zdôraznenie istých sémantických príznakov, keď nová forma sa dosahuje len novým spojením už známych slov do nového celku: *priemyselný odpad*, *umelá inteligencia*, *elektronické médiá*, *vertikálna dominanta*, *navigačná družica* a *pod.*

Ako sa ukázalo na viacerých miestach, nedá sa presne určiť, kedy neologizmus prešáva byť neologizmom, kedy sa začleňuje do bežnej slovnej zásoby alebo aspoň do odbornej slovnej zásoby. Preto podľa J. Horeckého (1987, s. 148) je dôležitejšie skúmať nové pomenovacie postupy, vznik nových nominačných modelov, respektíve nové, hojnejšie využívanie už jestvujúcich modelov než registrovať vznik, prípadne zánik konkrétnych neologizmov. J. Horecký v záverečnej fáze svojich vystúpení na letnej škole zoznámil sasistov s podstatou a princípmi vlastnej onomaziologickej teórie tvorenia slov, ktorú konfrontoval s koncepciou M. Dokulila, o čom svedčí aj zápis a fotografia z prednášky v kronike SAS.⁷

1.3. Opis slovenskej terminológie

V súlade so svojím vedeckým výskumom J. Horecký v štúdiách uverejnených v zborníkoch SAS neobišiel ani otázky spojené s budovaním sústavy slovenskej terminológie z hľadiska jej vývinu i z hľadiska stavu v súčasnej slovenčine za účasti odborníkov – terminológov pri jej formovaní⁸. Vo vývine slovenskej terminológie špecifikuje tri obdobia:

⁷ Prof. Ján Horecký predložil svoj teoretický komentár ku koncepcii M. Dokulila najmä pri interpretácii tzv. onomaziologickej bázy. Podstatná časť jeho výkladu mierila na sémanticko-slovo tvornú štruktúru nových pomenovaní v dnešnej slovenčine, vrátane tzv. logoným. Najmä na tieto otázky mierili viacerí diskutujúci približne z 20 prítomných sasistov. Kronika SAS, 7. august 2001, zapísal Ján Sabol.

⁸ J. Horecký: Vývin slovenskej terminológie (1985); Odborná terminológia v súčasnej slovenčine (1997).

1. Predpisovné – predkodifikačné, ktoré charakterizuje vývoj v rámci celkovej slovej zásoby v zhode s potrebami vyjadrovania. V tomto období ešte nie je presná hranica medzi bežnými výrazmi a termínmi. Autor si všima proces terminologizácie z domácich slov a zámerne utvárané termíny v botanike, baníctve, osobitne analyzuje jazykovednú terminológiu, ktorá vznikala od začiatku umelo, keď najprv sa v latinsky písaných gramatických dielach začali uvádzať domáce názvy v zátvorkách, veľmi často v rovnakej podobe ako české názvy (Horecký, 1985, s. 268).
2. Štúrovské obdobie charakterizuje programový záujem o dotváranie slovej zásoby v oblasti terminológie, a to v rozličných odboroch. Do Nemecko-českého slovníka vedeckého názvoslovia z r. 1853, ktorý redigoval P. J. Šafárik, prispievali aj slovenskí autori. Okrem toho J. Horecký kriticky rozoberá rozličné nepriliehavé návrhy lingvistickej terminológie M. Godru (1851) aj ďalších tvorcov (ibid., s. 270).
3. Toto obdobie charakterizuje inštitucionálna práca na ustáľovaní a tvorení terminológie riadená Jazykovedným ústavom Ľudovíta Štúra SAV, kde od roku 1950 funguje terminologické oddelenie. V dialektickom spojení teórie a praxe, v práci značného počtu komisií zložených z odborníkov a jazykových poradcov sa vypracúvala terminológia rozličných vedných a výrobných odborov, vydávali sa terminologické slovníky, vychádzal osobitný terminologický časopis⁹. J. Horecký podrobnejšie rozoberá teoretické zásady a kritériá tvorenia termínov v nových technických odboroch a informačných technológiách a uvádza, že väčšina termínov má dvojslovnú podobu so zhodným i nezhodným prívlastkom, napr. *kridlová značka – meracia sieť, vrstevná architektúra – doba reakcie, komunikačná funkcia – konverzia adries*, a uvádza aj trojslovné termíny *sieť výpočtových stredísk, riadenie toku dát* ap. (ibid., s. 276).

V ďalšom článku venovanom odbornej terminológii J. Horecký (1997) na príkladoch z oblasti chemického názvoslovia, politicko-ekonomickej terminológie, výpočtovej techniky, športu a zábavného priemyslu výstižne charakterizuje tendencie v súčasnej slovenčine a poukazuje na nové prejavy europeizácie v celospoločenskom meradle, ktoré súvisia s geopolitickými zmenami. Tento proces sa vyznačuje jednak dynamickým nárastom nových termínov z domácich zdrojov, jednak preberaním slov alebo len slovotvorných formantov z cudzích jazykov, predovšetkým z angličtiny. Osobitne rozoberá typy s predponou alebo polopredponou *mediúver, medziprodukt, infraštruktúra, infolinka*, ktoré sa uplatňujú aj v názvoch rozličných inštitúcií, najmä bánk typu *Istrobanka, Polnobanka* či *Eximbanka* (Horecký, 1997, s. 61). Zároveň uvádza aj prípady sekundárnej internacionalizácie výrazov prevzatých z angličtiny, ktoré sú totožné alebo blízke so slovom grécko-latinského pôvodu existujúcim v slovenčine, pričom poukazuje aj na ich slovenské ekvivalenty, napr. *divízia – oddelenie, pozícia – postavenie* a pod.

2. Etnolingvistický prístup a interlingválny kontext

Azda najvýraznejšie sa počas celého účinkovania J. Horeckého v rámci letnej školy slovenského jazyka a kultúry prejavuje zreteľná snaha o postulovanie typologických

⁹ Slovenské odborné názvoslovia, neskôr Československý terminologický časopis, resp. nakoniec osobitné čísla Kultúry slova (Horecký, 1985, s. 274).

vlastností slovenčiny, najmä v oblasti lexikológie, niekedy explicitne, priamou formuláciou systémových osobitostí alebo komunikačných zvyklostí, inokedy implicitne naznačujúc tendencie prebiehajúcich zmien i potenciál slovenčiny v širšom interlingválnom kontexte. Preto sústavne obracia pozornosť aj na jej kontakt s inými jazykmi, najmä jazykmi susediacich etník, a odhaľuje spoločné lexikálne prvky i odlišné slovotvorné postupy podmienené najmä historicko-spoločenským pozadím i vplyvom aktuálneho procesu európskej integrácie a svetovej globalizácie.

J. Horecký chápe slovnú zásobu nie len ako súhrn slov, ale ako súbor pomenovaní (i frazém), teda jednoslovných i viacslovných pomenovacích útvarov. Pretože sústava pojmov v našej kultúrnej oblasti je do značnej miery medzinárodná (lebo myslenie nie je viazané bezprostredne na konkrétny jazyk), jestvuje značný počet pomenovaní, ktoré majú v rozličných jazykoch rovnakú motiváciu. „Spoločnou črtou viacerých jazykov je aj to, že ich slovná zásoba sa rozvíja v podstate dvoma základnými prúdmi: na jednej strane je doplňovanie slovnej zásoby z vlastných zdrojov, teda odvodzovaním, skladaním, rozvíjaním, resp. aj analogickým tvorením, na druhej strane je preberanie slov z iných jazykov a spravidla ich adaptovanie na domáci fonologický a morfológický systém“ (Horecký, 1992, s. 28). Na výber postupu preberania alebo kalkovania bezprostredne vplýva fakt, či existuje domáci ekvivalent a či ide o apelatívum alebo proprium. Osobitne venuje pozornosť jazykovednej terminológii, kde značný počet termínov je kalkovaný z latinčiny: *subjekt – podmet, pronomen – zámeno, consonans – spoluhláska*, avšak výrazy *veta, slovo, doplnok, dĺžeň* sú domáceho pôvodu. Podotýka, že prílišná spätosť terminológie s domácou tradíciou môže byť prekážkou porozumenia a uvádza rozdielne motivácie latinského názvu *substantívum* v slovanských jazykoch.¹⁰

Slovnú zásobu slovenčiny približuje J. Horecký (1979) v kontexte cudzích systémov a poukazuje na silný kontakt jazykov v stredoeurópskom priestore v dôsledku genetickej príbuznosti a areálovej blízkosti. Pod vplyvom rovnakých kultúrnych a politických okolností sa v strednej Európe formovalo v podstate rovnorodé myšlienkové a komunikačné spoločenstvo, reprezentované hlavne štyrmi jazykovými spoločenstvami: nemeckým, českým, slovenským a maďarským, čiastočne aj chorvátskym a slovinským. Vzhľadom na to, že v habsburskej monarchii žili vedľa seba nemčina, čeština, slovenčina a maďarčina, rozvoj slovnej zásoby sa uberal dvoma smermi, a to preberaním potrebných slov z iných jazykov alebo kalkovaním podľa vzoru iných jazykov tvorením slov z domácich slovotvorných zdrojov a prostriedkov.¹¹ Na príkladoch rovnakej motivácie uvádza na jednej strane podobnosti medzi nemčinou, češtinou, maďarčinou a slovenčinou typu *Wasserfall, vodopád, vodopád, vízeser; Grossstadt, veľkomesto, veľkomesto, nagyváros*, na druhej strane príkladmi rozdielnej motivácie poukazuje na to, že kým v západnej oblasti reprezentovanej nemčinou a češtinou sa uplatňuje väčšinou technická, resp. procesuálna motivácia, vo východnej oblasti zastúpenej slovenčinou a maďarčinou je v paralelných pomenovaniach skôr statická alebo obrazná motivácia. Kým v čes. slove *prádlo* je zrejماً motivácia spojená s činnosťou *prát*, podobne ako

¹⁰ Napr. slov. *podstatné meno*, poľ. *rzeczownik*, rus. *существительное*, ukr. *именник*, bielorus. *nazaunik*, maked. *imenka*, slovin. *samostalnik* (Horecký, 1979, s. 106).

¹¹ Práve tento druhý spôsob sa ukázal ako najproduktívnejší pri úsilí dokázať schopnosť národného jazyka vyjadriť všetky potrebné bežné i odborné pojmy v období národného obrodovania (Horecký, 1979, s. 101).

v nemčine *waschen – Wäsche*, v slovenčine a maďarčine sa uplatňuje optická motivácia farbou základu *biely*, ku ktorému sa pridáva formant *-izeň* a maď. *-nemü* (Horecký, 1992, s. 29). Podobné súvislosti nachádza aj v politickej a administratívnej komunikácii podmienenej spoločným historickým kontextom v rakúsko-uhorskej monarchii, ktorý sa premieta do paralelného slovotvorného modelu aplikovaného v jazykoch západnej oblasti na rozdiel od spôsobov tvorenia v oboch jazykoch východnej oblasti stredo-európskeho areálu, pričom osobitne skúma slovotvornú motiváciu ako odraz kultúrneho pozadia. Konfrontáciou lexikálnej zásoby slovenčiny so systémom v iných jazykoch vzhľadom na prebiehajúce dynamické procesy J. Horecký vyzdvihuje schopnosť slovenčiny primerane sa adaptovať na nové požiadavky moderného vyjadrovania a hodnotí slovenčinu ako jazyk, ktorý vhodne rozvíja svoje výrazové prostriedky (Horecký, 1979, s. 108). V osobitnej štúdiu (Horecký, 1988) predstavuje koncepciu dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny zdôrazňujúcej dynamický charakter jazyka založený na vonkajšej mimojazykovej dynamike jazykového spoločenstva. Na pozadí dynamickosti a dynamiky v jazyku naznačuje protichodné procesy prejavujúce sa terminologizáciou a intelektualizáciou na jednej strane a demokratizáciou a determinologizáciou na strane druhej, pričom pojmom dynamickosť označuje vnútorné napätie medzi prvkami systému a pod dynamikou chápe procesy vedúce k dynamickosti. Výsledkom týchto javov je variantnosť v jazyku alebo existencia viacerých paralelných výrazových prostriedkov (Horecký, 1988, s. 193). Dynamika má vplyv aj na diferenciaciu a stratifikáciu národného jazyka, na formovanie jednotlivých komunikačných sfér i ustáľovanie príslušných jednotiek lexikálneho systému, čo spätne odráža aj komunikačné potreby nositeľov a používateľov národného jazyka.

3. Lingvokultúrny aspekt

Ak chceme v závere tejto retrospektívy vystihnúť podstatu dlhoročného pôsobenia profesora Jána Horeckého pre Studia Academica Slovaca, musíme vidieť predovšetkým permanentné úsilie o zachytenie vývinovej kontinuity slovenskej lingvistiky a jej zásadných úloh v druhej polovici 20. storočia i jej ambície pri vstupe do 3. tisícročia, nevyhýbajúc sa ani reflektovaniu problémov jazykovej kultúry so zreteľom na vzťah kodifikácie a používania jazyka. V duchu vzdelávacej koncepcie letnej školy autor sprístupňuje frekventantom bázu teoretických poznatkov systémovej lingvistiky i novovznikajúcich odborov, pričom kladie dôraz na praktické fungovanie opisovaných javov v rozličných komunikačných sférach.

V jeho štúdiách možno sledovať na jednej strane postulovanie teorém o čiastkových javoch jazykových rovín, na druhej strane vidieť zrejmy pokus o komplexný prístup k opisu a explanácii prezentovaných problémov z pozície najnovších výskumov domácej slovakistiky v interlingválnom kontexte. Na pôde tejto inštitúcie však azda najviac zarezonovalo úsilie odkrývať typologické osobitosti slovenčiny na širšom sociokultúrnom pozadí, a tak priamo naplňať programový zámer letnej školy slovenského jazyka a kultúry pre zahraničných slovakistov a slavistov. Aj v rozsahovo kratších textoch možno nájsť originálne myšlienky a podnety z vlastného bádania spolu s komentármi k aktuálnemu lingvistickému daniu i smerovaniu slovenskej lingvistiky. Spätný po-

hľad na témy i zameranie publikovaných príspevkov v zborníkoch SAS potvrdzuje naše východiskové tézy, že Horeckého pôsobenie tvorí základný materiál sociolingvistiky a etnolingvistiky orientovaného výskumu národného jazyka, ktorý sme vhodne aplikovali aj pri opise slovenčiny ako cudzieho jazyka. Preto organizátori letnej školy i účastníci z rozličných krajín oceňujú skutočnosť, že profesor Ján Horecký, jeden z najvýraznejších zjavov slovenskej jazykovedy, dlhé roky osobne sprostredkával sasistom novinky svojej tvorivej dielne a motivoval ich k spoločnému uvažovaniu o jazyku všeobecne, nevynímajúc ani pohľad na komunikáciu v slovenčine zo strany cudzincov. Jeho jazykovedné dielo prispieva k novému chápaniu deskriptívnej lingvistiky a zároveň predstavuje posun v intenciách explanačnej lingvistiky. Na pozadí citlivého vnímania jazykového správania používateľov jazyka, interpretujúc spektrum kognitívnych a komunikačných funkcií jazyka vidíme zárodok lingvokultúrneho prístupu v duchu antropologickej lingvokultúrológie, ktorá v slovenskej lingvistike otvára novú kapitolu základného a aplikovaného výskumu a bezpochyby vyvolá záujem zo strany zahraničných slovakistov.

Štúdie Jána Horeckého publikované v zborníkoch Studia Academica Slovaca. Prednášky VIII. – XXXIX. letnej školy slovenského jazyka a kultúry 1972 – 2003:

- System slovnej zásoby v slovenčine.* Studia Academica Slovaca 1, 1972, s. 21 – 28.
Hranica morfém v slovenčine. Studia Academica Slovaca 2, 1973, s. 21 – 28.
Charakteristika neologizmov v spisovnej slovenčine. Studia Academica Slovaca 3, 1974, s. 43 – 50.
Sociológia tvorenia slov. Studia Academica Slovaca 4, 1975, s. 117 – 121.
Výrazová sila slovenčiny. Studia Academica Slovaca 5, 1976, s. 129 – 138.
Kalkovanie v slovenčine. Studia Academica Slovaca 6, 1977, s. 151 – 160.
O výchove vedeckých pracovníkov a o vedeckých hodnotiach. Studia Academica Slovaca 7, 1978, s. 131 – 141.
Slovná zásoba slovenčiny v kontexte cudzích systémov. Studia Academica Slovaca 8, 1979, s. 99 – 109.
O jazykovej norme. Studia Academica Slovaca 9, 1980, s. 133 – 143.
Pomenovania motivované podobnosťou. Studia Academica Slovaca 11, 1982, s. 197 – 205.
Stratifikácia a diferenciacia slovenčiny. Studia Academica Slovaca 12, 1983, s. 229 – 238.
Názvy inštitúcií v slovenčine. Studia Academica Slovaca 13, 1984, s. 233 – 241.
Vývin slovenskej terminológie. Studia Academica Slovaca 14, 1985, s. 265 – 277.
Slovná zásoba štúrovskej slovenčiny. Studia Academica Slovaca 15, 1986, s. 197 – 203.
Neologizačné procesy v súčasnej spisovnej slovenčine. Studia Academica Slovaca 16, 1987, s. 139 – 149.
Dynamickosť a dynamika v jazyku. Studia Academica Slovaca 17, 1988, s. 189 – 199.
O analógii v jazyku a v jazykovede. Studia Academica Slovaca 18, 1989, s. 185 – 193.
K jazykovej politike v r. 1948-88. Studia Academica Slovaca 19, 1990, s. 139 – 150.

- Výpovedné akty v súčasnej slovenčine.* Studia Academica Slovaca 20, 1991, s. 103 – 113.
- Slovotvorná motivácia ako odraz kultúrneho pozadia.* Studia Academica Slovaca 21, 1992, s. 28 – 32.
- Morfematický aspekt rytmického krátenia.* Studia Academica Slovaca 22, 1993, s. 98 – 103.
- Cudzie slová v slovenčine dnes.* Studia Academica Slovaca 23, 1994, s. 78 – 83.
- Slovotvorná a morfematická štruktúra slovenčiny.* Studia Academica Slovaca 24, 1995, s. 75 – 77.
- Malé slovotvorné polia.* Studia Academica Slovaca 25, 1996, s. 79 – 82.
- Odborná terminológia v súčasnej slovenčine.* Studia Academica Slovaca 26, 1997, s. 59 – 63.
- Ludovít Novák a slovenčina.* Studia Academica Slovaca 27, 1998, s. 55 – 58.
- Onomaziologická teória tvorenia slov.* Studia Academica Slovaca 30, 2001, s. 109 – 115.
- Preskriptívna a deskriptívna lingvistika – miesto v kultivovaní jazyka.* Studia Academica Slovaca 31, 2002, s. 82 – 89.
- Jazykoveda v učených spoločnostiach na Slovensku.* Studia Academica Slovaca 32, 2003, s. 137 – 142.

LITERATÚRA

- Človek a jeho jazyk. 2. Jazyk ako pamäť kultúry. Výber z lingvistického diela profesora Jána Horeckého. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2001. 306 s.
- HORECKÝ, Ján: Slovotvorná sústava slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 217 s.
- HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia. I. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 253 s.
- HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda 1982. 112 s.
- MLACEK, Jozef: O prednáškach v programe prvých ročníkov letnej školy Studia Academica Slovaca. In: 40 rokov Studia Academica Slovaca. Ed. J. Pekarovičová – E. Vojtechová. Bratislava: Stimul 2004, s. 17 – 36.

SOCIÁLNE DETERMI-
NANTY SPISOVNÉHO
A NÁRODNÉHO JAZYKA –
SOCIOLINGVISTICKÉ
ASPEKTY KOMUNIKÁCIE

Stratifikácia slovenčiny podľa profesora Horeckého¹

JÁN BOSÁK

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra
Slovenská akadémia vied, Bratislava

STRATIFICATION OF THE SLOVAK LANGUAGE ACCORDING TO PROFESSOR HORECKÝ

Key words: stratification of the Slovak language as a national language, speech acts, spoken discourse, standard language and everyday speech, communicative strata, variability

The first model of the stratification of the Slovak language was presented by Ján Horecký in 1979; within the scope of Slovak as a national language he distinguished the literary, the standard, the substandard, and the dialectal forms (varieties). Although stratification models of national languages belong, from the very beginning of the existence of sociolinguistics, among its pilot research methods, this model was based on the speech acts principles, as at that time in Slovakia sociolinguistics was not yet established. It only began in the nineties of the 20th century when scholars developed and specified J. Horecký's model. For example, up to the present days, there is, within the frame of individual stratifications, differential interpretation of the relation between standard and everyday speech (common language), also the number of communicative strata is different. The common aim of stratification models is to register variances of language, also on the level of communicative varieties, and not only within the scope of language means.

1. Úvod

Štruktúrnym modelom stratifikácie slovenčiny Ján Horecký „zapojil“ istú (malú, mladšiu a strednú) časť slovenských jazykovedcov do vtedajších svetových sociolinguistických výskumov začínajúcich sa v šesťdesiatych rokoch 20. storočia v USA a intenzívne pokračujúcich v ďalších desaťročiach. Hoci jeho stratifikačný model slovenčiny bol založený na typológii komunikačných udalostí (komunikačných aktov), obidva nové metodologické prístupy umožňovali oveľa účinnejšie analyzovať čoraz variabilnejšiu rečovú prax.

Ako je známe, termín sociolingvistika sa po prvý raz vyskytol v desaťstránkovom časopiseckom článku amerického autora Havera C. Currieho r. 1952 (porov. Kraus, 1983), no po desaťročí už boli na svete dva zborníky – prvý prinášal sociálne signifikantné prá-

¹ Štúdiá bola vypracovaná v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0007/08 – 3. etapa: *Slovník súčasného slovenského jazyka (koncipovanie a redigovanie hesiel a s tým súvisiaci lexikologicko-lexikografický výskum)*.

ce z obdobia posledných 20 rokov (Language in Culture and Society, 1964), v druhom boli materiály z prvej konferencie o sociolingvistiky konanej na Kalifornskej univerzite (Sociolinguistics. Proceedings of the UCLA Sociolinguistics Conference, 1966). V tom istom roku Wiliam Labov (1966) v materiálovej práci o používaní jazyka v meste New York ukázal, že jazykové javy pravidelne varujú v závislosti od sociálnych parametrov, a jeho monografia má už aj v názve termín stratifikácia (podrobnejšie Bosák, 1997).

2. Prvé sociolingvistické výskumy v slovanských krajinách

Pomerne rýchlemu rozvoju sociolingvistických výskumov v slovanských krajinách zaiste pomohla aj metodologická orientácia novozaloženej Medzinárodnej komisie pre slovanské spisovné jazyky pri Medzinárodnom komitáte slavistov (ďalej MKSSJ) r. 1970, keď hneď jej druhé zasadnutie r. 1972 v Skopje sa venovalo základnej problematike – úlohe hovorených prejavov v komunikácii (zborník *Govornite formi i slovenskite literaturni jazici*, 1973; podrobnejšie Bosák, 2008). V zhode so súdobým vedeckým kontextom komisia sa v schválenom projekte **Lingvistická charakteristika súčasného stavu slovanských spisovných jazykov** rozhodla skúmať komunikačné a sociálne podmienky dorozumievania, prejsť od analýzy jazykových prostriedkov a jazykových štruktúr k skúmaniu všetkých variet (útvarov, existenčných foriem, idiómov, podsystémov) fungujúcich v komunikácii. Zdôraznila sa potreba rešpektovať sociálnu stratifikáciu a teritoriálnu diferenciaciu, analyzovať fungovanie spisovného jazyka v bežnej praxi, skúmať variantnosť spisovnej normy na vývojovej, regionálnej a sociálnej osi, rešpektovať hodnotenie spisovnej normy účastníkmi komunikačných aktov, charakterizovať inventár prostriedkov spisovného jazyka v porovnaní s bežným hovoreným jazykom.² Možno azda tiež pripomenúť, že práve v tomto roku 1972 – po siedmich rokoch od konania konferencie o hovorenej podobe spisovnej slovenčiny – vyšli z nej cyklostylované konferenčné materiály: Eugen Pauliny akoby anticipoval slavistický projekt, keď spomínaný výskum začal v roku 1963 (porov. po rokoch sprístupnené materiály v zborníku *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny*, 2007). Škoda, že výskumy slovenčiny nepokračovali v naznačenej línii, že tu vznikla dlhoročná ruptúra.

Naopak, v ostatných slovanských krajinách sa sociolingvistika rozvíjala neobyčajne rýchlo. Rovno po desiatich rokoch od jej vymedzenia za jediný rok 1976 v bývalom Sovietskom zväze vyšlo viacero teoreticko-metodologických monografií – ich autormi boli aj u nás citovaní bádatelia ako Aleksandr D. Švejcer, Leonid B. Nikol'skij, Junus Dešerievič Dešeriev, Valentin A. Avrorin, Leonid P. Krysin, Dmitrij N. Šmeľov a viacerí ďalší (podrobnejšie Kraus, 1983); aj v u nás známej a dostupnej sérii *Novoje v lingvistike* (1975) vyšiel rozsiahly preklad prác najvýznamnejších svetových sociolingvistov.

Roku 1977 Władysław Lubaś v rámci vedeckých prác Sliezskej univerzity v Katoviciach začal vydávať zborník *Socjolingwistyka*, zväčša orientovaný monotematicky. Spolu s metodologickými riešeniami (vzťah normatívnej lingvistiky a sociolingvistiky,

² Nie je bez zaujímavosti, že tento projekt predložili československí členovia medzinárodnej komisie Bohuslav Havránek, Alois Jedlička, Eugen Pauliny, Vladimír Barnet. So zásadnými referátmi vystúpili **Vladimír Barnet** (1973) o diferenciacii národného jazyka a **Alois Jedlička** (1973) o problematike vzťahu hovoreného jazyka k písanému jazyku.

teoretické otázky komunikácie a i.) boli v ňom uverejňované aj výsledky konkrétnych výskumov (charakteristika reči šoférov, vojakov, učňov, výslovnosť v jednotlivých regiónoch a pod.). Prudko sa rozvíjala aj sociolingvistika v Bulharsku, organizovali sa tam medzinárodné školy sociolingvistiky a r. 1988 začalo vychádzať periodikum, v ktorom boli publikované čiastkové výsledky sociolingvistických výskumov (Problemi na sociolingvistikata). Bojan Bajčev a Michail Videnov v rozsiahlej monografii predstavili výsledky sociolingvistického výskumu v historickom meste Veliko Tŕnovo (Bajčev – Videnov, 1988). Vyšlo aj viacero zborníkov s tematikou „slovanskej“ sociolingvistiky, napríklad moskovský slovákista Lev N. Smirnov zostavil zborník o fungovaní slovanských spisovných jazykov (Funkcionirovanije slavianskich literaturnych jazykov v socialističeskom obščestve, 1988) – je to zaujímavý pohľad na tendencie uplatňujúce sa v súčasných slovanských jazykoch (demokratizácia vs. intelektualizácia), na stratifikáciu jednotlivých národných jazykov a zmeny v ich jazykových situáciách, ako aj na teóriu a prax jazykovej politiky a jazykovej kultúry v týchto krajinách (podrobnejšie Bosák, 1991). Azda z tohto stručného náčrtu vidieť, že aj v slovanských lingvistikách začalo dochádzať k paradigmatickému obratu od pretrvávajúcich langových predstáv o jazyku k parolovým analýzám rečovej činnosti, k zmene lingvistickej paradigmy smerom k jej sociologizácii, psychologizácii a pragmatizácii.

2.1. Tri základné pojmy sociolingvistickej analýzy

Hoci sa sociolingvistika ako samostatná vedná disciplína začala etablovať a rozvíjať „len“ od 60. – 70. rokov 20. storočia, **sociálny charakter jazyka** sa vždy uvedomoval, nie vždy sa však naň sústreďoval aj záujem jazykovedcov – svetlou výnimkou v 20. storočí boli francúzska sociológia jazyka, sovietska sociálna lingvistika a Pražská škola, pre ktorú bol sociálny komponent charakteristický od jej začiatkov. Vari preto – podľa Petra Sgalla (1988) – sa nepocit'ovala potreba vydeľovať sociolingvistiku ako samostatný odbor; zreteľne to prezentuje zborník prekladov **Reader in Czech sociolinguistics** (1986). Podľa viacerých autorov českú sociolingvistiku charakterizuje zvýšená intenzita v aplikovaní interdisciplinárnych prístupov a využívanie integračných možností, lebo dynamická interakcia komunikačných sfér, používateľov jazyka a variet národného jazyka si žiada jednotný konceptuálny aparát. Sociolingvistika nesmeruje k nejakému typovému zjednodušovaniu, registrovaniu či „extrapolovaniu“ skúmaných tried javov, naopak, usiluje sa ich zachytiť v celej rozmanitosti, pestrosti a diferencovanosti, hľadajúc príčiny ich rozdielnosti (sociálne, komunikačné). Súčasné výskumy čoraz viac potvrdzujú, že sociálne tvorí podstatu jazyka a vplýva tak na charakter jeho stratifikácie, ako aj na kvalitu jazykovej kompetencie. Sociálne faktory nielenže podmieňujú variantné fungovanie jazyka, ale hlboko prenikajú do samej jazykovej štruktúry (porov. napr. Krysin, 1989).

Od sedemdesiatych rokov 20. storočia sa vo väčšine slovanských jazykov základným pojmom sociolingvisticke orientovaného výskumu stala definične vymedzená **jazyková situácia** (podrobnejšie Jedlička, 1974), zahrnujúca okrem jazykovej zložky aj zložku sociálnu (dané jazykové spoločenstvo používateľov a nositeľov spisovného jazyka) a zložku komunikačnú (určovanú verejnosťou/neverejnosťou prostredia, oficiálnymi/neoficiálnymi postojmi komunikujúcich k téme). Tento pojem sa stal vo výskume slo-

vanských jazykov mimoriadne nosný a ďalej sa rozpracúval (detailnejšie sa už hovorilo o troch typoch noriem – jazykových, štýlových a komunikačných), skúmal sa vzťah jazykového alebo komunikačného spoločenstva diferencovaného sociálne, regionálne a generačne k jednotlivým varietám jazykového celku so zreteľom na ich používanie v komunikačnom priestore.³

Sociolingvistika stavia na reálnom fakte, že rozhodujúcim impulzom dynamiky a variantnosti jazyka sú **hovorené komunikáty (prejavy)**. Hoci sa už od Saussurových čias vie, že väčšina jazykových zmien pochádza z hovoreného jazyka, a mnohí bádatelia novšie dokázali, že viac ako 90 % komunikácie sa realizuje v hovorenej podobe, napriek tomu je tradičné uvažovanie o jazyku často založené na písanej podobe jazyka – najmarkantnejšie sa to prejavuje napríklad pri nerešpektovaní variantov pri kodifikácii, pretože norma hovorených komunikátov je prirodzene tolerantnejšia. Bol tu teda aj domáci „návod“, aj všeobecnejšia slavistická „smernica“, ktoré sa však v oficiálnej slovenskej jazykovede nenapĺňali.

3. Stratifikačné modely slovenčiny

Odlíšne pohľady na distribúciu hovorených prejavov v jednotlivých komunikačných sférach sa odrážajú aj pri postulovaní stratifikačných modelov jazyka (Barnet, 1981). Pochopiteľne, v každom jazyku sú to špecifické postoje, no aj v rámci toho istého jazyka sa zvyčajne navrhuje viacero stratifikačných modelov. Prvý stratifikačný model slovenčiny **Jána Horeckého** (1979), založený na typológii komunikačných udalostí (komunikačných aktov), obsahoval tieto formy: spisovnú – štandardnú – subštandardnú – nárečovú; osobitne stál jazyk umeleckej literatúry, v ktorej sa môžu využívať všetky formy.

Keďže výskum hovoreného jazyka bol doménou dialektologických výskumov, prvý na Horeckého model nadviazal **Ivor Ripka** (1980), keď v rámci národného jazyka vyčlenil nasledujúce útvary: spisovný jazyk – štandard (hovorový spisovný jazyk) – subštandard (bežný hovorený jazyk) – supradialekt – interdialekt – tradičný teritoriálny dialekt. Ako uvidíme aj ďalej, vo všetkých stratifikačných modeloch slovenčiny sú isté terminologické nejednotnosti v používaní pojmov štandardný a bežný. V stratifikačnom modeli I. Ripku sa napríklad subštandard chápe ako bežný hovorený jazyk, hoci v tom období lingvisti pokladali bežný hovorený jazyk za prienik všetkých variet (foriem, útvarov), teda za nesamostatnú, neštruktúrnú varietu. Interdialekt a supradialekt sú zrejme vyčlenené skôr potenciálne, slovenskej dialektológii chýbajú konkrétne výskumy z tejto oblasti.

Výsledky rozsiahlejšieho sociolingvistického výskumu jazyka mesta Banská Bystrica predstavil v nepublikovanej kandidátskej dizertačnej práci r. 1990 **Vladimír Patráš**. Podľa neho „v mestských podmienkach nemožno globálne uvažovať o nejakom jednoznačnejšom systémovo-komunikačnom útvaru (akým je napríklad spisovný jazyk, resp. dialekt), ale o komunikačnom konglomeráte, ktorý sa manifestuje ako vyššia sociálno-funkčná varieta národného jazyka, ako prienik viacerých autonómnejších variet“ (Patráš, 1995, s. 121). V prvej etape výskumov bežnej nepripravenej komunikácie v meste zaviedol uži-

³ Komplexne potom problematiku spracovala moskovská bohemistka **Galina P. Neščimenko** v rozsiahlej monografii o jazykovej situácii v slovanských krajinách, v ktorej podáva detailný opis protirečeni medzi reálnym stavom rečového úzu a jazykovednou teóriou, čo jej umožnilo zachytiť jazykovú situáciu v dynamike, s rešpektovaním špecifickosti rečového správania jednotlivca (Neščimenko, 2003).

točný pojem hovorená podoba slovenčiny v meste (HPSM). Diskusiu vyvoláva fakt, či prieniková varieta môže zároveň byť aj samostatnou (teda štruktúrnou) varietou.

Dôležité sociolingvistické výskumy na východnom Slovensku realizovali **Dana Slančová** a **Miloslava Sokolová** (1994; 1995; 1997). Ich stratifikačný model slovenčiny nadväzuje na Horeckého, no namiesto termínu forma používajú už sociolingvistický termín varieta a k Horeckého štandardnej forme pridávajú atribút bežný: spisovná varieta – bežná (štandardná) varieta (so západoslovenským, stredoslovenským a východoslovenským variantom) – subštandardné variety (ešte s väčšou regionálnou diferencovanosťou) – nárečové variety a nesystémové sociálne semivariety (slangy, profesijná reč, žargón, argot). Ťažko možno dávať na jednu rovinu slangy a tzv. profesijnú reč – profesionalizmy na rozdiel od slangov nie sú nespisovné (Bosák, 2001); aj termín „žargón“ sa v slovenskej lingvistike (štylistike) prakticky nepoužíva, nemá tradíciu (ako je to napríklad vo francúzštine či ruštine).

Kriticky proti Horeckého stratifikácii slovenčiny vystúpil **František Kočiš**. Najskôr to bolo v umiernennejšej podobe, keď stratifikáciu slovenčiny chápal ako štylistické rozvrstvenie spisovného jazyka (Kočiš, 1984), naplno – dovoľm si tvrdiť nevedecky – to bolo na konferencii o teórii spisovného jazyka a jazykovej kultúry r. 1994 (Kočiš, 1995), rok po vyhlásení samostatnosti Slovenskej republiky. Podrobne argumentačne Kočišove konštatácie vyvrátil **Slavomír Ondrejovič** vo svojej monografii *Jazyk, veda o jazyku, societa* (Ondrejovič, 2008, s. 7 – 35), preto uvádzam len niektoré absurdné konštatácie F. Kočiša (1995): „vyhlásiť dve formy národného jazyka ... bol lingvistický a kultúrny omyl“ (s. 15 – 16); stratifikácia je „modifikované pokračovanie myšlienky jednotného československého národa a československého jazyka, ... pokračovanie teórie zblížovania...“ (s. 17) – nie je celkom jasné, čo autora viedlo k takejto floskule, veď čeština má svoju špecifickú stratifikáciu v rámci všetkých slovanských jazykov; „spisovná slovenčina nemôže a nesmie byť iba podsystémom národného jazyka“ (s. 19) – národný jazyk je predsa diasystém a spisovná forma je na jeho „vrchole“; a napokon spisovná slovenčina má vraj „spájať pospolitý ľud“ (ibid.) – azda to platilo pri konštituovaní spisovnej slovenčiny v 19. storočí. F. Kočiš síce neuvádza, o aké teoreticko-metodologické východiská sa opiera, ale zrejme alfou aj omegou sú mu **Tézy o slovenčine** (Kultúra spisovnej slovenčiny, 1967), a to najmä kritériá spisovnosti, podľa ktorých po polstoročí hodnotí súdobú jazykovú situáciu. Horeckého stratifikácia slovenčiny bola – aj dodnes je – kompatibilná s metodologickým výskumným trendom v súčasných slovanských jazykoch a jej nosnosť potvrdzujú aj súčasné sociolingvistické výskumy slovenčiny.

Hlavným cieľom stratifikačných modelov bolo analyzovať práve oblasť medzi spisovnými a nespisovnými útvarmi (formami, varietami). Pochopiteľne, v každom modeli sa problémové javy riešili inak, najprv len podľa mnohoročných skúseností z jazykovej praxe, neskôr a najnovšie v závislosti od konkrétnych výskumov. Zhoda bola v tom, že tento medzipriestor vyplňa **jazyk každodennej komunikácie**, jazyk s tolerantnejšou normou, charakterizovaný bohatou variantnosťou. Kým normativistická lingvistika sa usilovala variantnosť preskripcie „vyrovnávať“, sociolingvistika sa usiluje odhaľovať príčiny variantnosti. Navyše túto variantnosť zachytáva nielen na úrovni jazykových prostriedkov, ale aj na úrovni komunikačných útvarov, fungovanie spisovného jazyka skúma na pozadí ostatných variet národného jazyka. Iba takýmto prístupom možno zís-

kať pravdivý obraz o reálnom fungovaní jazyka. Máloktoľý používateľ jazyka vo svojich prejavoch používa iba jednu „čistú“ varietu, komunikáty bývajú vždy „zmiešané“, pričom jedna varietu prevažuje (napríklad spisovná, nárečová a pod.).

4. Sociolingvistická výskumná línia v slovenskej jazykovede

Hoci Horeckého stratifikačný model slovenčiny primárne vychádzal z typológie komunikačných udalostí, z teórie rečových aktov, rovnako dobre poslušil aj sociolingvistickým konceptom stratifikácie, pretože sa v ňom reflektuje vplyv okolia na systém. Plastický obraz o jeho inšpiratívnej sile najlepšie poskytne stručná chronológia ním iniciovaných výskumných konceptov v porovnaní s tradičnými prístupmi väčšiny slovenských jazykovedcov.

Ako som už spomenul, Združenie slovenských jazykovedcov (dnes Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Slovenskej akadémii vied, resp. – pozn. ed. – aktuálne pri Jazykovednom ústave L. Štúra SAV) z iniciatívy profesora Eugena Paulinyho usporiadalo r. 1965 (porovnajme si tento dátum so 60. rokmi 20. storočia americkej sociolingvistiky!) konferenciu **Hovorená podoba spisovnej slovenčiny**, na ktorej sa vyhodnotili výsledky premyslene organizovaného výskumu na Slovensku, ktorého hlavným cieľom bolo zistiť, v akom rozsahu, v ktorej oblasti, v ktorých spoločenských vrstvách, v akej funkcii a ako sa používa spisovný jazyk (rovnomený zborník vyšiel v novej technickej úprave starostlivosťou S. Ondrejoviča r. 2007). S odstupom času možno konštatovať, že tento výskum mal sociolingvistický atribút, aj keď sa to explicitne neuvádzalo.

Nie je to zhoda náhod ani irónia osudu, ale reálny fakt, že od polovice 60. rokov v slovenskej jazykovede existujú dve výskumné línie. Tá tradičná, väčšinová, sa totiž začala o rok neskôr, r. 1966 na konferencii **Kultúra spisovnej slovenčiny** (porov. rovnomený zborník, 1967), na ktorej sa prijali Tézy o slovenčine. Čas ukázal, že Tézy o slovenčine majú predovšetkým politický charakter (reakcia na predchádzajúce politické zblížovanie s češtinou v uvoľnenejšej politickej situácii šesťdesiatych rokov) a sú vlastne „antisociolingvistické“, keď sa napríklad za prameň poznávania súčasnej spisovnej slovenčiny pokladá „vybraná, vedome spisovná jazyková prax (písané a hovorené prejavy dobrých autorov)“ a kodifikácia je „nielen normatívna, ale aj normotvorná“ (Téza 8).⁴

Na nasledujúcej konferencii **Z teórie spisovného jazyka** r. 1977 (porov. rovnomený zborník, 1979) Ján Horecký predstavil svoj model stratifikácie slovenčiny ako základ na vybudovanie novej teórie spisovnej slovenčiny. Ukázalo sa však, že v tom čase tu nebola vôľa ani predpoklady na takýto zvrät (fakticky zapojiť sa do rozbiehajúceho sa slovanského výskumného kontextu), hoci formálne ju vtedajší riaditeľ ústavu Jozef Ružička deklaroval.⁵

⁴ Na konferencii proti takémuto postoju kriticky vystúpil Eugen Pauliny: „Lenže J. Ružička ešte aj pojem dobrého autora zúžil. Dobrý autor platí pre doc. J. Ružičku ako prameň poznania stavu spisovného jazyka len v obmedzenej miere, vlastne len tie vybrané prvky, ktoré neodporujú kritériám spisovnosti. V jeho poňatí sa dáva zvýšený dôraz jednak na jazykové povedomie a potom na kodifikáciu“ (Pauliny, 1967, s. 52).

⁵ „Súhrnne možno konštatovať, že za najvýznamnejší teoretický výsledok výskumu slovenčiny r. 1980 pokladáme pokus o novú stratifikáciu slovenčiny ako národného jazyka, čo bude mať dosah aj pre koncepciu budúcich kodifikačných prác a pre činnosť v jazykovej kultúre a jazykovej politike“ (Ružička, 1981, s. 240). Žiaľ, do dnešných dní zostalo len pri slovách.

Navrhla tradičná slovenská jazykoveda nejakú novú (reálnu) teóriu spisovnej slovenčiny? – buduje stále „na kritériu ústrojnosti, ustálenosti a funkčnosti jazykových prostriedkov“ (Téza 7), hoci tu bolo viac konkrétnych impulzov na jej prekonanie.

Tak r. 1980 na zasadnutí MKSSJ v Bratislave sa prerokúvala mimoriadne aktuálna tematika **Vývojové procesy a tendencie v súčasných slovanských spisovných jazykoch a ich synchronná dynamika** (materiály sú uverejnené v 2. čísle Jazykovedného časopisu, 1981). Vladimír Barnet (1981, s. 123) v zásadnom referáte o synchronnej dynamike zdôraznil, že k postulovaniu synchronnej dynamiky prispeli najmä dva poznatky štruktúrnej lingvistiky: 1. jazyk je útvar ustavične smerujúci k systémovosti, nie je to však útvar dôsledne a bezvýhradne systematický (detailne Vachek, 1968); 2. viacerí bádatelia skúmajúci variantnosť jazykových prostriedkov poukazujú na okolnosť, že nastupujúci jav okamžite nenahrádza ustupujúci jav, ale obidva zvyčajne istý čas koexistujú.

V 80. rokoch sa v rámci vtedajšieho Štátneho plánu základného výskumu pod vedením Jána Horeckého a v spolupráci s ním riešili čiastkové úlohy Teoretické základy jazyka a Teoretické základy jazykovedy a lingvistickej semiotiky. Prvým výsledkom tejto interdisciplinárnej prípravy bolo zorganizovanie medzinárodnej vedeckej konferencie

Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii r. 1988 (materiály prináša rovnomený zborník, 1990). Na konferencii sa predstavila koncepcia dokončenej kolektívnej monografie **Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny** (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989), v ktorej bol sociolingvistický prístup aplikovaný vo viacerých zložkách: uvažovalo sa už s komunikačnými sférami, analyzovali sa vnútrojazykové faktory podmieňujúce dynamické tendencie v lexike, poukázalo sa na výrazné sémantické a štylistické posuny v slovnej zásobe, ako aj na špecifický tlak v každom autosémantickom slovnom druhu pod vplyvom aktuálnych spoločenských potrieb a mnohé ďalšie (porov. aj Buzássyová, 1989). Podrobnejšie sa na spomínanej konferencii hovorilo o prednostiach v skúmaní jazyka ako sociálno-komunikačného systému, najmä o problematike zisťovania reálneho jazykového úzu hovoriacich a o zachytávaní variantov. Medzi základnými pojmami jazykovej komunikácie sa pozornosť venovala najmä vzťahu jazykového vedomia a komunikačnej kompetencie hovoriacich.

V tom istom roku ako vyšla *Dynamika*, bol v Jazykovednom časopise publikovaný projekt **Slovenčina v súčasnej komunikácii** (1989). Cieľom tohto projektu bolo analyzovať jazykovú situáciu súčasnej slovenčiny v celonárodnom rozsahu (vrátane stratifikácie); skúmať komunikačné kompetencie hovoriacich, ich jazykové vedomie a mieru znalosti (ovládania) kodifikovaných výrazových prostriedkov; zisťovať postoje hovoriacich k jazyku ako celku; skúmať dialogickú komunikáciu v rozličných komunikačných sférach. Už koncom r. 1991 jedným z výstupov tohto projektu bolo „sociolingvistické“ dvojčíslo časopisu *Slovenská reč* (č. 5 – 6) a aj ďalšie ročníky postupne prinášali štúdie prevažne z empirického sociolingvistického výskumu, v ktorých sa poukazovalo na rozpor medzi reálnym jazykovým vedomím používateľov slovenčiny a platnou kodifikáciou. V roku 1995 zásluhou Slavomíra Ondrejoviča začal Jazykovedný ústav E. Štúra SAV vydávať periodikum *Sociolinguistica Slovaca* – otvorili ho symbolicky **Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny** (*Sociolinguistica Slovaca* 1, 1995). Výsledkom ďalšieho sociolingvistického grantu bol zväzok **Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy** (*Sociolinguistica Slovaca* 3, 1997). Týmto

grantom sociolingvisti zapojili aj slovenskú jazykovedu do medzinárodného slavistickeho výskumu **Zmeny v súčasných slovanských jazykoch 1945 – 1995** – výsledky boli prezentované aj na XII. medzinárodnom zjazde slavistov r. 1998 v Krakove v rámci rovnomenného tematickeho bloku (iniciátorom a organizátorom bloku bol J. Bosák). Súčasťou tohto výskumu bola aj kolektívna monografia **Slovenský jazyk** vydaná v rámci série Najnowsze dzieje języków słowiańskich (1998) – každý slovanský jazyk bol predstavený samostatne, postupne vyšlo štrnásť monografií.

V týchto mimoriadne aktívnych rokoch sa r. 1997 v Bratislave konalo aj ďalšie zasadnutie MKSSJ spojené s vedeckým seminárom o internacionalizácii jazykov – výstupom bol zborník **Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti** (1999). Inšpirovaná týmto medzinárodným vedeckým seminárom menšia skupina sociolingvisticky orientovaných jazykovedcov riešila grant *Prevzaté slová v súčasnej slovenčine* (1999 – 2000) a *Inovácie v slovnej zásobe slovenčiny* (2001 – 2003), a to v medzinárodnej slavistickej spolupráci s Inštitutom Slawistyki PAN **Procesy innowacyjne w językach słowiańskich** (2003).

4.1. Výskum hovorenej komunikácie na fakultách v Banskej Bystrici a v Prešove

Treba zdôrazniť, že sociolingvistický výskum sa realizoval v úzkej spolupráci s vysokými školami. Tak v Banskej Bystrici na bývalom Pedagogickom inštitúte, potom na bývalej Pedagogickej fakulte začala v 60. rokoch vtedajšia mladá generácia programovo skúmať vplyv spoločenských, kultúrnych, ekonomických a sociálnych faktorov na rečovú prax (porov. Findra, 2007; materiály z výskumu jej pracovníkov sú uverejnené v zborníku *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny*, 2007). **Ján Findra** síce začínal so štylistickým výskumom, no jeho koncepty (syntagmatika, paradigmatica, text, modelové štruktúry a ďalšie) pripravili cestu aj sociolingvistickým a komunikačným skúmaniam. Po prvý raz sa tu v slovenskej jazykovede vymedzili profesionalizmy ako bezpríznamkové pomenovania (Findra, 1980) a urobila sa ich analýza – **Jana Klincková** r. 1988 obhájila kandidátsku dizertáciu *Ústna komunikácia v odbornej sfére*. Charakteristika lexikálnych prostriedkov v medicínskej komunikácii (porov. Klincková, 1990), v ďalších rokoch sa venovala najmä verbálnej komunikácii (Klincková, 2008). **Vladimír Patráš** v dizertácii z r. 1990 zaviedol efektívny termín „hovorená podoba slovenčiny v meste“, najnovšie skúma sociolingvistické aspekty elektronicky podmienenej komunikácie (Patráš, 2009). **Pavol Odaloš** výsledky svojich výskumov o slangu, argote a sociolektoch zhrnul do knižnej publikácie *Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí* (Odaloš, 1997). V roku 1991 banskobystrická fakulta zorganizovala prvú konferenciu pod názvom **Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie** (porov. rovnomenný zborník, 1991) a odvtedy sa výskumná činnosť fakulty začala uberať dvoma smermi: založila sa tradícia pravidelných tvorivých kontaktov domácich a zahraničných jazykovedcov – každé tri roky sa v Banskej Bystrici usporadúvajú medzinárodné vedecké konferencie o jazykovej komunikácii, z ktorých vychádzajú rozsiahle konferenčné zborníky (zatiaľ posledná, 7. konferencia *Otázky a výzvy modernej jazykovej komunikácie* sa konala v septembri 2009). Kým predchádzajúci výskumný prúd by bolo možné nazvať „od štylistiky ku komunikácii“, v poslednom období sa znovu venuje pozornosť aj sociolingvistickému výskumu, konkrétne hovorenému jazy-

ku v meste. V grante **Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia slovenčiny** sa analyzuje jazykovo-rečová situácia v určených územných bodoch stredoslovenského regiónu, skúma sa (je predmetom viacerých doktorandských dizertácií) hovorená podoba istej komunity v danom regióne a v sociálnom kontexte. Čo je však na tomto projekte nové a originálne, je aktuálna úloha zistiť „(ne)konštituovanie stredoslovenskej variety hovorovej slovenčiny“.

V predchádzajúcich stratifikačných modeloch nebola ani v jednom z nich osobitne vymedzená práve **hovorová slovenčina**. V Horeckého modeli ju vlastne „zastupovala“ štandardná forma (gramaticky zhodná so spisovnou formou, realizovaná v hovorenej podobe, menej podliehajúca kodifikačným vplyvom), v prešovských stratifikáciách bola zahrnutá do bežnej (štandardnej) variety. Podľa realizovaného projektu na UMB je hovorová slovenčina osobitná varieta národného jazyka s celoslovenskou platnosťou, systémovo vymedzená aj svojou normou, identická aj odlišná od spisovnej variety (dodajme nekodifikovaná), používaná v oficiálnych a polooficiálnych, prípadne aj neoficiálnych komunikačných situáciách (porov. Findra, 2007).

Na Prešovskej univerzite v intenciách výskumu hovorenej spisovnej slovenčiny v meste až do svojej predčasnej smrti neúnavne pokračoval **Jozef Muránsky**, koordinátor výskumu na východnom Slovensku (podrobnejšie Slančová – Sokolová, 1997; Findra, 2007).

Sociolingvistické výskumy na prešovskej fakulte predstavujú len menší „segment“, pretože výskumný vejár je tu neobyčajne široký a pestrý: morfematická analýza slovenčiny (inšpirovaná J. Horeckým, ktorý na fakulte externe pôsobil 30 rokov) publikovaná v morfematických slovníkoch, monografie o aktuálnych problémoch morfológie a syntaxe, štylistika a rétorika (rozpracúvanie a aplikovanie registrov), slovtvorba (ktorej základy položil nebohý Juraj Furdík), výskum okazionalizmov a detskej reči a mnohé ďalšie témy.

Nadväzujúc na rozsiahle výskumy Jozefa Muránskeho, v presnejšie vymedzenom sociolingvistickom výskume hovorenej komunikácie na východnom Slovensku sa zisťovali najmä postoje sociolingvisticky vytypovaných hovoriacich k fungovaniu spisovného jazyka, analyzovala sa reč prešovských vysokoškolákov a i. **Dana Slančová – Miloslava Sokolová** (1994; 1995) zaviedli do svojho stratifikačného modelu inšpirovaného J. Horeckým aj varianty podmienené nárečovými regiónmi, no najmä Horeckého štandardnú formu zmenili (aj terminologicky) na **bežnú (štandardnú) varietu**. Viaceré posledné výskumy ukázali, že najviac problémov robí práve vymedzovanie atribútov „bežný“ a „štandardný“. Bežná varieta v iných stratifikačných modeloch plne nahrádza Horeckého štandardnú formu – treba používať obidva atribúty? Podľa všetkého možno dnes rezignovať na staršie vymedzenie bežného hovoreného jazyka ako prienikovej, neštruktúrnej variety. V novších výskumoch sa pracuje s pojmom **bežná hovorená komunikácia**, ktorý je jednoznačnejší a neprotirečivejší (napríklad Luptáková, 2009).

5. Problémy so stratifikáciami, varietami a základnými pojmami

V každom predstavenom stratifikačnom modeli sú jednoznačne a bezproblémovo vylíčené variety na opačných póloch: na jednom je to spisovná varieta (s kodifikovanou

normou), na druhom nárečová varieta (s viacerými prirodzenými normami) – najt’ážšie je však analyzovať rozsiahly priestor medzi nimi – čím je „obsadená“ bežná dorozumievacia sféra. Reálne neexistujú hovoriaci, ktorí by komunikovali iba v rámci jednej („čistej“) variety, jazyk každodennej komunikácie, vyplňajúci onen „medzipriestor“, je veľmi pestrý, pretože je prienikom viacerých (v podstate všetkých) variet. Zhoda je v tom, že pri tejto bežnej komunikácii sa nepredpokladá záväzné používanie spisovného jazyka, že ho charakterizuje vysoký stupeň variantnosti, lebo ide o hovorené komunikáty (hovorený jazyk, hovorenú reč).

Čo so štandardnou varietou, ktorá v stratifikačných modeloch nasleduje hneď po spisovnej variete? Ján Horecký (1979) ju charakterizuje ako gramaticky zhodnú so spisovnou varietou, majúcu (prevažne) hovorenú podobu a menej podliehajúcu kodifikačným vplyvom. Dana Slančová a Miloslava Sokolová (1994) ju označujú ako „bežnú (štandardnú) varietu“, no pridávajú do nej už aj regionálne vplyvy. (Istá nevýhoda termínu „štandard“ spočíva aj v tom, že vo väčšine lingvistík sa pod vplyvom angličtiny takto označuje práve spisovný jazyk.)

Aj s vymedzovaním subštandardnej variety (formy) nie je to jednoduché. Napríklad J. Horecký v štúdiu z r. 1981 (na základe dlhoročnej praxe, bez konkrétnych výskumov) vymedzuje ju „v dotyku“ so štandardnou formou s tým, že v subštandardnej forme sú nespisovné podoby častejšie. D. Slančová – M. Sokolová (1994) subštandardnej variete pridávajú ešte väčšiu regionálnu diferencovanosť, akou disponuje ich bežná (štandardná) varieta. Je vôbec potrebné vyčleňovať samostatnú subštandardnú varietu, keď nemá svojich stálych nositeľov (ide o jednotlivé, individuálne nedodržiavanie kodifikácie), nemá svoj plnohodnotný „varietový“ systém, je vymedzená v podstate negatívne? Na takéto vymedzenie subštandardnej formy možno vplývalo chápanie subštandardných jednotiek v lexikografii ako nespisovných lexikálnych jednotiek, ktoré sa zámerne využívajú na odlíšenie od spisovnej normy, majú širšiu komunikačnú platnosť a cudzí pôvod (porov. napríklad vymedzenie v Slovníku súčasného slovenského jazyka A – G, 2006, s. 38). Čím sa však potom subštandardná varieta odlišuje od nesystémových sociálnych polovariet (semivariet), ktoré „prestupujú“ naprieč ostatnými „plnohodnotnými“ varietami? Ani subštandardná varieta, ani sociálne polovariety nemajú svoj plno rozvinutý systém, ako ho majú spisovná varieta a nárečové variety.

5.1. Niektoré (diskusné) návrhy na riešenie

Podľa doterajších stratifikačných modelov (nielen) slovenčiny možno napríklad uvažovať aj o takejto stratifikácii: do stratifikačného modelu za spisovnú varietu **pridať ako spisovnú, nekodifikovanú hovorovú varietu**, ktorá nahradí štandardnú formu, resp. aj bežnú (štandardnú) varietu. Hovorová slovenčina je varieta založená na existencii variantných prostriedkov, vyčleňuje sa v prienikovom komunikačnom poli spisovnej variety a nespisovných variet smerujúcich v modeli „k povýšeniu“ svojho stratifikačného statusu. V zvukovej rovine je prípustné zjednodušovanie výslovnosti; syntaktickú rovinu charakterizuje zjednodušená štruktúra vety, voľnejší slovosled a pod.; v lexikálnej rovine sa frekventovane používajú neologizmy utvorené podľa štruktúrnych modelov, ako aj neutrálne univerbizované pomenovania, profesionalizmy, publicizmy, expresívne slová a pod., ktoré ešte nemusia byť zachytené v kodifikačných príručkách; v morfo-

lógii sa uvádzajú aj varianty vznikajúce pod vplyvom hovoreného jazyka, prípadne aj v dôsledku jazykových kontaktov. Hovorová slovenčina je výsledkom rozširovania polyfunkčnosti spisovnej slovenčiny.

Osobitne **nevychleňovať subštandardnú varietu**, v stratifikačnom modeli skôr uvažovať s pestrou bežnou dorozumievacou sférou, ktorú reprezentujú sociolekty. **Sociolekty** spravidla nemajú osobitných nositeľov, formujú sa v rozličných sociálnych skupinách, jednotliví hovoriaci ich používajú v závislosti od rozličných komunikačných situácií; ako polovariety (semivariety) v rôznom stupni prestupujú ostatnými varietami národného jazyka. Podľa pracovnej činnosti možno vyčleniť **sociolekty 1** – vrstva, ktorej časť (jadro) je už súčasťou hovorovej slovenčiny (profesionalizmy), časť sa nachádza „v prechodnom“ pásme (prehodnocuje sa v závislosti od komunikačných situácií a podmienok), ďalšia časť sa môže stať súčasťou nespisovnej vrstvy alebo sa prestane používať. Podľa expresívnosti a vedomej dezinterpretácie sa vyčleňujú **sociolekty 2** – nespisovné slangizmy a argotizmy, medzi ktoré môže „spadnúť“ aj malá časť sociolektov 1 (Bosák, 1995; 1996). Bežnú dorozumievaciu sféru možno analyzovať iba s ustavičným rešpektovaním **princípu variantnosti**.

6. Záver

Profesor Ján Horecký bol iniciátorom viacerých interdisciplinárnych prístupov v skúmaní slovenčiny – za všetky spomeňme aspoň (strojovú „diernoštítkovú“) morfematickú analýzu slovenčiny, matematickú jazykovedu (učebný predmet a skriptá), všeobecnú jazykovedu (teóriu jazyka, teóriu modelovania). Prenášaním svetových výskumných trendov Ján Horecký výrazne ovplyvňoval domáce jazykovedné myslenie, nepodarilo sa to tak nikomu z jeho generácie. Aj jeho stratifikačný model slovenčiny bol okrem svetových inšpirácií založený na precíznom poznaní reálneho stavu v používaní slovenčiny v komunikácii v 70. rokoch 20. storočia, keď bolo potrebné citlivejšie reagovať na sociálny kontext aj v jazykovedných teóriách a postojoch slovenských lingvistov.

Stratifikačný model slovenčiny progresívne „narušil“ aprioristickú predstavu o jednote jazyka, o jazyku ako „ideálnom konštrukte“, pretrvávajúcu v postojoch niektorých lingvistov, akoby jazyk v jednej podobe (kodifikovanej) mal rovnako slúžiť pre všetky komunikačné situácie. Práve stratifikačné modely sa stali **klúčom na „otvorenie“ variantnosti v národných jazykoch** a ich analýzu, v niektorých slovanských jazykoch viac, v iných menej. Rozvíjanie koncepcie profesora Horeckého prináša zásadné zistenia pre teóriu spisovnej slovenčiny a jej uplatňovanie v praxi, ktoré sa v oficiálnej slovenskej jazykovede stále obchádzajú: kodifikácia je viazaná tak na systém, ako aj úzus. Normu nemožno stotožňovať s kodifikáciou v príručkách, ani ju podriaďovať minulému stavu. Pohyb v norme sa rešpektuje a predvída rešpektovaním variantov (preto sa v plnej miere uvádzajú v 1. zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka A – G, 2006). Variantnosť jazykových prostriedkov predstavuje nestabilitosť či dokonca ohrozovanie jednoty jazyka iba z pohľadu kodifikátorov, z hľadiska dlhodobého vývinu sú hľadaním optimálneho variantu, optimálnej formy či tvaru, nie toho jediného, „správneho“, ale komunikačne najúčinnnejšieho a najefektívnejšieho. To je nielen zásadný odkaz diela

profesora Jána Horeckého, jeho inšpirujúca sila, ale aj ďalšie smerovanie slovenskej lingvistiky v 21. storočí.

LITERATÚRA

- BAJČEV, Bojan – VIDENOV, Michail: Sociolingvističesko proučvane na grad Veliko Tärnovo. Sofija: Nauka i izkustvo 1988. 384 s.
- BARNET, Vladimír: Diferenciace národního jazyka a sociální komunikace. In: *Govornite formi i slovenskite literaturni jazici. Materijali od vtoroto zasadanie na Meždunarodnata komisija za slovenskite literaturni jazici*. Red. B. Koneski – B. Vidoeski – K. Tošev. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite 1973, s. 21 – 29.
- BARNET, Vladimír: Synchronní dynamika spisovného jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, 1981, roč. 32, č. 2, s. 123 – 130.
- BOSÁK, Ján: Novšie sociolingvistické prístupy k skúmaniu slovanských jazykov. In: *Slavica Slovaca*, 1991, roč. 26, č. 3, s. 224 – 235.
- BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: *Sociolinguistica Slovaca 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 42.
- BOSÁK, Ján: Dialekty a sociolekty. In: *Studia Academica Slovaca 25. Prednášky 22. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1996, s. 25 – 30.
- BOSÁK, Ján: Prestratifikovaná slovenčina alebo hľadanie hraníc spisovnosti. In: *Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 45 – 53.
- BOSÁK, Ján: Profesionalizmy: produktívne v komunikácii, nerešpektované v lexikografii. In: *Lexikografica'99. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej*. Ed. S. Ondrejovič – M. Považaj. Bratislava: Veda 2001, s. 103 – 107.
- BOSÁK, Ján: Metodologický prínos Medzinárodnej komisie pre slovanské spisovné jazyky. In: *Jazykovedný časopis*, 2008, roč. 59, č. 1 – 2, s. 3 – 10.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sociolingvistická orientácia výskumnej úlohy Slovenčina v súčasnej komunikácii. In: *Jazykovedný časopis*, 1989, roč. 40, č. 2, s. 111 – 123.
- CURRIE, Haver C.: A projection of sociolinguistics. The relationship of speech to social status. In: *Southern speech journal*, 1952, č. 18, s. 28 – 37.
- Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Zost. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990. 190 s.
- FINDRA, Ján: Profesionalizmy ako vrstva slovnej zásoby. In: *Philologica 30. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Red. J. Mistrík. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 69 – 75.
- FINDRA, Ján: Program výskumu rečovej praxe v ústnej verbálnej komunikácii. In: *Slovenská reč*, 2007, roč. 72, č. 5, s. 257 – 269.
- Funkcionovanie slavianskich literaturnych jazykov v socialističeskom občestve. Red. L. N. Smirnov. Moskva: Nauka 1988. 288 s.
- Govornite formi i slovenskite literaturni jazici. Materijali od vtoroto zasadanie na Meždunarodnata komisija za slovenskite literaturni jazici. Red. B. Koneski – B. Vidoeski – K. Tošev. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite 1973. 184 s.
- HORECKÝ, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: *Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov*. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 13 – 22.

HORECKÝ, Ján: K teórii spisovného jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, 1981, roč. 32, č. 2, s. 117 – 122.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 1989. 430 s.

Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6. – 9. októbra 1965. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2007. 228 s.

Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Zborník referátov z medzinárodného vedeckého sympózia konaného v Bratislave 9. – 11. 10. 1997. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999. 166 s.

JEDLIČKA, Alois: Problematika mluveného jazyka v poměru k jazyku psanému. In: *Govornite formi i slovenskite literaturni jazici. Materijali od vtoroto zasjedanie na Meždunarodnata komisija za slovenskite literaturni jazici*. Red. B. Koneski – B. Vidoeski – K. Tošev. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite 1973, s. 69 – 79.

JEDLIČKA, Alois: *Spisovný jazyk v súčasnej komunikaci*. Praha: Universita Karlova 1974. 228 s.

KLINCKOVÁ, Jana: Profesionalizmy ako špecifická vrstva lexikálnych prostriedkov. In: *Slovenská reč*, 1990, roč. 55, č. 6, s. 327 – 334.

KLINCKOVÁ, Jana: *Verbálna komunikácia z pohľadu lingvist(i)ky*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici – Fakulta humanitných vied 2008. 155 s.

KOČIŠ, František: Štruktúrna stratifikácia jazyka ako základ teórie spisovného jazyka. In: *Slovenská reč*, 1984, roč. 51, č. 1, s. 37 – 48.

KOČIŠ, František: *Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v súčasnej komunikácii*. In: *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. mája 1994*. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995, s. 12 – 21.

KRAUS, Jiří: *K utváření obsahu a zdrojů sociolingvistiky*. In: A. D. Švejcer – L. B. Nikol'skij, *Úvod do sociolingvistiky*. Praha: Nakladatelství Svoboda 1983, s. 7 – 26.

KRYSIN, Leonid P.: *Sociolingvističeskije aspekty izučeniija sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva: Nauka 1989. 188 s.

Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967. 292 s.

LABOV, William: *The social stratification of English in New York City*. New York 1966. Pp. xii, 655.

Language in Culture and Society. A Reader in Linguistics and Anthropology. Ed. D. H. Hymes. New York 1964. 764 pp.

LUPTÁKOVÁ, Viera: *Bežný hovorený jazyk a jeho miesto v stratifikácii slovenského národného jazyka*. In: *VARIA XVIII. Zborník plných príspevkov z XVIII. kolokvia mladých jazykovedcov*. Prešov – Kokošovce-Sigord 3. – 5. 12. 2008. Eds. M. Ološtiak – M. Ivanová – L. Gianitsová-Ološtiaková. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove – Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2009, s. 436 – 441.

Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk. Red. J. Bosák. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998. 168 s.

NEŠČIMENKO, Galina P.: *Jazykovaja situacija v slavianskich stranach. Opyt opisaniija. Analiz koncepcij*. Moskva: Nauka 2003. 278 s.

Novoje v lingvistike 7. Sociolingvistika. Red. N. S. Čemodanov. Moskva: Progress 1975. 486 s.

ODALOŠ, Pavol: *Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – Pedagogická fakulta 1997. 94 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: *Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy*. Bratislava: Veda 2008, s. 7 – 35.

PATRÁŠ, Vladimír: Sociolingvistický profil bežnej hovorenej komunikácie v Banskej Bystrici (90. roky). In: Sociolinguistica Slovaca 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 119 – 131.

PATRÁŠ, Vladimír: Sociolingvistické aspekty elektronicky podmienenej komunikácie // Sociolinguistic Aspects of Electronically Determined Communication. Karviná: Slezská univerzita v Opavě – Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné 2009. 149 s. + 155 s.

PAULINY, Eugen: K otázkam kodifikácie a normy. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967, s. 51 – 53.

Procesy innowacyjne w językach słowiańskich. Red. Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy 2003. 257 s.

Reader in Czech sociolinguistics. Red. J. Chloupek – J. Nekvapil. Praha: Academia 1986. 344 s.

RIPKA, Ivor: Miesto dialektov v súbore útvarov národného jazyka. In: Jazykovedné štúdie 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1980, s. 227 – 231.

RUŽIČKA, Jozef: Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1980. In: Slovenská reč, 1981, roč. 46, č. 4, s. 237 – 242.

SGALL, Petr: Čítanka z českej sociolingvistiky (rec.). In: Slovo a slovesnosť, 1988, roč. 49, č. 4, s. 343 – 347.

SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca 23. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1994, s. 225 – 240.

SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Výskum podoby hovorenej komunikácie na východnom Slovensku. In: Sociolinguistica Slovaca 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 132 – 143.

SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Výsledky a perspektívy sociolingvistických výskumov prešovských vysokoškolákov. In: Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 213 – 224.

Slovenčina v súčasnej komunikácii. Projekt. In: Jazykovedný časopis, 1989, roč. 40, č. 2, s. 105 – 110. (Projekt bol výsledkom kolektívnej práce oddelenia spisovného jazyka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, text projektu pripravili Ján Horecký, Klára Buzássyová a Ján Bosák.)

Slovník současného slovenského jazyka A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1133 s.

Sociolinguistica Slovaca 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995. 238 s.

Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997. 352 s.

Sociolinguistics. Proceedings of the UCLA Sociolinguistics Conference 1964. Ed. W. Bright. The Hague – Paris 1966. 324 pp.

ŠVEJČER, Aleksandr D. – NIKOLSKIJ, Leonid B.: Úvod do sociolingvistiky. [Preložil J. Kraus.] Praha: Nakladatelství Svoboda 1983. 242 s.

VACHEK, Josef: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Praha: Academia 1968. 154 s.

Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. 2 diely. Zost. P. Odaloš – V. Patráš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta 1991. 332 s.

Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979. 220 s.

Status jazyka z hľadiska jazykového plánovania v podmienkach slovenskej jazykovej situácie

GABRIELA MÚCSKOVÁ

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzita Komenského, Bratislava

STATUS OF LANGUAGE FROM THE LANGUAGE PLANNING POINT OF VIEW WITHIN CONDITIONS OF THE SLOVAK LANGUAGE SITUATION

Key words: language planning, status of language, status planning, history of the Slovak standard language, history, politics

The paper is based on the established specification of the term language status in the theory of language planning and on the possible forms of language status that are the results of the language situation and language policy. These theoretical premises are then applied to the development of the linguistic situation on the today's territory of Slovakia as it existed since the 18th century up to the present. Subsequently, the status of the Slovak language (its historical cultural form, as well as its historical and its present standard variety) is analysed within a concrete historical, social and linguistic situation, as well as the status of other languages used in this area. The aim of the paper is to point out the mutual interconnectedness of the inner history of the standard language with the development of the linguistic situation and the political history that determine the linguistic policy and the status of languages.

1. Jazykové plánovanie

V odbornej lingvistickej literatúre nachádzame viaceré definície jazykového plánovania. Z tých, s ktorými sme sa stretli v zahraničnej a domácej literatúre, uvádzame aspoň niektoré. Brian Weinstein považuje jazykové plánovanie za „vládou podmienenú, podporovanú, dlhodobú a vedomú snahu zmeniť fungovanie jazyka v spoločnosti v záujme vyriešenia nejakých komunikačných problémov“ (Weinstein, 1980, s. 56 – citované podľa Wardhaugh, 1992, s. 346). Juraj Dolník, najmä z hľadiska slovenskej situácie, uvádza, že „jazykové plánovanie sa chápe ako zámerná regulačná činnosť v oblasti jazyka, ktorú realizuje štát prostredníctvom svojich inštitúcií, organizácií alebo isté autoritatívne subjekty“ (Dolník, 1999, s. 219) a František Čermák charakterizuje jazykové plánovanie ako „dlhodobé oficiálne snahy štátu ap. prosazujúci v jednotlivých smerech predtým formulovanou jazykovou politikou“ (Čermák, 2001, s. 251).

Definíciu, ktorá postihuje všetky tri zložky jazykového plánovania, uvádzajú Robert Kaplan a Richard Baldauf (1997): „(Jazykové plánovanie) je vedomá snaha ovplyvňo-

¹ Príspevok vznikol s podporou grantového projektu VEGA 2/0138/08.

vať funkciu, štruktúru alebo osvojovanie si jazyka alebo variety v rámci jazykového spoločenstva.“

Predmetom teórie jazykového plánovania ako osobitnej sociolingvistickej disciplíny je skúmanie aspektov fungovania, stratifikácie a vývinu jazyka vyplývajúcich z historicko-kultúrneho a politického pozadia, v ktorom jazyk existuje a ktoré určuje jeho funkcie prislúchajúce spisovnej (nadréčovej a kultúrnej) variete národného jazyka – predovšetkým funkciu identifikačnú (reprezentatívnu) a integračnú.

Jazykové plánovanie je, na rozdiel od vnútorného vývoja jazyka, zámerné, vedomé a politicky podmienené. Politika zameraná na postavenie a kultúrnu situáciu jazykového spoločenstva realizuje svoje ciele aj ovplyvňovaním jeho jazyka – určením sfér jeho používania, regulovaním vnútornej podoby a ovplyvňovaním jeho osvojovania prostredníctvom vzdelávacích subjektov. Na základe toho rozlišujeme v jazykovom plánovaní zameranie na:

- ovplyvňovanie postavenia a fungovania jazyka voči inému jazyku v jednom politickom celku, a teda aj ovplyvňovanie práv tých, ktorí tieto jazyky používajú (problematika úradného, väčšinového, menšinového jazyka a pod.), alebo ovplyvňovanie postavenia niektorej (regionálnej alebo sociálnej) variety voči iným varietám národného jazyka a jej výber za základ budúcej prestížnej, spisovnej variety v procese štandardizácie = **ovplyvňovanie (plánovanie) statusu jazyka (status planning)**;
- ovplyvňovanie vnútornej podoby jazyka – jeho štruktúry, lexikálnych, gramatických alebo slovotvorných jednotiek prostredníctvom jazykovej preskripcie = **ovplyvňovanie (plánovanie) stavby jazyka (corpus planning)**;
- ovplyvňovanie možností a spôsobu osvojovania si daného jazyka, resp. vzdelávania sa v tomto jazyku, čo je (spolu s existenciou tlače a komunikáciou v oficiálnom styku) jedným zo základných predpokladov rozširovania jeho uplatnenia = **ovplyvňovanie osvojovania jazyka (acquisition planning)**.

V našom príspevku sa chceme zamerať na otázku plánovania, resp. ovplyvňovania **statusu** jazyka a pokúsime sa o prehľad vývinu postavenia a fungovania slovenského (kultúrneho a spisovného) jazyka, ako aj iných jazykov používaných na území dnešného Slovenska v súvislosti so zámerným a vedomým politickým pôsobením na ich fungovanie na pozadí vývinu jazykovej a spoločenskej situácie.

2. Status jazyka

S problematikou ovplyvňovania statusu jazyka sa väčšinou stretávame tam, kde jazykovú situáciu² tvorí viacero jazykov a variet a status jednotlivých jazykov sa odvíja od spoločenského postavenia ich nositeľov, resp. od ich početnosti a ekonomického vplyvu v politickom celku. Zmeny, ktoré sa v jeho postavení udiali počas dlhšieho historického vývinu, priamo súvisia s funkciami, ktoré tento jazyk plnil v jazykovom spoločenstve (jazyk administratívy, tlače, literárny jazyk, náboženský jazyk a pod.). Tieto jazykové

² Pod pojmom jazyková situácia rozumieme množinu jazykov a variet, ktoré koexistujú a vzájomne na seba vplyvajú na území vymedzenom nelingvistiky (porov. Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 205).

funkcie sa môžu meniť na základe spontánneho vývoja spoločnosti alebo na základe oficiálnych rozhodnutí, ktoré vychádzajú z politických zámerov, dohovorov alebo naplánovaných zmien.

Napriek tomu, že formy vedomého, zámerného ovplyvňovania postavenia jazyka sú v reálnych jazykových situáciách v rôznych krajinách sveta veľmi rôznorodé, môžeme (podľa Cobarrubias, 1983) vyčleniť štyri formy ideológií, ktoré podmieňujú oficiálne rozhodovanie v rámci jazykového plánovania:

- jazyková asimilácia – presadzovanie dominantného, spravidla väčšinového jazyka na úkor ostatných jazykov;
- jazykový pluralizmus – akceptovanie viacerých jazykov etník v rôznych formách vymedzenia ich fungovania;
- vernakularizácia – obnovenie pôvodného, domáceho jazyka a jeho prijatie za oficiálny jazyk;
- internacionalizácia – prijatie nepôvodného jazyka ako oficiálneho jazyka alebo jazyka vzdelávania, obchodu a pod.

V dôsledku uplatňovania politickej ideológie v rámci jazykového plánovania môže postavenie (právny status) jazyka s ohľadom na jazykové spoločenstvo nadobudnúť niekoľko možných foriem (podľa Kloss, 1968 – citované podľa Wardhaugh, 1992, s. 348; Cobarrubias, 1983):

- **Status jediného oficiálneho jazyka na celom území štátu**, ktorý sa používa v komunikácii s úradmi, v školstve a v administratíve. Status takéhoto jazyka môže byť oficiálne deklarovaný v právnych dokumentoch štátu alebo je ako jediný oficiálny jazyk akceptovaný na základe dlhšieho spoločenského a ekonomického vývinu a praxe bez výslovného deklarovania (napr. francúzština vo Francúzsku, angličtina vo Veľkej Británii alebo v USA).
- **Status jedného z dvoch (alebo viacerých) oficiálnych jazykov na území štátu** – ide o „ďalší oficiálny jazyk“ rovnocenný s iným úradným jazykom, používaný v oficiálnej komunikácii na najvyššej úrovni (napr. angličtina a francúzština v Kanade).
- **Status regionálne obmedzeného úradného jazyka** – uplatňovaný v štátoch s istým počtom etnických menšín, ktoré majú zákonom dané právo používať svoj materinský jazyk v oficiálnom styku na istom vymedzenom území. V týchto oblastiach ide často o prirodzené bilingválne prostredie (bieloruština v Ruskej federácii).
- **Status podporovaného jazyka bez statusu úradného jazyka** – ide prevažne tiež o jazyky menšín, avšak bez právne deklarovanej možnosti fungovania v úradnom styku. Takýto jazyk je podporovaný oficiálnymi autoritami, používa sa v školách, v regionálnej tlači, miestnych verejných zariadeniach, v kultúrnych inštitúciách a pod. (napr. španielčina v USA).
- **Status tolerovaného jazyka**, ktorý nie je podporovaný verejnými autoritami, organizáciami alebo vládou, ale nie je ani obmedzovaný. Jeho existencia je len evidovaná bez zvláštnej pozornosti zo strany oficiálnej štátnej správy (napr. jazyky súčasných imigrantov v strednej a západnej Európe).
- **Status obmedzovaného alebo zakázaného jazyka**, ktorého používanie môže byť predmetom oficiálnych sankcií alebo reštrikcií. Nesmie sa používať na verejnosti,

v školách či v tlači a pod. V reálnej situácii môže mať reštrikcia rôznu mieru: od oficiálneho zákazu vládou s následnými sankciami cez spoločensky diskriminovaný postoj k používaniu tohto jazyka zo strany ostatného obyvateľstva až po zákaz jeho používania v niektorých verejných sférach komunikácie alebo odrádzanie od jeho používania (napr. baskičtina v Španielsku počas Frankovho režimu).

V sociolingvistickej literatúre pri jednotlivých typoch statusu jazyka nachádzame príklady z rôznych jazykových situácií často z pomerne vzdialených krajín a v našom prostredí pomerne neznámych jazykových situácií. Ak sa však pozrieme na historický vývoj jazykovej situácie na území Slovenska, môžeme sa pokúsiť aplikovať klasifikáciu jazykov podľa politicko-právneho statusu na postavenie a fungovanie jazykov používaných na našom území najmä v neskorších obdobiach našich dejín.

Jazyky používané na území Slovenska nemali v minulosti vždy oficiálne vymedzené funkcie, v ktorých mohli alebo mali fungovať, a zároveň zovšeobecňujúce charakteristiky jednotlivých foriem politicko-právneho statusu jazyka sa vzťahujú prevažne na jazykové situácie v súčasnom a nedávnom období a nedajú sa vždy jednoznačne a bez modifikácií aplikovať na staršie historické obdobia a jazyky v starších politických celkoch. Priradenie vymedzeného statusu jazykom používaným na dnešnom území Slovenska si vyžaduje istú mieru zovšeobecňovania a zjednodušenia. Prehľad jazykov používaných na území Slovenska s rôznym statusom v jednotlivých historických obdobiach a obdobiach vývinu spisovnej slovenčiny podávame v tabuľke, v ktorej sa na pozadí historicko-politických udalostí a vývinu ideológií naznačuje úzka súvislosť medzi postavením jazyka a politickou ideológiou, a fakt, že sa status nejakého jazyka môže v krátkej dobe radikálne zmeniť, túto súvislosť len dokazuje.

V záhlaví tabuľky uvádzame už tradične zaužívanú periodizáciu dejín spisovnej slovenčiny (porov. Pauliny, 1983; Krajčovič – Žigo, 2002) a tiež základné historické medziny, ktoré zásadne ovplyvnili postavenie jednotlivých jazykov na území Slovenska.

3. Status slovenského (spisovného) jazyka a jazykov používaných na dnešnom území Slovenska

Jazykové plánovanie sa stalo súčasťou formovania moderných národov, preto sa v našom príspevku nebudeme zaoberať obdobím pred 18. storočím. Domnievame sa totiž, že pohľad na jazykovú situáciu v starších obdobiach musí brať do úvahy odlišné kultúrne a spoločenské podmienky a absenciu súčasného chápania národnej identity a vlastného spisovného jazyka (ktorý je nevyhnutným predpokladom získania statusu úradného jazyka) ako etnosignifikatívneho (národnoreprezentatívneho) fenoménu, ktorý je „základným stmelujúcim činiteľom“ (Blanár – Jóna – Ružička, 1974, s. 8) pri formovaní novodobého národa.

Práve koniec 18. storočia bol obdobím, keď „formovanie slovenskej národnosti ... prechádza na Slovensku do svojej ostatnej fázy. Proti predchádzajúcemu obdobiu, keď sa slovenské národnostné vedomie prejavovalo iba náhodne a sporadicky, podkladá sa existencia slovenskej národnosti v 18. storočí aj vedeckou argumentáciou v historických prácach (Ján Baltazár Magin, Juraj Papánek, Juraj Sklenár, Samuel Timon), ekono-

Status jazykov v podmienkach slovenskej jazykovej situácie (vymedzenej na území dnešného Slovenska)

Periodizácia dejín spisovnej slovenčiny	1787 – 1843	1843 – 1852	1852 – 1863	1863 – 1918	1918 – 1940	1945 – 1991	od r. 1991
	Bernolákovské obdobie	Štúrovské obdobie	Reformné obdobie	Matičné a martinské obdobie	Medzivojnové obdobie	Povojnové a obdobie	Súčasnité obdobie
Medzinyky štátoprávneho usporiadania	do r. 1848/49		1849 – 1859	1859 – 1867	1867 – 1918	1918 – 1938	1938–1945
	Uhorsko v Habsburskej monarchii	Viedenský centralizmus	Rakúsko-Uhorsko		ČSR	ČSSR	ČSFR
	Uhorsko v Habsburskej monarchii	Viedenský centralizmus	Rakúsko-Uhorsko		ČSR	ČSSR	ČSFR
	Uhorsko v Habsburskej monarchii	Viedenský centralizmus	Rakúsko-Uhorsko		ČSR	ČSSR	ČSFR
Jediný (celozemný) úradný jazyk	latínčina	nemčina	maďarčina	slovenčina	slovenčina	slovenčina	slovenčina
Ďalší úradný jazyk	nemčina (1784 – 1790) maďarčina (od r. 1805)	maďarčina	nemčina	(čeština)	(čeština)		
Menší-nový jazyk	čeština kultúrna slovenčina	čeština staroslovenčina	čeština reformovaná slovenčina	nemčina	nemčina	maďarčina (od 1948) rusinčina a ukrajnčina	maďarčina rusinčina ukrajnčina
Jazyk podporovaný	bernoľakovčina	bernoľakovčina	šturvovčina	reformovaná slovenčina čeština	reformovaná slovenčina čeština	maďarčina (od 1948) rusinčina a ukrajnčina	rómčina nemčina čeština
Jazyk tolerovaný	jidiš	jidiš	rusinčina (ukrajnčina)	rusinčina a ukrajnčina	maďarčina rómčina jidiš	maďarčina (od 1948) rusinčina a ukrajnčina	rómčina nemčina čeština
Jazyk obmedzovaný alebo zakazovaný	(rómčina)	(rómčina)	(rómčina)	(meštinové jazyky v štátnej sprave a školstve)	(meštinové jazyky v štátnej sprave a školstve)	(meštinové jazyky v štátnej sprave a školstve)	(meštinové jazyky v štátnej sprave a školstve)

mickým a politickým úsilím (F. A. Kollár, J. Bencúr, Samuel Tešedík, Daniel Lehocký), kultúrnymi, organizačnými a publikačnými snahami (Ondrej Plachý) atď.“ (Pauliny, 1983, s. 161). A práve v tomto období sa objavujú prvé snahy o zostavenie pravidiel písania v slovenskom jazyku, odklon od pravopisu a jazyka biblickej češtiny a širšie uplatňovanie slovenčiny ako materinského jazyka v pastorácii a vzdelávaní v duchu osvietenenských ideí a jozefínskych reforiem (porov. Vytýjalová, 1992). Výsledkom týchto snáh bolo zostavenie prvého reprezentatívneho kodifikačného diela bernolákovcov a v prvej polovici 19. storočia, v podmienkach silnejúcich národnostných problémov i v atmosfére diskusie o vnútornej podobe slovenčiny – o presadzovaní jej osobitosti alebo o ústupe smerom k češtine – aj kodifikácia štúrovská. Jazykovú situáciu v posledných rokoch existencie samostatného mnohonárodnostného Uhorska poznamenal vrcholiaci národnouvedomovací proces zo strany iných etník žijúcich v Uhorsku a silnejúce maďarizačné snahy. Tieto tendencie boli súčasťou všeobecných snáh o formovanie moderných národov v Európe a v rámci Uhorska boli poznačené konfliktom osvietenskej politiky panovníckeho dvora a konzervatívnej uhorskej šľachty. Oficiálnym jazykom, ktorý sa používal vo vyšších štátnych a cirkevných inštitúciách, bola stále latinčina a popri nej, v záujme pružnejšej administratívy centralizovaného štátu, zavádza v roku 1784 Jozef II. ako úradný jazyk v Uhorsku aj nemčinu, ktorá sa začala povinne vyučovať aj na školách. Odpor, ktorý toto rozhodnutie vyvolalo zo strany uhorskej šľachty, viedol k znovuzavedeniu latinčiny po smrti Jozefa II. Zároveň sa začína presadzovať maďarský jazyk, najskôr v školách a v sneme, v roku 1805 ako oficiálny jazyk a v súlade s novým chápaním maďarského národa aj ako „národný jazyk“ celého Uhorska vrátane nemaďarských oblastí (Pauliny, 1983, s. 138 – 139).

Popri týchto tlakoch sa slovenčina ani v jednej zo svojich administratívnych, kultúrnych a náboženských variet, akými boli kultúrna slovenčina používaná najmä v miestnej administratívnej spisbe a v anonymnej tvorbe (ibid.), bernolákovčina používaná časťou katolíckeho duchovenstva a v dielach členov Slovenského učeného tovarišstva a štúrovčina, napriek vyšším cieľom štúrovcov, uplatňovaná najmä v oblasti umeleckej literatúry a v cirkevnej sfére u časti evanjelikov, nepresadila medzi príslušníkmi slovenského národa ako jednotný integrujúci a celospoločenský jazyk s vyšším oficiálnym statusom. V časti evanjelického duchovenstva a v domácej tvorbe ešte pretrváva aj používanie biblickej češtiny. Karpatský variant nemčiny sa v nižšej administratívnej spisbe na miestnej úrovni používa ešte v oblastiach s väčším počtom nemeckého obyvateľstva pochádzajúceho zo starších nemeckých kolonizácií. Ďalšími jazykmi požívanými na našom území boli: jazyk židovského obyvateľstva, rusínčina a rómčina. Židovské obyvateľstvo až židovským patentom Jozefa II. v roku 1782 získalo zrovnoprávnenie s ostatným obyvateľstvom, možnosť mať vlastné školy a stavať synagógy, cintoríny a kúpele. V období osvietenstva sa Židia snažili orientovať na európsku modernú kultúru, najmä nemeckú vrátane nemeckého jazyka, a len časť Židov – chasidi – sa dorozumievali v jazyku jidiš a boli od ostatnej spoločnosti viac izolovaní ako iné židovské komunity (Hradská, 2002, s. 27). Rusínčina bola obmedzená na sféru súkromnej komunikácie Rusínov, ktorí nemali vrstvu mešťanov, remeselníkov ani obchodníkov. Túto etnickú menšinu tvorili chovatelia dobytky a roľníci a malá časť duchovenstva (Haraksim, 2002, s. 30 – 31). Podobne rómčina bola jazykom používaným len v súkromnej komunikácii

medzi príslušníkmi rómskeho etnika. V súvislosti s napätím medzi rómskym a miestnym nerómskym obyvateľstvom už Mária Terézia vydala 4 edikty v záujme asimilácie Rómov. Keďže si uvedomovala, že jedným z hlavných diferenciálnych znakov je aj ich jazyk, nariadila, že Rómovia nesmú používať svoj jazyk, ale jazyk národa, na území ktorého žijú. Preto by sme mohli povedať, že v tomto období mal jazyk Rómov status obmedzovaného jazyka, hoci tieto nariadenia sa v praxi neujali (porov. Rácová, 2002, s. 21 – 22).

Po porážke Uhorska v roku 1849 sa politická moc v habsburskej monarchii sústreďuje v rukách viedenského cisárskeho dvora a obdobie až do roku 1859 je poznačené tzv. neoabsolutizmom v čase pôsobenia ministra vnútra Alexandra Bacha. Vývoj jazykovej situácie a postavenia národností a ich jazykov v Uhorsku je vystavený silnej germanizácii napriek tomu, že v ústave prijatej v marci roku 1849 bola deklarovaná rovnoprávnosť národov a jazykov a sloboda tlačového prejavu (Krajčovič – Žigo, 2002, s. 188). Nemčina sa stáva celouzemným oficiálnym jazykom a jazykom vyššieho vzdelávania. V školstve sa popri nemčine a maďarčine uplatňuje najmä v ľudových školách a na niektorých stredných školách ako vyučovací jazyk čeština alebo upravená čeština, tzv. staroslovenčina Jána Kollára a Andreja Radlinského, ktorá sa však neuplatňovala v iných oblastiach komunikácie. Čeština sa dostáva i do oficiálnej komunikácie so slovenským obyvateľstvom na úradoch a súdoch (Tibenský, 1971, s. 505). V záujme posilnenia postavenia slovenčiny dochádza k zjednoteniu rôznych foriem spisovnej slovenčiny používaných v rôznych kultúrnych a konfesionálnych prostrediach. Zreformovaná štúrovská slovenčina (1852) po páde Bachovho absolutizmu nahrádza v školstve staroslovenčinu a stáva sa jazykom viacerých periodík.

Po páde Bachovho absolutizmu sa Októbrovým diplomom (1860) posilňuje postavenie maďarskej šľachty a oficiálnym a vyučovacím jazykom na Slovensku sa opäť stáva maďarčina. Diplomatické snahy o samosprávne postavenie Slovenska, zrovnoprávnenie slovenského národa a zavedenie slovenčiny do štátnej správy, justície a školstva neboli akceptované ani v Pešti, ani vo Viedni a z veľkého komplexu požiadaviek zakotvených v Memorande slovenského národa sa realizuje len malá časť. Vznikajú tri slovenské gymnáziá a v roku 1863 Matica slovenská, ktorá mala prispieť k rozšíreniu, ustáleniu a zdokonaleniu kodifikácie spisovnej slovenčiny (Krajčovič – Žigo, 2002 s. 198 – 199). Z ďalších jazykov na území Slovenska k istým zmenám dochádza v postavení rusínskeho jazyka a etnika. Po roku 1849 sa oživuje rusínske národné obrozenie, ktorého snahy mali viac nábožensko-kultúrny ráz a boli zamerané na organizovanie literárnej a osvetovej činnosti, zakladanie spolkov a riešenie otázky spisovného jazyka (Haraksim, 2002, s. 32).

Po Rakúsko-Uhorskom vyrovnaní v roku 1867 sa politická moc v uhorskej časti dostáva späť do rúk maďarskej šľachty, buržoázie a statkárov, vyhrocuje sa idea jednotného maďarského národného štátu a výrazne sa zosilňuje maďarizačný tlak. V roku 1868 bol formálne prijatý národnostný zákon zaručujúci národné školy a organizácie, no napriek tomu nebol etnikám žijúcim v Uhorsku priznaný status národa alebo národnosti a mali sa asimilovať s maďarským národom. V roku 1874 boli zatvorené slovenské gymnáziá a o rok neskôr i Matica slovenská. Zákony z roku 1907 znamenali likvidáciu štátnych škôl s nemaďarským vyučovacím jazykom a vyvrcholenie asimi-

lačnej politiky. V ťažkej národnej situácii sa znovu objavujú pokusy o zblížovanie slovenčiny s češtinou.

Politické zmeny po 1. svetovej vojne znamenali v prípade statusu jazykov zásadný obrat. Vo vzťahu slovenčiny a maďarčiny dochádza k „výmene rolí“. Slovenčina sa spolu s češtinou stáva oficiálnym jazykom v Československej republike a oblasť jazykového plánovania sa v tomto období zameriava viac na jej vnútornú podobu (corpus planning) v dôsledku sporov medzi zástancami spoločného „československého“ jazyka s dvoma variantmi a puristickými snahami o samostatné rozvíjanie matičného úzu a odstránenie nefunkčných výpožičiek (podrobne Krajčovič – Žigo, 2002, s. 214 – 225). Jediným oficiálnym jazykom na celom území sa slovenčina stala v období Slovenského štátu.

Postavenie maďarčiny vyplývalo z povojnových pomerov a novej štátnej hranice určenej trianonskou dohodou. Maďari v ČSR sa nestotožnili s pozíciou národnostnej menšiny a nové politické usporiadanie chápali ako nespravodlivé a izolovali sa od majoritnej spoločnosti. Slováci a Česi videli v maďarskej menšine ohrozenie suverenity a integrity a majoritné spoločenstvo v nej videlo „nástupcu odvekého utláčateľa a dedičného nepriateľa“ (Mannová, 2002, s. 14). Neboli vyriešené ani občianske práva v oblasti udeľovania štátneho občianstva, penzií, jazykových práv, kultúrnych zariadení či pozemkovej reformy (podrobne o situácii Maďarov na Slovensku po roku 1918 p. Mannová, 2002, s. 12 – 14).

Status menšinového jazyka, ktorý sa na miestnej úrovni používal aj v úradnej komunikácii, mala nemčina potomkov nemeckých kolonistov, ktorí v tomto období mali svoje školy, kultúrne ustanovizne, politické strany a národnostnú tlač (Pöss, 2002, s. 18). Oblasti s väčšou koncentráciou tzv. Karpatských Nemcov boli v tom čase prirodzene bilingválne.

Ďalšou oficiálne uznanou menšinou boli Rusíni, ktorí v ústave z roku 1920 získali uznanie národnostných práv a autonómie Podkarpatskej Rusi. Po sporoch spojených s ich národnou identitou (Rusi – Ukrajinci – Rusíni) a určením spisovného a vzdelávacieho jazyka bol za oficiálny jazyk Podkarpatskej Rusi vyhlásený miestny ľudový dialekt, ktorý sa mal dotvárať len postupne, v bežnej praxi sa používala ukrajinčina a ruština, v školách prevažne ruština. V období Slovenského štátu ústava z roku 1939 akceptovala formálne Rusínov ako národnostnú menšinu, v praxi sa však ich národnostný život a školstvo obmedzovalo (podrobne Konečný, 2002, s. 32 – 33).

K osobitnému postaveniu národnosti sa hlásili aj Židia, avšak prevažne v záujme svojho náboženstva a kultúry a nie materinského jazyka, pretože pre mnohých, v dôsledku predchádzajúcej maďarizácie, bola materinským jazykom práve maďarčina, príp. nemčina, preto, hoci sa mnohí asimilovali s väčšinovým spoločenstvom, inklinovali skôr k Maďarom a Nemcom ako ku Slovákom. Ich národnostný život bol obmedzený na spolky a záujmové združenia, spoločensky závažnejšie bolo ich ekonomické postavenie. Výrazný zásah do ich života, kultúry, náboženstva, ako aj používania jazyka predstavoval nástup fašizmu a vznik samostatného Slovenského štátu (porov. Hradská, 2002, s. 27).

Rómovia v tomto i nasledujúcom období neboli ako národnostná menšina uznaní, boli považovaní za „sociálne a kultúrne zaostalých obyvateľov cigánskeho pôvodu a vystavení viacerým neúspešným pokusom o asimiláciu a integráciu do väčšinovej komunity“ (Rácová, 2002, s. 22).

Po druhej svetovej vojne sa otázky statusu jazykov dotýkalo niekoľko politických udalostí. Prijatím Košického vládného programu (1945) bolo uznané rovnocenné postavenie Slovákov v spoločnom československom štáte s vlastným oficiálnym jazykom. Ústava československej republiky (1948), ústavný zákon o česko-slovenskej federácii a zákon o menšinách (1968) upravovali postavenie etnických menšín a status ich jazykov. Hoci sa deklaruje status slovenčiny ako oficiálneho jazyka rovnoprávneho s češtinou, vo vnútri spoločnosti stále prebiehajú diskusie o jej vnútornej podobe, možnom zblížovaní s češtinou a odmietaní purizmu na jednej strane a o obhajovaní rovnocenného postavenia slovenčiny s češtinou ako oficiálneho jazyka na Slovensku a jej rozvíjania podľa vlastných zákonitostí na strane druhej. Diskusie o spisovnom jazyku a jazykovej kultúre prebiehajúce na jazykovedných konferenciách a v časopise *Kultúrny život*, prijatie Téz o slovenčine Jozefa Ružičku (1967), návrh zákona o slovenčine i diskusie okolo Slovníka slovenského jazyka opísal v roku 1990 – už bez tlakov ideologickej cenzúry – Ján Horecký v príspevku *O jazykovej politike v rokoch 1948 až 1988* (1990, s. 139 – 150).

Postupne sa upravuje aj postavenie národnostných menšín a používanie menšinových jazykov. Maďarskú a nemeckú menšinu bezprostredne po skončení vojny zasahujú nariadenia vychádzajúce z tzv. Benešových dekrétov o odsune, výmene či reslovakizácii obyvateľstva. V roku 1948 sa príslušníkom maďarskej menšiny navracia občianstvo, zakladajú sa školy s vyučovacím jazykom maďarským, vznikajú kultúrne spolky, tlač, knihy a katedry maďarského jazyka na vysokých školách. Na miestnej úrovni sa maďarčina používa aj v úradnom styku. Ústavný zákon z roku 1968 charakterizuje národnosť ako štátotvorný subjekt, zabezpečuje zastúpenie menšín v štátotvorných orgánoch, vzdelanie v materinskom jazyku, kultúrny rozvoj a používanie menšinového jazyka v úradnom styku (Šutaj, 2002, s. 16).

Podobný vývoj postavenia zaznamenala aj nemecká menšina, ktorej počet sa rapídne znížil odchodom Nemcov už pred príchodom sovietskych vojsk a neskôr deportáciami na základe Benešových dekrétov. Po vojne bola táto menšina prenasledovaná, vystavená diskriminácii, strate ekonomického a materiálneho zázemia. Zrušenie škôl a kultúrnych spolkov oslabilo aj udržiavanie nemeckého jazyka, ktorého používanie na verejných priestranstvách bolo až do roku 1950 zakázané. V roku 1953 bolo Nemcom vrátené občianstvo a roku 1968 sa stali opäť uznanou etnickou menšinou na základe zákona o národnostných menšinách (Pöss, 2002, s. 19).

Aj Rusínom boli priznané všetky práva etnickej menšiny a získali zastúpenie v politických orgánoch a verejných funkciách, ale stále nebola doriešená otázka etnicity rusínskeho obyvateľstva. V roku 1950 bola zrušená hlavná opora integrujúca príslušníkov rusínskej národnosti – gréckokatolícka cirkev. Dochádza k ukrajinizácii tlače a kultúrnych inštitúcií a ruštinu používanú dovtedy v národnostných školách tiež nahrádza ukrajinčina. Až v roku 1970 bola obnovená gréckokatolícka cirkev a povolené používanie názvu Rusín (Konečný, 2002, s. 33). V roku 1995 bol štandardizovaný aj rusínsky jazyk, ktorý má v súčasnosti spolu s ukrajinčinou status menšinového jazyka a používa sa v národnostnom školstve (Ondrejovič, 2008, s. 20).

Napokon, po nežnej revolúcii v r. 1989, získavajú status národnostnej menšiny aj Rómovia, ktorí boli v roku 1991 legislatívne zrovnoprávnení s ostatnými menšinami,

zakladajú politické strany, získavajú zastúpenie v štátnych orgánoch a podporu pre rozvoj svojej kultúry, divadla a škôl. Až v tomto období sa začína venovať pozornosť aj rómskemu jazyku – vznikajú učebnice, opisy rómskeho jazyka, tlač, programy v televízii a rozhlase. Po založení Katedry rómskej kultúry na Fakulte sociálnych vied UKF v Nitre sa rozvíja romistika ako samostatná disciplína (porov. Rácová, 2002, s. 24). Rómsky jazyk, hoci má svoju kodifikáciu (od roku 1975) a od roku 2008 i novú štandardizovanú podobu založenú na podobe najrozšírenejšej variety rómčiny z východného Slovenska (porov. Ondrejovič, 2008, s. 20; Rafael, 2008), nemá odbornú a administratívnu terminológiu a jeho používanie vo vyššej kultúrnej sfére je obmedzené len na malý počet ľudí. Veľa Rómov sa o rozvoj svojej kultúry a jazyka nezapája a mnohí sú negramotní. Na druhej strane integrovaní Rómovia už svoj jazyk neovládajú a nemajú záujem hlásiť sa k rómskej národnosti (podrobne Rácová, 2002, s. 24).

V súčasnom období samostatnej Slovenskej republiky má status celoúzemného oficiálneho jazyka slovenčina a v úradnom styku sa v prípade 20 % počtu príslušníkov národnostnej menšiny môže ako úradný jazyk používať aj menšinový jazyk (maďarčina a rusínčina). Maďarský, rusínsky a rómsky jazyk sa používa v národnostnom školstve, ostatné národnosti rozvíjajú svoju kultúru a jazyk v rôznych spolkoch a v kultúrnej oblasti. Status etnickej menšiny je dnes na Slovensku priznaný maďarskej menšine (9,7 % obyvateľstva), rómskej (1,7 %), českej (0,8 %), rusínskej (0,4 %), ukrajinskej (0,2 %), nemeckej (0,1 %), poľskej (0,04 %), moravskej (0,04 %), chorvátskej (0,02 %), bulharskej (0,02 %) a židovskej (0,01 %) (podľa Ondrejovič, 2008, s. 15). Používanie menšinových jazykov však nie je rovnako rozšírené, čo samozrejme závisí predovšetkým od početnosti menšiny, jej záujmu o pestovanie materinského jazyka a vlastnej kultúry, miery asimilácie počas historického vývoja a pod.

4. Záver

Vnútorne dejiny slovenského spisovného jazyka sa vo svojej periodizácii vymedzujú vydania kodifikačných návrhov a úprav vychádzajúcich z vývoja vnútornej podoby kodifikovanej variety, preto sú predovšetkým súčasťou jazykového plánovania vnútornej podoby jazyka (corpus planning). Sú tiež úzko zviazané s politickým a kultúrnym dňaním, v ktorom sa jazykové spoločenstvo ocitá v historickom vývine, ktorý bezprostredne určuje postavenie jazyka (status planning) na základe postavenia jazykového spoločenstva v politickom celku. Keďže status jazyka určuje funkcie, ktoré jazyk plní v komunikácii, je zrejmé, že priamo ovplyvňuje jeho vnútorný vývoj – štruktúrnú podobu – najmä na rovne lexikálnej, slovotvornej, štylistickej a syntaktickej a v jazykových prejavoch rôznych typov komunikátov sa tento vplyv dá sledovať. Vypelý, štruktúrne (najmä lexikálne, štylisticky) bohatý spisovný jazyk fungujúci vo všetkých sférach komunikácie vytvára vnútorné predpoklady najvyššieho statusu. Obidva typy jazykového plánovania tak predstavujú mechanizmus vzájomne sa ovplyvňujúcich procesov, čo na konkrétnych historických príkladoch dokazuje aj analýza dejín spisovnej slovenčiny na pozadí politických dejín a v komplexe jazykov a variet tvoriacich jazykovú situáciu na území dnešného Slovenska.

LITERATÚRA

BLANÁR, Vincent – JÓNA, Eugen – RUŽIČKA, Jozef: Dejiny spisovnej slovenčiny II. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 260 s.

COBARRUBIAS, Juan: Ethical issues in status planning. In: Progress in language planning. Eds. J. Cobarrubias – J. Fishman. Berlin: Mouton 1983, s. 41 – 86.

ČERMÁK, František: Jazyk a jazykoveda. 3. vyd. Praha: Karolinum 2001. 344 s.

DOLNÍK, Juraj: Základy lingvistiky. Bratislava: Stimul 1999. 228 s.

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993. 520 s.

HARAKSIM, Eudovít: Rutheni – Ruténi – Rusíni. In: História. Revue o dejinách spoločnosti, 2002, roč. 2, č. 6, s. 30 – 32.

HORECKÝ, Ján: O jazykovej politike v rokoch 1948 až 1988. In: Studia Academica Slovaca 19. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1990, s. 139 – 150.

HRADSKÁ, Katarína: Židia. In: História. Revue o dejinách spoločnosti, 2002, roč. 2, č. 6, s. 26 – 28.

KAPLAN, Robert B. – BALDAUF, Richard B.: Language Planning from Practice to Theory. Clevedon: Multilingual Matters 1997. 394 s.

KLOSS, Heinz: Notes Concerning a Language-Nation Typology. In: Language Problems in Developing Nations. Eds: J. Fishman – Ch. Ferguson – J. Das Gupta. New York: Wiley 1968, s. 69 – 85 (citované podľa Wardhaugh, 1992, s. 348).

KONEČNÝ, Stanislav: Rusíni – Ukrajinci. In: História. Revue o dejinách spoločnosti, 2002, roč. 2, č. 6, s. 32 – 33.

KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenského 2002. 252 s.

MANNOVÁ, Elena: Z majority minoritou – poprevratový osud dvoch pohraničných miest. In: História. Revue o dejinách spoločnosti, 2002, roč. 2, č. 6, s. 12 – 14.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Slovenský jazyk, jazyky na Slovensku. Bratislava: Úrad vlády SR 2008. 32 s.

PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.

PÖSS, Ondrej: Karpatskí Nemci. In: História. Revue o dejinách spoločnosti, 2002, roč. 2, č. 6, s. 17 – 19.

RÁCOVÁ, Anna: Rómovia. In: História. Revue o dejinách spoločnosti, 2002, roč. 2, č. 6, s. 21 – 24.

RAFAEL, Vlado: Rómsky jazyk na ceste k integrácii? In: SME, 8. 7. 2008. Dostupné na: www.rnl.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=12117

RUŽIČKA, Jozef: Témy o slovenčine. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 283 – 290.

ŠUTAJ, Štefan: Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1989. In: História. Revue o dejinách spoločnosti, 2002, roč. 2, č. 6, s. 15 – 16.

TIBENSKÝ, Ján a kol.: Slovensko 1. Dejiny. Bratislava: Obzor 1971. 856 s.

VYVÍJALOVÁ, Mária: Bernolákovci v kontexte európskeho osvietenstva. In: Pamätnica Antona Bernoláka. Zost. J. Chovan. Martin: Matica slovenská 1992, s. 22 – 42.

WARDHAUGH, Ronald: An Introduction to Sociolinguistics. 2nd edition. Oxford: Blackwell Publishers 1992. 400 s.

WEINSTEIN, Brian: Language Planning in Francophone Africa. In: Language Problems and Language Planning, 1980, Vol. 4, No. 1, pp. 55 – 77 (citované podľa Wardhaugh, 1992, s. 346).

K sociolingvistickým otázkam bežne hovoreného jazyka na strednom Slovensku

TOMÁŠ BÁNIK

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

ON THE SOCIOLINGUISTIC ISSUES OF THE COMMON SPOKEN LANGUAGE (EVERYDAY SPEECH) IN CENTRAL SLOVAKIA

Key words: dialect, standard language, variation, linguistic attitude, communicative openness, communicative enclosedness

Dialect as a systemic national language variety has its own structure that is dynamically changing. The dialects of the sub-region of Brezno and the Standard Slovak are, moreover, systemically close varieties, so there occurs their merging, diffusion, and the penetration of the phenomena of the standard language into the dialect. This process of the mutual intergrowth of two structures is characteristic of the existence of variation. In communication there pertain elements of the original norms of the dialect and, at the same time, there appear phenomena of the “standard language” in the form of innovations. A decisive moment in evaluating the linguistic and social attitudes of the speakers is the social openness (flexibility) or the enclosedness (rigidity). Under communicative openness we understand the aim at adopting new impulses and penetrating into a new or unknown environment, with regard to space (within reality) as well as language (i.e. virtually). The speaker of the enclosed type considers dialect for “language number one”, and his/her social activities are linked to the rural environment.

Predmetom nášho záujmu je hovorená podoba slovenčiny v bezprostrednom okolí stredoslovenského mesta Brezna, pričom sa orientujeme na historické obce spojené Ťažiarskou a železiarskou tradíciou. V starších výskumoch sme sa zameriavali na výskum pôvodného nárečia vybranej siete obcí, v súčasnosti sledujeme prelínanie tradičného nárečia a celonárodnej štandardnej variety slovenčiny.

Pôvodné nárečie breznianskeho rajónu analyzujeme ako podskupinu zvolenských nárečí. Vychádzame zo špecifického historického vývinu stredoslovenských nárečí a venujeme sa i variantným tvarom a formám, ktoré sa v nárečí vyskytli ako dôsledky vnútornej kolonizácie.

Ako materiálové východisko nám slúžili nahrávky a záznamy pochádzajúce z našich vlastných terénnych výskumov. Základný súbor textov pochádza z rokov 1992 – 1994. V tom čase sme zaznamenávali prejavy najstarších obyvateľov obcí Valaská, Bystrá, Hronec, Osrbliie, Čierny Balog, Brezno, Beňuš a Mýto pod Ďumbierom. Ďalšie, doplnkové výskumy sme vykonali v rokoch 1996 a 2000. Nahrávky zachytávajúce aktuálnu, súčasnú podobu neoficiálnej komunikácie rôznych vekových a sociálnych skupín pochádzajú z roku 2008.

Okrem spoločných historických procesov, ktoré charakterizujú konštituovanie strednej slovenčiny ako celku, prebiehali v tomto makroareáli aj divergentné procesy, ktoré sa stali základom synchronne vnímanej odlišnosti pôvodných nárečí a spisovného jazyka. Preto i všetky staršie práce, s ktorými sme sa mali možnosť oboznámiť, analyzovali nárečie na pozadí spisovnej slovenčiny (Mihál, 1957; Horák, 1965). Tento kontrast je rozhodujúci i pre naše vnímanie súčasnej jazykovej situácie. Jediný posun nastáva v tom, že nárečia neporovnávame so spisovnou slovenčinou, ale so štandardnou podobou slovenčiny, ktorá sa používa v polooficiálnej sfére v skúmanom regióne. Na základe prvej fázy výskumu sme teda vyčlenili základné okruhy diferenčných javov, ktoré tvoria tzv. ideálnu normu pôvodného nárečia breznianskeho rajónu.

Diferenčné javy sme vyšpecifikovali na synchronnom základe v kontraste k celonárodnej štandardnej podobe slovenčiny s prihliadnutím na historické procesy, pokiaľ synchronne pociťované diferencie mali oporu v rozdielnom historickom vývine.

Tento uzavretý súbor javov sme sledovali v koexistencii s prestížnym útvarom:

- Sledovali sme mechanizmus ústupu, resp. zániku niektorých diferenčných javov v závislosti od ich miesta v systéme pôvodného nárečia.
- Skúmali sme striedanie nárečových a spisovných prvkov v závislosti od komunikačnej situácie a kontextu.
- Analyzovali sme zastúpenie nárečových diferenčných javov v prejavoch príslušníkov jednotlivých vekových a sociálnych skupín.

Naším cieľom bolo odhaliť príčiny zotrývania niektorých diferenčných javov pôvodného nárečia v komunikácii, a to i na polooficiálnej úrovni, sformulovať motívy určujúce charakter reči u príslušníkov rôznych sociálnych skupín a na pozadí výberu z komunikačného registra odhaliť jazykové postoje niektorých skupín používateľov jazyka. Zamerali sme sa na špecifické postavenie nárečia stredoslovenského typu, štruktúrne a ontologicky blízkeho spisovnej slovenčine.

Ako je známe, za najdôležitejšie sociálne faktory pri výskume hovorenej komunikácie sa považujú vek, vzdelanie a pracovné zaradenie. Tu treba poznamenať niektoré zistené fakty:

1. V najstaršej generácii (nad 70 r.) už nie je markantné trojvrstvové sociálne členenie, ľudia sa dostávajú do izolácie a pohybujú sa zväčša v rodnej obci. Podľa rečových prejavov ich rozčleňujeme do dvoch skupín:

1.1. Vzdelanejšia vrstva, resp. ľudia, ktorí pracovali v úradoch, bývalí učitelia a pod.

1.2. Ľudia pracujúci v poľnohospodárstve, robotníci, ženy v domácnosti.

2. V generácii 50 – 70 r. je nárečie výrazné, no jej príslušníci sa ešte intenzívne pohybujú v spoločnosti, preto veľmi rozhoduje povolanie. Tu stále môžeme uplatniť „klasické“ delenie: vzdelaná vrstva, stredná vrstva, robotníci a roľníci.

3. V strednej generácii (30 – 50 r.) je vzorka respondentov z hľadiska vzťahov jazyka a sociálnych faktorov najpestrejšia, ľudia majú živé pracovné a spoločenské kontakty, komunikácia je veľmi pestrá na osi spisovný jazyk – nárečie, pričom vek nie je taký relevantný ako iné faktory (pracovné zaradenie, vzdelanie, kultúrna orientácia, intelekt, sociálne vzťahy a návyky, rodinné prostredie). Do hry sa zapája slang. Vyskytujú sa tu aj výrazne nárečové typy i ľudia inklinujúci k spisovnej slovenčine. Preto v tomto príspevku uvádzame postrehy týkajúce sa najmä tejto vekovej skupiny.

4. Čo sa týka mladej generácie (do 30 r.), nárečové typy sú menej výrazné, nárečie ostáva najmä v oblasti fonetiky a suprasegmentálnych javov (výslovnosť *l'* pred *i*; *a* v slovách *nak*, *nahat'*; prízvuk na penultime) a k tomu sa pridružujú niektoré lexikálne, tvaroslovné a slovotvorné javy (tvary komparatívu a superlatívu adverbii zakončené na *i*: *máme sa lepší*, *daj to ťichší*, tvary *semká*, *tunáka*). Vzorka je relatívne jednotná.

Celkovo možno konštatovať, že vek nehrá takú úlohu ako sociálne zaradenie a individuálne faktory. Napríklad v oblasti strednej generácie chápanej veľmi široko ako produktívny vek sa stretávajú všetky odtienky hovorenej komunikácie na osi spisovný jazyk a nárečie. Výrazne sa od seba líšia jednotliví respondenti, akomodácia je veľmi nízka. Pozorujeme slabý kontakt medzi sociálnymi skupinami, akúsi sociálnu uzavretosť, najmä na vidieku.

Existuje tu teda vrstva hovoriacich, ktorých prejav charakterizuje pravidelné používanie nárečových diferenčných javov.

Týchto hovoriacich možno rozdeliť na dve skupiny. Prvú skupinu predstavuje vrstva starších obyvateľov s výraznou sociálnou väzbou na obec, z ktorej pochádzajú. Títo uplatňujú z diferenčných javov iba pôvodné prvky špecifické pre danú lokalitu. Do druhej skupiny zaraďujeme menší počet hovoriacich v aktívnom veku, ktorí zámerne uplatňujú v svojej komunikácii nárečové prvky, pričom z veľkej časti ide o zotrvávanie v lokálnom nárečovom type, no čiastočne majú tendenciu uplatňovať i nárečové prvky iných lokalít, čím predstavujú body v sieti interdialektovej komunikácie v širšom regióne.

Situácia sa javí ako spoločensky diglosná, ale pri vzájomnej interakcii komunikantov z uvedených dvoch vrstiev (typov) k akomodácii a prepínaniu kódu dochádza len minimálne. Je to umožnené dvoma skutočnosťami: po prvé tým, že zrozumiteľnosť medzi varietami je zabezpečená, keďže všetci zúčastnení pasívne ovládajú nespisovnú varietu a vnímajú ju ako „starší variant jazyka“, a po druhé tým, že jazykové sebavedomie komunikantov hovoriacich nespisovnou varietou ostáva takpovediac neohrozené.

Z tohto hľadiska sú teda obe variety národného jazyka podmienené skôr individuálne a sociálne, nie situačne.

Ďalej sme sa snažili odhaliť príčiny tejto diferenciácie. V našej dizertačnej práci sme formulovali takéto pozorovanie:

„Pri posudzovaní jazykových a sociálnych postojov hovoriacich je rozhodujúcim momentom komunikačná otvorenosť či uzavretosť. Pod komunikačnou otvorenosťou chápeme snahu prijímať nové podnety a prenikať do nového, resp. neznámeho prostredia, a to priestorovo (reálne) i jazykovo (virtuálne). Z tohto psychologického postoja možno vyvodit' dva základné typy používateľov jazyka:

1. Typ uzavretý, konzervatívny, a to z hľadiska spoločenských postojov i z hľadiska jazykových podnetov. Vo vidieckych podmienkach je jedným z prejavov zotrvávanie v nárečovej komunikácii (pokiaľ v danej lokalite pôvodné nárečie existuje). Zjednodušené tento typ hovoriaceho nazývame nárečovým.

2. Typ otvorený, kozmopolitný, schopný používať prvky rozličných variet národného jazyka a schopný fungovať vo viacerých typoch societ.“

Keď kriticky analyzujeme tieto výroky, zbadáme, že vlastne opisujeme schopnosť a pritom ju pomenujeme ako „sociálny a jazykový postoj“. Je to veľmi zjednodušená

klasifikácia, pretože ide o **dva** psychosociálne javy, psychosociálne faktory ovplyvňujúce charakter komunikácie:

1. Sociálne dispozície a akčný rádius hovoriaceho a z nich vyplývajúca opozícia: otvorený (kozmpolitný) typ – uzavretý (konzervatívny) typ.

Súvisí s mentálnymi dispozíciami hovoriaceho (sociálna rigidita, porov. Jurčová, 2005), ktoré vyúsťujú do určitej spoločenskej flexibility a schopnosti prenikať do nového prostredia. Podľa nášho názoru súvisí aj so schopnosťou nadobúdať nové jazykové znalosti, napríklad slovnú zásobu.

2. Kultúrno-sociálne postoje a z nich vyplývajúca opozícia: tradicionalistický (hrdý) – modernistický (konformný) postoj.

Ide o schopnosť pripustiť nárečový charakter vlastnej komunikácie a „zúročiť“ ju – premeniť na postoj spolupatričnosti k určitej societe – jemu najbližšej komunite rodákov. Vychádzame z tézy, že v reči každého hovoriaceho sú prítomné regionálne prvky. I u tých najkozmpolitnejších jedincov sú prítomné aspoň nesalientné črty (prízvuk, kvantita, výslovnosť niektorých spoluhlások).

No u niektorých jedincov prevažuje negatívny postoj k regionalizmu (ako v reči, tak aj v sociálnych vzťahoch) a vedome jeho prejavy odstraňujú, pričom postupujú od im najznámejších, najnápadnejších prvkov.

Druhá časť hovoriacich nepocituje potrebu opúšťať „rodný“ dialekt, najmä nie v domácom prostredí.

Kombináciou týchto determinantov vzniká určité spektrum hovoriacich. Tradicionalistický postoj prináša uplatňovanie salientných, nápadných nárečových prvkov a (čiastočné) prepínanie kódu. Sociálna a jazyková rigidita prináša ťažkosti pri osvojovaní si nových prvkov jazyka. Prejavuje sa nielen zotrvávaním v nadobudnutých rečových stereotypoch, ale často aj menšou slovnou zásobou a vyjadrovacími ťažkosťami pri opisovaní zložitejších vzťahov.

Keďže nárečia a spisovný jazyk sú v sledovanom regióne dva podobné, vzájomne funkčne takmer zameniteľné útvary, ide o to, či si hovoriaci uvedomuje existenciu nárečia, ak si ju uvedomuje, ak vníma rozdiel oproti spisovnému, celonárodnému jazyku, je to prejav vyššieho jazykového vedomia a určitého postoja k spisovnému jazyku i k nárečiu. Hovoriaci nemusia byť schopní vyjadriť, opísať explicitne tento postoj a toto vedomie. Napriek tomu jazyk nie je len komunikačný nástroj, je to prejav, manifestácia sociálnych postojov. Otvorená manifestácia nárečia ide ruka v ruke s o sebaidentifikáciou s určitým prostredím a s hodnotami, ktoré sú pre toto prostredie dôležité. (Podobne je to aj na úrovni sebaidentifikácie s určitým národným jazykom a národným spoločenstvom.) Jazykový prejav je závažným ukazovateľom postoja k určitým osobám, prípadne societám. Používaním nárečia preukazuje hovoriaci v domácom prostredí sympatiu, dôveru k osobe z inej society, pozýva ju do „svojho sveta“.

Každé nárečie používa určitá relatívne uzavretá societa ľudí. Osoba prichádzajúca z inej society je však vždy len čiastočne „cudzí“, pretože patrí do širšej národnej society. Napriek tomu hovoriaci v domácom prostredí zvažuje a hodnotí väzby príchodzej osoby na jeho rodnú obec a podľa stupňa dôvery „zasväčuje“ spolubesedníka aj do tajomstiev domáceho jazyka, čiže nárečia. Pri kontakte s osobami z rôznych „cudzích“ societ manifestuje postoj pozývajúceho otvorením expresívnejších sfér jazyka alebo naopak pri vecnom, formálnom kontakte ostáva pri pragmaticky dostačujúcom spisovnom jazyku.

Takíto hovoriaci uplatňujú vo svojom prejave viac nárečových javov, teda aj nápadnejšie črty nárečia. Dôležité je zistenie, že takíto hovoriacimi sú podľa našich výskumov v mužskej časti populácie. Môže to vyplývať z toho, že práca spojená s vidieckym prostredím a vytváraním vidieckych mikrosociet má mužský charakter (spracovanie dreva, chov dobytka, kosenie lúk a pod.).

Ako vidíme, s uvedenými postojmi a dispozíciami jednotlivých používateľov jazyka súvisí aj problematika práce, zamestnania. Tento moment, ako sa ukázalo pri sociolinguvistických analýzach, hrá dôležitú úlohu pri pretrvávajúcom nárečovej komunikácii. Societa viazaná svojimi aktivitami na vidiecke prostredie považuje stále dialekt za „jazyk číslo jedna“ a všetko ostatné sa im javí ako cudzie. Zdôrazňujeme, že ide o typ aktivít, už nehovoríme o viazanosti hovoriaceho na jeho rodnú obec, ale o viazanosti na prácu vo vidieckom či dokonca v prírodnom prostredí, pričom môže ísť o rôzne lokality v regióne. V rámci jednotlivých vidieckych subsociet existuje vzájomná komunikácia, intenzita ich vzájomných väzieb výrazne prevyšuje intenzitu väzby na mesto. Hovoríme o sieti vidieckych lokalít s prevládajúcou nárečovou komunikáciou a tým o sieti interdialektu. V rámci tejto society jednotliví hovoriaci z diferencných nárečových javov uplatňujú vo väčšej miere tie, ktoré poznajú z nárečia svojej rodnej obce.

Záverom možno teda skonštatovať, že vývoj jazykovej situácie v obciach breznianskeho rajónu je charakterizovaný pokračujúcou diferenciaciou národného jazyka na dva vzájomne odlišné útvary, a síce nárečia a spisovný jazyk. Pritom nárečie zaznamenáva prirodzený vývoj súvisiaci s vývojom spoločnosti a pod vplyvom celonárodnej variety a taktiež druhý útvar – štandardná forma spisovnej slovenčiny obsahuje niektoré regionálne prvky. Nenastáva úplná nivelizácia jazykového spoločenstva, naopak, najmä na vidieku pretrvávajú diglosia.

LITERATÚRA

- ALBERTY, Július a kol.: Monografia obce Valaská. Banská Bystrica: Harmony 2002. 96 s.
- BINDER, Róbert: Osadníci na Horehróní: náčrt vývoja lesného hospodárstva na Horehróní s osobitným zreteľom na osadníkov. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo pre Lesnícke a drevárske múzeum vo Zvolene 1962. 245 s.
- HORÁK, Gejza: Nárečie Horehronia. In: Slovenský národopis, 13, 1965, s. 235 – 285.
- JURČOVÁ, Marta: Humor a tvorivosť. In: Československá psychologie, 2005, roč. 49, č. 5, s. 446 – 458.
- MIHÁL, Ján: Charakteristika breznianskeho nárečia. In: Jazykovedné štúdie. 2. Dialektológia. Red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1957, s. 193 – 204.
- MÚČSKOVÁ, Gabriela: Nárečie a spisovný jazyk v hovorených prejavoch príslušníkov strednej a mladej generácie. In: Nárečia a národný jazyk. Ed.: A. Ferenčíková. Bratislava: Veda 1999, s. 267 – 276.
- RIPKA, Ivor: Úloha slovenských nárečí v súčasnej jazykovej situácii. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990, s. 120 – 127.
- Slovník obcí Banskobystrického okresu. Red. Š. Pisoň. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo 1968. 368 s.

Sociálna inštitúcia – komunikačný register – šport

DANIELA SLANČOVÁ – TERÉZIA SLANČOVÁ

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita, Prešov
Katedra športovej humanistiky a kinantropológie
Fakulta športu, Prešovská univerzita, Prešov

SOCIAL INSTITUTION – COMMUNICATIVE REGISTER – SPORT

Key words: social institution, sport, coach, (sport-related) macro-social communicative register, (coach-related) micro-social communicative register

In the paper, we try to answer the question of the terminological specification of communication between the coach and the ball-game players of older school-age (which is the subject of the VEGA project 1/0455/08), as well as communication in sport *per se*. We try to solve this basic problem in a broader interdisciplinary context of sociology, linguistics and sport humanistics. Our basic notion is that of a social institution. Considered among the norms determining the existence of a social institution also have to be the norms regulating the linguistic and paralinguistic behaviour. The macro-social communicative register is understood as a conventionalized linguistic and paralinguistic behaviour within the institutionalized behaviour. From the sociological and psychological point of view, the institutions are understood as a complex of behavioural patterns of individuals performing specific roles. Thus the micro-social communicative register is understood as a conventionalized linguistic and paralinguistic behaviour bound to social status, social role and social distance among people. Sport is an institutionalized activity involving motion, thus in sport the macro-social communicative register of sport is applied. The social role of a coach is determined by his/her specific position in the team and his/her communication with the players is carried out by means of the micro-social communicative register of the coach.

Náš príspevok vznikol ako jeden z možných pokusov o odpoveď na otázku, ako pojmovovo vymedziť a terminologicky pomenovať komunikáciu trénera s hráčmi loptových hier staršieho školského veku^{1, 2}, no usilujeme sa v ňom aj o širší záber, teda hľadáme

¹ Ide o čiastkovú tému grantovej úlohy VEGA 1/0455/08 Komunikácia medzi trénerom a hráčmi loptových hier staršieho školského veku, riešenej v r. 2008 – 2010 na Prešovskej univerzite v Prešove, v rámci ktorej vznikol aj tento príspevok. Náš výskum má empirický charakter s deskriptívnym cieľom. Prebieha na základe pozorovania, následnej deskripcie a čiastočnej explanácie zistených faktov. V priebehu dvoch sezón sme sa zamerali na zachytenie interakcie trénera a hráčov v tréningových jednotkách a zápasoch jedného futbalového, hádzanárskeho a volejbalového družstva. Pre každú dyádu (tréner – hráči) sa vyhotovil videozáznam piatich kompletných tréningových jednotiek a videozáznam piatich zápasov v rámci ligovej súťaže. Okrem toho sa rečový prejav trénera zachytával paralelne pomocou diktafónu. K dispozícii tak máme videonahrávky a audionahrávky 15 tréningov a 15 zápasov – po päť tréningových jednotiek a po päť zápasov pre každý šport. Verbálny a neverbálny prejav trénera a čiastočne hráčov sa transkriboval pomocou transkripčného a kódovacieho systému CHAT systému CHILDES (porov. www.childes.psy.cmu.edu) a následne analyzoval.

² Na tomto mieste by sme radi vyslovili poďakovanie športovým klubom, trénerom a hráčom družstiev staršieho školského veku 1. FC Tatran Prešov (futbal), Tatran Prešov (hádzaná) a VK Chemes Humenné (volejbal).

odpoveď na otázku, ako tento spôsob komunikácie a komunikácie v športe vôbec začleniť do komunikačného kontextu slovenskej sociálnej, kultúrnej a jazykovej situácie. Usilujeme sa pritom využiť hlavne slovenskú, prípadne českú lingvistickú tradíciu a pokúšame sa o interdisciplinárny pohľad.

Situáciu v našom hľadaní neulahčuje fakt, že taký sociálny a kultúrny fenomén, aký dnes predstavuje šport, sa doteraz zo strany lingvistiky nestal predmetom sústavnejšieho záujmu. Komunikácia v rámci športových aktivít nebola predmetom výraznejšieho záujmu ani zo strany vied o športe. Tak zo strany športovej humanistiky, ako aj zo strany slovenskej lingvistiky sú k dispozícii iba čiastkové štúdie, ktoré sa sústreďujú na lexiku, terminológiu, frazeológiu, príp. mediálne stvárnenie športu (napr. Felix, 1992; Macková, 2001; Mlacek, 1981; Masár, 1981, 1982; Patráš, 1992; Mislovičová, 1993, 1994; Škvareninová, 2007; Rusnák, 2009). Doteraz v podstate jediné štúdie, ktoré sa pokúsili o komplexnejšie lingvistické zachytenie komunikácie v športe (basketbal, karate), sú práce P. Odaloša (1993, 1997) a E. Čulenovej (2004).

Vzhľadom na metodologické východiská máme k dispozícii rôznorodý inštrumentálny aparát, ktorý by mohol pomôcť pri profilácii rámcového uvažovania o tejto problematike a pri vytvorení metodologického pozadia empirického výskumu:

1. Z hľadiska teórie komunikácie by sme mohli uvažovať o špecifickom type diskurzu, o trénerskom diskurze. Východiskovo by sa dala využiť jedna z možných charakteristík diskurzu v zmysle jeho komunikačného chápania ako spojenia jazykovej realizácie interakcie a jej kontextového presahu (porov. Hoffmannová, 1997, s. 8), pretože komunikácia trénera a hráčov je skutočne špecifickým druhom jazykovej interakcie s kontextuálnymi väzbami na pedagogickú, odbornú a bežnú spontánnu komunikáciu (pedagogický, odborný, súkromný diskurz).

2. Ako východisko opisu komunikácie medzi trénerom a hráčmi by mohla poslúžiť aj teória textu v tom zmysle, že spomínaná komunikácia vo svojej procesuálnej (tvorba a recepcia) aj rezultatívnej podobe komunikačnej jednotky predstavuje štruktúrovaný text, porov. napr. „štruktúrno-funkčnú definíciu textu“ J. Dolníka: „Text je relatívne uzavretý komunikačný celok, ktorý na základe obsahovej a ilokučnej štruktúry plní prozodičnú a pragmatickú funkciu“ (Dolník, 1998, s. 10).

3. Z hľadiska teórie dialógu možno skúmaný spôsob komunikácie chápať ako špecifický dialóg a pomenovať ho napríklad trénerský dialóg. Vyznačuje sa výraznou asymetriou v prospech zastúpenia rečového prejavu trénera aj dominancie jeho sociálnej roly, a tak by sa dalo hovoriť až o monologizovanom dialógu, resp. dialogizovanom monológu (porov. Müllerová – Hoffmannová, 1994, s. 13 – 14) a potom pokračovať v jeho opise z tohto východiska.

4. Rovnako by sme sa mohli oprieť o štylistické metodologické východiská, pričom máme k dispozícii viacero štylistických koncepcií. Na základe výrazovej koncepcie (F. Miko, porov. napr. 1978, prípadne Plesník a kol., 2008) by sa skúmaný dialóg dal charakterizovať prostredníctvom výrazových (štylistických) kvalít; základné bloky kategórií, ktoré sa v ňom aktivizujú, sú bloky operatívности a pojmovosti. Môžeme vyjsť zo štruktúrnej štylistiky (Findra, napr. 2004) a charakterizovať komunikáciu trénera s hráčmi ako text so špecifickou formálnou modelovou štruktúrou pomocou opozitných kategórií, teda ako prejav s komunikatívnou funkciou, verejný, ústny, v tranzitnej ob-

lasti medzi dialogickosťou a monologickosťou a neoficiálnosťou a oficiálnosťou. Jeho podobu určuje prechodné pásmo medzi hovorovou a odbornou modelovou štruktúrou, kam by sa svojimi vlastnosťami mohol zaradiť. Z hľadiska koncepcie funkčných štýlov (Mistrík, 1997) sa ponúka možnosť doplniť repertoár sekundárnych štýlov a nazvať ho napr. trénerský štýl. Podľa M. Čechovej a kol. (2008) by tu s veľkou pravdepodobnosťou išlo o prienikové pásmo funkčných štýlov s nasledujúcimi základnými funkciami: komunikatívna (sdelovací), presvedčacia (presvedčovací, ziskavací), regulatívna a operatívna (regulatívni a operatívni). Podľa nášho názoru by sa tu mohlo uvažovať aj o praktickom odbornom štýle (Čechová a kol., 2008, s. 221).

5. Ako východiskový uhol pohľadu by mohol poslúžiť interdisciplinárny sociolinguvisticko-štylistický náhľad. Uvažujeme tak preto, že oblasť funkčných štýlov tvorí prechod medzi štylistickým a sociolinguvistickým nazeraním na fungovanie jazyka. Základný pojem funkčnej štylistiky – funkčný štýl je podľa nášho názoru prototypovou sociolinguvistickou kategóriou. V interdisciplinárnom sociolinguvisticko-štylistickom metodologickom priestore sa nám z hľadiska slovenskej lingvistiky núka koncepcia J. Bosáka³, postulovaná primárne na systémové riešenie štylistickej (neskôr funkčnej) klasifikácie lexikálnych jednotiek pri príprave Slovníka súčasného slovenského jazyka, a preto sa sústreďujúca hlavne na vzťah spisovnosti a nespisovnosti. Napriek tomu, že vzťah spisovnosti a nespisovnosti nepatrí k prioritám pri riešení našej výskumnej otázky, pokladáme za možné (napriek niektorým výhradám) uvažovať o prieniku komunikačnej sféry a komunikačného typu a o doplnení súboru komunikačných sfér (tak, ako ich J. Bosák vyčlenil v koncepcii z r. 1995) o športovú činnosť. Komunikáciu medzi trénerom a hráčmi by potom bolo možné charakterizovať ako prienik skupinového typu komunikácie (komunikácia v rámci družstva ako sociálnej skupiny) a športovej komunikačnej sféry. Z hľadiska funkčných kvalifikátorov to, napokon, v Slovníku súčasného slovenského jazyka aj takto funguje.⁴

6. Ďalšie teoretické riešenia ponúka sociolinguvistika, a to využitím takých pojmov, ako sú štýl, žáner či register. V sociolinguvistickom chápaní sa tieto pojmy chápu ako variácie existencie jazyka (porov. napr. Coupland, 2007), pričom podstata sociolinguvistického chápania jazyka podľa uvedeného autora je v tom, že uvažuje o jazyku ako o spôsobe konštruovania sociálneho sveta, resp. sociálnych svetov.

³ Komunikačné sféry J. Bosák (porov. napr. 1995) chápe ako sociálne roly, ktoré predstavujú nasledujúce typy komunikácie: celospoločenská komunikácia (oficiálna alebo polooficiálna, neformálna); bežná komunikácia (neoficiálna, resp. polooficiálna); regionálna komunikácia; skupinová komunikácia (pracovná, záujmová, generačná, dočasná); rodinná komunikácia; konfesijná komunikácia – posledný typ komunikácie je podľa nás v danom výpočte neorganický, pretože kritériom jeho vydelenia nie je sociálna rola, tak ako ju chápe J. Bosák, ale skôr druh činnosti. Zároveň vyčleňuje komunikačné sféry podľa príslušných činností: hospodárska činnosť; spoločensko-politická činnosť (vrátane správnych orgánov, súdnictva, armády); výrobná činnosť všetkého druhu; veda a popularizácia vedy; masová informácia; organizovaná výučba; bežný (každodenný) život; umelecká literatúra; estetické pôsobenie (divadlo, časť programov rozhlasu a televízie a pod.); ústna slovesnosť; osobná korešpondencia, memoáre a pod. Ani poslednú vymedzenú sféru nemožno podľa nášho názoru pričleniť k ostatným sféram, a to preto, že sa pri jej vymedzení kríži hľadisko komunikačnej sféry a hľadisko žánru. Pojem komunikačnej sféry sa stal východiskovým aj pre vydelenie funkčných kvalifikátorov v Slovníku súčasného slovenského jazyka (napr. Bosák, 2009; resp. Slovník súčasného slovenského jazyka, 2006, s. 35).

⁴ V Slovníku súčasného slovenského jazyka (2006, s. 49 – 51) nájdeme nasledujúce funkčné kvalifikátory súvisiace so športom: šport. (športový termín, výraz zo športu), tel. (termín, výraz z telovýchovy), prípadne ešte motor. (termín, výraz z oblasti motorizmu, automobilizmu), šach. (termín, výraz zo šachovej hry).

Práve na toto sociolingvistické chápanie existencie jazyka ako metodologického východiska pri pojmovom a terminologickom vydeľovaní nášho základného výskumného problému sa pokúsime nadviazať a zároveň predstaviť náš pohľad na uvedenú problematiku, v ktorom má ústrednú pozíciu pojem a termín komunikačný register⁵.

V tomto príspevku nadväzujeme na naše doterajšie chápanie tohto sociolingvistického pojmu,⁶ pričom sa ho usilujeme pevnejšie zakotviť vzhľadom na jeho sociálny rozmer a vo vzťahu k špecifickej oblasti športu posilniť aj jeho interdisciplinárne, teda sociologické, lingvistické a športovohumanistické chápanie. Takýto pohľad podľa nášho názoru môže viesť k adekvátnemu opisu a explanácii nielen komunikácie v športe, ale mohol by sa stať aj východiskom komplexnejšieho opisu sociálno-jazykovej situácie.

Východiskom sa pre nás stáva pojem sociálnej inštitúcie, pričom z viacerých definícií pojmu sociálna inštitúcia sa opierame hlavne o definície obsiahnuté vo Veľkom sociologickom slovníku (1996; ďalej VSS) a v prácach J. Kellera (1991), A. Giddensa (1999), O. Balegovej (2005) a L. Kráľovej (2007). Podľa VSS je sociálna inštitúcia v sociologickom aj antropologickom zmysle v zásade každý všeobecne praktikovaný a v danej kultúre odovzdávaný spôsob správania sa. Zo sociálno-psychologického hľadiska predstavujú inštitúcie predovšetkým komplex vzorovo určených, vzájomne sa dopĺňujúcich normatívnych očakávaní vymedzujúcich príslušné správanie sa osôb plniacich určité roly. Inštitucionalizácia je spätá s integráciou takýchto očakávaní v systéme sociálnej interakcie. Správanie sa pri nej habitualizuje, normy sú internalizované či interiorizované. Sociálna inštitúcia je teda relatívne stály, v danom spoločenstve či v skupine uznávaný súbor predpisov a noriem, obvykle formálnych, vrátane predpisov týkajúcich sa sociálnych rolí (Kráľová, 2007, s. 19). Sociálne inštitúcie predstavujú dynamickú realitu a sú výrazom nadindividuálnej povahy sociálneho diania. Považujú sa za podstatu kultúry (Kroeber – Kluchohn, 1969, uvádzané podľa Balegová, 2005, s. 24). Existujú rozličné klasifikácie a typológie sociálnych inštitúcií, zväčša bývajú typologizované podľa oblastí ľudskej činnosti, ktorú regulujú (VSS, s. 435).⁷

⁵ Tento pojem v zmysle spôsobu prejavu, špecifického kódu, ktorý je spojený s istou situáciou, nachádzame u M. A. K. Hallidaya (porov. aj Hoffmannová, 1997; Coupland, 2007), ale aj u mnohých ďalších autorov. Podľa D. Hymesa (jeho názor z r. 1984 porov. v Biber – Finegan, 1994, s. 7) by mal register zastávať ústredné miesto v sociolingvistickom výskume a v teórii.

⁶ Pojem register prešiel v našom chápaní istým vývinom. V súvislosti s výskumom reči učiteľky materskej školy orientovanej na dieťa (Slančová, 1999b, resp. 1999a) sme register definovali ako situačne podmienený spôsob jazykového prejavu spätý s konkrétnym druhom spoločnej činnosti ľudí, ... ako pôsob fungovania jazyka v závislosti od charakteru činnosti a sociálneho prostredia. V recenzii práce D. Slančovej (1999b) J. Horecký (2000) navrhol spresnenie definície aj terminologického pomenovania v tom zmysle, že v rámci registra ide o spôsob využívania jazykových (a dodajme, že aj parajazykových) prostriedkov, o spôsob konštruovania výpovedí (jazykových prejavov), teda o komunikačný register. Ďalší výskum nás postupne viedol k posilneniu sociálneho rozmeru pri definícii pojmu komunikačný register (porov. Slančová – Zajacová, 2007). V citovanej práci definujeme komunikačný register ako sociálne podmienené konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie. Komunikačný register sa potom člení na makrosociálny a mikrosociálny komunikačný register. Makrosociálny komunikačný register vyčleňujeme ako konvencionalizované jazykové a nejazykové správanie sa ľudí v príslušných komunikačných sférach, mikrosociálny komunikačný register ako konvencionalizované jazykové aj nejazykové správanie sa ľudí viazané na sociálny status, sociálnu rolu a sociálnu vzdialenosť medzi nimi. Komunikačné registre možno komplexne opísať pomocou pragmatických, zvukových, lexikálnych, gramatických a parajazykových prostriedkov (porov. aj Slančová, 1999b, s. 62).

⁷ O. Balegová (2005, s. 26) delí sociálne inštitúcie do piatich skupín: 1. inštitúcie súvisiace so zabezpečovaním spoločensky nevyhnutných činností spojených s biopsychickou existenciou a fyzickým

V sociológii sa odlišuje pojem inštitúcie a organizácie, hoci nie vždy a nie vo všetkých teóriách.⁸ Ak inštitúcia znamená v podstate pôsob, akým ľudia vykonávajú určitú činnosť, organizácie sú tvorené ľuďmi, ktoré určitú činnosť inštitucionálnym spôsobom vykonávajú. Organizácia tak predstavuje sociálny jav alebo útvar založený na plánovitej koordinácii skupinových aktivít, kontinuálne fungujúci v dôsledku del'by práce a hierarchie autority a smerujúci k dosiahnutiu spoločného cieľa (VSS, s. 723).⁹

K medziľudskej interakcii teda dochádza v sociálnej situácii na báze sociálnej aktivity, sociálnych inštitúcií a organizácií a zároveň je medziľudská interakcia aj predpokladom vzniku týchto javov. Medziľudská interakcia neexistuje bez komunikácie, a teda sociálne aktivity, sociálne inštitúcie a organizácie existujú aj prostredníctvom komunikácie.¹⁰ V takomto zmysle sa v rámci sociálnych inštitúcií vytvárajú komunikačné sféry. Komunikačnú sféru potom vymedzujeme ako komunikačný priestor príslušný istej sociálnej inštitúcii. V príslušných komunikačných sférach sa ustálil (viac alebo menej) preferovaný spôsob verbálneho (a neverbálneho) správania sa, ustálilo sa, normovalo (viac alebo menej) jazykové a parajazykové správanie (porov. aj Slančová, 2000).

Konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie sa ľudí preferované v komunikačnej sfére prislúchajúcej sociálnej inštitúcii nazývame makrosociálny komunikačný register. Makrosociálny komunikačný register je normovaný makrosociálnymi registrovými normami.¹¹

Komunikácia v príslušných komunikačných sférach sa realizuje prostredníctvom komunikačných udalostí v komunikačných situáciách. Komunikačnú situáciu chápeme podľa J. Kořenského a kol. ako „jedinečnú konfiguráciu komunikačne relevantných faktorov, ako sú počet účastníkov komunikačnej udalosti, ich sociálne a komunikačné charakteristiky a vzájomné vzťahy, typ kontaktu, časové zaradenie komunikačnej udalosti a charakteristiky jej priebehu a ďalšie zložky spoločenskej situácie“ (Kořenský a kol., 1999, s. 132).

Komunikačnú sféru možno teda vyčleniť deduktívne, smerujúc od sociálnej inštitúcie (najvyššia miera generalizácie) ku komunikačnej situácii (konkrétne realizácia inštitucionálneho, resp. aj neinštitucionálneho správania sa), alebo induktívne – od komunikačnej situácie generalizáciou tak, že komunikačná sféra sa vydeľuje zovšeobecnením komunikačných situácií istého typu.

Komunikácia sa realizuje prostredníctvom svojej základnej jednotky, ktorú tvorí text. V ňom sú simultánne prítomné verbálne aj neverbálne signály jazykovej štruktúry prí-

prežívaním sociálnych zoskupení, vrátane starostlivosti o spoločenské, fyzické, mentálne zdravie (tzv. vitálne inštitúcie); 2. inštitúcie štandardizujúce činnosti súvisiace s poznaním, poznávaním, vedením; 3. ekonomické inštitúcie zastúpené inštitúciami vlastníctva, výroby, výrobných prostriedkov, spotreby, obchodu a trhu atď.; 4. konštitutívne inštitúcie reprezentované mocensko-ideologickými, právnymi, príbuzenskými, etickými, náboženskými a magickými sústavami zúčastňujúcimi sa na distribúcií a regulácii moci a autority; 5. inštitúcie späté s estetickým pôsobením (podľa O. Balegovej estetičnom) a umením.

⁸ Ako uvádza L. Kráľová (2007, s. 18), inštitúciu a organizáciu stotožňuje aj politológia.

⁹ V takomto zmysle sa chápe inštitúcia aj v monografii J. Hoffmannovej a O. Müllerovej *Jak vedeme dialog s inštitúciami* (2000).

¹⁰ Najdôležitejšou formou humánnej komunikácie je komunikácia prostredníctvom jazyka.

¹¹ Za normu pokladáme v najvšeobecnejšom zmysle súbor pravidiel, zásad, princípov uplatňovaných pri nejakej činnosti (v našom prípade pri komunikácii), ktoré sa stávajú jedným z určujúcich faktorov danej činnosti. Vo verbálnej interakcii sa uplatňujú sociálne normy, komunikačné normy, registrové (makrosociálne a mikrosociálne) normy, žánrové normy a jazykové normy

slušného jazyka a jeho variet, makrosociálnych a mikrosociálnych komunikačných registrov, žánrov a (individuálneho) štýlu (porov. Slančová – Zajacová, 2007, s. 163). Schematicky možno javy, o ktorých hovoríme, znázorniť takto:

Schéma č. 1:

- sociálna inštitúcia –
- komunikačná sféra (makrosociálny komunikačný register) –
- komunikačná situácia (mikrosociálny komunikačný register) –
- text (žáner, štýl) –

Naznačená štruktúra, ako aj jej jednotlivé súčasti, sú otvorené (v schéme naznačené vodorovnými čiarkami) a fungujú komplexne, kontinuálne a vo vzájomnom prepojení, a to v príslušnej kultúre a societe, ale v niektorých prípadoch aj medzikultúrne a globálne.

Sociálna inštitúcia funguje na základe komplexu vzorovo určených, vzájomne sa dopĺňajúcich normatívnych očakávaní vymedzujúcich príslušné správanie sa osôb, ktoré plnia určité roly. Práve na tieto dynamické aspekty fungovania sociálnej inštitúcie, predstavované sociálnymi rolami, ako aj na také sociálne javy, ako je sociálny status a sociálna vzdialenosť, sa viaže preferované konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie sa ľudí, ktoré nazývame mikrosociálny komunikačný register. Mikrosociálny komunikačný register je normovaný mikrosociálnymi registrovými normami. Schematicky môžeme vyššie opisované vzťahy naznačiť takto:

Schéma č. 2:

sociálna inštitúcia (sociálne roly, statusy, vzdialenosti)	[organizácia]	sociálne normy
komunikačná sféra (verbálne+neverbálne)		komunikačné normy
makrosociálny komunikačný register		makrosociálne registrové normy
mikrosociálny		mikrosociálne
text (žáner, štýl)		žánrové normy

V nasledujúcej časti príspevku budeme naše východiskové tézy aplikovať na šport ako sociálnu inštitúciu¹² a pokúsime sa pojmovo vymedziť a terminologicky pomenovať komunikáciu trénera s hráčmi loptových hier staršieho školského veku. Vzhľadom na stanovený výskumný cieľ je východiskovým pojmom nášho uvažovania tréner.

¹² Sociálna sila športu je taká, že podľa niektorých zdrojov (porov. VSS, s. 1210) možno šport chápať ako subsystém spoločnosti.

Šport je inštitucionalizovaná pohybová aktivita motivovaná snahou o zvýšenie celkovej kondície, osobným prežívaním či cieľným výsledkom alebo výkonom. Zdôrazňuje sa (Sekot, 2008, s. 10), že ide o všeobecne praktizovaný spôsob správania sa, ktorý slúži na naplnenie určitej reálnej či fiktívnej potreby. Ten istý autor pripomína, že šport je „priam osudovo“ previazaný s kultúrou society. Podľa VSS (s. 1210) je pre šport charakteristický vysoký stupeň organizovanosti ... opierajúcej sa o medzinárodné pôsobiacie inštitúcie a organizácie. Základnou organizačnou jednotkou je klub alebo športový oddiel. Ďalej je pre šport typický vysoký stupeň formalizácie, ktorý sa prejavuje zložitými, podľa vzoru právnych noriem vypracovanými predpismi, normatívmi a princípmi. Tieto normy často nahrádzajú či dopĺňajú právne normy. Rovnako je preň charakteristický vysoký stupeň profesionalizácie a diferenciacie rolí spätých s vykonávaním, riadením, organizovaním športových činností a prípravou na ne.¹³

Komunikačný priestor prislúchajúci športu ako sociálnej inštitúcii vymedzujeme ako športovú komunikačnú sféru. Konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie sa ľudí preferované v športovej komunikačnej sfére je potom športový makrosociálny komunikačný register. V rámci športového makrosociálneho komunikačného registra sa uplatňujú rolové a statusové mikrosociálne komunikačné registre. Pre náš výskum sú relevantné predovšetkým sociálne roly¹⁴ trénera a hráča, v súvislosti s týmito sociálnymi rolami ide teda o trénerský, resp. hráčsky mikrosociálny komunikačný register.¹⁵ Tréner loptových kolektívnych hier¹⁶ je reprezentantom výrazne vyprofilovanej sociálnej roly; je osobou, ktorá stojí na čele tímu, vedie ho k plneniu úloh, motivuje, podieľa sa na vytváraní sociálnych väzieb, usmerňuje, modifikuje úlohy, prijíma zodpovednosť za výsledky. Je teda formálnym aj pedagogickým vodcom (porov. Sekot, 2008, s. 69 – 70). Pri všetkých týchto činnostiach má nezastupiteľnú úlohu spôsob, akým komunikuje s družstvom smerom dovnútra aj navonok.

Ako teda pojmovo vymedziť a terminologicky pomenovať komunikáciu trénera s hráčmi loptových hier staršieho školského veku?

V konkrétnej komunikačnej situácii tréningu alebo zápasu sa uplatňuje žáner tréningového, resp. zápasového dialógu, v rámci ktorého sa realizuje trénerský mikrosociálny komunikačný register ako súčasť športového makrosociálneho komunikačného registra. Ten sa uplatňuje v komunikačnej sfére prislúchajúcej sociálnej inštitúcii športu. Na

¹³ Pri typológii sociálnych inštitúcií (porov. poznámku pod čiarou č. 7) uvádza O. Balegová v súvislosti s prvou skupinou tzv. vitálnych sociálnych inštitúcií, medzi ktoré možno šport zaradiť, aj to, že tieto inštitúcie „v predliterárnych i starších typoch tradičných spoločenstiev rôznej historickej proveniencie ... sú spravidla sprevádzané sústavami procedúr, rituálov, zvykoslovia a sú normatívne regulované statusovo a rolovo vyčlenenými sociálnymi autoritami“. Sústavy rituálov a statusov a rolovo vyčlenené authority sú pre šport typické.

¹⁴ Sociálna rola je štandardizované správanie nositeľa istého statusu, vzor správania, ktoré od neho očakáva celá spoločnosť alebo sociálna skupina, ktorej je členom (Leška, 2005, s. 123).

¹⁵ Nie každá sociálna rola je v športe (ale ani v iných sociálnych inštitúciách) natoľko vyhranená, aby si sformovala vlastný mikrosociálny register. Napríklad manažér športového klubu uplatňuje skôr statusový mikrosociálny komunikačný register, resp. komunikačný register sociálnej vzdialenosti.

¹⁶ Loptové kolektívne hry možno začleniť do výkonnostného športu. Ten je v pozorovanej vekovej kategórii hráčov prípravou na vrcholový šport. Pre výkonnostný vrcholový šport je charakteristické, že zdôrazňuje hlavne silu, rýchlosť, ovládnutie protivníka; je založený na myšlienke, že športové majstrovstvo je výsledkom súťaživeho úspechu; pestuje antagonistický myšlienkový princíp, na základe ktorého sú športovní súperia chápaní ako nepriatelia; vytvára a udržuje hierarchické autoritatívne štruktúry (porov. Sekot, 2008, s. 29).

značenú postupnosť môžeme aj obrátiť: športu ako sociálnej inštitúcii prislúcha športová komunikačná sféra. Preferovaný spôsob jazykového a parajazykového správania uplatňovaný v športovej komunikačnej sfére je športový makrosociálny komunikačný register. Preferovaný spôsob jazykového a parajazykového správania sa trénera, ktorý sa (aj) ním stáva reprezentantom trénerskej sociálnej roly, je trénerský mikrosociálny komunikačný register. Ten sa uplatňuje v dvoch základných sledovaných žánroch: tréningovom a zápasovom dialógu. Nadväzujúc na schému č. 2 môžeme vyššie opisované vzťahy schematicky naznačiť takto:

Schéma č. 3:

sociálna inštitúcia sociálna rola	[organizácia] klub	šport tréner
komunikačná sféra		športová
makrosociálny komunikačný register mikrosociálny		športový komunikačný register trénerský
text (žáner, štýl)		tréningový/zápasový dialóg

Charakter komunikácie trénera s jeho zverencami je však určovaný aj ďalším činiteľom, a to uplatnením personálneho, resp. skupinového individuálneho štýlu. Aj pri objasňovaní týchto javov možno uplatniť interdisciplinárny pohľad. Vyššie sme uviedli, že sociálna inštitúcia znamená konanie očakávané v súvislosti s riešením určitého problému pri uspokojovaní istej potreby a sociálna rola je správanie očakávané vo vzťahu k držiteľovi určitej sociálnej pozície. Kategórie sociálna inštitúcia a sociálna rola spolu súvisia a sú prepojené kategóriou očakávaného správania.¹⁷ Inštitucionalizované správanie je rovnako ako kultúrne správanie vždy naučené a prebraté od predchádzajúcich generácií. Inštitucionalizácia správania vedie k jeho ritualizácii, no autonómnosť individuálneho ľudského správania „prekonáva konzervatívnu brzdu inštitúcie“ (porov. Kráľová, 2007, s. 22). A práve autonómnosť správania človeka nachádza výraz v štýle ako individualizovanom spôsobe verbálnej interakcie.¹⁸

Náš príspevok predstavuje jeden z možných pohľadov na nastolenú problematiku. Na vedecký odkaz prof. PhDr. Jána Horeckého, DrSc., sme sa usilovali nadviazať práve diskusným charakterom našich úvah a zároveň sme sa v ňom usilovali využiť terminologický podnet, ktorý predstavoval jeho návrh termínu komunikačný register.

¹⁷ Dané pojmy úzko súvisia aj s pojmom kultúra, pretože sociálne inštitúcie sú považované v sociológii a sociálnej antropológii za os každej kultúry (Keller, 2005, uvádzané podľa Kráľová, 2007, s. 22).

¹⁸ Porov. chápanie štýlu v interaktívnej stylistike, ktoré sa vracia ku klasickému chápaniu štýlu a v ktorom sa štýl definuje ako individualizovaný spôsob verbálnej interakcie, ktorý v konkrétnom komunikačnom akte nadobúda kvalitatívnu platnosť (Slančová, 2003, 2007).

LITERATÚRA

BALEGOVÁ, Oľga: Kultúra a spoločnosť v systémovom a komunikačnom prostredí. In: Mezi občanom a štátom. Kontexty slobody, demokracie a spravodlivosti. Ed. E. Bolfiková. Košice: Univerzita P. J. Šafárika 2005, s. 15 – 39.

BIBER, Douglas – FINEGAN, Edward: Introduction. Situating register in sociolinguistics. In: Sociolinguistic perspectives on register. Ed. D. Biber – E. Finegan. New York – Oxford: Oxford University Press 1994, s. 3 – 14.

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Sociolinguistica Slovaca. 1. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 42.

BOSÁK, Ján: Hodnotenie lexikálnych jednotiek v pripravovanom Slovníku súčasného slovenského jazyka. In: Jazyková kultúra na začiatku tretieho tisícročia. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda 2009, s. 120 – 124.

COUPLAND, Nikolas: Style. Language variation and identity. Cambridge: Cambridge University Press 2007. 209 s.

ČECHOVÁ, Marie – KRČMOVÁ, Marie – MINÁŘOVÁ, Eva: Současná stylistika. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008. 381 s.

ČULENOVÁ, Eva: Komunikačné špecifiká prostredia športového karate. In: Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2004, s. 187 – 198.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998. 134 s.

FELIX, Karol: Princípy komunikácie v športe. In: Telesná výchova a šport, 1992, roč. 2, č. 3, s. 4 – 7.

FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004. 232 s.

GIDDENS, Anthony: Sociologie. Praha: Argo 1999. 595 s.

HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Oľga: Jak vedeme dialog s institucemi. Praha: Academia 2000. 188 s.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Stylistika a ... současná situace stylistiky. Praha: Trizonia 1997. 200 s.

HORECKÝ, Ján: SLANČOVÁ, D.: Reč autority a lásky (Reč učiteľky materskej školy orientovaná na dieťa – opis registra). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1999. 224 + 51 s. In: Jazykovedný časopis, 2000, roč. 51, č. 1, s. 44 – 46.

KELLER, Jan: Úvod do sociologie. Praha: Sociologické nakladatelství 1991. 186 s.

KOŘENSKÝ, Jan – HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Oľga – JAKLOVÁ, Alena: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. Učební text pro výběrové semináře filologických oborů. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Pedagogická fakulta 1999. 150 s.

KRÁĽOVÁ, Ľuba: Sociálne inštitúcie. Politika, Náboženstvo, Rodina. Prešov: KM – Systém, s. r. o. 2007. 255 s.

LEŠKA, Dušan: Sociológia športu. Bratislava: ICM Agency 2005. 272 s.

MACKOVÁ, Zdenka: Komunikácia v športe. Telesná výchova a šport, 2001, roč. 11, č. 4, s. 19 – 23.

MASÁR, Ivan: Niektoré črty jazyka a štýlu športovej publicistiky. In: Kultúra slova, 1981, roč. 15, č. 3, s. 69 – 79.

MASÁR, Ivan: Termín a jeho neterminologické náprotivky v športovej publicistike. In: Kultúra slova, 1982, roč. 16, č. 8, s. 268 – 271.

MIKO, František – POPOVIČ, Anton: Tvorba a recepcia. Bratislava: Tatran 1978. 386 s.

MISLOVIČOVÁ, Sibyla: Osobitosti jazyka športových redaktorov. In: *Varia*. 2. Red. M. Nábělková – P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1993, s. 96 – 103.

MISLOVIČOVÁ, Sibyla: Špecifiká športových komentárov v televízii. In: *Varia*. 3. Red. M. Nábělková – P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1994, s. 89 – 95.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 600 s.

MLACEK, Jozef: Z terminologických a štylistických otázok športových textov. In: *Kultúra slova*, 1981, roč. 15, č. 10, s. 333 – 334.

MÜLLEROVÁ, Olga – HOFFMANNOVÁ, Jana: Kapitoly o dialogu. Praha: Pansofia 1994. 96 s.

ODALOŠ, Pavol: Sociolingvistický pohľad na späťosť sociálnej roly a komunikačného zapojenia v rámci basketbalového zápasu. In: *Varia*. 2. Zost. M. Nábělková – P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1993, s. 90 – 96.

ODALOŠ, Pavol: Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Pedagogická fakulta 1997. 92 s.

PATRÁŠ, Vladimír: Jazyková mozaika futbalových majstrovstiev sveta 1990 v Taliansku. In: *Varia*. 1. Red. M. Nábělková – M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992, s. 102 – 108.

PLESNÍK, Lubomír a kol.: Tezaurus estetických výrazových kvalít. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie 2008. 474 s.

RUSNÁK, Juraj: Textúry elektronických médií. Vývoj a súčasný stav. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2009, s. 203 – 207.

SEKOT, Aleš: Sociologické problémy sportu. Praha: Grada 2008. 224 s.

SLANČOVÁ, Daniela: Potrebuje reflexia súčasnej jazykovej situácie pojem register? In: *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu*. I. diel. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta a Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 1999(a), s. 93 – 100.

SLANČOVÁ, Daniela: Reč autority a lásky. Reč učiteľky materskej školy orientovaná na dieťa – opis registra. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1999(b). 276 s.

SLANČOVÁ, Daniela: V akých podobách existuje súčasná slovenčina? (K sociálno-funkčnej diferenciácii slovenčiny na konci 20. storočia). In: *Studia Academica Slovaca*. 29. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2000, s. 234 – 249.

SLANČOVÁ, Daniela: Východiská interaktívnej štylistiky (Od eklektizmu k integrácii). In: *Slovenská reč*, 2003, roč. 68, č. 4, s. 207 – 223.

SLANČOVÁ, Daniela: Štýl v jazykovej interakcii a jeho druhy. In: *Slovo o slove*. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. 13. Ed. Ľ. Sičáková – Ľ. Liptáková – B. Hlebová. Prešov: Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove 2007, s. 118 – 126.

SLANČOVÁ, Daniela – ZAJACOVÁ, Stanislava: Komunikačný register ako prostriedok verbálnej socializácie dieťaťa. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach*. II. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2007, s. 153 – 163.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1133 s.

ŠKVARENINOVÁ, Oľga: Komunikácia futbalových trénerov. In: *Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie*. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2007, s. 332 – 336.

Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum 1996. 1627 s.

Vztah mladé slovenské generace k některým aspektům česko-slovenských jazykových kontaktů

KVĚTOSLAVA MUSILOVÁ

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta
Univerzita Palackého, Olomouc

THE ATTITUDE OF YOUNG SLOVAK GENERATION TO SOME ASPECTS OF THE RELATION BETWEEN THE CZECH AND SLOVAK LANGUAGES

Key words: Czech, Slovak, perceptive competency, translation, dubbing, bohemisms, Slovak National Corpus

The author presents partial results of her longitudinal socio-linguistic research into the Czech-Slovak (though not limited to) linguistic relations after the split of the Federation. By means of a questionnaire survey among Slovak undergraduates she monitors the extent of their contacts with the Czech environment and Czech texts. Particular attention is paid to the opinions of these students on translation from Czech into Slovak and vice versa, on the dubbing of Czech films into Slovak and of Slovak films into Czech in connection with the current perceptive competency of the Czechs and Slovaks. Investigated is also the use/functionality of the contact linguistic phenomena, i.e. Bohemisms, as they occur in Slovak.

No significant differences in the opinions of the Slovaks studying at Slovak universities and those studying at universities in the Czech Republic have been identified. Most of the students consider translating and dubbing at present as redundant, which indicates that they rate as good the perceptive competency of the Czechs and the Slovaks with regard to the closeness of their languages. As for the use of Bohemisms, it is the Slovaks studying in Bohemia and the Slovaks studying in Slovakia in non-philological fields who are slightly more tolerant to their occurrence in Slovak.

(Translation Mgr. Jindřiška Katzerová)

1. Úvod

Referát obsahuje dílčí výsledky sociolingvistického průzkumu, který je součástí projektu Česko-slovenské (nejen) jazykové kontakty v současnosti, konkrétně té jeho části, která mapuje názory mladé slovenské generace na některé aspekty těchto kontaktů. Cílovou skupinou jsou slovenští vysokoškoláci. Od r. 2005 provádíme vždy s určitým časovým odstupem šetření mezi Slováky studujícími na vysokých školách v České republice a od r. 2008 také mezi Slováky studujícími na Slovensku. Struktura a obsah dotazníků vychází z toho, že Slováci studující v ČR se nacházejí (byť krátkodobě) v jiné sociolingvistické situaci než jejich vrstevníci studující na Slovensku; přes tuto částečně odlišnou koncepci jsou některé otázky pro všechny respondenty (tj. pro obě sledované skupiny) stejné: zjišťují názory na překlad z češtiny do slovenštiny a ze slovenštiny do

češtiny, na slovenský dabing českých filmů a český dabing slovenských filmů, na užívání bohemismů ve slovenštině a na zájem o četbu českých, především uměleckých textů.

V tomto příspěvku se zaměříme především na odpovědi respondentů studujících na Slovensku (dále jen VŠ SL/SL). O výsledcích průzkumu mezi slovenskými vysokoškolačky studujícími v České republice (dále jen VŠ SL/ČR) jsme referovali na konferenci Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie v Banské Bystrici v září 2009 (Musilová, 2010), považujeme však za užitečné paralelně uvádět statisticky zpracované odpovědi také těchto studentů (grafy) a představit tak názory co nejširšího vzorku respondentů, který máme k dispozici¹. (Další „kolo“ dotazníkového šetření probíhá v současné době na internetu, konečné výsledky tedy ještě nejsou zpracovány.)

Otázky v dotaznících jsou většinou uzavřené, respondenti volí různé varianty odpovědi (včetně „nemám vyhraněný názor“, „nevím“), mohou však připojit jakýkoliv svůj komentář k danému tématu². Výsledky statistické analýzy uvádíme v procentech validních³.

2. Charakteristika zkoumaného vzorku respondentů

Se slovenskými vysokoškolačky studujícími v ČR (SL VŠ/ČR) jsme realizovali první dotazníkové šetření na přelomu r. 2004 – 2005, a to s 94 studenty, druhé na přelomu r. 2006 – 2007 se 132 studenty a třetí na přelomu r. 2008 – 2009 se 74 studenty, viz grafy č. 3, 5, 8, 10, 12 a 14; z důvodů uvedených výše u této skupiny neuvádíme demografické údaje.

Zatím první dotazníkové šetření se slovenskými vysokoškolačky studujícími na Slovensku (SL VŠ/SR) probíhalo od října 2008 do ledna 2009 a zúčastnilo se ho 391 respondentů s věkovým průměrem 21,7 let. Většina z nich se narodila na Slovensku a tam má také stálé bydliště (46,2 % žije na západním Slovensku, 11,4 % na středním Slovensku a 41,7 % na východním Slovensku; zbývající studenti místo bydliště neuvedli).

Větší část dotazovaných (SL VŠ/SR) tvořili studenti filologických oborů, kteří měli ve svém studijním programu slovenský jazyk (z FF a PdF PU v Prešově, FF a PdF UKF v Nitře), menší část navštěvovala obory technické (PrF UKF v Nitře, MTF STU v Trnavě).

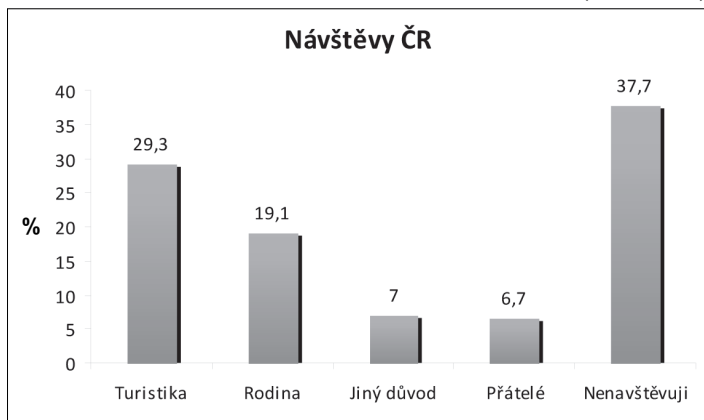
V rodině komunikují studenti (SL VŠ/SR) převážně slovensky (73,8 %) nebo slovenským nářečím (17,5 %), dále maďarsky (4,9 %), česky (1,3 %) a u odpovědi „jinak“ (2,4 %) byla uváděna ukrajinština a v několika případech angličtina.

Možnosti přímého kontaktu s českým prostředím (graf č. 1) využívá 62,3 % respondentů, hlavně jako turisté (29,3 %), za rodinou jich jezdí 19,1 %, za přáteli 6,7 %; jako „jiný důvod“ návštěvy ČR uváděli studenti krátkodobé brigády, ale také nákupy, někteří jezdí za zábavou (na diskotéky, do divadla ap.); jedna studentka, která navštěvuje své české přátele, ještě doplnila poznámku „*cez pokec si píšem s Čechmi*“ (19 let, FF UKF, Nitra), čímž vystihla teritoriálně nelimitované možnosti internetové komunikace mezi Čechy a Slováky.

¹ Poděkování patří jak studentům-respondentům, tak jejich kolegům a vysokoškolským učitelům, kteří se na distribuci dotazníků podíleli.

² Komentáře studentů citujeme v autentické podobě, bez jazykové korekce.

³ Statistickou analýzu dat provedla RNDr. M. Kršková z CVT UP v Olomouci.

3. Tematické okruhy otázek

3.1. Užívání bohemismů

Otázka užívání bohemismů je na Slovensku diskutovaným tématem nejen u odborné, ale také laické veřejnosti: o tom svědčí mnohé internetové diskuse, např. <http://slovensky.diskusneforum.sk/testy/bohemizmy-v-slovincine/>. (Na českých serverech jsme diskusi Čechů o slovakismech nenašli.)

Na rozdíl od Čechů se Slováci seznamují s kontaktovémi česko-slovenskými jazykovými variantami (bohemismy) už na základní škole; ve výuce mateřského jazyka jsou bohemismy prezentovány jako chyby proti jazykové normě, např. v učebnicích *Slovenský jazyk 6 a 8* (Krajčovičová a kol., 2006, 2008). Už malé děti na 1. stupni ZŠ se registrují na facebooku a běžně používají češtinu, protože slovenština není k dispozici, přitom si ani neuvědomují, že jde o cizí jazyk; proto se v jejich mluvě objevuje řada bohemismů, např. *ségra, brácho, nevím, brambory, jasné* aj. (Vlček, 2009).

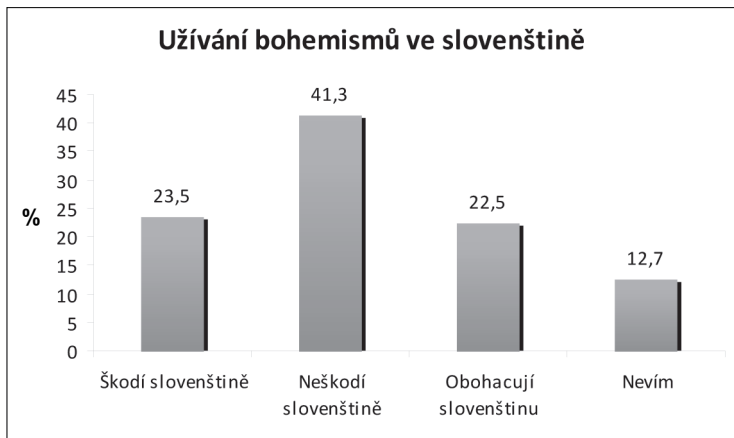
V databázích Slovenského národního korpusu můžeme sledovat, že mnohé bohemismy mají ve slovenštině nezanedbatelnou frekvenci (Musilová, 2007), např. si konkurují lexémy *bratranec* 2422x : *bratanec* 2578x, *fanynka* 109x : *fanišička* 235x, některé kontaktové varianty dokonce ty původní, spisovné varianty, vytlačují, např. *doporučený* 871x : *odporučený* 395x; *hmoždinka* 33x : *zápustný kolík* 6x, *zápusťka* 25x; *sáčková polievka* 28x : *vrecková polievka* 10x. V souvislosti s platností zákona o slovenském jazyce by se bohemismy vůbec neměly vyskytovat v textech oficiálního charakteru, přesto je můžeme zaznamenat i zde (např. ... *vzorka v igelitovom sáčku* ... řekl slovenský policejní důstojník; ČT1, zprávy 6. 1. 2010).

Vztah respondentů k bohemismům většinou není odmítavý, svědčí o tom vysoké procento při součtu odpovědí „neškodí slovenštině“ a „obohacují slovenštinu“, viz grafy č. 2 a 3; pro ilustraci uvádíme dva komentáře (odpověď „neškodí slovenštině“): ... *vychádza z histórie. Jazykovi puristi ich nemusia používať. Pripomínajú vzájomné vzťahy.* (Ž 21 let, FF PU, Prešov); odpověď „obohacují slovenštinu“: ... *je to síce nespisovné, ale niektoré slovíčka sú pekné ... mne sa páči napr. slovo krev, květák* (Ž 19 let, FF PU, Prešov).

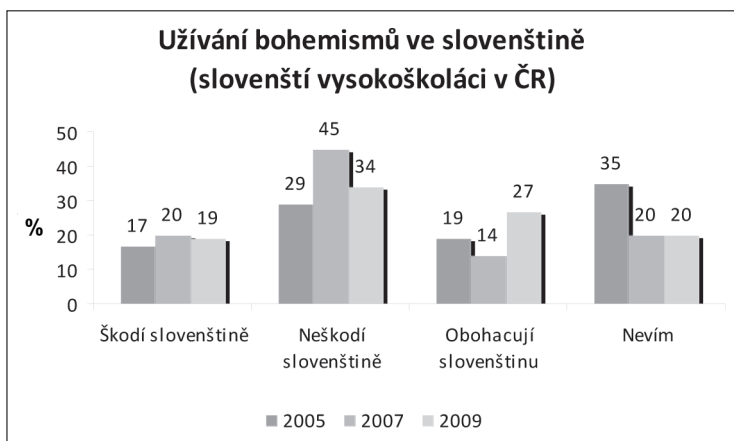
Přibližně čtvrtina dotazovaných projevila vůči bohemismům své výhrady, např. *Osobne si myslím, že čeština je krajšia ako slovenčina, ale bohemizmy v slovenčine považujem za cudzí element a vadí mi keď ich niekto používa* (Ž, FF UKF, Nitra). Někteří studenti tolerují bohemizmy tam, kde jsou funkční, porov. např. komentář u odpovědi „neškodí“: *škodia, keď nahrádzajú slová, neškodia, pokiaľ dopĺňajú slovnú zásobu* (M 19 let, VUT, Brno, 2005).

Graf č. 2

(SL VŠ/SL)

Graf č. 3

3.2. Četba české umělecké literatury v originále

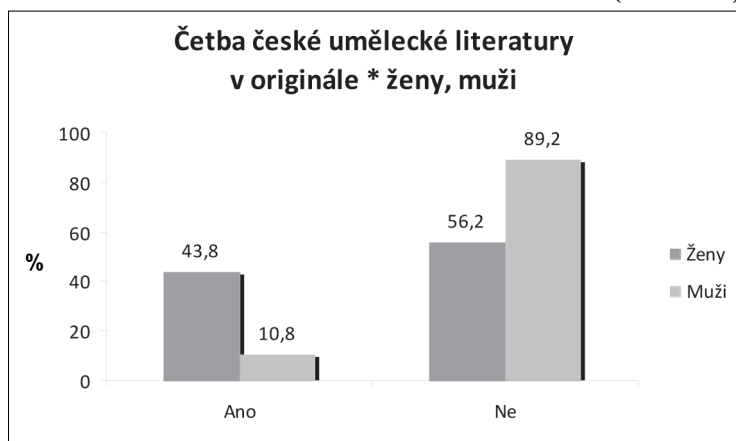
Větší část respondentů českou uměleckou literaturu v originále nečte, viz grafy č. 4 a 5; dalo by se předpokládat, že tento zájem/nezájem studentů úzce souvisí se studovaným oborem, ale není tomu tak – statisticky významný rozdíl při testování těchto proměnných se neprokázal. Ti, kteří českou literaturu čtou, zdůrazňují hodnoty originálu, jako napří-

klad studentka z FF PU: *Napr. „Osudy dobrého vojáka Švejka“ sú v češtine originálne, niektoré jeho výpovede (srandovné) by v slovenčine stratili svoj význam. Neboli by smiešne* (Ž 22 let, FF PU, Prešov). Časté však byly i takové odpovědi, které svědčí o ochotě přijímat český text pouze v tom případě, jestliže neexistuje jiná možnost: *Lebo je nedostupný slovenský preklad.* (Ž 21 let, FF PU, Prešov), nebo pokud jde o tzv. „povinnou četbu“: *Áno, ale iba ak to máme v rámci štúdia. Inak nie* (Ž 22 let, FF PU, Prešov).

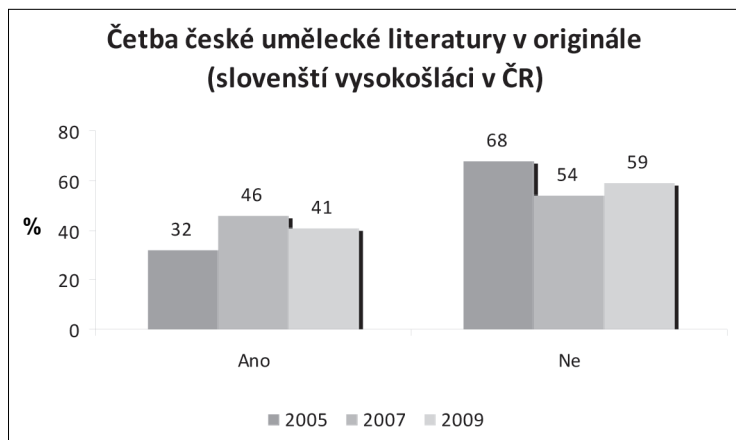
Aniž bychom chtěli přistupovat k vyhodnocování odpovědi z pohledu genderu, zjišťujeme, že ve skupině studentů VŠ SL/SL se projevil statisticky významný rozdíl mezi muži a ženami, a to nejen ve vztahu k četbě literatury umělecké (graf č. 4), ale také u otázky týkající se čtení „mikrotextů“ na výrobcích denní spotřeby (graf č. 6). Jakékoliv naše pokusy o „zdůvodnění“ by se pohybovaly v oblasti spekulací, proto se omezíme pouze na konstatování této skutečnosti.

Graf č. 4

(SL VŠ/SL)

Graf č. 5

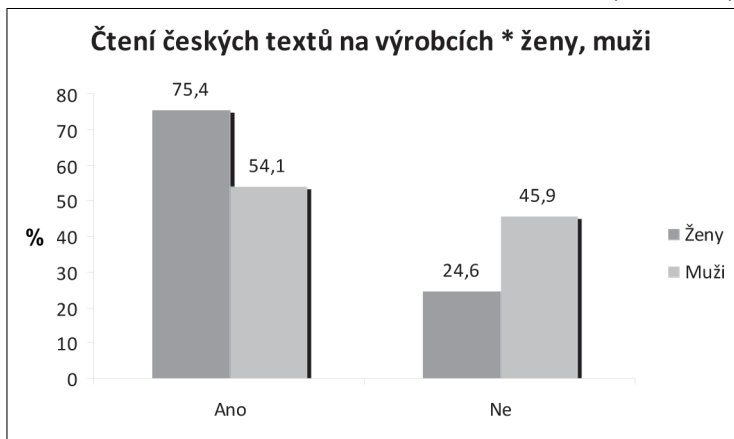

3.3. Čtení českých textů na výrobcích

Kontakt s psaným českým textem ve slovenském jazykovém prostředí představují také názvy výrobků, jejich charakteristika, propagace nebo návody k použití. Jak už bylo uvedeno v 3.2, pozornost jim věnují hlavně ženy. Pro některé respondenty je čtení těchto textů běžnou záležitostí, např. pro studenta FF PU: *Často sa pristihnem, že si to neuvedomujem* (M 22 let, FF PU, Prešov). Důvod ke čtení však může být i jiný – technická nedostupnost slovenské mutace: *lebo slovenský text sa väčšinou nachádza pod českým :-)* (Ž 22 let, FF UKF, Nitra).

Graf č. 6

(SL VŠ/SL)

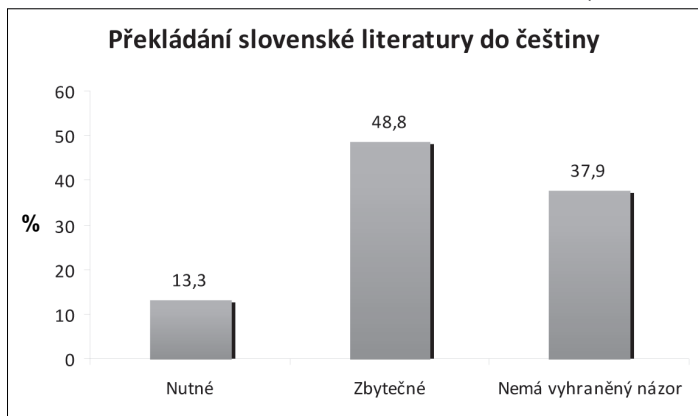
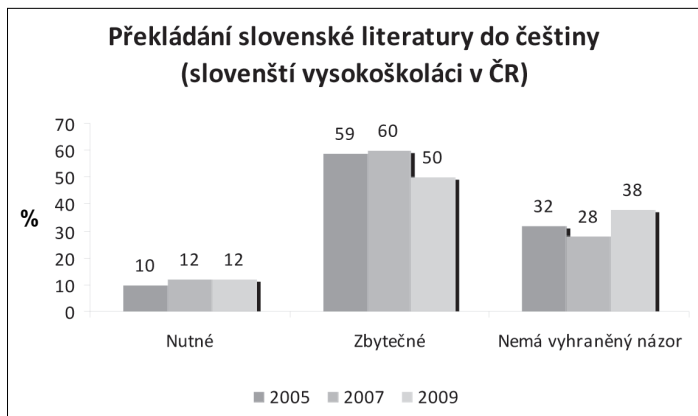
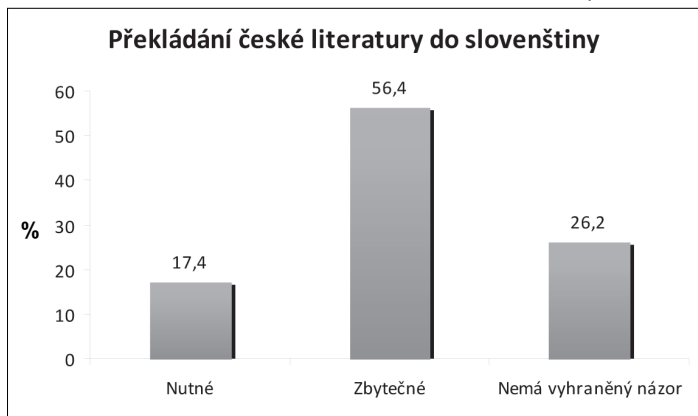

3.4. Překlad

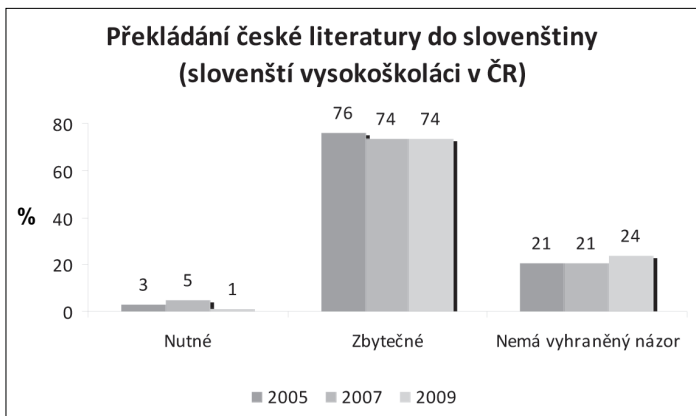
Většina respondentů považuje překlady za zbytečné (grafy č. 7, 8, 9 a 10), zvláště z češtiny do slovenštiny (grafy č. 9 a 10); mnozí studenti hodnotí situaci podobně jako studentka z FF UKF: *Aj mladá generácia a deti vedia po česky (filmy, Tv, knihy...)* (Ž 21 let, FF UKF, Nitra). Objevují se však i komentáře typu: *ale radšej čítam knihy v slovenčine* (Ž 23 let, FF UKF, Nitra), které mohou naznačovat, že přijímání textu v mateřském jazyce poskytuje v současné době určitý “komfort“ i z hlediska ekonomie času.

Respondenti si velmi dobře uvědomují rozdíly v úrovni percepční kompetence Čechů a Slováků k blízkému jazyku; volbu odpovědi „překlad do češtiny je nutný“ zdůvodňují podobně jako student FF UKF: *Žiaľ musíme si priznať, že nám už „bratia Česi“ prestávajú rozumieť* (M 18 let, FF UKF, Nitra).

Někteří respondenti nevidí v překládání vstřícný krok vůči příjemci, ale naopak posilování (i když nezáměrné) vzájemného odcizování jazyků; tento stav vystihuje doplňující poznámka studenta z LF UP: *preklad je nutný pre mladú generáciu, ale tým sa priepasť medzi jazykmi zväčšuje* (M 23 let, LF UP, Olomouc, 2009). Také další komentáře obsahují mírnou skepsi ve vztahu k budoucímu vývoji, např.: *Myslím, že to nie je správne vzhľadom ke slovenským deťom* (M 21 let, MTF, Trnava).

Graf č. 7**(SL VŠ/SL)****Graf č. 8****Graf č. 9****(SL VŠ/SL)**

Graf č. 10

3.5. Dabing

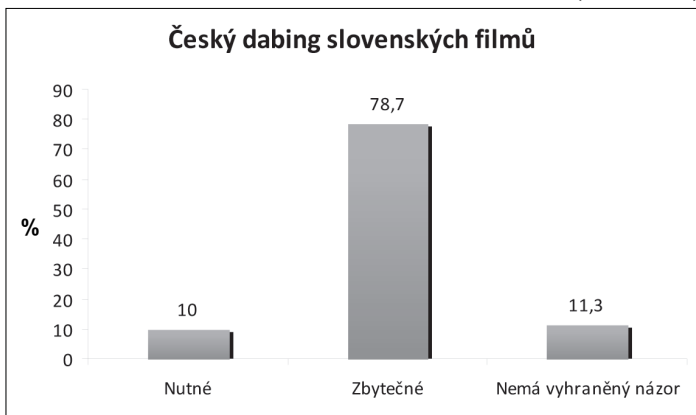
Malá část respondentů považuje český dabing slovenských filmů a slovenský dabing českých filmů za nutný (ze stejných důvodů jako překlad literatury); kromě již zmiňovaného faktoru „dětského recipienta“ se začíná tematizovat neochota některých Čechů rozumět slovenštině: *je to, bohužiaľ, nutné, lebo veľa Čechov slovenčine nerozumie (lebo nechcú)* (Ž 20 let, FF UKF, Nitra).

Původní znění audiovizuální produkce preferuje většina respondentů, mimo jiné také jako podporu vzájemných česko-slovenských jazykových kontaktů, porov. komentář studentky FF PU (odpověď „český dabing je zbytečný“): *V rámci udržiavania jazykovej znalosti – alebo ako podnet pre ňu, maximálne titulky* (Ž 21 let, FF PU, Prešov).

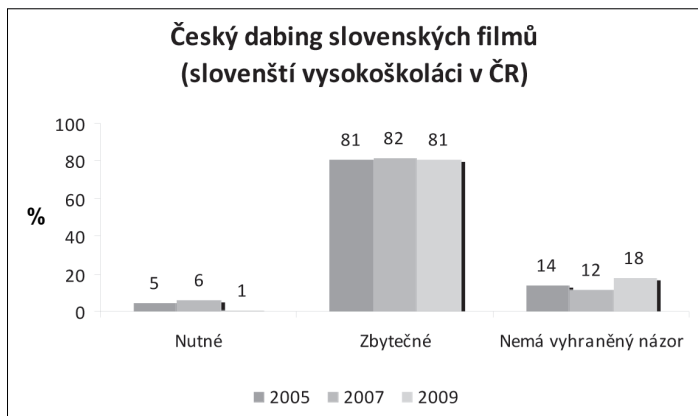
Odmítavý postoj projevovali respondenti především vůči dabingu slovenskému (grafy č. 13 a 14), např. studentka FF UKF napsala: *je to hlúposť!!! – české filmy sú super :-)* (Ž 19 let, FF UKF, Nitra); nejen že jim připadá dabování zbytečné (a rušivé), ale často hodnotí také jeho kvality, např. *je to zbytočné A EŠTE AJ HROZNĚ* (Ž 21 let, FF UKF, Nitra).

Graf č. 11

(SL VŠ/SL)

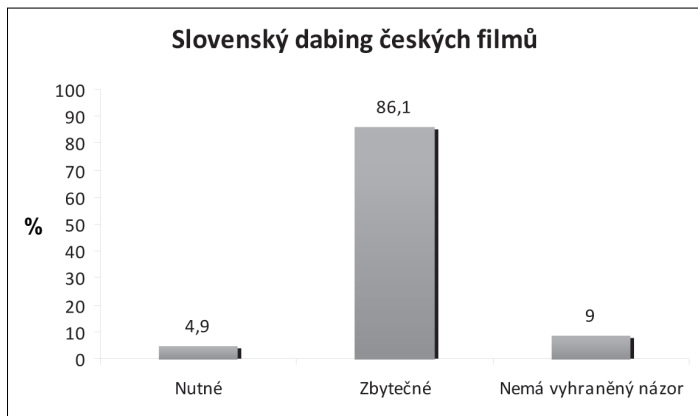

Graf č. 12

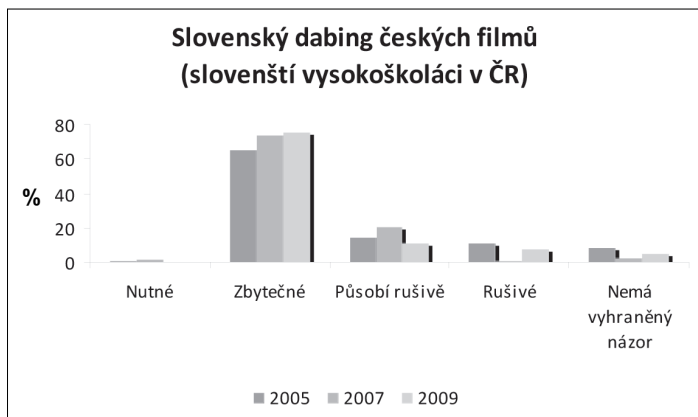

Graf č. 13

(SL VŠ/SL)

Graf č. 14

4. Závěr

V dotazníkovém šetření nebyly zaznamenány ve vztahu k jednotlivým proměnným významné rozdíly v názorech Slováků studujících na slovenských vysokých školách (SL VŠ/SL) a Slováků, kteří se nacházejí v přímém jazykovém kontaktu s českým prostředím (SL VŠ/ČR). Většina z nich v současné době považuje překládání a dabing za zbytečné, hodnotí tedy percepční kompetenci Čechů a Slováků k blízkému jazyku celkově jako dobrou, upozorňují však na pokles úrovně porozumění hlavně u nejmladší české generace.

Pokud jde o problematiku bohemismů, jsou k jejich užívání ve slovenštině o něco tolerantnější respondenti studující na Slovensku nefilologické obory a respondenti studující v České republice; vliv českého prostředí není zřejmě faktorem jediným, rozhodující může být rovněž nefilologické zaměření studia většiny z nich (technické obory, medicína, právo, ekonomie, psychologie).

Předložené výsledky průzkumu budou aktualizovány prostřednictvím dotazníků periodicky uveřejňovaných na internetu; rozsáhlejší soubory dat nám umožní dosáhnout vyšší vypovídací hodnoty těchto šetření ve vztahu k vývojovým tendencím v jedné z oblastí česko-slovenské a slovensko-české komunikace.

LITERATURA

KRAJČOVIČOVÁ, Jarmila a kol.: Slovenský jazyk 6 – učebnica. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2006.

KRAJČOVIČOVÁ, Jarmila a kol.: Slovenský jazyk 8 – učebnica. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2008.

MUSILOVÁ, Květoslava: Komunikace Slováků – vysokoškoláků v ČR (sociolingvistický průzkum). In: Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie. Ed. J. Klincková. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2010, s. 486 – 498.

MUSILOVÁ, Květoslava: Prostor pro bohemismy ve slovenštině. In: Prostor v jazyce a literatuře. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 2007, s. 227 – 231.

VLČEK, Ivan: Slovenské děti nevědomky používají česká slova. Dostupný z <http://www.novinky.cz/koktejl/164091-slovenske-deti-nevedomky-pouzivaji-ceska-slova.html> (17-03-2009)

ZDROJ

Slovenský národní korpus – prim-4.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2009. Dostupný z <http://korpus.juls.savba.sk>.

Ján Horecký a jazyková kultúra

JANA SKLADANÁ

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Trnava

JÁN HORECKÝ AND LINGUISTIC CULTURE

Key words: linguistic culture, phonology, morphology, word-formation, lexicology, phraseology, correctness and incorrectness of words, terms and expressions

The scholarly research of Ján Horecký was aimed at all language levels, from phonology through morphology, word-formation, lexicology, phraseology, up to syntax and stylistics. The detailed analysis of all these levels from the scientific point of view had its reflection even in the practical sphere, namely in linguistic culture. This in particular is the aspect of the extensive scholarly research of Ján Horecký to which the present paper is devoted, while emphasizing his modern approach. Ján Horecký did not base his analyses on a “black vs. white” interpretation of the particular expressions with regard to their correctness or incorrectness, but he related them to the real linguistic situation at the particular time. An important argument for him was constituted by the language usage, the functioning of the particular expressions in the everyday spoken language. His conclusions were always based on serious scholarly investigations.

Predmetom rozsiahleho vedeckého výskumu Jána Horeckého boli všetky jazykové roviny, od fonológie cez morfológiu, slovtvorbu, lexikológiu, samozrejme, jeho ťažiskovú tému terminológiu, ďalej frazeológiu až po syntax a štylistiku. Dôkladná analýza týchto oblastí z vedeckého aspektu sa odrazila aj v praktickej oblasti, v jazykovej kultúre. Keď som si vyberala túto tému, nepredpokladala som (ale mohla som), že publikačná činnosť Jána Horeckého v tejto oblasti nadobúda astronomické čísla. Nebudem sa zaoberať všetkými oblasťami v jazykovej kultúre, ktorým sa Ján Horecký venoval, ale vyberiem iba tie najaktuálnejšie problémy, ktoré si prof. Horecký všimol už od 40. rokov 20. storočia a ktoré sú aktuálne dodnes. V slovenskom jazyku sú isté neuralgické body, ktoré sa riešia či neriešia, resp. konečný záver ostáva otvorený. Tieto sporné otázky nie sú zachytené v príslušnej literatúre ani v kodifikačných príručkách, ako sú Pravidlá slovenského pravopisu (všetky vydania – od r. 1953 až po posledné z roku 2000, resp. 2013), ani v slovníkoch. Ján Horecký sa nevyhýbal týmto otázkam a usiloval sa posunúť ich riešenie dopredu.

Pokiaľ ide o pramene k tejto téme, vyexcerpovala som všetky bibliografie Ladislava Dvonča (1987, 1997, 1998, 2003) aj poslednú, od autoriek Júlie Behýlovej a Yulie Smetanovej (2009). Boli pre mňa dôležitým východiskom, ale ešte dôležitejším prameňom

boli pre mňa aj moje pomerne podrobné poznámky z redakčných zasadnutí časopisu Kultúra slova. Mala som totiž tú česť, že som bola spolu s prof. Horeckým 10 rokov v redakčnej rade Kultúry slova (1994 – 2004), hlavným redaktorom bol dr. Matej Považaj. Môj pohľad na názory prof. Horeckého teda nevychádza iba z literatúry, ale aj z osobného kontaktu s týmto vzácnym človekom.

Ján Horecký publikoval svoje príspevky z oblasti jazykovej kultúry vo viacerých časopisoch, pravda, najväčšia časť bola publikovaná v Kultúre slova. Jeho prvé príspevky v 40. a 50. rokoch 20. storočia vystihujú vtedajšiu jazykovú situáciu, viaceré z nich už dnes nie sú aktuálne, napr. *dmychadlo, dmychavka – dúchadlo, dúchavka* (1950), *úloha – úkol* (1950), *miesiť – hnieť* (1950), *pryskyrica – živica* (1950), *tekavý – prchavý* (1955), *rtenka či rúž* (1955), *kácať – stínať* (1957), vtedy frekventované *sústruh – točovka* (1949) a i. Mnohé sú však aktuálne dodnes, napr. *merítka – meradla* (1950), *keď – kedy* (1959), predložky *k* a *na* v slovenčine; *vzhľadom k niečomu* (1959), *dielčí – čiastkový* (1968), *odstavec – odsek* (1968) a pod. J. Horecký ako klasický filológ venoval veľkú pozornosť gréckym a latinským slovám a ich pravopisu: *Grécke a latinské vlastné mená v slovenčine* (1946), *Grécko-latinské elementy v terminológii* (1984), *O preberaní slov z latinčiny* (1991) a i.

Ján Horecký zachytil vo svojich príspevkoch tú najnovšiu a najaktuálnejšiu slovnú zásobu v príslušnom období, vedel vždy načasovať zaradenie určitého slova alebo spojenia v správnom čase, presne vtedy, keď sa slovo začalo používať a bolo treba ho vysvetliť. Také sú príspevky *Výjadrujú slová kozmonaut a astronaut to isté?* (1961), *K pôvodu a významu slova kontajner* (1966 – vtedy ešte nebol derivát *kontajnerista*), *Smerovacie alebo smerové číslo* (1973), *Aerosól* (1974), *O slovách ropa a nafta* (1974), *Umelá inteligencia – umelý intelekt* (1980), *Nové slová okolo robotiky* (1981), *Robot a robotizácia* (1982), *Adjektíva na -génový, -génny a -génický* (1986), *Čo je bugina?* (1988), *Aký je rozdiel medzi predpoveďou a prognózou?* (1988), *Akupunktúra a akupresúra* (1988), *Aký je význam slovesa hypertrofovať?* (1989), *Bankomat* (1990), *Čo je majorizácia?* (1990), *O slove telefaxovať* (1990), *Meteorosenzitivní pacienti* (1990), *Čo je komodita?* (1990), *Lobby – lobbovať* (1992), *Alternatívna medicína* (1992), *Top-manager* (1992), *Čo je dilema?* (1992), *Čo je Eurotópia?* (1993), *Kalanetika* (1994), *Kariérny diplomat* (1994), *Baráž – barážista* (1994), *Hearing – pohovor* (1994), *Banánovosť* (1996), *Rafting čiže pástiarstvo* (1997), *Prídavné meno virtuálny* (2000), *Podvodné rugby* (2002), *Celebrita* (2003), *Kešovka* (2003). Vidíme, že ide o tie najrozmanitejšie oblasti nášho života. S mimoriadnou pozornosťou sa J. Horecký venoval počítačovej technike, napr. *O terminológii počítačových sietí* (1979), *Báza dát – banka dát* (1986), *Čo znamená slovo mikroprocesor?* (1988), *Značka kilobytu je kB či KB?* (1989), *Bit – byte* (1989), *Nové slovo pentium* (1994), *Internet a internetový* (2001), *Vreckový počítač a kufříkový počítač* (2004) a i.

J. Horecký sa zaoberal aj častým výskytom predponových slovies s cudzou predponou, napr. *O slovách s predponou gama* (1981), *O slovách s predponou super- a supra* (1988), *O slovách s predponou akva- a hydro-* (1989), *O slovách s predponou disko-* (1989).

Záujem vzbudil jeho príspevok *Mobilní operátori* (2005), v ktorom sa nezhodol s kodifikáciou a pripúšťa životné zakončenie, aj keď ide o neživotné objekty. J. Horecký

konštatuje: „Musíme sa viac opierať o tú zázračnú silu jazykového pomenovania, ktorá sa pri hľadaní nových pomenovaní neopiera len o zvyčajné slovotvorné prostriedky – základové slová a vhodné slovotvorné prípony, ale opiera sa aj o podobnosť s názvami, ktoré už jestvujú“ (s. 125). V súvislosti s nezhodou s kodifikáciou tu možno uviesť uplatňovanie produktívneho vzoru *žena* pri slovách *princezná, kráľovná* v dennej tlači, ale aj v súčasnej odbornej literatúre, pri ktorých je kodifikované skloňovanie podľa vzoru *gazdina*. Prof. Horecký po našej konzultácii súhlasil s obidvoma variantmi, teda *princezná/princezna; kráľovná/kráľovna*, genitív singuláru *princeznej/princezny; kráľovnej/kráľovny*, nominatív plurálu *princezné/princezny; kráľovné/kráľovny* a pod. Podobne prevláda vzor *žena* pri substantíve *desiata*. Okrem iných príkladov sme zachytili reklamu na druh rastlinného tuku v supermarkete, ktorá znie: „O desiatej mám vždy chuť do desiаты zahryznúť.“

Veľká časť príspevkov J. Horeckého je venovaná novému trhovému hospodárstvu, bankovníctvu, obchodu a pod., napr. *Nové slovo stržniť/stržňovať* (1991), *Anglické slová na -ing v slovenčine* (1991), *Broker – dohodca* (1992), *Predajca* (1992), *Od patróna k sponzorovi* (1992), *Názvy burzových agentov* (1993), *Miesto a funkcia slova lízing (leasing) v slovenčine* (1998), *Trh práce* (1999), *Obchodný reťazec – obchodná sieť* (2002), *Nulapercentné zvýšenie* (2002), *Ošetriť zákonom?* (2002), *Bankrotár či úpadca* (2003), *Pomenovania vedúcich pracovníkov* (2005). V tejto súvislosti sa pristavíme pri niektorých príspevkoch. Prevzatie anglického termínu *leasing* v podobe *lizing* hodnotí J. Horecký ako najvhodnejšie riešenie. Vznikajú aj dvojslovné názvy *lizingový trh, lizingový partner, lizingový produkt* a i. Dovolila by som si vysloviť svoj názor. Samozrejme, súhlasím s domácou pravopisnou podobou slova *lizing* a iných slov prevzatých z angličtiny, ale nechala by som ešte popri sebe žiť aj pôvodnú podobu. Podporuje ma v tom sústavná a pravidelná excerpčia dennej tlače, ale aj inej literatúry, kde sa popri sebe vyskytujú obidve podoby. Ďalší vývin nám potvrdí, ktorá podoba sa ustálila a ktorá ustúpila. Netreba konať unáhlene a hneď označiť pôvodnú podobu za nesprávnu a nespisovnú. Excerptcia z dennej tlače nám totiž potvrdzuje, že stále jestvujú popri sebe (dokonca aj v jednom čísle príslušných novín alebo časopisu) obidve podoby, napr. *akvapark – aquapark, samit – summit, cunami – tsunami* a pod. Okrem slova *lizing* sa zaoberá J. Horecký celým radom anglických slov zakončených na *-ing* v slovenčine (1992). Popri už známejších slovách *monitoring, lizing, marketing, dancing, doping, forčeking, dabling, windsurfing, clearing, hapening, jogging, screening* uvádza aj novšie výrazy či spojenia *wrestling, boardscating, holding, water skiing* – vodné lyžovanie, *bungee jumping, boardscating* a i. Pri niektorých novších prevzatých slovách sa ukazuje domáca pravopisná podoba ešte problematickejšia.

V súvislosti s prechodom centrálne riadenej ekonomiky na trhovú ekonomiku sa začalo používať sloveso *stržniť/stržňovať*, proti ktorému boli zo začiatku výhrady, pretože sa spájalo s nespisovným prídavným menom *tržný*. J. Horecký vo svojom príspevku z r. 1991 poukázal na systémovosť tohto slova, ktoré nie je odvodené od prídavného mena *tržný*, ale od základu *trh*. Je vhodnejšie a pružnejšie ako opisné vyjadrenie *previesť, prevádzať na trhovú ekonomiku*, resp. *prejsť, prechádzať na trhovú ekonomiku*. Jednoduchšie sa tvoria aj spojenia, napr. *stržnenie vnútropodnikových štruktúr, stržnenie nevýrobnej sféry, cesta stržnenia ekonomík, stržňovacie procesy*.

V prehľadnej tabuľke znázornil J. Horecký (1992) vzájomné vzťahy slov zastúpených vo významovom poli *príaznivec* uvedením diferencovaných špecifických významových príznakov. Analyzoval výrazy *podporovateľ*, *mecenáš*, *sponzor*, *patrón*, *protektor*, *ochranca*.

J. Horecký (2002) upozornil na nové módne spojenie *ošetriť niečo zákonom*, *niečo je ošetrené zákonom* a navrhuje vhodnejšie spojenie *upraviť niečo zákonom*, ktoré je už zaužívané v našej právnickej literatúre. Pokladá za zbytočné prenášať druhý význam slovesa *ošetriť* ešte aj na nejakú otázku, nejaký problém popri starostlivosti o ľudí a veci.

V ďalšom príspevku (Horecký, 1992) uvádza významovo veľmi blízke slová *predávajúci*, *predávateľ*, *predavač* oproti slovu *predajca* a upozorňuje na isté významové odtienky z terminologického i štylistického aspektu.

Pri slove *mikrovlnka* J. Horecký (1991) konštatuje, že tento názov môže pôsobiť dojom novosti alebo až expresívnosti (*vlnka* – deminutívum od *vlna*), citového podfarbenia, ale má šance veľmi rýchlo sa stať všeobecne používaným názvom mikrovlnnej pecky (rúry). Súčasný stav dal J. Horeckému za pravdu.

Zaujímavý a poučný je príspevok *Hostia* (2004), v ktorom J. Horecký rozlišuje tvar genitívu aj akuzatívu množného čísla *host'ov*, ktorý zdôrazňuje jednotlivcov, a tvar *hostí*, keď chceme upozorniť na hromadnosť, skupinovosť. Napr. *Pozdravil jednotlivých host'ov*; *Pozdravil všetkých svojich hostí*.

Pri slovesách cudzieho pôvodu obyčajne s grécko-latinským základom sa v slovníkoch uvádza často dvojaký vid, dokonavý aj nedokonavý. V slovenčine je táto gramatická kategória príliš silná, takže sa veľmi často stretávame s pridaním slovenských predpôn na rozlíšenie vidu. J. Horecký si všima aj tento jav, napr. *xeroxovať* – *oxeroxovať* (1990), *dokumentovať* – *zadokumentovať* – *zdokumentovať* (1996). Tieto prípady treba posudzovať individuálne, ale v zásade nemožno proti tomuto spôsobu namietat' vzhľadom na flektívny typ slovenčiny.

V súčasnosti pozorujeme revitalizáciu niektorých historizmov, napr. *magistrát*, *župan*, *bakalár* a pod. J. Horecký zaznamenáva aj túto zmenu, napr. *Mestský magistrát* (1992).

Istú skupinu slov neustále odmietame a stále sa používajú, pretože nie vždy sa dajú vhodne nahradiť navrhovanými výrazmi. Napr. výrazy *zdieľané elektróny* (1955), *zdieľovať* – *zdieľať* (2003); v počítači máme *zdieľané dokumenty*, sloveso *obdržať* (2003). J. Horecký sa nevyhýbal ani tejto problematike.

Na prvý pohľad nezaujímavé úvodzovky sa môžu stať častým problémom, nielen prapopisným. J. Horecký venoval pozornosť používaniu úvodzoviek z hľadiska ich funkcie citačnej, technickej, sémantickej a štylistickej (Horecký, 1976, 1979). Poukazuje na ich nevhodné a príliš nadmerné používanie. Najmä v dennej tlači sa veľmi často dávajú do úvodzoviek všetky slová, ktoré majú i tú najmenšiu hovorovú, slangovú alebo nárečovú príchuť, napr. *horolezci*, čo "ležú" po skalách; nič ho "nerozhádže"; prísne "predpisy" v iných okruhoch; je ľahšie vysloviť postoj priamo, "nezaobalene" a pod. Podľa J. Horeckého možno dokonca hovoriť o explózii úvodzoviek v našej tlači. To znamená, že štylistická funkcia úvodzoviek sa mení na pseudoštylistickú, a to môže mať veľmi nepriaznivé dôsledky pre rozvíjanie spisovnej slovenčiny. Po takmer tridsaťročnom odstupe od príspevkov J. Horeckého musíme, bohužiaľ, konštatovať, že nadmerné a nevhodné používanie úvodzoviek v dennej tlači stále pretrváva.

Ján Horecký nevynechal ani výrazy z náboženskej oblasti, ktorá bola pred rokom 1989 istým spôsobom vysunutá na okraj aj v jazykovom výskume. Venuje sa jazykovej analýze prekladov, napr. *Slovenský preklad kanonického práva* (1997), *Nad slovenským prekladom katechizmu* (1999); ďalej významom slov *rehoľa – rád* (2004); *vysviacka – posviacka* (2000), analyzuje sloveso *kontemplovať* a jeho väzby (2002). Venoval sa aj iným náboženstvám, nielen rímsko-katolíckemu, napr. *Náboženstvo bahá'í – bahaizmus* (1991).

Nechýbajú ani staršie príspevky s témou *K otázke medzinárodného jazyka* (1947); *Medzinárodný jazyk ido* (1947).

J. Horecký sa venoval aj otázkam jazykovej analýzy prekladu (*Harry Potter a kameň mudrcov*, 2002) a pôvodnej slovenskej literatúry (*Jazykový obraz bratislavského polosveta, Pišťanek, Rivers of Babylon*, 1993).

Uviedli sme iba výber z jednotlivých oblastí a problémov jazykovej kultúry, ktorým sa venoval J. Horecký, v skutočnosti je ich oveľa viac. Mohli by sme spomenúť terminológiu z rozličných aspektov, termíny z medicíny, chémie, astronómie, geografie, športu, umenia a pod. J. Horecký je zakladateľom modernej slovenskej terminológie, pričom vždy spolupracoval s odborníkmi z príslušných oblastí.

Ján Horecký v oblasti jazykovej kultúry prejavil mimoriadne obdivuhodný zmysel pre modernosť, novátorstvo, avantgardnosť, pravda, pri zachovaní a rešpektovaní systémovosti nášho jazyka. Nevychádzal iba z čierno-bieleho chápania jednotlivých javov z hľadiska správnosti či nesprávnosti, ale opieral sa o reálny obraz v súčasnej jazykovej situácii. Dôležitým argumentom bol uňho vždy jazykový úzus, používanie jednotlivých výrazov v bežnom hovorenom jazyku. Jeho závery sú vždy podložené serióznym vedeckým východiskom.

Na záver uvedieme slová Jána Horeckého na konferencii Jazyková kultúra na začiatku 3. tisícročia, konanej v Bratislave v dňoch 9. – 10. septembra 2004. Záznam je z mojich poznámok z tejto konferencie. „Kodifikujeme sporné otázky. Neodvážil by som sa kodifikovať systém *le – ľe, li – ľi* v zmysle dobrý Slováč – zlý Slováč. Ide o otázku národného vedomia. Treba pripustiť viac variantov aj v kodifikácii.“

LITERATÚRA¹

BEHÝLOVÁ, Júlia – SMETANOVÁ, Yulia: Slovenskí jazykovedci (2001 – 2005). Bratislava: Veda 2009, s. 148 – 154.

DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci (1925 – 1975). Martin: Matica slovenská 1987, s. 321 – 386.

DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci (1976 – 1985). Bratislava: Veda 1997, s. 203 – 218.

DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci (1986 – 1995). Bratislava: Veda 1998, s. 212 – 227.

DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci (1996 – 2000). Bratislava: Veda 2003, s. 149 – 156.

HORECKÝ, Ján: Na čo sú nám úvodzovky? In: Kultúra slova, 1976, roč. 10, č. 1, s. 23 – 24.

¹ Pozn. ed.: V nasledujúcom zozname sa nachádzajú bibliografické záznamy iba niektorých príspevkov J. Horeckého spomínaných v texte, ostatné sa nachádzajú v uvedených personálnych bibliografiách slovenských jazykovedcov, ktoré sú dostupné aj v elektronickej podobe na www.juls.savba.sk/slovenski_jazykovedci.

- HORECKÝ, Ján: Poznámky o využívaní úvodzoviek. In: Kultúra slova, 1979, roč. 13, č. 3, s. 73 – 76.
- HORECKÝ, Ján: Nové sloveso *stržniť/stržňovať*. In: Kultúra slova, 1991, roč. 25, č. 1, s. 22 – 23.
- HORECKÝ, Ján: Mikrovlhka. In: Kultúra slova, 1991, roč. 25, č. 9, s. 315 – 316.
- HORECKÝ, Ján: Anglické slová na *-ing* v slovenčine. In: Kultúra slova, 1991, roč. 25, č. 10, s. 324 – 326.
- HORECKÝ, Ján: Od patróna k sponzorovi. In: Kultúra slova, 1992, roč. 26, č. 3, s. 79 – 83.
- HORECKÝ, Ján: Predajca. In: Kultúra slova, 1992, roč. 26, č. 7, s. 216 – 217.
- HORECKÝ, Ján: Miesto a funkcia slova *lízing (leasing)* v slovenčine. In: Kultúra slova, 1998, roč. 32, č. 5, s. 264 – 268.
- HORECKÝ, Ján: Ošetriť zákonom? In: Kultúra slova, 2002, roč. 36, č. 1, s. 60.
- HORECKÝ, Ján: Hostia. In: Kultúra slova, 2004, roč. 38, č. 1, s. 55.
- HORECKÝ, Ján: Mobilní operátori. In: Kultúra slova, 2005, roč. 39, č. 2, s. 125.

Je internetová komunikácia nástrojom na zvel'adenie či ohrozenie jazyka?

EDITA HORNÁČKOVÁ KLAPICOVÁ

Department of Modern Languages and Literatures
Franciscan University of Steubenville, Gaming

IS INTERNET COMMUNICATION A TOOL FOR THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE OR A THREAT TO IT?

Key words: internet, on-line communication, language, culture, pragmatics, e-mail, chat, face-book, cyberspace.

The Internet is a communication medium which represents a new epistemology. The effect of the Internet on human communication may lead to enriching or destructive consequences. Some of the advantages of the Internet include the accessibility of information, the possibility of immediate interactive communication and the mediation of rapid connection. The use of the Internet as a means of communication has also an important influence on the quality of speech and thinking, which according to research, is mostly negative. Some of the most common manifestations of impoverishing language through on-line communication are: weakening of one's vocabulary, intentional simplification of the morphological and syntactic structures, abruptness, unnecessary overuse of Anglicisms, the lack of literacy and the inability to acquire the orthography because of the new era of „technobabble“, as well as a loss of creativity and flexibility caused by the imposition of global sameness. The use of electronic media in communication (mobile phones, e-mail, face-book, etc.) often results in weakening the social skills, in the deprivation of personal relationships, in the feeling of lonesomeness and depression, and in the „addiction to a keyboard“.

1. Úvod: myšlienky o jazyku

Jazyk je živý organizmus, je ako robustný košatý zelený strom s hrubým kmeňom a množstvom konárov a konárikov alebo vetvičiek, v ktorom prúdi miazga ako prúdi krv v žilách človeka. Do tohto organizmu patrí jazyk so všetkým, čo doň patrí: sú v ňom všetky vrstvy a úrovne jazyka, je v ňom spisovný a štandardný jazyk, ako aj jeho subštandardné a nespisovné formy, dialekty; patrí sem jazyk poézie a prózy, jazyk, ktorým hovoria staré matere, a jazyk, ktorým hovoria vzdelanci či jednoduchí ľudia, počuť tam džavot detí a každodenné rozpravy medzi priateľmi alebo členmi rodiny. Azda by sme mohli pokračovať donekonečna vo vymenúvaní toho, čo predstavuje každá vetvička tohto „stromu“, no na záver spomenieme len, že miazga, ktorá oživuje bunky tohto organizmu, to je duch človeka, bez ktorého by bol jazyk sám len samoučelným „cvenďiacim kovom“.

Jazyk je univerzálny dorozumievací prostriedok celospoločenského charakteru, nástroj myslenia a prostriedok slúžiaci na zachovávanie ľudských skúseností a na rozvíjanie ná-

rodných kultúrnych tradícií. Má systémový a znakový charakter (porov. Černý, 1996, s. 17). J. Findra zdôrazňuje skutočnosť, že „jazyk poskytuje človeku priestor, v ktorom žije svoj duchovný život a ktorým sa začleňuje do širokého globálneho priestoru spoločenského života“ (Findra, 1998, s. 5). Ďalej J. Findra definuje jazyk ako dar, ktorý nám zveril Boh spolu so schopnosťou používať jazyk ako „prostriedok komunikácie, ktorá je vo svojej podstate základom ľudskej spolupatričnosti a ľudskej súdržnosti“ (ibid., s. 7), preto človek ako spoločenský tvor môže existovať iba vďaka jazyku (porov. tamže). Jazyk je teda podľa J. Findru to, čo národ „drží pohromade“, jazyk „služí človeku pri spoločenskom styku i pri zabezpečovaní všetkých duchovných a materiálnych potrieb“ (tamže).

Jazyk podľa W. von Humboldta nie je „mŕtvý produkt (Erzeugtes), ale ... tvorivý proces (Erzeugung) ... [, ktorého] funkciou je označovať predmety a byť i prostriedkom dorozumievania“, pričom jestvuje tesné spojenie medzi ním a vnútornou duchovnou činnosťou (Humboldt, 2000, s. 64). Myšlienky tohto autora o podstate a vlastnostiach jazyka by sme mohli zhrnúť do nasledujúcich bodov:

- a) „Jazyk je myšlienkotvorný orgán. Intelektuálna činnosť, naskrze duchovná, hlbooko vnútorná ... sa cez zvuk materializuje v reči, čím sa stáva dostupnou pre zmyslové vnímanie. Intelektuálna činnosť a jazyk preto predstavujú nezlučiteľnú jednotu.“
- b) Myslenie bez jazyka je nemožné. „Aj vtedy, keď myslenie prebieha mlčky, nie je možné tvorenie pojmov, a teda ani myslenie ... lebo reč je nevyhnutným predpokladom myslenia aj v podmienkach úplnej izolovanosti človeka. Avšak jazyk sa zvyčajne rozvíja iba v rámci spoločnosti a človek sám seba rozumie len vtedy, keď si v praxi overí, že jeho slová sú zrozumiteľné aj pre iných.“
- c) „To, čo jazyk robí užitočným v jednorazovom akte tvorenia myšlienky, neprestajne sa opakuje v celom duchovnom živote človeka; vzájomné odovzdávanie duchovných hodnôt pomocou jazyka dodáva človeku dôveru a podnety.“
- d) „Celá rečová činnosť počnúc jej najjednoduchšími prejavmi je výsledkom spojenia individuálneho vnímania so všeobecnou podstatou ľudstva.“
- e) Chápanie sa „nemôže uskutočniť ináč než prostredníctvom duchovnej činnosti. Chápanie a hovorenie sú preto len rozličnými činnosťami danej jazykovej sily.“
- f) Jazyk nie je „nejaký materiál, ktorý možno obsiahnuť vcelku či aspoň postupnými krokmi, ale je to večne sa tvoriaci organizmus, v ktorom sú zákony tvorenia určité, a rozmer a do istej miery aj druh produktu ostávajú celkom neurčité.“
- g) „Moc jazyka ... môžeme považovať za fyziologické pôsobenie; z neho vychádzajúca sila má čisto dynamickú povahu. Za vplyvom jazyka na človeka stoja zákonitosti jazyka a jeho foriem, za spätným vplyvom človeka na jazyk zasa princíp slobody“ (Humboldt, 2000, s. 9 – 76).

W. von Humboldt ďalej nachádza paralelu medzi zákonitosťou prírody a zákonitosťou jazykovej stavby. V jeho chápaní, keď vstupujeme spolu s jazykom do sveta zvukov, skutočný okolitý svet neopúšťame a do činnosti sa „uvádzajú najhlbšie a najvnútornejšie sily človeka, ktorého jazyk privádza bližšie k pochopeniu všeobecnej formy, zvečnenej v prírode ... jazyk [tak] zosilňuje naše dojmy z krásy v prírode, na naše duševné rozpoloženie však pôsobí aj nezávisle od prírodných krás, jednoducho rečou ako takou“ (Humboldt, 2000, s. 74).

Na záver našich úvah o jazyku nám nedá nepozastaviť sa aj nad vyjadrením J. Findru (1998), ktorý konštatuje, že „jazyk nie je odrazom ani obrazom svojho tvorca – človeka. ... rovnako slúži človeku dobrému i človeku naplnenému nenávisťou“ na vyjadrenie lásky alebo opovrhnutia, citu alebo hrubosti, pravdy alebo lži a podľa toho, ako s ním naložíme, môžeme pritom jazyk skrásľovať a zveľaďovať, môžeme ho budovať ako nekonečne tvoriace sa umelecké dielo a pritom rozvíjať nášho ducha alebo ho môžeme dehonestovať, znehodnocovať, pošpiniť a degradovať ako nástroj nášho násilia a ľahostajnosti, ktoré vychádzajú z nášho vnútra poznačeného povrchnosťou, drsnosťou a nezaujmom o tento dar, bez ktorého by sme nemohli jestvovať.

2. Výhody internetovej komunikácie

2.1. Rýchlosť prenosu informácií

Jednou z nepopierateľných výhod internetu je rýchly prenos informácií a možnosť jednoduchého posielania a doručovania často graficky komplikovaných dát. Internet tiež umožňuje oveľa rýchlejšiu dostupnosť informácií a poskytuje svojim používateľom bohaté zdroje kultúry a vzdelávania, ktoré sú inak väčšine ľudí nedostupné alebo ich prístupnosť v knižniciach je komplikovanejšia (porov. Mega Essays). Internet poskytuje súčasne a najnovšie informácie. Vďaka technickému vybaveniu internetových softvérov môžeme rýchlejšie a s väčšou istotou odhaliť plagiáty. Internetové virtuálne hry sa stali prostriedkom využívaným v psychoterapii.

2.2. Možnosť komunikácie aj za hranicami krajín a kontinentov

Možnosť komunikácie s ľuďmi z hociktovej časti sveta je úžasnou výhodou internetovej technológie. Ľudia z celého sveta prekonávajú hranice času, vzdialenosti a identity tým, že navzájom komunikujú vo viacerých chatových miestnostiach ... Internet nám umožňuje byť v kontakte s rodinou a priateľmi.

2.3. Virtuálny svet otvorený pre všetkých

Internet môže poslúžiť tým ľuďom, ktorí cítia potrebu zdieľať svoje problémy s inými ľuďmi s podobnými ťažkosťami. Internet a virtuálny svet sa stávajú „bezpečným“ miestom a vytráca sa strach z toho, že „by ma niekto mohol spoznať“. Používatelia internetu ako komunikačného prostriedku sú zvyčajne otvorenejší pri prejavoch svojich pocitov alebo pri vyjadrovaní intímnych myšlienok. Majú pocit, akoby ich ľudia ľahšie prijímali a chápali, a nachádzajú v takýchto vzťahoch oporu a dokonca aj pocit „náklonnosti“ alebo „lásky“ (porov. Vybíral, 2005, s. 278 – 279). V odbornom článku v Medscape (Shu-sha – Kaveri, <http://www.medscape.com>), ktorý sa zameriava na vplyv internetu na mládež, autor konštatuje, že internet môže posilniť mladých ľudí, predovšetkým tých, ktorí žijú v znevýhodnených podmienkach. Je pozoruhodné, že adolescenti využívajú internetové fóra a iné stránky na upevnenie svojich vzťahov a na získanie sebavedomia a dôvery v svoje schopnosti. Okrem toho program e-PAR umožňuje mladým používať internet a inú technológiu (fotoaparáty, videokamery, softvéry na vytváranie hudby) na dokumentáciu svojich životov a na získavanie záujmu o zdravie a problémy spoločnosti, ako je používanie drog, násilie, diskriminácia, bezdomovstvo atď.

2.4. Vzdelávanie cez internet

Vzdelávanie cez internet (e-learning) je ďalším aspektom internetovej komunikácie, ktorý ukazuje pozitívne výsledky. Podľa výskumov sa študenti do vyučovacieho procesu cez internet zapájajú aktívnejšie. Zdá sa, že sú menej ostýchaví a cítia sa sebavedomejšie a uvoľnenejšie, keď komunikujú cez internet (porov. Vybíral, 2005, s. 279 – 280). Je dokázané, že využívanie počítačovej techniky a internetu pomáha zvyšovať úspešnosť testov, zlepšovať chronológiu vyučovania a intenzifikovať motiváciu k štúdiu.

2.5. Kreativita a inovácia

Kreativita a inovácia sa môžu v istom zmysle považovať za pozitívne aspekty internetovej komunikácie. Niektoré výrazy používané vo svete internetu sa nazývajú *internetizmy*. Wikipedia (The Free Encyclopedia) definuje internetový slang ako slang, ktorý používatelia internetu popularizovali a v mnohých prípadoch i vytvorili. Také výrazy často vznikajú s úmyslom minimalizovať množstvo úderov na klávesnici a mnohí ľudia používajú rovnaké skratky v správach SMS, v programoch Twitter, Netlog alebo Facebook. Akronymy, klávesnicové znaky a skrátené slová sú častými metódami abreviácie v internetovom slangu. Niektoré internetizmy sú akronymami, ako napr. anglické *ILY* (*I love you* = Lúbim ťa), *2G2BT* (*Too good to be true* = Príliš dobré na to, aby to bola pravda), *4EAE* (*For ever and ever* = Naveky), *CUL* (*See you later* = Uvidíme sa neskôr), *ATB* (*All the best* = Všetko najlepšie), *YSYS* (*Yes, sure you do* = Áno, iste to tak robíš). Skracovanie slov sa s obľubou rozšírilo aj v písaní SMS správ, napr. anglické *abrvtd txt msg snt mbl fon* (*abbreviated sms messages sent on a mobile phone* = skrátené SMS správy poslané cez mobilný telefón), *AFAIK CU 2NITE* (*As far as I know, I'll see you tonight* = Pokiaľ viem, dnes večer sa uvidíme). V iných prípadoch vznikajú nové „dialekty“ internetového slangu, ako napr. tzv. *Lolspeak*, vytvorené z akronymu *LOL* (angl. *laughing out loud* = smiať sa nahlas) alebo *leet*, *eleet* či *leetspeak* (zo slova *elite*), ktoré sa rozšíria ako obľúbené výrazy pochopené v rámci skupiny ich používateľov. V tomto jazyku môžu byť písmená nahrádzané na vzhľad podobnými symbolmi. Z tohto dôvodu sa písmená v slove *leet* často nahrádzajú znakmi *l33t* alebo *l337* a namiesto *eleet* sa používa *3l337* alebo *3l33t* (Wikipedia).

Analogický žargón alebo kódovanie pomocou emotikonov a neverbálna komunikácia sú spravidla vyjadrované všeobecne známymi symbolmi. Emotikony alebo „smajlíky“ sú často používané symboly na vyjadrenie výrazov tváre, napr. :) úsmev, šťastný, :-) úsmev s nosom, ;) žmurknutie, :(zamračené sa, :-< veľmi smutný, :-> prešibaný úsmev, >:-(nahnevaný, :-| zúrivy, :-/ skeptický, :-o kričanie, :-O hlasné kričanie, :-D smiech, :-p vyplazený jazyk a iné. Účastník komunikácie môže vyjadriť svoje pocity alebo citové stavy okamžite pomocou týchto symbolov a priblížiť sa tak komunikácii tvárou v tvár.

3. Možné úskalia internetovej komunikácie

3.1. Jazyk a kultúra

B. Buchtová upriamuje pozornosť na skutočnosť, že ľudská reč vzniká spolu so vznikom kultúry a ľudia používajú jazyk nielen na to, aby spolu komunikovali a navzájom si odovzdávali sociokultúrne informácie, hodnoty a emócie, ale aby tieto informácie

aj ukladali do svojej neuronálnej pamäti a mohli tak svoj animálny obraz vonkajšieho sveta meniť na obraz sociokultúrny (porov. Buchtová, 2006, s. 13).

3.2. *Pragmatické hľadisko: funkcie jazyka*

Podľa D. Crystala (1997) plní jazyk tieto kultúrne, spoločenské a individuálne funkcie:

- a) „výmena“ poznatkov a postojov prostredníctvom jazyka (komunikačná funkcia),
- b) vyjadrenie emócií prostredníctvom jazyka,
- c) sociálna interakcia prostredníctvom jazyka,
- d) sila zvuku (expresivita jazyka),
- e) ovládanie reality prostredníctvom jazyka,
- f) zbieranie a uchovávanie informácií,
- g) byť nástrojom myslenia (kognitívna funkcia),
- h) vyjadrenie identity prostredníctvom jazyka.

Funkcia identity, čiže funkcia, ktorou sa pomocou jazyka vyjadruje charakteristika a spoločenské zaradenie hovoriaceho, sa prejavuje rôznymi spôsobmi:

- a) fyzická identita (vzťah medzi jazykom a vekom, pohlavím, fyzickými vlastnosťami a zdravotným stavom hovoriaceho; reprodukcia hlasu a rozdiely v prejave muža a ženy),
- b) psychologická identita (vzťah medzi jazykom a osobnosťou, inteligenciou a inými psychologickými faktormi),
- c) geografická identita (spočívajúca v regionálnom pozadí hovoriaceho, čo zahŕňa prízvuk, nárečia, jazykové spoločenstvá a dialekty),
- d) etnická a národná identita (jazyk vo vzťahu k iným národným spoločenstvám a k nacionalizmu, problematika minoritných jazykov a dialektov),
- e) spoločenská identita (týkajúca sa stratifikácie spoločenstva, spoločenského postavenia a rol hovoriacich, sociálnej solidarity a dištantnosti a problému rozdielov medzi pohlavím),
- f) kontextuálna identita (situačne podmienené druhy hovoreného a písomného prejavu, reštriktívny alebo zakódovaný jazyk, slovné hry a umenie),
- g) štylistická identita a literatúra (štýl, identita autora, súdna lingvistika, literárny jazyk v poézii, dráme a próze).

S. Ondrejovič (2008) nám pripomína, že komunikačná funkcia („vymieňanie myšlienok“) je primárnou funkciou jazyka. Nazýva sa tiež referenčná (vzťahujúca sa na niečo), príp. aj propozičná. Nie je to však jediná funkcia jazyka, pretože jazyk „je okrem iného prostriedkom na vyjadrovanie emócií, no zároveň aj „odbúravanja“ napätia v medziľudských vzťahoch“ (Ondrejovič, 2008, s. 77). Jazyková komunikácia slúži teda nielen na výmenu myšlienok, ale aj na udržiavanie medziľudských kontaktov, na vytváranie pocitu súdržnosti a solidárnosti (porov. Ondrejovič, 2008, s. 77 – 78).

Komunikácia má spĺňať tieto základné funkcie: a) informovať (odovzdávať a prijímať informácie, oznámiť, vyhlásiť atď.), b) poučiť (viest, naučiť, nasmerovať), c) presvedčiť adresáta, aby zmenil svoj názor (ovplyvniť, manipulovať, získať si náklonnosť druhej osoby), d) vyjednávať, dohodnúť sa (vyriešiť problém) a e) zabávať (rozveseliť niekoho druhého alebo seba, uvoľniť sa) (porov. Vybíral, 2005, s. 31). Neskôr sa zamyslíme nad tým, či komunikácia cez internet spĺňa všetky horeuvedené funkcie.

3.3. Pragmatické/sociologické hľadisko: komunikácia tvárou v tvár, verbálna a neverbálna komunikácia

Jedným zo závažných ohrození internetovej komunikácie je skutočnosť, že tento spôsob komunikácie nahrádza každodennú medziľudskú komunikáciu tvárou v tvár. V ďalšom odbornom článku v *Mega Essays* sa autor pozastavuje nad tým, ako internet na jednej strane umožňuje ľuďom byť v kontakte so svojimi blízkymi a priateľmi či získavať informácie rýchlo a jednoducho, no na druhej strane, ako mnohé druhy technológie aj internet ohromili ľudstvo svojou novotou a vymoženosťami, a tak v nich vytvorili istý druh závislosti. Či už je to jednoduchý e-mail alebo komplexný svet virtuálnych spoločností, v každom prípade ide o možnosť vzájomnej komunikácie. Na rozdiel od komunikácie vo fyzickej prítomnosti druhej osoby účastníci chatových miestností používajú len slová na vyjadrenie svojich myšlienok a nemajú možnosť pozorovať neverbálne prejavy hovoriaceho, ktoré sú neoddeliteľnou súčasťou komunikácie tvárou v tvár. Nielen jazyk je relevantný v medziľudskej komunikácii, ktorá má byť úspešná. Očný kontakt, tón hlasu, postavenie tela a gestá sú faktory, ktoré prezrádzajú oveľa viac o vzťahu, postoji, zámere atď. medzi účastníkmi komunikácie. Aby sme mohli správne zhodnotiť, či je komunikácia medzi ľuďmi funkčná alebo dysfunkčná, musia byť vo vzájomnej interakcii prítomné všetky spomínané ukazovatele, ktoré by mali ukazovať pozitívne hodnoty na to, aby sme mohli komunikáciu objektívne považovať za funkčnú a úspešnú.

3.4. Psychologické hľadisko: závislosť od internetu

Ďalším vážnym problémom internetovej komunikácie je možné spôsobenie závislosti od internetu. Podľa A. G. Shu-sha – S. Kaveri (<http://www.medscape.com>) nadmerné používanie internetu sa stáva jedným z najnepriaznivejších aspektov internetových aktivít mladých ľudí. Takéto extrémne používanie internetu sa často nahrádza synonymami „kompulzívne, problematické či patologické používanie internetu“ alebo „závislosť od internetu“. Závislosť od internetu by sme mohli definovať ako používanie internetu ako spôsob úteku pred negatívnymi pocitmi, pokračovanie v používaní internetu, i keď sa dostaví túžba skončiť, zakusovanie nepríjemných pocitov, keď je prístup k internetu znemožnený, neustála prítomnosť myšlienkových pochodov spojených s internetom, prítomnosť konfliktov spôsobených nadmerným používaním internetu. Závislosť od internetu preukazuje negatívne dôsledky v štúdiu (zhoršenie výsledkov), v rodinných vzťahoch (skrývanie závislosti pred rodinnými príslušníkmi), v zdravotnom stave fyzikom (nedostatok spánku) a psychikom (depresie) a vo finančnej situácii používateľov (výdavky spojené s užívaním internetu). Interaktívne komunikačné aplikácie ako chatové miestnosti, SMS správy, e-mail a internetové hry sa často spájajú so závislosťou od internetu medzi mladými ľuďmi.

Používanie internetovej komunikácie cez mail, chat, ICQ, virtuálne diskusné skupiny, komunity spoločných záujmov a web log majú psychický dopad na každého používateľa. Internet spôsobil zmenu v spôsoboch komunikácie. V porovnaní s bežnými listami mnohí ľudia posielajú druhým správy cez internet. Kvalita písania sa zmenila a tzv. tlačaná komunikácia sa stala výnimočným druhom komunikácie. Je dokázané, že tento typ komunikácie pôsobí ako vzdialený, chladný, neosobný a povrchný.

3.5. Psychologické hľadisko: pocity samoty a depresie

Využívanie internetu ako hlavného komunikačného prostriedku spôsobuje, že po dvoch až troch rokoch jeho používatelia prestávajú komunikovať s reálnym svetom a cítia sa opustenejší a depresívnejší ako tí, ktorí internet používajú menej často (Kraut et al., 1998, s. 368 – 375).

3.6. Psychologické hľadisko: disinhibícia

Ďalším nežiaducim následkom internetovej komunikácie sú formy a prejavy disinhibície. Strata škrupúl a nadmerná spontánnosť môžu byť anomáliami. Podľa J. Sulera (2003) je takáto disinhibícia spôsobená nasledujúcimi šiestimi faktormi: a) nepoznáš ma (anonymita, možnosť hovoriť nepravdu), b) nevidíš ma (neviditeľnosť, nedostatok neverbálnej komunikácie), c) oneskorené reakcie (asynchronicita), d) všetko sa odohráva v mojej hlave (možnosť vytvárania si skresleného obrazu), e) neutralizácia statusu (nedostatok rešpektu), f) interakčné vplyvy.

Z pragmatického hľadiska by sme mohli takýto spôsob komunikácie považovať za sčasti dysfunkčný, pretože nemusí byť splnená funkcia vyjadrenia identity (účastník komunikácie si môže vymýšľať a predstierať falošnú identitu), čím sa zároveň v mysli prijímateľa správy vytvára skreslený obraz o osobe, s ktorou komunikuje. Neutralizácia statusu je bežný jav v komunikácii cez internet, čím sa porušuje pravidlo slušnosti v komunikácii.

3.8. Psychologické hľadisko: anonymita

Anonymita na internete chráni osobu pred jej identifikovaním. Napriek tomu sa v tomto anonymnom prostredí jednotlivci snaží určitým spôsobom prejavovať a odhaliť. Chce byť však chránený a prispieť do spoločenstva niečím. Pre používateľov internetu je lákavé byť chránený anonymitou a zároveň mať možnosť z tejto anonymity vyjsť von a ovládať spôsob odhalenia svojej identity. Solipsizmus vedie k vytváraniu imaginárneho sveta v mysli človeka, čo sa prejavuje napríklad v priateľstvách cez internet. Toto pomáha jednotlivcovi vytvoriť si svoj vlastný vysnívaný obraz o druhej osobe, zatiaľ čo do určitej miery komunikujeme so sebou samými: s našimi očakávaniami, predstavami, túžbami, dokonca i s našou potrebou presadiť sa (porov. Vybíral, 2005, 272 – 276).

Anonymita môže spôsobiť, že účastníci komunikácie cez internet stratia zodpovednosť za svoje správanie. Napríklad niekto môže byť závislý od pornografie na internete alebo agresívne napádať účastníkov v diskusnej miestnosti, ale keď sa vráti do reálneho sveta, tvári sa, že je niekým iným (porov. c. d., s. 276).

3.9. Pragmatické hľadisko: časový posun

Časový posun je ďalším negatívnym faktorom, ktorý má často za následok vytvorenie napätia medzi účastníkmi internetovej komunikácie. Chatové skupiny – dlhotrvajúce diskusie na určitú tému organizované v „miestnostiach“ na určitých internetových stránkach, ktorých sa môžu záujemcovia o danú tému zúčastniť (porov. Crystal, 2006, s. 11) – umožňujú používateľom komunikovať v reálnom čase (synchronne) alebo s oneskorením (asynchronne). IRC (Internet Relay Chat) je jedným z najpoužívanejších dostupných systémov, ktorý pozostáva z tisícok miestností, v ktorých sa diskutuje na rôzne témy (porov. c. d., s. 12). Používatelia tak môžu otvoriť niekoľko miestností naraz a zapojiť sa simul-

tánne do viacerých rozhovorov. Okrem toho sa používateľ môže zapojiť aj do rozhovoru v ICQ a dokonca i písať niekomu e-mail. Takáto rôznorodá interaktívna komunikácia môže však ovplyvniť koncentráciu používateľa a vyžadovať od neho, aby si zachoval a vnímal veci mnohými spôsobmi naraz. Časový posun zohráva hlavnú úlohu v mnohých situáciách: vytvára sa neistota v poznaní dĺžky časového posunu medzi odoslaním správy a prijatím odpovede. Práve vďaka tomuto posunu v elektronickej komunikácii sa stráca pravidelný rytmus interakcie, ktorý nachádzame len v telefonickej alebo osobnej komunikácii (porov. c. d., s. 34). Očakávanie okamžitej odpovede, predovšetkým počas synchronnej komunikácie cez internet, môže veľmi jednoducho spôsobiť napätie. Každý posun spôsobuje problémy, ale niektoré sú oveľa horšie ako iné. Krátky časový posun trvá dve až tri sekundy, je to posun, ktorý toleruje väčšina účastníkov, hoci aj takýto posun môže byť pre niekoho príliš veľký, pretože dve až tri sekundy je oveľa väčší posun ako ten, ktorý je bežný vo väčšine slovných rozhovorov (porov. tamže). Táto frustrácia môže byť spôsobená na oboch stranách komunikačného kanálu. Odpoveď môže byť odoslaná s oneskorením, aj keď sa používateľ potrebuje zamyslieť nad svojou odpoveďou. Okamžité odpovede sú na druhej strane často nepremyslené a nesprávne napísané.

3.10. Štrukturálne, lexikálne a štylistické aspekty

D. Crystal sa zamýšľa nad štrukturálnymi, lexikálnymi a štylistickými prejavmi jazyka používaného v internetovej komunikácii. Uvádza sedem základných vlastností prejavu:

- a) *grafické* vlastnosti: všeobecná prezentácia a organizácia písomného prejavu definovaná v zmysle faktorov, ako sú typ a veľkosť písma, vzhľad stránky, riadkovanie, ilustrácie, farba atď.,
- b) *ortografické* (alebo *grafologické*) vlastnosti: systém písomného prejavu daného jazyka definovaný v zmysle faktorov, ako je dištinkatívne používanie abecedy, veľkých písmen, interpunkcie a spôsobov vyjadrenia dôrazu (kurzíva, tučné písmo),
- c) *gramatické* vlastnosti: mnohoraké syntaktické a morfológické štruktúry definované v zmysle faktorov, ako je dištinkatívne používanie vetnej stavby, slovosledu a ohýbania slov,
- d) *lexikálne* vlastnosti: slovná zásoba a jazyk definovaný v zmysle súboru slov a ustálených slovných spojení s dištinkatívnym použitím v rámci určitej variety,
- e) *diskurzívne* vlastnosti: štrukturálne usporiadanie textu definované v zmysle faktorov, ako je koherencia, relevantnosť, štruktúra odseku a logický tok myšlienok,
- f) *fonetické* vlastnosti: všeobecné auditívne vlastnosti ústneho prejavu definované v zmysle takých faktorov, ako je dištinkatívne používanie kvality hlasu, hlasového registra (napr. tenor vs. bas) a modalita hlasu (napr. hovorenie alebo spev) a
- g) *fonologické* vlastnosti: zvukový systém daného jazyka definovaný v zmysle faktorov, ako je dištinkatívne používanie samohlások, spoluhlások, intonácie, prízvuku a prestávok.

D. Crystal si kladie otázku, či používatelia internetu vo svojich sms-kách, príspevkoch a na svojich stránkach využívajú rovnaké grafické, ortografické, gramatické, lexikálne a diskurzívne prostriedky (Crystal, 2006, s. 10).

Jeden problém vzniká v štruktúre e-mailov. V porovnaní s listom na papieri, ktorý sa skladá z určitých formálnych častí (oslovenie, text, záverečný pozdrav atď.), e-mail nemá určenú štruktúru alebo vymedzený štýl, ktorý by mal dodržať.

Ďalším lingvistickým problémom môže byť zámerná simplifikácia a deformácia jazykových prostriedkov. Zjednodušené formy používané na internete ovplyvňujú syntaktickú, sémantickú, kompozičnú a štylistickú rovinu jazyka. Väčšina zmien vo vyjadrení sa deje pod vplyvom krátkosti času, rýchlosti prenosu informácií a odklonenia sa od krásy jazyka ku komunikačnej utilitárnosti (porov. Vybíral, 2005, s. 281).

Medzi hlavné psychologické príčiny zjednodušovania jazykových foriem patria tieto skutočnosti: a) účastníci jazykovej komunikácie reagujú urýchlene, bez premýšľania a opravovania chýb, b) účastníci jazykovej komunikácie si osvoja všeobecne používaný jazyk s obmedzenou slovnou zásobou a takto sa navzájom ovplyvňujú, c) slovná zásoba účastníkov jazykovej komunikácie nie je dostatočne kultivovaná a d) účastníci jazykovej komunikácie používajú gestá na vyjadrenie odporu voči konformistickým používateľom spisovného jazyka (porov. tamže).

Používanie internetizmov (internetového slangu, akronymov, skratiek a emotikonov) môže byť tvorivým prínosom pre dynamiku jazyka len vtedy, keď je v istom zmysle ohraňované. V prípade nadmerného používania sa tento prostriedok stáva deštruktívnym, pretože spôsobuje oslabenie jazykových zručností používateľa, ktorého gramatika, pravopis, štylizácia, syntax a slovná zásoba sa môžu výrazne zhoršiť.

Ďalšou komplikáciou internetovej komunikácie je inverzia lineárneho poradia informácií, t. j. keď sa v diskusných fórach posledná správa stane prvou v rade pri čítaní, pretože uprednostňujeme čítanie odzadu, počnúc tou najnovšou a najčerstvejšou správou.

Niektorí jazykovedci sa obávajú, že angličtina – jazyk, ktorý ovláda komunikáciu cez internet – by mohol znamenať vážne ohrozenie iných jazykov. Bežné používanie angličtiny by mohlo mať za následok urýchlenie procesu zániku jazykov vo svete. W. von Humboldt si kladie otázku „keby jazyk nesiahal svojimi koreňmi hlboko do ľudskej podstaty a nebol v nej pevne spätý aj s pôvodom svojho národa, odkiaľ by ináč načerpal materinský jazyk pre vzdelaných i nevzdelaných o toľko väčšiu silu a vrúcnosť oproti cudzím jazykom, že v cudzine sa nás zmocňuje túžba po ňom a po dlhšom pobyte ho náš sluch víta ako balzam“ (Humboldt, 2000, s. 72). Každý jazyk „opisuje okolo príslušného národa kruh, z ktorého možno vystúpiť len vtedy, ak sa súčasne vstúpi do kruhu iného jazyka“ (c. d., s. 73). Počet jazykov na svete sa pohybuje medzi 3 000 a 10 000 podľa toho, či sa do tohto finálneho súčtu radia aj dialekty. Tieto číselné rozdiely sú spôsobené nedostatkom jasného vymedzenia rozdielu medzi jazykom a dialektom. Podľa údajov S. Ondrejoviča sa každý rok zo zemskeho povrchu vytratí približne 20 jazykov (Ondrejovič, 2008, s. 34). Podľa štatistiky G. Décsyho medzi rokom 1970 a 1985 počet jazykov na svete klesol zo 4 500 na 2 800 (Décsy, 1973, s. 12).

4. Záver

Internet je nástroj, ktorý môže byť mnohorakým spôsobom obohatením a inými spôsobmi ničiacim prostriedkom pre svojich používateľov. Internet môže na jednej strane spájať ľudí z celého sveta a sprístupňovať informácie, ku ktorým by sme sa inak nedostali, na druhej strane dokáže však ochudobniť človeka o to, čo vlastní vo svojich medziľudských vzťahoch, vo svojej duši a myslí alebo vo svojich jazykových zručnostiach.

Na záver sa nám ponúka aj otázka *kultúry jazyka*: „Kultúra jazyka je proces, stupeň a stav zdokonaľovania jazyka, v širšom zmysle je to aj výsledok prejavujúci sa v rozpracovaní (diferencovanosti) a pružnej ustálenosti jeho prostriedkov. Kultúra jazyka je prejav a dôsledok celkového kultúrneho vývinu spoločnosti“ (Král – Rýzková, 1990, s. 26). Podľa moderného sociolingvistického prístupu je jazyk heterogénny systém s veľkým počtom variet a noriem (správania) podmienených jazykovým spoločenstvom

(porov. Ondrejovič, 2008, s. 222). D. Slančová a M. Sokolová vyčleňujú v rámci národného jazyka tieto variety: a) spisovná varieta (celonárodná, kodifikovaná a prestížna), b) bežná (štandardná) varieta – nekodifikovaná, ale regionálne mierne diferencovaná, c) subštandardné variety a d) nárečové variety. Hovoriaci môže používať jednu alebo druhú varietu v závislosti od toho, pri akej príležitosti a s akým úmyslom hovorí a dokonca môže podľa potreby a vôle využívať aj „prepínanie kódov“ („code-switching“) (porov. Ondrejovič, 2008, s. 6 – 35).

Môžeme teda rozvíjajúci sa jazyk internetovej a inej elektronickej komunikácie považovať za súčasť jazykovej kultúry? Ak áno, tak do ktorej variety ho radíme? A budeme ho považovať za niečo, čo je prínosom pre danú jazykovú varietu alebo za deštruktívny element? V. Mathesius vysvetľuje, že „jazyková kultúra je vždy predovšetkým vecou praktického skúšania a rozhodovania. Možno diskutovať o princípoch tohto postupu, ale nemožno zostrojiť systém kontroly jazyka, ktorý by fungoval presne a dôsledne ako samočinný elektrický spínač“ (citované podľa Ondrejovič, 2008, s. 222).

LITERATÚRA

BUCHTOVÁ, Božena: *Rétorika*. Praha: Grada 2006. 212 s.

CRYSTAL, David: *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press 1997. 480 s.

CRYSTAL, David: *Language and the Internet*. (2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2006), <http://books.google.com/books?hl=cs&lr=&id=cnhnO0AO45AC&oi=fnd&pg=PA3&dq=%22Crystal%22+%22Language+and+the+Internet%22+&ots=akSWLtfCgX&sig=5C5h9y-CioMNX2r1-Plen7FrwI> (Accessed August 10, 2009)

ČERNÝ, Jiří: *Dějiny lingvistiky*. 1. vyd. Olomouc: Votobia 1996. 517 s.

DÉCSY, Gyula: *Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit – Gegenwart – Zukunft*. Wiesbaden: O. Harrassowitz 1973. 300 s.

FINDRA, Ján: *Jazyk, reč, človek*. Bratislava: Vydavateľstvo Q 111 1998. 112 s.

HUMBOLDT, Wilhelm von: *O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu*. Bratislava: VEDA 2000. 259 s.

KRÁL, Ábel – RÝZKOVÁ, Anna: *Základy jazykovej kultúry*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1990. 128 s.

KRAUT, Robert – MUKHOPADHYAY, Tridas – SZYPULA, Janusz – KIESLER, Sara – SCHERLIS, William: *Communication and Information: Alternative Uses of the Internet in Households*. In: *Proceedings of the CHI 98*. New York: ACM Press 1998, s. 368 – 375.

ONDREJOVIČ, Slavomír: *Jazyk, veda o jazyku, societa: sociolingvistické etudy*. Bratislava: VEDA 2008. 308 s.

SHU-SHA, Angie Guan – KAVERI, Subrahmanyam: *Youth Internet Use: Risks and Opportunities: Positive Aspects of Internet Use*. http://www.medscape.com/viewarticle/704888_3 (Accessed August 20, 2009)

SULER, John: *The Psychology of Cyberspace*. <http://www.rider.edu/users/suler/psyber/psyber.html> (Accessed August 18, 2009)

VYBÍRAL, Zdeněk: *Psychologie komunikace*. Praha: Portál 2005. 320 s.

Wikipedia. *The Free Encyclopedia*. <http://en.wikipedia.org/wiki/Internetism> (Accessed August 20, 2009)

Jazykoveda a lingvodidaktika

ĽUDMILA LIPTÁKOVÁ

Katedra komunikačnej a literárnej výchovy, Pedagogická fakulta
Prešovská univerzita, Prešov

LINGUISTICS AND LINGUODIDACTICS

Key words: linguodidactics, linguistics, didactic communication, cognitive model of teaching the Slovak language education, didactic principles, primary school

In our paper we reflect the position of linguistics within the process of didactic communication in primary education. The results of the scientific research and interpretation of the linguistic structure and its function are necessarily reflected in the cognitive model of teaching the Slovak language, in the form of the so-called conceptual curriculum. Considering this fact we study the hierarchisation of the educational principles – from the cognitive model of the subject, through the didactic system, up to the concrete system of education. We attempt to outline how the general principles of the linguistic structure and its functioning are transformed into the content and the education process of the mother-tongue. We also underline Professor Ján Horecký's significant contribution not only to linguistics but also to the theory and practical aspects of the Slovak language education in primary schools.

V príspevku uvažujeme o jazykovede ako o aplikovanej vede a o jej mieste v procese didaktickej komunikácie v primárnom vzdelávaní. Jazykoveda totiž okrem svojbytného statusu vedy skúmajúcej jazyk má veľký význam aj ako kognitívny model vyučovania jazyka. Didaktika, teda teória vyučovania, slovenského jazyka je zákonite hraničnou vednou disciplínou na pomedzí jazykovedných disciplín (vo vzťahu k obsahu vyučovania) a pedagogicko-psychologických disciplín (vo vzťahu k procesu vyučovania). Pri objasňovaní vzťahu lingvistiky, lingvodidaktiky a lingvopraxe považujeme za veľmi aktuálne (až akútne) nastoliť otázku, ako by sa mali výsledky vedeckého skúmania a vysvetľovania stavby, vývinu a fungovania jazyka reflektovať v predmetovom kurikule slovenského jazyka, teda v cieľoch a obsahu predmetu, ako aj v systéme hodnotenia žiaka.

V príspevku chceme zdôrazniť aj to, že vyučovanie jazyka je nevyhnutne ovplyvňované významnými osobnosťami jazykovedného života, tvorcami jazykovedných teórií, ktoré sa aplikujú vo vyučovacej praxi. Takou osobnosťou je nepochybne profesor Ján Horecký, preto pripomenieme význam jeho jazykovedného odkazu pre teóriu a prax vyučovania slovenského jazyka v primárnej škole.

Jazykoveda je teoretickým východiskom vyučovania jazyka. Položme si otázky: Ak sa v súčasnom skúmaní slovenského jazyka uplatňujú viaceré jazykovedné para-

¹ Príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu KEGA 3/7270/09 *Integrovaná didaktika slovenského jazyka a literatúry pre primárne vzdelávanie*.

digmy (systémovo-štruktúrna, komunikačno-pragmatická, kognitívno-lingvistická, korpusolingvistická atď.), ktorá alebo ktoré z aktuálnych paradigiem by mali byť kognitívnym modelom vyučovacieho predmetu? Aký pohľad na jazyk by mal najväčšmi ovplyvňovať proces rozvíjania jazykového vedomia a komunikačnej kompetencie žiaka primárnej školy? Je možné didakticky transformovať poznanie jazyka získané viacerými metodologickými prístupmi?

Tradične, najmä pri uplatňovaní encyklopedickej či poznatkovej koncepcie vyučovania, ktorá odrážala systémovo-štruktúrne skúmanie jazyka ako izolovaného fenoménu, sa obsah jazykového vyučovania a slohovej výchovy vymedzoval ako **tzv. malá lingvistika**, čiže didakticky prispôsobený opis jazykového systému a jeho fungovania. Potrebujeme dieťa mladšieho školského veku poznatky o jazyku? Ak áno, v akej miere?

Ako reflexia komunikačno-pragmatickej línie jazykovedného bádania sa v koncepcii vyučovania slovenského jazyka nazwanej **komunikačno-poznávacia koncepcia** začalo zdôrazňovať rozvíjanie komunikačných zručností žiaka s oporou o elementárne poznanie jazykového systému. Poznávanie jazyka sa tak stalo prostriedkom kultivovania rečového správania sa žiaka a jeho prípravy na diferencovaný proces verbálnej interakcie. Opäť sa tu vynárajú otázky: Ako zosúladiť prípravu detí na praktickú komunikáciu s formovaním poučeného jazykového vedomia (typológiu jazykového vedomia preberáme od J. Horeckého, 1991a)? Ako pri zdôrazňovaní činnostnej stránky vyučovania jazyka nezanedbať poznatkovú či kognitívnu oblasť?

Kognitívno-lingvistický prístup ku skúmaniu jazyka je pre súčasnú lingvodidaktiku veľkou výzvou. Paradigma vyučovania materinského jazyka, v ktorej sa rozvíjaním komunikačnej kompetencie žiaka súčasne usiluje o **rozvíjanie jeho kognitívnej kompetencie** (porov. Dolník, 2005), teda systému kognitívnych funkcií potrebných v procese mentálneho spracúvania informácií, vytvárania poznatkových schém a rozvíjania meta-kognitívnych stratégií, je v slovenskom edukačnom kontexte zatiaľ viac-menej tušená. V rámci riešenia výskumného projektu sa pokúšame o formulovanie základných východísk integrácie predmetového a kognitívneho kurikula (Liptáková – Klimovič, 2009).

Vymedzenie adekvátnej podoby didaktickej transformácie jazykovednej teórie úzko súvisí s definovaním didaktických princípov vyučovania. Didaktické princípy vyučovania materinského jazyka a literatúry chápeme ako hierarchizovaný systém (porov. Ligoš, 2005) v smere od kognitívneho modelu vyučovacieho predmetu cez didaktický systém až ku konkrétnemu edukačnému systému. Vychádzame teda z trojúroveňovej hierarchizácie odrážajúcej sled transformácií či fáz v procese predmetovodidaktickej komunikácie (Adamčíková – Tarábek, 2008) a z jednotlivých variantných foriem kurikula²: 1. **kognitívny model** vyučovacieho predmetu, t. j. model daného vedného odboru usporiadaný z hľadiska didaktickej komunikácie alebo tzv. konceptuálne kurikulum; 2. **didaktický systém**, t. j. obsahová a procesová stránka vyučovania daného predmetu, vstupy a výstupy predmetového kurikula, tzv. zamýšľané alebo projektové kurikulum; 3. **edukačný systém**, t. j. konkretizácia projektovaných kurikulárnych vstupov a výstupov v edukačných dokumentoch, v učebných materiáloch a vo vyučovacej praxi, tzv. implementované a dosiahnuté kurikulum (porov. Liptáková, 2009).

² Pojem kurikulum chápeme ako dynamiku vzťahu edukačných vstupov (edukačné ciele, obsah vyučovania) a výstupov (systém žiakovho hodnotenia) (podľa Kresila, 2009).

1. Na najvšeobecnejšej úrovni **kognitívneho modelu** vyučovacieho predmetu je nevyhnutné uvažovať o didaktických princípoch vychádzajúcich z vedných disciplín, ktoré sú teoretickou bázou budovania obsahu a procesu vyučovania slovenského jazyka v primárnej škole. Vo vzťahu k **obsahu** je to predovšetkým jazykoveda, ale aj celý komplex tzv. transdisciplín, ako psycholingvistika a kognitívna lingvistika, osobitne vývinová lingvistika, sociolingvistika, etnolingvistika, semiotika, pragmatika, teória textu atď. Vo vzťahu k edukačnému **procesu** je to komplex pedagogicko-psychologických disciplín a súvisiacich transdisciplín, najmä všeobecná didaktika, psychodidaktika, kognitívna psychológia, vývinová psychológia, školská psychológia, teória výchovy atď.

Z hľadiska konceptuálneho kurikula **jazykovednej oblasti** sa ako dôležité pre teóriu a prax vyučovania materinského jazyka v primárnej škole ukazujú dva základné okruhy princípov:

- a) princípy súvisiace so stavbou, vývinom a fungovaním jazyka (vychádzame zo spracovania jazykových princípov v Dolník et. al., 1999);
- b) princípy súvisiace s procesom rečovej ontogenézy (opierame sa najmä o výskumy detskej reči v prácach: Maršálová, 1982; Sternberg, 2002; Kesselová, 2001, 2003; Štúdie o detskej reči, 2008).

V nasledujúcom texte sa pokúsime o naznačenie hierarchizácie didaktických princípov od úrovne jazykovedného kognitívneho modelu cez úroveň didaktického systému až po úroveň edukačnej praxe na príklade **slovotvorného učiva**. Práve vyučovanie tvorenia slov je totiž bytostne späté so slovotvorným jazykovedným odkazom profesora Jána Horeckého.

a) V rámci všeobecných princípov stavby a fungovania slovenského jazyka (Dolník et al., 1999) je potrebné pri slovotvornom učive vychádzať najmä z **princípov implikácie a analógie** (Dolník, 1999, s. 15), podľa ktorých sa v slovenčine tvoria slová jednak na základe logicko-významovej súvislosti a jednak na základe formálno-významovej pravidelnosti. Napr. implikácia: *vykonať* – *výkon*, analógia: *úkon podľa výkon* (napriek nejestvujúcemu motivantu **ukonať*) alebo implikácia: *nieť* – *vynieť*, analógia: *vyložiť* podľa slovotvorného typu *vy-* + sloveso (napriek nejestvujúcemu motivantu **ložiť*). Bezprostredným konceptuálnym východiskom vyučovania tvorenia slov je v súčasnosti teória slovotvornej motivácie (Furdík, 1993), preto treba nevyhnutne brať do úvahy aj samotný **princíp slovotvornej motivácie** zovšeobecňujúci zákonitosti procesu, vzťahu a vlastnosti slovotvornej motivácie ako významovo-formálnej kauzálnej súvzťažnosti motivujúceho a motivovaného slova.

b) V rámci princípov súvisiacich s procesom rečovej ontogenézy treba, podľa nášho názoru, vychádzať z rešpektovania nasledujúcich **zákonitostí** tak **rečového**, ako aj **kognitívneho vývinu dieťaťa**:

- Rešpektovať štádium konkrétno-faktických operácií a dominantné kognitívne štruktúry v mladšom školskom veku, ako ubúdanie egocentrizmu, dynamizmus, grupovanie, decentrácia, seriácia, reverzibilita (podľa Piaget – Inhelder, 1997). Pre slovotvorné učivo je napríklad významnou oporou kognitívna schopnosť dieťaťa zoskupovať javy do skupín podľa spoločných definičných znakov (grupovanie), najmä pri chápaní pojmov slovotvorné hniezdo a slovotvorná kategória.

- Rešpektovať štádiálny a postupný priebeh rečového vývinu dieťaťa – postupnosť od všeobecnejších k špecifickejšým jazykovým schopnostiam, od konkrétosti k abstraktnosti v reči dieťaťa, od lexiky so širokým rozsahom významu k významovo špecifikovanej lexike, od opakovanosti výrazu k jeho variabilizácii, od tvorby základných pojmov k postupnému rozvíjaniu schopnosti paradigmatického asociovania s využitím vzťahov synonymie, antonymie, polysémie, inklúzie – exklúzie atď. (porov. Maršálová, 1982; Sternberg, 2002; Kesselová, 2003).
- Pri rozvíjaní slovotvornej stránky detskej reči sa treba opierať o intuitívne slovotvorné znalosti dieťaťa a o poznanie funkcií slovotvornej motivácie v detskej reči. Rovnako treba vziať do úvahy narastajúcu schopnosť žiaka primárnej školy porozumieť náповедnosti slovotvorného významu vo vzťahu k lexikálnemu významu slovotvorne motivovaného slova (Furdík, 1993, s. 31) pri plnení bežných, ale aj učebných pomenovacích a vyjadrovacích potrieb (Liptáková – Vužňáková, 2009).

2. Na úrovni **didaktického systému** (zamýšľané alebo projektované kurikulum) vyčleňujeme špecifické princípy súvisiace s komunikačno-poznávacím vyučovaním slovenského jazyka v primárnej škole, v ktorých sa premietajú vyššie uvedené princípy konceptuálneho kurikula. Nadväzujeme pritom najmä na české a slovenské lingvodidaktické výskumy (Zelinková, 1984; Čechová, 1998; Čechová – Styblík, 1998; Svobodová, 2000; Ligoš, 2005, 2009).

a) **Princíp komplexnosti** sa prejavuje uplatňovaním edukačnej integrácie na štyroch úrovniach:

aa) **kompetenčná úroveň** – komplexné rozvíjanie osobnosti žiaka integrovaním rozvíjania komunikačnej kompetencie žiaka v materinskom jazyku s rozvíjaním ostatných kľúčových kompetencií (osobitne s kompetenciou učiť sa, ako sa učiť, s komunikačnou kompetenciou v cudzom jazyku, kultúrnou kompetenciou, sociálnou kompetenciou atď.);

ab) **medzipredmetová a prierezová úroveň** – tematicko-poznatková integrácia s cieľom rešpektovať pre dieťa mladšieho školského veku prirodzené komplexné vnímanie reality;

ac) **medzizložková úroveň** – tematicko-poznatková integrácia jednotlivých zložiek predmetu materinský jazyk a literatúra – jazykového vyučovania, slohovej výchovy, čítania a literárnej výchovy. Touto integračnou úrovňou sa reflektuje komplexná povaha komunikačného procesu, integrita jednotlivých funkcií jazyka (od poznávacej, komunikačnej, národno- a kultúrnoreprezentatívnej až po estetickú), integrita rozvíjania recepcnej a produkčnej textovej kompetencie, ako aj komplexný a konkrétne-faktický charakter myslenia dieťaťa v mladšom školskom veku a prirodzené tendencie v jeho rečovej ontogenéze;

ad) **vnútrozložková úroveň** – tematicko-poznatková integrácia vyučovacích tém v rámci jazykovej, slohovej a literárnej zložky predmetu, ktorou sa odráža komplexnosť jazykovej a literárnej komunikácie.

b) **Princíp komunikačno-kognitívneho prístupu** – zameranie vyučovania na rozvíjanie komunikačnej a čitateľskej kompetencie žiaka a zároveň na rozvíjanie univerzálnych kognitívnych funkcií, resp. funkcií konštruovania poznatkov (podľa Jensen, 2003), ktoré sú predpokladom úspešnosti učenia sa žiaka, ale zároveň mu

umožňujú aj postupné osvojovanie si učebných stratégií (metakognitívne procesy). Aj pri slovtvornom učive je veľa možností na prepájanie a súčasné rozvíjanie jazykových, kognitívnych a metakognitívnych schopností dieťaťa.

- c) **Princíp orientácie na žiaka** – reflektovanie kognitívnych, nonkognitívnych a rečových predpokladov, ako aj potrieb dieťaťa mladšieho školského veku pri koncipovaní cieľov, obsahu, procesu a výstupov vyučovania. Ako sme už spomínali, v rámci slovtvorných vyučovacích tém sa treba opierať o poznanie všeobecných zákonitostí psychického a rečového vývinu dieťaťa, ale osobitne aj o poznanie slovtvorného vývinu dieťaťa a funkcií slovtvornej motivácie v detskej reči. Zároveň treba vyjsť v ústrety učebným potrebám žiaka primárnej školy a poznávanie slovtvornej motivácie využiť ako oporu pri učení sa vedeckých pojmov vo všetkých vyučovacích predmetoch.
- d) **Princíp aktuálnosti vedných poznatkov** zdôrazňuje nevyhnutnosť prepojenia teórie a praxe, teda jazykové, slohové a literárne učivo má v podobe primeranej didaktickej transformácie odrážať najnovšie jazykovedné a literárnovedné poznatky. Súčasný slovtvorný kurikulum by teda malo reflektovať aktuálnu slovtvornú teóriu. Jednotlivé didaktické princípy pôsobia v súčinnosti, teda slovtvorné učivo primárnej školy okrem reflektovania teórie slovtvornej motivácie je determinované komplexom ontogenetických predpokladov a učebných potrieb žiaka.

V učebniciach slovenského jazyka sa pri slovtvornom učive občas stretávame s nežiaducim javom porušovania princípu aktuálnosti slovtvorných poznatkov, keď sa miesto logiky formálno-významovej súvislosti motivačných dvojíc či miesto binaristického chápania slovtvorne motivovaného slova uplatňuje skôr morfematický prístup, ktorý sa v slovtvornej teórii i vo vyučovacej praxi uplatňoval v 60. rokoch minulého storočia (Betáková, 1979). Od 70. rokov 20. storočia sa však ako teoretické východisko vyučovania slovtvorby využíva binaristická koncepcia založená na dvojčlennosti slovtvornej formy i slovtvorného významu (Horecký, 1959, 1971). Binaristická koncepcia bola pre žiakov primárnej školy primeranejšia, pretože umožňovala postupné rozvíjanie analytického myslenia a opierala sa o prirodzenú slovtvornú schopnosť detí (porov. Betáková, 1979). Morfematický prístup zdôrazňujúci formálnu stránku slovtvorného vzťahu totiž vyžaduje vyššiu úroveň analyticko-syntetického a abstraktného myslenia dieťaťa mladšieho školského veku, u ktorého ešte prevažuje konkrétne-faktické myslenie. Okrem toho, binaristická koncepcia znížila interferenciu slabičnej štruktúry slova na slovtvornú štruktúru.

Teória slovtvornej motivácie (Furdík, 1993, 2004) ešte vo väčšej miere ako binaristická slovtvorná koncepcia zdôrazňuje prioritu významového vzťahu medzi motivantom a motivátom, a preto ju považujeme za adekvátne teoretické východisko rozvíjania slovtvornej kompetencie dieťaťa mladšieho školského veku. Podľa V. Betákovskej (1979, s. 27) východiskom efektívneho vyučovania slovtvorby môže byť iba jedna slovtvorná koncepcia, pretože napríklad prelínanie sa morfematického a slovtvorného prístupu k slovtvornému rozboru v 60. rokoch 20. st. sa ukázalo ako bariéra adekvátneho a presného porozumenia učiva žiakmi.

- e) **Princíp rozvíjania jazykovo-komunikačnej a literárnej kultúry žiaka** – podstatou tohto princípu je kultivovanie rečového správania sa žiaka v zmysle uplat-

ňovania systému pragmatických princípov, ktoré sa týkajú tak vzťahu komunikantov, ako aj zákonitostí výstavby textu (porov. Slančová, 1994). Rozvíjanie jazyko-vo-komunikačnej kultúry spolu s formovaním kultúrneho recipienta umeleckého diela súvisia s celkovým kultivovaním osobnosti žiaka. Slovtvorné učivo môže napríklad výrazne prispieť k formovaniu vnímaťého recipienta literárnych textov prostredníctvom interpretácie estetickej funkcie slovtvorne motivovaného slova. Poznávanie procesu tvorenia nových slov ako prostriedku úspornosti, presnosti a účelnosti vyjadrenia je takisto významným predpokladom efektívnej kultivovanej komunikácie žiaka a jeho metajazykových postojov.

- f) **Princíp jednoty poznávania a zážitkovosti** vo vyučovaní materinského jazyka a literatúry vyplýva z medzizložkovo uplatňovanej integrity osvojovania si jednotlivých funkcií jazyka. Na jednej strane ide o racionálne uvedomovanie si komplexu sociálnych, kultúrnych, komunikačných, žánrových, jazykových (osobitne aj slovtvorných) noriem, na druhej strane o vnímanie esteticko-emocionálnej podstaty recepcie umeleckého textu v podobe jeho interpretačnej tvorivej reflexie. Okrem toho sa princíp jednoty poznávania a zážitkovosti uplatňuje v procesovej stránke všetkých zložiek vyučovacieho predmetu v dôsledku uplatňovania konštruktivistického prístupu k aktívnemu budovaniu vedomostného a skúsenostného komplexu žiaka, teda podporovaním pozitívneho sebahodnotenia a s tým spojených pozitívnych emócií pri uvedomovaní si nadobudnutej schopnosti. V súvislosti s rozširovaním hraníc verbálnej, a tak aj sociálnej interakcie dieťaťa a sú nemenej podstatné pozitívne emócie súvisiace s upevňovaním jeho jazykového sebavedomia (pojem jazykové sebavedomie podľa Dolník, 2003).

3. Na úrovni **edukačného systému** sa premietajú všetky uvedené všeobecné a špecifické princípy v podobe edukačnej konkretizácie podstatných teoretických a empirických zákonitostí: napr. princíp systematickosti, princíp postupnosti, princíp uvedomeného a aktívneho poznávania jazykových prostriedkov, princíp orientácie na činnosť, princíp primeranosti, princíp názornosti, princíp motivácie a stimulácie atď.

V rámci slovtvorného učiva musíme vyčleniť aj **špecifické slovtvorné edukačné princípy**, ktoré takisto konkretizujú vyššie vyčlenené princípy z úrovne konceptuálneho alebo projektovaného kurikula. Napríklad z rešpektovania aktuálnej slovtvornej teórie, z rešpektovania zákonitostí kognitívneho a rečového vývinu dieťaťa a z didaktického princípu orientácie na dieťa vyplývajú tieto konkrétne zásady pre vyučovanie slovtvorby v primárnej škole:

- a) uplatnenie priority významového vzťahu pred formálnym vzťahom motivujúceho a motivovaného slova (napr. najprv porovnáваме, čo znamenajú slovesá *prisyptať*, *presypať*, *nasyptať*, *obsypať*, až neskôr analyzujeme slovtvornú formu na slovtvorný základ a slovtvornú predponu);
- b) motiváty vzniknuté zložitejšími či abstraktnejšími slovtvornými postupmi sa interpretujú iba na základe významovej súvislosti motivujúceho a motivovaného slova (transflexia, kombinované odvodzovanie, kombinované odvodzovanie a skladanie, napr. *odpoveď je to, keď odpovedáme; horenie je to, keď niečo horí; prízemný je taký, ktorý rastie pri zemi; podhradie je to, čo je pod hradom; sladkovodné zviera je také, ktoré žije v sladkej vode; mäsožravec je to zviera, ktoré sa živí mäsom*);

- c) pri poznávaní slovotvornej formy sa využívajú tzv. čisté či priehľadné motiváty, teda vyhýba sa napríklad prípadom s hláskovými alternáciami (*vrch – vrš-ok, pes – ps-isko, ňufák – ňufáč-ik*) alebo prípadom s viazaným slovotvorným základom (*naložiť, premokať, dobehnúť*). Dané motivačné dvojice sa interpretujú iba na základe významového vzťahu.

Napríklad hierarchizácia didaktických princípov pri **slovotvornom učive zameranom na predponové odvodzovanie slovies** môže vyzerať takto:

Na úrovni **kognitívneho modelu** vychádzame z daného štádia kognitívneho vývinu dieťaťa a z toho, že kognitívna štruktúra grupovania mu umožňuje chápať významovú, ale aj formálnu súvislosť medzi motivujúcim slovesom a ním motivovanou slovotvornou paradigmou predponových slovies (napr. *hodiť – vyhodiť, prehodiť, odhodiť, nahodiť, prihodiť*). Poznávanie významovo-formálneho slovotvorného vzťahu sa opiera o jazykový princíp implikácie, teda o spôsob tvorenia slov na základe logicko-významovej súvislosti ($A \rightarrow B \rightarrow C \dots$ – písať \rightarrow podpísať \rightarrow podpis \dots).

Na úrovni **didaktického systému** sa potom vedecky aktuálne poznávanie slovotvorného procesu kombinuje s využívaním špecifikovanej slovnej zásoby napríklad pri produkovani dynamického opisu pracovného postupu (komplexnosť na úrovni medzizložkovej a medzipredmetovej), ďalej s rozvíjaním kognitívnych procesov, ako komparatívne, inferenčné, analyticko-syntetické myslenie, ako aj so zážitkovosťou pri zdôrazňovaní pozitívneho sebavedomia z rozvíjanej slovotvornej kompetencie.

Na úrovni **edukačného systému** sa konkrétne-faktické myslenie dieťaťa mladšieho školského veku a princíp orientácie na žiaka odráža v uplatňovaní priority slovotvorného významu pred slovotvornou formou, vo využívaní priezračnej slovotvornej formy, v uplatňovaní princípov motivácie, názornosti, aktívneho prístupu žiaka k rozvíjaniu svojej slovotvornej kompetencie atď.

Čo z našej analýzy vyplýva? Ako naznačené vzťahy medzi teoretickými a empirickými zákonitosťami rozvíjania reči dieťaťa mladšieho školského veku súvisia s paradigmami poznávania, opisu a vysvetľovania jazyka, ktoré sme pripomenuli v úvode článku? Čo teda z výsledkov vedeckého skúmania má slúžiť ako **konceptuálne východisko vyučovania jazyka**?

Zdôrazňovaním interakcie hierarchizovaných didaktických princípov sme sa snažili ukázať, že v **kognitívno-komunikačnej koncepcii** vyučovania materinského jazyka v primárnej škole sú potrebným konceptuálnym východiskom **viaceré jazykovedné paradigmy**. Vzhľadom na rešpektovanie zákonitostí kognitívneho a rečového vývinu dieťaťa mladšieho školského veku by mal v rámci kognitívneho modelu vyučovacieho predmetu dominovať komunikačno-pragmatický pohľad na jazyk a jeho fungovanie. V tomto vývinovom období dieťa potrebuje predovšetkým intenzívne rozvíjanie svojich verbálnych nástrojov a komunikačných zručností opreté o uvedomovanie si princípov a zásad efektívnej verbálnej komunikácie, ktoré mu pomôžu rozširovať hranice verbálnej i širšej sociálnej interakcie a ktoré sú preň zároveň nevyhnutné v procese učenia sa.

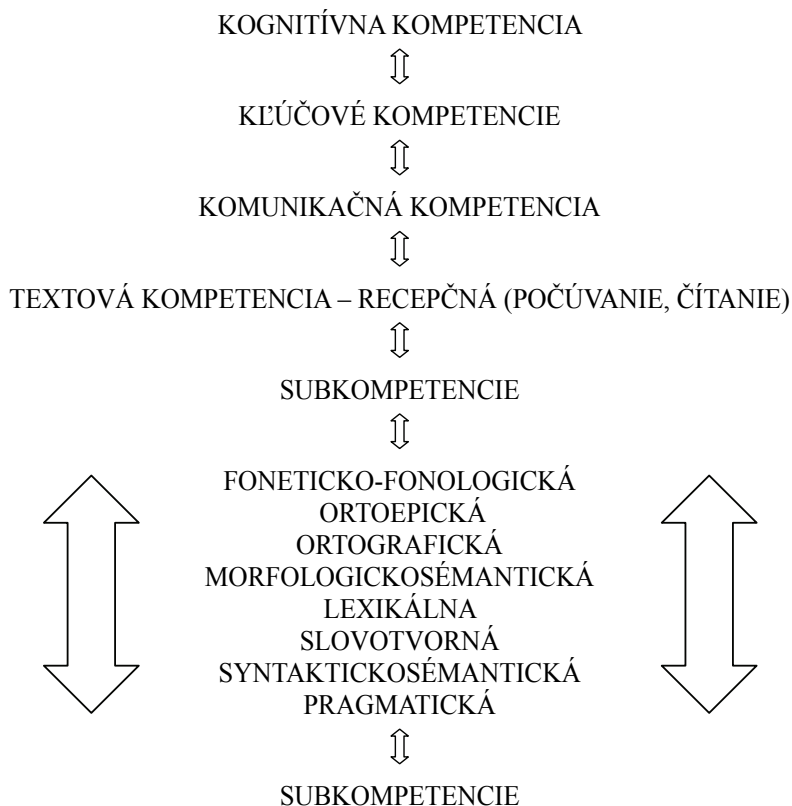
Zároveň však formujúce sa hodnotiace myslenie žiaka primárnej školy mu umožňuje aj rozvíjanie metajazykového uvažovania, poznávanie základných princípov a pravidiel stavby a fungovania jazyka, ktoré sú predpokladom postupnej premeny jazykového vedomia zo spontánneho na poučené (Horecký, 1991a).

V chápaní komunikačnej kompetencie ako súčasti kognitívnej kompetencie človeka sa zdôrazňuje súvzťažnosť jazykových a kognitívnych štruktúr. V tomto zmysle považujeme za prirodzené a zároveň nevyhnutné pri rečovom rozvíjaní dieťaťa aj uplatňovanie výsledkov kognitívno-lingvistického poznávania jazyka. Transdisciplinárny charakter tohto prístupu umožňuje nielen projektovanie rozvíjania reči na základe uvedomenia si kognitívnej povahy štruktúr organizujúcich subjektívny slovník dieťaťa a spôsob jeho jazykovej interpretácie sveta (porov. Maršalová, 1982; Liptáková – Vužňáková, 2009), ale zároveň je východiskom rozvíjania univerzálnych kognitívnych funkcií, ktoré sú pre dieťa nevyhnutné v procese úspešného vytvárania mentálnych reprezentácií reality v bežnom, ale najmä v učebnom kontexte.

Za možné teoretické východisko vyučovania slovenského jazyka v primárnej škole považujeme napríklad aj korpusovú lingvistiku, pravda v primeranej didaktickej transformácii a s oporou o súčasné rozvíjanie informačno-komunikačnej kompetencie žiaka.

Nasledujúca schéma predstavuje naše chápanie rozvíjania komunikačnej kompetencie žiaka primárnej školy, ktoré vychádza z uvedených jazykovedných koncepcií.

Schéma č. 1: Úrovne kompetencií rozvíjaných v rámci materinského jazyka v primárnej škole

TEXTOVÁ KOMPETENCIA – PRODUKČNÁ (HOVORENIE, PÍSANIE)

KOMUNIKAČNÁ KOMPETENCIA

KLÚČOVÉ KOMPETENCIE

KOGNITÍVNA KOMPETENCIA

V závere príspevku sa vrátime k významu jazykovedného odkazu profesora Jána Horeckého pre lingvodidaktiku a pre kognitívny model vyučovania slovenského jazyka. Prv, ako vyzdvihneme teoretický odkaz profesora Horeckého, pripomenieme aj jeho zásluhu na tvorbe konkrétnych učebných materiálov slovenského jazyka (Ihnátková – Bajzíkova – Horecký, 2001). Okrem spomínanej kľúčovej úlohy slovotvornej teórie Jána Horeckého pre teóriu a prax vyučovania tvorenia slov nezastupiteľným spôsobom fungujú ako konceptuálne východisko vyučovania slovenského jazyka aj ďalšie Horeckého teórie. Pri vysvetľovaní a stimulovaní rečového vývinu dieťaťa je významnou oporou teória vývinu jazykového vedomia (Horecký, 1991a). Pri rozvíjaní detskej textotvorby so zameraním na vyjadrovanie diferencovaných komunikačných zámerov sa lingvodidaktika konceptuálne opiera o Horeckého teóriu výpovedných aktov (Horecký, 1991b).

Horeckého chápanie komunikačnej kompetencie ako interiorizovaného a socializovaného systému verbálneho správania s jeho troma podsystémami – konceptualizačným, jazykovým a interakčným (Horecký, 1990, 2001) – predstavuje podľa nás najadekvátnejšie teoretické východisko budovania predmetového kurikula slovenského jazyka v primárnej škole, ale aj na vyšších stupňoch jazykového vzdelávania. Takto chápaný systém verbálneho správania, ktorý je spolu s axiologickou zložkou súčasťou jazykového vedomia, odráža totiž prirodzený proces kognitívneho spracovávanía reality prostredníctvom jazyka, a to v záujme úspešnej sociálnej interakcie. A práve v stimulovaní a usmerňovaní verbálneho správania sa dieťaťa ako kognitívneho, jazykového, interakčného i axiologického procesu vidíme zmysel vyučovania materinského jazyka (nielen) v primárnej škole.

LITERATÚRA

ADAMČÍKOVÁ, Veronika – TARÁBEK, Pavol: Didaktická komunikácia v predmetových didaktikách. In: Slovo o slove. 14. Ed. E. Sičáková – K. Vužňáková – R. Rusňák. Prešov: Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity 2008, s. 136 – 149.

BETÁKOVÁ, Valéria: O vyučovaní tvorenia slov. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 148 s.

ČECHOVÁ, Marie: Komunikační a slohová výchova. Praha: ISV nakladatelství 1998. 226 s.

ČECHOVÁ, Marie – STYBLÍK, Vlastimil: Čeština a její vyučování. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, a. s., 1998. 264 s.

DOLNÍK, Juraj: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. In: J. Dolník et al.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999, s. 7 – 20.

DOLNÍK, Juraj et al.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999. 166 s.

DOLNÍK, Juraj: Jazykové sebavedomie. In: Slovenská reč, 2003, roč. 68, č. 5, s. 257 – 270.

DOLNÍK, Juraj: Jazykový systém ako kognitívna realita. In: Jazyk a kognícia. Ed. J. Rybár – V. Kvasnička – I. Farkaš. Bratislava: Kalligram 2005, s. 39 – 82.

FURDÍK, Juraj: Slovtovorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtvorba. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HORECKÝ, Ján: Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 217 s.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 253 s.

HORECKÝ, Ján: Základné pojmy jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Red. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 141 – 146.

HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991(a), roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.

HORECKÝ, Ján: Výpovedné akty v súčasnej slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 20. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1991(b), s. 103 – 113.

HORECKÝ, Ján: Systém verbálneho správania. In: Človek a jeho jazyk. 2. Jazyk ako pamäť kultúry. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2001, s. 25 – 34.

IHNÁTKOVÁ, Natália – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – HORECKÝ, Ján: Slovenský jazyk pre 3. – 4. ročník stredných škôl. 7. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 2001. 143 s.

JENSEN, Mogens R.: Mediating knowledge construction: Towards a dynamic model of assessment and learning. Part I: Philosophy and theory. Educational and Child Psychology, Vo. 20, No. 2, 2003, s. 100 – 117.

KESSELOVÁ, Jana: Lingvistické štúdie o dialógu detí. Prešov: Náuka 2001. 136 s.

KESSELOVÁ, Jana: Morfológia v komunikácii detí. Prešov: Vydavateľstvo Anna Nagyová 2003. 149 s.

KRESILA, Juraj: Vývoj a tvorba kurikula výtvarnej výchovy v anglickom a slovenskom edukačnom kontexte. [Dizertačná práca.] Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity 2009.

LIGOŠ, Milan: Princípy v teórii a praxi vyučovania slovenského jazyka. In: Slovo o slove. 11. Ed. Ľ. Sičáková – Ľ. Liptáková. Prešov: Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity 2005, s. 84 – 90.

LIGOŠ, Milan: Jazykoveda a vyučovanie slovenčiny. In: Aspekty literárnovedné a jazykovedné II. Ed. V. Kováčová – D. Baláková – J. Šindelářová. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2009, s. 190 – 213.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Princípy vo vyučovaní materinského jazyka v primárnej škole. In: Odborová didaktika v príprave a v ďalšom vzdelávaní učiteľa materinského jazyka a literatúry. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2010, s. 276 – 287.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila – KLIMOVIČ, Martin: Výzvy kognitívnej edukácie pre vyučovanie materinského jazyka v primárnej škole. In: Slovo o slove. 15. Ed. Ľ. Liptáková – K. Vužňáková – R. Rusňák. Prešov: Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity 2009, s. 187 – 198.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Dieťa a slovtvorba. Prešov: Prešovská univerzita, Pedagogická fakulta 2009. 203 s.

MARŠÁLOVÁ, Libuša: Psycholingvistická analýza vývinu lexiky. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 207 s.

PIAGET, Jean – INHELDER, Barbel: Psychologie dítěte. Praha: Portál 1997. 143 s.

SLANČOVÁ, Daniela: Praktická štylistika. Prešov: SLOVACONTACT 1994, s. 63 – 110.

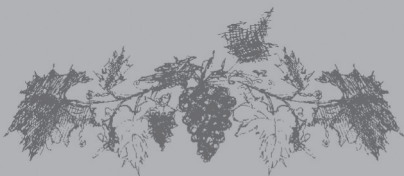
STERNBERG, Robert. J.: Kognitivní psychologie. Praha: Portál 2002, s. 317 – 383.

Štúdie o detskej reči. Ed. D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2008. 355 s.

SVOBODOVÁ, Jana: Jazyková špecifika školskej komunikácie a výuka materštiny. Spisy Ostravskej univerzity. 133. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravskej univerzity 2000. 168 s.

ZELINKOVÁ, Kristína: Slohová zložka. In: Teória vyučovania slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984, s. 138 – 144.

KONTRASTÍVNY VÝSKUM

Udomácnení hostia? Nahliadnutie do prítomnosti anglicizmov a dynamiky ich vplyvu na jazykové roviny súčasnej slovenčiny

ADA BÖHMEROVÁ

Katedra anglistiky a amerikanistiky, Filozofická fakulta
Univerzita Komenského, Bratislava

DOMESTICATED GUESTS?

SOME CONSIDERATIONS CONCERNING THE PRESENCE OF ANGLICISMS AND THE DYNAMISM OF THEIR INFLUENCE UPON THE LINGUISTIC LAYERS OF CONTEMPORARY SLOVAK

Key words: borrowings, Anglicisms, dynamism, internationalization, linguistic layers, interlinguistics

The paper deals with some questions related to the influence of Anglicisms upon Slovak. Although the most prominent consequence of the contemporary intensive penetration and borrowing of Anglicisms into the numerous receiving languages is represented by the extension and internationalization of their lexis, the contact situation also creates conditions for the reaction of the particular subsystems of the host language. Within borrowing the decisive role is undoubtedly played by the receiving language; however, in this paper we raise the question to what extent and in what way interlinguistics, i.e. also the thorough knowledge of the source language of these borrowings, is of importance in this context for revealing the presence and dynamism of their influence upon the linguistic layers of contemporary Slovak. We devote our attention above all to the phenomena with regard to which the domestication of Anglicisms has caused or has the tendency to cause considerable systemic changes, although initially from the point of view of the receiving language they are not perceived in that way, or they are even not ascribed to the influence of English.

Motto:

***„Aj pri otázke, čo je jazyk, aj pri otázke, aký má byť jazyk,
treba nastoľovať problém, prečo je to tak, ako je,
i prečo to má byť tak, ako chceme.“***

Ján Horecký: Kultivovanie slovenčiny.
Princípy a kritériá, 2001, s. 11

1. Úvod

Témou nášho príspevku je skúmanie a interpretácia niektorých javov súvisiacich s prítomnosťou anglicizmov v súčasnej slovenčine a s dynamikou ich vplyvu na jej jazykové roviny. Cieľom je pokúsiť sa poukázať aj v tomto kontexte na skutočnosť,

že hoci pre prenikanie cudzích slov je rozhodujúci prijímajúci jazyk, istú úlohu zohráva aj systémovosť jazyka, z ktorého sa prevzatia preberajú, a teda znalosť tejto systémovosti, ktorá umožňuje vnímať medzijazykové zákonitosti a tendencie a sledovať a vyhodnocovať procesy preberania, ako aj vplyv prevzatí na jazykové roviny prijímajúceho jazyka. Opierame sa pritom tiež o Horeckého postulovanie systémového prístupu, t. j. o požiadavku „uplatňovať taký spôsob myslenia, riešenia problému i argumentácie, pri ktorom sa jazyk chápe komplexne vo svojich vonkajších i vnútorných súvislostiach“ (Horecký, 2001, s. 23).

Hoci náš pohľad na zvolenú tému je anglistický, prostredníctvom sledovania medzijazykových súvislostí je zameraný na slovenčinu ako materinský jazyk a na jej receptívnosť, schopnosť absorbovať a modifikovať tie jazykové javy, ktoré si nachádzajú svoje komunikačné uplatnenie a oprávnenie, ale aj dynamicky reagovať na meniacu sa jazykovú situáciu. Zameriavame sa na niektoré aspekty samotných procesov preberania a na to, čo sa nám javí ako systémové dôsledky preberania anglicizmov do slovenčiny. Kladieme si otázku, do akej miery a v akej podobe je alebo môže byť užitočná a dôležitá interlingvistika, teda aj dôverná znalosť angličtiny ako zdroja prevzatí, na odhalenie prítomnosti a dynamiky ich vplyvu na jazykové roviny súčasnej slovenčiny. K problematike pristupujeme reflexívne, s cieľom stransparentniť medzijazykovú situáciu.

Anglicizmy ako hosťujúce či udomácnené lexikálne jednotky sú v slovenčine prítomné už viac než pol storočia a v súčasnosti tvoria jednu z najdynamickejších črt rozvoja slovenskej lexiky, jej inovácie a internacionalizácie, pričom mnohé prichádzajú už ako internacionalizmy, resp. anglikanizované, ale najmä amerikanizované internacionalizmy, odhliadnuc od ich pôvodu. Všadeprítomnosť angličtiny vytvára podmienky na intenzívne prenikanie anglicizmov aj do slovenčiny, podobne ako je to v prípade iných jazykov. Je pravda, že v slovenčine niektoré takto prevzaté slová takrečeno „urobili kariéru“ a viacerí lingvisti hovoria o ich enormnom náraste, nadužívaní, ba priam ohrození slovenčiny. Keďže však prevzatia považujeme za prirodzený dôsledok koexistencie jazykových spoločentiev a súčasť ich vývoja, jednoznačne sa prikláňame k názoru, že cudzí výraz „je funkčný, potrebný, vhodný, keď sa môže integrovať do výrazovej štruktúry materinského jazyka, v ktorej niet ani potenciálneho plnohodnotného ekvivalentu, a teda neoslabuje jazykové sebedomie a nenahľadáva vedomie národnej identity“ (Dolník, 1999, s. 76). Či už ide o skutočné anglicizmy alebo o internacionalizmy prevzaté cez angličtinu, zrejme aj pre ne do veľkej miery platí konštatovanie, že „vzťah k internacionalizmom je na Slovensku kladný, ba súhlasný, čo má podľa všetkého vplyv na vývoj jazykovej situácie u nás“, pričom „slovenčina má nízku mieru puristickosti, je relatívne otvorená prijímaniu internacionalizmov v celých svojich dejinách i v súčasnosti“ (Ondrejovič, 1999, s. 85).

Lexikálnym prevzatiam z angličtiny, resp. prevzatiam cez angličtinu sa u nás z rozličných hľadísk venovali viaceré práce, v nedávnej minulosti napr. M. Šimková (1999), Z. Katreniaková (2002), A. Štulajterová (2002), M. Ološtiak (2006), P. Jesenská (2007).

Z výskumu, ktorý sa zaoberá širšou škálou jazykových rovín, predstavíme niektoré čiastkové úvahy o vzťahu graficko-fonetickej roviny preberaného anglicizmu k jeho transfonemizácii a úvahy o prejavocho prenikania procesu slovotvorby, ktorý bol v slovenčine donedávna neznámy.

Analyzovaný jazykový materiál bol zhromažďovaný empiricky, keďže rôznorodosť skúmaných javov a ich špecifický a zároveň aj medzijazykový charakter neumožňoval využitie korpusu, resp. korpusov na získanie relevantných súborov.

Z motta tohto príspevku citovaného z práce profesora J. Horeckého sa budeme venovať najmä otázke „prečo je to tak, ako je“, pričom otázku „prečo to má byť tak, ako chceme“ nechávame otvorenú, hoci naša analýza isté možnosti odpovede na ňu naznačuje.

Náš prístup je pritom v súlade s konštatovaním J. Wachtarczykovej, že „jeden z možných alternatívnych prístupov k problému uchopenia a rozpoznávania dynamických procesov v jazyku ponúka synergetika ako teória vzniku nových štruktúr a kvalít v rozličných typoch komplexných systémov, teda takých, ktoré sú zložené z podsystémov rozličnej podstaty a ktoré spolu interagujú ...“ (Wachtarczyková, 1999, s. 150). Synergetický prístup v našom prípade predstavuje medzijazykové sledovanie vybraných oblastí interakcie smerujúcej od angličtiny k slovenčine, so zohľadnením situácie v podsystémoch oboch jazykov v záujme identifikácie a analýzy dynamických procesov či ich dôsledkov a potencialít v slovenčine. Je však nesporné, že, ako to uvádza J. Wachtarczyková, kým „aktuálne zmeny ... realizuje väčšina členov jazykového spoločenstva veľmi spontánne a intenzívne“, pre lingvistu je ich „také ťažké zachytiť“ (ibid., s. 152). Podstatnú úlohu pritom nesporne zohráva komplexné a objektívne poznanie stavu jazykového systému a vyhodnotenie interagujúcich zložiek (porov. ibid., 154). Domnievame sa, že do istej miery až na základe zohľadnenia aj takéhoto prístupu potom možno uvažovať o kultivovaní jazyka prostredníctvom regulačných zásahov, ktoré samotné však nie sú cieľom nášho príspevku.

2. Niektoré otázky graficko-fonetickej podoby preberaného anglického slova vo vzťahu k jeho transfonemizácii

2.1. Keďže slovenčina a angličtina sa vyznačujú principiálne odlišným vzťahom grafickej a zvukovej roviny, ako aj odlišnými fonetickými a fonologickými systémami, adaptácia anglických prevzatí do slovenčiny, najmä však ich transfonemizácia, predstavuje veľmi zložitú a v mnohom aj problematickú jazykovú oblasť, ktorá diachrónne i synchrónne svedčí o rozličných užívateľských tendenciách a kodifikačných prístupoch.

Vzhľadom na skutočnosť, že anglický pravopis sa v priebehu svojho vývoja zmenil z fonologického na konvenčný (do veľkej miery aj v dôsledku toho, že jeho staroanglická podoba nereagujúca na početné výslovnostné zmeny sa kombinovala s neskoršie prijatými francúzskymi grafickými tradíciami), je vzťah grafickej podoby anglických slov a ich výslovnosti veľmi rozdielny (porov. Horecký, 1989, s. 275) a neprediktabilný. Zo širokej škály tejto mimoriadne zložitej, rozsiahlej, ale aj dynamickej sféry sú do výskumu zahrnuté napr. nasledujúce parciálne otázky:

- zachovávanie kvantity anglických vokálov (*computer* [kompjúter], *teenager* [túnejdžer], *Hollywood* [holiwud], *Newport* [ňúport]);
- zachovávanie dvojhlásky [ei], resp. jej transfonemizácia na [ej] (*paperback* [pejperbek]);
- relevantnosť identifikácie zdroja prevzatia pre transfonemizáciu (*manažér*).

2.2. Z uvedených javov sa podrobnejšie pristavíme pri transfonemizácii anglickej dvojhĺasky [eɪ]. Na analýze jej transfonemizácie by sme chceli exemplifikovať náš metodologický prístup a prípadné možnosti jeho využitia.

V slovenčine kodifikované transfonemizácie anglického [eɪ] sú znázornené v nasledujúcich dvoch tabuľkách (použitie skratky slovníkov sú uvedené pri príslušných lexikografických položkách v bibliografii).

Tabuľka 1. Anglická dvojhĺaska [eɪ] transfonemizovaná (aj) na slovenský vokál [e]

anglické písmo	anglická výslovnosť	KSSJ písmo	KSSJ 3 výslovnosť	VSCS písmo	VSCS výslovnosť
<i>catering</i>	[ˈkɛtərɪŋ]	---	---	<i>catering</i> → <i>ketering</i>	[ket-]
<i>grape(fruit)</i>	[ˈɡreɪpfru:t]	<i>grapefruit</i> , hovor. <i>gɹep</i>	[ɡreɪpfrút], [ɡɹep]	<i>grapefruit</i> , hovor. <i>gɹep</i>	[ɡɹepfrut], [ɡɹep]
<i>teenager</i>	[ˈti:neɪdʒə]	<i>teenager</i>	[tinejdžer, tinedžer]	<i>teenager</i> → <i>tinedžer</i>	[tinedžer]

Ako vidno z tabuľky, vo viacerých anglicizmoch sa ako výlučná alebo variantná lexikografická kodifikácia anglického [eɪ] uvádza v slovenčine transfonemizácia na vokál [e], napr. anglické *catering* [ˈkɛtərɪŋ] je transfonemizované ako [ket-] a nie [keit-] s následnou transgrafemizáciou *ketering*, anglické *grapefruit* [ˈɡreɪpfru:t] ako [ɡɹepfrut], hoci v KSSJ 3 sa uvádza aj variant [ɡreɪpfrút], pričom hovorová písaná aj výslovnosť podoba je *gɹep*, a ďalej anglické *teenager* [ˈti:neɪdʒə] je v KSSJ 3 ako [tinejdžer, tinedžer] a vo VSCS ako [tinedžer]. V KSSJ je síce uvedený aj variant s [ej], tam však obe transfonemizácie uvádzajú prvý vokál skrátenej na [i], teda [tinedžer] (porov. Böhmerová, 2006a).

Naopak, inde, ako je to prezentované v 2. tabuľke (porov. nižšie), bola dvojhĺaska [eɪ] pri transfonemizácii „zachovaná“ ako [ej], napr. *rating* [reɪtɪŋ] (hoci VSCS zrejme pripúšťa aj výslovnosť podľa anglickej grafickej podoby), čo je tiež prípad ďalších kodifikácií prevzatí, napr. *paperback*, *playboy*, *steeplechase* (lexikálne údaje aj Šimková, 1999, s. 130), ktoré sú už aj transgrafemizované, podobne ako *mejkap*, *sejf*, *skrejper* (predtým však v KSSJ 1 aj 2 bolo anglické *scraper* [ˈskreɪpə] transfonemizované ako [skraper]). Analogicky transgrafemizované sú napr. aj *sprej*, *displej* či *tajbrejk*.

Tabuľka 2. Anglická dvojhĺaska [eɪ] transfonemizovaná ako [ej]

anglické písmo	anglická výslovnosť	KSSJ písmo	KSSJ 3 výslovnosť	VSCS písmo	VSCS výslovnosť
<i>rating</i>	[ˈreɪtɪŋ]	<i>rating</i>	[rejt-]	<i>rating</i>	[i rej-]
<i>paperback</i>	[ˈpeɪpəˈbæk]	<i>paperback</i>	[pejperbek]	<i>paperback</i>	[pejperbek]
<i>playboy</i>	[ˈpleɪbɔɪ]	<i>playboy</i> → <i>plejboj</i>	---	<i>playboy</i> → <i>plejboj</i>	[plejboj]

anglické písmo	anglická výslovnosť	KSSJ písmo	KSSJ 3 výslovnosť	VSCS písmo	VSCS výslovnosť
<i>scrapper</i>	[ˈskreɪpə]	<i>scrapper</i> → <i>skrejper</i>	---	<i>scrapper</i> → <i>skrejper</i>	---
<i>display</i>	[ˈdispleɪ]	<i>displej</i>	---	<i>displej</i> i <i>display</i>	[ˈdisplej]

Nejednotnosť transfonemizácie anglického [eɪ] nás podnietila k nasledujúcim úvahám o jej jazykových i medzijazykových systémových vzťahoch, možných dôvodoch aj implikáciách.

V prípade ranejších prevzatí typickou kontaktnou situáciou bola písomná komunikácia, takže východiskom pre prevzatia bola zväčša grafická podoba, ktorá sa zároveň stala výslovnosťou, napr. *radar* (tu a v podobných prípadoch rozhodujúcu úlohu mohol zohrať aj sprostredkujúci jazyk, napr. nemčina), teda anglická výslovnosť nebola smerodajná. Keďže vďaka intenzívnym kontaktom a znalosti angličtiny v súčasnosti v slovenčine často prevláda tendencia vychádzať pri transfonemizácii z anglickej výslovnosti a keďže v slovenčine pravdepodobne niet dôvodov na nerešpektovanie dvojhĺsky [ei], a teda na zredukovanie jej transfonemizácie na vokál [e], ako systémová sa nám javí transfonemizácia tejto dvojhĺsky ako [ej]. Takúto argumentáciu považujeme za nálezitú najmä pre novoprijímané anglicizmy a s výnimkou už etablovaných dávnejších prevzatí jej uplatnenie pravdepodobne nie je vylúčené ani v iných prípadoch.

Keďže nám nie sú známe dôvody kodifikácie transfonemizácie zredukovanej na [e] (okrem prípadov, keď transfonemizácia vychádza z písanej podoby anglicizmu) a keďže v slovenčine výslovnosť [ei], resp. [ej] nespôsobuje artikulačné problémy (*smejko*, *nádej*, *usmej sa*), môžeme sa iba pokúsiť hľadať hypotetické súvislosti či dôvody zredukovanej transfonemizácie. Ako možné východisko takýchto úvah sme si zvolili dávnejšie prevzaté slovo *tréning* označené vo VSCS aj v SCS ako prevzaté z angličtiny (v KSSJ bez označenia), čo by bolo v súlade s tým, že aj početné iné výrazy z oblasti športu, teraz už internacionalizmy, prišli k nám z angličtiny.

Usudzujeme, že pri transfonemizáciách anglického [ej/eɪ] na podľa nás medzijazykovo nepríslušné slovenské [e] by bolo možné hľadať istú súvislosť s dezinterpretáciou pôvodu a transfonemizácie dávnejšie prevzatých slov, ako je napr. aj uvedené slovo *tréning*. Fonetická podoba takého slova mohla potom slúžiť ako východisko argumentácie, že anglické [eɪ] sa v slovenčine transfonemizuje ako [e] (ako to uvádzajú napr. Katreniaková, 2002, s. 22, 25; Štulajterová, 2002, s. 91). Takáto dezinterpretácia napr. pri slove *tréning*, vychádzajúca z predpokladu, že bolo prevzaté z angličtiny, by však nenáležitou zjednodušovala príslušné medzijazykové vzťahy a ich dôsledky na jeho lexikalizáciu.

Základ tohto slova je totiž románsky a angličtina ho prevzala z francúzštiny. Francúzske sloveso *trainer* primárne znamená *tahať*, *vliecť*. Z neho vo francúzštine i v angličtine vzniklo aj substantívum *train*, t. j. *vlak*. Pôvodný slovesný základ sa vo francúzštine neskôr stal slovotvornou bázou pre prefixálne derivatívum *entraîner*, ktoré nadobudlo tiež význam *cvičiť*, *trénovať*, a následne bolo utvorené aj činiteľské sufixálne substantívne derivatívum *entraîneur* s významom *tréner*. Práve francúzška výslovnosť

sledu grafém *ai* ako [e] prenikla do slovenčiny, pričom nie je vylúčené, že aj pod sprostredkujúcim vplyvom iného jazyka (napr. nemčiny).

Naopak do angličtiny sa francúzska fonéma [e] a [e:] celkom pravidelne transfonemizuje ako [eɪ], napr. *ballet* [bə'leɪ] či *m'aider* ['meɪdeɪ] (z čoho vznikla aj písaná podoba rádiotelegrafického volania o pomoc *Mayday*). Uvedené bolo tiež dôvodom, že výslovnosť francúzskeho slova *train* [trɛ̃] sa po jeho prevzatí do angličtiny transfonemizovala ako [trem] (v 14. st. ako substantívum s významom *meškanie*, v 15. st. s významom *spríevod* (napr. *kráľovský*), v 40. rokoch 16. st. ako verbum s významom *učiť*, *viest'*; jeho substantívne derivatívum *trainer* vo význame *tréner* je v angličtine po prvý raz zaznamenané okolo r. 1600). Pri preberaní do slovenčiny (a zjavne aj do viacerých iných jazykov) tu teda došlo k hybridnej medzijazykovej situácii, keď sa prevzala anglická slovo-tvorná podoba derivovaného činiteľského mena, ale v jeho báze sa výslovnosť vokálu zachovala podľa francúzskych výslovnostných pravidiel, a tak sa prevzatie v slovenčine transgrafemizovalo ako *tréner*. Uvedené poukazuje na známu skutočnosť, že jazyková a o to viac aj medzijazyková situácia je neraz natoľko komplexná a netransparentná, že bez jej poodhalenia ľahko dochádza k dezinterpretácii, čoho dôsledkom môže byť aj nenáležitá analógia.

2.3. Niekedy je hybridný iba vzťah transfonemizácie a lexikograficky udávaného pôvodu. Ako príklad možno uviesť už aj transgrafemizované *manažér*, ktoré sa vo viacerých zdrojoch (napr. VSCS) označuje ako prevzatie z angličtiny, hoci tu jednoznačne ide o francúzštinu ako zdroj prevzatia. Z nej angličtina toto slovo prevzala ako *manager*, ale transfonemizovala ho ako [mænɪdʒə], čo sa dávnejšie do slovenčiny prevzalo ako *menedžer*. Neskôr však prevládol francúzsky variant *manažér*, mylne považovaný za anglický. Podobne mylne sa ako prevzatie z angličtiny v niektorých zdrojoch uvádza *šampión*, hoci v slovenčine ide o prevzatie z francúzštiny, pričom v angličtine je transfonemizované ako ['tʃæmpiən], v novších slovenských lexikografických zdrojoch je však už táto dezinterpretácia odstránená.

Možno teda konštatovať, že koexistencia rôznych spôsobov transfonemizácie v hypostazovanej norme, ako aj otázka identifikácie proveniencie niektorých „udomácnených“ anglicizmov ako výsledok o. i. rozličných období prevzatí, kontaktovej situácií, stupňa asimilácie a postojov k nej vytvára istý tlak na možnosť reinterpretácie príslušných systémových vzťahov pri transfonemizácii, prirodzene, pri rešpektovaní existujúcej variantnosti a dynamických tendencií.

3. Lexikálno-sémantická rovina

3.1. Lexikálno-sémantická rovina je najviac zasiahnutá prevzatiami, keďže z cudzieho jazyka sa v princípe prijímajú lexikálne jednotky ako nositelia pomenovania a/alebo ich významy. Niektoré z možných systémových vplyvov anglických prevzatí na slovenský lexikálny systém sú evidentné, iné bez ich odhalenia môžu zostať relatívne zastreté. Prijímajúci lexikálny systém však vždy reaguje na ich prítomnosť a vstupuje s týmito jednotkami do novovytváraných systémových vzťahov.

V širšom výskume sa zaoberáme predovšetkým nasledujúcimi lexikálno-sémantickými javmi súvisiacimi s anglicizmami:

- kalkovanie združených, resp. rozvitých pomenovaní (*čajový dom, domov seniorov*),
- tvorenie zrastov, resp. krížených slov (*kamalásky, plynkaso*),
- preberanie prvého významu polysémantického slova, odhliadnuc od jeho (textovo) aktuálnej lexie (*výzva z challenge, blaho z welfare*),
- rozličné typy neosémantizácie (*kurz, kredit, projekt; brutálny, masívny* vo funkcii (už nielen) hovorových intenzifikátorov, napr. *brutálne horúco, masívna aróma*; porov. Böhmerová, 2006b),
- prenikanie doterajších „falošných priateľov“ v ich anglickom význame (*vedecko-technologický (rozvoj), (turistický) rezort*), t. j. sémantická aproximácia medzijazykovo neparalelných internacionalizmov (porov. Böhmerová, 2005).

Hoci každý z uvedených javov by si zasluhoval podrobnejšiu analýzu, možný rozsah obmedzíme na niekoľko poznámok o problematike preberania prvého významu polysémantického slova, pri ktorom sa neprihliada na jeho (textovo) aktuálnu lexiu, a potom sa podrobnejšie budeme venovať v istom zmysle najšpecifickejšiemu z uvedených javov, a to prenikaniu tvorenia zrastov.

3.2. V zmenenej spoločensko-politickej situácii po roku 1989, keď sa zintenzívnili prílevy anglicizmov, najmä v mediálnych hovorených aj písaných textoch sa začali objavovať napr. slová *výzva* a *blaho* vo významoch, ktoré v slovenčine netvorili súčasť ich existujúcich lexii. Pre anglistu však ich výskyt indikoval, že zdrojom je anglický text, z ktorého *challenge* a *welfare* boli do slovenčiny preložené bez znalosti či overenia anglických významov daných slov, pôvodne teda spravidla išlo o neodborný preklad, ktorý by sa u profesionála donedávna považoval za prekladateľskú chybu v ekvivalencii.

Anglické slovo *challenge* má niekoľko významov, ktorých frekvencia sa v posledných desaťročiach navzájom zjavne preskupila. LDCE z r. 1987 uvádza významy, ktorým prekladovo zodpovedajú nasledujúce ekvivalenty: 1. *výzva, vyzvanie (do boja, na súboj, na zápolenie)* 2. práv. *spochybnenie, námietka proti niečomu* 3. *overenie schopností; podnet na činnosť* 4. *vyžadovanie (vysvetlenia, predloženia dôkazov)* 5. (napr. *policajná*) *výzva na identifikáciu*. Vydanie toho istého slovníka z roku 1995 už uvádza sled, ktorého slovenské ekvivalenty sú: 1. *niečo (naliehavé, náročné a/alebo, zaujímavé), čo overí schopnosti* 2. *námietka, protest; výzva na vysvetlenie niečoho spochybneného* 3. *výzva na súperenie, súťaž, preteky* 4. *výzva (napr. strážnika) zastat' (a napr. legitimovať sa)*. Iba o rok neskôr však OERD (1996) ešte ako prvý význam stále uvádza *vyzvať niekoho na súboj alebo na súperenie* a význam *náročná resp. podnetná úloha* figuruje až na treťom mieste. V CALD (2008) je uvedené poradie lexii, ktoré majú nasledujúce prekladové ekvivalenty: 1. *naliehavá, náročná úloha, ktorej zdolanie overí schopnosti* 2. *výzva na zápolenie, súperenie, konfrontáciu (v spore)* 3. *spochybnenie, námietka* 4. *výzva strážnika zastat', identifikovať sa a/alebo uviesť dôvod prítomnosti* 5. práv. *odmietnutie prijať niekoho ako porotcu*.

Anglické slovo *challenge* je teda do veľkej miery difúzne polysémantické. Ako vidno z údajov v anglických slovníkoch (ktoré tu v pôvodnej podobe z dôvodov rozsahu neuvádzame, ale iba prekladáme), aj pre anglických lexikografov toto slovo predstavuje pomerne náročné problémy pri formulovaní a radení jeho významov, najmä vzhľadom na vágnosť hraníc medzi nimi a prelínanie niektorých lexii. Okrem toho je zrejmé aj

súčasná tendencia k zvýšenej frekvencii významu *naliehavá, náročná, zaujímavá úloha, ktorá preverí schopnosti (človeka, inštitúcie)*. Práve texty s týmto významom začali pred dvoma desaťročiami prenikať aj na Slovensko. V tom čase však slovenské slovo *výzva* ešte tento význam zjavne nemalo (resp. nebol kodifikovaný), o čom svedčí aj KSSJ 3 (1997), ktorý pri hesle *výzva* uvádza: *vyzvanie: úradná v., v. k občanom, (ne) uposlúchnuť v-u; v. do boja; mierová v.; apel; telefónna v.*

Z diachrónneho hľadiska tu teda z anglických textov do slovenčiny prenikal vlastne iba jeden z početných významov. Pri preklade sa však (neraz i z dôvodov jeho nízkej kvality) neuplatnili ekvivalenty ako *podnet na činnosť, naliehavá, náročná a/alebo zaujímavá úloha, stimul na vynaloženie úsilia*, ale prekladateľ zo slovníka či z pomerne elementárnych vlastných znalostí angličtiny (pohodlne?) prevzal prvý ekvivalent, teda *výzva*, čo viedlo k „prekladom“ typu „radi sa postavíte profesionálnym výzvam“. Druhým dôvodom však je aj skutočnosť, že vyššie uvedené slovenské ekvivalenty sú viacslovné a pomerne polysémantické, pričom v slovenčine neexistoval jednoslovný ekvivalent plne vystihujúci uvedené sémy anglického *challenge*. Na základe iniciálnej a opakujúcej sa chyby v prekladaní tohto významu však v slovenčine zjavne nastalo také jej „udomácnenie“, že došlo k rozšíreniu významu slova *výzva*, teda k jeho neosémantizácii, čím sa zároveň zaplnila istá onomaziologická medzera a komunikačná potreba v slovenskej slovnej zásobe. Hoci sa rozhodne nestotožňujeme s krajným a absurdným (kriticky mieneným) názorom, že „jazyk sa zväčša mení v dôsledku nevedomosti“ (Simon, 1987, s. 346), je nepochybné, že omyl má isté „legitímne“ miesto v rozvoji jazyka vrátane jeho slovnej zásoby (výdatnou mierou k tomu však prispievajú aj nekvalitné preklady). Ak si isté riešenie, ktoré je dôsledkom medzijazykovej chyby, už nájde svoje miesto v prijímajúcom jazyku a rozšíri a „udomáčni“ sa v ňom, otázka pôvodnej medzijazykovej správnosti sa synchronne už spravidla stáva systémovo a užívateľsky irelevantnou.

Analogický vývoj, ktorý však z dôvodov možného rozsahu príspevku detailne nevedieme, je príznačný o. i. aj pre prekladanie anglického slova *welfare* v jeho prvom význame *blaho*, čo vedie k formuláciám (zjavne prekladaného) textu ako *blaho* (či dokonca *blahobyť*) *sociálne odkázaných vrstiev* alebo *blaho zvierat odvážaných na bitúnok*. S anglickým *welfare* sa istý čas borili aj slovenskí prekladatelia pre Európsku úniu, hoci slovenčina ponúka možnosti riešenia, v prvom z uvedených prípadov napr. (*sociálne*) *zabezpečenie*, resp. (*sociálna*) *starostlivosť*, v druhom *šetrné zaobchádzanie*. Na rozdiel od neosémantizovaného slova *výzva* je slovenský preklad niektorých významov anglického *welfare* ako *blaho* či *blahobyť* naďalej pociťovaný ako chybný a nenáležitý.

3.3. Tvorenie zrastov predstavuje síce cudzí, ale podľa nášho názoru už hosťujúci slovotvorný proces.

Podobne ako do iných jazykov, aj do slovenčiny zrasty prenikli najmä z angličtiny, kde sa označujú termínom *blends* (od *blend* – *zmiešať; splynúť*), ale napr. aj *telescoped words*. Slovtvorne ide o dve bázy, ktoré sa do istej miery prelínajú a vytvárajú novú lexikálnu jednotku s integrovanou sémantickou štruktúrou. Pre slovenčinu, ktorá okrem prípadu skracovania slov rešpektuje extenziu slova, to možno považovať za nebývalý slovotvorný proces narušenia integrity slov, proces deštrukcie kontaktných častí dvoch lexikálnych jednotiek v záujme vzniku jednej novej, ktorá je formálne nositeľkou ex-

tremných častí svojho prototypu (výnimočne dochádza aj k intaktnému včleneniu jednej lexikálnej jednotky do časti druhej, napr. *guesstimate* z *guess* a *estimate*, čiže *zhruba* alebo *od oka odhadnúť*). Spomedzi zrastov, ktoré sa z angličtiny prevzali do slovenčiny, pravdepodobne prvé bolo slovo *smog*.

V angličtine sa lexikálne zrasty sporadicky začínali objavovať najmä v polovici 19. storočia ako knižné *okazionalizmy*, resp. *ad-hoc formácie*. Jedným z nich bolo slovo *Oxbridge* (1849), ktorého autorom je W. M. Thackeray. Pôvodne ho vytvoril na označenie imaginárneho strediska vzdelávania, prirodzene, na základe motivácie Oxfordom a Cambridgeom. V súčasnej angličtine jeho sémantický obsah je *dve najvýznamnejšie britské univerzity*, resp. *jedna z nich*. O dve desaťročia neskôr niekoľko zrastov vytvoril a preslávil Lewis Carroll, britský prozaik píšuci pre deti (napr. *mimsy: miserable – úbohý + flimsy – slabučký*), ktorý svojho literárneho hrdinu nechal takéto slová nazvať *portemanteau words* – obrazne akoby dve slová v jednom „vreci“ či „kufríku“. Hoci tento názov neskôr prenikol do lingvistickej terminológie, tieto jeho literárne ad-hoc formácie sa v angličtine mimo kontextu jeho kníh neuplatnili.

Neskôr však takto tvorené slová spontánne vznikali aj v hovorovom jazyku. Medzi prvými bolo *brunch* z *breakfast* a *lunch* (koncom 19. st.) a časom pribúdali ďalšie. Istý prierez cez postupnosť ich vzniku poskytuje tabuľka (Böhmerová, 2009b), ktorú sme zostavili na základe nášho výberu z údajov z chronologického slovníka neologizmov J. Ayta (2006) v rozsahu asi 1400 slov, ktoré od roku 1900 v jednotlivých dekádach pribúdali do slovnej zásoby angličtiny. Do slovníka sa však dostali len niektoré zo skutočne existujúcich zrastov. (Keďže v jeho údajoch pre 70. roky 20. st. sa nevyskytuje ani jeden zrast, z www.etymonline.com sme pre danú dekádu doplnili *phreak*).

Tabuľka 3. Anglické zrasty zo slovníka J. Ayta (2006)

Dekáda	Počet	Datované zrasty
1900	1	<i>smog</i> (1905)
1910	1	<i>motorcade</i> (1913)
1920	1	<i>motel</i> (1925)
1930	4	<i>newscaster</i> (1930), <i>benzedrine</i> (1933), <i>guesstimate</i> (1936), <i>Spam</i> (1937)
1960	2	<i>breathalyzer</i> (1960), <i>identikit</i> (1961)
1970	1	* <i>phreak</i> (1972)
1980	4	<i>camcorder</i> , <i>emoticon</i> (1982), <i>netizen</i> , <i>shopaholic</i> (1984)
1990	6	<i>babelicious</i> , <i>docusoap</i> (1991), <i>Trustafarian</i> (1992), <i>metrosexual</i> (1994), <i>spam</i> (1994), <i>webcast</i> (1995)

Okrem už existujúcich zrastov desiatky až stovky ďalších v angličtine priebežne vznikajú. Podľa našich zistení (Böhmerová, 2009a, s. 37) sa podiel zrastov medzi anglickými neologizmami v súčasných anglických lexikografických zdrojoch pohybuje medzi 4,3 % v slovníku neologizmov LRNW (1989) cez 24,6 % v elektronickej databáze Merriam-Webster z rokov 2005 – 2006 až po extrémnych 34,7 % v elektronickej databáze www.merriam-webster.com/opedictionary/, do ktorej priebežne prispievajú jej používatelia. Posledný percentuálny údaj však svedčí aj o skutočnosti, že tento pro-

ces v istom zmysle priam podnecuje k slovotvorbe ako lexikálnej hre. V dôsledku toho sú mnohé zo zrastov zasielaných do takejto databázy iba veľmi okrajové či iba efemérne idiolektové konštrukty, iné sa však veľmi ľahko stávajú súčasťou frekventovanej lexiky.

V priebehu svojej existencie sa viaceré anglické zrasty stali internacionalizmami, v prijímajúcich jazykoch sa najmä vďaka medzijazykovým kompetenciám začala vnímať ich slovotvorná štruktúra, ich analogický onomatologický potenciál a takýto spôsob slovotvorby sa v nich neskôr dokonca stal produktívnym. Z teoretického hľadiska je pozoruhodné, že najmä pri tzv. fúziom podtype zrastov (bez vzájomne zdieľaných pôvodných zložiek) nie vždy prichádza do úvahy analýza na dvojčlennú štruktúru pozostávajúcu z onomaziologickej bázy a z onomaziologického príznaku, teda napr. v prípade anglického *brunch* alebo *smog* či slovenského *kamalásky*, keďže ide o koordinatívny vzťah báz.

V slovenčine začiatok vzniku zrastov a ich výskytu aj mimo okrajových okazionalizmov či slov v detskej reči, možno datovať najmä do 80. rokov 20. st. Z hľadiska ich miesta v slovnej zásobe ich možno triediť nasledovne (Böhmerová, 2009b, s. 151):

- poetizmy (*kamalásky*, *neholúcia*);
- neutrálne, resp. už aj kodifikované (tzv. inštitucionalizované, porov. Lipka, 1992), s pomerne bežným výskytom: *nohejbal*, *bankomat*, *telervis*, *plynkaso*, *reklub* (reklamný klub), okrajovejšie aj *Slova-kia*, *Bratislaviem*, *Vienaslava*, ktoré sa však vyskytujú najmä v profesionálnom slangu, v oblasti turistického ruchu a v súvisiacich reklamách;
- okazionalizmy: *belgislanec*, *čokoláče*, *dekapitulácia*, *manažer*, *pivola*, *snehánky*; Ľ. Liptáková (2000) uvádza napr. *peruzka*, *polčik*;
- detské okazionalizmy: Ľ. Liptáková (c. d.) uvádza napr. *kopánky*, *sklokán*, *vrtadielko*.

Na základe nielen prítomnosti, ale aj vzniku zrastov v slovenčine a využívania ich výraznej lexikálnej kondenzovanosti, hravosti a vtipu možno usudzovať, že nie je vylúčené, že v slovenčine sa tvorenie zrastov, resp. kontaminácia, môže etablovať ako jeden z typov či skôr podtypov slovotvorných procesov – síce systémovo iba marginálne, ale komunikačne pomerne atraktívny a efektívny, a to predovšetkým v hovorovom jazyku, najmä v slangu, ďalej v reklame, v jazyku médií a do istej miery pravdepodobne aj v terminológii. Práve zrasty boli témou medzinárodnej konferencie konanej v júni 2010 na Lyonskej univerzite, keďže anglické zrasty ako prevzatia, ale aj ich tvorenie ako onomatologický proces, prenikajú do mnohých iných jazykov a pútajú záujem jazykovedcov.

4. Záver

V príspevku sme sa venovali niektorým parciálnym systémovým otázkam vplyvu angličtiny na slovenčinu na vybraných jazykových rovinách. Pokúsili sme sa na zvolenom výseku danej problematiky poukázať na to, že keďže preberanie slov je komplexným interlingválnym procesom, prebiehajúcim spontánne, ale aj regulované v rámci pružnej stability, variantnosti a dynamiky, použijúc termíny J. Horeckého (2001, s. 16), potom v rámci požiadavky edukovaného jazykového vedomia nositeľov jazyka (ibid., s. 25) istú úlohu pri interpretácii situácie v prijímajúcom jazyku v tomto spoločensky

citlivom jave nesporne zohráva tiež systémový prístup k jazyku zdroja prevzatia, ktorý môže viesť i k zachyteniu spočiatku pomerne okrajových vývojových tendencií v jeho menlivom a mnohoúrovňovom prostredí.

Svoje úvahy by som v daných súvislostiach rada uzavrela citátom z práce pána profesora J. Horeckého: „Každý systémový prístup je však popri poznatkoch o jazyku nevyhnutne ovplyvňovaný aj osobným jazykovým vedomím kodifikátora“ (Horecký, 2001, s. 23).

LITERATÚRA

BÖHMEROVÁ, Ada: Non-Parallel Internationalisms. In: *Slovak Studies in English I*. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 58 – 68.

BÖHMEROVÁ, Ada: Z problematiky prepisovania anglických prevzatí. In: *Kultúra slova*, 2006(a), roč. 40, č. 2, s. 86 – 89.

BÖHMEROVÁ, Ada: Medzijazykové lexikálne paralely v jazykovom systéme a v preklade. In: *35 rokov výučby prekladateľstva a tlmočníctva na Slovensku 1970 – 2005*. Bratislava: Letra 2006(b), s. 49 – 57.

BÖHMEROVÁ, Ada: K problematike preberania anglických vlastných mien do slovenčiny. Úvahy nad novým slovníkom. In: *Jazykovedný časopis*, 2007, roč. 58, č. 2, s. 117 – 132.

BÖHMEROVÁ, Ada: Neologisms – Some Considerations Concerning Word-Formative Tendencies in English. In: *Slovak Studies in English II*. Bratislava: AnaPress 2009(a), s. 33 – 45.

BÖHMEROVÁ, Ada: Cross-Linguistic Word-Formative Interference. Influence of English on Neologisms in Slovak. In: *Culture, Language and Literature Across Border Regions*. Krosno: PWSZ, 2009(b), s. 145 – 155.

DOLNÍK, Juraj: Preberanie výrazov a kultivovanie spisovného jazyka. In: *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti*. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 83 – 87.

HORECKÝ, Ján: Tendencia k internacionalizácii. Internacionalizácia slovnej zásoby. In: HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 1989, s. 272 – 278.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 1989. 430 s.

HORECKÝ, Ján: *Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá*. Spisy slovenskej jazykovednej spoločnosti 4. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2001. 52 s.

JESENSKÁ, Petra: *Jazyková situácia na Slovensku v kontexte EÚ s ohľadom na anglicizmy v slovenskej dennej tlači*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied 2007. 91 s.

KATRENIÁKOVÁ, Zdena: *Anglicizmy v slovenčine z hľadiska didaktiky komunikácie*. Banská Bystrica: Metodické centrum 2002, s. 22, 25.

LIPKA, Leonhard: Lexicalization and institutionalization in English and German. In: *Linguistica Pragensia*, 1992, 35, s. 1 – 13.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine*. Prešov: Náuka 2000. 145 s.

OLOŠTIAK, Martin – BILÁ, Magdaléna – TIMKOVÁ, Renáta: *Slovník anglických vlastných mien v slovenčine*. Bratislava: Kniha-spoločník 2006. 265 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: *O postojoch k internacionalizmom*. In: *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti*. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 83 – 87.

SIMON, John: Paradigms Lost. In: McCrum, Robert – Cran, William – MacNeil, Robert: The Story of English. London – Boston: Faber & Faber, BBC Publications 1987, s. 345 – 346.

ŠIMKOVÁ, Mária: Pohyby v slovenskej lexike. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 116 – 136.

ŠTULAJTEROVÁ, Alena: K problematike adaptácie nových anglicizmov v systéme slovenského jazyka. In: Anglicizmy v slovenčine z hľadiska didaktickej komunikácie. Banská Bystrica: Metodické centrum 2002, s. 89 – 106.

WACHTARCZYKOVÁ, Jana: Internacionalizácia jazykového systému ako synergický jav. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 147 – 156.

LEXIKOGRAFICKÉ ZDROJE

AYTO, John: Movers and Shakers – A Chronology of Words That Shaped Our Age. Oxford: Oxford University Press 2006. 250 s.

Cambridge Advanced Learner's Dictionary (CALD). Cambridge: Cambridge University Press 2008. 1699 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vydanie (KSSJ 3). Bratislava: Veda 1997. 943 s.

Longman Dictionary of Contemporary English New Edition (LDCE). Longman 1987. 1229 s.

The Longman Register of New Words (LRNW). Longman 1989. 245 s.

Longman Dictionary of Contemporary English New Edition (LDCE). Third Edition. Longman 1995. 1668 s.

Oxford English Reference Dictionary (OERD). Oxford – New York: Oxford University Press 1996. 1686 s.

Slovník cudzích slov (akademický) (SCS). 2., doplnené a prepracované vyd. Ed. Ľ. Balážová – J. Bosák. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá 2005. 1054 s.

ŠALING, Samo – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana: Veľký slovník cudzích slov (VSCS). Bratislava – Prešov: SAMO 2003. 1370 s.

www.merriam-webster.com/opedictionary/

Problematika prekladu lingvistických špecifik v eseji G. Orwella *Politics and English Language*

MIROSLAVA GAVUROVÁ

Inštitút prekladateľstva a tlmočníctva, Filozofická fakulta
Prešovská univerzita, Prešov

TRANSLATION OF LINGUISTIC SPECIFICS IN G. ORWELL'S ESSAY POLITICS AND ENGLISH LANGUAGE

Key words: essay, linguistic specifics, G. Orwell, equivalence in translation, lexical import, idiom, cliché

The translation analysis of linguistic specifics is based on a comparison of one Czech and two Slovak translations of G. Orwell's essay *Politics and English Language* with the original of the essay, as well as with each other. The author of the paper concentrates on the way in which all three translators, K. Hilská, P. Valček and J. Vilikovský, deal with the transfer of English linguistic specifics into Czech and Slovak. Although G. Orwell's criticism is aimed at the main tendencies of the English language in the 1940's, the translators had to look for the analogical tendencies and their examples in the contemporary Czech and Slovak languages. The paper tries to evaluate the equivalents the translators chose for the particular words in the categories of idioms, clichés, or vague expressions and examines unwanted or inevitable semantic shifts especially in respect to linguistic specifics which are very frequent in this particular essay. The equivalents must respect both the original and the target Slovak and Czech linguistic contexts.

1. Úvod

Našu analýzu lingvistických špecifik začneme odkazom na príspevok prof. Jána Horeckého, ktorý odznel na 24. letnej škole prekladu v Budmericiach v roku 2002. Prof. Horecký sa v ňom zamýšľal nad prekladom ako formou diskurzívnej činnosti. Zdôraznil pritom „význam súboru pomenovacích modelov, ktoré sa aktivizujú pri prekladaní, a to najmä pri tzv. nepreložiteľných slovách, resp. takých, ktoré v cieľovom jazyku v preklade úplne chýbajú“ (Forróová – Horák, 2003, s. 89). Spomínané jazykové konštrukcie predstavujú lingvistické špecifikum, ktorému sa pri preklade musí venovať osobitná pozornosť. V takýchto prípadoch podľa J. Horeckého nastupuje u prekladateľa rozhodovanie medzi „vlastným jazykovým „povedomím“, tvoreným individuálnou diskurzívnou činnosťou prekladateľa i tzv. etnoštruktúrnym kritériom („u nás sa to hovorí tak“), a na druhej strane autoritou lexikografickej, resp. širšie aj kodifikačnej praxe“ (ibid.).

Orwellova esej ***Politics and English Language***, ktorej preklady sú predmetom našej analýzy, je metajazyková, jej tematikou je vývin jazyka vo vzťahu k politickému, ekonomickému a spoločenskému daniu. George Orwell nesúhlasí s názorom, že úpadok

jazyka je odrazom úpadku spoločnosti a že je to jav nevyhnutný a prirodzený. Naopak, je presvedčený, že tento proces je zvrtný, stojí však individuálnu námahu jednotlivca. Takéto tematické zameranie eseje prináša so sebou zvýšený výskyt lingvisticky špecifických lexém a syntaktických konštrukcií, ktoré úzko súvisia s dobou vzniku eseje, východiskovým kultúrnym prostredím i súdobým stavom jazyka. Analýzu prekladu lingvistických špecifik sme sprvu postavili na konfrontácii dvoch slovenských prekladových verzií tejto eseje s jej anglickým originálom i voči sebe navzájom. Starší slovenský preklad eseje pochádza z pera Petra Valčeka a pod názvom **Politika a reč** bol uverejnený v jeho monografii *Osudy eseje* (Iris, 1999). Autorom novšieho prekladu s názvom **Politika a jazyk** je Ján Vilikovský a preklad vyšiel v knihe esejí G. Orwella *Ako som strieľal slona a iné eseje* (Ikar, 2003). Neskôr sa však ukázalo, že k porovnávateľným slovenským prekladom by bolo prínosné pridať aj český preklad Kateřiny Hilskej, ktorý bol publikovaný pod názvom **Politika a anglický jazyk** v knihe Orwellových esejí *Uvnitř velryby a jiné eseje* (Atlantis, 1997). Treba ešte poznamenať, že pri analyzovaní poslednej tretiny esejí sme mali k dispozícii len dva preklady, Hilskej český a Vilikovského slovenský, keďže P. Valček pre potreby svojej monografie preložil iba približne prvé dve tretiny eseje.

Už pri komparácii názvov troch prekladov sa ukazuje základný rozdiel medzi slovenskými prekladmi na jednej strane a českým prekladom na strane druhej. Nejde pritom len o zdanlivo drobný, „kozmetický“ rozdiel v názve, ale o prvok, ktorý predznamenáva stratégiu prekladateľov a ich tendenciu k exotizácii či naturalizácii prekladu. Ako vidno, obaja slovenskí prekladatelia z názvu eseje vypustili adjektívum *anglický*, aby dodali prekladu platnosť aj pre slovenskú jazykovú situáciu. Zistenia a pozorovania o angličtine, ktoré G. Orwell uvádza, sa totiž dajú analogicky uplatniť aj na slovenčinu, analogické „patologické“ vyjadrovanie zaznamenávame aj v domácej komunikačnej praxi. Naproti tomu česká prekladateľka východiskové adjektívum *anglický* zachovala, keďže, ako postupne ukážeme, ponecháva esejistove tvrdenia v platnosti (zväčša len) pre anglický jazyk a tomu prispôsobuje svoje prekladateľské riešenia.

To, že K. Hilská neaplikuje Orwellove tvrdenia automaticky aj na český jazyk, dokazuje preklad hneď prvej vety eseje: „Většina lidí, kteří si s tím vůbec dělají starosti, by přiznala, že **anglický jazyk** je na tom špatně, ale všeobecně se soudí, že vědomým úsilím s tím nic nezmůžeme“ (Orwell, 1997, s. 361; zvýraznila MG¹). Na rozdiel od českého prekladu je v oboch slovenských verziách adjektívum *anglický* na tomto i na viacerých ďalších miestach eseje vynechané, resp. nahradené. P. Valček teda píše: „že **reč** sa vlastne dostala na scestie“ (Orwell, 1999, s. 164) a J. Vilikovský uvádza, že „**naš jazyk** na tom nie je ktovieako dobre“ (Orwell, 2003, s. 117).

Aj v ďalšom odseku píše K. Hilská, že „Něco dosti podobného se děje s **anglickým jazykem**“ (Orwell, 1997, s. 361); J. Vilikovský a P. Valček túto premisu zovšeobecňujú aj na slovenčinu – „A čosi veľmi podobné sa deje s **naším jazykom**“ (Orwell, 2003, s. 117); „Čosi podobné sa prihodilo **jazyku**“ (Orwell, 1999, s. 164). Podobné diferencie nachádzame takmer všade tam, kde sa v českom preklade explicitne spomína *anglický jazyk*; v slovenských verziách je miesto toho zväčša neutrálne spojenie *zlý, nesprávny, náš jazyk* alebo len *jazyk*, resp. *reč*.

¹ Ak nie je uvedené inak, časti citátov v celom príspevku zvýraznila boldom autorka príspevku.

V exotizujúcej prekladateľskej stratégii pokračuje K. Hilská aj ďalej. Hneď na úvod eseje uvádza G. Orwell päť textov, ktoré sú podľa neho reprezentatívnymi ukážkami („fairly representative samples“) moderného textu s niektorými charakteristickými negatívmi. K. Hilská považuje za nevyhnutné uviesť tieto anglické texty a priložiť k nim český preklad – vo svojej poznámke pod čiarou poznamenáva, že „ukážky stylu je zde potřeba citovat anglicky, uvádíme překlad do češtiny“ (Orwell, 1997, s. 362). Naproti tomu obaja slovenskí prekladatelia ponúkajú len slovenské varianty textov, P. Valček dokonca v niektorých prípadoch krátené (Orwell, 1999, s. 165; Orwell, 2003, s. 118 – 119).

Rovnaký postup zvolila K. Hilská aj na inom mieste tejto eseje, kde G. Orwell cituje verše zo *Starého zákona*, z knihy *Kazateľ* a následne ich transformuje do modernej angličtiny. K. Hilská uvádza obidva texty v angličtine a priradí k nim ich český preklad. Pri českom biblickom texte pritom používa jednu z oficiálnych prekladových verzií² (Orwell, 1997, s. 367). Na rozdiel od K. Hilskej obaja slovenskí prekladatelia zhodne a v súlade so svojou naturalizačnou koncepciou uviedli len slovenské preklady biblickeho a moderného textu, pričom si zvolili odlišné biblické verzie.³

G. Orwell pri kritike anglického jazyka definuje niekoľko kategórií slov, ktoré sú typické pre modernú komunikáciu. Všetci traja spomínaní prekladatelia názvy kategórií preložili odlišne, s tendenciou k naturalizácii alebo k exotizácii výrazu. V tabuľke č. 1 je prehľad názvov jednotlivých kategórií v origináli a v prekladoch.

Tab. č. 1: Kategórie slov

G. Orwell	K. Hilská	P. Valček	J. Vilikovský
dying metaphors	umírající metafory	mŕtve metafory	ošúchané metafory
operators, verbal false limbs	použití neplnovýznamových slov	manipulácia – falošné vetvenie	operátory – slovné protézy
pretentious diction	rádoby učená slova	nabubrelá dikcia	pompézne vyjadrovanie
meaningless words	slova bez významu	slová bez významu	nič neznamenajúce slová

V jednotlivých kategóriách prekladatelia viac či menej úspešne nahradili Orwellove konkrétne príklady anglickej lexiky ekvivalentnou slovenskou a českou lexikou. Miera ich úspešnosti vplyva na celkovú zrozumiteľnosť ich prekladu, na jeho sugestívnosť i hodnovernosť.

2. Kategória tzv. „dying metaphors“

Tzv. *dying metaphors* podľa G. Orwella nedokážu vyvolať živý obraz a používateľa sa pri nich nenamáhajú s originálnym vyjadrovaním. Mnohé z týchto *ošúchaných*

² Verzia Českej biblickej spoločnosti (por. *ibid.*).

³ J. Vilikovský uvádza verziu Jozefa Roháčka, s úpravami v závere citovaného úryvku. Roháčkovu verziu por. napr. na <http://www.krestan.sk/bible/8/ecc/9/15>. Zdroj Valčekovho prekladu sme neidentifikovali, zrejme ide o jeho autorský preklad.

metafor (J. Vilikovský) sa používajú kontradiktórne k ich pôvodnému významu a komunikanti nemusia poznať význam niektorých ich komponentov. **Tabuľka č. 2** prináša prehľad slovných spojení, ktorými prekladatelia ilustrujú túto kategóriu.

Tab. č. 2

Orwell: dying metaphors	Hilská: umírající metafory	Valček: mřtve metafory	Vilikovský: ošúchané metafory
ring the changes on (využit' alternativne metódy)	stále něco omílat	vetřit' zmeny	
take up the cudgels for (stát' si za svojím)	bít se za něco	dvíhat' palicu	zasadzovat' sa za niečo
toe the line (prispôsobit' sa pravidlám)	držet' linii strany	pozvat' na koberec	vyložit' karty na stól
ride roughshod over (správat' sa bezohľadne)	zdeptat	padnúť do kalfasu	zlomit' odpor
stand shoulder to shoulder with (stát' bok po boku)	stát' bok po boku	stát' plece pri pleci	stát' bok po boku
play into hands of (hrať niekomu do karát)	hrať někomu do ruky	hrať si navzájom do ruky	hrať niekomu do karát
an axe to grind (mať osobné dôvody)	ohřivat' si vlastní polívčičku	mozol' na brade	prihrievat' si vlastnú polievočku
grist to the mill (troška do mlyna)	vyplácet se	troška do mlyna	prispieť svojou troškou do mlyna
fishing in the troubled waters (lovit' v mútnych vodách)	lovit' v kalných vodách	lovit' v mútnej vode	lovit' v mútnych vodách
			mať niečo za lubom
on the order of the day (na programe dňa)	na pořadu dne	na tvári miesta	nastavit' vysokú latku
Achilles heel (Achillova päta)	Achillova pata	Achillova päta	Achillova päta
swan song (labutia pieseň)	labutí píseň	labutia pieseň	labutia pieseň
hotbed (semenisko)	semenište	horúca pôda	podat' pomocnú ruku

Prehľad prekladových variantov v tejto **prvej** kategórii naznačuje, že v poradí i ekvivalentoch sa prekladatelia odlišujú od originálu. Aj keď niektoré frazémy majú svoj úplný alebo približný pendant v slovenčine, prekladatelia si niekedy zvolili vlastné varianty. V tabuľke č. 2 sa ukazuje, že najviac ekvivalentných metafor uvádza český preklad K. Hilskej (12), nasleduje J. Vilikovský (9) a P. Valček (7). Samozrejme, nejde o úplne totožné ekvivalenty, keďže frazematická povaha týchto metaforických spojení predpokladá nevyhnutné odlišnosti medzi východiskovým jazykom (angličtina) a cieľovými jazykmi (čeština, slovenčina). To, že slovenskí prekladatelia použili menej frazematických ekvivalentov, môže byť dôsledok ich snahy priblížiť text slovenskému jazykovému kontextu. Niektoré úplne odlišné „ekvivalenty“ zasa slúžia na exemplifikáciu ďalších Orwellových tvrdení. Zrejme z tohto dôvodu napr. J. Vilikovský uvádza v prehľade frekventovanú slovenskú frazému *mať za lubom*, ktorou ilustruje, že pri niektorých ošúchaných metaforách používateľ nepozná ich význam: „čo je to napríklad „lub“?“ (Orwell, 2003, s. 120).

Treba poznamenať, že K. Hilská pri tejto kategórii neprekladá rozsiahlejšiu časť Orwellovej eseje; ide o exemplifikáciu tvrdení z predchádzajúceho textu o *umirajících metaforách* a ich následnú analýzu. Ak na inom mieste považuje česká prekladateľka za potrebné na ilustráciu citovať aj anglický text, tu časť Orwellovho textu vynecháva. Odôvodňuje to v poznámke pod čiarou: „citované ukázky nejsou uvedeny všechny, protože by v češtine postrádaly zamýšlený význam“ (Orwell, 1997, s. 364).

Idé konkrétne o túto pasáž eseje:

„For example, *toe the line* is sometimes written *Tow the line*. Another example is *the hammer and the anvil*, now always used with the implication that the anvil gets the worst of it. In real life **it is always the anvil that breaks the hammer**, never the other way about: a writer who stopped to think what he was saying would be aware of this, and would avoid perverting the original phrase“ (Orwell).⁵

Kým v českom preklade táto časť chýba, slovenskí prekladatelia vytvorili slovenský variant citovaného úryvku, aby Orwellove tézy priblížili slovenskému čitateľovi. U P. Valčeka čítame takýto preklad:

„Například *závisiet' od (záležat' na)* sa neraz píše ako *závisiet' na (záležat' od)*. Ďalším príkladom je *kladivo a nákova*. Fráza sa neraz používa s implikáciou, akoby nákova predstavovala toho, kto je na tom horšie. V živote je to však práve nákova, čo odoláva, a **kladivo je tým, čo sa deformuje a odsakuje**, nikdy nie naopak: autor, ktorý neprestal uvažovať o tom, čo vysloví, bol by si toho vedomý a neprekrúcal by pôvodný význam výrazov“ (Orwell, 1999, s. 166). P. Valček teda Orwellove názory ilustruje na príklade syntaktickej kontaminácie (krížení väzieb) – *závisiet' od* vs. *záležat' na*.

J. Vilikovský naproti tomu hľadá ekvivalenty v lexikálnej rovine jazyka, keď používa nesprávne kolokačné spojenie (*dostal balans*) namiesto náležitého (*stratil balans*). Citovaný Orwellov text prekladá takto:

„Například ak niekto *stratí* rovnováhu, čiže *balans*, často sa to vyjadrí spojením *dostal balans*. Iným príkladom je *kladivo a nákova*, pri ktorých dnes každý mlčky pred-

⁴ Lub – tenké štiepané drevo používané na výrobu náradia, košíkov ap.: lub sita (<http://slovníky.juls.savba.sk/>).

⁵ Citáty z originálu Orwellovej eseje v angličtine tu aj na iných miestach nášho príspevku pochádzajú z verzie dostupnej na stránke <http://www.george-orwell.org/>.

pokladá, že nákovia je na tom horšie. V skutočnom živote sa vždy **kladivo rozbije na nákovie**, a nikdy nie naopak; ak by sa autor pristavil a zamyslel nad tým, čo píše, musel by si to uvedomiť a vyhol by sa prekrúcaniu pôvodného obratu“ (Orwell, 2003, s. 121).

Porovnaním týchto dvoch existujúcich prekladov sa ukazuje ako ekvivalentnejší Viličovský preklad, najmä pri ilustrácii obrazu s kladivom a nákovou (por. zvýraznený text). Zároveň slovenské preklady dokazujú, že uvedením tejto časti sa zamýšľaný význam esejistu pri preklade nestráca, ale skôr získava na transparentnosti.

Okrem citovaného textu K. Hilská vynecháva v tejto kategórii ešte jeden kratší úsek, ktorým esejista opäť ilustruje svoje tvrdenie. G. Orwell píše: „Many of these are used without knowledge of their meaning (**what is a „rift“, for instance?**),⁶ and incompatible metaphors are frequently mixed, a sure sign that the writer is not interested in what he is saying.“

K. Hilská zvýraznenú časť z predchádzajúceho citátu neprekladá: „Mnohé z nich se dnes používají bez znalosti jejich původního významu a často se spojují neslučitelné metafory, což je jasná známka toho, že pisatele nezajímá to, co říká“ (Orwell, 1997, s. 365).

P. Valček na rozdiel od českej prekladateľky hľadá ekvivalent vo figuratívnom vyjadrení: „Mnohé z nich sa používajú bez akejkoľvek znalosti o ich význame (**napríklad, čo znamená spojenie čas vypršal?**)...“ (Orwell, 1999, s. 166).

J. Viličovský takisto ponúka svoj variant nezrozumiteľných komponentov metafory, pričom siahla po takmer archaickej lexéme: „Mnohé z týchto spojení sa používajú, aj keď pisateľ nepozná ich význam (**čo je to napríklad „lub“?**)...“ (Orwell, 2003, s. 120).

Domnievame sa, že analogické archaizmy či „petrifikované“ tvary by bolo možné nájsť aj v češtine, pričom ich uvedením by bol český preklad vo vzťahu k východiskovému textu ilustratívnejší.

3. Kategória tzv. „operators or verbal false limbs“

Do druhej skupiny operátorov čiže slovných protéz zaraďuje G. Orwell slová, ktoré „ušetria námahu s vyberaním výstižných slovies a podstatných mien a zároveň vyvažujú každú vetu dodatočnými slabikami, ktoré jej prepožičajú zdanie vyváženosti a symetrie“ (Orwell, 2003, s. 121). V slovenskom a českom preklade sa použili poväčšine ekvivalentné „vatové“ slovesá, aj keď v **tabuľke č. 3** ukazujeme, že P. Valček a K. Hilská selektívne preložili iba niektoré anglické operátory (K. Hilská a P. Valček po 9; G. Orwell a J. Viličovský po 13 príkladov).

Tab. č. 3

Orwell: operators versal false limbs	Hilská – použitie neplnovýznamových sloves	Valček manipulácia – falošné vetvenie	Viličovský operátory čiže slovné protézy
render inoperative	způsobit neúčinným	obviazať nevyliciteľného	anulovať platnosť

⁶ Lexému *rift* (s významom škára, štrbina, rozkol) G. Orwell nevybral z predtým uvádzaných ošúchaných metafor; mal pri nej zrejme na myslí frazému *a rift in the lute*, ktorá označuje kaz, znamenajúci začiatok disharmónie alebo neodvratného rozkolu.

Orwell: operators versal false limbs	Hilská – použití neplnovýznamových sloves	Valček manipulácia – falošné vetvenie	Vilikovský operátory čiže slovné protézy
militate against		horieť za	zapojiť sa do boja proti niečomu
prove unacceptable	ukázať se nepřijatelným		ukázať sa neprijateľným
make contact with	navázat spojení	nadviazať kontakt	prísť do tesného kontaktu s niečím
be subjected to	zavdávat příčinu	stať sa predmetom niečoho	byť vystavený niečomu
give rise to	mít za následek	dať vzniknúť niečomu	pôsobiť v úlohe niečoho
give grounds for		urobiť základy pre	prejavovať sa ako
having the effect of		mať účinok	poskytovať dôvody pre
play a leading part (role) in	hrát hlavní roli		efektívne hodnotiť ako
make itself felt			hrať vedúcu úlohu v niečom
take effect	nechat pocítit		nadobúdať platnosť
exhibit a tendency to	vykazovat tendenci	javiť tendenciu	prejavovať tendenciu k niečomu
serve the purpose of	sloužit účelu	slúžiť na	slúžiť takému či onakému cieľu

V súvislosti s operátormi G. Orwell kritizuje aj uprednostňovanie trpného rodu pred činným v angličtine, čo sa niekedy paradoxne považuje za jeden z vplyvov anglickej syntaxe na syntax slovenskej vety. Okrem toho G. Orwell upozorňuje na pričasté nahrádzanie gerundia mennými konštrukciami v angličtine,⁷ čo J. Vilikovský i P. Valček transformovali na slovenskú jazykovú situáciu ako uprednostnenie menného vyjadrenia pred slovesným. J. Vilikovský tu uvádza podľa nášho názoru veľmi príznačný príklad – analytickým spojením sa nahrádza prirodzenejší syntetický tvar: „*vykonať kontrolu* namiesto *skontrolovať*“ (Orwell, 2003, s. 121). P. Valček rovnakú tendenciu ilustruje príkladom „*pokúšajúci sa* namiesto *ktorý skúsil*“ (Orwell, 1999, s. 166). K. Hilská v súlade so svojou koncepciou aplikácie eseje len na anglický jazyk uvádza totožné slovné druhy ako G. Orwell, hoci znovu bez príkladov: „užívá se ... místo gerundia spojení s podstatným jménem“ (Orwell, 1997, s. 365).

⁷ „...and noun constructions are used instead of gerunds (BY EXAMINATION OF instead of BY EXAMINING).“

Ďalšou skupinou výrazových prostriedkov, ktorú G. Orwell v rámci kategórie slovných protéz kritizuje, sú tzv. *zvučné banality* (J. Vilikovský), teda floskuly, ktoré majú závery viet uchrániť „pred fádny m vyznením“ (Orwell, 2003, s. 121). Ako sa ukazuje v **tabuľke č. 4**, ekvivalenty týchto spojení znejú v slovenčine i češtine úplne prirodzene, čo znamená, že podobné frázy sú typické aj pre tieto dva komunikačné kontexty.

Tab. č. 4

Orwell resounding commonplaces	Hilská zvučné frázy	Valček otrepane znejúce	Vilikovský zvučné banality
greatly to be desired		čo je veľmi žiaduce	cieľ hodný našich snažení
cannot be left out of the account	nelze spustit' zo zřetele	s čím nemožno nerátať	nemožno spustiť zo zreteľa
a development to be expected in the near future	vývoj, který lze očekávat v nejbližší budoucnosti	ako čoskoro uvidíme	vývoj, ktorý sa dá očakávať v najbližšej budúcnosti
deserving of serious consideration	zaslouží důkladného zvážení	a to na základe vážneho posúdenia	hodný toho, aby sme mu venovali zaslúženú pozornosť
brought to a satisfactory conclusion	dovedený k uspokojivému závěru	čo je uspokojivým záverom	doviesť až k úspešnému koncu

4. Kategória tzv. „pretentious diction“

G. Orwell touto kategóriou kritizuje nadužívanie klišé, termínov a cudzích slov v súdobej angličtine; ich úlohou je podľa neho len „prizdobiť“ jednoduché konštatovania. V **tabuľke č. 5** uvádzame ich prehľad v origináli a v prekladoch.

Tab. č. 5

Orwell: pretentious diction / preklad	Hilská rádoby učená slova	Valček nabubrelá dikcia	Vilikovský pompézne vyjadrovanie
phenomenon (fenomén)	fenomén	fenomén	fenomén
element (prvok)	element	element	element
individual (as noun) (jednotlivec)	individuum	individualita	individuálny

Orwell: pretentious diction / preklad	Hilská rádoby učená slova	Valček nabubrelá dikcia	Vilikovský pompézne vyjadrovanie
objective (nestranný)	objektívni	objektívny	objektívny
categorical (rozhodný)	kategorický	kategorický	kategorický
effective (účinný)	efektívni	efektívny	efektívny
virtual (pravý, skutočný)		virtuálny	faktický
basis (východisko, základňa)		báza	univerzálny
primary (prvotný)	primární	primárny	primárny
promote (podporovať)		protežovať	pozitívny
constitute (ustanoviť)	konstituovat	konštituovať	konštruktívny
exhibit (vystavovať, preukázať)			prejavovať
exploit (využiť, vykorisťovať)	exploatovat	exploatovať	predstavovať
utilize (zúžitkovať)		utilitárny	utilizovať
eliminate (odstrániť, vylúčiť)	eliminovat	eliminovať	eliminovať
liquidate (vyrovnať, zrušiť)	likvidovat	likvidovať	likvidovať

Pri porovnaní všetkých troch verzií sa ukazuje, že Valčekov preklad sa vyznačuje najvyššou mierou importovanosti a terminologickosti lexikálnych prostriedkov, ktorá dokonca prevyšuje terminologickosť originálu. Čiastočne tak P. Valček ide proti Orwellovej požiadavke zo záveru analyzovanej eseje: „Nikdy nepouži cudzie slovo, ak stačí domáce (Orwell, 2003, s. 130). Neprekvapuje preto, že Valčekov zoznam ekvivalentov cudzích slov v kategórii „nabubrelej dikcie“ (**tab. č. 5**) je takmer kompletný a prekladateľ v ňom uvádza výlučne cudzie slová. Naproti tomu J. Vilikovský použil aj lexémy, ktoré síce nepatria medzi prevzaté, ale vo funkcii „prizdobovateľov“ jednoduchých konštatovaní sa používajú (*prejavovať*, *predstavovať*). Okrem toho J. Vilikovský použil adjektívum *individuálny* na nahradenie slova *individual*, hoci G. Orwell jeho slovnodruhovou charakteristiku explicitne podal ako substantívum a aj v takejto slovnodruhovej podobe má svoj pendant v slovenčine (*individuum*). Naproti tomu český preklad Orwellovo slovnodruhové vymedzenie zachováva (*individuum*) (Orwell, 1997, s. 365).

Podľa G. Orwella sa cudzie výrazy ako *cul de sac*, *ancien régime*, *deus ex machina*, *mutatis mutandis*, *status quo*, *Gleichschaltung*, *Weltanschauung* používajú len preto, aby dodali textu „náter kultúry a elegancie“ (Orwell, 2003, s. 122). Slovenskí prekladatelia ponúkajú čitateľovi všetky tieto spojenia⁸, K. Hilská len niektoré (*deus ex machina*, *mutatis mutandis*, *status quo*, *Gleichschaltung*) (Orwell, 1997, s. 365).

Z cudzích slov berie G. Orwell na milosť len skratky, ostatné cudzie slová podľa neho angličtina nepotrebuje. J. Vilikovský tieto pôvodné skratky pri preklade ponecháva, pričom pridáva do zátvoriek ich slovenské ekvivalenty: „s výnimkou užitočných skratiek *i. e.* (tzn.), *e. g.* (napr.) a *etc.* (atď.) angličtina fakticky nepotrebuje ani jediný zo stoviek cudzích výrazov“ (Orwell, 2003, s. 122). Takýto postup pripomína metódu K. Hilskej uvádzať anglické originály ukážok spolu s ich prekladmi a zároveň dokazuje prekladateľovu snahu priblížiť Orwellove názory slovenskému čitateľovi.

P. Valček sa s týmito lingvistickými špecifikami vyrovnáva inak: uvádza len jednu skratku, *PS*, ktorá funguje v oboch jazykových kontextoch. Aj takýto postup možno prijať, hoci by sa azda dali uviesť viaceré skratky, ktoré sú spoločné pre oba jazyky (*NB, ibid.* ...). Na rozdiel od slovenských prekladateľov K. Hilská neuvádza žiadne príklady skratiek, len konštatuje: „S výjimkou niekoľika užitečných zkratok není vůbec zapotřebí užívat ty stovky cizích spojení“ (Orwell, 1997, s. 365), čo opäť znamená istú redukciu východiskového textu.

V rámci *pompézneho vyjadrovania* G. Orwell hovorí aj o zbytočnom prenikaní cudzích slov do vedeckého štýlu aj tam, kde už existujú ich domáce pendanty. Podľa G. Orwella majú autori týchto textov predstavu, že „cudzí slová sú vznešenejšie ako domáce“ (Orwell, 2003, s. 122). V tabuľke č. 6 uvádzame prehľad cudzích slov, ako ich uviedol G. Orwell a slovenskí prekladatelia, keďže v českom preklade sú príklady lexikálneho importu vynechané (Orwell, 1997, s. 365 – 366).

Tab. č. 6 Cudzí slová

Orwell	doslovný preklad	Hilská	Valček	Vilikovský
expedite	odoslať	---	expedovať	intenzifikácia
ameliorate	zlepšiť	---	ameliorácia	prediktabilita
predict	predvídať	---	predikcia	precizovať
extraneous	cudzí	---	externý	destabilizovať
deracinated	vykorenený	---	subterénny	liberalizácia
clandestine	tajný, utajený	---		
sub-aqueous	podmorský	---		

Prekladatelia zvolili odlišné prevzaté slová ako v origináli, podľa nich zrejme typickejšie pre slovenské komunikáty, hoci ich počtom (5) opäť nezachovali počet slov uvedený v origináli (7).

G. Orwell pri pompéznom vyjadrovaní ďalej kritizuje typický slovotvorný postup, keď sa „nové slová vytvárajú tak, že sa použije latinský či grécky koreň s príslušnou predponou a tam, kde treba, **prilepi sa prípona -izovať**⁹“ (Orwell, 2003, s. 122). **Tabuľ-**

⁸ P. Valček namiesto pôvodného *Gleichschaltung* uvádza jeho slovenskú modifikovanú podobu *gleichšaltovať*.

⁹ V orig. „But the normal way of coining a new word is to use a Latin or Greek root with the appropriate affix and, where necessary, the ‚-ize‘ formation.“

ka č. 7 ukazuje, že všetci prekladatelia použili odlišný počet príkladov ako G. Orwell. Najvernejšie sa k originálu stavia český preklad; slovenský prekladateľ J. Vilikovský uvádza viacej príkladov a sleduje prevažne tvorbu slovies, ktorú esejista spomína v predchádzajúcom texte. Robí tak iste aj preto, že ako jediný z trojice prekladateľov zachováva slovotvorný postup, ktorý spomína G. Orwell, teda tvorbu slovies pomocou sufixu *-ize*: „...but the normal way of coining a new word is to use a Latin or Greek root with the appropriate affix and, **where necessary, the ‘-ize’ formation.**“

Tab. č. 7 Slovtvorba

Orwell	Hilská	Valček	Vilikovský
de-regionalize deregionalizovať	deregionalizovat	deregionalizácia	deregionalizovať
impermissible nepripustný		deteritorializácia	deetatizovať
extramarital mimomanželský	extramaritální		delimitácia
non-fragmentary úplný	nefragmentární	nefragmentárny	koopťovať
			renegociácia

P. Valček, na rozdiel od J. Vilikovského, nezachováva túto charakteristiku slovotvorného postupu a prekladá: „normálny spôsob tvorby slov však používa latinské a grécke korene s primeranou príponou, v prípade potreby aj **s určitým prispôbením**“ (Valček, 1999, s. 167). Podobne všeobecne prekladá aj K. Hilská: „ale bežný spôsob zavádzení nových slov je, keď vezmete latinský či řecký kořen s příslušnou příponou, a tam, kde je to nutné, **ještě přidáte příponu**“ (Orwell, 1997, s. 366). Domnievame sa, že Vilikovského postup je primeranejší ako Valčekov i Hilskej, pretože slovenský sufix *-izovať* je ekvivalentný anglickému *-ize* a vzniká z neho rovnaký slovný druh ako v angličtine. Nie je preto dôvod nahrádzať ho vágnym výrazom „určité prispôbenie“.

5. Kategória tzv. „meaningless words“

Vo 4. kategórii sa G. Orwell venuje *nič neznamenajúcim slovám* (J. Vilikovský), *slovám bez významu* (K. Hilská, P. Valček), ktoré sa podľa neho zneužívajú jednak ako alibistický výrazový prostriedok v umeleckej kritike, jednak ako nástroj politickej propagandy a manipulácie.

Tab. č. 8

Orwell	Hilská	Valček	Vilikovský
meaningless words	slová bez významu	slová bez významu	nič neznamenajúce slová
romantic	romantický	romantický	romantický
plastic	plastický	plastický	plastický

Orwell meaningless words	Hilská slová bez významu	Valček slová bez významu	Vilikovský nič neznamenajúce slová
values	hodnoty	hodnoty	valér
human	ľudský	humanistický	humánný
dead	mrtví	mŕtvy	neživotný
sentimental	sentimentální	sentimentálny	sentimentálny
natural	přirozený	přirodný	prirodený
vitality	vitalita	vitálny	vitalita

Ako ukazuje **tabuľka č. 8**, v tomto prípade prekladatelia až na drobné výnimky preložili ekvivalentne všetky príklady tejto kategórie. Za povšimnutie azda stojí Vilikovského preklad lexémy *values* (hodnoty) ako *valér*, keďže táto lexéma nemá podľa nášho názoru v slovenských komunikátoch až takú vysokú frekvenciu.¹⁰

6. Moderný jazyk očami G. Orwella

Výsledkom súčinnosti všetkých týchto patologických kategórií je podľa G. Orwella moderný jazyk, ktorý nepozostáva zo slov zvolených pre ich konkrétny význam, ale „z fráz, pozliepaných dovedna ako kusy panelového kurína“ (Orwell, 2003, s. 120). Ako príklad moderného štýlu vyjadrovania ponúka G. Orwell už spomínaný fiktívny variant biblického textu z knihy *Kazateľ*. Biblický štýl je na rozdiel od moderného jazyka charakteristický svojou konkrétnosťou a živosťou obrazov:

„A zase obrátia sa videl som pod slnkom, že nie je beh vecou rýchlych ani boj udatých ako ani živnosť múdrych ani bohatstvo rozumných ani priazeň umných, ale podľa času a náhody príhodi sa všetkým“ (Kazateľ, 9, 11; cit. podľa Orwell, 2003, s. 124).

Moderné varianty odcitujeme v oboch cieľových jazykoch na ilustráciu toho, že aj v týchto jazykovo-kultúrnych kontextoch znejú prirodzene a familiárne.

Podľa Vilikovského teda píšeme: „Objektívna sumarizácia aktuálnej reality nevyhnutne rezultuje v dedukcii, že úspech či neúspech v súťaživých aktivitách nevykazuje absolútne nijakú tendenciu byť priamo úmerný vrozenému talentu, ale vždy treba zakalkulovať podstatný element náhodnej variability“ (ibid.).

V češtine by moderný variant vyzeral podľa K. Hilskej takto: „Objektívni posouzení současných jevů si vynucuje závěr, že úspěch či neúspěch v kompetitivních aktivitách nevykazuje žádnou tendenci souvislosti s vrozenými schopnostmi, ale že je nutno brát v potaz značný element nepředvídatelného“ (Orwell, 1997, s. 367).

G. Orwell je presvedčený, že keby sme mali napísať o vrtkavosti ľudského osudu, výsledok by sa pravdepodobne podobal skôr na jeho vetný konštrukt ako na biblický úryvok.

Orwellove postrehy sú naozaj sugestívne – podľa neho moderný text „vzniká tak, že sa zlepujú dlhé pásmnice slov, ktoré už dal dokopy ktosi iný“ (Orwell, 2003, s. 125). G. Orwell uvádza príklady substitúcií jednoduchých výrazov komplexnými syntaktickými konštrukciami s totožnou sémantikou, avšak s odtienkom zdanlivej erudovanosti

¹⁰ Apelatívum *valér* sa v SNK vyskytuje 5-krát (verzia prim-4.0-public-all).

a sofistikovanej výrazu. Namiesto jednoduchého *I think* – (*myslím*) sa používa zložitá *In my opinion it is a not unjustifiable assumption* (Orwell) – *Podľa môjho názoru nemôžem celkom vylúčiť predpoklad* (Orwell, 2003, s. 125), v češtine *Podle mého názoru není neospravedlnitelný předpoklad* (Orwell, 1997, s. 368). Takéto vágne a vetvené konštrukcie znejú v oboch cieľových jazykoch prirodzene, možno preto predpokladať, že existujú v našom jazykovom vedomí ako legitímne vyjadrovacie prostriedky. Podobne vyznievajú aj ďalšie konštrukcie, ktoré uvádza český i slovenský preklad:

Skutočnosť, ktorú by sme nemali spúšťať zo zreteľa; Záver, s ktorým nikto z nás nemôže nesúhlasiť (Orwell, 2003, s. 125); *zřetel, který bychom měli mít na paměti; závěr, s nímž bychom všichni rádi souhlasili* (Orwell, 1997, s. 368).

7. Pravidlá dobrého štýlu

V závere eseje *Politics and English Language* uvádza G. Orwell pravidlá, podľa ktorých sa možno vyhnúť klišéovitosti, zbytočnej pompéznosti a ornamentálnosti vyjadrovania. Pri porovnávaní prekladu K. Hilskej a J. Vilikovského sa znovu ukazujú isté diskrepancie. Kým G. Orwell a K. Hilská vymenúvajú **šesť** pravidiel, J. Vilikovský ich redukuje na **päť**, pričom vynecháva druhé z pôvodnej šestice pravidiel a na jeho miesto dosadzuje iné, ktoré G. Orwell uvádza v poradí až neskôr. Navyše toto pravidlo vymedzuje expressis verbis len pre cudzie slová, do ktorých zrejme zahŕňa aj tzv. vedecké slová a žargón. V preklade K. Hilskej dochádza k istému sémantickému posunu v 6. pravidle, keď sa východisková lexéma *say* (povedať) prekladá všeobecnejším „*dopustiť*“, čo prináša modifikovanie pôvodnej sémantiky.

Na porovnanie uvádzame najprv Orwellov originál, potom Hilskej a nakoniec Vilikovského verziu.

G. Orwell:

- (i) Never use a metaphor, simile or other figure of speech which you are used to seeing in print.
- (ii) Never use a long word where a short one will do.
- (iii) If it is possible to cut a word out, always cut it out.
- (iv) Never use the passive where you can use the active.
- (v) **Never use a foreign phrase, a scientific word or a jargon word if you can think of an everyday English equivalent.**
- (vi) Break any of these rules sooner than say anything barbarous.

K. Hilská (Orwell, 1997, s. 373):

- a) Nikdy nepoužívejte metafory, příměru či jiné řečnické figury, které vidáte v tisku.
- b) Nikdy nepoužívejte dlouhé slovo tam, kde vám stačí krátké.
- c) Pokud je možné nějaké slovo vynechat, vždycky to udělejte.
- d) Nikdy nepoužívejte trpný rod tam, kde můžete použít činný.
- e) **Nikdy nepoužívejte cizí slovní spojení, vědecké slovo nebo žargon, pokud vás napadne každodenní anglický ekvivalent.**
- f) Porušte raději kterékoli z těchto pravidel, než byste se dopustili něčeho vysloveně barbarského.

J. Vilikovský (Orwell, 2003, s. 130 – 131):

1. Nikdy nepouži metaforu, prirovnanie alebo iný rečový obrat, ktorý často vídaš v tlači.
2. **Nikdy nepouži cudzie slovo, kde stačí domáce.**
3. Ak sa dá slovo vynechať, vždy ho vynechaj.
4. Nikdy nepouži trpný rod, ak sa dá použiť činný.
5. Radšej poruš ktorékoľvek z týchto pravidiel, ako by si mal povedať čosi barbarské.

Aj keď na tomto mieste zaznamenávame vo Vilikovského preklade redukciu, pri komplexnom pohľade možno skonštatovať, že redukcia oproti originálu je v jeho preklade výnimočná. Keďže J. Vilikovský sa Orwellove tézy snaží uplatniť aj na slovenčinu, poväčšine hľadá v cieľovom jazyku analogický pendant všetkých lingvistických špecifik. Jeho prekladateľskú dôslednosť možno ilustrovať aj tým, že sa nevyhýba ani expresívnejším ekvivalentom Orwellových expresívnych vyjadrení. Keď napr. na konci eseje G. Orwell píše: „...send some worn-out and useless phrase – some jackboot, Achilles’ heel, hotbed, melting pot, acid test, veritable inferno or **other lump of verbal refuse**¹¹ – into the dustbin where it belongs“ (Orwell), J. Vilikovský prekladá (možno o čosi expresívnejším) ekvivalentom: „podarí sa nám nejakú ošúchanú a zbytočnú frázu – nejaké to *posvätné odhodlanie, Achillovu pätu, semenisko, labutiu pieseň, šťastný zajtrajšok* alebo **iný chumáč slovného hnoja** – poslať na smetisko, kam patrí“ (Orwell, 2003, s. 131). U K. Hilskej však ekvivalent tohto spojenia nenachádzame: „poslať niejakou opotrebovanou a neužitečnou frázou – niejakého toho *tyrana, Achillovu patu, semenišť, lakmusový papírek, hotové peklo* atd. na smetišťa, kam patrí“ (Orwell, 1997, s. 373).

8. Záver

Lingvistické špecifiká sú v Orwellovej eseji vzhľadom na jej tematiku veľmi frekvencované a limitovaný rozsah príspevku nám nedovoľuje venovať sa všetkým prekladateľským riešeniam, ktoré sú v tejto súvislosti relevantné. Analyzovaný materiál a následné zistenia však dokazujú tézu J. Horeckého, citovanú v úvode príspevku, podľa ktorej sa všetci prekladatelia pohybujú na osi individuálne jazykové vedomie – etnoštruktúrne kritérium – lexikografická prax. Do tejto roviny navyše výraznou mierou vstupuje ich individuálna prekladateľská stratégia buď smerom k exotizácii, alebo k naturalizácii prekladu. Len z tohto pohľadu možno potom odôvodniť rozličnú mieru dôslednosti a kompletnosti analyzovaných prekladových verzií. Variantnosť ekvivalentov v jednotlivých prekladoch je tu zároveň dôsledkom výraznej lingvistickej špecifickosti Orwellovej eseje *Politics and English Language*.

LITERATÚRA

FORRÓOVÁ, Martina – HORÁK, Alexander: 24. letná škola prekladu v Budmericiach. In: Kultúra slova, 2003, roč. 37, č. 2, s. 89 – 97.

¹¹ Refuse (angl.) – odpad.

ORWELL, George: Ako som strieľal slona a iné eseje. Preklad: Ján Viličkovský. Bratislava: Ikar 2003. 221 s.

ORWELL, George: Politika a reč. Preklad: Peter Valček. In: VALČEK, Peter: Osudy eseje. Bratislava: Iris 1999, 164 – 170 s.

ORWELL, George: Politics and English Language. Dostupné na http://www.george-orwell.org/Politics_and_the_English_Language/0.html (4. 3. 2010).

ORWELL, George: Uvnitř velryby a jiné eseje. Preklad: Kateřina Hilská. Brno: Atlantis 1997. 501 s.

Dynamické procesy v slovnej zásobe súčasnej ruštiny a slovenčiny

TATIANA GRIGORJANOVÁ

Katedra slovanských filológií, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Trnava

THE DYNAMIC PROCESSES IN MODERN RUSSIAN AND SLOVAK VOCABULARIES

Key words: lexicology, vocabulary, borrowings, non-literary words, polysemy, homonymy, Slovak and Russian languages

The ongoing dynamic processes in Modern Russian and Modern Slovak concern all the levels of these languages, particularly their vocabularies. The wordstocks of contemporary Russian and Slovak are becoming professionalized and internationalized. Many Anglicisms are used, though not all borrowings from English are justified. The abolishment of censorship and the presence of the freedom of speech have contributed to the violation of linguistic norms and to the appearance of vulgar expressions in the speech of native speakers. We have observed the penetration of sub-standard lexis into the standard spoken language. The dynamic processes have also affected the semantic structure of words (narrowing and widening of meaning, the rise of new meanings, the disintegration of polysemy and transition to homonymy).

1. Charakteristika dynamických procesov

Dynamické procesy v jazykovom systéme prebiehajú neustále, sú súčasťou jeho prirodzeného evolučného vývoja, no v niektorých zlomových obdobiach vývoja spoločnosti sa vyznačujú zvýšenou intenzitou. Práve v súčasnosti sme svedkami takýchto prudkých zmien vo vývine ruského, ako aj slovenského jazyka (a mnohých ďalších jazykov), ktoré bezprostredne súvisia so závažnými spoločensko-politickými udalosťami z konca 90. rokov minulého storočia, ale aj s nástupom novej vedecko-technickej disciplíny – informatiky, ktorá významne ovplyvnila všetky sféry ľudskej činnosti, umožnila dovtedy nebyvalý prístup k informáciám a prakticky odbúrala všetky prekážky v medzinárodných kontaktoch.

Najmarkantnejšie sa tieto procesy odrážajú práve v lexikálnej rovine jazyka, ktorá, na rozdiel od fonetickej, morfolologickej či syntaktickej, reaguje najrýchlejšie na spoločensko-politické, kultúrne aj ekonomické zmeny v spoločnosti. Je to podmienené relatívne veľkou otvorenosťou lexikálneho systému, schopného do seba nielen absorbovať neobmedzené množstvo nových prvkov a vylúčiť málo frekventované prvky, ale aj transformovať vzťahy medzi týmito prvkami, čo sa na sémantickej rovine prejavuje v zúžení či rozšírení významu jednotlivých lexém, v zmene lexikálnej spájateľnosti, zmene štylistickej hodnoty slov, v stieraní rozdielov medzi jednotlivými štýlmi (hybridizácia štýlov) či v rozkolísanosti jazykových noriem.

1.1. Archaizácia, neologizácia a reaktivácia lexiky

Mnohé slová (dokonca celé lexikálne vrstvy) v pomerne krátkom čase prešli z aktívnej slovnej zásoby do pasívnej, čo bolo vyvolané radikálnou zmenou politickej orientácie našich krajín. Takéto lexémy sa prestali úplne používať, lebo sa stali neaktuálnymi, keď zanikli reálie, na ktoré sa viazali (v ruštine napr. *соусоревнование, исполком, агитбригада, комсомол, партком*), ale aj celé spojenia, ktoré sa už stali klíšé – *герой социалистического труда, вождь мирового пролетариата, враг социализма, доска почета*). Lexikografi museli riešiť problém ich zaradenia či nezaradenia do práve koncipovaných slovníkov. V prípade ich zaradenia (to sa týka hlavne slovníkov stredného a veľkého rozsahu) sa ukázalo ako vhodné a potrebné k týmto slovám priradiť štylistický kvalifikátor „historizmus“. Uvedieme iba niekoľko príkladov z nedávno dokončeného slovensko-ruského 2-zväzkového slovníka: *Национальное собрание; národná zmena hist. коммунистический субботник; Snetovňa ľudu hist. (v ČSFR) Народная палата; brigáda socialistickej práce hist. бригада социалистического труда; Ludové milície hist. Народная милиция (рабочая охрана предприятий в Чехословакии) – v tomto prípade sa autori rozhodli okrem kvalifikátora uviesť aj sémantizáciu spojenia. Zrejme by nebolo celkom správne úplne vylúčiť z ruskej či slovenskej lexiky tieto slová, pretože dotvárajú obraz o určitom historickom období a lexikografi ich nemôžu ignorovať.*

Súčasne s týmto procesom archaizácie lexiky pozorujeme aj návrat zastaraných slov z pasívnej do aktívnej slovnej zásoby, ktoré súvisia s predchádzajúcim historickým obdobím (*предприниматель, акционер, биржа, гимназия, губернатор, благотворительность, епископ, заповедь, месса, патриарх, милосердие, святыня, Россия, российский, дума... // živnostník, akcionár, guverné, dobročinnosť, lýceum, župa...*). Mnohé z týchto reaktivovaných slov, ktoré mali v nedávnej minulosti zápornú konotáciu, sa v súčasnosti považujú za neutrálne alebo kladné. Táto jednoznačná interpretácia však neplatí paušálne. Po zrušení princípu rovnostárstva sa prehĺbili rozdiely v sociálno-materiálnom postavení príslušníkov spoločnosti a časť z nich vníma nové sociálno-politické udalosti ako zmenu k horšiemu, a preto aj k tejto lexike zaujíma naďalej negatívne stanovisko (napr.: *podnikateľ* – ide mu len o vlastný prospech, naháňa sa za rýchlym ziskom, okráda zákazníka). Možno konštatovať, že tieto slová v sebe potenciálne skrývajú dvojakú konotáciu (kladnú aj zápornú), určujúci je postoj konkrétneho používateľa. O rozporuplnom vzťahu k novým skutočnostiam svedčia aj ironické parafrázy typu: *приватизация – прихватизация, ваучеризация – волчеризация, демократы – дерьмотраты, новые русские – нувориши – нью-воришки; сбербанк – спёрбанк...*, ale aj nové frazeologizované spojenia: *шоковая терапия, теневая экономика, отмывание денег, реформы для проформы...* Podrobne túto problematiku rozpracoval J. Sipko (2002, 2008) a tieto typy parafráz nazýva pragmaticko-štylistickými opozíciami (Sipko, 2008, s. 37).

1.2. Zmeny v sémantickej štruktúre slov

V lexikálnom systéme pozorujeme aj sémantické procesy, na základe ktorých dochádza k zmene sémantickej štruktúry lexém rozšírením alebo zúžením ich významu. Napr. ruské sloveso *зависнуть*, ktoré ešte donedávna malo iba jeden význam „zostať visieť“²⁶

(зависнуть между небом и землей), sa v počítačovom slangu začalo používať na vyjadrenie stavu, keď počítač zrazu prestane pracovať a reagovať na pokyny (*компьютер зависает при загрузке*), čomu v slovenčine zodpovedá ekvivalent „zamrznúť“ (...nie je nič horšie, ak uprostred práce váš počítač zamrzol), teda lexéma, ktorá sa tiež obohatila o nový (rovnako slangový) význam.

V rámci počítačovej lexiky môžeme uviesť ďalší príklad na rozšírenie významu pôvodne monosémického slova *мышь*, ktoré pomenúva drobného hlodavca, no v súčasnosti sa oveľa viac používa na označenie prídavného zariadenia, ktorým sa ovláda poloha kurzora na obrazovke. V tomto prípade ide o kalk z angličtiny, kde sa lexéma *mouse* terminologizovala a pod týmto názvom sa spomínané zariadenie aj oficiálne prezentuje. Napriek tomu, že ide o prevzatú (presnejšie kalkovanú) lexému do ruštiny aj slovenčiny, pozorujeme určité rozdiely pri ďalšom začlenení tohto slova do príslušného lexikálneho systému. V slovenčine sa používa pomenovanie *myš*, prípadne eufemizované *myška* ako termín, hoci ho nositeľ jazyka môže pociťovať aj ako hovorové slovo, pretože ide o metaforické pomenovanie na základe vonkajšej podoby s týmto zvieratkom (aj s jeho chvostom, ktorý pripomína kábel). V ruštine zrejme tiež vznikla asociácia s určitou hovorovosťou, pretože okrem lexém *мышь*, *мышка* sa v tomto význame používa aj „odborne znejúci“ *манипулятор* (treba však dodať, že so štvornásobne nižšou frekvenciou), napr. v spojeniach *беспроводной, проводной, оптический манипулятор*. Na druhej strane u ruských používateľov vznikla potreba dať tomuto zariadeniu aj slangové pomenovania *грызун, крыса*, ktoré sa používajú iba v neformálnej komunikácii (napr. *Сейчас этот хвостатый грызун (кабловá мышь – T.G.) плотно вошел в обиход всех пользователей компьютеров; ...под рукой родная оптическая крыса, до боли любимая клавиша (hovor. klávesnica – T.G.), что может сравниться с этим?*). Môžeme sa však stretnúť aj s kompozitom *грызун-вездеход* vo význame „myš, ktorá sa môže pohybovať po nerovnom povrchu“. Podobný zmysel pre jazykovú hru vyjadrujú aj ďalšie počítačové slangové výrazy *коврик-мышеловка* alebo *мышедром* vo význame *подложка под мышь – коврик для мыши*.

Rozšírenie významu sa neubránila ani ďalšia pôvodne jednovýznamová lexéma *озвучить*, ktorá okrem významu „ozvučiť“ (*новая технология позволила озвучить немые фильмы*) nadobudla v súčasnosti nový význam „zverejniť“ (*прокуратура озвучила подробности дела и фамилии жертв; президент озвучил государственную тайну; тайна убийства раскрыта, но не озвучена*). Je veľmi zaujímavé, prečo bolo potrebné rozšíriť význam takého slovesa, keď ruština už mala niekoľko synonymných výrazov na vyjadrenie tohto významu: **обнародовать** (*обнародовать улики по делу; обнародовать коммерческую тайну, обнародовать конфиденциальную информацию, обнародовать результаты переписи населения*); **разгласить** (*суд упорно не разглашает результаты экспертизы; разгласить данные, составляющие государственную или коммерческую тайну*); **публиковать** (*публиковать в СМИ списки риелтеров-обманщиков; публиковать информацию о преступлениях чиновников; публиковать секретные материалы*); **передать гласности** (*передать гласности сведения о депутатах парламента; передать гласности финансовые операции; журналист передал гласности военные секреты*). Žiaľ, preveriť si nový význam slovesa *озвучить* sa nám nepodarilo, nakoľ-

ko ešte nie je zaznamenaný v dostupných slovníkoch. Môžeme iba predpokladať, že jemný významový rozdiel môže spočívať vo forme zverejnenia informácií v „ozvučenej forme“, čiže vo verejnom vystúpení, v rozhovore a pod. v masmédiách, avšak je to iba naša interpretácia, ktorú jazykový materiál jednoznačne nepotvrďuje. Napr. v jednom texte sa používajú naraz tri horeuvedené lexémy: *Марченко привел цифры, которые никто не озвучивает... Сумму сделок он предпочел не разглашать. Кроме того, Григорий Марченко обнародовал консолидированные неаудированные данные... Также Григорий Марченко озвучил данные на май текущего года...*

1.3. Rozšírenie významu prevzatých slov

Dynamické procesy v lexikálnom systéme sa prejavujú aj v sémantickej štruktúre prevzatých slov, ktoré sú v ruskom jazyku už zaužívané. Ako príklad rozšírenia významu si môžeme uviesť ruskú lexému **район**, ktorá bola prevzatá z francúzštiny a v doslovnom preklade znamená „lúč, rádius“. Ak si pozrieme význam tohto slova vo viacerých slovníkoch, v lingvistických (výkladových aj prekladových) alebo encyklopedických, tak všetky zhodne konštatujú, že ide o pomenovanie územia, ktoré sa vyznačuje určitými geografickými, ekonomickými či inými charakteristikami a nachádza sa v niečej pôsobnosti. S týmto významom bolo toto slovo prevzaté do ruštiny i do slovenčiny, aj keď nie s celkom totožnou sémantickou štruktúrou. V ruštine sa stretávame s podrobnejším členením tohto základného významu v závislosti od veľkosti a charakteru územnej jednotky na rozdiel od slovenčiny, ktorá ďalej nekonkretizuje všeobecný význam. Táto skutočnosť je zaznamenaná aj pri spracovaní tejto lexémy v podobe slovníkového hesla vo Veľkom rusko-slovenskom slovníku, v ktorom sa *район* člení na 6 významov s rôznymi slovenskými ekvivalentmi: 1. oblasť, kraj, rajón; 2. (mestská) štvrť; 3. pásmo, oblasť; 4. okres, rajón; 5. *hovor*: okresné mesto, okres; 6. *voj.* priestor. Je prirodzené, že v opačnom Veľkom slovensko-ruskom slovníku bude významová štruktúra hesla *rajón* jednoduchšia: 1. район, область, округ, участок; 2. *voj.* места общего пользования (в казармах). Z pohľadu slovenčiny je pre nás zaujímavý práve 2. význam, ktorý patrí do vojenskej lexiky. Veľmi často sa v bežnej reči môžeme stretnúť so spojeniami *ísť na rajóny, mať rajóny, čistiť rajóny*, čo vo vojenskom slangu znamená upratovať v určitom priestore (najmä chodby a sociálne zariadenia). Nakoľko je to veľmi neatraktívna práca, zvyčajne ju robia tzv. bažanti v rámci šikanovania (*Úlohou bolo absolvovať terénnu jazdu porote aj okolo nej a vyhrať, za čo víťaz nemusel večer robiť rajóny; A ak k tomu bolo potrebné pracovať, dodržiavať interné pravidlá, poslúchať, robiť rajóny, vojensky si ustielat' postel'*). Toto štylistické rozšírenie významu možno považovať za špecifikum slovenčiny, ktoré nemá pendant v ruštine.

Lexéma *rajón* sa v slovenčine čoraz častejšie používa v zdravotníctve ako synonymum k zdravotnému obvodu a do ruštiny sa prekladá ako *участок* (*Bratislavský samosprávny kraj vymedzil s účinnosťou od 31. marca 2008 zdravotné obvody – rajóny; Cieľom ministerstva je dosiahnuť, aby lekár nemohol odmietnuť pacienta, ktorý má trvalé bydlisko v jeho rajóne*).

Zvýšená frekvencia tohto významu je zrejme spôsobená aktuálnosťou, ale aj zložitými problémami a reformami v zdravotníctve, ktoré sa týkajú celej spoločnosti a ktoré vyplynuli na povrch pomerne nedávno (po r. 1989).

Analýzovaná lexéma nás zaujala predovšetkým preto, že v súčasnej ruštine sme v nej pozorovali markantný významový posun, ktorý zatiaľ nie je lexikograficky spracovaný. Na ilustráciu uvedieme niekoľko príkladov, ktoré majú hovorový charakter: *Утром 23 июля в районе 9 часов прибыл на ЖД вокзал Волоколамска; В районе обеда в Риге на час было перекрыто движение транспорта; Вернемся где-то в районе ночи с первого на второе.*

V tomto prípade ide o rozšírenie lokálneho významu lexémy *район*, ktorá v spojení s niektorými substantívami môže vyjadrovať približnosť časového úseku a je synonymná s príslovkami *примерно, приблизительно, около* a pod. (slovenský ekvivalent – *okolo*). Podotýkame, že napriek vysokej frekvencii výrazu sme sa zatiaľ nestretli s lexikografickým spracovaním tohto nového významu danej lexémy. Taktiež zostáva nevysvetlené, prečo sa toto slovo začalo používať v novom význame, keď si to nevyžadoval existujúci stav v jazyku, čoho dôkazom sú nasledujúce spojenia: *примерно в 2 часа ночи мы устроили ужин; Ющенко был отравлен примерно во время обеда; вчера около часа ночи по московскому времени.*

To isté by sme mohli konštatovať aj o ďalších spojeniach s lexémou *район*, kde síce zostáva zachovaný lokálny význam, ktorý je v ruštine vyjadrený lexémou *область*, avšak z neznámeho dôvodu v súčasnom hovorovom štýle prevláda prvá lexéma: *Захватить левой рукой противника в районе плеча, правой рукой в районе запястья; ...после этого неделю болела спина в районе лопатки с левой стороны...*

V odbornej terminológii k takejto nevysvetliteľnej zámene (zatiaľ?) nedošlo, o čom svedčia nasledujúce príklady: *повышение эффективности дифференциальной диагностики боли в области плеча...; Боли в области сердца могут быть связаны с заболеваниями сосудов, питающих сердце, — коронарных сосудов; Гиперэхогенное образование в области правой доли печени...*

Inovačné významové tendencie analyzovanej lexémy sa prejavujú aj pri vyjadrení približnosti nejakého číselného údaja, kde mu zodpovedá synonymum *предел*: *ЦБ в реальности таргетирует курс рубль/доллар, стараясь удерживать его в районе 28 рублей. // Обменный курс евро остается в пределах коридора, который МВФ считает справедливым. Хорошо, если удастся удержать инфляцию в районе 40% // Правительство надеется удержать инфляцию в пределах 9%. Средневзвешенные цены замерли в районе 17 рублей. // Цены на нефть на мировых биржах в среду выросли в пределах 2,15%.*

Z uvedeného vyplýva, že sémantický potenciál prevzatej lexémy *район* ruština využila v oveľa väčšej miere ako slovenčina, je však otázne, či sa tým skutočne obohatil jazyk, či to bolo potrebné pre lepšiu komunikáciu alebo je to iba daň módnemu vlnu. V každom prípade lexikograf nemôže ignorovať túto skutočnosť a mal by ju zodpovedajúcim spôsobom lexikograficky spracovať.

1.4. Vplyv sociolektov na spisovný jazyk

V rámci dynamických procesov v lexike súčasnej ruštiny dochádza k aktivácii takých lexikálnych vrstiev, ktoré sa v minulosti využívali len obmedzene. Patrí sem aj špeciálna lexika určitých sociálno-spoločenských vrstiev, ktorá nie je všeobecne známa všetkým nositeľom jazyka. Tento špecifický jazyk istej skupiny alebo sociálnej vrstvy sa tradične

nazýva žargón, ktorý sa môže v závislosti od charakteru a zamerania skupiny ďalej členiť na profesionálny, študentský, detský, policajný, zločinecký a iné. Ide o nespisovnú, štylisticky silne príznakovú lexiku, ktorej rozumejú iba „zasvätení“.

Ruskí bádatelia zaznamenali, že dochádza k oslabeniu hermetickosti lexiky uzavretých sociálnych či vekových skupín, a v tejto súvislosti sa objavil nový termín „общий (городской) жаргон“ zavedený autorkami slovníka takéhoto žargónu (Jermakova – Zemskaja – Rozina, 1999, s. IV), ktoré poukazujú na potrebu rozlišovať pojmy žargón uzavretých sociálnych skupín a žargónové výrazy, ktoré prenikli do národného jazyka. Sú veľmi frekventované v masmédiách, ale používajú ich (alebo im aspoň rozumejú) obyvatelia veľkých miest (preto aj pomenovanie mestský žargón), a to nielen menej vzdelaní ľudia, ale aj inteligencia. Pomenovanie „общий“ signalizuje, že túto špecifickú lexiku nepoužívajú len určité sociálne, vekové či profesijné skupiny, ale prakticky všetci, pričom si zachováva naďalej svoje štylistické charakteristiky, ako sú napr. expresívnosť, emocionálnosť, obraznosť a samozrejme nespisovnosť. Pri slovenskom preklade tohto pojmu sme uprednostnili termín „sociolekt veľkomestského prostredia“ (Odalos, 1996, s. 64).

Tento sociolekt sa vytvoril v dôsledku aktívneho preberania lexikálnych jednotiek z rozličných sociolektov, predovšetkým zo sociolektu **žiakov a študentov** (*ботан, ботаник* – отличник, *видак* – видеоманитофон, *пофигизм* – равнодушие, *пилы* – люди, *универ* – университет), **podnikateľov** (*нал* – наличные деньги, *безнал* – безналичный расчет, *баксы* – доллары, *деревянные* – рубли, *лимон* – миллион), **policajtov** (*бытовуха* – бытовое преступление, *расчленёнка* – расчлененный труп, *подснежник* – труп под снегом), **zločincov** (*мокруха* – убийство, *щипач* – карманник, *братва* – преступная группировка). Pričom do sociolektu policajtov preniklo veľa prvkov zo zločineckej sféry, čo je podmienené tým, že tieto dve skupiny sú v úzkom kontakte, aj keď ich ciele sú diametrálne odlišné.

1.5. Sociolekt podsvetia a jeho prenikanie do hovorovej lexiky

Avšak hlavným zdrojom, z ktorého sa neustále obohacuje ruský mestský sociolekt, je jazyk podsvetia. Tento jav je možné čiastočne zdôvodniť narastajúcou kriminalizáciou spoločnosti, pribúdaním nových druhov zločinov (organizovaný zločin, ekonomická kriminalita, výpalníctvo, vraždy na objednávku a i.), ale aj odtabuizovaním tém o väzenskom prostredí a toto všetko samozrejme poznačilo vyjadrovanie súčasných nositeľov ruského jazyka. Uvedené lexikálne jednotky poznajú a používajú nielen členovia zločineckých zoskupení, ale aj bežní občania, ktorí môžu byť potenciálnymi obeťami zločincov. Mnohí mladí ľudia sa snažia siláckym zovňajškom a jazykovým prejavom napodobňovať kriminálnikov a takto demonštrovať svoju príslušnosť k týmto skupinám, ktoré im dali pomenovania *фраера* alebo *приблатнённые*.

Táto módna tendencia mladých ľudí zblížiť sa s tajným svetom zločinu sa prejavila v prenikaní lexikálnych jednotiek zo sociolektu zločincov do sociolektu mládeže a škôľakov, čo spôsobilo, že jazyk mládeže sa stal agresívnejší, lebo je presýtený zločineckou lexikou, napr. *карьер* – кабинет директора, *надзиратель* – дежурный учитель, *камера* – класс, *приговор* – объявление оценок на экзамене (Левикова, 2003).

Lexika, ktorá odráža kriminálnu oblasť, je pomerne široko tematicky členená, pretože zahŕňa rozličné osoby, činy, objekty a miesta, ktoré nejakým spôsobom súvisia so zloči-

nom, ale aj s tými, ktorí s ním bojujú (orgány činné v trestnom konaní – policajti, súdy a prokuratúra). Tým sa vysvetľuje aj úzke prepojenie medzi sociolektizmami zločincov a profesionálnym sociolektom policajtov.

1.6. Preberanie cudzojazyčnej lexiky do ruštiny

Výskum dynamického preberania cudzích slov do súčasnej ruštiny (ale aj iných jazykov vrátane slovenčiny) súvisí s charakterom samotného lexikálneho preberania, ktoré sa vyznačuje nielen veľkou intenzitou a početnosťou prevzatých lexikálnych jednotiek, ale aj inými osobitosťami, ktoré treba zohľadniť pri analýze jazykového materiálu. Viacerí autori (napr. Филин, 1981; Костомаров, 1994; Тимофеева, 1995; Крысин, 2000; Земская, 2008) sa zhodujú v tom, že pre preberanie v ruštine sú charakteristické: internacionálny charakter procesu preberania (tento jav zasiahol všetky jazyky vyspelých štátov); zdrojovým (východiskovým) jazykom (языком-источником, языком-донором) je predovšetkým angličtina (vrátane americkej angličtiny); cudzojazyčná lexika prenikla nielen do všetkých oblastí spoločenského života, ale aj do všetkých štýlových vrstiev cieľového (prijmajúceho) jazyka (язык-реципипет, язык-рецептор, принимающий язык, заимствующий язык); tento proces je sprevádzaný aktívnym kalkovaním; lexikálne jednotky sú preberané spolu s ich odvodeninami (*пейджер, пейджинг*), rovnako aj skratky (*ВИП, ПП — пиар, Би-Би-Си*).

Pri preberaní vznikajú rôzne varianty tej istej prevzatej lexikálnej jednotky (*Интернет – Интер Нет – интернет – Internet; маркетинг – маркэтинг*), ktorým treba venovať zvýšenú pozornosť predovšetkým pri lexikografickom spracovaní.

Prevzaté slovo si plní predovšetkým nominatívnu funkciu, to je aj hlavný dôvod preberania. Ak je prevzaté slovo v pozícii jedinej možnej nominácie, t. j. nemá vhodný ekvivalent v ruskom jazyku, môžeme ho zaradiť k bezekvivalentnej lexike (*Интернет, клип, лифтинг, спам, файл, чат*). Príčinou sa nevyučuje, že časom sa v ruskom lexikálnom systéme vytvoria k nemu vhodné ekvivalenty, prípadne synonymné výrazy. Niektoré prevzaté slová majú svoj ekvivalent v prijímajúcom jazyku (*анимация – мультипликация, тинейджер – подросток, тур – путешествие, суицид – самоубийство*). Práve tie sú predmetom zvýšeného záujmu lingvistov, ktorí porovnávacou metódou skúmajú ich významovú štruktúru, zhody a rozdiely, významové odtienky, štylistické zafarbenie, ale aj opodstatnenosť ich prevzatia (*дублетные пары, слова-дублеты*).

Dôkazom úspešnej sémantickej adaptácie slova v lexikálnom systéme prijímajúceho jazyka sú jeho následné sémantické derivácie, ktoré môžu signalizovať rozšírenie významu, prípadne vytvorenie nového významu (*спонсор – ktokoľvek, kto poskytuje materiálnu pomoc, derivácie: спонсорский, спонсорство, спонсировать; зомби – apatický človek, derivácie: зомбирование, зомбировать, зомбированный*).

O úplnej (formálnej aj významovej) adaptácii prevzatého slova možno hovoriť vtedy, ak si prijímajúci jazyk vytvorí od tohto slova deriváty podľa vlastných slovotvorných postupov. Napr. od anglickej lexémy *chat*, rus. *чат* (čet, pokec na internete) boli odvodené tieto nové lexémy: *чатовка* (чатовка – это тусовка с какого-то чата); *чатиться* (хочу чатиться с прикольными человеками); *чатовщик // чатлан* (войти в ряды чатовщиков), *чатовщица // чатланка* (американский филиал чатовщиц).

Spočiatku anglicizmy nahrádzali absentujúce finančno-ekonomické a spoločensko-politické pojmy, ale aj počítačovú terminológiu. Neskôr, hlavne pod vplyvom reklamy a azda aj módy či snahy priblížiť sa inému životnému štýlu, sa anglicizmami postupne začali pomenúvať najrozličnejšie reálie a situácie z bežného života (pozri napr. Зимек, 1998; Валгина, 2003; Костомаров, 1994; Kollár, 2001 a iní).

Prevzatie mnohých anglicizmov nebolo vyvolané len potrebou zaplniť lakúny, ale realizovalo sa v dôsledku amerikanizácie ruskej spoločnosti a napodobňovania prestížneho západného životného štýlu. Do tejto skupiny by sme mohli zaradiť také anglicizmy, ktoré majú alebo už mali rovnocenné ekvivalenty v ruštine (*саммит – встреча в верхах, ремейк – переделка, консенсус – согласие, юзер – пользователь, электорат – избиратели, шоп – магазин, контракт – договор, фаст-фуд – еда на скорую руку*). Koexistencia duplicitných lexém (domáceho a cudzieho pomenovania) môže byť prekážkou pri pochopení správneho významu.

Ide predovšetkým o tie anglicizmy, ktoré sa prevzali a používajú len kvôli ich prestížnosti, módnosti, pre reklamnú kampaň a pod. Ako príklad uvedieme anglicizmus *стенлер*, ktorý má ruský ekvivalent *шиватель*. Obidva pojmy majú identický význam, používajú sa na pomenovanie presne tej istej veci – zošivačky na spisy, a preto nevidíme žiadny dôvod na prevzatie tohto slova do ruštiny. Paradoxne však tento anglicizmus vytlačá pôvodnú ruskú lexému, čo potvrdzuje aj jej výskyt na internete (*стенлер* – 3 mil., *шиватель* 80 tis.). Takisto možno vážne zapochybovať o potrebe zavedenia mnohých ďalších anglicizmov (*меседж – послание; презент – подарок; клининг – уборка; стикер – наклейка; дайвинг – ныряние*).

Nielen široká verejnosť, ale ani samotní lingvisti nezaujímajú jednoznačné stanovisko k tomuto procesu. Názory sú veľmi rôzne a protichodné, od kategorického odmietania „znečisťovania“ ruského jazyka anglicizmami až po nadšené prijímanie takéhoto „obohacovania“ jazyka. Diskutuje sa o opodstatnenosti prehnaného preberania cuzojazyčnej lexiky a o prijatí legislatívnych opatrení na jeho reguláciu.

Spôsob začlenenia anglického výrazu do ruského textu komplikuje rozdielnosť dvoch grafických sústav – latinky a cyriliky, ktoré si navzájom nielen konkurujú, ale ani nie sú schopné jednoznačne a plnohodnotne reprodukovat' pri dekódovaní presnú zvukovú podobu slov, čo môže viesť aj k významovému posunu. Prevzaté anglicizmy do ruského jazyka prenikajú buď vo svojej pôvodnej grafickej podobe v latinke, alebo sa prepisujú do azbuky, nie však prostredníctvom transliterácie, ale uprednostňuje sa fonetická transkripčia (Zimek, 1996; Gazda, 2002). Množstvo variatívnych podôb pri fonetickej transkripcii toho istého slova svedčí o tom, že tento problém sa rieši iba čiastočne. V súčasnosti je veľká rozkolísanosť najmä pri prepise anglických apelatív do ruštiny. Slovníky tiež nepodávajú jednoznačné riešenia, ale iba zaznamenávajú všetky varianty (porov. Словарь английских личных имен).

Anglicizmy sa vyznačujú aj lexikálno-sémantickou presnosťou, t. j. jedným slovom vyjadria význam, ktorý ruština dokáže vyjadriť len spojením: *сочинитель текстов речей, выступлений для высокопоставленных лиц государства*, *имиджмейкер* (создатель образа), *хит-мейкер* (создатель спектаклей, фильмов, имеющих большой успех у зрителей). O opodstatnenosti týchto anglicizmov zrejme netreba pochybovať.

К takýmto „úsporným“ lexémam anglického pôvodu môžeme zaradiť aj: *дилер* (физическое лицо или компания, осуществляющее от своего имени посреднические операции); *брокер* (торговый или финансовый агент, действующий от имени биржи или самостоятельно за счет средств клиента в качестве посредника при совершении сделок купли-продажи); *пейджер* (портативное беспроводное устройство для приема и записи информации) a iné. Práve pre túto sémantickú presnosť a úspornosť sú anglicizmy veľmi frekventované v ruskojazyčnom prostredí.

Záverom môžeme konštatovať, že dynamické procesy prebiehajúce v súčasnej ruštine sa dotýkajú všetkých jazykových rovín, no predovšetkým jej slovnej zásoby.

Slovná zásoba súčasnej ruštiny sa profesionalizuje a internacionalizuje. Prejavuje sa v nej, okrem iného, citeľný vplyv angličtiny, z ktorej ruština preberá veľa lexikálnych jednotiek. Nie všetky výpožičky z angličtiny slúžia na pomenovanie nových reálií alebo na rozlíšenie jemných významových odtienkov medzi domácimi a prevzatými lexémami.

Napriek tomu lingvisti kladne hodnotia úspornosť a presnosť mnohých anglických termínov, ktoré nemajú vhodný ekvivalent v ruštine. S menším pochopením sa stretáva neopodstatnené a nadmerné používanie málo známych anglicizmov, ktorým väčšina nositeľov jazyka nerozumie, alebo anglicizmov, ktoré majú vhodné ruské ekvivalenty.

Zrušenie cenzúry a sloboda prejavu so sebou priniesli (okrem nesporných kladov) aj narušenie jazykových noriem a vulgarizáciu rečového prejavu bežných nositeľov jazyka (zrejme aj pod vplyvom masmédií a umeleckej literatúry). Zaznamenali sme prenikanie subštandardnej lexiky (sociolektizmov, žargonizmov, argotu aj hrubých vulgarizmov) do spisovného hovorového jazyka.

LITERATÚRA

GAZDA, Jiří: Konkurence grafických kódů v ruském publicistickém textu. In: Dynamika a internacionalizace slovní zásoby současné ruštiny. Brno: Masarykova univerzita 2002, s. 98 – 108.

Internationalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999. 165 s.

KOLLÁR, Dezider: Súčasný trendy v preberaní cudzích slov (na ruskom a slovenskom materiáli). In: Slavica Slovaca, 2001, roč. 36, č. 2, s. 108 – 113.

ODALOŠ, Pavol: Sociolekt mladých ľudí v Banskej Bystrici. In: Sociolinguistica Slovaca. 2. Sociolinguistika a areálová lingvistiká. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996, s. 64 – 81.

ВАЛГИНА, Нина С.: Активные процессы в современном русском языке. Учебное пособие для студентов вузов. Москва: Логос 2003. 304 с.

ЕРМАКОВА, Ольга П. – ЗЕМСКАЯ, Елена А. – РОЗИНА, Раиса И.: Слова, с которыми мы все встречались. Толковый словарь русского общего жаргона. Под общим руководством Р. И. Розиной. Москва: Азбуковник 1999. 320 с.

ЗЕМСКАЯ, Елена А.: Активные процессы в языке русского зарубежья. In: Современный русский язык: Активные процессы на рубеже XX–XXI веков. Москва: Языки славянских культур 2008, с. 615 – 667.

ЗИМЕК, Рудольф: Заимствованные англоамериканские выражения в современном русском языке последнего десятилетия. In: Rossica Slovaca VI. Red. M. Mikluš. Prešov: Katedra ruského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity 1998, s. 90 – 96.

КОСТОМАРОВ, Виталий Г.: Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой массмедий. Москва: Педагогика-пресс 1994. 248 с.

КРЫСИН, Леонид П.: Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни. In: Русский язык конца XX столетия (1985–1995). Москва 2000, с. 142 – 161.

ЛЕВИКОВА, Светлана И.: Большой словарь молодежного сленга. Москва: ФАИР-ПРЕСС 2003. 928 с.

СИПКО, Йозеф: В поисках истинного смысла – Hľadanie ozajstného zmyslu. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2008. 444 s.

СИПКО, Йозеф: Тексты с повышенной этнокультурной коннотацией – Texty so zvýšenou etnokultúrnou konotáciou. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2002. 258 s.

ТИМОФЕЕВА, Галина Г.: Новые английские заимствования в русском языке. Санкт-Петербург: Юна 1995. 118 с.

ФИЛИН, Федот П.: Истоки и судьбы русского литературного языка. Москва: Наука 1981. 327 с.

Používanie predložiek *do* a *k* v slovanských jazykoch¹

MARTA VOJTEKOVÁ

Inštitút ukrajiniistiky a stredoeurópskych štúdií
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita, Prešov

THE USE OF THE PREPOSITIONS „DO“ AND „K“ IN SLAVIC LANGUAGES

Key words: Slavic languages, prepositions, contextual meanings, confrontation

The paper discusses the use of the prepositions „do“ and „k“ in the wider context of Slavic Languages, defining them from the etymological, functional, formal and grammatical (case) perspectives. It detects their proto-Slavic origins, treats their current forms and monitors their presence in the West Slavic and East Slavic languages. The preposition „k“ is further dealt with as to its vocalized forms which differ in the particular languages as to the degree of their vocalization. The second part of the paper defines the contextual meanings of the two prepositions. While applying the meaning-to-form procedure, the author focuses on the description and confrontation of their spatial and temporal meanings present in their constructions in the West Slavic languages. The paper also points out the formal and semantic similarities and differences between the two prepositions which stem either from their common origin or from their divergent development.

1. Úvod

Predložkové lexémy možno definovať na základe etymologického a funkčného kritéria (hľadiska). Prvé z nich zohľadňuje diachrónny, druhé synchronný prístup. Z etymologického hľadiska patria slovanské predložky *do* a *k* medzi pôvodné (vlastné) predložky, t. j. boli predložkami už v predpísomnom období slovanských jazykov. Ich pôvod spadá do praslovanského obdobia. Na základe funkčného kritéria, ktoré zohľadňuje stupeň viazanosti na meno a stupeň abstraktnosti významu, sa zaraďujú predložky *do* a *k* v súčasných spisovných slovanských jazykoch k podsystemu prvotných predložiek. Obe lexémy sa teda používajú výlučne v predložkovej funkcii, vyskytujú sa iba s významom predložiek a iba v spojení s nepriamym pádom substantíva alebo jeho ekvivalentu, pričom je pre ne typická mnohovýznamovosť a všeobecnosť významu.² Funkcie analyzovanej dvojice lexém sme overovali v dostupných výkladových slovní-

¹ Tento príspevok bol vytvorený v rámci projektu *Dovybavenie a rozšírenie lingvokulturologického a prekladateľsko-ilmočnickeho centra* na základe podpory operačného programu Výskum a vývoj financovaného z Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

² Charakteristiku etymologického a funkčného kritéria (hľadiska) preberáme z *Morfológie slovenského jazyka* (1966, s. 620).

koch slovanských jazykov, ktoré majú normatívnu povahu, a teda sú najspoľahlivejším ukazovateľom toho, či sa v súčasnosti daná lexéma používa len vo funkcii predložky alebo aj v inej funkcii (najčastejšie príslovkovej).³

2. Formálna rovina predložiek *do* a *k* a ich distribúcia v slovanských jazykoch

Predložka *do* predpokladá praslovanský tvar **do* a vyskytuje sa vo všetkých slovanských jazykoch. Jej formálna podoba je v analyzovaných jazykoch totožná, len v bieloruštine vystupuje v tvare *da* (*da*). Vokál *a* je výsledkom bieloruského akania. Ide o jav, keď sa *o* v neprízvučnej pozícii mení na *a*, ktoré sa dôsledkom fonetického pravopisného princípu dominantného v bieloruštine aj zapisuje. Toto *a* je v bieloruštine pravidelné, pretože jednoslabičné predložky sú v tomto jazyku vždy neprízvučné a na viacslabičné predložky nikdy nepadá prízvuk na poslednú slabiku.

Pre predložku *k* sa predpokladá praslovanský tvar **kь(n)* s koncovým konsonantom. V dôsledku zákona otvorených slabík koncová spoluhláska v uvedených predložkách zanikala, keď stála pred slovom, ktoré sa začínalo na spoluhlásku: **kьn ženě* > *kь ženě*. Pred tvarmi zámena tretej osoby **jь*, **ja*, **je* sa *-n* zachovávalo, presúvalo sa však k samohláske v nasledujúcom slove, pričom bolo zmäččené pod vplyvom *j-*, napr. **kьn jemu* > *kь n'emu* (Štec, 1997, s. 171). Zámenný kmeň na *n'* - sa neskôr abstrahoval a začal sa používať aj po predložkách, ktoré sa pôvodne na *-n* nekončili, napr. *do n'ego*, *na n'ь*, *otъ n'ego*. Tento jav má celoslovanský charakter. Po zániku alebo presunutí spoluhlásky *-n* jer zostávajúci na konci predložky zanikal alebo vokalizoval sa podľa jerového (Havlíkovho) pravidla.

Predložka *k* sa v základnom neslabičnom tvare vyskytuje v spisovnej slovenčine, češtine, hornej a dolnej lužickej srbčine, ruštine, bieloruštine, srbčine, chorváčtine a slovinčine. V základnom vokalizovanom tvare *ku* vystupuje iba v spisovnej poľštine. Výlučne vokalizovaný tvar sa v poľštine datuje od 19. storočia (porov. Kopečný, 1973, s. 167). Praslovanská predložka **kь(n)* nemá v súčasnosti formálne pokračovanie v spisovnej ukrajinčine. V starej ukrajinčine sa však kedysi nachádzala, pričom mala podobu *k/ikʹ*. Oba tvary zachytáva napr. *Slovník ukrajinsk'oji movy Pavla Bilec'kého-Nosenka*⁵. V ukrajinčine postupne miznúcu predložku *k/ik* formálne nahradila predložka *do*, ktorá prevzala aj jej významy. Z južnoslovanských jazykov sa táto predložka nevyskytuje v macedónčine. Osobitný stav je aj v bulharčine, kde sa nachádza sekundárna predložka *към*, ktorá je sémanticky paralelná s predložkou *k*. Táto bulharská predložka má však iné východisko. Pochádza z **kamo* (pôvodne adverbium, v bulharčine vo funkcii sekundárnej predložky). V slovinčine nadobúda *k* variantný tvar *h*, a to v postavení pred konsonantmi *k*, *g*, vo výslovnosti i pred *j*, *v*, *h*, *l*, *m*, *n* (Kopečný, 1973, s. 100).

³ Informácie o výskyte, funkcii a formálnych podobách predložiek *do* a *k* v dolnej lužickej srbčine, macedónčine a slovinčine sme prevzali z dôvodu nedostupnosti výkladových slovníkov z prác F. Kopečného (1964, 1973).

⁴ Toto striedanie vysvetľuje F. Kopečný analógiou so *z/iz*, pričom tvar *ik* vystupoval v postavení medzi konsonantmi. V ukrajinčine je doložené aj synkopované *d'id* (<*do*) s datívom, podľa synonymného a miznúceho *k/ik* (Kopečný, 1964, s. 103; 1973, s. 60).

⁵ Slovník zostavil autor v rokoch 1838 – 1843, ale vyšiel až v roku 1966.

Z formálneho hľadiska je predložka *do* jednoslabičná. K jednoslabičným predložkám sa zaraďuje aj poľská predložka *ku*, ktorá vystupuje výlučne vo vokalizovanom tvare. V ostatných jazykoch patrí *k* medzi neslabičné predložky. Sekundárnu vokalizovanú podobu nadobúda len v istých postaveniach, v závislosti od nasledujúceho zvukového okolia. V časti slovanských jazykov samohláska vystupujúca vo vokalizovanom tvare tejto predložky korešponduje so striednicou za tvrdý jer v príslušnom jazyku: *ke* v češtine a hornej lužickej srbčine, *ko* v ruštine, *ka* v bieloruštine (regulárna *o*-ová striednica podľahla sekundárnej zmene – akaniu), *ka/ka* v srbčine a chorvátčine. S jerovými striednicami nekorešponduje vokál *u*, ktorý sa pri tejto predložke nachádza v slovenčine, poľštine a dolnej lužickej srbčine. Ojedinele je podoba *ku* prítomná aj v češtine, a to v ustálených spojeniach (pred slovom začínajúcim obojperným *p*): *ku podivu* / *kupodivu*, *ku pomoci*, *ku prospěchu*, *ku Praze*, *ku příkladu* a pri čítaní matematických výrazov *á ku bé*. Starší nepravidelný tvar *ky* (popri pravidelnom *ko*) uvádza pre starú ukrajinčinu *Slovník ukrajinsk' koji movy* (P. Bilec'kyj-Nosenko, 1966, s. 175).

Pôvod tohto vokálu objasňuje v historickej gramatike poľského jazyka S. Rospond (1971, s. 75). Podľa neho sa vokál *u* k uvedenej predložke dostal z datívu podstatných mien, s ktorým sa predložka *k* vždy spájala. O prieniku tohto vokálu k predložke rozhodla dominancia prípony *-u* v datíve singuláru podstatných mien mužského a stredného rodu. S. Rospond hovorí v súvislosti s týmto javom o tzv. morfolologickej atrakcii. Rovnaké vysvetlenie podáva aj F. Kopečný. Za autora tohto tvrdenia považuje Kucala, ktorý zistil, že 54 % datívov sa končí na *-u*. Kucala pripisoval úlohu aj fonetickým činiteľom, konkrétne charakteru hlásky *k* (porov. Kopečný, 1973, s. 100 – 101).

3. Sémantická rovina predložiek *do* a *k* v slovenčine, poľštine a češtine

Pri predložkách je veľmi dôležitá väzba s pádom, pretože, ako hovorí J. Oravec, pád pokazuje na sémantický rámec predložiek (Oravec – Bajzíkova – Furdík, 1988, s. 181). Obe skúmané predložky si zachovávajú pôvodnú väzbu s pádom. Predložka *do* sa viaže s dynamickým genitívom a predložka *k* s dynamickým datívom. Okrem pádového významu slov, ktoré nasledujú po predložke, zohrávajú pri vyjadrovaní predložkových významov podstatnú úlohu aj ďalšie zložky kontextu okolo predložky: význam nadradených slov (slovies) a vecný význam podradených slov (substantív alebo ich ekvivalentov), v menšej miere ďalšie zložky kontextu (napr. prívlastky). Až v súčinnosti týchto činiteľov vyjadrujú predložky významy, ktoré sa v slovenskej jazykovede pomenúvajú ako kontextové, kombinatórne alebo čiastkové (Oravec – Bajzíkova – Furdík, 1988; Horák, 1976). Tento typ významov vychádza zo skutočnosti, že predložky sú synsémantické slová, ktoré nadobúdajú významy až v kontexte. Významy uvádzané pri predložkách v slovníkoch či gramatikách nie sú teda významy samých predložiek, ale spojení sloveso + predložka + meno (v páde).

V zhode s uvedeným vymedzením kontextových významov sa v ďalšej časti príspevku sústredíme na opis a konfrontáciu vyjadrovania dvoch kontextových významov – priestorového a časového – prostredníctvom konštrukcií predložiek⁶ *do* a *k* v troch

⁶ Termín predložková konštrukcia v užšom zmysle chápeme ako spojenie predložky a podradeného slova (podstatného mena alebo jeho ekvivalentu). V tomto zmysle je synonymný s termínom predložkový pád. V širšom zmysle ho chápeme ako spojenie predložky s podradeným aj nadradeným slovom (slovesom).

slovanských jazykoch: slovenčine, poľštine a češtine. Pri opise a konfrontácii budeme postupovať od významu k predložkám, pretože len týmto postupom možno odhaliť zhody a rozdiely vo vyjadrovaní jednotlivých významových odtienkov. Priestorový význam predstavuje primárny kontextový význam predložiek, časový význam patrí k sekundárnym významom, v rámci ktorých zastáva prioritné postavenie. Oba významy sú pomerne bohato členené a sú základom pre vznik ďalších sekundárnych významov. Pozastavíme sa len pri tých priestorových a časových významových odtienkoch, ktoré sú pre predložky *do* a *k* relevantné.

3.1. Priestorové významy

Z priestorových významov vyjadrujú predložky *do* a *k* najmä dynamické (smerové) významy, čo sa odvíja od ich väzby s dynamickými pádmi. Dynamický význam je často zdôraznený smerovým významom nadradených slovíes – bezpredponových alebo predponových. Prefixy predponových slovíes niekedy formálne korešpondujú s predložkami, čím dochádza k zvýrazneniu významu konkrétnej predložkovej konštrukcie. Vecný význam podradených slov priamo nevyplýva na dynamickosť alebo statickosť predložkových konštrukcií. Vzťah predložiek a významu podradených slov však nie je ľubovoľný. V rámci nadradených slovíes aj podradených substantív možno vyčleniť skupiny lexém, s ktorými predložky vyjadrujú významy najzreteľnejšie. Niekedy sú obmedzené na malý okruh slov. Predložky *do* a *k* vyjadrujú nasledujúce smerové významy: smerový význam „dovnútra“, význam „priestorovej hranice“, neadresný smerový význam „do blízkosti“ (niečoho/niekoľo) a smerový význam „na povrch“.

3.1.1. Smerový význam „dovnútra“

Na vyjadrenie smerového významu „dovnútra“ využívajú všetky tri západoslovanské jazyky predložku *do* (G.): slov. *Matilda zjojkla, skrútila sa a zbehla v zmätku do pivnice.* (Jaroš), *Roztrepala mlieko mutvičkou, naliala do hrncčka.* (Jaroš), *Chrobáky zaliezali do zeme, motýle sa učupili pod listie kríkov a žaby skákali do najhlbšej vody.* (Štiavnický), *vojsť do domu* (KSSJ) // poľ. *Wsiadli do samochodu i odjechali.* (ISJP), *Woda wlewala się do mieszkania.* (ISJP), *Wychowawczyni, zaniepokojona hałasem, wbiegła do sypialni.* (ISJP) // češ. *vjet do tunelu* (SSJČ), *vstoupit do pokoje* (SSJČ), *strčit do kapsy* (SSJČ), *přikládat do kamen* (SSJČ). V slovenčine a češtine je to dnes hlavný význam predložky *do*, nebol to však jej pôvodný význam. Pôvodne ho vyjadrovala predložka *v* (A.), ale predložka *do* ju celkom vytlačila. V slovenčine a češtine sa predložka *v* vo význame „dovnútra“ udržiava ako štylisticky príznaková (zastaraná a knižná): slov. *Ako krvavá injekcia vtláča sa v tvoju žilu.* (Oravec, 1968), *A Žofia ma v blato stlačila.* (Oravec, 1968) // češ. *přijít v dům* (SSJČ), *Proudy krve vpijely se v zem.* (PSJČ). V poľštine vyjadrujú smer „dovnútra“ obe predložky bezpríznakovo. Používajú sa podľa stanovených pravidiel, často variantne: *wsiąść do samochodu, wejść w krzaki, wlać olej do butelki / w butelkę.* Najzreteľnejšie vystupuje tento význam po slovesách s vecným významom vnikania, prenikania..., často s preponou *v-/w-*, ktorá korešponduje s predložkou *v/w* (v slovenčine a češtine pôvodnou v tomto význame). Tento typ predponových slovíes zároveň znásobuje význam celej predložkovej konštrukcie. Smerový význam „dovnútra“ vyniká najzreteľnejšie, ak sa predložka *do* spája s názvami priestoru, priestorových a povrchových útvarov, pri názvoch obalov a nádob.

3.1.2. Význam „priestorovej hranice“

Význam „priestorovej hranice“ vyjadruje vo všetkých troch jazykoch predložka *do* (G.): slov. *...pre mňa to už nie je závoj, ale múr, ktorý siaha až do nebies a zakrýva mi hviezdnatú oblohu...* (SNK), *Nechal som film tak, vyšiel som k potoku, umyl som sa do pásu, boľavé miesta na hlave som si vymasíroval studenou vodou a vyšúchal uterákom.* (SNK), *Ozývalo sa to až do tretích susedov.* (Oravec, 1968), *Náš otec, keď vezmú latu a tresnú do lopty, vyletí až do neba.* (Oravec, 1968) // poľ. *Dobiegaliśmy do końca, aż do trzech żerdeł płotu wbitych w ciebie, i zanurzyliśmy twarz w bialo-niebieski przestwór nieba.* (Dąbrowska), *Niedawno wyszła ona do demonstrantów w luksusowym futrze sięgającym aż do kostek.* (NKJP) // češ. *sahat až do kolenou / do půl lýtek* (SSJČ), *svléknout se do půl těla* (SSJČ). V češtine ho vyjadruje aj predložka *k* (D.): *K panství náležel celý kraj po řece Moravě až skoro ku Břeclavě a na západní straně až po městečko Klobouky.* (PSJČ), *Draperie splývala až k zemi.* (PSJČ). Uvedené predložky vyjadrujú priestorovú hranicu najčastejšie po stavových slovesách s významom *siahať*, *rozprestierať sa*, *ťahať sa*, *doliehať* // *siegać*, *dochodzić*, *rozciągając się* // *sahat*, *rozprostírat se* a najzreteľnejšie s menami, ktoré sa dajú chápať ako hraničné body. Význam sa podčiarkuje časticami *až*, *sotva*, *len*, *iba* a zámenom *samej*. V porovnaní s predložkami *do* a *k* je v analyzovaných jazykoch v tomto význame frekventovanejšia predložka *po* (A.). Význam „priestorovej hranice“ je jej základným významom a výkladové slovníky ho uvádzajú na prvom mieste: slov. *Raz päťročný išiel so sestričkou po medokýš a otec mu sľúbil, že ho odprevadí po bránku na ulicu.* (SNK) // poľ. *Kiedy wejde do wody po czubek głowy, swym ciałem nadam jej stałość i sens.* (NKJP) // češ. *Když přijely (ženy) až po kraj (lesa), slezly obě.* (PSJČ).

3.1.3. Smerový význam „do blízkosti“ (niečoho/niekoľko)

Neadresný smerový význam *do* „blízkosti“ (niečoho/niekoľko)⁷ vyjadruje v slovenčine a češtine výlučne predložka *k* (D.): slov. *Možno sa mu chcela aj prihovoriť, ale po chvíľke si kľukla ku klátu a do náručia začala ukladať triesky.* (Jaroš), *Vzápätí sa obor vychytil a utekal k mestskej bráne.* (Štiavnický), *Naklonil sa k sudu a započíval sa do polohlasného šumu, ktorý z neho vychádzal.* (Štiavnický) // češ. *Šik útočně směřoval k hradbám.* (PSJČ), *K mlýnu vedlo mnoho cest a drah.* (PSJČ), *Dýmka dopadla k zemi.* (PSJČ). V poľštine ho vyjadrujú obe predložky. Predložka *do* (G.) nociónálne a predložka *ku* (D.) ako knižný prostriedok: *Żydzisko kłaniało mu się do ziemi, a następnie, wzniosłszy obu rękami kij nad głową, nuże śpiewać coś po żydowsku.* (Dąbrowska), *Pielęgniarka podeszła do okna wagonu.* (NKJP), *Zasiedli do stołu.* (ISJP), *Dziecko pobiegło z placzem do mamy.* (ISJP) // *Odwrócił się nagle i ruszył ku drzwiom.* (ISJP), *Słońce chyliło się ku zachodowi.* (ISJP), *Zbocze opadało ku morzu.* (ISJP), *Czterej mężczyźni w szarych oponczach popędzili ku lasowi.* (NKJP). Tento význam vyjadrujú predložky *do* a *k/ku* po slovesách pohybu a smerovania, najzreteľnejšie vyniká po slovesách s predponou *pri-/při-/przy-* (*pristúpiť*, *přisednout*, *przysiąć się*).

3.1.4. Smerový význam „na povrch“

Smerový význam „na povrch“ vystupuje pri predložke *do* (G.) iba v dvoch jazykoch: slovenčine a češtine. Ide o reliktný význam tejto predložky, ktorý ostal pri slovesách

⁷ Neadresnosť smerového významu „do blízkosti“ znamená, že konštrukcie predložiek *k/ku* a *do* vyjadrujú smer „do blízkosti z hociakorej strany“ (zhora, zdola, spredu, zozadu).

označujúcich smer zdola nahor: *stúpať, vyletieť, škriabať sa...* alebo zhora nadol: *padáť / padnúť, klesať*: slov. *Chytrý som sa škriabal do svahu.* (Oravec, 1968), *Za rampou ide sa už do vrchu.* (Oravec, 1968), *Biela pahreba, čo vyletela do konárov a nezachytila sa na ihličie, padala im na hlavy.* (Oravec, 1968), *Nebol mu tým, pred čím by sa muselo do prachu padať.* (Oravec, 1968), *Ponaprával si kožuch, čiapku stiahol hlbšie do tváre a pustil sa na krížnych cestách do nezvyčajnej tancovačky.* (Štiavnický), *Najprv viedol po čistine, potom sa zvrtol do kopca, a keď prekročil temeno vrchu, dostal sa do doliny, ktorú majster gombikár zvlášť pozorne vyrezal.* (Štiavnický) // češ. *stoupat do kopce / do schodů* (SSJČ). Typickým prostriedkom na vyjadrenie tohto významu vo všetkých troch jazykoch je predložka *na* (A.): slov. *vyskočiť na koňa*, češ. *vylézt na střechu*, poľ. *odstawić słownik na półkę*.

Okrem takýchto pravidelných prípadov, keď význam celej predložkovej konštrukcie korešponduje s významom pádu a nadradeného slovesa, existujú v jazyku prípady, keď výmenou nadradeného slovesa dochádza k zmene smerového (dynamického) významu na protikladný miestny (statický) význam. Tento jav možno pozorovať aj pri predložke *k* (D.) v slovenčine a češtine a predložke *do* (G.) v poľštine. Kým v spojení so slovesami pohybu a smerovania vyjadrovali neadresný smerový význam „do blízkosti“ (niečoho/niekoho), s trpnými prídastkami dokonavých sloves vyjadrujú miestny význam: slov. *prilepený k stráni, prikutý k zemi, pripnutý k prsiam, pripútaný k stromu, privityazaný k stolu* // poľ. *przyklejony do podniebienia, przywiązany do drzewa, przyrośnięty do ust* // češ. *Rámeč přibitý ke zdi.* (PSJČ), *Bezpečně ptáček tulí se ku ptáčku.* (PSJČ), *přitisknout někoho ke zdi* (SSJČ). Miestny význam vyjadruje vo všetkých troch jazykoch aj predložka *do* (G.), a to pri názvoch častí tela a po slovesách s významom *biť, udrieť*. Označuje prudký náraz na povrch: slov. *udrieť do hlavy, búchať do prs, šľahnúť do tváre, hodiť do chrbta* // češ. *uhodit do stromu* // poľ. *uderzać do głowy*.

3.2. Časové významy

Z časových významov vyjadrujú predložky *do* a *k* dynamický význam „časovej hranice“ a tri statické časové významy: význam „časovej frekvencie“, „časového úseku“ a „približného časového bodu“. Už z tohto prehľadu sémantických časových odtienkov je zrejmé, že pádový význam podradených slov nemá vplyv na ich dynamickosť alebo statickosť. Priamy vplyv na vyjadrenie dynamického alebo statického časového významu nemá ani význam nadradených sloves. V niektorých prípadoch je však vyjadrenie konkrétneho časového významu ohraničené na istý okruh sloves, v iných slovesá podčiarkujú časový význam (v prípade predponových sloves pri korešpondencii predložky a predpony). Sémantickú skupinu relevantnú pre vyjadrovanie časového významu možno vyčleniť v rámci podradených slov. Časový význam vyjadrujú predložky len v spojení s názvami času, dejovými a slovesnými menami alebo ich náhradami.

3.2.1. Význam „časovej hranice“

Z pôvodného, dnes už chudobného smerového významu „priestorovej hranice“ sa pri predložke *do* (G.) vyvinul význam „časovej hranice“, ktorý je oproti priestorovému významu bohato rozvinutý vo všetkých troch jazykoch: slov. *Keď kotel kúpíte a priveziete domov, musí do rána ostať na voze, aby z neho nevyleteli čary.* (Štiavnický), *Na tvár sa skoro zabudne, ale dobrý kožuch sa spomína do smrti.* (Štiavnický), *Ak nechceš čakať*

do zajtra pred padacím mostom, sľúb mi, že mi podaruješ polovicu z toho, čo ti dá kráľ. (Štiavnický) // poľ. *Jeszcze było dość czasu do obiadu i posłali Marynę pleć do ogrodu.* (Dąbrowska), *Do połowy czerwca było wciąż bardzo zimno.* (Dąbrowska), *Pracowali do późnego wieczora.* (ISJP), *Sklep był otwarty do szesnastej.* (ISJP) // češ. *pracovat až do rána* (SSJČ), *čekat do posledního okamžiku* (SSJČ), *zůstat do konce představení* (SSJČ), *vrátit se do desíti hodin* (SSJČ). Od uvedeného priestorového významu sa odlišuje len tým, že stojí pri názvoch času. Význam časovej hranice vyniká najvýraznejšie, ak sa predložka *do* (G.) spája s dokonavými slovesami s prefixom *do-*, ktoré označujú dosiahnutie cieľa v čase. K zvýrazneniu daného významu dochádza v dôsledku korešpondencie predložky a predpony.

Smerovanie v čase po nejakú časovú hranicu vyjadruje v slovenčine, češtine a poľštině aj predložka *k/ku* (D.) (najmä po smerových slovesách z okruhu *blížiť sa*, *kloniť sa*, *chýliť sa* // *zblížať sa* // *schyľovať sa*; v češtine aj po iných slovesách): slov. *Už sa blížilo k večeru, keď Berka vyskočil a tak ako bol, utekal k richtárovi.* (Štiavnický), *Zotmelo sa náhle a čas pokročil k siedmej.* (Jaroš), *Chýlilo sa k deviatej hodine večer.* (Oravec, 1968), *Blížilo sa vtedy práve k letu.* (Oravec, 1968) // poľ. *Rok 2004 wielkimi krokami zbliża się ku końcowi.* (NKJP), *Tymczasem wojna zbliżała się ku końcowi.* (ISJP) // češ. *Schyľuje se k večeru.* (PSJČ), *Až k tomu okamžiku vydrželo auditorium bez dechu a bez hlesu.* (PSJČ), *Tak vždy už bude, až do konce, až k posledu.* (PSJČ).⁸

3.2.2. Význam „približného časového bodu“

Po stavových slovesách, najmä po sponovom slovese *byť*, alebo po slovesách, ktoré vylučujú, tlmia časové smerovanie, napr. v dokonavom vide, vyjadruje predložka *k/ku* (D.) význam „približného časového bodu“⁹: slov. *Bolo už dobre k poludniu.* (Oravec, 1968), *Dnes už moji susedia o prasa nestoja, iba čo mu žrať dajú a k Vianociam stroja sa ho predať.* (Oravec, 1968), *K ránu zaspal.* (Orlovský), *K večeru ukázalo sa im mesto Ratková.* (Orlovský), *Pozrela na hodiny, ukazovali k šiestej.* (Orlovský) // češ. *K večeru přicházivala babičku a děti navštívit Kristla.* (PSJČ), *Usnul jsem k ránu.* (PSJČ), *Slunce po celý den svítilo, k soumraku se vzduch oteplil.* (PSJČ), *K jaru ho (dobytek) musili zdvihat, jak byl vysilen.* (PSJČ), *ke konci měsíce* (SSJČ), *vrátí se k šesté* (SSJČ) // *Dni są coraz dłuższe i ma się ku wiośnie.* (ISJP), *Ku południu wyjrzało słońce.* (ISJP). Vo všetkých troch jazykoch patrí tento význam k okrajovým významom predložky *k/ku*, a preto ho táto predložka vyjadruje len ako sekundárny prostriedok popri frekventovanejších predložkách.

3.2.3. Význam „časového úseku“

Zriedkavo vyjadruje predložka *do* (G.) v slovenčine a češtine aj význam „časového úseku“: slov. *Nedávno som stretol v Sirku jedného a ten sa mi bol prisahal, že do roka tri páry krpcov zoderie.* (Jaroš), *do týždňa, do 24 hodín* // češ. *do týdne se uzdravit* (SSJČ).

3.2.4. Význam „časovej frekvencie“

Význam „časovej frekvencie“, t. j. pravidelného opakovania v čase, vyjadruje len slovenská predložka *do* (G.). Najzreteľnejšie tento význam vystupuje, keď sa výslovné uvádza, koľko ráz sa dej opakuje (opakoval): *Veď čože je psovi, raz do roka to na neho*

⁸ Pri niektorých konštrukciách predložky *k/ku* so smerovými slovesami by sa už dalo uvažovať aj o stavovom význame. Poľské pramene ho popisujú ako „smerovanie k nejakému stavu“ (porov. napr. ISJP, s. 726).

⁹ Morfológia slovenského jazyka (1966) ho hodnotí ako stavový význam so zreteľom na čas.

pride, pár dni ho to drži a potom celý rok len obsikuje ploty... (Jaroš), Nebývalo to často, ale raz do roka sa Matej Srok poriadne opil. (Jaroš), Noviny vychádzali dvakrát do týždňa a prispieval do nich aj don Bosco. (SNK).

4. Záver

Slovanské predložky *do* a *k* patria k pôvodným (vlastným) a prvotným predložkám. Praslovanská predložka **do* má formálne pokračovanie vo všetkých slovanských jazykoch. Predložka **kъ(n)* nemá kontinuitu v macedónčine, bulharčine a ukrajinčine. Na základe výskytu a využitia analyzovanej dvojice predložiek možno vyčleniť tri skupiny jazykov. V prvej skupine sú prítomné obe predložky. Každá z nich si udržiava svoju škálu významov a ich konkurencia je minimálna. Ako príklad môžeme uviesť slovenčinu a češtinu, jazyky, v ktorých sme podrobne skúmali využitie tejto dvojice predložiek pri vyjadrovaní jednotlivých priestorových a časových významov. Slovenská predložka *do* sa používa v smerovom význame „dovnútra“, vo význame „priestorovej hranice“, v smerovom význame „na povrch“, vo význame „časového úseku“ a „časovej frekvencie“. Predložka *k* sa používa na vyjadrenie neadresného smerového významu „do blízkosti“ niečoho/niekoľo a významu „približného časového bodu“. Navzájom sa tieto predložky stretávajú len vo význame „časovej hranice“. Ani tu ich však nemožno použiť synonymne, každá z nich sa drží v inom type kontextu. Podobná situácia je v češtine. Predložka *do* vyjadruje smerový význam „dovnútra“, smerový význam „na povrch“ a význam „časového úseku“. Predložka *k* sa udržiava v neadresnom smerovom význame „do blízkosti“ niečoho/niekoľo a vo význame „približného časového bodu“. Obe predložky sa stretávajú vo význame „priestorovej hranice“, kde sa používajú synonymne, a vo význame „časovej hranice“, kde sú synonymné len v istých typoch kontextu.

Do druhej skupiny jazykov patrí macedónčina, bulharčina a ukrajinčina, kde sa zachovala len predložka *do*. Významy pôvodnej predložky **kъ(n)* prevzali v týchto jazykoch iné predložkové lexémy. V tretej skupine v súčasnosti vystupujú obe lexémy, ale *k* má voči *do* ustupujúcu tendenciu, pričom pre predložku *k* je príznačná slabá rozvinutá sémantická štruktúra. K týmto jazykom patrí poľština, bieloruština a podľa F. Kopečného aj dolná lužická srbčina (porov. Kopečný, 1973, s. 100). V poľštine predstavuje predložka *ku* so všetkými svojimi významami knižný prostriedok. V hovorovom jazyku vystupuje zriedka a v jednotlivých významoch ustupuje predložke *do*, ale aj iným predložkám (primárnym a sekundárnym): 1) vo význame smerovania „do blízkosti“ v priestore ustupuje primárnej predložke *do* alebo sekundárnej predložke *w stronę*: *Odwrócił się nagle i ruszył ku drzwiom. (ISJP), Ścieżka wiodła ku szczytowi. (ISJP), Zbocze opadało ku morzu. (ISJP), Światła reflektorów pięły się ku niebu. (ISJP)*; 2) pri vyjadrovaní smerovania k výslednému stavu predložke *do*: *Wypadki rozwijały się w logicznym ciągu, konsekwentnie prowadząc ku faszystowskiej dyktaturze. (ISJP), Jakżeby chciał zorientować się, ku czemu zmierzają ich myśli. (ISJP), Tymczasem wojna zbliżała się ku końcowi. (ISJP), Firma chyliła się ku upadkowi. (ISJP)*; 3) v účelovom (cieľovom) význame predložke *dla*: *Nakręcono ten film ku przestrodze przyszłych pokoleń. (ISJP), Kelnerzy podają zimne napoje ku ochłodzie. (ISJP), Zmagal się z samym sobą w dążeniu ku doskonałości duchowej. (ISJP)*; 4) vo význame „približného časového

боду“ predložke *коло*: *Ku poľudniu wyrzalo słońce*. (ISJP). V hovorovej poľštine sa aktívne udržiava vo frazeologizme *Nasze dzieci mają się ku sobie*. (ISJP).

Na postavenie predložky *k* v bieloruskom jazyku upriamili pozornosť dvaja autori: M. S. Javnevič a V. Lašuková. M. S. Javnevič poukazuje na osobitné podmienky používania predložky *k* (synonymnej s predložkou *da*): 1) jej prítomnosť v umeleckých dielach vytvorených na prelome 19. a 20. storočia, keď ešte nebol ukončený proces kodifikácie spisovného jazyka (využitie tejto konštrukcie v jazyku konkrétnych autorov C. Hartného, J. Kupalu a ďalších); 2) zriedkavo v poézii, prevažne v spojení s osobnými zámenami; 3) u niektorých autorov pred substantívami začínajúcimi na spoluhlásku *d*. V. Lašuková uvádza navyše používanie predložky *k* v niektorých folklórnych textoch, konkrétne v zápisoch A. K. Seržputovského (bližšie porov. Lašuk, 2002, s. 106 – 110).

Podoba predložky *do* je dnes vo všetkých jazykoch totožná, len v bielorusktine podľahol vokál *o* sekundárnej zmene. V jazykoch s výskytom predložky *k* je jej základný neslabičný tvar totožný, iba v slovinčine podlieha v istých pozíciách zmene na *h*. Viac odlišností možno pozorovať v rámci vokalizovaných tvarov tejto predložky. Jednotlivé jazyky sa navzájom odlišujú samohláskou využívanou vo vokalizovaných tvaroch, čo súvisí s odlišným vývinom ich hláskoslovných systémov (rôzne striednice za tvrdý jer). Na základe totožnosti vokálu s jerovou striednicou alebo jeho odlišnosti možno vyčleniť dve skupiny jazykov: na jednej strane češtinu, hornú lužickú srbčinu, ruštinu, bielorusktinu, srbčinu a chorváčtinu, na strane druhej slovenčinu, poľštinu, dolnú lužickú srbčinu a čiastočne češtinu.

LITERATÚRA

БЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО, Павел: Словник української мови. Підготував до видання В. В. Німчук. Київ: Видавництво Наукова думка 1966. 419 s.

Большой толковый словарь русского языка. Гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт 1998. 1534 с.

Български тълковен речник. Четвърто издание. Ред. Д. Попов. София: Наука и изкуство 2003. 1093 с.

DAJBROWSKA, Maria: Opowiadania. Wrocław – Warszawa: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich 1972. 685 s.

HORÁK, Emil: Metodologické a teoretické východiská opisu sémantiky slovenských predložiek. In: Slovenská reč, 1976, roč. 41, č. 2, s. 85 – 102.

Inny słownik języka polskiego. I – II. Wydanie I. Red. M. Bańko. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000. 1213 s. (ISJP)

JAROŠ, Peter: Tisícročná včela. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1984. 443 s.

КОПЕЧНЫЙ, Франтишек: Зăkladní všeslovanská slovní zásoba. Brno: Československá akademie věd 1964. 560 s.

КОПЕЧНЫЙ, Франтишек: Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek 1. Praha: Academia 1973. 344 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Red. J. Kačala – M. Pišárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 985 s. (KSSJ)

ЛЯШУК, Вікторыя: Фальклорная і літаратурная нормы: дынаміка і спецыфіка ўзаемадзяння. In: Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі: Зборнік навуковых артыкулаў. Мінск: Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт 2002, с. 106 – 110.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 895 s.

Narodowy Korpus Języka Polskiego. Dostupný z WWW: <http://212.191.73.200:8080/WebN-KJPDemo/index.jsp>. (NKJP)

ORAVEC, Ján: Slovenské predložky v praxi. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 224 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 227 s.

ORLOVSKÝ, Jozef: Používanie predložiek v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. I. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956, s. 65 – 107.

Příruční slovník jazyka českého. I – IX. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1957. Dostupný z: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>. (PSJČ)

Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Књига IX. Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српскохрватски језик 1975.

ROSPOND, Stanisław: Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1971. 392 s.

Slovenský národný korpus – prim-3.0-public-sking. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2007. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>. (SNK)

Slovník spisovného jazyka českého. I – VIII. 2. vydání. Red. B. Havránek. Praha: Academia 1989. (SSJČ)

ŠEWC, Hinc: Gramatika hornjoserbskeje řeče. 1. zwjazk. Fonematika a morfologija. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina 1968. 320 s.

ŠTEC, Mikuláš: Staroslovienčina a cirkevná slovančina. Prešov: Pravoslávna bohoslovecká fakulta 1997. 248 s.

ŠTIAVNICKÝ, Ján: Farbiar a krásna Zuzana. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1984. 128 s.

Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Ред. М. Р. Суднік – М. Н. Крыўко. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя 1996. 783 s.

Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь: Перун 2004. 1440 s.

VOJTEKOVÁ, Marta: Predložky v spisovnej slovenčine a poľštine. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Monografia 93 (AFPh UP 228/310). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta 2008. 163 s.

Slovenské zloženíy a ich české sémantické ekvivalenty

PATRIK MITTER

Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta
Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem

SLOVAK COMPOUNDS AND THEIR CZECH SEMANTIC EQUIVALENTS

Key words: compound, composition, derivation, derivative, word

This study deals with Slovak domestic and hybrid compounds as well as with their Czech semantic equivalents. On the basis of our research of 1000 excerpted Slovak appellative monosemic composites (500 of those were nouns and 500 were adjectives) we have found that the extent of the motivation symmetry in both surveyed languages is really high, which is related to their genetic and typological relationship. 97 % Slovak compounds had their equivalents in Czech compounds. The derivative (mainly suffixal) Czech equivalent occurred in the case of 0.7 % of Slovak compounds and the derivative of a Czech compounds appeared in the case of 1.8 % Slovak compounds. However, in the case of polylexical naming units, with the exception of the words *prvoročiak*, *druhoročiak*, the corresponding Czech words were not fixed expressions.

Among compounds less than 3 % were partially symmetric. Even total asymmetry, i.e. different motivation of both components, has occurred (in 2 cases). A different morphemic structure of one of the components with the same radix form of the same component in both languages appeared in 2 cases as well.

1. Úvod

Synchronný konfrontačný opis lexikálnych rovín dvoch jazykov naráža na mnohé problémy. Ukazuje sa, že už opis lexikálnej roviny jedného jazyka je ťažkou úlohou. Ako jedna z možností konfrontácie lexikálnych rovín dvoch jazykov sa ukazuje skúmanie ich slovotvorne motivovaných lexikálnych jednotiek. Slovotvorná motivácia je jedným z činiteľov, ktoré podstatným spôsobom prispievajú k vytváraniu systémových vzťahov v slovnej zásobe.

Takéto skúmanie sa musí orientovať na vnútornú organizáciu slovotvorného systému oboch jazykov, na hľadanie a odhaľovanie existujúcich paralel jednotlivých pomenovaní. Pri skúmaní existencie paralelných pomenovaní vlastne zisťujeme, či sú slovotvorno-motivačné vzťahy v oboch jazykoch symetrické alebo asymetrické. Rozhodli sme sa preto urobiť malú sondu do konfrontačného skúmania českých a slovenských slovotvorne motivovaných slov, a to konkrétne kompozit.

¹ Táto štúdia vznikla ako súčasť projektu Grantovej agentúry Českej republiky č. 405/06/P094 s názvom Hybridní složeniny v současné češtině.

2. České ekvivalenty slovenských kompozít

Pre potreby nášho skúmania sme excerpovali 1000 domácich a hybridných kompozít z Krátkeho slovníka slovenského jazyka (2003), a to 500 substantívnych a 500 adjektívnych kompozít. Neexcerpovali sme kompozitá propriálne a ani kompozitá motivované propriami ako celkom (porov. *žitnoostrovský* k *Žitný ostrov*). Do našej analýzy sme nezahrnuli kompozitá z cudzích slovotvorných základov, lebo pri nich nie je jasné, či takto vznikli až v slovenčine, alebo či boli do nej prevzaté už v tejto podobe. Rovnako sme neexcerpovali slová pozostávajúce z dvoch alebo viacerých slovotvorných základov, ktoré vznikli deriváciou od už existujúcich zložených slov.

Naším cieľom je zistiť, aké pomenovania sú v češtine sémanticky ekvivalentné s excerptovanými slovenskými kompozitami. Zaujímá nás teda, aké typy českých pomenovaní (zo škály slovotvorne nemotivovaný výraz – kompozitum – derivát – viacslovné pomenovanie) zodpovedajú vyššie špecifikovaným excerptovaným slovenským kompozitám. Pri skúmaní českých sémantických ekvivalentov sme hľadali vždy štruktúrne najbližšie pomenovanie. Keďže v niektorých prípadoch existovalo aj viacero českých synonymných pomenovaní, uprednostnili sme také, ktoré bolo štruktúrne najbližšie slovenskému kompozitu (samozrejme, ak je možné existenciu takého pomenovania v češtine doložiť).

Ako bolo zistené doterajším výskumom v oblasti konfrontácie typológie pomenovaní, existuje 10 základných typov onomaziologickej asymetrie v sémanticky ekvivalentných dvojiciach lexikálnych jednotiek konfrontovaných slovanských jazykov. Ide o tieto typy: 1) protiklad slovotvorne nemotivovaného slova (ďalej len SNMS) a slovotvorne motivovaného slova (ďalej len SMS) v druhom jazyku; 2) ekvivalencia SMS v oboch jazykoch, pričom slovotvorné základy môžu, príp. nemusia byť sémanticky ekvivalentné; 3) SMS v jednom jazyku má v druhom jazyku ekvivalent v syntakticky motivovanom (teda analytickom, resp. viacslovnom) pomenovaní v druhom jazyku; 4) SMS môžu mať v oboch jazykoch rozdielne motivačné východiská z gramatického hľadiska; 5) lexikálna odlišnosť slovnodruhovo totožného motivanta (slovotvorného základu), pričom slovotvorný základ je odlišný; 6) ekvivalencia/totožnosť motivantov (slovotvorných základov), ale odlišnosť slovotvorných formantov; 7) rozdielne postavenie ekvivalentov v podobe SMS v slovotvorných systémoch jednotlivých jazykov; 8) vzťah sémantickej derivácie medzi dvomi významami jedného slova sa realizuje v druhom jazyku aj formálne v podobe slovotvornej motivácie; 9) vzťah totožnej slovotvornej motivovanosti SMS v jednom jazyku, pričom v druhom jazyku je sémanticky ekvivalentné SMS, ale polysémneho charakteru; 10) totožná onomaziologická realizácia rozdielnych obsahov (porov. Furdík, 2005, s. 357 – 365).

V ďalšej časti príspevku sa k uvedeným typom onomaziologickej asymetrie vrátíme, najprv však uvedieme, k akým záverom sme prišli pri skúmaní českých sémantických ekvivalentov slovenských domácich a hybridných kompozít.

Na základe skúmania českých ekvivalentov excerptovaných slovenských domácich a hybridných substantívnych a adjektívnych kompozít sme zistili nasledujúce skutočnosti:

1. 976 slovenských kompozít z našej vzorky malo svoj ekvivalent v češtine v rovnakom type pomenovania. Väčšina českých kompozít mala rovnakú alebo podobnú morfematickú štruktúru ako slovenské kompozitá. Vysoká miera typologickej a motivačnej symetrie v oboch jazykoch je v súlade s vysokým stupňom typologickej a genetickej príbuznosti jednotlivých pomenovaní v oboch jazykoch.

V rámci korelačného typu *slovenské kompozitum – české kompozitum* vytvárajú menšiu skupinu pomenovaní výrazy s čiastočne rozdielnou motiváciou. Domnievame sa, že v takýchto prípadoch je možné uvažovať o čiastočnej motivačnej (a)symetrii pomenovaní. Tento jav nastáva vtedy, ak je jeden komponent zloženiny v jednom jazyku motivovaný rozdielne oproti zloženine v druhom jazyku alebo ak má zloženina v jednom jazyku rozdielne motivovaný slovotvorný formant oproti zloženine v druhom jazyku. V našom materiáli môžeme takýto druh čiastočnej motivačnej asymetrie ilustrovať na príkladoch determinatív (zloženín typu *bahuvrňh*), porov. slov. *osmonoh* – č. *osminožec*, slov. *pätolízáč* /*pejor.*/ – č. *patolízal* (tu sú rozdielne slovotvorné sufixy).

Prípady, keď slovenskému kompozitu zodpovedá české kompozitum s rozdielne motivovanými komponentmi, sú zriedkavé. Naš materiál dokladá tieto dvojice – slov. kompozitum *rovnošata* – č. kompozitum *stejnokroj*, podobne aj slov. *rukolapný* – č. *očividný*. Odlišnú motiváciu prvého komponentu predstavujú dvojice substantívnych kompozít: slov. *dobrobyť* – č. *blahobyť*, slov. *párnokopytník* – č. *sudokopytník*, slov. *drobnochov* – č. *malochov*, slov. *hrubokožec* – č. *tlustokožec*; ďalej dvojice adjektívnych kompozít: slov. *belasooký* – č. *modrooký*, slov. *belasozelený* – č. *modrozelený*, slov. *rovnomený* – č. *stejnojemný*, slov. *rovnopis* – č. *stejnopis*, slov. *rovnorodý* – č. *stejnorodý*, slov. *rovnoznačný* – č. *stejnoznačný*, ale rovnakú motiváciu majú napr. dvojice výrazov slov. *rovnobežný* – č. *rovnoběžný*, slov. *rovnoramenný* – č. *rovnoramenný*, slov. *rovnostranný* – č. *rovnostranný* apod.

Rozdielnu morfematickú štruktúru prvého komponentu (ale pri zachovaní rovnakého radixu) predstavujú dvojice substantívnych kompozít, porov. slov. *bylinožravec* – č. *býložravec*, slov. *d'alekopis* – č. *dálnopis*.

Motivačnú asymetriu druhého komponentu predstavujú dvojice substantívnych kompozít: slov. *bruchovravec* – č. *břichomluvec*, slov. *krasokorčuľovanie* – č. *krasobruslení*, slov. *meditlač* – č. *mědiryt*, slov. *slobodomurárstvo* – č. *svobodozednářství*, slov. *poltopánka* – č. *polobotka* (slovenským kompozitám s prvým komponentom *pol-* však zvyčajne v češtine zodpovedajú kompozitá s prvým komponentom *půl-*, porov. *polcesta* – *půlcesta*, *poldeň* – *půlden*, *polnoc* – *půlnoc*, *polstoročie* – *půlstoletí*, *poldruhahodinový* – *půldruhahodinový* apod.), slov. *povrazolezec* – č. *provazochodec*, ďalej aj adjektívne kompozitá: slov. *dobrodušný* a *dobroprajný* – č. *dobrosrdečný*.

Morfematická štruktúra prvých komponentov skúmaných zloženín vykazovala tiež niektoré rozdielne črty. Išlo predovšetkým o rozdielnu konektému, porov. slov. *sedmo-* – č. *sedmi-*, slov. *osmo-* – č. *osmi-*, slov. *jasno-* – č. *jasně-* i *jasno-*, slov. *palivovo-* – č. *palivově-*, slov. *pät'* – č. *pěti-*, slov. *materiálno-* – č. *materiálně-*, slov. *národno-* – č. *národně-* apod. Išlo teda o asymetriu konektém *o – i*, *ø – i*, *o – ě* (na prvom mieste je uvedená konektéma slovenského komponentu).

Rozdiely medzi oboma jazykmi sú zreteľné aj pri prvých komponentoch juxtapozít. Rozdielna konektéma má morfológické príčiny. Tieto prvé komponenty sú pôvodne prvou zložkou motivujúcej syntagmy, napr. slov. *pokoja-* a č. *pokoje-* (slov. *pokojamilovný* – č. *pokojemilovný*), slov. *doneba-* a č. *donebe-* (slov. *donebavolajúci* – č. *donebevolajúci*), slov. *nanebo-* a č. *nanebe-* (slov. *nanebovstúpenie* – č. *nanebevstoupení*), slov. *poľutovania-* a č. *politování-* (slov. *poľutovaniahodný* – č. *politováníhodný*), slov. *dôvery-* a č. *důvěry-* (slov. *dôveryhodný* – č. *důvěryhodný*), slov. *konkurencie-* a č. *konkurence-* (slov. *konkurencieschopný* – č. *konkurenceschopný*). V prípade týchto výrazov

(juxtapozít) však nie je možné uvažovať o konektéme v pravom zmysle slova, lebo koncový vokál pôvodne prvej zložky motivujúcej syntagmy tu vlastne nič nespája.

2. Celkovo 6 slovenských kompozít malo svoj ekvivalent v češtine v podobe derivátu.

Iba niekoľko slovenských kompozít malo svoj ekvivalent v češtine v inom výraze, ako je kompozitum. Ide o slovenské substantívne kompozitá *naničhodník* /pejor./ a synonymný výraz *lapikurkár* /expr./, ktoré majú svoj ekvivalent v českom slove *ničema*, slov. *potrimiskár* /pejor./ – č. *pochlebovač*. V porovnaní s českými derivátmi vynikne motivačná asymetria pomenovaní, porov. slov. *lapikurkár* ‚kto lapá, chytá kurky‘, *potrimiskár* ‚kto potiera (niekomu) miskú‘, podobne aj *sedmoslivkár* ‚kto má sedem sliviek‘ – č. *chudák*, ďalej slov. adjektívum *ostroumný* má svoj ekvivalent v českom deriváte *důvtipný*. V uvedených prípadoch išlo o koreláciu typov pomenovaní slovenské kompozitum – český derivát.

3. Celkovo 18 slovenským kompozitám zodpovedali v češtine viacсловné spojenia.

Pri adjektívach sa motivačná asymetria objavila tiež, porov. slov. adjektívnej zloženine *ciel'uprimeraný* zodpovedá česká syntagma *přiměřený cili*, slov. *budúcoročný* zodpovedá český ekvivalent v podobe syntagmy *týkající se příštího roku*, ďalšiemu slovenskému juxtapozitu *ctibažný* zodpovedá česká syntagma *toužící po cti*. V uvedených prípadoch išlo o koreláciu typu slovenské kompozitum – česká syntagma. Tento typ korelácie sa uplatňuje aj pri českých ekvivalentoch niektorých iných slovenských kompozít, porov. *prvoročiak*, *druhorochiak* – *študent prvého ročníka (vysokej školy)*, *študent druhého ročníka (vysokej školy)*.

Sémantické ekvivalenty v podobe viacсловných pomenovaní v češtine majú aj adjektíva označujúce farebné odtiene, porov. slov. *nevádzovobelasý* – č. *chrpově modrý*, slov. *nevádzovomodrý* – č. *chrpově modrý*, slov. *flaškovozeleň* – č. *láhvově zelený*, slov. *ocel'ovobelasý* – č. *ocelově modrý*, slov. *ocel'ovosivý* – č. *ocelově šedý*. K niektorým slovenským kompozitám český ekvivalent v podobe viacсловného pomenovania buď existuje, alebo je možné ho hypoteticky predpokladať, pokiaľ nie je v českej slovnej zásobe doložený. Do tejto skupiny pomenovaní je možné zaradiť predovšetkým názvy rôznych odtieňov farieb, napr. slovenským kompozitám *cviklovočervený*, *hráškovozelený*, *listovozelený*, *lososovo-ružový*, *malinovočervený*, *mäsovočervený*, *orechovohnedý*, *porcelánovobiely* zodpovedajú v češtine viacсловné pomenovania *hráškově zelený*, *listově zelený*, *lososově růžový* apod.

Niektoré z uvedených českých sémanticky ekvivalentných analytických pomenovaní majú podľa korpusových zistení v súčasnej češtine tendenciu transformovať sa do syntetických pomenovaní, porov. napr. *hráškově zelený* aj *hráškovězelený*, *lososově růžový* aj *lososověrůžový*. Z toho vyplýva, že dynamika slovnej zásoby v oboch jazykoch spôsobuje väčšiu mieru typologickej zhody medzi oboma jazykmi.

3. Záver

Na základe nášho skúmania 1000 excerpovaných slovenských domácich a hybridných substantívnych a adjektívnych monosémnych kompozít (z nich bolo 500 substantív a 500 adjektív) sme zistili, že miera motivačnej symetrie v oboch skúmaných jazykoch je vysoká, čo súvisí s ich genetickou a typologickou príbuznosťou. 976 (t. j. 97,6 %) slovenských kompozít malo svoj ekvivalent v češtine v podobe kompozita. Ekvivalent v podobe derivátu (a to derivátu tvoreného výlučne sufixáciou) malo 6 (t. j. 0,6 %) slovenských kompozít a ekvivalent v podobe viacсловného pomenovania malo 18 (t. j. 1,8 %) slovenských kompozít. Pod

vplyvom dynamiky a podobných vývojových tendencií v oboch jazykoch je možné predpokladať, že sa v budúcnosti miera typologickej zhody medzi oboma jazykmi nebude znižovať, resp. miera typologických rozdielov medzi češtinou a slovenčinou sa nebude zvyšovať.

V rámci kompozitných pomenovaní pripadli necelé 3 % na čiastočne symetrické pomenovania. K nim zaraďujeme kompozitá s rozdielne motivovaným jedným komponentom (prvým alebo druhým v rámci zloženiny – takých prípadov bolo 20), ďalej kompozitá s rovnako motivovanými koreňovými morfémi, ale s rozdielne motivovanými slovotvornými formantmi (2 prípady). Objavila sa aj úplná asymetria, t. j. rozdielna motivácia oboch komponentov (2 prípady). Doložená je aj rozdielna morfehmatická štruktúra jedného z komponentov zloženiny pri totožnej podobe koreňovej morfémy v oboch jazykoch (2 prípady).

Ak sa vrátíme k vyššie uvedeným desiatim základným typom onomaziologickej asymetrie v sémanticky ekvivalentných dvojiciach pomenovaní, naše skúmanie odhalilo javy, ktoré zodpovedajú vyššie uvedeným bodom 2), 3), 4), 5) a 6). Typ asymetrie 1) nebol v našom materiáli zastúpený. Typy č. 7) a 10) sme neskúmali. Vzhľadom na to, že sme excerpovali len slovenské monosémne kompozitá, typy č. 8) a 9) neboli tiež skúmané.

Ilustratívny prehľad typov typologickej (a)symetrie excerpovaných slovenských kompozít a ich sémanticky ekvivalentných českých pomenovaní ukazuje nasledujúca tabuľka.

Tabuľka č. 1: Slovenské kompozitá a ich sémanticky ekvivalentné pomenovania v češtine

SLOVENČINA			
Kompozitá			
	typ pomenovania	počet	príklady pomenovaní
Č	slovotvorne nemotivované slová	0	
	deriváty	6	<i>naničhodník – ničema lapikurkár – ničema potrimiskár – pochlebovač sedmoslivkár – chudák ostroumný – důvtipný bodkočiarka – středník</i>
I N A	kompozitá	976	<i>osvitomer – expozimetr osmonoh – osminožec hrubokožec – tlustokožec rovnorodý – stejnorodý ďalekopis – dálnopis krasokorčuľovanie – krasobruslení dobrodušný – добросрдеčný poltopánka – polobotka autodielňa – autodílна olejomalba – olejomalба občianskoprávny – občанскoprávní konkurencieschopný – конкуренсессhоpný rovnošata – stejnokroj</i>
	viacslovné spojenia	18	<i>cieľuprimeraný – přимěřенý cíli budúcoročný – týkající se příštího roku ctibažný – тоужící по сtи prvorочиак – студент првнiго роčníку (vysoké) školy druhorочиак – студент другého роčníку (vysoké) школы</i>

LITERATÚRA

BUFFA, Ferdinand: Z poľsko-slovenských jazykových vzťahov. Prešov: Náuka 1998, s. 131 – 132.

FURDÍK, Juraj: Život so slovotvorbou a lexikológiou. Ed. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005, s. 357 – 365.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., preprac. a dopln. vyd. Bratislava: Veda 2003.

LOTKO, Edvard: Synchronní konfrontace češtiny a polštiny (Soubor statí). Olomouc: Univerzita Palackého 1997, s. 24 – 28.

Slovník spisovné češtiny (pro školu a veřejnost). 1., 2. a 3. vyd. Praha: Academia 1978, 1994, 2003.

Slovník spisovného jazyka českého. 1., 2. vyd. Praha: Academia 1960 – 1971, 1989.

Odraz kontaktu češtiny a slovenčiny v biografických rozprávaniach politických väzňov

KATARÍNA GAJDOŠOVÁ

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra
Slovenská akadémia vied, Bratislava

LANGUAGE CONTACT BETWEEN CZECH AND SLOVAK REFLECTED IN THE BIOGRAPHICAL SPEECH OF THE POLITICAL PRISONERS

Key words: autobiographical speech, Czech, contact words, language code switching, Slovak, text fragments, prisoner

The paper is aimed to follow the tracks of the language contact between Czech and Slovak. The ten Slovak and six Czech former prisoners remind of prison, where they had been held as the victims of persecution from the 60s till the Velvet Revolution. In the talks commemorating the specific prison environment, the speakers alternate between the two languages by means of code switching or language transfer. Although the talks are not linguistic autobiographies, they can reflect the other language environment as well as the way how the speakers (re)construct the memories after many years.

Kontakt češtiny a slovenčiny ako kontakt ich nositeľov a nositeľiek (ktorému bola a je venovaná pozornosť z rozličných hľadísk) sa v priebehu času odohrával v rozličných podmienkach. Niekedy aj v takých, ktoré by sme v histórii Československa či celej Európy i sveta radšej nemali. Do jazykového kontaktu sa dostávali aj ľudia, ktorí boli väznení v rokoch perzekúcií (od 60. rokov 20. storočia až po Nežnú revolúciu v roku 1989) za svoju príslušnosť k inému názorovému táboru alebo pre svoje náboženské presvedčenie. V tom čase boli mnohí Slováci väznení v Česku a Česi na Slovensku. Na Slovensku boli dve oficiálne väzenské zariadenia (Leopoldov a Ilava), v Česku ich bolo viacero. O osudoch prenasledovaných a väznených Slovákov i Čechov existujú ich autobiografické rozprávania z nášho času, v ktorých sa dajú sledovať stopy dávneho česko-slovenského jazykového kontaktu vo väzenskom prostredí. Jazykovým kontaktom slovenčiny a češtiny a ich prejavom v týchto biografických rozprávaniach sa chceme venovať v našom príspevku. Cieľom výskumu nie je podať presnú kvantifikáciu výskytov, ale naznačiť, ako sa v spomienkových textoch s druhým jazykom, v našom prípade češtinou u väznených Slovákov a slovenčinou u väznených Čechov, narába.

Využívame rozprávania, ktoré sú súčasťou Slovenského národného korpusu, konkrétne projektu Slovenský hovorený korpus (ďalej SHK), a boli získané v rámci spolupráce s Ústavom pamäti národa (ďalej ÚPN). Projekt ÚPN s názvom Oral History (Svedkovia z obdobia neslobody) zaznamenáva životné príbehy slovenských pamätníkov, ktorí prežili prenasledovanie zo strany štátu a boli väznení. V čase výskumu boli v SHK (vo ver-

zii s-hovor-3.0) k dispozícii záznamy spomínajú 10 slovenských respondentov, ktorí boli väznení v Česku. Pamätníci boli zaznamenávaní na audiovizuálne médium, pozornosť je v nahrávkach venovaná detstvu, štúdiám, rokom mladosti pamätníka, osobitne sa moderátori nahrávania zameriavajú na zachytenie ťažkých rokov perzekúcií, súdnych procesov, väznenia, oslobodenia, návratu do normálneho života. Viacerí slovenskí pamätníci strávili v českých väzeniach niekoľko rokov. Slovenský projekt Svedkovia z obdobia neslobody je súčasťou medzinárodného projektu¹, do ktorého je zapojených niekoľko partnerských krajín. Na spoločnom portáli projektu môže bádateľ získať cenné informácie týkajúce sa jednotlivých historických období, a to prostredníctvom autentických výpovedí svedkov, ktorí ich prežili v rôznych krajinách (prevažne) strednej Európy. Pri slovenských pamätníkoch je na stránke projektu registrovaným používateľom k dispozícii neštandardizovaný textový prepis nahrávky a celý zvukový záznam nahrávky.

Súčasťou medzinárodného projektu sú aj výpovede českých hovoriacich. Projekt Paměť národa realizovaný v spolupráci viacerých českých (odborných historických a mediálnych) inštitúcií zhromažďuje rovnako ako ÚPN výpovede svedkov z obdobia neslobody. Model autobiografického rozprávania je rovnaký ako pri slovenských pamätníkoch. Nevýhodou pri práci s rozprávami českých pamätníkov bola pre nás absencia textového prepisu zvukového záznamu. K dispozícii je registrovanému používateľovi len kompletný zvukový záznam a textový súbor so stručným zápisom priebehu života pamätníka. V databáze českého projektu Paměť národa sme našli v čase nášho výskumu 26² mužských³ respondentov, ktorí boli väznení v Leopoldove alebo v Ilave, niektorí aj v oboch väzniciach. Pri zbieraní materiálu sme strávili dlhý čas počúvaním zvukových záznamov, aby sme našli respondentov, u ktorých sa aj v jazykovom stvárnení výpovedí odráža pobyt v druhom jazykovom prostredí. Do nášho výskumu sme zaradili šesť českých respondentov, ktorí vo svojich prehovoroch použili slovenčinu. Záznamy ako súčasť historického bohatstva národa získavaného metódou oral history prirodzene neboli cieľené na jazykové autobiografie a otázky jazykového kontaktu, ale všeobecne na osudy prenasledovaných. Fragmenty rozprávania relevantné pre náš výskumný zámer sa v záznamoch objavujú spontánne bez špeciálneho zamerania na tieto otázky. V žiadnom z rozprávání, ktoré sme mali počas výskumu k dispozícii, sa neobjavili špecifické časti týkajúce sa aspoň okrajovo jazykovej autobiografie respondenta⁴.

Na oboch stranách projektu – slovenskej aj českej – sme hľadali pamätníkov, ktorí boli v kontakte s druhým jazykom tak, že istý čas strávili v jeho prostredí. Našli sme Slovákov, ktorí boli dlhší čas väznení v Česku (zväčša Pankrác, Jáchymov, Příbram, Valdice, Praha, Mikulov), a niekoľko Čechov, ktorí boli väznení na území Slovenska

¹ Viac informácií o projekte: www.memoryofnation.eu.

² Pamätníci sú do databázy neustále dopĺňaní.

³ V tomto príspevku sa zameriavame len na skúmanie mužských prehovorov na oboch stranách. Perspektívne plánujeme urobiť rovnaký výskum aj so ženskými respondentkami.

⁴ Problematikou jazykových biografii sa zaoberal napr. J. Nekvapil (2001), pričom pri skúmaní jazykových biografii Nemcov žijúcich na území Českej republiky po druhej svetovej vojne teoreticky sformuloval tri zásadné druhy poznatkov: 1) ako veci a udalosti prebiehali, ako sa stali (poznatky z oblasti reality života); 2) ako respondenti udalosti a veci prežívali (poznatky z oblasti reality subjektu); 3) ako respondenti o daných udalostiach a veciach rozprávajú (poznatky z oblasti reality textu). Pri našom skúmaní kontaktu slovenčiny a češtiny vo výpovediach politických väzňov sa stretávame so všetkými tromi realitami. Azda najviac s realitou života.

(zväčša Leopoldov, niekedy Ilava). Všetci respondenti sa dostali s druhým jazykom do intenzívneho kontaktu, viacerí žili v druhom jazykovom prostredí mnoho rokov, a tak aj ich spomienkové rozprávanie⁵ ním bolo do istej miery ovplyvnené. Pamätníci prichádzali do kontaktu s rozličnými skupinami nositeľov druhého jazyka. Boli medzi nimi predstavitelia represívnej moci, vyšetrovatelia – vypočúvania slovenských občanov sa niekedy odohrávali po zaistení a prevoze do Česka v Prahe, príp. respondenti čakali v Česku vo väzbe na súd. K najširšiemu kontaktu s druhým jazykom dochádzalo vo väzení, kde sa väzni denne stýkali so spoluväzňami, ktorí patrili k nositeľom druhého jazyka, a, samozrejme, aj s väzenskými dozorcami, bachármi. Spoluväzňami boli v oboch väzenských prostrediach Česi aj Slováci.

Pri analýze spomienok slovenských pamätníkov sme pracovali s materiálom, ktorý je súčasťou databázy SHK. Z pôvodnej audiovizuálnej podoby záznamu je pri začleňovaní nahrávky do databázy SHK odstránená vizuálna zložka. Text nahrávky sa po prepísaní v oddelení Slovenského národného korpusu Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave (ďalej SNK) spolu so zvukovou zložkou stáva súčasťou SHK. Nahrávky sú prepisované podľa zásad prepisu používaných v SHK. Používatelia môžu s hovoreným korpusom pracovať dvoma spôsobmi: 1) prostredníctvom korpusového manažéra Manatee s klientom Bonito s textovými prepismi zvukových záznamov; 2) prostredníctvom webového rozhrania⁶ s textovými prepismi a s nimi spárovanými zvukovými záznamami.

Pri prepise prehovorov slovenských respondentov sme vychádzali z materiálu SHK dostupného prostredníctvom korpusového manažéra Manatee s klientom Bonito, v ktorom sú k dispozícii prepisy v štandardnej slovenčine. V prípade odchýlok od štandardnej výslovnosti sa v prepise SHK zachytáva odchýlka za lomkou (/) – v analyzovaných ukážkach uvádzame len podoby zodpovedajúce hovorenej realizácii, tak sa prepis prehovorov zobrazuje používateľovi aj vo webovom prehliadači hovoreného korpusu. Okrem textového prepisu obsahuje záznam aj zápis neverbálnych a suprasegmentálnych javov (napr. smiech, pauzy, neartikulované zvuky, označuje sa nezrozumiteľne vyslovené slovo/slová, nedokončené slovo a podobne). Zoznam značiek použitých v našich dokladoch uvádzame aj s ich vysvetlením v prílohe.⁷ Pre lepšiu orientáciu v texte uvádzame korpusové značky kurzívou. Z prepisu SHK sme pri zápise uvádzaných pasáží ponechali len tie konvencie, ktoré sú relevantné z hľadiska našich potrieb.

Zápis hovoreného textu sa v prepise člení pomocou štandardných interpunkčných

⁵ Otázke rozprávania ako výsledku spomienkového procesu pamätníkov a jeho charakteristike sa venovala materiálovo aj teoreticky S. Čmejrková (2006), ktorá tematicky skúmala záber tohto žánru. Osobitne sa pristavila pri traumatizujúcich spomienkam česko-nemeckých vzťahov (2006, s. 146) a vyrovnávaní sa respondentov s nimi. Konfrontáciou vlastného života pamätníka so svetom, na ktorý spomína a v ktorom žil, a v komplexnosti cezeň aj s dnešným svetom buduje tak pri rozprávaní respondent obraz vlastnej identity. Tá je v konečnom dôsledku zložená z čiastkových príbehov a udalostí, dominantnejšie z tých humorných, na ktoré respondent rád spomína. Pamätníci v našom výskume sa často vracajú práve ku krátkym spomienkam na epizódy ich väzenského života, z ktorých mnohé sú úsmevné a prejavuje sa v nich ľudských charakter. Zaujímavé je sledovať striedanie spomienok ťaživých so spomienkami odľahčujúcimi situáciu, tvrdosť väzenského prostredia, nespočetne ráz aj nefudskosť väzňov.

⁶ Bez registrácie možno v hovorenom korpusu vyhľadávať na <http://korpus.juls.savba.sk:8086/oral/>.

⁷ Značky sme pre lepšiu čitateľnosť upravili – zmenili sme štruktúrny zápis korpusových značiek zobrazovaný v korpusovom klientovi Bonito na jednoduchší zachytávajúci len konkrétnu korpusovú značku.

znamienok zachytávajúcich melodický priebeh prejavu. Tvrdu výslovnosť odlišnú od štandardnej výslovnosti zachytáva SHK použitím horných úvodzoviek (,) za vyslovenou tvrdou hláskou, napr. *n“edovolila, mäkkosť* sa zachytáva zápisom slova s použitím mäkčeňa nad mäkko vyslovenou hláskou, napr. *televizor*. Zaznačujú sa aj odchýlky v asimilácii. Predĺženú výslovnosť pri samohláskach zachytáva SHK použitím dvojbodky (:) za predĺženou samohláskou, napr. *do:*, predĺženú/zdvojenú spoluhlásku použitím zdvojeného zápisu spoluhlásky, napr. *tto*. Skrátenu výslovnosť zachytáva SHK zápisom bez dlžňa, napr. *hovorim*.

Zo všetkých uvádzaných dokladových prepisov sme odstránili značku pre český jazyk, ktorá sa používa v prepisoch SHK, a pre lepšiu čitateľnosť sme české slovo alebo repliku vyznačili použitím tučného typu písma o jeden bod väčšieho ako celý doklad. Pri prepise českých fragmentov v slovenskej výpovedi vychádzame z českej pravopisnej normy, pričom sa zaznamenáva výslovnosť odlišná od spisovnej českej výslovnosti (odchýlky v asimilácii, mäkčení, dlžnení a pod.). Použili sme analogickú konvenciu zápisu ako pri prepisoch v SHK. Prvky obecnnej češtiny na hláskoslovnej či morfolologickej rovine, ktoré sa v nahrávkach objavujú (*na tý nový samotce, vodešel*), špeciálne nevyznačujeme. Pri slovenských fragmentoch v českých výpovediach sme odchýlky od kodifikovanej slovenskej výslovnosti (tvrdosť, mäkkosť, krátenie, dlženie, asimiláciu) zaznačili rovnako ako v slovenskom prepise. Aj pri prepise českých výpovedí sme použili korpusové značky na zachytenie nerečových prvkov v prehovore alebo na zachytenie iných nerečových špecifik.

Biografické informácie o pamätníkoch

Slovenských mužských respondentov, ktorí boli väznení v Česku a ktorých záznamy rozprávaní boli v čase výskumu súčasťou korpusu s-hovor-3.0, bolo 10. Výber troch z nich ovplyvnil výskyt korpusovej značky⁸ na označenie českého slova (replik) v prepise ich prehovorov. Po vyhľadaní všetkých výskytov⁹ českých slov v prehovoroch Slovákov väznených v Česku sme štatisticky vyhodnotili frekvenciu výskytu korpusovej značky na označenie českého slova (repliky) v konkrétnej nahrávke (frekvenčná distribúcia podľa parametra doc.id). Nahrávky s prvými troma najvyššími frekvenciami výskytu korpusovej značky <event desc=“cs“> sme zaradili do nášho výskumu.

Počty výskytov všetkých korpusových značiek označujúcich české slovo (repliku) v nahrávkach z ÚPN uvádzame v tabuľke.

⁸ Nie vo všetkých prípadoch môže korpusová značka na označenie českého slova slúžiť ako indikátor striedania kódu. V niektorých prípadoch aj v našom súbore označovala prevzatia, teda tie typy slov, ktoré sa už (hoci nie ako spisovné) začlenili do slovenskej slovnej zásoby a sú aj zachytené v slovníkoch, napr. *klud, kludný* a pod.

⁹ Na vyhľadanie sme použili regulárny výraz <event desc=“cs“> within <doc id=“2004-10-28-Brvoka|2004-11-15-Bzbyku|2004-11-26-Stcowg|2004-12-17-Maekbi|2004-12-17-Trneci|2005-03-09-Lediso|2005-03-09-Spafon|2005-05-25-Brrrova|2005-06-01-Bruced|2005-06-22-Brlady“>, pomocou ktorého sme našli korpusovú značku označujúcu český výraz (<event desc=“cs“>) len v prepisoch (within) zvolených 10 nahrávok z ÚPN (<doc id=“2004-10-28-Brvoka|2004-11-15-Bzbyku|2004-11-26-Stcowg|2004-12-17-Maekbi|2004-12-17-Trneci|2005-03-09-Lediso|2005-03-09-Spafon|2005-05-25-Brrrova|2005-06-01-Bruced|2005-06-22-Brlady“>).

Názov nahrávky	Počet výskytov	Názov nahrávky	Počet výskytov
2004-11-26-Stcowg	106	2005-03-09-Lediso	15
2005-06-01-Bruced	64	2004-11-15-Bzbyku	14
2005-03-09-Spafon	58	2005-05-25-Brrova	11
2004-10-28-Brvoka	36	2004-12-17-Maekbi	2
2004-12-17-Trneci	20	2005-06-22-Brlady	0

Posledný údaj v tabuľke ukazuje, že nie všetci pamätníci, ktorí sa narodili na Slovensku a boli väznení v Čechách, použili vo svojich prehovoroch české prvky, resp. nie u všetkých došlo k striedaniu kódu. Napr. prehovor pamätníka v nahrávke 2005-06-22-Brlady neobsahuje žiadnu korpusovú značku označujúcu prítomnosť českého slova (repliky) napriek tomu, že strávil istý čas vo väzniciach v Česku (Český Krumlov, České Budějovice).

Slovenský pamätník č. 1¹⁰ sa narodil v Starej Lubovni. Vyučil sa za maliara, ale chcel študovať ďalej. Odišiel do Bratislavy, kde popri práci začal navštevovať večernú školu. Plánoval útek za rodinou do Ameriky. Pri pokuse o útek bol zatknutý. V roku 1951 bol odsúdený na 11 rokov väzenia, po 8 rokoch ho prepustili na slobodu. Temer celých 8 rokov väzenia prežil vo väzniciach a pracovných táborech v Čechách (Jáchymov, Příbram, Pankrác, Valdice). Väčšinu svojho života prežil v Starej Lubovni. V čase rozprávania svojho príbehu mal 75 rokov.

Slovenský pamätník č. 2 sa narodil v Bohdanovciach nad Trnavou a po skončení klasickeho gymnázia začal študovať klasicckú filológiu na Univerzite Komenského v Bratislave. Popri škole začal pracovať ako redaktor. Po prevzatí moci komunistami sa dostal pre svoje názory do nemilosti. V roku 1949 ho zatkli, istý čas strávil vo vyšetrovacej cele na Bartolomejskej ulici v Prahe. Štátny súd v Prahe ho odsúdil na 14 rokov väzenia za zločin velezrady a vyzvedačstva. Na základe amnestie prezidenta v roku 1960 bol prepustený na slobodu. Vyše 10 a pol roka väzenia strávil v Čechách, na Pankráci, vo väzniciach Klatovy, Jáchymovsko – Slavkovsko, Příbram. Väčšinu svojho života prežil v Bohdanovciach nad Trnavou. V čase rozprávania mal pamätník 82 rokov.

Slovenský pamätník č. 3 sa narodil v Bielom Potoku pri Ružomberku (dnes mestská časť). Získal vysokoškolské vzdelanie v Kňazskom seminári v Spišskej Kapitule a stal sa diecéznym kňazom. V roku 1958 bol zatknutý a na pol roka umiestnený do vyšetrovacej väzby v Žiline. Následne bol odsúdený na 13 rokov väzenia. Z nich si odsedel štyri – bol oslobodený druhou amnestiou v roku 1962. Celé štyri roky svojej väzby prežil v Čechách, vo Valdiciach. Väčšinu svojho života prežil v Spišskej Kapitule. V čase rozprávania svojho príbehu mal 83 rokov.

Aj medzi českými respondentmi sme našli takých, ktorí strávili istý čas v slovenskom jazykovom prostredí a súčasne sa v ich prehovoroch objavili aj slovenské prvky. Väčšina pamätníkov sa však vo svojich spomienkach vracia k obdobiu väzenia na Slovensku len okrajovo, príp. pri spomienkach na Leopoldov alebo Ilavu hovoria o situáciách, v ktorých spomínajú len českých komunikačných partnerov alebo reprodukujú dialogické spomienky len po česky – v ich prehovoroch nenachádzame slovenské prvky.

¹⁰ Konkrétnym pamätníkom nepripisujeme pri uvádzaní príkladov jednotlivé prehovory. Biografické údaje uvádzame len ako zhrnutie informácií, ktoré o pamätníkovi vieme.

Pri niektorých pamätníkoch je možné zo záznamov dostupných na portáli Paměť národa zistiť presný čas ich väznenia na Slovensku. V prípade prvého pamätníka to bolo temer 8 rokov, druhý pamätník bol na Slovensku väznený 10 rokov a tretí približne 3 roky. Pri zvyšných troch respondentoch sa z dostupných materiálov nedá zistiť, aký dlhý čas strávili za mrežami na Slovensku.¹¹ Spolu vychádzame z rozprávání šiestich pamätníkov, ktorí boli istý čas väznení na území Slovenska, najmä v Leopoldove, ojedinele aj v Ilave. Pamätníci mali v čase autobiografického rozprávania 79 – 85 rokov.

Analýza materiálu

V textoch sa najčastejšie stretávame s citátovo vyznievajúcimi textovými fragmentmi z druhého jazyka, keď si respondenti v pamäti vybavujú dávne situácie, rozhovory aj s jazykovou charakteristikou ich jednotlivých účastníkov. Pri jazykovom kontakte je takéto prepínanie kódov, odrážajúce komunikačné situácie, v ktorých bol komunikačným partnerom používateľ druhého jazyka, časté (porov. napr. Lanstyák, 2000; Ivanová, 2002; Sloboda, 2004; Nábělková, 2008, najmä kap. 2.3, s. 119 – 128). V našich prípadoch je zaujímavé, že sa udalosti takto podávajú s odstupom desaťročí. Z hľadiska funkcií, ktoré sa v súvislosti s prepínaním kódov vyčleňujú (pozri napr. Lanstyák, 2000), môže ísť pri takomto prepnutí zo slovenčiny do češtiny o evokáciu komunikačnej situácie, s ktorou sa môže spájať zvýšenie pocitu hodnovernosti rozprávania. Isté útržky z komunikácie pred desaťročí mohli utkviť hovoriacim v pamäti, niečo zo svojich prehovorov „obliekajú“ do češtiny teraz (nemožno to teda brať s určitosťou tak, že v takej podobe v minulosti skutočne reálne odzneli), pričom sa na jazykovej podobe inkorporovaných fragmentov v druhom jazyku prejavuje miera bilingválnej kompetencie hovoriaceho (nie vždy sú „citované“ úseky v druhom jazyku jazykovo korektné, nezriedka možno pozorovať interferenciu materinského jazyka). V ďalších prípadoch, kde nenastáva striedanie kódu začlenením citácií komunikačných partnerov, možno pozorovať aj transfer jednotlivých slov alebo slovných spojení, ktoré tiež majú evokačnú funkciu, či už ide na strane pamätníka o lexikálnu medzeru vo vlastnom jazyku (pomenovanie reálií druhého prostredia) alebo o využitie pomenovaní, s ktorými sa v čase, na ktorý spomína, v druhom jazykovom prostredí stretával a ktoré s ním má v pamäti späť.

Čeština v spomienkových textoch slovenských pamätníkov

Českých fragmentov v prehovoroch slovenských respondentov je viacero typov¹², predovšetkým spomínané citačné prepínanie do češtiny a transfer jednotlivých pomenovaní.

Hovoriaci často uvádza repliku českého komunikačného partnera z dávnych čias, tak ako si ju pamätá, resp. ako si ju predstavuje. Ide zväčša o jednu českú vetu včlenenú

¹¹ Dĺžku pobytu vo väzení na Slovensku nie je možné zistiť ani zo zvukových záznamov. Pamätníci pod vplyvom emócií a citlivých spomienok často prechádzajú z udalosti na udalosť, prípadne z jednej príhody na druhú a často tak miešajú vo svojom rozprávání udalosti a súvislosti z viacerých miest svojho väznenia (slovenské aj české väznice).

¹² Skupiny možno vyčleniť na základe podobnosti používania českých prvkov v prehovoroch slovenských hovoriacich – „citovanie“ replík komunikačného partnera v prúde rozprávania, zachytenie dialógu s účasťou pamätníka, preklad jednotlivých lexém, striedanie českých a slovenských slov v rámci jednej výpovede a pod.

do báзовého slovenského prehovorú. Ňou pamätník akoby podčiarkoval autentickosť svojej výpovede a súčasne dodával situácii hodnovernosť.

Pri vyznačovani českých a slovenských fragmentov v druhom báзовom jazyku narážame niekedy na otázku hraníc prepnutia kódu, resp. rozsahu transferu, ktorá vyplýva zo zhody, bivalentnosti niektorých výrazových prostriedkov v slovenčine a v češtine. Napr. v ukážke [1] nie je možné jednoznačne odpovedať na otázku, či vo fragmente *myslim*, že ide o slovenský alebo český textový úsek. Vzhľadom na obsahové súvislosti ho (a podobne aj analogické časti textu) vyznačujeme boldom. Vplyv slovenčiny v nasledujúcich fragmentoch možno vidieť v asimilácii ([1] *tag nevím*), v mäkkom konsonante v neurčitku ([5] *chodiť*) či v nevolikalizácii predložky a absencii jotácie ([4] v *Znojme* namiesto *ve Znojme*).

[1] Niektorí boli [mm] [mm] [mm] slušní, niektorí nie. Keď sme raz ma išli na brigádu, tak mi nám hovorili, **myslim, že jste lidé. A když nejste lidé, tag nevím, co jste.** [ps-] Tak boli tam, hovorím, aj také vtipné niektoré prípady.

[2] Tak@ tento PERS [mm] pri jednom nástupe [ps-] [mm] do práce, ešte kým nás [mm] nasadili do: no dopravných prostriedkov, [ps-] [mm] veliteľ [mm] bol nejaký nahnevany, tak hovorí, **tady nebudete mluvit, tady nebudete kouřit** a tak ďalej [mm] a: skrátka, že sa nič nesmie,

[3] Chcel tam byť pri tom, [mm] aj pri vyšetovaní oka, [mm] nedovolila, musell@* [mm] nás nechat“ tam samých. A: [mm] ona mi ešte predpísala aj [mm] farebné okuliare. [***] **Když pracujete na sluníčku, tak [ps-] budete mít [ps-] brejle. Na sluníčku.** Dobré.

[4] [ps-] No, [***] vo v Znojme, keď“ ma vyšetovali, tak mi hovoria, **a jak víte, že ste v Znojme?** [ps--] A tak ma napadalo, hovorím, keď“ poviem, ta jeho [ps-] zavrú.

[5] No a on sa tam v tom tábore pyta, **maminko a jak dlouho bude ještě tatínek chodit komoušům na robotu?** [smiechh] Tak bolo z toho haló, [mm] sa to nejak utúflalo.

České citácie sú prítomné aj v spomienkach na krátke epizódy z väzenia, kde pamätník situáciu vykresľuje dialógom. V ňom prechádza plynule zo svojho jazyka (v tomto prípade slovenčiny) do druhého jazyka (češtiny) a späť, uvádzacími vetami so slovesami hovorenia oddeľuje prehovor slovenskej postavy (seba, spoluväzňa alebo bachára – Slováka) a českej postavy. Niektoré repliky, resp. časti replík sú bivalentné (napr. [7] *uvidíme*). Do českých replík miestami prenikajú slovenské prvky ([7] *Tak to je zle* namiesto *špatně*¹³ –, *ja by* namiesto *já bych* a pod.). V prehovoroch pamätníkov sa na mnohých miestach ukazuje nezvládnutie výslovnosti českého ř (napr. [6] *bratři – bratři*, [7] *dveže – dveře*, [13] *vepšový*, [17] *koužíte*).

¹³ V konečnom dôsledku by sa táto replika vzhľadom na bivalentnosť slov *tak to je* dala hodnotiť ako slovenská.

[6] Ta všetko mu pasovalo, len jedno mu nepasovalo, keď [ps--] keď mi hovoril, že:* **vaši bratři taky věděli o tom.** [ps-] A ja hovorim, nevedeli. [ps-] **A jak to, že nevěděli?** [ps--] A ja: som povedal, preto nevedeli, lebo tto* [mm] to sú bolševici.

[7] A teraz na to som naťahal pasky. Štyri pásky tak, ta:k až do:le, všetko. [ps-] Jak prišli a kukali, oči vyvalili. [ps---] **Co to děláte?** [ps-] **Vy to umíte:?** [ps-] No, ja hovorim, no šak som maliar. [ps--] A už sedem a pol roka som nemal v ruke štetec, [ps-] bo ste mi nedali, len som musel v šachte robiť. [ps-] **No, poslouhejte, jakým s trestem ste souzen?** Hovorim, ta štatnym. [ps-] [mm] **Tak to je zle.** [ps-] Prečo zle, hovorim, však ja mám po:lro:ka a idem domov, na slobodu. [ps--] **Kolik?** Hovorím, no však polroka, osem rokov mam. [ps-] Mo mne [mm] prezide [ned] PERS na žiados mojho dievčaťa dal tri roky dole. [ps---] No, [mum] takk*, hovorí, taž pož **uvidime.** [mm] A, hovorim, a o čo sa jedná? A on mi hovorí, **jja* by potřeboval celej byt dat do pořádku, vymalovat, [ps-] natěry, okna, dveže a to.** Hovorim, prosim, [ps-] keď“ ma zoberiete, že ma pustia, pôjdem, ja to zrobim.

V ďalších zvukových záznamoch s českými fragmentmi sa vyskytuje niekoľko takých sriedaní, kde do českej časti výpovede vstupujú slovenské tvary alebo slová, čo možno interpretovať ako transfery z materinského jazyka v evokačnej citácii ([8] *ňestěžuji si, prodělal som, obetoval som*, [9] *do cukrárně*, [10] *modlite sa*, [11] *díváte se na mňa*).

[8] Keď mali možnosť hovoriť, tak ten PERS mal prejav [mm] taký krásny, že keď som ho počúval [ps] doma, tak som mu zatľ“apkal. Povedal medzi iným túto vetu. [ps-] **Seděl sem šesnáš let, [ps--] ale si ňestěžuji, [ps--] neboť [mm] všechno to, co som prodělal, som [ps-] obetoval pro tuto chvíli!** [ps--] Tak som mu zatľ“apkal.

[9] [ps-] No, a ešte, ak môžem ku tomu povedať“, to [ps--] pred [ps-] bránou vedeli tote [ps-] manželky tych žandárov, ktorým som maľoval, tak už ma čakali a každá ma chcela poučiť, lenem **pote s náma do cukrárně tam**, to všetky chceli ma učiť, lebo každej som pekne vymaľoval byt.

[10] No, tak [mm] [mm] ja som sa modlil ruženec [ps-] [mm] a j jeden podôstojník ma zbadal, že hýbem perami, [ps-] tak mi [ps-] vyčítal. Ts PERS, **vy sa tady modlite?** [ps--] A hovorím, je to niečo protištátneho?

[11] [mm] boli už z nami aj miešani, aj kriminálnici a tí [mm] tјeden [skom] z tých kriminálnych sa tak veľmi uprene pozeral na toho bachára, ktorý bol opretý tam o korbu a na nás sa pozeral, veľmi ho fixoval pohľadom, že mu to bolo až nepríjemné. A:* [mm] sa ozval a hovorí: **co se na mňa tak díváte?** No a o:n bol taky pokojný a hovorí: **Kdybych měl místo očí syrečky, tak bych na vás smrděl.**

Zaujímavé je podanie epizódy rozhovoru českého politického funkcionára a moravského kňaza. Slovenský pamätník používa v reprodukcii reči moravského kňaza slovenčinu, v reči politického funkcionára češtinu len sčasti (hoci sloveso hovorenia naznačuje citatový charakter ďalšieho prehovoru, začína sa slovenským *čo myslíte*, a až potom nasleduje fragment v češtine).

[12] [ps-] Napríklad, [ps-] jeden politický pracovník, [mm] [mm] volali sme [mm] on sa volal PERS a my sme ho volali PERS, [mm] ten [mm] [mm] raz na takej sch [mm] na š [mm] no, z na takej schôdzy, povedal, **čo myslíte, že vám ty vaše svätosti pomôžu?** [ps-] A jeden kňaz, taký dobrý, moravský, vstal a hovorí, pán súdruh nadporučík, nnepracujeme vám tak, ako si žiadate? Neplníme normy?

V prehovoroch nachádzame aj „preklad“, súbežné pomenovanie v slovenčine aj v češtine. Kým v prvom z nich ([13]) pamätník po slovenskom slove uvádza aj české, v druhom ([14]) vysvetľujúco používa slovenské pomenovanie. České slovo *brejle* sa v rozprávaní respondenta vyskytlo aj v inom kontexte (porov. fragment [3]). Hoci aj tam sa slovenský ekvivalent nachádza v blízkosti českého, na rozdiel od dokladu vo fragmente [14] nevystupuje ako preklad, vysvetlenie.

[13] A preto mi doniesol [mm] [mm] [mm] jednu dávku [mm] [mm] bravčového mäsa, v česky v **vepšový**.

[14] A ten Nmec hovorí, **no ten bes brejle**, bez okuliarov. **Bes brejle**.

V záznamoch sa objavujú aj prípady, keď pri reprodukovani českej repliky komunikačného partnera a pri prechode do slovenčiny spomienkového rozprávania podáva slovenský pamätník čiastočne v češtine aj vlastnú repliku, resp. jej časť. Opakovania po komunikačnom partnerovi možno bežne pozorovať v dvojjazyčných dialógoch, na druhej strane nás tieto prípady vedú aj k otázke, do akej miery respondenti v českom prostredí sami aktívne češtinu používali. Odpoveď na to z dostupných zdrojov nie je zrejímá.

[15] Nielen, [ps-] že bili, ale aj psychicky [mum-] tlačili na va [ned] [-mum] [ps-] po každej stránke. [mum] **A musíte a se musíte rozpamatovat a co ste udělal?** [ps-] No, čo: som **udělal**, keď som nič **ňudělal**. Čo som **udělal**? [ps-] Áno, urobil som jednu chybu, že som utekal na západ, za to ma mali potrestať. No, áno to som urobil. [ps-] Ale inše som nič neurobil.

[16] [ps-] [smiechh-] No, a [-smiechh] ten civil príde aj ku mne, hovorí, no, **tak jak to de:, jak to de:**, sa ma pyta:, [mm] hovorím, ta ddo:bre, no, šak jak, no a čo. [ps-] **No tak jenom d'elejte**. Ja hovorim, no šak do:bre, my **děláme**, hovorim a viete vy si u:* uvedomujete si vy, že keby to tí Arabi vedeli, že m to robia politický väzni a cez veľkonočné sviatky, ta od vás ani jeden [ps-] ten@ ruženec nekupia.

[17] **A koužíte?** No to samozrejme, že **koužim**. Ja som ni:kdy nefajčil.

[18] Najprv povedali tí vedúci, **co jenom farárkově umějí**. A keď sme im dokázali, **co umíme**, [ps-] tak potom povedali veľmi pokorne, **ted' sou kněži na něčo užiteční**.

V prehovoroch sa vyskytujú aj jednotlivé české slová inkorporované do vlastného slovenského prejavu pamätníkov. Používanie bohemizmov je v slovenčine známe.¹⁴ Pri

¹⁴ Problematike bohemizmov v slovenčine sa vo svojich prácach venujú mnohí autori, súhrnne napr. Sokolová (1995), Buzássyová (1993), Gazdíková (2004).

ich výskyt v našom materiáli možno uvažovať o použití bohemizmu ako kontaktového javu, prevzatia, ktoré v slovenčine funguje aj širšie (napr. už uvedené *o čo sa jedná*), inde sa v ich použití zrejme odráža pobyt pamätníkov v českom prostredí, pomenovanie reálií, javov, s ktorými sa stretávali vo svojej väzenskej každodennosti, a vôbec prítomnosť komunikácie v češtine v čase, na ktorý spomínajú. Nevieme však, do akej miery ide u konkrétnych respondentov o jednorazové transfery a do akej miery mohli kontaktové javy preniknúť aj trvalejšie do ich idiolektu.¹⁵

[19] *[mm]* bola tamm **sprchárna** pre *[mm]* hlavne pre baníkov a: * *[mm]* prišiel kominár tam vymetat“ do tábora *[mm]* komin *[mm]* a: * *[mm]* niegdorý šikovný si obliekol jeho uniformu v tej **sprchárně** a on prešiel cez vrátnicu.

[20] A keď som sa potom *[mm]* informoval svojho súdu do b *[mm]* v Banskej Bystrici, prečo som nedostal, tak mi odpovedali, pretože som bol sústavne **kázeňsky** trestaný.

[21] *[mm]* A PERS bola na návšteve a v pon *[ned]* ešte tu ostala, druhý deň“ na návšte *[ned]* u známych, **pokaždé** sa ináč obliekla a: prechádzala sa popri našom pracovisku.

[22] To prvé dva dni ste nedostali nič ješ *[skom]* len na ráno ste dostali kávu i **plátek chleba**, na obed nič, večera nič. Druhý deň **to same**, tretí deň ste dostali základnu dávku.

Slovenčina v spomienkových textoch českých pamätníkov

Výskyt slovenských fragmentov v prehovoroch českých respondentov je nižší ako výskyt českých fragmentov v prehovoroch Slovákov. Hoci bol materiálový základ v prípade českých pamätníkov širší, získané dáta relevantné z hľadiska našej témy sú „chudobnejšie“. Typy sú podobné ako pri slovenských respondentoch, citátové prepínanie kódov, transfer jednotlivých slov, pričom v začlenených slovenských fragmentoch často možno pozorovať interferenciu materinského jazyka českých pamätníkov, za ktorou môže stáť neistota týkajúca sa podoby slovenských slov.

Pamätník spomína na epizódu z väzenia a pri reprodukování výpovede slovenského účastníka dialógu (zväčša bachára, niekedy aj spoluväzňa) použije ojedinele celú vetu v slovenčine.

[23] A řekl: **A prečo? Ved’** *[ps-]* **on to robil dobre, ja by som to** *[ps-]* **lepšie ne neurobil.** A jaksi *[smiechh-]* zůstal tadydle *[-smiechh]* v tý pozici dobrý.

[24] Víte jak jsem byl na samotce, tak sem byl, *[ps-]* to bylo na druhým áčku v Leopoldově. Na tý nový samotce. A najednou se ozval hlas. Pane veliteli, tady se jeden podřezal. Načež bachar zezdola křičí: **Nech zdochne.** *[ps-]* Bez jakékoli pomoci. Nikdo tam nepřišel.

[25] A říká: **Očujte,** *[ps-]* **ale ved’ to nebol váš priamy príbuzný.** A zase vodešiel.

[26] On povídá: **No, bol som na veliteľstve a boli tu z Prahy.** *[ps-]* **Vypočúvali ma.** A já povídám: A na koho pak byli zvědaví? On mi povídá: **Na PERS.** A PERS byl v tý době buď ministerským předsedou anebo ministrem zahraničí.

¹⁵ O vplyve pobytu v inojazyčnom prostredí na idiolekt porov. napr. Slezáková – Zeman (1979/1980).

[27] Jemu prišli oči na to pravítko a **čo to máte?** Říkám no logaritmické pravítko. **A na čo to je?** Říkám no na počítání: **Ako sa na tem¹⁶ počítá?** Tak sem mu ukázal niekoľko operácií. Zastrčil mi ho tam a říká: **Chod'te.**

Niekedy sa pri takomto striedaní češtiny a slovenčiny objavujú české tvary v slovenskej časti výpovede (*ubohý Slovensko, na nohou*) alebo sa realizuje tvrdá výslovnosť tam, kde sa v slovenčine očakáva mäkká (*voláte – máte*).

[28] A ráno se vždycky modlil. **Och, ty ubohý Slovensko, čo to máš na nohou. Okovy. Čehúni ma spútali.**

[29] My když sme tam prišli, tak nás přivítal velitel věznice, teda trestnice Leopoldov. To byl štábní kapitán PERS, číšník mimochodem. A ten říkal: **Odt'áto sa dostaňet'e ibami nohami vopred.** To jako. A vypadalo to, že hodně z nás to nevydrží.

[30] Tak ten bachář, tam už byli zase přišli noví bachaři, tak: **A:ko sa voláte? Aké má't'e číslo?** A vy ste řekl teda sedumset jedna, tak von sklapnul, mávnul rukou a vodošel...

Ako ďalší prípad možno vyčleniť situácie, keď sa v českej vete jednotlivo vyskytujú slovenské alebo „slovakizované“ tvary a slová, resp. slová pomenúvajúce slovenské realie. Do jazykového stvárnenia transferov sa môže premietat' aj slabšia kompetencia v slovenčine. V ukážke [32] pamätník využil evokačné slovenské *trista dreprov* s morfológicky nekorektným *trista* miesto *tristo* zrejme pod vplyvom češtiny, pričom v ďalšom texte sa spojenie objavuje aj v českej podobe. Kým v predchádzajúcich ukážkach vystupovali prípady interferenčnej tvrdej výslovnosti slovenských mäkkých konsonantov, v ukážke [33] pamätník v transfere *miňister vňútra* hyperkorektno mäkkí (*miňister*), pri slove *vňútra* môže íst' opäť aj o vplyv češtiny (*vnitra*).

[31] Oni mne zařadili do skupiny potom, která se jmenovala **vonkajšia**, což znamenalo, že se dělali práce venku, zejména výkopový...

[32] Von se probudil, [*ps-*] ty ho polil polili ho vodou, [*ps-*] von se probudil, že jo, **trista dreprov**. Ti neznali jinou číslovku než **trista**. A voni možná ji neznali vopravdu jinou, jo. Třista dřepů. No tak, to víte, von udělal tři čtyři dřepy a vomdlel znova, že jo, no.

[33] Tak [*mm*] tam byl třeba PERS, [*mm*] to byl [*mm*] to byl jako slovenskej mino **miňister kultúry je povereník pre školstvo a kultúru**. Jeho tajemník PERS a byl tam taky PERS, svýho času předseda sboru povereníků, mi předtím **miňister vňútra** že jo...

Záver

V spomienkach pamätníkov, ktorí sa vracajú pri autobiografickom rozprávaní do čias väznenia a prenasledovania, možno pozorovat' stopy dávneho česko-slovenského jazykového kontaktu v špecifickom prostredí. Aj keď roky väznenia následne prekryli iné

¹⁶ Môže íst' o nářečový moravský prvok.

udalosti a spomienky v ich osobnom živote, respondenti si spomínajú na situácie a udalosti, ktoré sa pred rokmi stali, dokážu ich do istej miery reprodukovat', pričom sa v rozprávaní prejavuje aj prelínanie oboch jazykov, evokačné striedanie kódov alebo transfer jednotlivých pomenovaní. Hoci sme nemali možnosť spoznať ich jazykové biografie, vykreslené situácie z väzenia alebo vyšetrovania nesú v sebe informácie o druhom jazykovom prostredí, v ktorom respondenti žili, predovšetkým však informácie o tom, ako si ich vybavujú v pamäti, jazykovo rekonštruujú, resp. konštruujú. Pri interpretácii týchto prejavov musíme byť opatrní. Do redšej prítomnosti slovenčiny v prehovoroch českých pamätníkov sa môže premietat' fakt, že Slováci boli a aj sú voči češtine otvorenejší ako Česi voči slovenčine. Možno boli naši slovenskí respondenti aj v čase od svojho väzenia v užšom kontakte s češtinou ako naopak českí pamätníci, a teda Slovákom sa čeština pri spomienkovom rozprávaní vo vedomí vynárala ľahšie. České prvky vo výpovediach Slovákov sú často opakovania po komunikačných partneroch v dialógu, čo býva v dvojazykovej komunikácii časté ako spôsob realizácie dialogickej nadväznosti. Zo spomienok a ich realizácie prirodzene nie je celkom jasné, či sa udalosti a ich jazyková realizácia uskutočnili naozaj tak, ako ich pamätníci reprodukovali, resp. či v tom dávnom čase realizovali aj svoje prehovory tak, ako ich teraz reprodukujú a pod. Zo záznamov a ani od samotných pamätníkov nevieme, či pamätníci počas svojho dlhodobého pobytu vo väzniciach druhého jazykového prostredia nekomunikovali v druhom jazyku – v prípade Slovákov po česky. Z ich spomienok to nie je zrejmé, môžeme to však do istej miery predpokladať z podoby niektorých záznamov a napokon aj na základe poznania jazykových stratégií Slovákov v českom prostredí v iných časoch a prostrediach (porov. napr. Sloboda, 2005). Z tohto hľadiska by nepochybne bolo zaujímavé poznať aj jazykové biografie orientované na používanie češtiny a slovenčiny vo väzenskom prostredí druhého jazyka. Z biografických rozprávaní sme získali doklad toho, že v osobných spomienkach sa v česko-slovenskej jazykovej situácii aj s mnohoročným časovým odstupom v rozličných podobách vynárajú stopy jazykového kontaktu, ako si ho pamätníci sprítomňujú, resp. ako si jeho podobu po rokoch spätne predstavujú.

LITERATÚRA

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Kontaktné varianty a synonymá v slovenčine a češtine. In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 2, s. 92 – 107.

ČMEJRKOVÁ, Světlá: Rekonstrukce a konstrukce života ve vyprávání. In: Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó. Brno: Masarykova univerzita 2006, s. 141 – 150.

GAZDÍKOVÁ, Martina: Zu heutigen Standardisierungstendenzen im Slovakischen (am Beispiel der tschechischen Kontaktwörter im Krátky slovník slovenského jazyka). In: Die Welt der Slaven, 2004, roč. 49, č. 1, s. 129 – 144.

IVAŇOVÁ, Tamara: Cizinka S.: Dvojazyčná česko-slovenská komunikace. Diplomová práca. Praha: Ústav bohemistických studií FF UK 2002.

LANSTYÁK, István: K otázke striedania kódov (maďarského a slovenského jazyka) v komunite Maďarov a Slovákov. In: Slovo a slovesnosť, 2000, roč. 61, č. 1, s. 1 – 17.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu. Bratislava – Praha: Veda – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2008. 364 s.

NEKVAPIL, Jiří: Z biografických vyprávění Němců žijících v Čechách: jazykové biografie v rodině pana a paní S. In: Slovo a slovesnost, 2000, roč. 61, č. 1, s. 30 – 46.

SLEZÁKOVÁ, Jana – ZEMAN, Jiří: Interference českých a slovenských jazykových prvků ve slovní zásobě českých středoškoláků studujících vo slovenském prostředí. In: Český jazyk a literatura, 1979/1980, roč. 30, s. 264 – 268.

SLEZÁKOVÁ, Jana – ZEMAN, Jiří: Další interferenční jevy v projevech českých středoškoláků studujících ve slovenském prostředí. In: Český jazyk a literatura, 1980/81, roč. 31, s. 125 – 132.

SLOBODA, Marián: Česko-slovenská komunikácia, vzájomná zrozumiteľnosť a ich výskum: medzi ideológiou a praxou. In: Zrkadlenie – Zrcadlení: Slovensko-česká revue, 2005, roč. 2, č. 1, s. 11 – 16.

SLOBODA, Marián: Slovensko-česká (semi)komunikace a vzájemná (ne)rozumitelnost. In: Čeština doma a ve světě, 2004, roč. XII, č. 3&4, s. 208 – 220.

SOKOLOVÁ, Miloslava: České kontaktné javy v slovenčine. In: Sociolingvistické aspekty výskumu slovenčiny. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 188 – 206.

Príloha

Zoznam značiek použitých v dokladoch

[mm]	neartikulovaný zvuk hovoriaceho
[ned]	nedokončené slovo
[ps-]	krátka pauza
[ps--]	stredne dlhá pauza
[ps---]	dlhá pauza
[smiechh]	smiech/úsmev hovoriaceho
[smiechh-]	začiatok repliky hovoriaceho, počas ktorej sa smeje
[-smiechh]	koniec repliky hovoriaceho, počas ktorej sa smeje
[skom]	skomolené slovo
[***]	neidentifikované slovo v prehovore
PERS	meno osoby (prekryté technickým zvukom)
*	označenie zaváhania pri vyslovení slova
@	šva

SEMIOTIKA – SYSTÉM/
ŠTRUKTÚRA – GRAMATI-
KA – SÉMANTIKA

Agreement in the Arabic non-finite relative clauses

LADISLAV DROZDÍK

Institut of Oriental Studies
Slovak Academy of Sciences

The study aims at examining two types of agreement in the syntactic frame of the Arabic non-finite relativization: (1) compact agreement, based on one agreement imposing element, occurring in all syntactic constructions of Standard Arabic which are subject to agreement, and (2) divided or split agreement, sometimes designed as hybrid agreement¹, depending on two agreement imposing elements that exclusively occurs in some special structural types of the Arabic non-finite relative clauses* as a formal manifestation of their morphosyntactic properties.

Key words: compact agreement, divided agreement, finite / non-finite relative clauses, attraction, *na^ct sababī*, referent (resumptive) pronoun, prenominal (head-final) / postnominal (head-initial) structures, definiteness, attributive / predicative relationships

1. The title of the study discloses, just at the start, some interpretational problems that have to be cleared. In traditional perspective, relative structures, embedded in simple sentences, are facing the hierarchy problem once they have to be classified as relative clauses (RCs)² and thus oppose several deeply rooted conventions. With the clausal approach, adopted in the present study, the analyst has to solve the problem how to extract relative *clauses* out of a *simple sentence*. Simple-sentence relative clauses, if we venture to use the term, currently occur in a number of languages (Korean, Japanese, Turkish) and even in entire linguistic families (Uralic, Altaic), as a dominant, mostly unique way of relativization. On the other hand, the phrasal or adjectival approach, traditionally preferred in the simple-sentence domain, is quite obviously inadequate for the analysis of relative clauses in the world's dependent-clause languages with dominant finite-verb predication (Indo-European, Semitic).

¹ Melnik, Nurit, 2006: "Hybrid Agreement as a Conflict Resolution Strategy". In: Stefan Muller (Editor): Proceedings of the HPSG06 Conference (held in Varna).

² They are known under various names, such as *adjectival*, *adnominal (relative) clauses*. Another set consists of language-specific and tradition-marked terms, mostly specific to particular construction types, such as the Arabic non-finite RCs exhibiting subject-predicate inversion, appearing as *Relativsätze mit Attraktion*, Reckendorf (1898, 538 f; 1921, 421-3); *Attraktion mit asyndetischen Relativsatz*, Brockelmann (1913, ii, 561). The notion of inversion reappears in Beeston's (1970, 92-96) *clause conversion* and the adjective-like form of these relatives is reflected in Fischer's (2002, 194) *attributive Rel.-Sätze mit adjektivischem Prädikat* (*ra^caytu mra^catan ḥasanan waḡḥuhā*) and, in some very recent terms: *adjektivischer Satz*, in Diem (1998, 12-16); or *Satzadjektiv* (*Syntax* 2001, 34-36). In the Arab grammatical tradition the attraction-like structure is known as *na^ct sababī* mostly interpreted as 'indirect attribute', the term recently used by Polotsky (1978, 159-173), and in Badawi et. al.(2004, 114 f) with a somewhat different glossing 'semantically linked qualifier'.

In spite of the main concern of the study being focused on Arabic and its agreement patterns, some structural aspects of Arabic will be located in a modest cross-linguistic space to get a more plastic picture of the key notions examined: non-finiteness, clausalness, word-order in relation to agreement patterns, and some other relevant relationships.

2. Predicate in non-finite relativization

The Arabic non-finite relative clauses are most ordinarily represented by relativized nominal sentences involving nominal (adjectival) or verbonominal (participial) predicates:

(1) adjectives, such as *ḥasan* ‘beautiful’; *kaṭīr* ‘numerous’, etc., as in:

ʾamīratun qaṣruhā ḥasanun ‘a princess whose palace (is) beautiful’, lit. ‘a princess her palace (is) beautiful’;

(2) participles *kātib* ‘writing’; *maktūb* ‘written’, *muqīm* ‘residing’, etc., as in:

al-qaṣru l-muqīmatu fīhi l-ʾamīratu ‘the palace where the princess resides’, lit. ‘the palace the residing in it the princess’.

2.1. The predicate position of non-finite RCs is by far most frequently filled by participles owing to their derivational variety and versatility. In contrast to a considerable number of the world’s languages, like Hungarian, Turkish, Korean or Russian, Arabic participles have no tense-aspect-mood (TAM) morphology. The deficit is compensated by an amazing paradigmatical diversity that share with nouns the whole set of inflectional categories: gender (masculine, feminine), number (singular, plural, dual), case (nominative, genitive, accusative, both separately and in portmanteau clusters), definiteness (definite, indefinite), syntactic state (construct, non-construct). As the latter opposition occurs with substantivized participles only, it is of no relevance to the subject examined.

The morphology of Arabic participles is organized along two basic classificatory lines:

(1) quantitative classification: (11) trilateral participles, derived from trilateral verbs, involving three root-constituting consonants or radicals, as *kātib* ‘writing; /substantivized/ writer’ < *katab* (root: K-T-B) ‘to write’,³ and (12) quadrilateral participles, derived from quadrilateral verbs, such as *mutarǧim* ‘translating; translator’ < *tarǧam* (root: T-R-Ǧ-M) ‘to translate’;

(2) morphosyntactic classification: (21) active participles (PA), like those quoted in the preceding paragraph, and (22) passive participles (PsP), such as *maktūb* ‘written; letter’; *mutarǧam* ‘translated’.

2.2. In an elaborate system of derived stems, Arabic participles adopt from their verbal basis morphosyntactic categories, such as transitivity, intransitivity, causativity, several types of reflexivity, and various, mostly unpredictable lexical and semantic categories, like factitivity, reciprocity, conativeness, stressed intensiveness, simulation or pretendership, and the like that have to be identified in grammars and lexicons alike.

³ Actually, ‘he wrote’, in contextual representation *kataba*, the paradigmatically shortest form, used as a citational form for the missing infinitive.

With inclusion of the basic stem, numbered i (in Roman numerals), the trilateral system consists of i-xv verbal and participial stems in Classical Arabic, those from xi upwards are rarely used.⁴

Quadrilateral stems, both verbal and participial, are represented in Classical Arabic only by four patterns, noted i-iv, reduced to i-ii in modern Standard Arabic⁵

2.3. Arabic adjectives and participles, when operate as predicates or attributive modifiers, display full agreement with their subjects or head nouns, limited only by general agreement constraints⁶ and some construction-specific constraints, such as the hybrid or divided agreement constructions analyzed in the present study.

adjective: *ḡamīl* ‘handsome, pretty’:

bint-un ḡamīl-at-un (girl: F/Sg-Idf/N-handsome-F/Sg-Idf/N) ‘a handsome girl’;

participle: *muta‘allim* ‘learned’:

al-raḡul-u l-muta‘allim-u (Df-man: M/Sg-N-Df-learned:M/Sg-N) ‘the learned man’.

The exclusion of definiteness (Df/Idf) from categories subject to the regular agreement makes it possible to distinguish between attributive phrases and nominal sentences. The transformation of one structural type into another is based on the following distribution of definiteness patterns:

Idf - Idf or Df - Df → attributive relationship (previous examples)

Df - Idf → predicative relationship, as in:

Idf - Idf: *bintun ḡamīlatun* ‘a handsome girl’;

Df - Df: *al-raḡulu l-muta‘allimu* ‘the learned man’;

Df - Idf: *al-bintu ḡamīlatun* ‘the girl is handsome’.

3. Finite and non-finite relativization

3.1. The semantically based notion of the relative clause, as formulated by Comrie and Keenan,⁷ assigns the RC status to both the finite-verb and the non-finite (participial or adjectival) relative constructions whose clausal or non-clausal classification entirely depends on the criteria adopted:

⁴ Fischer, W.: *Grammatik des klassischen Arabisch*, 3. Aufl., Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2002, p. 86-90, verbal stems; 107-8, participial stems; Badawi, Elsaid, Carter. M.G. and Gully, A.: *Modern Written Arabic. A Comprehensive Grammar*, London and New York, Routledge, 2004, p. 60-63 and 76-88). In most treatises in modern Standard Arabic, however, only i-x system of participles is represented in full (Beeston, A.F.L.: *The Arabic Language Today*, London, Hutchinson University Library 1970, p. 72-75; Clive, H.: *Modern Arabic. Structures, Functions and Varieties*, London and New York, Longman 1995, p. 82-90, verbs; 122-126, participles).

⁵ Fisher, W., *op. cit.*, 89-90; 107-108.

⁶ In general, agreement in the Arabic syntax is subject to a number of agreement constraints, such as non-human (nh) reference of an agreement imposing plural (pl) noun which calls for a feminine singular (fs) in the agreeing element, irrespective of the word-class membership and syntactic position of the latter: *buyūt* (nh/pl) *kabīra* (fs) ‘old houses’), to avoid misreadings in the agreement glossing, such nh-plural will be glossed as feminine singulars (fs); in verbal sentences another frequent agreement restrictor operates in the form of pre-subject (ps) position of the verbal predicate which imposes an invariable singular (is), the agreement being reduced to gender, as in: *ḡahaba* (went: ps >is) *l-riḡāl-u* (Df-men: M/Pl-N) *‘ilā l-masḡid-i* (to-Df-mosque-G) *wa-ṣallaw rak‘-at-ayni* (and-prayed: M/Pl-two rak‘as). As evident from the example quoted, the predicate in the post-subject position (*ṣallaw*) resumes its irreduced agreement pattern. Some other, less powerful agreement constraints, are not mentioned here.

⁷ Comrie, Bernard (in co-authorship with E.L. Keenan): “Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar” in: Keenan, Edward L. (ed.). 1987: *Universal Grammar: 15 Essays*. London, Sydney, Wolfboro, New Hampshire. Croom Helm, pp. 3-45; originally published in *Linguistic Inquiry* vol.8, no. 1 (Winter, 1977).

(1) finite RCs:

finite-verb predicate (*taskunu* ‘she lives /in/ or *tuqīmu* ‘she resides’):
al-mar²-at-u llatī taskunu fī bayt-i-hā ‘the woman who lives in her house’
(Df-woman-F/Sg-N-Rel: who-lives/3/F/Sg-in-house-G-Pos:3/F/Sg);

or:

al-qaṣr-u llaḏī tuqīmu fī-hi l-’amīratu ‘the palace where (in which) the princess resides’
(Df-palace/M/Sg-N-Rel: which-resides: 3/F/Sg-in-Ref: 3/M/Sg-Df-princess);

(2) non-finite RCs:

(21) participial predicate (*sākina* ‘living /in/’; *muqīma* ‘residing’):

al-mar²-at-u l-sākin-at-u fī bayt-i-hā ‘the woman (who is) living in her house’
(Df-woman-F/Sg-N-live/Pa-F/Sg-N-in-house-G-Pos:3/F/Sg);

or:

al-qaṣr-u l-muqīm-at-u fī-hi l-’amīr-at-u ‘the palace where the princess resides’
(Df-palace/M/Sg-N-Df-resides:Pa-F/Sg-N-in-Ref: 3/M/Sg-Df-princess-F/Sg-N);

(22) adjectival predicate (*ḥasan* ‘handsome’):

imra²-at-un waḡh-u-hā ḥasan-un ‘a woman whose face is handsome’, lit. ‘a woman, her face is handsome’

(woman-F/Sg-N/Idf-face: M/Sg-N-Pos:3/F/Sg-handsome-N/Idf);

imra²-at-un ḥasan-un waḡh-u-hā

(as above).

In the traditional phrase structure grammar, only the finite-verb variant is granted the status of a RC while its non-finite parallel is mostly described as expanded attribute. A substantially identical interpretation of non-finite relatives is adopted in traditionally-styled descriptions of Korean where the non-finite prenominal RCs, representing the unique way of Korean relativization, are interpreted as expanded verbal attributes (*erweiterte verbale Attribute*).⁸

3.2. In a cross-linguistic perspective, it is worthwhile noting that the non-finite relativization is exploited as a unique way of relativization in a great deal of the world’s languages, like Korean and Turkic languages, among others, while in Arabic, and (modern) Hungarian, for instance, it is shared by the finite relativization which is moreover used as a dominant RC-forming strategy.

Korean (non-finite/participial):

namca-lul cohaha-nun yeca ‘the woman who likes the man’

(man-A-like-PrP-woman);

namca-ka cohaha-n yeca ‘the woman /whom/ the man liked’

(man-N-like-PP-woman).⁹

⁸ Hassani 1995: 133-136: *erweiterte Attribute*; they are quoted under the general heading of attributive clauses: Lewin, B. and Kim, T.D. *Einführung in die koreanische Sprache*. Heilbronn, Verlag Vorspann-Werbung 1974, p. 253: ‚Attributsätze stimmen funktional mit deutschen Relativsätzen überein. . . . Strukturell sind sie einem erweiterten verbalen Attribut gleichzusetzen‘.

⁹ Different glossing of the Arabic and Korean participles results from the contrasting inflectional behavior of participles in these two languages: Arabic participles in contrast to Korean, have no tense-aspect (TA) morphology and the internally marked active-passive opposition, cutting across the whole participial system of Arabic, is the unique relevant morphosyntactic feature therein. Accordingly, the participles are classified by the voice opposition into Pa/Pp (Arabic) and, by the TA inflectional classes, into PrP, PP and FP (Korean) where aspect is regarded as a shared feature derivable from tense classes.

4. Definiteness related to Rel

The presence or absence of the relative pronoun (Rel), depends on the definiteness state (the term is used as inclusive of both definiteness values: definite and indefinite) of the head-noun (antecedent /Ant/) and the type of the relative construction.

(1) In finite relativization the presence or absence of Rel is coreferential with definite or indefinite state of Ant:

Ant definite: Rel present: *al-'amīratu llatī tuqīmu fī qaṣri-hā*
(Df princess- Rel-resides-in palace-her)¹⁰
'the princess who resides in here palace';

Ant indefinite: Rel absent: *'amīrat-un tuqīmu fī qaṣri-hā*
(princess-Idf-resides-in-palace-her)
'a princess who resides in her palace';

(2) In non-finite relativization the absence of REL is invariable:

Ant definite: Rel-absent: *al-'amīratu l-ba'īdu qaṣruhā*
(Df-princess-Df-remote-palace-her)
'the princess whose palace is far away';

Ant indefinite: Rel-absent: *'amīrat-un ba'īd-un qaṣr-u-hā*
(princess-Idf-remote-Idf-palace-her)
'a princess whose palace is far away'¹¹

5. Structural finiteness related to linear orientation

The feature of finiteness in relation to the linear orientation of RCs considerably varies across languages. The position of Arabic in this respect differs from that observable in a considerable number of languages where the shift from the finite to non-finite relativization tends to be signalled by the change of the linearity orientation. In the following survey, Arabic (Semitic) will be confronted with German (Indo-European), Hungarian (Uralic) and Korean (Altaic):

Arabic:

- non-finite / postnominal (right-branching):
*al-mar'atu [l-sākinatu fī bayti-hā]*¹²
(Df-woman-Df-living/PA-in-house-her)
'the womam (who is) living in her house';

¹⁰ To enhance the transparency of morphemic segmentation and glossing, only features immediately relevant to the problem just analyzed will be noted.

¹¹ Atypically, even with non-finite relatives a type of an exclusively formal Rel-introduced variant, due to the elision of copula, can appear, as in:

Ant definite with Rel: *al-'amīrat-u llatī qaṣr-u-hā ba'īd-un*
(Df-princess-N-Rel/F-palace-N-her-far away-Idf/N)
'the princess whose palace is far away'

Similar cases of elliptic predicates in *allaḏī* clauses sometimes occur in Classical Arabic: *min niṣfi yawmin(i) llaḏī miqdāruhu 'alfu sanatin* 'from the half of the day whose length equals 1000 years' (Reckendorf 1921, 427) or *ṣallā l-rak'atayni llatayni qabla l-mağribi* 'he recited two rak'as before the evening prayer' (ibid., 429), etc.

¹² RCs are enclosed in square brackets

- finite / postnominal:
al-mar²atu [llatī taskunu fī bayti-hā]
(Df-woman-REL-lives-in-house-her)
‘the woman who lives in her house’;

German:

- non-finite / prenominal (left-branching):¹³
*der [in seinem Büro arbeitende] Mann*¹⁴
(the-in-his-office-working-man).
‘the man who works in his office’;
- finite / postnominal:
der Mann,[der in seinem Büro arbeitet]
(the-man-who-in-his-office-works)
(as above)

Hungarian:

- non-finite / prenominal (left-branching):
a [könyv-et olvas-ó] lány
(Df-book-reading-PrP-girl)
‘the girl (who is) reading a/the book’;
- finite / postnominal:
a lány, [aki a könyv-et olvas-sa]
(Df-girl-Rel-Df-reads-obj.conj)
‘the girl who reads (is reading) the book’.

In languages exploiting only one type of relativization, the latter tends to be non-finite and, by linear arrangement, prenominal. This generalization minimally holds for Korean (not for Japanese¹⁵) and, from the Altaic family, for Turkic languages:

Korean:

- non-finite / prenominal:
[sakwa-lul sacwu-n¹⁶] swuknye

¹³ Some authors classify RCs embedded in the head-noun (article-RC-Ant) or in the main clause (in complex-sentence RCs) as circumnominal, as against prenominal RCs free from any type of preposed elements, as e.g. the Korean RC quoted below (Vries 2001, 231-243). The same applies to the Hungarian example below. We will not follow this way, considering the position of predicate before the lexical corpus of the head as decisive.

¹⁴ Besides appositively oriented postnominal structure *der Mann, arbeitende in seinem Bureau*.

¹⁵ Japanese finite RCs may be pointed out as opposing the Altaic non-finite tendency: *watakusi ga kaita hon* (I-N-wrote-book) ‘(the) book I have written’, extracted from: *watakusi ga kono hon-o kaita* (I-N-this-book-A-wrote) ‘I wrote this book’; (*ka-ku* ‘to write’, *ka*-verb base ‘write’, *-ku* stem ending, citational form of verbs substituting for the missing infinitive; the past tense marker *-ita* in the place of the citational morpheme (Modified from Kuno, S. 1973, 234).

¹⁶ *sacwu* is a compound verb consisting of the verbs *sa* ‘to buy’ and *cwu* ‘to give’, i.e. ‘to buy (for someone), to buy with the intention to give what was bought to someone else’

(apple-A-buy-PP-lady)

‘the lady who bought the apple’¹⁷

- finite RC: does not occur.

6. Agreement in RCs with autonomous subject

(1) equational sentence → relative clause:

Apart from the deictic function, the dichotomous system of definiteness with oppositely oriented definiteness (+) and indefiniteness (-) states plays an important grammatical role in distinguishing between attributive and predicative constructions:

al-ʿamīr-at-u qaṣr-u-hā ḥasan-un → *ʿamīrat-un qaṣruhā ḥasanun*¹⁸

(Df-princess: F-N/-palace-N-her:3/Sg/F-beautiful-Idf/N → princess-Idf/N etc.), that is:

al-ʿamīratu (+) *qaṣruhā* (+) *ḥasanun* (-) → *ʿamīratun* (-) *qaṣruhā* (+) *ḥasanun* (-)

‘the princess’ palace /is/ beautiful’ → ‘a princess whose palace /is/ beautiful’.

The equational sentence (1) *al-ʿamīratu qaṣruhā ḥasanun*, literally ‘the princess, her palace is beautiful’, is a marked (topicalized) variant of the discourse-neutral *qaṣru l-ʿamīrati ḥasanun* ‘the princess’ palace is beautiful’, with the possessor (attribute) moved to the position of the subject. The change of the definitional status from definite to indefinite, as indicated in the above transformation, leads to the change of the equational sentence with a definite subject to an attributive construction in form of the relative clause, introduced by an indefinite head.

The subject-predicate (SP) order, specific to RCs of the type *ʿamīratun qaṣruhā ḥasanun*, will be used as their mark of identification. PSRCs, in contrast to RCs with a reversed SP order, hence PSRCs, is described in what follows.

(2) SPRC → PSRC:

SPRC: *ʿamīratun qaṣruhā ḥasanun* → PSRC: *ʿamīratun ḥasanun qaṣruhā*

Ant S P Ant P S

The identical meaning ‘a princess whose palace is beautiful’ does not prevent structural differences brought about by the word-order inversion:

(21) In relation to the equational sentence the autonomy of both SPRCs and PSRCs is sufficiently defined by the distribution of agreement patterns in definiteness they rely on: in SPRCs, the head’s definiteness state is invariably indefinite (grammatical boundedness) while, in PSRCs, it may freely alternate between definite and indefinite:

SPRC: Ant (-) S (+) P (-) → PSRC: Ant (±) P (±) S (+), that is:

SPRC/Idf: *ʿamīratun qaṣruhā ḥasanun* ‘a princess whose palace is beautiful’;

PSRC/Idf: *ʿamīratun ḥasanun qaṣruhā* (the same as SPRC/Idf);

PSRC/Df: *al-ʿamīratu l-ḥasanu qaṣruhā* ‘the princess whose palace id beautiful’;

(22) In relation to each other, SPRCs and PSRCs define their identity in terms of radically differing agreement patterns that have no parallel in the structural inventory of Arabic.

¹⁷ The articles in the English translations are purely impressionistic and randomly, since Korean is not an article language; in larger meaningful contexts the article distribution would be guided by the latter.

¹⁸ For the sake of economy and transparency, identical examples or their parts, occurring in the same context more than once, will be segmented and glossed only at their first occurrence.

With early Arab grammarians, the non-finite relative constructions with inverted subject-predicate order were treated under the heading of *na^ct sababī*, properly denoting an attribute that modifies a noun (Ant) indirectly, through modification of another noun (‘*ā*’ *id*-related subject of the PSRC). It is perhaps worthwhile noting that the term *na^ct*, synonymous to *waṣf* ‘attribut, epithet, adjective’ primarily means ‘description’. One of the early definitions of this construction, with later authors known as *na^ct sababī*, is due to Zamaḥṣārī (d. 1143): *wa-qaḍ nazzalū na^cta l-ṣay’i bi-ḥālī mā huwa min sababihi manzilata na^ctīhi bi-ḥālīhi huwa naḥwa qawlika marartu bi-raḡulin kaṭīrin ‘adūwuhu* ‘the description of a thing is achieved through the condition (*ḥāl*) of /another/ thing associated with the latter, in the same way as its own description is stated in terms of its own condition, as in *marartu bi-raḡulin kaṭīrin ‘adūwuhu*.¹⁹ In works of Western provenance, the term is usually translated as *indirect attribut*.

The inverted structure of PS RCs has been extensively studied by Western scholars for more than a century under various headings: subtype of *Nominalapposition*²⁰; the notion of *Attraction*, was used to describe these constructions since Caspari²¹ and its English translation²²: *ṣifa*, consisting of *al-sabab* (Ant) and *al-musabbab* (P) which agrees with Ant only in case, by attraction, as in *ra’aytu raḡulan ḥasanan aḥūhu*); *Relativsätze mit Attraktion*²³, *attributive Rel.-Sätze mit adjektivischem Präd*²⁴; Brockelmann treats these RCs in terms of *Attraktion im asyndetischen Relativsatz*²⁵ their adjective-like structure is reflected in Beeston’s conversion structure of an adjectival clause²⁶ and in some very recent terms *adjektivischer Satz*²⁷ and *Satzadjektiv*²⁸. The early native term *na^ct sababī*, referring to the *Attraktion*-modelled structures, has been recently adopted by Polotsky²⁹ or Badawi et al.³⁰, etc.

7. Divided agreement in PSRCs

(1) As shown in 6 (1) above, the SPRC *‘amīratun qaṣruḥā ḥasanun* developed as a transform of the topicalized variant of the equational sentence *qaṣru l-‘amīrati ḥasanun* whose subject corresponds to that of the SPRC. In SPRC, the coreference between the head and the subject is signalled only by the agreement in gender and number between the head and the referent pronoun (Ref; ‘*ā*’ *id* with Arab grammarians), while the whole RC complex (*qaṣruḥā ḥasanun*) remains invariably in nominative. The head’s variability in case has no effect on the steadiness of the RC’s nominative:

ra’aytu ‘amīr-at-an qaṣr-u-hā ḥasan-un ‘I saw a princess whose ... ‘
(I saw-princess-F/Sg-A/Idf-Ref: F/Sg-N/Idf)

¹⁹ Diem 1998, 5-7: *Mufaṣṣal* § 145.

²⁰ Fleischer 1988, 36, quot. in Diem 1998, 8.

²¹ Caspari 1866, 335 f.

²² Wright ii, 1898/1967, 283-285.

²³ Reckendorf 1898; 1921, 421: *ḡā’ at imra ‘atun ḥasanun waḡḥuhā*, etc.

²⁴ Fischer 2002, 194: *ra’aytu mra ‘atan ḥasanan waḡḥuhā*.

²⁵ Brockelmann ii, 1913, 560.

²⁶ Beeston 1970, 94-95.

²⁷ Diem 1998, 12 ff.

²⁸ *Syntax* 2001, 34-36.

²⁹ Polotsky 1978, 159-173

³⁰ Badawi et al. 2004, 114 ff.: *al-minṭaqatu l-maḥzūru ṭayarānuhu fihā* ‘the area in which it is prohibited to fly’.

(2) In contrast to the subject-predicate agreement in nominal sentence or the head-modifier agreement in whatever syntactic environment, the integration of an extra-clausal constituent into the PSRC structure, that of the relativized term or head, created two agreement-assigning focuses targeting the RC's predicate (P): head (Ant) and RC's subject (S)*. The resulting split agreement has the following pattern:

Ant > P agreement in case and definiteness state, and

S > P agreement in gender and number:

PSRC: *'amīratun ḥasanun qaṣruḥā*:

Ant > P: *amīratun ḥasanun* - case: nominative; def. state: indefinite;

S > P: *ḥasanun qaṣruḥā* - gender: masculine; number: singular;

as against: Ant > Ref : *amīratun > -hā (qaṣru-hā)* - compact agreement subject only to general agreement constraints (see §2.3 fn. 6).³¹

(3) The divided agreement pattern, described on model examples, reappears in a considerable number of PSRC constructions and their structural derivatives, in Classical and Modern Standard Arabic alike.

(31) Classical Arabic:

The Koranic *li-l-qāsiy-at-i qulūb-u-hum* (for-Df-hard-F/Sg-G-hearts:F/Sg³²-N-Ref: 3/Pl/M) 'for those whose hearts are hardened' in: *fa-waylun li-l-qāsiyati qulūbuhum min ḍikri llāhi* 'Alas for those whose hearts have been hardened to God's remembrance!' (Q 39:22; translation by Ahmed Ali, 1988, numbered).

Diem assumes the following process of structural derivation in the general frame of Reckendorf's Attraktion theory:³³

- *nās-un qulūb-u-hum qāsiy-at-un* (people-Idf/N-hearts-N-their:3/Pl/M-hard-F-IdfNSg) 'people whose hearts are hardened' → SPRC / Idf
- *nāsun qāsiyatun qulūbuhum* → PSRC / Idf 'people with hardened hearts'
- *al-nāsu l-qāsiyatu qulūbuhum* → PSRC / Df 'the people with hardened hearts' (Idf elements of the preceding RC have to be replaced by Df ones);
- *al-qāsiyatu qulūbuhum* → PSRC / Df 'those whose hearts are hardened' (the elision of the lexical head is made possible by substantivizing the predicate which substitutes for the missing head).³⁴

Similar examples:

baqaratun ṣafrā'u fāqi'un lawnuhā 'a fawn coloured cow, rich yellow'³⁵

al-mu'allafatu qulūbuhum 'those whose hearts have to be acquired'.³⁶

(32) Modern Standard Arabic:

³¹ Theoretically, these conditions would be satisfied also by SPRC constructions, were the agreement in definiteness between the head and RC's predicate not prevented by the head's grammatically bound indefiniteness (see §6/21 above).

³² For the agreement of non-human plural with feminine singular, and related glossing, see §2.3, fn. 6.

³³ Reckendorf 1898, 538 f; 1921, 421-3, in Diem 1998, 8-12, with a hypothetical reconstruction of the elided head *nās* 'people, folk' (and with our symbols introduced by an arrow).

³⁴ Diem 1998, 8-12; with segmentation added and glossing considerably modified.

³⁵ Q 2:64, quot. in Reckendorf 1921, 421; transl. Ahmed Ali, 1988, here numbered 2:69.

³⁶ Brockelmann ii, 1913, 561; with an elided Ant, etc.

ğamī^cu l-tağhīzātī l-maṭlūbī tawaffuruhā ‘all the equipment required to be available’
‘adadan min al-mašārī^ci l-ğārī tanfīduhā ‘a number of plans in current execution’;
muḥāḍarātuhu l-sābiqū dīkruhā ‘his aforementioned lectures’.³⁷

(*wa-qaḍ ġā^cat min*) *baladin ma^crūfatin šiddatu ḥarāratihi* ‘(she came from) a country known for the intensity of its heat’ (187, modified);

al-^aabniyaru l-munbaṣiṭatu suṭūhuhā ‘the buildings with flat roofs’ (188).³⁸

(4) Divided agreement, occurring in the Arabic PSRC constructions, has no cross-linguistically attested parallels, not even in modern Semitic languages. The exclusiveness of the latter agreement strategy is confirmed by Melnik (2006, http 2-4) who confronts non-finite RCs in Modern Standard Arabic (MSA) with those in Modern Hebrew (MH):

MSA: *al-mar^a-at-u l-nā^aim-at-u fī bayt-i-hā* (Df-woman-F/Sg-N-Df-Pa: sleeping-F/Sg-N-in-house-G-her: 3/F/Sg) ‘the woman (who) is sleeping in her house’³⁹

MH: (*ha-*)*anashim ha-mexakim ba-taxana* (/Df-/people: M/Pl-HA⁴⁰-Pa: waiting: M/Pl-in-/the/ station) ‘(the) people (who are) waiting in the station’ → non-finite RC structurally compatible with the Arabic PXRC, compact agreement between the head and its modifier: Df (case is not overtly marked in MH), M/Pl;

MSA: *iğtama^ctu bi-l-mar^a-at-i l-ğālis-i-zawğ-u-hā* (I met with-Df-woman: F/Sg-G-Df-Pa: aitting: M/Sg-husband: M/Sg-N-Ref: 3/F/Sg) ‘I met the woman whose husband is sitting’ → (PSRC: divided agreement: Ant-P: Df, G; P-S: M/Sg;

MH: no structural parallel.

8. PSRCs → PXRCs

In terms of productivity, the structural type of PSRC cannot compete with constructions where a non-subject clause member (X) substitutes for the RC’s subject (S), creating in this way another structural type of non-finite relatives henceforward referred to as PXRCs. The syntactic position of the X-constituent is considerably variable and so is the paradigmatic representation thereof:

(1) X = attributive genitive, in constructions whose predicate (P) is represented by an adjective or a participle derived from an intransitive or passive verb, as in:

PSRC → divided (two-way) agreement:

al-mar^a-at-u l-ḥasan-u wağh-u-hā (Df-woman:F/Sg-N-Df-handsome: M/Sg-N-face: M/Sg-Ref: 3/F/Sg) ‘the woman with a handsome face’, lit. ‘the woman whose face /is/ handsome’

PXRC → compact (one-way) agreement:

al-mar^a-at-u l-ḥasan-at-u l-wağh-i (Df-woman: F/Sg-N-Df-handsome-F/Sg-N-Df-face: M/Sg-G) ‘as above’, lit ‘the woman handsome of face’.⁴¹

In modern Standard Arabic a considerable number of PXRC relatives tend to be lexicalized and be exploited as terminological units. The following examples are quoted unsegmented with the case inflection of the X-constituent noted:

³⁷ Badawi et al., 2004, 114-117, *na^ct sababī* ḡsemantically linked qualifier.

³⁸ *Syntax*, 2001, 34-36: Einbettung durch Adjektivierung: Satzadjektiv; das Satzadjektiv, 186-189.

³⁹ PXRC in symbol used in this paper; the missing RC’s subject co-functions as Ant which imposes a full (compact) agreement with its modifier: Df, Cs, N, Gr; Melnik’s predicative construction *al-mar^a-tu nā^aim-a-tun fī bayt-i-hā* was converted into an attributive clause with a modified segmentation and vocalization,

⁴⁰ HA formally coincides with the definite article *ha-* (and apparently co-functions therewith) though its occurrence in non-finite RCs is compulsory and independent of head’s definiteness state.

⁴¹ Cf. *Syntax* 2001, 188, note 2.

al-bī²atu l-mutawassiḡatu l-ruḡūbati (G) ‘the environment with medium humidity’ (ecol., *IA*, 54);

al-suḡūḡu l-mahrūḡiyatu l-muttaḡidatu l-bu²rati (G) ‘confocal conicoids’ (geom., Ac. ii, 29; lit. ‘conical surfaces with a shared (united) focus’);

al-ḡāfiriyātu l-fardiyatu l-²aṡābī²i (G) ‘ungulates perissodactylates, Ungulata Perissodactyla / zool./’, lit. ‘ungulates having an odd number of toes’;

daqā²iqu sālibatu l-takahrubi (G) ‘electrically negative particles’ (MK, 337, 340);

al-tayyāru l-muwaḡḡadu l-²ittiḡāḡi (G) ‘direct current’ (electr., MK, 251);

al-ṡārūḡu l-muta²addidu l-marāḡili (G) ‘multiple stage rocket’ (*al-Ahrām*, 1960-1).

The terminological nature of some of these constructions prevents their relative application in syntactic contexts.

(2) X = complement (A), alternatively interpretable as attribut (G),⁴² in constructions whose predicate is participle derived from a transitive verb:

al-ṡawārīḡu l-²ābiratu l-qārāti (G/A) ‘intercontinental rockets’, lit. ‘rockets traversing continents’ (milit., *al-Ahrām*);

al-safīnātu l-²ābiratu l-muḡiḡāti (G/A) ‘ocean liner’, lit. ‘the ship traversing the oceans’;

al-ḡā²irātu l-qāḡifatu l-qanābili / l-qanābila (G/A) ‘bombers’, lit. ‘aircrafts dropping bombs’ (milit., *al-Ahrām*);

al-ḡayawānātu l-²ākilatu l-luḡūm-i/l-luḡūm-a (G/A) ‘Carnivora, flesh-eating animals’, lit. ‘the animals eating the flesh’ (Ac., 1, 506; T²Iḡ, 23, etc.).

The case of the final non-subject constituent cannot safely be confirmed by the sources quoted (lack of vowel-marking) and no support can be found in oral context either, since even in careful speech the pausal rendering prevails. Neither the reference grammars offer satisfactory answers to some of these problems.⁴³

The study of agreement patterns in the PXRC constructions is somewhat complicated by the context-motivated reduction processes that affect the number of their components and their syntactic identity:

• *al-ḡayawānātu l-²ākilatu l-luḡūmi/l-luḡūma* (PXRC) →⁴

• *²ākilatu l-luḡūmi* (Ac. i, 506; T²Iḡ, 27, etc.) ‘Carnivora, flesh-eaters’, lit. ‘eaters of flesh’, newly constituted head-modifier attributive construction of the *ḡidāfa* type, with the obligatory genitive in the attribute and with an atypical plural adopted from the agreement-modelled form (feminine singular) related to non-human plurals (*ḡayawānāt* ‘animals’); complying with rules of the *ḡidāfa*-syntax, the head is defined by its modifier →

• *²ākilātu l-luḡūmi* (Ac. 1, 491, 493), idem; regular feminine plural, acceptable for the pluralization of inanimate and extra-human entities, as well;

• *akalatu l-luḡūmi* (°AḡṢ, 18), idem, regular broken plural;

• *ākilū l-luḡūmi* (DFA, alphabet.), idem, atypically used masculine plural for extra-human entities.

⁴² Cf. Wright ii, 1898/1967, 63: ‘If the nomen agentis has but one objective complement, this may be put either in the accusative or in the genitive’, as in *wa-l-mu²tūna l-zakāta* (A) ‘and those who pay the poor-rate’, (64) *kullu naḡsin ḡā²ikatu l-mawti* (G) ‘every soul is a taster of death’ or (222) *al-muḡimū l-ṡalāti* (G) ‘those who perform (the rites of) prayer’.

⁴³ Cf. Badawi et al., 5.1.3.5 and 5.1.3.6.

Similar context-dependent variations may be observed with a number of other PXRC constructions quoted (in pausal presentation):

- *al-ḥāʾira al-qāḍifa(t) al-qanābil* ‘bomber (milit.)’ → reduced from the generic end:
- *qāḍifat al-qanābil* (al-Ahrām, PMD, 9, etc.), id. → further shortened from the specific end:
- *al-qāḍifa* (al-Ahrām, PMD, 115, etc.), ‘id.’, etc.

(3) X = prepositional complex (grammatical particles included) of various syntactic positions:

- al-tawqīʿāt al-maṭlūba min(a) l-šarika* ‘the signatures required from the company’;
- al-mawādd al-mubīda li-l-ḥašarāt* ‘insecticides’, lit. ‘substances killing insects’
- al-ʿaḳāqīr al-muḍādda li-l-ḥayawīyāt* ‘antibiotics’, lit. ‘drugs antagonist to /micro/ organisms’;

Constituents of these constructions, substitutable by the explicative power of the context, tend to be elided as well:

- mubīdāt li-l-ḥašarāt* ‘insecticides’; *muḍāddāt li-l-ḥayawīyāt* ‘antibiotics’, etc.

(4) It is worthwhile noting the high rate of alternation between particular syntactic types, especially asyndetic attributive genitive,⁴⁴ type (1), and various analytic complexes involving prepositions and grammatical particles, type (3). Such alternation currently occur not solely in various radio or TV commercials, advertisements in periodicals, technological manuals, pharmaceutical pamphlets, and the like, but also in authoritative lexicons and terminological lists approved by the Arab Academies, such as:

- muḍāddāt al-ḥayawīyāt* ‘antibiotics’, type (1), (Ac. ii, 9) concurrent with:
- muḍāddāt li-l-ḥayawīyāt* ‘id.’, type (3), (Ac. iii, 128).

References

Badawi, El Said, Carter, Michael G. and Gully, Adrian. 2004: Modern Written Arabic. A Comprehensive Grammar. London and New York, Routledge.

Beeston, A. F. L., 1970: The Arabic Language Today. London, Hutchinson University Library.

Brockelmann, Carl, 1913: Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. ii. Syntax. Berlin, Verlag von Reuther & Reichard.

Comrie, Bernard (in co-authorship with E. L. Keenan): Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar. In: Keenan, Edward L. (ed.). 1987: Universal Grammar: 15 Essays. London, Sydney, Wolfboro, New Hampshire. Croom Helm, pp. 3-45; originally published in Linguistic Inquiry vol. 8, no. 1 (Winter, 1977).

Diem, Werner, 1998: *fa-waylun li-l-qāsiyati qulūbuhum*. Studien zum arabischen adjektivischen Satz. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Downing, Bruce T., 1978: Some universals of relative clause structure. In: Joseph H. Greenberg, Charles A. Ferguson and Edith A. Moravcsik (eds.): Universals of Human Language, vol. iv: Syntax: 375-418. Stanford, Stanford University Press.

El-Ayoubi, Hashem, Wolfdietrich Fischer, Michael Langer, 2001: Syntax der arabischen Schriftsprache der Gegenwart, Teil 1, Bd. 1. In collaboration with Dieter Blohm and Zafer Yous-

⁴⁴ Inflectional markers in pausal representation are omitted.

sef produced and edited by Wolfdietrich Fischer. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag (→ Syntax 2001).

Fischer, Wolfdietrich, 2002 (3. Aufl.): Grammatik des klassischen Arabisch. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Fleischer, H. L., 1862: Ueber einige Arten der Nominalapposition im Arabischen. In: Diem, W., 1998, p. 8.

Keenan, Edward L. (ed.). 1987: Universal Grammar: 15 Essays. London, Sydney, Wolfboro, New Hampshire. Croom Helm, pp. 3-45; originally published in Linguistic Inquiry vol.8, no. 1 (Winter, 1977).

Kuno, Susumu, 1973: The Structure of the Japanese Language. The MIT Press, Cambridge, Mass. and London, England.

Polotsky, H. J., 1978: A point of Arabic Syntax: the indirect attribute. In: Israel Oriental Studies 8, 159-173.

Reckendorf, H., 1921: Arabische Syntax. Heidelberg, Carl Winter. Universitätsbuchhandlung.

Reckendorf, H., 1898: Die syntaktischen Verhältnisse des Arabischen, Leiden.

Wright, W., 1898: A Grammar of the Arabic Language. Translated from the German of Caspari and edited with numerous additions and corrections by W. Wright. Cambridge, 1967 reprint.

Electronic sources:

de Vries, Mark, 2001: Patterns of relative clauses. In: Wouden, Ton van der and Hans Broekhuis (eds.): Linguistics in the Netherlands 2001, pp. 231-243 (quoted from the html version: <http://odur.let.rug.nl/pdf/2001-patterns-rc-lin.pdf>).

Melnik, Nurit, 2006: Hybrid Agreement as a Conflict Resolution Strategy. In: Stefan Muller (Editor): Proceedings of the HPSG06 Conference (held in Varna): <http://csli-publications.stanford.edu/HPSG/7/melnik.pdf>.

Lexicographical and textual sources:

Ali, Ahmed (translator), 1988: *Al-Qur'ān, A Contemporary Translation* (definitive revised edition). Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

°Azmī, Sulaymān, 1961: °*Alā hāmiš al-ṭibb*. Cairo; → °AHT;

Bannūna, Muḥammad Aḥmad et al., 1960: *al-Ġuz' al-takmilī li-manḥaġ °ilm al-ḥayāh*. Cairo, Ministry of Education; → T°IH;

Fahmy, Hassan El-Sayed, 1957: Pocket Military Dictionary; Cairo → PMD;

Fayyād, Muḥammad Muḥammad, n.d.: *al-Maġnaṭisiya wal-kahrabā'*. Cairo, Ministry of Education; → MK;

Maġmū'at al-muštalahāt al-°ilmīya wal-fannīya llati °aqarrahā l-maġma' (Academy of Arabic language: Scientific and technical terms approved by the Academy, Cairo i, ii, iii, iv, v (1957, 1960, 1962, 1962, 1963 resp.) → Ac.;

Saisse, L. et I. Chéhata, 1955: Dictionnaire français-arabe (à l'usage des pays de langue arabe). London-New York-Toronto; → DFA;

Source symbols in alphabetic order:

Ac. = *Maġmū'at al-muštalahāt* . . . ;

°AHT = °Azmī, Sulaymān . . . ;

DFA = Saisse, l. et I. Chéhata. . . ;

MK = Fayyād, M. M. et al. . . . ;

PMD = Fahmy, Hassan El-Sayed . . . ;
Q - *al-Qur'ān, Koran*.
Syntax 2001 = El-Ayoubi Hashem et al. 2001. . . ;
T^cIḤ = Bannūna, M. A. et al. . . . ;

Symbols used:

1-2-3 - first, second, third person of all word-classes inflecting for person; A - accusative; Ant - antecedent, head noun; Cs - case; Df - (1) category of definiteness: definite/indefinite (incl.); (2) definite, definite article; D1 - dual; F - feminine gender; FP - future participle; G - genitive; Gr - gender; Idf - indefinite, indefinite article; N - nominative; oc or obj.conj. - objective conjugation (opposed to subjective conjugation) in Uralic languages; P - predicate; Pa - active participle; Pl - plural; Pos - possessive; Pot - potential; PrP - present participle; Pp - passive participle; PP - past participle; PSRC - non-finite RC with a predicate - subject order; PXRC - non-finite RC with a non-subject sentence member in the subject position; Q - indicates Koranic citations; RC - relative clause; Ref - referent or resumptive pronoun (*'ā'id*); Rel - relative pronoun; Rfl - reflexive; S - subject; SE - sentence-ender; Sg - singular; SPRC - non-finite RC with a subject-predicate order; TA - tense-aspect (inflection); TAM - tense-aspect-mood (inflection).

Čas a aspekt v bengálčine

ANNA RÁCOVÁ

Ústav orientalistiky

Slovenská akadémia vied, Bratislava

TENSE AND ASPECT IN BENGALI

Key words: system of Bengali tenses, aspect, imperfectivity, perfectivity, aspectual non-delimitedness

Although tense and aspect are different ways of conceiving of an event in time, there is a close relationship between these two categories in Bengali. They are expressed with the help of finite verb forms, traditionally called tenses, that both locate the events in time with reference to the moment of the utterance as past, present and future (grammatical tense), as well as represent different ways of viewing the internal temporal constituency of the events (aspect). The system of tenses is formed by four simple tenses (simple present, simple past, future tense, repetitive past tense) and four complex tenses (progressive present and past, and present and past perfect). From the aspectual point of view they can be divided into imperfective and into aspectually not strictly specific. The Bengali finite verbal forms (tenses) can be divided into the ones which only express imperfectivity, i. e. either continuousness (progressivity) (present imperfect, past imperfect) or habituality (simple present, past habitual), or the ones that above all express perfectivity but in a certain context within a certain lexical aspect and in a certain syntactic construction they can also express imperfectivity. That is why we consider them as aspectually not strictly delimited. Belonging to these tenses are the simple past, the future tense, the present perfect and the past perfect.

1. Vznik bengálskych časov a ich štruktúra

Po takmer úplnej deštrukcii starého systému časov v strednom indoárijskom období (asi 600 pred n. l. – 1000 n. l.) sa v nových indoárijských jazykoch vytvárali nové systémy časov. Aj v bengálčine postupne vznikli časy, ktoré majú podobne ako časy v ďalších nových indických jazykoch patriacich do východnej skupiny (popri bengálčine je to asámčína, urijčína a bihárčína) syntetickú podobu. Líšia sa tým od väčšiny významných nových indoárijských jazykov s početnými analytickými časmi.¹

Vytváranie súčasného systému bengálskych časov trvalo niekoľko storočí. Predstavujú ho štyri jednoduché časy (prítomný prostý, minulý prostý, minulý habituálny a budúci) a štyri zložené časy (prítomný perfektný, minulý perfektný, prítomný imperfektný a minulý imperfektný)².

¹ Výnimkou je rómčína, ktorá sa zaraďuje medzi najzápadnejšie indoárijské jazyky.

² Niekedy sa uvádza 10 časov, napríklad W. S. Page (1934) zahŕňa medzi časy aj budúci čas imperfektný: *karte thākba* a budúci perfektný: *kare thākba*, alebo aj 12 časov, ak sa k minulému opakovaciemu pridá

V prítomnom čase prostom sa ako v jedinom pripájajú osobné koncovky priamo ku koreňu slovesa (*kar-e* „robiť“). V ostatných jednoduchých časoch sa medzi koreň slovesa a osobné koncovky vsúva charakteristický časový príznak, ktorý sa vyvinul z koncoviek príslušných staroindických participií. Časový príznak minulého času prostého *-il* vznikol z OIA pasívneho participia na *-ta* > *-ia* plus OIA diminutívneho alebo adjektívneho afixu *-la-* v rozšírenej podobe *-ila*, *-a-la* > *-illa* (*-ělla*), *-alla* (Chatterji, 1970, s. 941). Príznak habituálneho minulého času vznikol z koncovky prítomného participia OIA *-ant-*, *-ayant-* > MIA *-anta-*, *-enta-* > OB *-anta-*, *-enta-* > MB *-it-* > NB *-it-*, ku ktorému sa pripájajú koncovky minulého času (s výnimkou 2. osoby familiárnej, ktorá má koncovku *-is*). Tento čas sa plne v miere používal v ranej strednej bengálčine (1360 – 1450/1600 n. l.) (Chatterji, 1970, s. 959). Príznak budúceho času sa vyvinul z budúceho pasívneho participiálneho gerundíva zakončeného na *-tavya-*, *-itavya-* > MIA *-(i)avva-*, *-(i)abb* > NB *-ib* (Chatterji, 1970, s. 967).

Štruktúra jednoduchých časov

Prítomný prostý:	R + 0 + os. konc. (<i>kar-0-e</i> „robiť“)
Minulý prostý:	R + il/l ³ + os. konc. (<i>kar-il/l-a</i> „robil“)
Minulý habituálny:	R + it/t + os. konc. (<i>kar-it/t-a</i> „robieval“)
Budúci:	R + ib/b + os. konc. (<i>kar-ib/b-e</i> „urobí“)

Zložené časy vznikli spojením participia (perfektívneho zakončeného na *-iyā/-e* pri perfektívnych časoch a imperfektívneho na *-ite/H⁴* pri imperfektívnych časoch) s pomocným slovesom *āch-* „byť“ (v prítomných časoch počiatocne *ā-* splyva s nasledujúcou morférou, v minulých časoch má sloveso *āch-* tvar minulého času *chil-*), ku ktorému sa pripájajú osobné koncovky prítomného alebo minulého času.

Imperfektne časy sa objavujú už v literatúre z 15. storočia (hoci počiatky ich vzniku siahajú do 14. storočia), ale úplne zavedené boli až v 17. storočí (Chatterji, 1970, s. 1020). Prítomný perfektívny čas bol najbežnejšie používaným zloženým časom v ranej strednej bengálčine (Chatterji, 1970, s. 1027).

Štruktúra zložených časov

Prítomný perfektívny:	R + iyā/e + ch + os. konc. (<i>kar -iyā/e-ch-e</i> „he has done“ ⁵)
Minulý perfektívny:	R + iya/e + chil + os. konc. (<i>kar-iyā/e-chil-a</i> „he had done“)
Prítomný imperfektívny:	R + ite/H + ch + os. konc. (<i>kar-ite/H-ch-e</i> „he is doing“)
Minulý imperfektívny:	R + ite/H + chil + os. konc. (<i>kar-ite/H-chil-a</i> „he was doing“)

analytické imperfektne frekventatívum *karte thāktām* a perfektne frekventatívum *kare thāktām*, ako to robí napr. S. K. Chatterji (1970).

³ Pred lomkou vždy uvádzame podobu morfémy v literárnom jazyku *sādhū-bhāṣa*, za lomkou podobu morfémy v štandardnom jazyku *ĉalit-bhāṣa*.

⁴ Písmeno *H* používame v súlade s C. P. Masicom (1993). Naznačuje, že v *ĉalit-bhāṣa* ovplyvnil suffix *-ite*, ktorý sa vypúšťa, výslovnosť samohlásky v predchádzajúcej slabike; stáva sa zatvorenou.

⁵ Zložené časy nemajú slovenské ekvivalenty, preto pri nich uvádzame ich anglické preklady, ktoré pomerne presne zodpovedajú bengálskym ekvivalentom.

Pomerne široká škála časových tvarov v bengálčine súvisí s tým, že všetky gramatické kategórie sa vyjadrujú mimo slovesného základu. Určitý slovesný tvar obsahuje popri koreňovej morféme, ktorá nesie lexikálny význam slovesa, gramatickú morfému vyjadrujúcu perfektnosť alebo imperfektnosť slovesného deja (v jednoduchých časoch nulová), gramatickú morfému, ktorá je ukazovateľom príslušného času, a osobné koncovky.

2. Funkcie časov

2.1. Lokalizácia deja

Gramatické časy slúžia primárne na lokalizáciu deja (činnosti a stavu) vo vzťahu k momentu výpovede, teda k nejakému inému času. Dej, ktorý sa odohral pred momentom výpovede, sa v zásade vyjadruje minulým časom, dej odohrávajúci sa v momente výpovede sa vyjadruje prítomným časom a dej, ktorý sa odohrá po momente výpovede, sa vyjadruje budúcim časom.

Prítomný čas však nemusí označovať len moment výpovede, teda jeden bod na časovej osi. Za prítomnosť môžeme považovať aj pomerne rozsiahle obdobie. Pri klasifikovaní deja ako prítomného je rozhodujúce, že sa odohráva aj v prítomnosti, a to bez ohľadu na to, ako dlho sa odohráva a kedy sa začal. Napríklad dej vo vete *sunīl gata 3 – 4 bachar dhare kalkātāy āche*. „Sunil je v Kalkate posledné 3 – 4 roky.“ sa považuje za prítomný, a preto sa vyjadruje prítomným časom, hoci sa začal už pred piatimi či šiestimi rokmi (v minulosti). Dej, ktorý sa začal v minulosti a siaha do prítomnosti, možno opísať aj prítomným imperfektným časom: *āmi kayekdin dhare ekṭā kathā bhābchi*. „Niekoľko dní myslím na jednu vec.“ *āpni kabe theke abhinay karchen?* „Odkedy hráte divadlo?“

Dej vo vete *pratidin āmi iskule yāi*. „Chodím do školy každý deň“ sa rovnako považuje za prítomný, lebo sa odohráva aj v prítomnosti, avšak príslovkové určenie „každý deň“ naznačuje, že sa odohrával aj v minulosti.

Dá sa teda povedať, že za prítomný dej sa považuje taký dej, ktorý zahŕňa moment výpovede, bez ohľadu na to, ako ďaleko do minulosti siaha jeho začiatok. Preto k prítomným časom patrí aj prítomné perfektné: *anekṣaṇ basiye rekhechen kintu, syār?* „Sedíte tu už dlho, pane?“

Minulý dej sa odohráva pred momentom výpovede, ktorý tento moment nezahŕňa (*āmi okhāne gelām* „išiel som tam“), a budúci dej sa odohrá po momente výpovede, ktorý tento moment nezahŕňa (*āmi okhāne yāba* „pôjdem tam“).

2.2. Sekundárne využitie

Použitie gramatického času nemusí vždy zodpovedať objektívnemu času. V bengálčine, podobne ako v mnohých iných jazykoch, sa napríklad minulosť môže vyjadriť historickým prezentom: *syār oyālṭār ryāle 1595 khriṣṭābde ekṭi abhiyāne yān. se abhiyāner par 1596- e tini ābār larens kemis nāme ekjanke eḷḍorāḍor sandhāne pāṭhān*. „Sir Walter Raleigh sa roku 1595 vyberá na expedíciu. Po tejto výprave roku 1596 opäť posielal Lawrence Camusa hľadať Eldorado.“

Dej, ktorý sa má odohrať v budúcnosti (najčastejšie v bezprostrednej, avšak nielen v takej), sa vyjadrí pomocou prítomného imperfekta: *ekṣuni aschi* „Hneď prídem.“ *ekṭu*

pare yācchi „O chvíľu pôjdem.“ *āgāmi sambār āmi sunilke biye karchi*. „Na budúci týždeň sa vydám za Sunila.“

Dej, ktorý sa má odohrať v bezprostrednej budúcnosti, možno vyjadriť aj pomocou minulého času prostého (najčastejšie pri slovese *calā* – „ísť“ v 1. osobe): *tumi ekhāne thāk, āmi callum* „Ty tu zostaň, ja odchádzam.“

Pri výbere gramatického času teda zohráva rolu nielen objektívna skutočnosť, čiže umiestnenie udalosti v čase vzhľadom na moment reči, ale aj iné faktory. Hovoriaci si môže zvoliť, ako bude interpretovať danú udalosť (napríklad minulý dej pomocou historického prézentu), no vždy sa rozhoduje v súlade s pravidlami daného jazyka. Ďalším faktorom ovplyvňujúcim výber gramatického času sú pravidlá gramatiky konkrétneho jazyka. Tie podmieňujú napríklad použitie minulého habituálneho času v podmienovacom súvetí v bengálčine: *Ei ghare ekhan anya kon meye thākle, tākeo tumi cumu khete cāite? Yadi tāke āmār pachanda hata, tāhale cāitām*. „Keby v tomto dome bolo teraz nejaké iné dievča, aj to by si chcel pobožkať? Keby sa mi páčilo, chcel by som.“

2.3. Vyjadrovanie aspektu

Určité tvary bengálskeho slovesa neobsahujú gramatickú morfému aspektu, no ich bohatosť umožňuje hovoriacemu vyjadriť popri lokalizácii deja na časovej osi aj jeho vnútornú temporálnu konštituenciu (Comrie, 1976), teda aspekt.

2.3.1. História výskumu

Kategória aspektu v bengálčine vzbudila pozornosť jazykovedcov až v druhej polovici šesťdesiatych rokov 20. storočia, a to vďaka ruským indológom, ktorí pri tvorbe slovníkov hľadali ekvivalenty k ruským perfektívnym slovesám. Podobne ako v hindčine aj v bengálčine ich našli v zložených slovesách (napríklad *rākhā* – „chrániť, sochraňať“ oproti *rākhīyā deoyā* – „ostaviť, brosiť“; *rāgā* – „serdiť/sja“ oproti *rāgiyā ūthā* – „rasserdiť/sja“)⁶. Napriek tomu sa na rozdiel od niektorých hindčinárov (Pořízka, 1969; Hook, 1974) sústreďovali pri opise aspektu skôr na určité slovesné tvary, ktoré niekedy nazývali vidovo-časovými.

O vyjadrení aspektu časovými tvarmi hovorí napríklad E. M. Bykova (1981), no v súvislosti s aspektom neuvažuje o všetkých časoch. Za ukazovatele aspektu považuje len sufíxy *-it/-t-*⁷ (teda sufík minulého habituálneho času), *-il/-l-* (má na mysli jeho výskyt len v minulom čase prostom, hoci tento sufík je ukazovateľom minulého času aj v minulom čase imperfektnom a perfektnom) a *-i(y)ā/-e-* (sufík perfektných časov).⁸ Podľa nej uvedené sufíxy „indikujú povahu deja z hľadiska aspektu (dokonavosť – nedokonavosť) aj spôsobu deja (momentálnosť – opakovanosť, vrátane habituálnosti a frekventatívnosti, a trvanie – netrvanie)“ (Bykova, 1981, s. 86).

Podľa I. A. Svetovidovej (1968) možno aspekt vyjadriť aj ďalšími prostriedkami, a to syntaktickými (spojením prídavia na *-iyā* so slovesami bytia, ktoré vytvára zložený

⁶ Zložené slovesá sa tvoria kombináciou perfektívneho participia a určitého slovesného tvaru (vektora), pričom participium nesie lexikálny význam celého spojenia a vektor ho modifikuje – vyjadruje sa pomocou neho napríklad začiatok, náhlosť, zameranosť deja, ale aj jeho ukončenosť či trvanie.

⁷ Tu, ako aj v celej štúdií sú pred lomkou sufíxy nachádzajúce sa v literárnom jazyka sádhu-bhāša a za lomkou sufíxy štandardného jazyka calit-bhāša.

⁸ Tu jej na rozdiel od skoršieho ruského vydania tejto knihy zrejme nedopatrením vypadáva sufík imperfektných časov *-ite-*.

prísudok) a lexikálno-gramatickými (spojením prídavia na *-iyā* so slovesami pohybu, čiže zloženými slovesami, ktoré nazýva „složnointensívne glagoly“). Vidové významy treba podľa nej skúmať v ich vzájomnom pôsobení s významami spôsobu deja, pričom spôsob deja charakterizuje dej (stav) z hľadiska jeho prebiehania. Ukazuje na jeho momentálnosť alebo trvanie, jednorazovosť alebo mnohonásobnosť, prerušovanosť alebo neprerušovanosť, zvyčajnosť, neočakávanosť, intenzívnosť a podobne. Pritom spôsob deja sa vyjadruje rovnakými gramatickými a syntaktickými prostriedkami ako vid.

Naopak, G. A. Zograf považuje za nevyhnutné použiť všetky dostupné formálne možnosti a odlišiť kategóriu vidu od kategórie spôsobu deja (Zograf, 1976). Na základe systému určitých slovesných tvarov v rozličných NIA jazykoch dochádza k záveru, že „prostriedkom na vyjadrenie morfolologickej kategórie vidu v NIA jazykoch je nepredikatívna zložka určitého tvaru“ (Zograf, 1976, s. 271). Tvary imperfektívneho aspektu ukazujú dej v procese jeho plynutia usúvzťažnený s nejakým okamihom každej časovej roviny vyjadrenej druhým dejom či inými prostriedkami. Podstatný je pre ne význam neukončenosti, trvania a súčasnosti deja. Tvary perfektívneho vidu ukazujú dej v jeho výsledku a patria k nim významy ukončenosti, rezultatívnosti a predchádzania deja. V tvaroch, ktoré nemajú prídavnú zložku, sa nevyjadrujú predchádzajúce skupiny významov. V bengálčine sú to tvary *kare* a *karila*, ktoré označuje ako „prítomný všeobecný“ a „minulý všeobecný“ tvar. K nim priraduje aj *karita* (označuje ho ako tvar podmienovacieho spôsobu). A všetky tri označuje ako tvary „všeobecného vidu“ (obščij vid), pre ktoré sú irelevantné významy neukončenosti či ukončenosti, súčasnosti alebo predchádzania, trvania, rezultatívnosti a pod.

Problému aspektu sa dotýka aj D. Zbavitel. Hoci sa zameriava na neurčité slovesné tvary, v úvodnej kapitole o slovesnom systéme v bengálčine sa niekoľkými vetami dotýka aj aspektu slovesného deja. Určitý slovesný tvar chápe komplexne podobne ako I. A. Svetovidova. Tak ako ona tvrdí, že určité slovesné tvary mimo kontextu nedokážu vyjadriť prísne vymedzené a vzájomne rozlíšené kategórie času, aspektu a spôsobu. Podľa neho sú potrebné syntaktické konštrukcie namiesto čisto morfologických prostriedkov zakaždým, keď treba presnejšie určiť čas, aspekt a spôsob slovesného deja (Zbavitel, 1970).

Naopak, Colin P. Masica považuje aspekt v nových indoárijských jazykoch za morfológickú kategóriu. Aspekt je „zakotvený v sufixálnej morfológii“ (Masica, 1991, s. 269). Základný aspektový systém sa vytvára pomocou participií, v ktorých sémantike je už vbudované základné rozlíšenie perfektívny/imperfektívny/nešpecifikovaný, pričom v niektorých jazykoch dochádza aj k ďalšiemu rozlíšeniu. Najbežnejšie je rozštiepenie imperfektívneho na habituálny a priebežový. Za príznak perfektívnosti v bengálčine považuje sufix *-il/-l-*. Podobne ako J. M. Bykova uvažuje len o sufixe v minulom čase prostom. Tento tvar považuje za časovo nešpecifikovaný v protiklade k časovo špecifikovanému perfektu. Príznakom perfektívnosti je sufix *-iyā/-e-*. Za príznak imperfektívnosti (alebo habituálnosti, alebo trvania) považuje sufix *-ite/(H)*. Na rozdiel od predchádzajúcich autorov tvrdí, že aspekt treba odlišiť od času aj od spôsobu slovesného deja. Odmieťa hľadanie aspektuálnych funkcií v zložených slovesách; tie zahrnuje do *aktionsartu*.

R. Chatterji považuje aspekt za konceptuálnu sémantickú kategóriu, pričom za riadiaci princíp v nej pokladá opozíciu lineárnosť : punktuálnosť (Chatterji, 1988). Táto sa

môže vyjadrovať jednak časmi, jednak zloženými slovesami. V prvom prípade hovorí o latentnom aspekte a v druhom prípade o realizovanom aspekte.

Pri latentnom aspekte sa „každá z aspektových kvalít nadobúda v kontexte pomocou povahy ostatných lexikálnych prvkov a/alebo inherentných aspektových vlastností predikátu.“ V latentnom aspekte je exponentom flexia časov.

Za realizovaný aspekt považuje aspekt vyjadrený pomocou zložených sloviess. Sústreďuje sa na 10 najčastejších vektorov, ktoré predstavujú jadro realizovaného aspektu a ktoré považuje za jeho formanty. Delí ich na vektory kompatibilné s punktuálnosťou (*lāg-*, *phal-*, *ne-*, *rākh-*, *thāk-*, *bas-*, *de-*) a vektory kompatibilné s lineárnosťou (*ās-*, *yā-*, *berā-*). Sémantika punktuálnosti je pomerne diferencovaná. Vektory, ktorými sa vyjadruje, patria do piatich subkategórií: *ingresívnosť*, *náhlosť*, *zameranosť deja k subjektu*, *zameranosť deja od subjektu*, *rezultatívnosť*. Do týchto subkategórií možno zaradiť aj tri menej časté vektory (*par-*, *tal-*, *oṭh-*). V realizovanom aspekte nehrá flexia nijakú úlohu, jedinými formálnymi exponentmi sú slovesá, ktoré možno rozdeliť na hlavné slovesá a vektory deverbálneho pôvodu. Aspekt nemožno považovať za izolovanú či vodotesnú kategóriu, ktorá nemá vzťah k času a spôsobu slovesného deja. Pri jeho skúmaní nemožno brať do úvahy len samotné slová v protiklade k vetám alebo väčším rámcom diskurzu. Za problém považuje tendenciu dívať sa na aspekt ako *confined to morphology*. Aspekt podľa neho preniká morfológiou, sémantikou aj pragmatikou/diskurzom.

Ako vidno z krátkeho prehľadu histórie výskumu aspektu v bengálčine, uvedení autori sa značne líšia v názore na túto slovesnú kategóriu. Podľa niektorých aspekt nemožno oddeliť od času a aktionsartu (I. A. Svetovidova, D. Zbavitel, R. Chatterji). Iní, naopak, tvrdia, že aspekt ako morfológickú kategóriu treba nevyhnutne odlišiť od aktionsartu (G. A. Zograf) alebo od aktionsartu aj času (C. P. Masica). Podľa niektorých sa aspekt vyjadruje aj pomocou zložených sloviess (R. Chatterji, I. A. Svetovidova), kým podľa iných zložené slovesá nevyjadrujú aspekt, ale spôsob slovesného deja (C. P. Masica). Autori sa líšia aj v interpretácii morfémy *-il/-l-*, pomocou ktorej sa vyjadruje aspekt. Napríklad C. P. Masica ju považuje za gramatickú morfému perfektívnosti, podľa J. M. Bykovej táto morféma vyjadruje momentálnu perfektnosť v neurčenej minulosti a podľa G. A. Zografa vyjadruje „všeobecný aspekt“.

Na základe analýzy týchto názorov, ich konfrontácie a vlastnej analýzy bengálskych textov dochádzame k záveru, že v bengálčine je vhodné považovať aspekt za sémantickú kategóriu, pričom sémantický protiklad imperfektívnosť a perfektívnosť sa vyjadruje určitými slovesnými tvarmi tradične považovanými za časy. Tie neobsahujú gramatickú morfému aspektu, hoci v prípade sufixu minulého času habituálneho *-it/-t-* by sa dalo hovoriť o splyvaní časového významu (minulý čas) s aspektovým významom (imperfektívny habituálny). Podobne imperfektný sufix *-ite/-/H/* vždy označuje len imperfektívnosť. Aspektový význam vyplýva z významu času. V konkrétnom texte každý určitý slovesný tvar vyjadruje buď perfektívny, alebo imperfektívny dej.

2.3.2. Prítomné časy

Vzhľadom na to, že prítomný čas je v podstate deskriptívny a nie naratívny (Comrie, 1976), môže mať len imperfektívny význam. V bengálčine sa to týka prítomného prostého času a prítomného imperfekta (zatiaľ nechávame bokom prítomné perfektnum). Avšak tieto dva časy stoja v opozícii v rámci imperfektívnosti.

2.3.2.1. Prítomný imperfektný

Prítomným imperfektným časom sa vyjadruje hlavne prebiehajúci (progresívny) dej: *lāu calche ār buri tār bhitar theke balche.* „Tekvica sa kotúľa a starena z nej hovorí.“ *ei dekha, lej nārche.* „Pozri tam, chvost sa hýbe.“

Imperfektívne tvary sa niekedy používajú len ako protiklad k habituálnosti; vyjadrujú skutočnosť, že nejde o habituálnosť, ale o stav v momente prehovoru: *tārpār ghare ḍhukei to dekhla kī rakam piṭhe hacche!* „Potom, len čo vošiel do miestnosti, videl, aké koláče tam sú!“ *tumi dekhchi bāra duṣṭa lok!* „Ty si, vidím, veľmi zlý človek!“

V takom istom význame možno použiť v prítomnom imperfektnom čase aj modálne slovesá *pārā* – “môcť” a *cāoyā* – “chcieť”: *...āmār ekṭi sākṣī āche, kintu āpnār bāṛir kukurder bhaye se āste pārche nā.* „Mám svedka, ale nemôže (teraz) prísť, lebo sa bojí tvojich psov.“ *Tumii cāicha, āmi jor kari.* „To ty chceš (teraz), aby som naliehal.“

2.3.2.2. Prítomný prostý

Jednoduchým časom prostým sa vyjadruje habituálnosť, teda situácia, ktorú možno chápať ako charakteristickú pre celé obdobie: *āmi iskule yāi.* „Chodím do školy.“ *āmārā kalkātāy thāki.* „Žijeme v Kalkate.“

Do tejto kategórie patrí aj vyjadrovanie všeobecnej pravdy: *bhārate loke hāte khāy.* „V Indii ľudia jedia rukami.“

Habituálnosť môže zahŕňať iteratívnosť, ktorá môže byť vyjadrená aj adverbium, napr. *roj, pratidin* – „každý deň“ a pod.: *emni se roy āse, roy tunṭuni tāke praṇām kare ār mahārānī bale, ār se khusi haye cale yāy.* „Takto prichádza každý deň, sýkorka sa jej každý deň klania a nazýva ju kráľovnou a ona spokojne odchádza.“

2.3.3. M i n u l é č a s y

Širšia škála minulých časov v bengálčine naznačuje širšiu škálu aspektových významov, ktoré nimi možno vyjadriť. Minulými časmi sa vyjadrujú perfektívne aj imperfektívne deje.

2.3.3.1. Minulý prostý

Ako vidno aj z prehľadu histórie skúmania aspektu v bengálčine, s minulým časom prostým súvisia najrozmanitejšie interpretácie vo vzťahu k aspektu. Rozliční autori ho vnímajú odlišne. Podľa S. K. Chatterjiho „-il- je v bengálčine minulým základom“ (Chatterji, 1970, s. 956). Aj podľa nášho názoru je to ukazovateľ minulého času (ako taký sa nachádza aj v minulom imperfekte a minulom perfekte), z ktorého vyplýva lokalizácia deja do minulosti vzhľadom na moment reči, ale automaticky nie aj perfektívnosť deja (napr. tvary *tākālām* – „pozeral som sa“, *baklām* – „nadával som“ vyjadrujú imperfektívny dej). J. A. Alekseeva považuje minulý čas prostý za vidovo-časový tvar. J. M. Bykova hovorí, že sufix *-il-/-l-* vyjadruje momentálnu perfektívnosť, podľa C. P. Masicu je sufix *-il-/-l-* aspektovým ukazovateľom perfektívnosti a minulý čas prostý považuje za časovo nešpecifikovaný. Podľa G. A. Zografa tento čas vyjadruje „všeobecný vid“ a stojí vo vidovom protiklade k perfektívnym perfektným tvarom a imperfektívnym imperfektným tvarom. Texty dokazujú, že minulý čas prostý môže mať perfektívny aj imperfektívny význam. Aj v bengálčine, podobne ako v mnohých iných jazykoch, platí, že pre präteritum (v bengálčine minulý čas prostý) je najprirrodzenejšie mať perfektívny význam. Minulý čas prostý je naratívny čas a ako taký zvyčajne označuje udalosť ako uzavretý celok: *emni kare tārā du-jane śiyāler garter kāche eta.* „Takto

obaja prišli k šakalovej diere.“ *śune rājāmaśāi ho-ho kare hāslen, bichānāy gaṛāgaṛi dīlen, nāpitke kichu ballen nā.* „Keď to pán radža počul, hlasno sa zasmial, zvalil sa na posteľ, holičovi nič nepovedal.“

Avšak nie každé sloveso v tvare minulého času prostého musí vyjadrovať perfektívnosť. V závislosti od lexikálneho aspektu konkrétneho slovesa alebo od kontextu môže vyjadrovať aj imperfektívnosť: *subarṇā rāge phūste phūste edik odik tākāla.* „Subarna sipela od hnevu a pozerala sa sem a tam.“ *rājār meye anek kāndlen, ār śiyālke baklen.* „Rádžova dcéra veľmi plakala a nadávala šakalovi.“ *āmṛā kichukṣaṇ chelebelār kathā karlām.* „Chvíľu sme sa zhovárali o detstve.“

Imperfektívny význam môže mať aj minulý čas prostý sloves pohybu použitých vo funkcii vektora v zloženom slovese: *se bale gela.* „Hovoril.“

2.3.3.2. Minulý imperfektný

Minulý čas imperfektný rovnako ako prítomný čas imperfektný označuje priebehosť (progresívnosť): *śiyāl takhan tār garter bhitare base māch khācchila.* „Sediac vo svojej diere šakal jedol rybu.“ *eman samay tinjan cāśī seikhān diye yācchila.* „V tej chvíli prechádzali tadiaľ traja roľníci.“

Podobne ako prítomné imperfektum aj minulé imperfektum sa niekedy používa na vyjadrenie skutočnosti, že nejde o habituálny dej, ale o dej či stav trvajúci vo chvíli prehovoru, a to aj pri modálnych slovesách: *āmār ye thik ki hayeche, tā āmi nijei bujhte pārchilām nā.* „Ja sám som nemohol pochopiť, čo presne sa mi stalo.“

2.3.3.3. Minulý habituálny

Minulý čas habituálny vyjadruje habituálnosť minulého deja: *yekhāne māṭher pāśe ban āche... seikhāne, ekṭā garter bhitare ekṭi chāgalchānā thākta. Sei takhana baṛa hayni, tāi garter bāire yete peta nā. Bāire yete cālei tār mā balta, ’yāsne! Bhāluke dharbe... tā śune tār bhay hata, ār se cup kare garter bhitare base thākta...* „Tam, kde pri poli stojí les... žilo v diere kozliatko. Vtedy ešte nebolo veľké, preto nesmelo vychádzať z diery. Len čo chcelo vyjsť, mama mu vravievala: „Nechod! Chytia ťa medvede...“ Keď to počulo, naľakalo sa a tíško sedelo v diere.“

Minulá habituálnosť môže zahrňovať iteratívnosť naznačenú aj príslovkou, napr. *pratidin* – „každý deň“: *se āmāder kāche pratidin āsten.* „Chodieval k nám každý deň.“

2.3.4. B u d ú c i č a s

Budúci čas môže mať perfektívny aj imperfektívny význam. Častejšie označuje perfektívne deje: *se okhāne basbe.* „Bude tam sedieť (sadne si tam).“ *eta sakāle yete pārbā nā.* „Nebudem môcť ísť tak zavčas rána.“

2.3.5. P e r f e k t n é č a s y

Prítomné a minulé perfektum tvoria z hľadiska aspektu osobitnú skupinu bengálskych časov. Nezapadajú celkom do definície aspektu ako kategórie, ktorá reprezentuje vnútornú temporálnu konštituenciu deja, pretože tak ako perfektum v angličtine perfektné bengálske časy „vyjadrujú vzťah medzi dvoma časovými bodmi, časom stavu, ktorý je výsledkom predchádzajúcej situácie, a časom tej predchádzajúcej situácie“ (Comrie, 1976, s. 52). Predstavujú tak kríženie explicitného, externého času (teda gramatického času) s implicitným interným časom deja (čiže aspektom). Podľa R. Chatterjiho „oba bengálske perfektné časy (minulý a prítomný) inherentne vyjadrujú punktuálnosť alebo vnímanie deja ako „kvapky“ (‘blob’; Comrie, 1976) či ne-

analyzovateľného celku“ (Chatterji, 1988, s. 72). Sufix *-iyā/-e*, pomocou ktorého sú utvorené, autori často považujú za sufix vyjadrujúci perfektívnosť. Ukazuje sa však, že perfektne časy síce vyjadrujú najčastejšie perfektívne deje, ale v istej syntaktickej konštrukcii alebo v závislosti od lexikálneho aspektu slovesa môžu vyjadrovať aj imperfektívny dej.

2.3.5.1. Prítomný perfektný

Prítomné perfektum formálne patrí medzi prítomné časy (má nulový časový príznak a osobné koncovky prítomného času) a vyjadruje vzťah medzi prítomným stavom a minulým dejom. Najčastejšie sa ním označuje perfektívny dej, ktorý môže byť rezultatívny aj nerezultatívny.

Deje, ktoré označuje perfektum, sú často výsledkom nejakej činnosti: *gharer bhitar ghar kareche*. „Postavili dom v dome.“ *er khānik bādei kumir esechē*. „Po chvíli prišiel krokodíl.“

Perfektum môže vyjadrovať aj perfektívny, avšak nerezultatívny dej lokalizovaný do minulosti: *ghorā gācher chānā hay eman kathāo ki kakhano sunechen?* „Či ste niekedy počuli, že kôň je mláďaťom stromu?“ *kumir to āgei baleche*. „Krokodíl to už prv povedal.“ *bhebeche, ... sab dhāni tule nebe*. „Pomyslel si..., že si vezme všetku nezrelú ryžu.“

Perfektum môže mať imperfektívny význam vtedy, keď je v tomto tvare vektor zloženého slovesa, ktorý vyjadruje trvanie slovesného deja (napr. *raoyā* – „zostať“, *rākhā* – „držať“, *āsā* – „prísť“): *pisimār ekṭā svabhāb āmrā ciradin lakṣya kariyā āsiyāche*. „Odjakživa sme pozorovali jednu tetinu charakteristickú vlastnosť.“ Podľa D. Zbavitela perfektý tvar v tomto príklade vyjadruje, že „dej trval dlho a ešte sa neskončil“ (Zbaviteľ, 1970, s. 109). V nasledujúcom príklade *sarbadāi ... tāhādīgke asthir kariyā rākhīyāche*. „Ustavične ich rozčuľoval.“ vyjadruje vektor zloženého slovesa *rākhā* „dlhé trvanie alebo pokračovanie slovesného deja“ (Zbaviteľ, 1970, s. 108). Podobne aj vo vete *āmār garter bhitar nā jāni ogulo kī dhuke rayeche*. „Neviem, či vliezli do mojej diery.“ (a doteraz tam sú).

Imperfektívny význam môže mať perfektum aj vtedy, keď nevystupuje vo funkcii vektora: *bāgh takhano emni chuṭeche ye teman ār se kakhano choṭe ni*. „Tiger aj vtedy bežal tak, ako ešte nikdy nebežal.“

2.3.5.2. Minulý perfektý

Minulé perfektum sa používa pomerne zriedka. Vyjadruje vzťah medzi minulým stavom a skorším minulým dejom alebo len dej, ktorý sa odohral vo vzdialenejšej minulosti. Môže mať perfektívny význam: *śiyāl sabe tār sāmner du-pā ḍāngāy tulechila*, *śiyālñī tār āgei uṭhe giyechila*. „Šakal si už predtým vytiahol dve laby na breh a šakalica vyskočila ešte skôr.“ *tārpar šeṣbār 1617 sāle mryitur ek bachar āge tini niṣi ābār sei sandhāne giyechilen*. „Napokon roku 1617, jeden rok pred svojou smrťou, sa opäť sám naposledy vypravil na expedíciu.“

Minulé perfektum môže mať aj imperfektívny význam: *kāl sārā rāt jege māch kheyechilum, tāi āj baḍḍa ghum pācche*. „Včera som celú noc jedol ryby, preto som dnes veľmi ospanlivý.“ Pravda, prvá veta v tomto súvetí by sa dala prezentovať aj ako jeden úplný celok, teda ako perfektívna, a to aj napriek skutočnosti, že obsahuje časový údaj naznačujúci, že dej trval celú noc, teda sa odohrával v jednotlivých fázach.

3. Klasifikácia určitých slovesných tvarov z aspektového hľadiska

Vzhľadom na uvedené skutočnosti teda môžeme bengálske určité slovesné tvary (gramatické časy) z aspektového hľadiska rozdeliť na dve skupiny. Do prvej skupiny patria časy, ktoré vyjadrujú vždy len imperfektívnosť deja, a to buď jeho trvanie (prebiehanie) (prítomný prostý, prítomný imperfektný a minulý imperfektný), alebo jeho habituálnosť (prítomný prostý, minulý habituálny). Do druhej skupiny patria časy, pri ktorých sa len na základe ich tvaru nedá určiť, či vyjadrujú perfektívnosť alebo imperfektívnosť. Hoci vyjadrujú hlavne perfektívnosť, v určitom kontexte, pri určitom lexikálnom aspekte slovesa a v určitej syntaktickej konštrukcii môžu vyjadrovať aj imperfektívnosť. Preto ich považujeme za aspektuálne prísne nevyhranené. Medzi tieto časy patrí minulý čas prostý, budúci čas, prítomný čas perfektný a minulý čas perfektný.

LITERATÚRA

ALEKSEEVA, Jelena A.: Učebnik bengálskogo jazyka. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, zv. I., 1976, 270 s., zv. II., 1977. 272 s.

BANDYOPĀDHYĀY, Mānik: Śreṣṭha galpa. Kalikātā: Mayukh Basu, Beṅgal Pābliṣārs prāibhet limited 1979, s. 1 – 56.

BESKROVNYJ, Vasilij M.: Chindi-russkij slovar. Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo inostrannykh i nacional'nykh slovaroj 1953. 1224 s.

BYKOVA, Jevgenija M.: Bengálskij jazyk. Moskva: Izdatel'stvo Nauka 1966. 142 s.

BYKOVA, Jevgenija M.: The Bengali Language. Moscow: 'Nauka' Publishing House 1991. 190 s.

BYKOVA, Jevgenija M. – JELIZAROVA, M. A. – KOLOBKOV, I. S.: Bengálsko-russkij slovar. Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo inostrannykh i nacional'nykh slovaroj 1957. 907 s.

COMRIE, Bernard: Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge: Cambridge University Press 1976. 142 s.

GANGOPĀDHYĀY, Sunīl: Galpasaṅgraha. Dvitiya khandā. Kalkātā: Biśvabānī prakāśanī 1978, s. 1 – 58.

HEWSON, John – BUBENIK, Vit: Tense and Aspect in Indo-European Languages. Theory, Typology, Diachrony. In: Current Issues in Linguistic Theory, Vol. 145. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1997. 403 s.

HOOK, Peter Edwin: The compound verb in Hindi. Ann Arbor: The University of Michigan Center for South and Southeast Asian Studies 1974. 318 s.

CHATTERJI, Suniti Kumar: The Origin and Development of the Bengali Language. London: George Allen & Unwin Ltd. 1970. 1179 s.

CHATTERJI, Ranjit: Aspect and Meaning in Slavic and Indic. Current Issues in Linguistic Theory. 51. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1988. 137 s.

MASICA, Colin P.: The Indo-Aryan languages. Cambridge: Cambridge University Press 1993 (first published 1991). 539 s.

MITRA, Premendra: Ghanādāke bhoṭ din. Kalikātā: Indiyān āyāsosiyeteḍ pābliṣin ko: prāibhet li: 1974. 113 s.

MUKHOPĀDHYĀY, Śirṣendu: Galpasaṅgraha. Kalkātā: Brajakiśor Maṅḍal, Biśvabānī prakāśanī 1979, s. 1 – 80.

PAGE, W. Sutton: An Introduction to Colloquial Bengali. James G. Forlong Fund. Vol. XIII. Cambridge: W. Heffer & Sons, Lt. 1934. 195 s.

POŘÍZKA, Vincent: On the perfective verbal aspect in Hindi. In: Archiv orientální 1967 – 1969, s. 35 – 37.

SMITH, Neilson Voyne: Grammaticality, Time and Tense. In: Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological Sciences, Vol. 295, Issue 1077, 1981, s. 253 – 265.

SMITH, William L.: Bengali Reference Grammar. Stockholm: Stockholm Oriental Textbooks Series 1997. 197 s.

SVETOVIDOVA, I. A.: Vremja, vid i sposob dejstvija v bengali. In: Jazyki Indii, Pakistana, Nepala i Cejlona. Moskva: Nauka 1968, s. 214 – 223.

ZBAVITEL, Dušan: Non-Finite Verbal Forms in Bengali. Praha: Academia 1970. 137 s.

ZBAVITEL, Dušan: Bengálština. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1971. 489 s.

ZOGRAF, Georgij A.: Morfoložičeskij stroj novych indoarijskich jazykov. Moskva: Nauka 1976. 368 s.

Viacvýznamovosť slovesných predponových homónym v slovenčine a srbčine

ANNA MARIČOVÁ

Oddelenie slovakistiky, Filozofická fakulta
Novosadská univerzita, Nový Sad

POLYSEMY OF PREFIXED DEVERBAL HOMONYMS IN SLOVAK AND SERBIAN

Key words: polysemy, homonymy, prefixed verb pairs, the Slovak language and the Serbian language, semantic similarities and differences

The paper at first explains the terms of polysemy and homonymy from the point of view of some Slovak and Serbian linguists, which are essentially very similar. Prefixed deverbal homonyms in closely-related Slavic languages occur as formally corresponding or very similar linguistic structures with identical morphological and phonological composition on the level of lexis, which often coincides formally on the level of grammar as well. Many of them are found in monolingual Slovak and Serbian dictionaries as polysemous words with a number of different meanings.

Comparative analysis brings about a number of meanings, degrees of correspondence and differences. The paper uses random examples from dictionaries. The analysis shows that the primary meaning is the completion of an action, followed by identical actions as well as completely different actions. Under the influence of interference the speech of Vojvodinian Slovaks often employs inadequate forms, which are adopted from Serbian in a number of ways, directly or with a certain degree of adjustment.

Homonymia ako lexikálny jav je založená na akustickej a formálnej totožnosti lexikálnych jednotiek, často však na rôznosti významu tak v jednom, ako i v dvoch alebo viacerých jazykových systémoch. Týka sa slov a zaraďuje sa do lexikológie. Jestvovanie totožných slovotvorných základov a tvarotvorných prostriedkov pri určitých slovných druhoch s odlišným historickým vývinom, etymológiou v dvoch jazykových systémoch predstavuje základné predpoklady pre medzijazykovú homonymiu a interferenciu. Formálna zhoda slovných tvarov je základným zdrojom medzijazykovej homonymie. Základnou úlohou komparatívneho výskumu dvoch alebo viacerých blízkych jazykových systémov je podrobne rozanalyzovať ich sústavu, aby sa predišlo miešaniu javov. Homonymiu v jednom jazyku charakterizuje identická zvuková realizácia – totožnosť výslovnosti, obvyčajne identický gramatický tvar a rôznosť významov.

Väčšinu homonymných tvarov charakterizuje tak v slovenčine, ako i v srbčine viacvýznamovosť, presnejšie, schopnosť lexémy mať súčasne niekoľko sémantických realizácií v podobe variantov. Polysémickosť alebo viacvýznamovosť sa najčastejšie vyskytuje pri podstatných menách a slovesách z jadra slovnej zásoby (Dragičević, 2007). Podľa väčšiny slovanských lingvistov polysémickosť je dôsledkom oveľa väčšieho poč-

tu javov v skutočnosti než zodpovedajúcich lexém na ich označenie. Je to vlastne jav disproporcie alebo nerovnomernosti medzi znakmi, ktoré sa vyskytujú v určitom počte, a medzi javmi skutočnosti, ktorých je oveľa viac – nazývajú to chybou slovnej zásoby, pretože nevyhovuje požiadavkám.

Polysémia možno považovať za výsledok obohacovania slovného významu. Slovo ako lexikálna jednotka sa v komunikácii vyskytuje v danom kontexte, v spojení slov alebo v syntagme. Kontext je ten, ktorý konkretizuje význam slova – dáva mu konkrétny význam, na rozdiel od izolovaného slova. Kontext alebo slovné spojenie určuje presný význam slova a nepripúšťa viacvýznamovosť. Kontext, v ktorom sa slovo vyskytuje, odstraňuje polysémiu. Slovenská lexikológia chápe polysémiu, lexikálno-sémantickú variantnosť alebo sémantickú deriváciu slov ako súčasť jazykového systému (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980).

V jednojazyčných slovníkoch dvoch geneticky blízkych jazykov možno paralelne sledovať homonymá a ich významy, ktoré sa na ilustráciu uvádzajú v určitom kontexte. Často sú to veľmi blízke významy, ktoré privádzajú do súvisu určité spoločné vlastnosti. Vedľa základného – primárneho významu sú tu i sekundárne realizácie ako sublexémy. Na prvom mieste je základný význam a po ňom nasledujú ďalšie podľa stupňa sémantickej blízkosti, často motivované určitým významom. Jednotliví autori o takejto motivácii, ktorú chápu ako analógiu medzi polysémiou slova a tvorením slov, hovoria ako o *sémantickej derivácii* (Dolník, 1990). Základný význam je zväčša najfrekventovanejší a možno ho poznať podľa prvej asociácie na predmet alebo jav. Porovnávaním významov v dvoch geneticky príbuzných jazykoch možno konštatovať, že základné významy môžu byť zhodné, kým sekundárne sa líšia, alebo sa líšia základné a čiastočne sa zhodujú iba určité sekundárne významy.

Srbská lingvistka Irina Grickat v rámci lexikológie okrem polysémie, viacvýznamovosti alebo významového spektra hovorí i o platysémii alebo širokoznačnosti na rozdiel od mnohoznačnosti. Polysémia je podľa nej dynamická, kým platysémia je statická. Z dvoch polysémických štruktúr v jednom prípade možno jasne rozlíšiť primárny význam od sekundárneho, kým v druhom prípade nie je možné presne vyčleniť základný význam ani vysvetliť vznik iných významov, čo je charakteristikou platysémie (Grickat, 1967).

Zo sémantického hľadiska slová možno charakterizovať ako monosémantické alebo jednovýznamové a polysémantické alebo viacvýznamové. K monosémantickým patria vlastné mená, odborné termíny a slová so špecifickým obsahom, kým slová zo základného slovného fondu, obyčajné slová sú najčastejšie viacvýznamové. Polysémantickosť je charakteristická pre väčšinu slov a je výsledkom bohatstva sémantických prvkov základnej lexémy. Keď jeden tvar má viac významov, ktoré majú spoločný určitý významový element, hovorí sa o polysémickosti lexikálnej jednotky. Význam sa obyčajne prenáša na základe totožných vonkajších dominantných vlastností. Polysémia sa v jazyku chápe ako sémantická variantnosť v rámci jednej lexémy, ktorá bezprostredne súvisí tak s homonymiou, ako i so synonymiou. Podľa Š. Peciaru významy pri polysémii určitým spôsobom súvisia. Obyčajne sú spojené „prechodnými významami“ (Peciar, 1961, s. 342).

Srbská jazykovedkyňa Darinka Gortan-Premk homonymiu chápe ako fakt, skutočnosť v lexikálnom systéme, kým vzťah medzi polysémiou a homonymiou podľa nej treba brať ako otázku identifikácie lexém ako osobitných elementov lexikálneho sys-

tému v synchronnom pláne (Gortan-Premk, 1997). Podľa Milorada Dešića podstatou polysémie je existovanie viacerých významov v rámci jedného slova, ak sémanticky súvisia alebo ak tie významy zapadajú do jedného sémantického celku. Homonymia je podľa neho zvuková totožnosť slov z rozličných sémantických celkov, ale v srbsčine sa na rozdiel od iných jazykov zriedka vyskytuje úplná totožnosť prízvuku (Dešić, 1982). Keďže v srbsčine prízvuk vplyva na zmenu významu lexikálnej jednotky, ako úplné homonymá možno brať iba slová s totožným prízvukom, čo sa najčastejšie javí pri podstatných menách. (Pri predponových slovesách, na ktorých sa konala analýza, sa ten problém nevyskytol.)

Podľa P. Ondrusa homonymia a viacvýznamovosť sú bezprostredne zviazané javy, ktoré však možno presne odlišiť (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980). Podľa Š. Peciarra totožnosť lexikálnej jednotky vzhľadom na homonymiu a polysémiu treba skúmať z hľadiska lexikálneho významu, pričom identický zvukový komplex môže vyjadrovať niekoľko lexikálnych významov, ktorý sa vždy berie ako jedno slovo s viacerými významami. Základným kritériom homonymie sú podstatné rozdiely vo význame lexém, kým pre polysémiu je charakteristické, že všetky blízke významy majú niektoré spoločné znaky a nadväzujú na seba určitou sémantickou motiváciou (Peciar, 1980).

Homonymiou predponových slovies sa zaoberal i Š. Peciar. Podľa neho problémy pri rozlišovaní homonymie a polysémie predponových slovies sú veľmi náročné a zasluhujú si dôkladné skúmanie. Na rozdiel od nášho príspevku jeho pozornosť bola zameraná na homonymá v Slovníku slovenského jazyka, zvlášť na ich klasifikáciu a spracovanie. Podľa neho by sa malo zanechať tradičné zaraďovanie zvrtných predponových slovies k nezvrtným v rámci jedného hesla, ako to bolo v starších slovníkoch. To, čo by sa dalo uplatniť v tomto príspevku, je Peciarovo tvrdenie, že ide o úplné homonymá, zväčša s rovnakou a zreteľnou slovotvornou štruktúrou oboch elementov zo synchronného hľadiska, že sú to slovesá dokonavého vidu a že každé homonymum predstavuje polysémickú lexému (Peciar, 1961; 1962; 1980).

V predkladanom príspevku sa pozornosť venuje predponovým slovesným homonymám v slovenčine a srbsčine v jednojazyčných slovníkoch. Predponové slovesné homonymá treba v dvoch geneticky príbuzných jazykoch brať ako totožnú morfeematickú a hláskovú štruktúru v lexikálnom systéme jazyka. V oboch jazykoch sa javia formálne identické štruktúry, ktoré pozostávajú z dvoch lexém, v oboch prípadoch je to sloveso v neurčitku, ktoré sa v slovenčine končí neurčitkovou morféomou *-t'* a v srbsčine morféomou *-ti* alebo *-ći*, a so zhodnou predponou. Predpona však môže byť i ekvivalentná, napr.: *vy-/iz-*, *vz-/uz-* alebo sa v srbsčine vyskytujú variantné podoby predpony, oproti *roz-* sú *raz-/ras-/raž-/raš-/ra-*; *so-/sa-*; *rozo-/raza-*; *od-/ot-*... Predpony sú nesamostatné polysémantické jednotky, ktoré sa najčastejšie vyskytujú pri tvorení slovies. Identifikujú predponu v predponovom slovese určuje sa miestny, časový alebo modálny význam predpony v kombinácii s určitým slovesom. V slovenčine ide o odvodené tvary, ale v srbsčine sú to zložené tvary. Slovesné predponové homonymá sa v týchto dvoch jazykoch vyskytujú v totožnej zvukovej, lexikálnej a gramatickej podobe. Pri niektorých slovesách sa uvádzajú i zvrtné podoby predponových slovies prihniedzovaných k nezvrtným v rámci jedného hesla tak, ako je to v starších slovníkoch. V slovenčine sú to v najnovšom slovníku už dve heslá, kým v srbsčine sa ešte stále tradične uvádzajú

v rámci jedného hesla (Slovník súčasného slovenského jazyka; ďalej SSSJ A – G, 2006; Rečnik srpskoga jezika; ďalej RSJ, 2007).

Porovnávanie slovesných predponových homoným v srbcine a v slovenčine má v prvom rade za cieľ ukázať frekvenciu významov, zhody a rozdiely a určité problémy pri ich využívaní vo vojvodinskej spisovnej slovenčine.

dodať – dodati

Sloveso *dodať* má v slovenčine 5 významov (SSSJ A – G; Krátky slovník slovenského jazyka; ďalej KSSJ, 2003): 1. pridať k pôvodnému stavu a tak skompletizovať (v niektorých prípadoch tu môže stáť i predpona *pri-*): *dodať tabuľky k textu, dodať citovanú literatúru k príspevku, dodať soli do jedla...* 2. povedať na doplnenie, vysvetlenie: *zamyslel sa a dodal, dodal len pár slov, nemá k tomu čo dodať, nakoniec dodal...* 3. dopraviť na určené miesto niečo už objednané: *dodali stavebný materiál, ešte nedodali objednaný nábytok...* (Srbčina tento význam pri danom slovese nepozná.) 4. dať, poskytnúť ako pomoc: *dodať informácie, dodať organizmu potrebné vitamíny...* (V srbcine sa tento význam vyjadruje bezpredponovým slovesom *dat'*.) 5. pridaním určitej vlastnosti zmeniť alebo modifikovať pôvodný charakter javu alebo veci: *dodať dielu živnosť, dodať si odvalu, dodať niekomu smelosti, dodať jedlu chuť...* (Podobne je to i v srbcine.)

Srbské sloveso *dodati* má v slovníkoch (RSJ; Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika; ďalej RSHKJ, 1967 – 1976) iba dva základné významy, ale pri prvom sa vyskytujú tri odtienky, čiže významy sú inak rozvrhnuté: 1. a) dodatočne dať, pridať: *dodati soli, šećera, bibera; dodati još knjiga...* b) doplniť (obyčajne na konci knihy, príspevku): *na kraju knjige je dodao tabele, dodati klauzulu ugovoru...* c) pokračovať, povedať na vysvetlenie: *u šali je dodao, na kraju doda...* (Prvé dva uvedené odtienky sa významovo kryjú s prvým významom v slovenčine, kým tretí odtienok sa kryje s druhým významom v slovenčine.) 2. dať prostredníctvom niekoho alebo priblížiť čosi, čo nie je v bezprostrednej blízkosti: *dodati bolesniku vode, dodati knjigu sa police, dodati kartu u autobusu, dodavati loptu, dodavali su jedan drugome...* (Tento význam slovenčina na Slovensku nepozná, ale v reči Slovákov vo Vojvodine, ktorí nevedia odlišiť systémy týchto jazykov, sa používa pod vplyvom interferencie v srbskom význame ako nenáležitý tvar: *dodaj mi knjihu, dodala mu vody, dodávali jeden druhému...*)

dohnať – dognati

Uvedené slovesá sú homonymá, ale v tomto prípade sa ako špecifickosť javí fakt, že slovenskému slovesu *dohnať* je v srbcine na základe prvého významu bližšie sloveso *doterati*. Slovenské sloveso *dohnať* má v slovníkoch 5 významov (KSSJ; SSSJ): 1. pohybom dopredu dosiahnuť cieľ, dohoniť: *dohnali ju až za dedinu...* 2. poháňaním priviesť na určené miesto: *dohnali kravy z paše, vietor dohnal mraky...* 3. nahradiť niečo zameškané, dohoniť: *dohnať stratený čas, dohnat' zanedbané učivo...* 4. dosiahnuť rovnakú úroveň ako niekto, niečo v určitej oblasti: *musíš sa poušilovať, aby si ho dohnal i v matematike; v angličtine ho ľahko doženiem...* (Tretí a štvrtý význam sa v srbcine nevyjadruje týmto slovesom.) 5. násilím spôsobiť, aby niekto niečo urobil (niečo negatívne): *dohnat' niekoho k samovražde, dohnat' k slzám, dohnat' k nervovému zrúteniu...*

Srbské sloveso *dognati* má v slovníkoch tri základné významy a tri odtienky v rámci prvých dvoch významov (RSJ; RSHKJ). Druhému významu v slovenčine zodpovedá v srbcine 1. a) poháňaním priviesť na určené miesto: *dognati goveda, roblje...* Ďalšie dva odtienky nemajú v slovenčine ekvivalenty v rámci uvedeného slovesa: b) dopraviť prepravný prostriedok: *dognati kola...*; c) previezť, preniesť, prepraviť: *dognati sena, drva, vode...* Významy 2. a) prinútiť niekoho, aby povolil: *dognati nekoga da popusti...*; b) spôsobiť, aby sa niekto dostal do nepriaznivého stavu alebo situácie pod tlakom okolností: *dognati nekoga*

do suza, do ludila, do prosjačkog štapa...; 3. dostať sa obyčajne svojou vinou do nevhodnej situácie: *dognati do bankrota, dognati do propasti...* sa kryjú s piatym významom v slovenčine. Význam druhého srbského slovesa *doterati* sa kryje v prvom význame so slovesom *dognati* vo všetkých troch odtienkoch 1. a), b), c), kým v druhom a treťom význame sa kryje s druhým významom v oboch odtienkoch. Sloveso *doterati* sa v srbcine vyskytuje i v ďalších významoch: 4. a) skrásliť, dať krajší vonkajší vzhľad, upraviť sa: *doterati frizuru, doterati mladu, doterati se...* Tento význam sa pod vplyvom interferencie často používa vo vojvodinskej slovenčine, pravda, ako nenáležiteľný tvar (*Ale si sa doterala!* – pekne sa upravila; *Bol pekne doterany.* – upravený...). Významy b) v prenesenom význame – podať niečo v krajšom svetle: *doterati priču...* a c) upraviť niečo, zdokonaľiť: *doterati rukopis, doterati tekst...* sú pomerne blízke. Štvrtý odtienok v rámci štvrtého významu je d) zlaďiť: *doterati skazaljke na satu...* Nakoniec je tu význam 5. priviesť k určitému stupňu postupovania dopredu alebo k degradácii, ktorý sa kryje s tretím významom pri slovese *dognati* a s piatym v slovenčine: *doterati do ministarskog položaja, do čina majora, do bankrotstva, do prosjačkog štapa...*

Dôkladnou analýzou možno zistiť, že väčšina slovies s predponou *do-* tak v slovenčine, ako i v srbcine má dva základné významy: 1. ukončiť dej a 2. dodatočne vykonať vopred konaný dej, doplniť, čo možno vyjadriť tvarmi: *dobudovať, dohorieť, dokončiť, dosoliť...* a *dograditi, dogoreti, dovršiti, dosoliti...* Uvedená predpona modifikuje dej usmerňujúco na ukončenie neukončeného deja alebo na vykonanie deja. Súčasne je i činiteľom polysémie s komponentmi ukončenia deja, zakončenia ohraničeného procesu. (Značný počet slovenských slovies s predponou *do-* vyjadruje význam veľkej miery deja: *dobit', dohrýzt', dokopať, dopichať...*, čo v srbcine možno vyjadriť inými predponami, tiež to môže priviesť k opačnej interferencii v komunikácii vo Vojvodine.)

podniešť – podneti

Častý je i nepomer vo významoch pri jednotlivých predponových slovesách v slovenčine a srbcine, ako je to pri tomto homonymnom páre. Pri slovenskom slovese *podniešť* je v slovníku (KSSJ) uvedený iba jeden význam – trochu zdvihnúť, nadvihnúť: *podniešť lyžicu k ústam, podniešť ruku k očiam, podniešť oči do výšky...*

V srbcine má sloveso *podneti* viacero významov (RSJ; RSHKJ), ale nemá ekvivalent slovenskému významu vyjadrený predponou *pod-*: 1. podať niečo rukou, priblížiť: *podneti gostu stolicu; podneti šibicu, da zapali cigaretu...* 2. ponúknuť jedlom alebo nápojom podávajúc rukou, pohostiť: *podneti pečenje, vino...* Ďalšie významy 3. a) podať niečo na ohodnotenie: *podneti molbu, žalbu, predlog...* b) písomne alebo ústne oznámiť niekomu niečo: *podneti ostavku, raport...* 4. a) znieť určité ťažkosti, neprijemnosti: *podneti operaciju, kritiku...* b) splniť očakávanie, uspokojiť: *Kakva je tvoja puška? – Moći će podneti.* – sú vo vojvodinskej slovenčine zdrojom interferencie, napr.: *podniešť žiadost', návrh..., podniešť správu..., dobre podniešť operaciju...*

pokosiť – pokositi

Pri slovese *pokosiť* sa v slovenčine vyskytujú dva významy (KSSJ): 1. kosením poodtínať: *pokosiť d'atelinu, pokosiť trávu, pšenicu...* 2. kosením zbaviť porastu: *pokosiť líku, záhradu...* V srbcine je viac významov a sú i trochu inak roztriedené (RSJ): 1. kosou úplne poodtínať rastliny: *pokositi travu, detelinu, pokositi livadu...* (Týmto významom sú zachytené oba slovenské významy.) 2. a) všetkých radom pozabíjať určitou zbraňou: *pokositi jednim rafalom, pokosio ih je mitraljez...* b) vykynožiť, zničiť: *pokositi neprijatelja, pokositi nemačku vojsku...* c) zvaliť, zraziť, zhodiť: *pokosio je protivničkog fudbalera, pokositi saigrača...* Všetky tri odtienky v rámci druhého významu sa pod vplyvom interferencie nenáležite využívajú vo vojvodinskej slovenčine, napr.: *pokosiť neprijatelja, pokosiť hráča...* 3. spôsobiť veľký smútok, bôľ: *pasti pokošten tugom, vest ga je pokosila...*

ponášať sa – ponašať se

Toto je jedna z ukážok, kde slovesné predponové homonymá majú v oboch jazykoch iba jeden význam (KSSJ; RSJ). Slovenské sloveso *ponášať sa* znamená podobať sa niekomu, pripomínať niekoho: *ponášať sa na otca, na koho sa mi ponaša...*, kým srbské sloveso má celkom iný význam a znamená správať sa určitým spôsobom: *lepo se ponašaj, ponaša se kao malo dete, ne ponaša se kako treba...* Pod vplyvom srbciny sa tento význam preberá do vojvodinskej slovenčiny ako nenáležitý tvar, napr.: *Neponášali ste sa pekne voči nemu. Deti sa pekne ponašali na hodinách. Nevie sa ponašať.* Slovenské sloveso *ponášať sa* sa v tunajšej slovenčine používa zriedka, najčastejšie sa nahrádza synonymom *podobat' sa*.

postaviť (sa) – postaviti (se)

Obe slovesá tak v slovenčine, ako i v srbcine majú veľký počet významov. Pri slovese *postaviť sa* v KSSJ uvádza 10 významov, jeden je knižný: 1. dať, umiestniť niečo tak, aby to stálo: *postaviť hrniec na stôl, postaviť figúrky na šachovnicu...* 2. vzpriamiť, zodvihnúť: *postaviť rebrik, postaviť niekoho na nohy...* 3. dať variť: *postaviť vodu na čaj, postaviť polievku...* (V srbcine sa tento význam vyjadruje slovesom *pristaviti*.) 4. určiť miesto, úlohu, funkciu: *postaviť stráž, postaviť na vedúce miesto...* 5. uviesť do určitej situácie: *postaviť niekoho pred závažnú úlohu, pred alternatívu...* 6. vybudovať, vystavať: *postaviť dom, most, pomník...* 7. založiť na niečom, oprieť, vystavať: *svoju obhajobu postaviť na pravde, postaviť niečo na pevný základ...* 8. kniž. určiť, formulovať: *postaviť (si) cieľ, postaviť úlohy...* 9. vytvoriť, zorganizovať, zaradiť: *postaviť vojsko, postaviť hráča do mužstva...* 10. vložiť do hry, stavať: *postaviť všetko na jednu kartu...* Pri tomto význame sa uvádzajú: a) slovné spojenie: *postaviť pred súd* (obžalovať, súdiť); kniž. *postaviť otázku* (spýtať sa) – takéto spojenie je bežné vo vojvodinskej slovenčine, lebo je podopreté srbským spojením (*postaviti pitanje*); *postaviť požiadavku* (požiadať), b) frazeologizmy: *postaviť na hlavu* (1. uviesť do neporiadku, 2. dokázať opak, vyvrátiť); *postaviť niekoho k múru* (odstreliť); *postaviť niekoho pred hotovú vec* (nedat' mu možnosť rozhodnutia). Zvratné sloveso *postaviť sa*: 1. vstať (kryje sa s významom 1 nezvratného slovesa): *žiak sa postavil k lavici, postaviť sa na nohy...* 2. zaujať miesto stojačky, zastať si: *postaviť sa k obloku, do radu...* 3. zaujať stanovisko: *postaviť sa k návrhu...*, *postaviť sa proti príkazu...* 4. vzoprieť sa: *postaviť sa šéfovi...* (Významom 3 a 4 v srbcine zodpovedá *suprotstaviti se*.)

Pri srbskom slovese *postaviti sa* v RSJ uvádzajú tieto významy: 1. umiestniť niečo tak, aby to stálo: *postaviti čunjeve...* (Tento význam sa kryje so slovenským.) 2. dať na určité miesto, aby to stálo: *postaviti krunu na glavu...* (V slovenčine sa tento význam hodnotí ako zastaraný.) 3. umiestniť niečo tak, aby to slúžilo na nejaký cieľ: *postaviti telefon, postaviti klopku...* 4. umiestniť na určité miesto, rozmiestniť: *postaviti strážare, postaviti liniju odbrane...* (V slovenčine je to tiež význam 4.) 5. dať na stôl príbor na jedenie a pitie a jedlo: *postaviti večeru, postavili su u kuhinji...* (V slovenčine má tento význam sloveso *prestrieť*.) 6. zamestnať, obyčajne na vyššiu funkciu: *molim da te postave za praktikanta, postaviti za ministra...* 7. a) podšit' látkou alebo kožou vnútornú stranu odevu, obuvi: *postaviti kaput, postaviti čizme...* b) obložiť niečím: *obložiti temelje kamenom, obložiti crvenom ciglom...* 8. súvisí s podstatným menom, sloveso má význam vykonať to: *postaviti pitanje* (položiť otázku), *postaviti dijagnozu* (určiť diagnózu), *postaviti rekord* (vytvoriť rekord)... 9. v prenes. význ. a) dať niečomu scénickú podobu: *postaviti predstavu, postaviti balet...* b) určiť smer: *postaviti brigu za mir, kao svoj osnovni cilj...* Pri zvratnom slovese *postaviti se* sú uvedené iba dva významy 1. obsadiť určité miesto, postaviť sa: *postaviti se na ulazu u salu...* (Tento význam je rovnaký ako význam 2 zvratného slovesa v slovenčine.) 2. zoradiť sa: *igrači se postave u dva reda, postaviti po visini...*

rozsadiť – rasaditi

Sloveso *rozsadiť* má v slovenčine tri významy (KSSJ): 1. vysadiť, zasadiť rastliny na rozličné miesta: *rozsadiť kvety v záhrade, rozsadiť šalát, rozsadiť priesadu...* 2. usadiť, posadiť osoby na rozličné miesta: *rozsadiť deti do lavíc, rozsadiť ľudí okolo stola...* 3. určiť navzájom vzdialenejšie miesta (sediacim vedľa seba): *rozsadiť žiakov...* V slovenčine toto sloveso môže mať i zvrtný tvar *rozsadiť sa*, ktorý má dva významy: a) sadnúť si ďalej od seba na rozličné miesta, dookola: *pohodlne sa rozsadili okolo ohňa...* a b) pohodlne si sadnúť: *rozsadiť sa v kresle...*

Na rozdiel od slovenčiny má sloveso *rasaditi* v srbčine iba význam rozsadiť rastliny zo škôlky na rozličné miesta: *rasaditi salatu, rasaditi cveče...*, čo sa úplne kryje s prvým významom v slovenčine. Ďalším dvom slovenským významom zodpovedá sloveso s rovnakou predponou, ale iným základom – *razmestiti*. V srbčine sloveso *rasaditi* nemá zvrtnú podobu (RSJ).

rozšíriť – raširiti

V slovenčine sa sloveso *rozšíriť* vyskytuje v troch významoch (KSSJ): 1. zväčšiť šírku, plochu alebo objem: *rozšíriť chodník, rozšíriť si plášť...* 2. zväčšiť počet, rozsah alebo obsah: *rozšíriť si vedomosti, rozšíriť chorobu...* 3. urobiť všeobecne známym, rozchýriť, rozhlásiť: *rozšíriť klebetu, zvest'...* Zvrtný tvar *rozšíriť sa* má všetky tri významy rovnaké: *oči sa mu rozšírili; choroba sa rozšírila; správa sa rýchlo rozšírila po meste...*

Srbské sloveso *raširiti* má ešte väčší počet významov, ktoré sa uvádzajú v RSJ: 1. a) zväčšiť šírku, objem, roziahnuť: *raširiti obruč oko neprijatelja, raširiti čarape, cipele...* b) rozprestrieť: *raširiti rublje, tepih, posteljinu...* 2. a) rozprestrieť: *raširiti ruke, krila...* b) prekvapene otvoriť oči: *raširiti oči od iznenadjenja...* 3. rozchýriť, rozhlásiť: *raširiti novost po selu, raširiti slavu...* 4. zväčšiť rozsah niečoho: *raširiti zarazu, raširiti pismenost, raširiti strah po selu...* Podobne ako v slovenčine sa uvedené srbské sloveso môže vyskytnúť aj v zvrtnéj podobe *raširiti se* v rovnakých významoch. Navyše sú tu ešte významy: a) pohodlne sa umiestniť: *raširiti se po stanu, raširiti se u fotelji...* b) pribrať na váhe: *od jela su se raširili...*

zadržat' – zadržati

Obe slovesá sú bohaté na významy. Slovenské *zadržat'* môže znamenať: 1. zachytiť niečo padajúce, chytiť: *krovie ho zadržalo pri páde, zadržal mu ruku...* 2. zastaviť: *zadržat' útok, zadržat' dieťa, zadržat' dych...* 3. zdržať, nedovoliť odísť: *zadržte ho u vás ešte chvíľku...* 4. potlačiť: *zadržat' plač, zadržat' hnev...* 5. pre podozrenie obmedziť pohyb, nedovoliť uskutočniť: *zadržali ho pre príživníctvo (zatkli), zadržat' list (nedoručiť), zadržat' pašovaný tovar...* 6. zachytiť: *pôda zadrží vlahu...* Zvrtná podoba *zadržat' sa* má dva významy: a) pridržať sa: *zadržat' sa zábradlia...* a b) zachovať sa správaním: *zadržal sa ako chlap...* (KSSJ).

Srbské sloveso *zadržati* má podľa RSJ sedem významov: 1. a) zastaviť pohyb, nedovoliť pokračovať: *zadržati neprijateljsku vojsku, zadržati brod na granici...* (v slovenčine význam 2), b) prekaziť niekomu, aby niečo vykonal: *Smelost ideje je zadržala pisca, da...* c) nedovoliť, aby sa niečo prejavilo, potlačiť: *zadržati suze, bes...* (v slovenčine je to význam 4), 2. nedovoliť niekomu, aby odišiel: *zadržati gosta na ručku, zadržati nekoga u društvu...* 3. a) zachovať si: *zadržati odbojnosť prema udovici, zadržali su svoj jezik u službenoj upotrebi...* b) zostať vlastníkom niečoho: *zadržati vlast, zadržati prednost...* 4. ponechať pre seba, nedať: *zadržati za sebe sav novac...* Zvrtný tvar *zadržati se* môže znamenať: 1. zostať niekde dlhšie: *zadržali su se duže na moru, zadržati se dugo u gostima, gde su se zadržali...*

2. venovať niečomu väčšiu pozornosť: *zadržati se na nebitnim stvarima...* 3. a) zachytiť niečo padajúce: *zadržati se među granama, zadržati se na tavanici...* (význam 1 pri nezvratnom tvare v slovenčine), b) pridržať sa, udržať sa: *zadržao se za suseda, jedva se zadržá na nogama...* 4. ovládnuť sa, premôcť sa: *ne može da se zadrži od smeha...*

V slovenčine je slovesu *zadržati* veľmi podobné formou sloveso *zdržať*, no nie i významovo. Pri srbskom *zadržati* sa vyskytujú významy oboch slovenských slovíes, okrem niektorých významiek (*zdržať sa hlasovania* – v srbcine *uzdržati se od glasanja*).

Sémantický rozbor predponových slovesných štruktúr v slovenských a srbských výkladových slovníkoch ukázal, že najväčšie percento z nich má jeden dominantný význam, potom nasledujú prípady s dvoma významami a po nich tie, ktoré majú viac významov. V príspevku sa nevenovala rovnaká pozornosť slovesám so všetkými predponami. Problematika homonymie a polysémie predponových slovíes sa vo vojvodinskej slovenčine javí ako veľmi zaujímavá a nanajvýš dôležitá, pretože v bilingválnom prostredí, akým je aj vojvodinské, často býva zdrojom interferencie.

Analyzované slovesá sa nevolili na základe žiadneho systému. Cieľom príspevku bolo poukázať na to, ako fungujú slovesné predponové homonymá so svojou viacvýznamovosťou v dvoch blízkyh slovanských jazykoch. Viacvýznamovosť slovesných predponových homonym v bilingválnom prostredí, akým je vojvodinské, privádza používateľov menšinového jazyka (v konkrétnom prípade Slovákov) k pochybnostiam pri voľbe zodpovedajúceho termínu vo svojom jazyku. Vplyv lexikálnych jednotiek z väčšinového jazyka má za následok interferenciu, čo si žiada dobre poznať systémy, v konkrétnom prípade polysémiu homonym v oboch jazykoch.

LITERATÚRA

DEŠIĆ, Milorad: Polisemija i homonimija u riječnicima srpskohrvatskog jezika. In: Naš jezik, 1982, knj. XXV, sv. 4 – 5, s. 231 – 241.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990.

DRAGIĆEVIĆ, Rajna: Leksikologija srpskog jezika. Beograd: Zavod za udžbenike 2007.

GRICKAT, Irena: Stilske figure u svetlu jezičkih analiza. In: Naš jezik, 1967, knj. XVI, sv. 4, s. 218 – 235.

GORTAN-PREMK, Darinka: Polisemija i homonimija u srpskohrvatskom jeziku. In: Južnoslovenski filolog, 1984, XL, s. 11 – 19.

GOTRAN-PREMK, Darinka: Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskome jeziku. Beograd: Institut za srpski jezik SANU (Biblioteka južnoslovenskog filologa) 1997, knj. 14. 188 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Red. J. Kačala – M. Pišárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003.

MARIČOVÁ, Anna: Slovesné predpony v slovenčine a srbcine. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum 2008.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980.

PECIAR, Štefan: O homonymii predponových slovíes. In: Slovenská reč, 1961, roč. 26, č. 6, s. 337 – 354.

PECIAR, Štefan: O homonymii slovesných predpôn. In: Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 1, s. 3 – 22.

PECIAR, Štefan: Vzťah polysémie a homonymie. In: Slovo a slovesnosť, 1980, roč. 41, s. 86 – 92.

Rečnik srpskoga jezika. Red. M. Nikolić. Novi Sad: Matica srpska 2007.

Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I – VI. Ured. M. Rankov. Novi Sad/Zagreb/: Matica srpska /Matica hrvatska/ 1967 – 1976.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: VEDA 2006.

Why Roma children from Slovakia do not know Slovak verb tenses

HRISTO KYUCHUKOV

Institute of Romani Studies

Constantine the Philosopher University in Nitra

WHY ROMA CHILDREN FROM SLOVAKIA DO NOT KNOW SLOVAK VERB TENSES

Key words: Roma children, language acquisition, Slovak verb tenses, second language

The paper presents the problems of Roma children from Slovakia with acquiring the verb tenses in Slovak. Based on a comparative study with Bulgarian Roma children it has been found that the Roma children are better in acquiring verb tenses in the Bulgarian language. The reasons for problems in the comprehension and production of the verb tenses are compared with the Romani dialect which the children speak as their mother tongue. A. Karmiloff-Smith's argument that the children continue to develop their language after the age of 5 up to the age of 14 has been proved by our research.

1. Introduction

Various publications on different languages prove that children learn first the nouns in their mother tongues. The verbs are learned usually later. The verbs have more complex system and this is why they are more difficult.

Some of the publications dealing with the acquisition of Romani language are focused on early acquisition of the grammatical system – phonology, morphology, syntax (Kyuchukov, 1999a; 1999b; 2003a; 2006; 2007). There are also publications showing different strategies used by parents in the child directed speech (Reger, 1979; Reger and Berko-Gleason, 1991), towards Romani language acquisition. However there are very little studies dealing with the acquisition of the grammatical categories of Romani in preschool age (Kyuchukov, 2009). Still there is a lack of knowledge in the contemporary psycholinguistics how the Roma children learn Romani tenses of the home variety which they speak or in the official language which they learn in preschool or kindergarten environment. We do not know either what are the tenses learned first, or the easiest tenses from the official language which the children learn.

Romani belongs to the group of Indo-European languages and particularly to the family of new-Indian languages. It was formed as a language system outside of India. It has been in contact with different European languages more than 800 years and many languages influenced its formation such as Armenian, Greek, Romanian and also some Slavic languages. Slovak language belongs to the family of the Slavic languages and it is part of the group of West Slavic languages related to Polish and Czech. Romani and

Slovak have been approximately 800 years in contacts and there are a lot of influences on both languages.

For last several decades Romani in Slovakia has been investigated by number of authors: J. Lída (1963, 1965, 1979), M. Hübschmannová (1979, 1984), M. Hübschmannová and J. Neustupný (1996), A. Rácová (1999, 2007), A. Rácová and J. Horecký (2000), S. Cina (2001), V. Elšík (2003), V. Bubeník (2006), E. Samko and S. Cina (2007), M. Samko (2009). All of them present a variety of Romani in the territory of former Czechoslovakia or they are particularly focused on so called Slovak Romani. Some of the publications are more complex, and some others are focused on a particular grammatical category.

In my paper I am going to focus on acquisition of tense system in Slovak Romani and in official Slovak language. Slovak Romani is the variety spoken by “settled” Roma, whose dialect belongs to the group of non-Vlax varieties. Unfortunately there is no research done on the level of knowledge of Romani or Slovak tenses by children or by adults.

2. Methodology

Two groups of children – one from Bulgaria and another from Slovakia are subject of this study. They are tested about the level of knowledge of the 3 verb tenses – Present, Future and Past Tense in their mother tongue, i. e. the dialect which they use in their everyday communication. So 18 children from the village of Spišské Tomášovce (not so far from the town of Spišská Nová Ves) from Slovakia, speakers of the Slovak Romani dialect – one of the main dialects in Slovakia were tested for the comprehension and production of the 3 verb tenses. The age of the children is between 5 and 6 years old.

The second group involves 16 children from the village of Gradinarovo (not so far from the town of Provadia-Northeast Bulgaria, close to Black Sea), speakers of Xoraxano dialect – one of the big dialects in Bulgaria, also from the group of non-Vlax dialects. The age of the children is also between 5 and 6 years old.

All children were tested with the same test. The test is developed through a COST A33 project where I am involved and the test has 2 parts: comprehension and production. Each part has 9 batteries plus 3 batteries at the beginning of each part for training of children.

The test contents short video films (30 sec. each) which the children watch and a puppet asks questions. The answers of the children are written in a special form. The questions in both parts of the test are asked in Romani language.

The comprehension and the production of the following 6 verbs are tested: *throwing*, *crying*, *dancing*, *sleeping*, *coughing* and *sneezing*. The test was translated into the dialects of the children, and the comprehension and production questions asked by the puppet were in the local dialect.

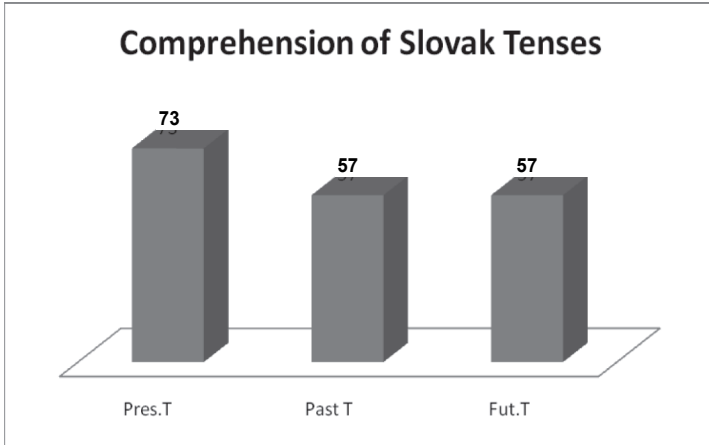
My hypotheses which the present study is that there are grammatical categories which are acquired much later by children in their first (L1) and second (L2) language and not necessarily completed by the age of 5 as is the understanding in contemporary psycholinguistics.

3. The results

3.1. Slovak Roma children

In this part I present the children's knowledge of the Slovak verb tenses – comprehension and production. The results of the Slovak children will be compared with the results of Bulgarian children. In Figure 1 the comprehension of the Slovak Tenses is given.

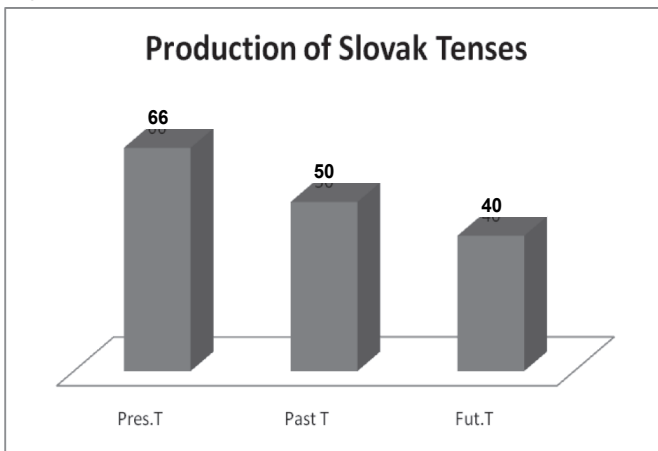
Figure 1.

The results from Figure 1 show that the children understand much better the Present tense in Slovak language than the Future and Past tense. The Present tense is understood 73%, and the Past and Future tense are understood 57%. The differences between the Present tense from one side and the Past and Future tense from other side are statistically significant ($p < 0.01$).

The results from the production test are given in Figure 2.

Figure 2.

As it is seen from Figure 2 the children have much better production in Present tense than in the other two tenses – Past and Future tense. The children produce 66% correctly the Present tense, 50% the Past tense and 40% the Future tense. The differences between the three tenses are not significant, but the differences between the Present and Future tense are significant ($p < 0.001$).

Why the results of the children are such? One of the reasons could be due to the fact that most of the children do not know two verbs in Slovak language included in the text: *sneezing* and *coughing*. They did not have any problems with the comprehension and production of the other verbs: *throwing*, *crying*, *dancing*, *sleeping*. However, the other reason could be the tense system of Romani variety spoken by the children. Let's look what are the result in Romani language comprehension and production.

Figure 3.

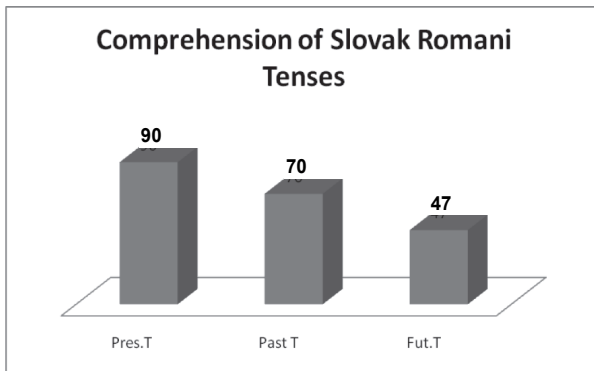
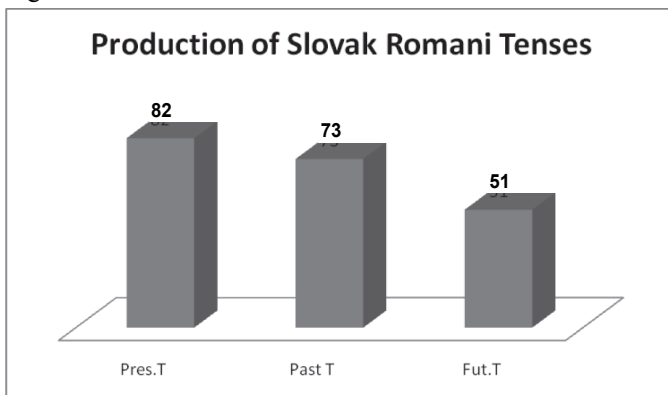

Figure 3 shows that the children have also problems with the comprehension of the Romani tenses. The children comprehend correctly 90% of the Present tense, 70% of the Past tense and 40% of the Future tense. The differences in the comprehension of the three tenses are significant ($p < 0.001$). Let's see what the results of the children in language production are. The results are shown in the next Figure 4.

Figure 4.

The results show that the children produce correctly the verbs in 82% of the Present tense, 73% of the Past tense and 51% of the Future tense. There are significant differences between the production of the Present and Future tense ($p < 0.001$). The difference in the production of the Present and Past tense is not significant.

Here again the children had problems with the comprehension and production of the same two verbs: *sneezing* and *coughing*. It seems that the children by the age of 5-6 years old still do not know these two verbs in Romani language. They did not have problems with the comprehension and production of the other 4 verbs. Let's see, however, what the situation is with the comprehension and production of Bulgarian Roma children.

3.2. Bulgarian Roma children

Looking the results from the comprehension of Bulgarian tenses one can see that Bulgarian Roma children comprehend 100% the verbs in the Present tense, 73% in the Past tense and 90% in the Future tense. The differences are statistically significant between the Present and Past tense ($p < 0.001$) and between the Past and Future tense ($p < 0.01$). There are no statistical differences between the Present and Future tense. The situation with the production of the Bulgarian tenses is the following. The children produce 100% correctly the Present tense, 53% the Past tense and 90% the Future tense. The differences are statistically significant between the three tenses ($p < 0.001$) but there are no differences between the Present and Future tense.

The comprehension and production of Romani tenses are following. The children comprehend the Romani verbs in the Present tense 100%, in the Past tense 90% and in the Future tense 100%. Looking the production in Romani, the children correctly produce the Roma verbs 100% in Present tense, 83% in Past tense and 100% in Future tense. There are no statistical differences in the Romani language comprehension and production. It seems that there are equal dependences in the comprehension and production in Bulgarian and in Romani.

The Bulgarian Roma children had the same problems with the two verbs *sneezing* and *coughing* in both languages, but they knew well the other 4 verbs.

4. Discussion

The data shows that the Roma children from Slovakia have problems with the acquisition of the tenses in Slovak language (comprehension and production). It seems the reason for that is the fact that they have problems with comprehension and production of the tenses in Romani language as well. So if we take a look to the Slovak Romani tenses we will see that the Present and Future tense are very similar: there is just a suffix *-a* in Future tense which differentiates Present tense from Future tense (for example *kerav* – Present tense and *kerava* – Future tense). It seems the children still did not learn well the differences between the Present and Future tense by the age of 5-6 years. Although in Slovak language there is a particle which helps the formation of Future tense, very often the particle is not used with the verb itself, but there is a different form of the verb (for example *robim* – Present tense, *urobim* – Future tense).

The Bulgarian Romani dialect has a particle *kan* which helps the children to differentiate Present from Future tense (for example *kerav* – Present tense, *kan kerav* – Future tense). Such a particle exist in Bulgarian language as well – *ще* (will) (for example *правя* – Present tense and *ще правя* – Future tense). It seems the particle in both languages helps the Bulgarian Roma children to learn more easily the two tenses.

However the children from both groups – Slovakia and Bulgaria show low results in comprehension and production of the Past tense in Romani and in the official languages of the countries. It seems that the Past tense is acquired later in their development.

5. Conclusion

In earlier study M. Hübschmannová (1979) reported that 41.1% of the children from Podskalka in East Slovakia by the age of 10 years do mistakes in the correct use of verb tenses in Slovak language. In our study the children are much younger and this is why the errors which they do are much higher.

Annette Karmiloff-Smith (1986) argues the existing understanding in psycholinguistics that the child cognitive development is completed by the age of 5. “The fact that many fundamental cognitive changes have still to take place after the age of 5, up to age 14, led psycholinguistic interpreters of Piagetian theory to hypothesize that the child’s linguistic competence must also reflect these changes beyond the age of 5” (Karmiloff-Smith, 1986, p. 456). The research findings in this study presented very well that acquiring the second language (L2) verb system Roma children’s language development is very much influenced by their first language system (L1). It seems by the age of 5-6 years old the Roma children still can not comprehend and produce the verb tenses from L2 if they are not acquired in L1.

The research done by M. Hübschmannová with 10 years old and the results from the present study prove very well the ideas of Karmiloff-Smith that some grammatical categories are acquired after the age of 5. It seems in the language development of Roma children some verbs as *sneezing* and *coughing* are acquired much later in Romani as a mother tongue (and it does no matter where the Roma children are from and what kind of dialect they speak), as well as these verbs are learned on a later stage in their second language (Slovak and Bulgarian). From other side the Roma dialects facilitate the acquisition of the verb tenses from the official language of the country where Roma live if they have in their systems grammatical phenomena which are similar with the grammatical phenomena of the official language. Some of the verb tenses in Romani and in Slovak/Bulgarian are learned later than the age of 5-6.

REFERENCES

BUBENÍK, Vít: On the expression of Spatio-Temporal Locations in Slovak Romani. In: Proceedings of the 24th SVU. České Budějovice 2006.

CINA, Stanislav: Gramatika a cvičenia z rómskeho jazyka. Spišská Nová Ves: Vedecko-výskumné a poradenské centrum Pedagogickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa 2001. 76 p.

- ELŠÍK, Viktor: Interdialect contact of Czech (and Slovak) Romani varieties. In: *International Journal of the Sociology of Language*, 2003, 162, pp. 41-62.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Bilingualism among the Slovak Rom. In: *International Journal of the Sociology of Language*, 1979, 19, pp. 33-49.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Nominalization in Slovak Romani. In: *Quaderni del Siculo-rum Gymnasium*, 1984, XIV, pp. 27-70.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – NEUSTUPNÝ, Jiří: The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. In: *International Journal of the Sociology of Language*, 1996, 120, pp. 85-109.
- KARMILOFF-SMITH, Annette: Some fundamental aspects of language development after age 5. In: *Language Acquisition*. Eds. P. Fletcher and M. Garman. Cambridge: Cambridge University Press 1986, pp. 454-474.
- KYUCHUKOV, Hristo: Early acquisition of Romani (Gypsy) language. In: *Proceedings form the 5th International Congress of ISAPL. Porto 1999*, pp. 329-337.
- KYUCHUKOV, Hristo: Acquisition of Romani Morphology. In: *Grazer Linguistische Studien* 1999, Vol 51, pp. 83-95.
- KYUCHUKOV, Hristo: Gypsy Child Language. In: *Language in India*, 2006, vol. 6, N 9, pp. 1-45; www.languageinindia
- KYUCHUKOV, Hristo: How do children learn Romani syntax? In: *Psycholinguistic studies*. Eds. Penka Ilieva-Baltova and Krasimira Petrova. Sofia: Riva Publishers 2007, pp. 271-281.
- LÍPA, Jiří: Příručka cikánštiny. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1963. 155 p.
- LÍPA, Jiří: Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1965. 63 p.
- LÍPA, Jiří: Cases of coexistence of two varieties of Romani in the same territory in Slovakia. In: *International Journal of the Sociology of Language*, 1979, 19, pp. 51-57.
- RÁCOVÁ, Anna: On the category of aspectuality in Slovak Romani. In: *Asian and African Studies*, 1999, 8, pp. 62-66.
- RÁCOVÁ, Anna: Romani word-formation bases as a source of neologization in the Slovak Carpathian Romani language. In: *Journal of Theoretical Linguistics* [on line], 2007, 4, pp. 127-131.
- RÁCOVÁ, Anna – HORECKÝ, Ján: Slovenská karpatská rómčina. Bratislava: VEDA 2000. 147 p.
- REGER, Zita: Bilingual Gypsy children in Hungary: Exploration in 'natural' second language acquisition at an early age. In: *International Journal of Sociology of Language*, 1979, 19, pp. 59-82.
- REGER, Zita – BERKO-GLEASON, Jean: Romani child-directed speech and children's language among Gypsies in Hungary. In: *Language in Society*, 1991, 20, pp. 601-617.
- SAMKO, Emil – CINA, Stanislav: Gramatika a dejiny rómskeho jazyka. Stropkov: OZ DROMOS 2007.
- SAMKO, Milan: Prípadová štúdia vybraných javov: kontrastívna dialektológia jelšavskej a východoslovenskej rómčiny. In: *Vedecké štúdie vydané v rámci projektu VEGA č. 1/4489/07*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2009.
- КЮЧУКОВ, Христо: Моите първи думи на ромски. В: *Детска реч и билингвизъм*. Науч. ред. Хр. Кючуков. София: Дайвърсити прес, 2003, стр. 39-56.
- КЮЧУКОВ, Христо: Когнитивният подход в обучението по ромски език. Бургас: Фондация „Наука и образование“ 2009.

ЗАЩО РОМСКИТЕ ДЕЦА ОТ СЛОВАКИЯ НЕ ЗНАЯТ СЛОВАШКИТЕ ГЛАГОЛНИ ВРЕМЕНА?

Ключови думи: ромски деца, езиково развитие, усвояване на глаголни времена, втори език

Резюме

Представената статия дискутира проблем, който е малко изследван в научната литература, а именно – усвояването на глаголните времена на втория за тях език от деца в предучилищна възраст. За целта са изследвани две групи ромски деца – от Словакия и от България. И двете групи деца са на възраст между 5 – 6 години и живеят на село. Изследваните деца са обхванати в детска градина и усвояват двата официални езика (словашки и български) организирано. Изследването, проведено с двете групи деца е абсолютно идентично. На децата се показват кратки 30 секундни видеофилми за разбиране и продуциране на реч. Видеофилмите са невербални и са свързани със степента на разбиране и на продуциране на 3 глаголни времена: сегашно, бъдеще и минало свършено време, както се допуска, че децата ще разбират и ще могат да продуцират реч на майчиния си език и на официалния за страната език. От изследването се установява, че ромските деца от Словакия разбират добре и продуцират добре сегашно време на ромски и словашки език, но имат проблеми с бъдеще и минало свършено време. Оказва се, че в ромския диалект, който децата говорят сегашно и бъдеще време се образуват почти по един и същи начин. В бъдеще време няма частица за образуване на бъдеще време, а има суфикс **-а**, който много често децата не използват или изпускат. По този начин се получава смесване на глаголните времена и децата в тази възраст все още не успяват да различат кога даден глагол е в сегашно и кога е в бъдеще време. В словашкия език, макар че има частица за образуване на бъдеще време, много глаголи образуват бъдеще време без частицата, а със специален суфикс. Докато при ромчетата от България такова обръкване няма, защото както в ромския така и българския език има частица за образуване на бъдеще време. Тези резултати подкрепят твърдението на А. Кармилоф-Смит (1986) и нашата хипотеза, че някои граматически категории изискват повече време за тяхното усвояване и това дава основание за преосмисляне на съществуващата в психолингвистиката теза, че децата до 5 годишна възраст усвояват граматиката на найчиния си език. Нашето изследване доказва, че не винаги това се случва при деца усвояващи майчиния си език и поради тази причина не винаги могат да усвоят определени граматически категории и на втория език.

Neaktívne špecifikácie subjektového participanta sémantickej štruktúry vety

EVA TIBENSKÁ

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Trnava

INACTIVE SPECIFICATIONS OF THE SUBJECT PARTICIPANT OF A SEMANTIC STRUCTURE

Key words: semantic structure of sentence (SSS), participant of the SSS, the activity – inactivity principle, active (agens) and inactive (bearer) specifications of subject – bearer of an action, of an evaluation, of a state, of a perception, of an existence

This article is a follow-up to our previous studies in the area of semantic structure and we further develop the activity-inactivity principle as the main principle of the mental-linguistic processing of reality. Moreover, in the semantic structures as results of the complicated mental-linguistic procedures of processing the reality, the basic contrast of activity and inactivity is usually variously graduated. According to the degree of inactivity we categorize the semantic structures in the sequence starting with the structures having the lowest level of inactivity as the semantic structures where the subject is specified as a) the bearer of an action, b) the bearer of an evaluation, c) the bearer of a state (here also of a quality as a permanent state), d) the bearer of a perception, e) the bearer of an existence (here of an occurrence in a specific location). From these semantic structures we distinguish the borderline semantic structures where the subject is specified as the one who carries something out (we classify these as semantic structures with an active subject) and the semantic structures with an inactive and at the same time subjectless participant who can be specified as either the preceptor, evaluator or experienter. Similar to the subjectless participant is the non-intentional (and, at the same time, objectless) participant formally represented by the dative.

Tému svojho príspevku som si na konferenciu venovanú prof. J. Horeckému zvolila preto, lebo rovnako nazvanú prácu kedysi na začiatku mojej vedeckej dráhy pán profesor posudzoval a hoci syntax nebola jeho doménou, dokázal v tomto posudku a tiež v neskoršom oponentskom posudku k mojej kandidátskej práci o sémantike subjektu zaujať vysoko fundované a zároveň žičlivé stanovisko. Zdôrazniť by som tým chcela jeho odbornú všestrannosť, obdivuhodnú sčítanosť a ochotu vychovávať a podporovať nové generácie lingvistov.

1. Úvod

Vo viacerých svojich štúdiách dokazujeme, že základným protikladom uplatňujúcim sa v procese myšlienkového-jazykového spracovania a stvárnenia istého výseku skutoč-

nosti vetou je **protiklad aktívnosti a neaktívnosti**. Prvý sa uplatňuje pri stváraní reality cez zdroj aktivity a jeho aktivitu. V takýchto vetách má subjektívny participant sémantickej štruktúry vety (skratka SŠV) jednu z aktívnych (agensových) špecifikácií – procesor, aktor, kauzátor alebo realizátor (Tibenská, 1991, 1996). V súlade s tým má aktívny (akčný) význam aj predikát – vo vetách je ním stváraný proces (*Vták letí.*), akcia (*Ján číta knihu.*), kauzácia (*Syn potešil mamu kvetmi.*) alebo realizácia (*Kvetky od syna potešili matku.*). Jednotlivé aktívne špecifikácie subjektívneho participanta SŠV vyčleňujeme na základe analýzy celkového významu vety a vzťahov medzi jednotlivými obligatónnymi participantmi jej SŠ, na základe vzťahu medzi významom a formou a tiež na základe možnosti či nemožnosti tvoriť obmeny daných viet v podobe derivovaných, modifikovaných či rozšírených vetných štruktúr.

Aj pri aktívnom, aj pri neaktívnom stváraní skutočnosti môžeme denotatívnu situáciu stvárniť a) **objektívne**, iba s imanentne prítomným vnímateľom, hodnotiteľom či prežívateľom: *Chlapec rozbil okno.* = aktívna vetná štruktúra; *Mama je šťastná.* = neaktívna vetná štruktúra. Český lingvista I. Poldauf v takom prípade hovorí popri povrchovej a hĺbkovej štruktúre vety o tzv. treťom syntaktickom pláne (Poldauf, 1964); b) **subjektívne**, cez externe prítomného vnímateľa, hodnotiteľa či prežívateľa (*Videla som chlapca rozbiť okno.*; *Mama sa cíti šťastná.*; *Mama sa mi vidí šťastnou.*).

2. Neaktívne stváranie reality

Na základe princípu neaktívnosti sa teda môže myšlienково-jazykovo spracovať a stvárniť situácia dvojako. Alebo ide o stváranie a) **subjektívne**, cez neaktívneho, mimovoľne zmyslami prijímajúceho vnímateľa alebo pocitovo hodnotiaceho, teda neaktívneho hodnotiteľa, alebo b) **objektívne** – keď sa iba konštatuje výskyt, jestvovanie, časovo obmedzený priebeh či prejav svedčiaci o prítomnosti substancií a javov v realite (*niečo je, existuje, nachádza sa*) alebo keď sa situácia stváranie vystihnúť jej javovej, pasívne dejovej alebo relatívne stálej stránky (*niekto/niečo mimovoľne vykonáva nejaký dej, prechádza zmenou stavu; niekto/niečo má nejakú vlastnosť*). Jednotlivými zornými uhlami stváranie istého fragmentu skutočnosti sme sa podrobne zaoberali aj v prácach, ktoré v čase prípravy príspevku ešte neboli publikované (pozri Tibenská, 2010b, 2011). Spresníme, že pod fragmentom reality rozumieme nielen výsek z toho, čo človeka obklopuje, ale aj vnútorný svet človeka, zahŕňajúci svet jeho pocitov, vnemov, myšlienok a fyziologických procesov. Paradoxom je, že jazykom stváraná realita môže byť aj ireálna (pri mylnej interpretácii, pri klamstve, výmysloch, v rozprávkach, povestiach a pod.).

Situácia stváraná na základe princípu neaktívnosti nemusí byť pritom úplne zbavená dynamického náboja. Dynamická zložka sa však v takom prípade viaže iba na sloveso v úlohe predikátu, vyplýva z jeho lexikálneho významu. V jeho vzťahu podmienenom vetnom význame, t. j. v predikáte, nie je dynamická zložka usúvzťažnená s pomenovaním zdroja aktivity. Takýto neakčný dynamický predikát vystihuje samovoľne prebiehajúcu zmenu stavu alebo mimovoľne, spontánne či nezámerné konané deje. Ak je subjektom (skratka Sb) v sémanticky neaktívnych vetách s dejovým slovesom v predikáte pomenovanie osoby, vykonáva dej bez uplatnenia vôle a úsilia, teda neaktívne

(bližšie o séme mimovoľnosti Tibenská, 1989, 2010a). Napríklad vo vete *Chlapec sa rozpálil (od horúčky)*., je prítomný istý dynamický náboj, spočívajúci v tom, že predikát vyjadruje prechodovú zmenu zo stavu „nebyť rozpálený“ do stavu „byť rozpálený“. V analyzovanej vete však predikát nie je významovo usúvzťažnený so zdrojom aktivity potrebnej na uskutočnenie prechodovej zmeny (porovnaj vetu *Horúčka rozpálila chlapca*., kde pomenovanie zdroja energie *horúčka* je aktívnym Sb so špecifikáciou realizátor, lebo sebou, svojou podstatou realizuje v predikáte stvárnený dej). Prechodová zmena *rozpáliť sa* je v situácii stvárnenej vetou *Chlapec sa rozpálil (od horúčky)*., usúvzťažnená s pomenovaním jej neaktívneho nositeľa *chlapec* a nie s pomenovaním zdroja aktivity *horúčka* (toto pomenovanie je vo vete iba fakultatívne prítomným participantom konkretizátor, sémanticky špecifikovaným ako príčina). Substantívum *chlapec* nadobúda v tejto vete význam Sb s neaktívnou (nositeľskou) špecifikáciou **nositeľ** (skratka **N**) **stavu**, presnejšie zmeny stavu. A to aj napriek tomu, že význam štruktúrnej schémy analyzovanej vety $S_N - VF$ (substantívum v nominatíve – verbum finitum) je na základe kritéria zvyčajnosti aktívny (toto kritérium preberáme z prác Alisova, 1970, 1971). Tak je to však vo väčšine sémanticky neaktívnych viet.

Príčinu toho, že neaktívnosť netreba v danej vete vyjadriť jej formálnym stvárnením (neaktívnou štruktúrnou schémou), vidíme v tom, že lexikálny význam zvrätneho slovesa *rozpáliť sa* už pred vstupom do vety obsahuje sému neaktívnosť (špecifikovanú ako spontánnosť alebo nezámernosť). Táto séma sa stáva v terminológii V. M. Solnceva (Solncev, 1981) jeho systémotvornou vlastnosťou, ovplyvňujúcou význam vety ako celku i jej jednotlivých komponentov. Schéma typická pre sémanticky aktívne vety slúži na formálne stvárnienie sémanticky neaktívnych viet aj vtedy, keď lexikálny význam substantíva v úlohe Sb odporuje tomu, aby ním pomenovaná substancia bola zdrojom aktivity obsiahnutej v lexikálnom význame slovesa v predikáte. Vplyvom toho sa prehodnocuje význam slovesa vo vete na neaktívny (*Drevo pláva dolu vodou*.) a niekedy prechádza až do charakteristiky istej relatívne stálej vlastnosti substancie, ktorej pomenovanie plní vo vete funkciu Sb. Svedčia o tom príklady viet *Dievčine žiaria oči (radostou/od radosti)*.; *Obchody idú*.

Zdôrazňujeme, že sémanticky neaktívne vety nepovažujeme za derivované, ale za samostatné vetné štruktúry. V lingvistickej literatúre sa stretávame totiž aj s takými názormi, že vetné štruktúry uvedeného typu *Rozpálil sa od horúčky*. sú výsledkom derivačných či transformačných vzťahov k základovým, sémanticky aktívnym vetným štruktúram. M. Grepl a P. Karlík (1983, s. 70 a n.) ich považujú za výsledok procesu dekauzativizácie, F. Štícha (1984, s. 38) síce subjektóvemu participantovi vo vete *Karol sa zobudil na hluk*. pripisuje špecifikáciu N deja, interpretuje ju však ako špecifikáciu objektového participanta a ako výsledok transformačných vzťahov. Ako derivovanú hodnotí vetu *Dvere sa otvorili*. Ch. J. Fillmore (1981). Vo svojom výpočte sémantických rolí či pádov (v našej terminológii participantských špecifikácií) sémanticky neaktívnu špecifikáciu Sb neuvádza (Sb sa u neho obmedzuje na pád *agentív*).

2.1. Formálne stvárnienie sémanticky neaktívnych viet

Hoci väčšina sémanticky neaktívnych viet má vetnú štruktúru zhodnú so štruktúrou sémanticky aktívnych viet, v prípade, že nie sú dodržané v predchádzajúcej časti uvá-

dzané podmienky, stvárajú sa sémanticky neaktívne vety v súlade s ich významom formou, ktorá je pre význam neaktívnosti typická. Uvádžeme niekoľko príkladov na neaktívne vetné schémy s vyjadreným neaktívnym subjektom:

2.1.1. $S_N - VF_{\text{impers refl}}$

so Sb totožným s podmetom (o vzťahu Sb a podmetu pozri Tibenská, 1995) a so slovesom v neosobnom zvratom tvare, ktorá sa ako variantná alebo ako jediná možná vyskytuje vo vetách stvárajúcich fyziologické (vôľou neovládateľné) deje a zmeny stavu živého organizmu: *Otcovi sa čká/drieme.* (popri formálne aktívne stvárnenej variante *Otec čká/drieme.*).

2.1.2. $S_N - VF_{\text{cop/kategoriálne sloveso}} + S_{N/A/I} / \text{Adj}_{N/I} / \text{Num}_{N/I}$

so Sb totožným s podmetom a s predikátom stvárnenej kopulou alebo kategoriálnym slovesom a substantívom alebo adjektívom: *Otec je predseda/predsedom spoločnosti.; Otec má chrípku.; Otec je starý.; Syn bol na pretekoch prvý.*

2.1.3. $S_D - VF_{\text{cop impers +/- refl}} - \text{Adv} / VF_{\text{cop impers +/- refl}} + \text{Adv} - \text{Pron}_D$

s predikátom stvárnenej pomocným slovesom v neosobnom tvare a príslovkou, alternatívne nahradenou predložkovým pádom slovesného podstatného mena, pričom Sb je v nepodmetovom tvare datívu a jeho slovosled závisí od toho, či je stvárnenej substantívom (má východiskovú pozíciu) alebo zámenom (stojí za slovesnou časťou predikátu): *Otcovi je zle/na vracanie. / Je mu zle/na vracanie.*

2.1.4. $S_D - VF_{\text{impers}} - S_I$

s nepodmetovým stvárnenej Sb a s neosobným tvarom osobného slovesa v predikáte: *Žiakovi myká viečkami (od nervozity).* Tieto vety sú podobne ako pri skupine 2.1.1 syntaktickým variantom sémanticky neaktívnych viet s aktívnou vetnou štruktúrou *Žiak myká viečkami (od nervozity).*

Na prvý pohľad totožnú štruktúru schému signalizujúcu na základe kritéria zvyčajnosti aktívny význam majú sémanticky aktívne aj sémanticky neaktívne vety, v ktorých iba na základe zohľadnenia širšieho kontextu vieme určiť, či personický Sb koná v predikáte obsiahnutú činnosť zámerne (aktívne) a zasahuje ňou seba: *Mládenec sa zabil z nešťastnej lásky.* (vetná schéma $S_N - VF - \text{Pron}_{\text{refl } A}$) alebo personický Sb nezámerné podlieha istej dejovo prebiehajúcej zmene fyzického stavu, obsiahnutej v predikátovom význame zvratného slovesa: *Mládenec sa zabil pri autonehode.* (vetná schéma $S_N - VF_{\text{refl}}$). Význam prvej vety môžeme sémanticky interpretovať ako „mládenec spôsobil smrť sebe“, význam druhej vety ako „mládenec prešiel prechodovou zmenou zo stavu, keď žil, do stavu, keď umrel“.

Vidíme teda, že formálna stránka viet (štruktúrna vetná schéma) nie je oporou pri odlišovaní sémanticky neaktívnych viet od viet sémanticky aktívnych. Rovnako tak nie je forma vety oporou pri rozlišovaní derivovaných, sémanticky aktívnych vetných štruktúr s pasívnou vetnou perspektívou od nederivovaných, sémanticky neaktívnych vetných štruktúr. Stručne uvádzame kritériá, slúžiace na ich odlišenie:

a) O samostatné, t. j. nederivované, sémanticky neaktívne vetné štruktúry s predikátom stvárnenej slovesom so slovom *sa* ide vtedy, keď je toto sloveso zvratným slovesom s významom samovoľne prebiehajúcej zmeny stavu: *Otec sa nahneval (na syna/na synovo správanie).* alebo s významom nezámerné uskutočňovaného deja či dejovo prebiehajúcej zmeny stavu: *Mama sa na mokrej tráve kľže.* (možné je alternatívne

stváranie bezpodmetovou vetou *Mame sa na mokrej tráve kľže.*; *Chlapec sa zabil (pri autonehode).*

b) O samostatné, nederivované, sémanticky neaktívne vetné štruktúry s predikátom realizovaným spojením slovesa *byť* a pôvodne trpného participia plnovýznamového slovesa ide vtedy, keď participium pasívne nadobudne vo vete adjektívny význam a jeho spojenie so slovesom *byť* sa stane stavovou sponovou konštrukciou. V takýchto vetách sa stvárnjuje z deja vyplynutá vlastnosť istej substancie, pričom je irelevantné, že pri vlastnom uskutočňovaní deja bola daná substancia dejom zasahovaná. Substancia aktívne uskutočňujúca zásahovo orientovaný dej môže byť v sémanticky neaktívnych vetných štruktúrach stvárnena iba ako fakultatívne prítomný konkretizátor a nepodmieňuje vetný význam slovesa: *Otec je nahnevaný (na syna/na synovo správanie).*; *Chlapec je rozpálený (od horúčky).* Takéto vetné štruktúry interpretujeme rovnako ako vetné štruktúry s kopulou a adjektívom: *Otec je zlostný.*; *Chlapec je chorý.*

2.2. Vzťahy sémanticky neaktívnych viet k svojim variantom

Pre vety s neaktívnymi špecifikáciami subjektového participanta je charakteristické bohatstvo vzťahov predovšetkým s vetami, ktoré lexikálno-syntakticky variantným spôsobom stvárnujú totožnú myšlienково-jazykovú (signifikatívnu) alebo denotatívnu situáciu. Z ontologického hľadiska je to podmienené tým, že pri stvárnňovaní situácie z jej relatívne stálej stránky si v prípade, keď sa na situácii zúčastňujú viacerí účastníci, môžeme vybrať, z hľadiska ktorého v situácii rovnocenného účastníka skutočnosť stvárnime. Napr. posesívny vzťah *otec – auto* môžeme vystihnúť z pozície *otca* ako *Otec má auto.*; *Otec vlastní auto.*; *Otec je vlastníkom/majiteľom auta.* aj z pozície *auta* ako *Auto patrí otcovi.*, *Auto je otcovým majetkom.* Pri sémanticky aktívnych vetách, keď situáciu stvárnňujeme cez zdroj aktivity a jeho aktivitu, k takémuto výberu spravidla nedochádza – zdroj aktivity je v stvárnňovanej situácii iba jeden, v opačnom prípade sa mení v predikáte obsiahnutá aktivita na inú, napr. z realizácie na kauzáciu: *Synovo správanie nahnevalo otca. – Syn nahneval otca (svojím správaním).*

Široká sieť vzťahov sémanticky neaktívnych viet k variantným sémanticky neaktívnym alebo aj k sémanticky aktívnym vetám robí skúmanie sémantickej štruktúry týchto viet oveľa zložitejším a náročnejším ako pri vetách s aktívnym (agensovým) Sb. Tieto vzťahy často závisia od lexikálnej náplne viet a od vetou odrážaných poznaných zákonitostí stvárnňovanej skutočnosti. Nie sú teda pre istú špecifikáciu Sb jednotné a typické. Výhodné je preto pri analýze sémanticky neaktívnych viet postupovať skôr po skupinách viet, ktoré stvárnňujú typovo zhodné myšlienково-jazykové alebo denotatívne situácie a všimnúť si, ako rôzne (lexikálno-syntakticky či z pozície iného účastníka) sa tieto situácie dajú stvárnniť. Tak postupuje napr. J. Kořenský (1984), keď aplikuje teóriu sémantickej bázy na opis systematiky významov českých viet. My sme tento postup použili pri interpretácii viet, ktoré stvárnňujú mimovoľne, spontánne vykonávané psychofyzické deje a stavy živého organizmu (Tibenská, 1989).

2.3. Neaktívne (nositeľské) špecifikácie Sb

Prejdime na konkrétnu analýzu jednotlivých neaktívnych (nositeľských) špecifikácií subjektového participanta SŠV. V postupnosti od najviac neaktívnej špecifikácie vyčle-

ňujeme *N existencie* (tu aj zväčša lokálne podmieneného výskytu), *N vnemu*, *N stavu* (tu aj zmeny stavu, relatívne stálej alebo absolútnej vlastnosti, ďalej vzťahu a vzťahovo podmienenej vlastnosti), *N hodnotenia* (ako neaktívneho, pocitového) a *N deja* (špecifikácia na prechode k aktívnym). Priblížime si jednotlivé špecifikácie podrobnejšie:

2.3.1. N existencie

– existujúca alebo v istom čase či priestore sa vyskytujúca substancía.

Vo vetách s N existencie sa odhliada od aktívneho zdroja, spôsobujúceho svojou činnosťou vznik a existenciu subjektivej substancie, jej umiestnenie v istom priestore, výskyt v istom čase. Upúšťa sa v nich tiež od opisu vlastností alebo stavu subjektivej substancie a rovnako od vnímateľa jej existencie či výskytu. V týchto vetách sa konštatuje existencia subjektivej substancie

– ako jej absolútna existencia: *Je veľa skladiieb, ktoré chytia človeka za srdce.*; *Snežný človek existuje/neexistuje.*

– ako výskyt (konkretizátor *lokus* je iba fakultatívne prítomným participantom SŠV): *Na svete sú dobrí ľudia.*; *Žil v kráľovstve jeden krajčír.*

– ako nachádzanie sa na istom mieste – hovoríme o lokalizovanom výskyte, lebo konkretizátor miesto (*lokus*, skratka *Loc*) je obligatónym členom vetnej štruktúry: *Škola sa nachádzala/bola na Nejedlého ulici.*

– ako prejav jej zmyslovo vnímateľnej prítomnosti alebo lokalizovaného výskytu (s imanentne prítomným vnímateľom): *Vzadu sa černie porast krovia.*, *V tráve sa žltli kvety.*

– v časovom priebehu vzniku, trvania a zániku. V poslednom prípade hovoríme o temporálnom výskyte: *Opatrovateľkinou smrťou sa vlastne skončilo naše detstvo.*; *Akcia sa začína o tretej.*

Pri vetách s N existencie je možná aj ich negácia, v ktorej ide o konštatovanie nejstávania: *Niet krajšieho miesta nad našu záhradu.* alebo nevýskytu *V kupé nebolo nikoho.*

Rozdielna môže byť interpretácia SŠV, v ktorých sa prítomnosť istého zmyslovo vnímateľného, substančne stvárneného javu zachytáva cez proces jeho možného vnímania (predikátovým významom slovíes *badat'*, *počuť*, *cítiť* a pod.): *Otcovi badat' v hlase smútok.*; *V komore cítiť vôňu hrušiek.* Môžeme ich interpretovať v súlade s ich formou ako bezsubjektové vety, ďalej ako vety so všeobecným, nevyjadreným vnímateľom (= každý môže badat' smútok, cítiť vôňu) alebo aj ako tzv. existencionálne vety s N existencie (= v miestnosti je, vyskytuje sa zmyslami vnímateľný jav – vôňa). V prvej vete je okrem toho medzi participantom *otec* a *hlas* vzťah neodcudziteľného vlastníctva, čo v skupine takýchto viet umožňuje celú škálu variantného stvárnenia so zvýraznenou sémou posesívnosti: *Otec má v hlase smútok.*; *V otcovom hlase je smútok.*; *Otcov hlas je smutný.*

Jazykovo sa dá vystihnúť lokalizovaný výskyt personického Sb aj tak, že sa stvárania akoby cez vlastné uvedomenie si tohto výskytu. Predikátový význam má v takých existencionálnych vetách obmedzená skupina slovíes *ocitnúť sa*, *nájsť sa*, *zbadat' sa*: *Chlapec sa ocitol v lese.*; *Našiel som sa na zemi.* (= bol som tam a uvedomoval som si svoju lokáciu).

Vety s N existencie sú charakteristické tým, že slovesné lexémy v nich majú veľmi abstraktný predikátový význam existencie, výskytu. Ten je ich systémotvornou vlast-

nosťou, napr. pri slovesách *jestvovať*, *byť*, *existovať*, *nachádzať sa*, *uskutočňovať sa*, *prebiehať*, alebo takýto význam nadobúdajú až v rámci vety ako svoju systémovo podmienenú vlastnosť, napr. polohové slovesá *sedieť*, *ležať*, *visieť*... Abstraktný je aj význam sloviess *ukázať sa*, *zjaviť sa*, *objaviť sa*, *vynoriť sa*, *ozvať sa*, *zaznieť* a ich vidových náprotivkov, ktoré vo vete vyjadrujú prejav zmyslovo vnímateľnej existencie subjektivej substancie: *Školou sa ozvalo zvonenie*.

Problematické je určenie SŠV, v ktorých sa v predikáte čiastočne desémantizuje a tým oslabuje slovesný abstraktný existencionálny význam. Zapríčiňuje to substantívum podmieňujúce predikátový význam slovesa, ktoré má význam natoľko blízky nerozčlenenému subjektovo-predikátovému významu, že sloveso ho vo vete už nepotrebuje explikovať. Ide spravidla o pôvodné sloveso v tvare slovesného podstatného mena alebo o abstraktum pomenúvajúce proces alebo udalosť či o abstraktum s istou časovo-priebehovou dimenziou (patria sem názvy ročných období, mesiacov, častí dňa, časových údajov, pomenovania pocitovo vnímateľných stavov prírody, zmyslovo vnímateľných zvukových, svetelných a iných prejavov): *Bol koniec júna.; Vyučovanie/Rokovanie trvalo od ôsmej do dvanástej.; Tu prebiehali najtuhšie boje*. S. D. Kacnel'son hovorí, že sloveso v takýchto vetách „vystupuje vo funkcii „verbalizátora“, napoly formálneho slovesa, ktoré spôsobuje premenu udalostného substantíva na vetu“ (Kacnel'son, 1972, s. 143). Zároveň poukazuje na usúvzťažnosť takýchto viet s bezsubjektívmi vetami: *Ozval sa zvonec. – Zazvonilo*. T. B. Alisovová zaraďuje Sb v týchto vetách k Sb difúznemu, nediskrétnemu, ako N absolútneho typového príznaku sémanticky neprotikladného pojmu o substancii (Alisova, 1969). V. G. Gak vidí v týchto vetách spôsob prechodu od hĺbkových štruktúr k povrchovým štruktúram cez rozvitie formy vyjadrenia predikátu. Podľa neho sa v takýchto vetách „pomocou analytickej štruktúry bezsubjektívy proces zobrazuje ako subjektívy“ (Gak, 1969, s. 83). J. Kořenský naopak pripúšťa, že „temporálne údaje typu *Je streda.; Je šesť hodín.; Je jeseň*. majú najmä vo svojej referenčne nešpecifikovanej podobe aspoň do istej miery popri svojom časovo-referenčnom, teda pragmatickom a textovom charaktere aj určitú vlastnosť dannostne existencionálnej sémantiky (Kořenský, 1984, s. 126).

Čím viac sa význam substančne stvárneného procesu, udalosti, prírodného javu a pod. v takýchto vetách vzdáľuje od predikátového významu a blíži sa k významu abstrakta, teda k substantívnemu významu, tým viac sa vety s takýmto významom stávajú vetami s N existencie a strácajú usúvzťažnosť s bezsubjektívmi vetami. Svedčí o tom protiklad viet: *Z nástupišťa sa ozvalo výpraveovo hvizdnutie. – Z nástupišťa sa ozval výpraveov hvizd*. Väčšiu mieru existenciality a zároveň subjektivosti môžeme prisúdiť tiež vete, v ktorej je istý pocitovo vnímateľný stav prírody stvárnený cez abstraktum s významom istej kvality – *V izbe je chlad. – ako vete, v ktorej sa takýto stav stváruje stavovou príslovkou vo vetnom základe: V izbe je chladno*.

Okrem uvedených vzťahov k bezsubjektívmi vetám sú vety s N existencie späté najčastejšie s vetami s N stavu alebo vlastnosti: *Otec má v hlase smútok.; Otcovi znie/zaznieva /počuť/badať v hlase smútok.; V otcovom hlase je smútok. – Otcov hlas je smutný.; Mame sa v očiach lesknú slzy. – Mame sa lesknú oči od slz.; Mamine oči sú lesklé od slz*.

Čo sa týka viet s aktívnym Sb, sú existencionálne vety usúvzťažnené s vetami so Sb špecifikovaným ako procesor: *Z lesa zaznieva/ozýva sa spev vtákov. – V lese spievajú*

vtáci., ako realizátor: *V ovzduší je plno kuchynských vôní. – Ovzdušie naplňujú kuchynské vône.* a tiež ako aktor: *Medzi nami došlo k hádke. – Pohádali sme sa.*

Z formálneho hľadiska sa N existencie stvárnjuje podmetovo. Od viet s N existencie sa netvoria derivované vetné štruktúry, vyskytujú sa tu iba štruktúry variantné (pozri vyššie uvádzané možnosti vyjadrenia existencie). Ak ide vo vetných štruktúrach s N existencie o lokalizovaný či temporálny výskyt, je v nich obligatórne prítomný miestny či časový konkretizátor: *Ivan sa nachádza/sa ocitol vzadu., Štedrý večer pripadá na 24. decembra.* Pri posesívne obmedzenom lokálnom výskytu sa v týchto vetných štruktúrach vyskytuje navyše nesubjektový a zároveň neobjektový participant benefaktor, ktorému sa prívlastní celá vetou stvárnená situácia: *Otec má kabát zavesený v skrini.; Kabát mu je zavesený v skrini.* (bližšie Tibenská, 2010a).

Z lexikálneho hľadiska môže byť N existencie pomenovanie živej aj neživej substancie, pomenovanie deja prostredníctvom deverbatívneho substantíva alebo substančne stvárněný proces, udalosť a jav s časovou dimenziou.

2.3.2. N vnemu

– živá substancie, ktorá nezámerne, neúmyselne (t. j. s možnosťou vykonávať túto činnosť aj cieľavedome) zmyslami prijíma rôzne vnemy zo svojho okolia. Ak totiž skryto prítomného vnímateľa (Poldaufov už spomínaný tzv. tretí syntaktický plán) chceme explicitne vyjadriť, vytvárame vety s neaktívnym N vnemu.

Zmyslovo vnímateľné javy môže teda tvorca vety stvárniti ako existujúce a prejavujúce svoju existenciu – *Ozvalo sa húkanie sirén.* alebo môže do vety začleniť aj ich neaktívneho vnímateľa – *Ludia začuli húkanie sirény.,* alebo ich môže stvárniti ako zasahované entity, na ktoré obracia činnosť svojich zmyslových orgánov aktívny vnímateľ – *Ludia načúvali húkaniu sirén.* Pri všetkých týchto stvárneniach sa odhliada od aktivity zdroja, produkujúceho zmyslami vnímateľné rezultáty: *Siréna húkala.* (= sémanticky aktívna veta so Sb špecifikovaným ako procesor).

N vnemu je vždy stvárněný podmetovo. Od viet s N vnemu sa netvoria derivované vetné štruktúry ani variantné vetné štruktúry. Obligatórne je v týchto vetách prítomný objektový participant so špecifikáciou patiens (činnosťou zasahovaná substancie) alebo inherent (obsah) (bližšie o objektových špecifikáciách objektu Tibenská, 1998). Pomenúva sa ním zmyslovo vnímateľná substancie. Slovesá, ktoré môžu byť predikátom vo vetách s N vnemu, tvoria uzavretú skupinu (*vidieť, uvidieť, zočiť, zazrieť, všimnúť si; zaňuchať, zavoňať; počuť, začuť, vypočuť si; pocítiť...*), ktorá sa rozširuje rôznymi obraznými spôsobmi vyjadrenia neaktívneho vnímania, napr. *udrieť niekomu do očí/do uší/do nosa; padnúť niekomu do oka,* alebo tým, že sa pred slovesá vnímania umiestni príslovka *nechtiac, mimovoľne, neúmyselne* atď.

2.3.3. N stavu

– substancie nachádzajúca sa v istom psychickom alebo fyzickom stave, podliehajúca zmene tohto stavu, ako majúca istú absolútnu alebo relatívne stálu vlastnosť (kvalitatívneho, kvantitatívneho alebo relačného, t. j. vzťahom k inej substancii podmieneného charakteru).

Vety s N takto široko chápaného stavu majú obyčajne bohatú sieť vzťahov k lexikálno-syntakticky variantným vetám (*Dialóg je nezaujímavý. – Dialóg sa vyznačuje nezaujímavosťou. – Pre dialóg je charakteristická nezaujímavosť. – Dialóg charakterizuje*

nezaujímavosť. – *Dialógu je vlastná nezaujímavosť*. ...) aj k vetám signifikatívne odlišne stvárnajúcim totožnú denotatívnu situáciu (*Otcovi sa čká. – Otec čká.; Vozovka je široká 12 m. / Vozovka má šírku 12 m. / Vozovka meria (na šírku, po šírke) 12 m. – Šírka vozovky je 12 m.*). Pravidelnosť týchto usúvzťažnení sa obmedzuje na skupiny viet, ktoré stvárnajú typovo zhodné jazykovo-myšlienkové situácie. Porovnaj napr. usúvzťažnenia viet *Prameň je teplý 13° C. / Prameň má (teplotu) 13° C. – Teplota prameňa je 13° C.*

Pri jazykovom stvární absolútne platiacej vlastnosti substancie sa táto vlastnosť často vystihuje cez pravidelne, záväzne touto substanciou vykonávanú činnosť. Vtedy široký kontext alebo konsituácia môže spôsobiť, že vety, ktoré sú bezkontextovo vetami s N absolútne platiacej vlastnosti – *Komáre štípu.; Pes hryzie.; Kvetý voňajú.* môžeme interpretovať ako momentálne, aktuálne prebiehajúci dej so Sb špecifikovaným ako procesor. A naopak, v závislosti od kontextu môžeme vety typu *Pyrit farbí zem načerveno., Voda rozpúšťa sol.*, ktoré sú bezkontextovo sémanticky aktívnymi vetami so Sb špecifikovaným ako realizátor, interpretovať ako vety s N absolútne platiacej vlastnosti. Vtedy je takáto veta usúvzťažnená so sémanticky neaktívnymi vetami, v ktorých rovnaký dej charakterizuje iného účastníka situácie – *Sol sa vo vode rozpúšťa.; Sol je vo vode rozpustná.*

Obdobná charakteristika substancie, ale cez časovo obmedzené vykonávaný dej, sa využíva aj pri stvární relatívne stálej vlastnosti substancie: *S jeho dcérou sme chodili do školy.* (= boli sme spolužiačky); *Chlapec iba nedávno oslávil svoje 15. narodeniny.* (= má 15 rokov).

Relatívne stála vlastnosť substancie môže byť okrem toho podmienená vzťahmi k inej substancii, čo znamená, že platí iba vo vzťahu k tejto substancii: *Peter je mi bratom.; Topánky sú mi úzke.* Vznikajú tak vzťahy viet, v ktorých sa vystihuje istá relatívne stála vlastnosť substancie ako platiaca samostatne, k vetám, v ktorých sa rovnaká vlastnosť substancie stvárnajú ako platiaca iba vo vzťahu k inej substancii: *Tráva je klzká. / Tráva sa kľže. – Tráva sa mi kľže.; Cudzinec je sympatický. – Cudzinec je mi sympatický.; Matematika sa učí ľahko. – Matematika sa mi učí ľahko.; Vojna je hnusná. – Vojna sa mi hnuší.; Dievča je pekné. – Dievča sa mi páči.; Matka je unavená. – Matka sa mi zdá/vidí unavená.* Posesívnym zámenom v tvare datívu je v týchto vetách stvárný nesubjektový a zároveň neobjektový, teda neintenčný participant SŠV, ktorého vo svojich prácach nazývame relátor a podľa vzťahov k ostatným participantom mu pripisujeme špecifikáciu hodnotiteľ alebo prežívateľ (bližšie Tibenská, 2010b).

Trvalejšie pocitovo prežívaný stav živého organizmu, ktorý má vo vzťahu k inej substancii, je vystihnutý vo vetách s podmetovo stvárným N stavu: *Deti si ctia otca.; Žiaci učiteľovi dôverujú.; Učiteľ obľubuje/má v obľube/si obľúbil tohto žiaka.* Denotatívno totožnú situáciu z pozície inej substancie stvárnajú sémanticky neaktívne vety *Otec má/požíva u detí úctu.; Učiteľ má dôveru žiakov.; Ten žiak je učiteľovým obľúbencom.*

Charakteristiku široko chápanej špecifikácie N stavu zakončíme tým, že z lexikálneho hľadiska je jej obsadenie obmedzené iba vo vetách vystihujúcich psychický stav substancie. V nich sa v úlohe Sb môže vyskytovať iba pomenovanielivej substancie. Fyzický stav a vlastnosť však môže mať alebo nadobúdať živá aj neživá substancia.

2.3.4. N hodnotenia

– substancie, ktorá v oblasti pocitov, teda neaktívne uskutočňuje hodnotenie vlastnosti inej substancie alebo seba samého. Takéto hodnotenie je vyvolané dojmom, pocitom,

ktorý nadobúda vnímateľ vo vzťahu k navonok sa prejavujúcej vlastnosti vnímanej substance. Vlastnosť vnímanej substance je vyjadrená sekundárnou predikáciou (predmetovým doplnkom): *Považujú ho za úspešného človeka.*; *Deti vnímajú mamu ako svoju ochrankyňu.*; *Mal/Bral som ťa vždy za spoľahlivého človeka.*

Sémanticky neaktívne vety so Sb špecifikovaným ako N hodnotenia sú denotátovo usúvzťažnené s vetami s N stavu, ďalej s vetami s N stavu rozšírenými o neintenčný participant hodnotiteľ i s vetami s N vnemu: *Politíčku považujeme za šikovnú.* – *Politíčka je šikovná.*; *Politíčka sa zdá šikovná.* – *Politíčka sa nám zdá/javí šikovná.*; *Politíčka nám pripadá šikovná.* – *Zbadali sme političkinu šikovnosť.* Od viet s N hodnotenia sa netvoria derivované vetné štruktúry. Subjekt je vyjadrený podmetovo.

Okruh slovíes, ktoré môžu byť predikátom vo vetách s N hodnotenia, je veľmi obmedzený. V pozícii subjektu môže vystupovať iba pomenovanie živej substance, presnejšie osoby.

2.3.5. N deja

– a) neživá substance, ktorá nie je zdrojom energie na aktívne vykonávanie procesu: *Drevo pláva po prúde rieky.*; *Z pliec sa jej sklzol plášť.*; *Lístie opadalo zo stromov.*; b) živá alebo neživá substance, ktorá vykonáva proces alebo činnosť vylučujúcu vlastnú aktivitu. Pri živej, najčastejšie personickej substancii môžeme rozlišovať dej, ktorý táto substance vykonáva mimovoľne, spontánne, t. j. bez možnosti uplatniť vôľu: *Chlapec spadol zo schodov.*; *Dievča sa potklo.*; *Dieťa vypadlo z okna.*; *Otec čká/sníva/chrápe.* od nezámerne, neúmyselne vykonávanej činnosti prechádzajúcej na inú, zasiahnutú substanciu, t. j. s možnosťou uplatniť vôľu: *Chlapec si zlomil nohu.*; *Chlapec cvaká zubami (od zimy).* V oboch prípadoch sú možné aj sémanticky aktívne vetné štruktúry s danými slovesami v úlohe predikátu: *Chlapec zlomil palicu.*; *Chlapec cvaká nožnicami.* Špecifikácia N deja stojí najbližšie k aktívnym subjektovým špecifikáciám, preto aj vetná schéma je totožná s vetnou schémou pri aktívnom Sb špecifikovanom ako procesor ($S_N - VF$) alebo ako aktor ($S_N - VF - S_i$).

Od viet s N deja treba odlišovať vety so Sb špecifikovaným ako N stavu či zmeny stavu: *Pohár sa pri páde rozbil.*; *Človek sa pri páde zabil.*; *Sneh sa na slnku topí.*; *Voda vrie.* (ak kontextovo ide o stálu vlastnosť = voda má schopnosť vriet; pri momentálnom priebehu deja ide o vetu s procesorom).

Vo vetách s N deja, v ktorých živá substance spontánne, mimovoľne vykonáva proces vystihnutý predikátom, sa stvárajú fyziologicky podmienené procesy organizmu. Predikátom sú v nich slovesá, ktoré pomenúvajú vôľou neovládateľnú fyzickú činnosť živého organizmu: *čkat'/štikútať*, *driemať*, *grcať/vracať*, *dychčať*, *grgať*, *slintať*...

Vo vetách, kde Sb nezámerne vykonáva činnosť prechádzajúcu na inú substanciu, bývajú predikátom slovesá z lexikálnej skupiny *klepať/klepotáť*, *drkotať*, *hrkotať*, *cvakáť* a pod. Séma mimovoľnosti je pri nich iba systémovo podmienenou vlastnosťou, pretože ju nadobúdajú až vo vete vplyvom vzťahov k ostatným členom SŠ. Pri určovaní toho, či je veta s danými slovesami v úlohe predikátu sémanticky aktívna alebo neaktívna, si pomáhamo usúvzťažnením s denotátovo totožnými vetami a tiež poznaním stvárajúcej situácie. Napríklad vetu *Pes cvaká zubami (od zúrivosti).* hodnotíme ako sémanticky aktívnu so Sb špecifikovaným ako aktor. Vyplýva to z nemožnosti realizovať vetu **Zúrivosť cvaká psovi zubami.* či bezpodmetovú vetu **Psovi cvaká zubami (od*

zúrivosti). umocňujúcu sému neaktívnosti aj formou. Z poznania zákonitostí stvárňovanej situácie tiež vyplýva, že vnútorný psychický stav zúrivosti nespôsobuje mimovoľnú činnosť cvakania zubami. Vetu *Chlapec cvaká zubami (od zimy)*. však už interpretujeme ako sémanticky neaktívnu a subjektovému participantovi v nej pripisujeme špecifikáciu N deja. Vieme totiž, že vnútorný stav zimy, chladu vyvoláva u živého organizmu mimovoľné cvakanie zubami napriek tomu, že je rovnako nerealizovateľná veta **Zima cvaká chlapcovi zubami*. Neaktívny variant v podobe bezpodmetovej vety *Chlapcovi cvaká zubami (od zimy)*. je však možný. Pritom analyzovaná neaktívna aj aktívna veta majú rovnakú štruktúrnú schému, čo opäť potvrdzuje poznatok, že formálne stváranie neaktívnych viet je často zavádzajúce.

Veta s podmetovo stvárným N deja *Chlapec cvaká zubami (od zimy)*. je navyše denotátovo usúvzťažnená s vetou *Chlapcovi cvakajú zuby (od zimy)*., kde má však už úlohu Sb so špecifikáciou N deja pomenovanie časti organizmu – zuby. Datívne stvárané pomenovanie organizmu ako celku plní v tejto SŠ úlohu neintencného participanta benefaktor (substancie, ktorá má zo situácie „zuby cvakajú“ neprospech). Keďže medzi pomenovaním celku (*chlapec*) a časti (*zuby*) je už spomínaný vzťah neodcudziteľného vlastníctva, séma prospechu, resp. neprospechu sa pri participantovi benefaktor rozširuje ešte o sému posesívnosti. Takéto sémantické vzťahy sú medzi participantmi SŠV so Sb špecifikovaným ako N deja časté.

3. Záver

Na základe podrobnej analýzy viet s neaktívnymi špecifikáciami Sb sme dospeli k poznaniu, že určovanie ich SŠ je oveľa zložitejšie ako vo vetách s aktívnymi špecifikáciami Sb. Zvyčajne sa totiž nemôžeme oprieť o ich formálne stváranie (štruktúrnú schému) a rovnaká denotatívna situácia sa často stvárnjuje veľkým počtom variantných, signifikatívne odlišných (teda nederivovaných) viet. Pri interpretácii viet s neaktívnym Sb sa preto opierame práve o ich vzťahy s denotátovo totožnými vetami a neraz sa musíme oprieť až o logiku, vyplývajúcu z poznania vetou stvárnovanej denotatívnej situácie. To privádza mnohých autorov ku kapitulácii alebo k tvrdeniu, že jednotlivé špecifikácie participantov SŠV sú iba akýmisi mnemotechnickými pomôckami (Daneš – Hlavsa a kol., 1981).

LITERATÚRA

ALISOVA, Tamara B.: Semantiko-komunikatívny substrat bezličných predloženíj. In: Invariantnye sintaksičeskije značenija i struktura predloženiija. (Doklady na konferencii po teoretičeskim problemam sintaksisa.) Moskva: Nauka 1969, s. 27 – 36.

ALISOVA, Tamara B.: Imennyje členy prostogo predloženiija i ich semantičeskije funkcionii (na materiale italianskogo jazyka). In: Filologičeskije nauki, 1970, č. 13, s. 77 – 88.

ALISOVA, Tamara B.: Očerki sintaksisa sovremennogo italianskogo jazyka. (Semantičeskaja i grammatičeskaja struktura prostogo predloženiija.) Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1971. 293 s.

DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha: Academia 1985. 234 s.

FILLMORE, Charles, J.: The case for case reopened. (1977) Rus. preklad: Delo o padeže. In: *Novoje v zarubežnoj lingvistike* 1981, roč. 10. Moskva: Progress, s. 369 – 495.

GAK, Vladimir G.: K probleme sintaksičeskoj semantiki (semantičeskaja interpretacija „glubinných“ i „poverchnostnych“ struktur). In: *Invariantnyje sintasičeskije značenija i struktura predložzenija*. Moskva: Nauka 1969, s. 77 – 85.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty. Brno: Universita J. E. Purkyně 1983. 103 s.

KACNELSON, Sergej D.: Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije. Leningrad: Nauka 1972. 216 s.

KOŘENSKÝ, Jan: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Praha: Academia 1984, 163 s.

POLDAUF, Ivan: The Third Syntactical Plan. In: *Travaux Linguistique de Prague* 1. Red. J. Vaček. Prague: Éditions de l'Academie Tchecoslovaque des Sciences 1964, s. 267 – 280.

SOLNCEV, Vadim, M.: Systém a struktura v jazyce. (čes. preklad) Praha: Academia 1981. 271 s.

TIBENSKÁ, Eva: Séma mimovoľnosti vo významoch slovesných lexém označujúcich psychofyzické deje a stavy. In: *Slovenská reč*, 1989, roč. 54, č. 6, s. 321 – 334.

TIBENSKÁ, Eva: Subjekt a jeho aktívne – činiteľské špecifikácie. In: *Jazykovedný časopis*, 1991, roč. 42, č. 1, s. 39 – 52.

TIBENSKÁ, Eva: Podmet a subjekt. In: *Studia Academica Slovaca*, 24. Prednášky XXXI. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1995, s. 177 – 186.

TIBENSKÁ, Eva: Větné typy s aktivním subjektem v slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*, 25. Prednášky XXXII. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1996, s. 226 – 238.

TIBENSKÁ, Eva: Objektový participant sémantickej štruktúry vety. In: *Slovenská reč*, 1998, roč. 63, č. 4, s. 198 – 209.

TIBENSKÁ, Eva: Bezsubjektové a bezpodmetové vety v slovenčine a v chorvátčine. In: *Riječ, časopis za slavensku filologiju*, 2010 (a), god. 16, sv. 1, s. 144 – 160.

TIBENSKÁ, Eva: Bezpredložkovým datívom stvárněný participant sémantickej štruktúry vety. In: *Slovo – Tvorba – Dynamicnosť*. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda 2010 (b), s. 294 – 308.

TIBENSKÁ, Eva: Treća sintaktička razina i njezino oblikovanje u slovačkom i hrvatskom jeziku. In: *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim*. 2. Zagreb: FF-press 2011, s. 189 – 196.

Tehotné slová.

Adjektíva označujúce oplodnenú ženu (samicu) v lexikografickom spracovaní

MIROSLAVA AVRAMOVOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra
Slovenská akadémia vied, Bratislava

PREGNANT WORDS.

ADJECTIVES DESCRIBING A PREGNANT WOMAN (OR A FEMALE ANIMAL) WITHIN
LEXICOGRAPHICAL TREATMENT

Key words: gender of adjective in the headword, primary/secondary (transferred) meaning of the word, restricted collocability, periphrastic explanation, lexicographical convention in Slovak, explanatory dictionaries

The paper deals with the lexicographical treatment of a set of synonymous adjectives describing a pregnant woman or a female animal. According to the lexicographical convention in Slovak the headwords „tehotný, brezivý“ (pregnant, gravid), and other adjectives in the headwords having the same or nearly the same meaning, are in an explanatory dictionary introduced in the form of masculine gender, despite the fact that in their primary (non-transferred) meaning of the collocability of these adjectives is restricted to the feminine gender nouns. Usually also a periphrastic explanation of the headword is problematic and unnatural where e.g. a relative pronoun or a participle in masculine gender sounds as disturbing. The differing lexicographical approaches in different languages, but also within one national language, continue to prove that this problem has not yet been resolved. The contribution also contains comparative research of Slovak as well as foreign dictionary sources.

1. Úvod

S profesorom Jánom Horeckým som sa, žiaľ, osobne nestretla. Jeho dielo vo mne vyvoláva hlbokú úctu, cítim však, že by sa mi bol páčil aj ako človek. Zaujalo ma napríklad, aký vedel byť taktný voči zdatným i menej zdatným diskusným partnerom. Páči sa mi, že chcel, aby jazyk človeku život uľahčoval, nie mu ho sťažoval. Pravda, nekomplikovanosť jazyka sa vonkoncom netýka jazykovedcov. Ba ani lexikografov nie. Tento príspevok sa zaoberá lexikografickým spracovaním synonymického radu adjektív označujúcich oplodnenú ženu alebo zvieraciu samicu. Pri práci na Slovníku súčasného slovenského jazyka (ďalej SSSJ) ma zaujalo a trochu prekvapilo, že slová *tehotný*, *brezivý* a významovo totožné alebo podobné adjektíva v pozícii heslového slova sa uvádzajú v tvare mužského rodu, hoci v prvotnom, neprenesenom význame je ich spájateľnosť obmedzená na substantíva ženského rodu. Ide o lexikografickú konvenciu, explicitne vyjadrenú vo Východiskách a zásadách spracovania slovníka, že heslové slovo má byť v základnom pomenúvacom tvare, ktorým je pri adjektívach tvar nominatívu singuláru

maskulína. O nedoriešenosti tohto problému však svedčí nejednotná lexikografická prax v rôznych krajinách, ale aj rôzny prístup v rámci jedného národného jazyka.

2. Ešteže máme organizmus

Otázkou lexikografickej konvencie „pri nominatívnej heslovej podobe uvádzanej v mužskom rode v známom prípade adjektív, ktoré ich sémantika predurčuje na spájateľnosť so substantívami ženského rodu“, sa stručne a výstižne zaoberala M. Nábělková v štúdiu Adjektívne kategórie v gramatike a v slovníku (Nábělková, 2003, s. 220). Autorka delí tieto prídavné mená do dvoch skupín. Ako uvádza, v skupine adjektív *t'archavý, tehotný, gravidný, samodruhý* (dominantne v ženskom rode) sú „potencie využitia v metaforickom význame, a teda potenciálne aj v spojeniach s maskulínami vyššie“, kým pri adjektívach *brezivý, kotný, prasný, telný, žrebný* (*brezivá, kotná, prasná, telná, žrebná*) „sú takéto možnosti väčšmi obmedzené“.

Skutočne, pri adjektívach označujúcich oplodnenú zvieraciu samicu ťažko nájsť iný vhodný príklad uplatnenia tvaru mužského rodu ako žartovné frazeologické prirovnanie *vyzerá ako/ani kotný vrabec* alebo *má bruško ako kotný vrabec* na pomenovanie človeka nesúmernej postavy. Výraz *telný* sa ojedinele vyskytol na internete v spojení s hromadným podstatným menom mužského rodu *dobytok: telný hovädzi dobytok*.¹ Nás však bude väčšmi zaujímať prvá skupina: adjektíva typu *tehotný* primárne označujúce oplodnenú ženu.

Tieto adjektíva prešli a ďalej prechádzajú vývojom. Hádám najstabilnejšie postavenie má v našom jazyku poslovenčené latinské slovo *gravidný*. Ako odborný termín je využité najmä v biológii, v humánnej a veterinárnej medicíne. Výhodou tohto adjektíva je nocionalnosť, neutrálnosť, bezpríznačnosť spájateľnosť so substantívami bez ohľadu na gramatický rod. Gravidná môže byť žena i zvieracia samica. Súhlasíme s J. Horeckým, že je to slovo najvhodnejšie na uvádzanie „v prísne vedeckých prácach“ (Horecký, 1971), ale svoje využitie má napríklad aj v beletrii, dokonca v poézii. Svedčí o tom 20 výskytov v Slovenskom národnom korpuse vo verzii prim-4.0-public-skimg, obsahujúcej umelecké texty domácej literatúry. V prehliadači Google sa vyskytla aj takáto veta: „...ženský personál, ktorý je gravidný, má byť vylúčený z prác s touto (toxickou – pozn. M. A.) látkou.“ Napriek úsmevnej administratívnej strnulosti takéhoto vyjadrenia ťažko si v ňom predstaviť iné adjektívum rovnakého či podobného významu ako náhradu za slovo *gravidný*.

Od slova *gravidný* nemôžeme, resp. ani neskusíme vytvoriť sloveso potrebné na vyjadrenie zmeny stavu, hoci Štátnemu ústavu na kontrolu liečiv sa to podarilo vo vyjadrení: „Ženy, ktoré sú gravidné, alebo plánujú ogravidnieť, by mali...“ Naproti tomu od adjektív *tehotný* a *t'archavý* máme dávno utvorené a vo veľkej miere využívané slovesá *otehotnieť, o'tarchavieť*. Podľa J. Horeckého majú tieto adjektíva najväčšiu a zároveň rovnocennú „schopnosť byť základom pre ďalšie odvodzovanie“. Pravda, pán profesor v príspevku Znova o termínoch *tehotnosť* a *t'archavosť* (Horecký, 1971, s. 106 – 108)

¹ Príloha č. 2 k nariadeniu vlády č. 280/2003 Z. z., časť II, Stáda hovädzieho dobytku úradne uznané bez brucelózy: *Ak ide o hovädzi dobytok, ktorý bol telný v čase výskytu ohniska, musí sa aspoň 21 dní po otelení posledného gravidného zvieratá v čase výskytu ohniska vykonať výsledná kontrola.*

podporil myšlienku, aby sa domácim termínom, ekvivalentom *gravidného* stalo slovo *tarchavý*. Možno neutrálnosť z hľadiska expresívnosti a možno zdroje lekárskej literatúry (Find’o, 1970) boli dôvodom, že sa nelatinským, najmä medicínskym termínom stalo opäť prevzaté slovo. Slovo evokujúce „ťažkou tíhu“ sme len zbavili háčika nad „e“ (keďže v slovenčine ho na mäkkú výslovnosť predchádzajúcej spoluhlásky nepotrebuje). Ale napriek dlhoročnému kritickému postoju jazykovedcov (pozri aj Masár, 1969, 1996) i intelektuálov iných profesií je dnes základné prídavné meno *tehotný* zo všetkých adjektív rovnakého či podobného významu najuniverzálnejšie a v slovenčine najrozšírenejšie (vo verzii prim-4.0-juls-all predstavuje 4 150 výskytov, kým *tarchavý* 501). Podobne je na tom prídavné meno vyjadrujúce vzťah k tehotnosti/tarchavosti: kým zložitejšie utvorené adjektívum k substantívu *tehotnosť* – *tehotenský* sa ujalo (aj vďaka tehotenským knižkám a poradniam, ako i tehotenským testom), slovo *tarchavostný*, úplne pravidelne odvodené príponou *-ný*, ostalo na okraji slovnjej zásoby.²

Hoci v synonymickom rade prídavných mien *gravidný*, *tehotný*, *tarchavý* je posledné menované najmenej neutrálne, všetky tri môžeme spojiť so substantívom *organizmus* aj s podstatným menom *brucho*. Spojenie s osobnými životnými substantívami mužského rodu je však zriedkavé a vždy príznakové. V r. 2008 sa napríklad v médiách často písalo o „tehotnom mužovi“, pričom išlo o preoperovanú ženu, bytosť, ktorá si ponechala aj ženské reprodukčné orgány. Toto adjektívum, podobne ako adjektívum *tarchavý*, sa vyskytuje v tvare mužského rodu aj v prirovnaniach týkajúcich sa osôb mužského pohlavia, ak niekto chce zvýrazniť podobu, ktorá sa obvyčajne dosahuje tzv. pivným bruchom: *vyzerá ako tehotný*. Prípadne, ak chceme zdôrazniť, že sa niekto správa veľmi náladovo, rýchlo strieda chute a pod., môžeme sa ho opýtať: *Čo si tehotný?*

Adjektíva *tehotný* i *tarchavý* majú aj pomerne časté prenesené, metaforické použitie vo význame plodný, stojaci pri zrode niečoho (*tehotný okamih*) alebo plný niečoho, obvyčajne toho, čo sa časom ukáže, vyjde najavo (*tehotná doba*, *tarchavý oblak*). Nezriedka je tu aj väzba *čím: je tehotný nápadmi, priestor tarchavý konfliktmi*. Nenazdávame sa však, že by tieto klišéovité spojenia, ktoré, ako je ich zvykom, prenikli z umeleckého, resp. z knižného štýlu do publicistiky, mali svedčiť o vyššej spájateľnosti skúmaných adjektívnych tvarov s maskulínami. Sú len dokladom možnej spájateľnosti. Určujúci je v týchto prípadoch stále základný, prvotný význam.

Aj M. Nábělková pripúšťa, že maskulínové heslové podoby s ohľadom na primárny význam týchto adjektív nevznievajú prirodzene, zároveň však podľa nej „predstavujú potenciálne uplatniteľnú súčasť paradigmy“ (Nábělková, 2003). Podľa dokladov na internete by najmä v prípade adjektíva *tehotný* malo dokonca stratiť platnosť aj tvrdenie o jeho nestupňovateľnosti. Nejde len o gnómické vyjadrenia typu *tehotná už tehotnejšou nemôže byť*. Druhý stupeň vyjadruje dĺžku, resp. pokročilosť požehnaného stavu. Napríklad operná speváčka, ktorá vystupovala ešte v 8. mesiaci tehotenstva, v rozhovore hovorí: „*Čím som bola tehotnejšia, tým sa mi lepšie spievalo. Bábätko mi akoby držalo dych.*“ (Teda čím dlhšie bola tehotná.) Komparatív je pekne viditeľný vo vyjadrení „*Myslím si, že môj manžel je tehotnejší než ja. Stále má chute na sladké.*“ Zriedkavejšie

² Slovenský národný korpus – prim-4.0-juls-all 2 výskyty od jedinej autorky; Google do 10 výskytov v odborných jazykovedných a medicínskych zdrojoch, na porovnanie *tehotenský* 19 200 výskytov.

sa 2. stupeň vyskytne aj pri adjektíve *ťarchavý*. Tretí stupeň, superlatív, sme zaznamenali iba v jedinom prípade, keď bulvárny denník špekuloval o možných komplikáciách v gravidite známej televíznej moderátorky a čitateľ zareagoval v diskusii takto: „*Obťažujú ju preto, lebo je najtehotnejšia z tehotných, to je iná gravidita ako u ostatných žien.*“

3. Podobné v synonymickom rade

Synonymický rad je štruktúrovaný útvar, ktorý spája sémantická zhoda alebo blízkosť, pričom zjednocujúcim činiteľom je v ňom spoločný významový základ (Ripka – Imrichová, 2003). V Synonymickom slovníku slovenčiny (ďalej SSS) nájdeme takýto rad:

ťarchavý (iba v ženskom rode *ťarchavá*; ktorá nosí plod, ktorá bude rodiť; pren. i v mužskom rode) • *tehotný* • *samodruhý* • *fraz.:* v *druhom stave* • v *inom stave* • v *požehnanom stave*: je v druhom stave • *lek. gravidný*: *ťarchavá*, *tehotná*, *samodruhá*, *gravidná žena* • *expr. obťažkaný* • *nár.:* *hrubý* • *ťaršený*

Prvými tromi adjektívami z tohto radu sme sa už zaoberali, i keď v inom poradí. Neutrálne typy adjektív ako *gravidný*, *tehotný* aj *ťarchavý* (hoci v tomto slove cítime istú expresívnosť) nie sú zrejme až v takej výlučnej spájateľnosti so substantívami ženského rodu, a preto ani heslové slovo v mužskom rode nepôsobí až tak rušivo. Pokúsime sa však ukázať, že pri expresívnej a nespisovnej lexike je trochu iná situácia.

V Synonymickom slovníku slovenčiny sa ešte adjektívum *samodruhý* uvádza bez kvalifikátora, ako neutrálne. O tom, že jeho použitie je obmedzené nielen pokiaľ ide o prostredie, ale azda aj generačne, svedčí otázka adresovaná vlani jazykovej poradni JÚLŠ SAV. Autora otázky totiž zaujímalo, či je slovo *samodruhá*, s ktorým sa stretol v historickom filme, hanlivé a či je z hľadiska spisovnej slovenčiny správne. Etymológ E. Králik v Kultúre slova (Králik, 2009) na prvú časť otázky odpovedal záporne (nie je hanlivé), na druhú časť zasa kladne (je to spisovné slovo). Pridal tiež zaujímavé vysvetlenie o podobách „*samodruhý*“ a potenciálne až „*samoentý*“ s významom „*sám jeden v skupine x ľudí*“, teda ten, ktorý sa niekde nachádza spolu s niekým iným, resp. spolu s viacerými, mnohými inými osobami. Touto otázkou sa zaoberal už v roku 1921 J. Zubatý, český jazykovedec, profesor porovnávacej jazykovedy a indológie na Karlovej univerzite v Prahe, ktorý v časopise *Naše řeč* konštatoval, že zo zloženín zámena „*sám*“ s radovou číslovkou „*v Čechách*“ ešte mistry slýchati pozdější tvar *samodruhá*“ (Zubatý, 1921). Prívlastok *samodruhá* má spomedzi adjektív označujúcich oplodnenú ženu najnižší výskyt v internetovom prehliadači Google i v Slovenskom národnom korpuse (110 dokladov vo verzii prim-4.0-juls-all). Toto slovo nielenže nie je hanlivé, možno ho, naopak, vnímať ako zjemňujúce. V tzv. vyčistenom korpuse prim-4.0-juls-sane, bez niektorých špecifických textov (porov. [http://korpus.sk/prim\(2d\)4\(2e\)0.html](http://korpus.sk/prim(2d)4(2e)0.html)), sme zaznamenali 92 výskytov, z toho 70 v textoch umeleckej literatúry, 40 v textoch slovenskej umeleckej literatúry. „*A jelene, ktoré stoja, samodruhé lane k boku pritisnuté...*“ ponúka obraz básnik Ján Buzássy, kým Štefan Žáry vidí „*koberce perzské samodruhých polí*“. V publicistických textoch v korpuse sa našlo iba 6 výskytov slova *samodruhý* (na porovnanie: 2 704 výskytov slova *tehotný*).

Keďže niekdajší význam adjektíva *samodruhý* v mužskom rode, t. j. sám jeden spolu s niekým, sa dávno vytratil z jazykového povedomia a dokonca aj tvar ženského rodu má veľmi limitovanú použiteľnosť a spájateľnosť so substantívom (ide takmer výlučne o osobu ženského pohlavia), bolo by namieste zväziť tvar maskulína v heslovom slove. Toto nevelmi neutrálne, naopak, prinajmenšom časovo príznakové slovo by si do budúcnosti zároveň žiadalo aj štylistický kvalifikátor: možno *zried.* (zriedkavé), možno *zastaráv.* (zastarávajúce), prípadne aj *expr.* (expresívne) alebo *kniž.* (knižné).

3.1. Dvojité fungovanie významovej priezračnosti

To, že slovo *samodruhý* vo význame sám jeden s niekým ďalším prešlo prirodzeným vývojom až po zánik, odôvodňuje J. Skladaná jeho nedostatočnou významovou priezračnosťou (Skladaná, 1969). Zrejme pre rovnakú príčinu zaznamenalo ústup z centra súčasnej slovnej zásoby aj adjektívum *samodruhá* označujúce oplodnenú ženu. Poukazuje na to spomenutá otázka jazykovej poradni JÚLŠ SAV, keď záujemca ani nevedel, ako sa má v súvislosti s týmto spisovným, doteraz podľa základných slovníkových zdrojov neutrálnym výrazom zachovať, ako mu rozumieť a ako ho hodnotiť. V diskusiách na internete by sme našli obdobné reakcie na toto „čudné“, pre viacerých (najmä mladších, mestských, prípadne menej sčítaných) Slovákov až „nepochopiteľné“ slovo.

Inak je to s adjektívnym tvarom *obťažený/obťažaná*. Obťažený môže byť aj strom ovocím, aj muž balíkmi, jedna i druhá záťaž je však viditeľná zvonka. V doterajších slovenských výkladových slovníkoch sa tento význam uvádza iba v rámci mierne expresívneho a zastarávajúceho slovesa *obťažkať* ako jeho trpné prídavné adjektívum *obťažkaný* označujúce oplodnenú ženu je uvedené iba v Synonymickom slovníku slovenčiny, s kvalifikátorom *expr.* (expresívne). Je predčasné hovoriť o spracovaní synonymných slovies *obťažkať* a *obťažat'* v 3. zväzku SSSJ, ktorého heslá v čase písania príspevku ešte neprešli jemným redaktorským sitom, ale napriek tomu možno konštatovať, že predpona *ob-* vyjadruje v tomto prípade spôsobový vzťah (Rýzková, 1979, s. 133). Predpokladajme tiež, že sloveso *obťažkať* bude spracované homonymne a rozoberaný význam bude vyzerat' takto:

obťažkať² -ká -kajú -kaj! -kal -kajúc -kaný -kanie |dok. |

{0} *expr.* (koho) (u ľudí) pri pohlavnom styku spôsobiť ťarchavosť partnerky, oplodniť; syn. *obťažat'*

Pred výkladom významu namiesto krátkej sémantizačnej poznámky „u ľudí“, resp. „o ľuďoch“, môže stáť „u mužov“, resp. „o mužoch“. Pri takejto väčšmi konkrétnej sémantizačnej poznámke by sa však ešte prehĺbil rozpor s ohľadom na trpné prídavné slovesa *obťažkať* v uvažovanom význame: trpný slovesný tvar *obťažkaný* by si skôr žiadal poznámku „o ženách“. Vidíme, že aj adjektívne *n*-prídavné, resp. prídavné adjektívum (Sejáková, 1989, s. 201 n.), prípadne expresívne deverbálne adjektívum s predponou *ob-* by bolo – na rozdiel od (doteraz) „neutrálneho“ synonyma *samodruhý* – dostatočne významovo priezračné. V tomto prípade však zrejme ešte nepôjde o deverbálne adjektívum, pretože spojenie adjektívneho tvaru *obťažkaná* so slovesom *obťažkať* sa stále silno pociťuje, a teda aj činnosť (pohlavný akt), ktorá priviedla k výslednému, i keď nie trvalému stavu (gravidite). Možno je na príčine takáto asociácia „vlastnosti vyplývajúcej z vykonaného deja“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 501) a možno je

to niekomu nepríjemná, hoci nie práve racionálna predstava, že muž vkladá v semene do ženy zárodok niečoho ťažkého, nejakej ťarchy, a to nielen fyzickej (budúcich ťažkostí?); fakt je, že slovo *obťažkaná* neplní funkciu adjektíva označujúceho oplodnenú ženu. Nad slovesom *oplodniť*, od ktorého sa v 3. zväzku SSSJ zrejme prirodzene oddelí samostatné adjektívne heslo *oplodnený/oplodnená* (dokladov, ktoré na to oprávňujú, je dostatok), sa už takýmto spôsobom ani nezamýšľame: stalo sa odborným (biologickým) termínom (SSS). Naproti tomu slovo *obťažkaný/obťažkaná*, ktoré E. Tibenská vo svojej časti Synonymického slovníka slovenčiny zaradila v rámci tzv. synonymického radu medzi prídavné mená už v roku 1995, sa ako adjektívum označujúce oplodnenú ženu neujalo, resp. neudržalo. Relevantné doklady, ktoré by oprávňovali zahrnúť slovo *obťažkaný* do chystaného 3. zväzku SSSJ v podobe samostatného adjektívneho hesla, sme nenašli ani v Slovenskom národnom korpuse, ani v internetových prehliadačoch, ani v papierových kartotékach Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV. Príčinou môže byť spomínaná expresívnosť, zastarávanie spolu so slovesom, od ktorého sa ani významovo jednoznačne neosamostatnilo, ale, paradoxne, aj dostatočná významová priezračnosť, motivovanosť slova.

Podobná, ba horšia je situácia s príbuzným potenciálnym adjektívnym tvarom *obťarchaný/obťarchaná*, ktorý doteraz – na rozdiel od rovnako expresívneho synonyma *obťažkaný/obťažkaná* – nebol zachytený ani v SSS: relevantných súčasných dokladov oprávňujúcich na samostatné adjektívne heslo niet, a to napriek nepopierateľnej významovej priezračnosti, posilnenej i zhodou slovného základu so zaužívaným výrazom *ťarchavá*.

Aj keď sa pri expresívnych, navyše zastarávajúcich slovách ťažko možno opierať (predovšetkým) o kritérium frekvencie, predsa len lexikografovi nestačí ojedinelý výskyt v prenesenom význame, prípadne okazionálne použitie v prekladových umeleckých textoch. Na druhej strane, niekedy postačí, aby sa niekto veľmi populárny (nie vďaka vedeckej práci) originálne vyjadril v médiu, najlepšie elektronickom, že má doma nie tehotnú ani gravidnú, ani ťarchavú, ale obťažkanú či obťarchanú, prípadne samodruhá ženu, a frekvencia takýchto okrajových slov, napr. v internetovom prehliadači, sa s vysokou pravdepodobnosťou zvýši.

3.2. *Ktorý, ktorá, ktorých...*

Kameňom lexikografického úrazu nie je iba rod adjektívneho heslového slova. Problematický, neprírodný býva v takomto prípade aj výklad lexikálneho významu daného slova lexikografickým opisom, zvyčajne sa začínajúcim vzťažným zámenom alebo činným prídastím, ktoré by malo byť takisto v mužskom rode. V zmysle konvencie i podľa logiky: nemožno predsa maskulínové heslové podoby adjektív, aj keď v primárnom význame označujúce oplodnenú ženu, resp. zvieraciú samicu, vykladať perifrázou uvádzanou zámenom alebo prídastím v ženskom rode. Na príkladoch doterajšieho spracovania „tehotných slov“ v Slovníku súčasného slovenského jazyka sa pokúsime ukázať, že snaha dodržať lexikografickú konvenciu o heslovom slove v základnom pomenúvacom tvare nevedla k jednotnosti opisu, skôr naopak.

V 1. zväzku SSSJ (2006) sa nachádzajú heslá *gravidný* a *brezivý*. O univerzálnosti použitia slova *gravidný* sme sa zmienili vyššie v časti 2. Je to neutrálne, nociónálne slovo

fungujúce ako odborný termín, bezpríznamovo spájateľné so substantívami bez ohľadu na gramatický rod. Bezproblémová je teda aj maskulínová heslová podoba tohto adjektíva, aj perifráza v znení: *ktorý je v stave gravidity*. Nezvyčajné v spracovaní tohto hesla sú tri odborné kvalifikátory. V 2. zväzku SSSJ totiž už dôsledne postupujeme podľa zásady, že viac ako dva špeciálne kvalifikátory odboru pri jednom význame heslového slova sú dôvodom uvádzať tento význam spoločným všeobecným kvalifikátorom: *odb.* Pri hesle *gravidný* uvádza význam všeobecnejší kvalifikátor *biol.* a dokladové spojenia sú potom uvádzané špeciálnymi kvalifikátormi *lek.* a *veter.* a doplnené osobitným vysvetlením:

gravidný -ná -né príd. <lat.> *biol.* ► *ktorý je v stave gravidity: g. organizmus; gravidná maternica; lek. gravidná žena ktorá nosí plod, ktorá bude rodiť, ťarchavá, tehotná; v prísudku lekár potvrdil, že je gravidná; veter. gravidná ovca, prasnica brezivá; Sedem kusov gravidných samíc daniela kúpilo na obnovu genofondu poľovnícke združenie. [Sme 1999]*

Pravdepodobne bolo takéto riešenie zvolené práve na odlišenie gravidnej ženy a gravidnej zvieracej samice. Existuje aj lexikografická útlacitosť, veď tvorbe slovníkov sa venujú prevažne ženy (tvorbe SSSJ takmer stopercentne).

Pri slove *brezivý* vznikla v 1. zväzku SSSJ iná zvláštnosť. Heslové slovo je v zmysle konvencie v mužskom rode, nasleduje spresňujúca poznámka v zátvorke, že sa to týka samíc, pričom samotný výklad je netypický štylizáciou i plurálom, navyše ho završuje podporné synonymum, ako inak, v singulári a v mužskom rode:

brezivý -vá -vé príd. ► (o samiciach štvornožcov) v tele ktorých sa vyvíja plod, oplodnený: *brezivá krava teľná; brezivá kobyľa žrebná; brezivá sviňa prasná; Ako pastier pasie svoju čriedu, starostlivo vedie ovce brezivé. [KN 1996]* kotné

Vyzerá to tak, že text v zátvorke bol pôvodne bezprostrednou súčasťou výkladu: *o samiciach štvornožcov, v tele ktorých...* atď. Vyzerá to však najmä ako boj lexikografického kolektívu s prijatou konvenciou v koncepcii Slovníka súčasného slovenského jazyka.

Na porovnanie uvádzame riešenie v Synonymickom slovníku slovenčiny:

brezivý odb. (iba v ženskom rode **brezivá**; oplodnená, čakajúca mláďa; o samiciach zvierat): *brezivá ovca • teľný* (o krave) • **kotný** (o ovci, mačke) • **prasný** (o svini) • **žrebný** (o kobyli) • nár.: **nahúkaný • nabehaný • nalámaný • nabraný**

Tu je v zátvorke okrem sémanticko-gramatickej špecifikácie slova uvedený aj výklad, lenže s adjektívom a prídavným v ženskom rode. Pri „bezproblémových“ adjektívach (napr. *veľký, bohatý*) je v SSS výklad bez zátvorky a začína sa vzťahným zámenom alebo činným prídavným v mužskom rode. Ani toto riešenie sa nedá považovať za optimálne.

Druhý zväzok SSSJ zatiaľ (v čase písania príspevku) nemožno považovať za ukončený, aj keď fáza koncipovania hesiel autorkami sa skončila, boli zanesené pripomienky a opravy redaktorov a z veľkej časti aj konzultantov.³ V tejto fáze teda vyzerá heslo *kotný* v súlade s konvenciou takto:

kotný -ná -né |príd. | zootech. | (o samiciach niektorých zvierat) ktorý je v stave gravidity, oplodnený

³ Stav k 5. 3. 2010 – pozn. M. A.

Výklad sa začína vzťahným zámenom v mužskom rode, pozmenená bola poznámka v zátvorke a pribudol kvalifikátor *zootech*.⁴ Spomenutý *kotný vrabec* (*má bruško/ je chudý ako kotný vrabec*) sa uvádza v zóne frazeológie.⁵ Na podporu tvaru maskulina je tu aj doklad: *škrečkovi narástlo brucho, ako keby bol kotný*. Teda opäť prirovnanie s dôrazom na vonkajšiu, výzorovú stránku, nie na stav gravidity.

Zaujímavo, a opäť svojsky, je vyriešený v 2. zväzku SSSJ dvanásť význam heslového slova *hrubý*. Tento význam označujúci oplodnenú ženu bol v SSSJ „povýšený“ z nárečového slova na regionálne a ako regionalizmus sa uvádza aj formálne (farebne, polo- tučným typom písma) v rámci spisovnej lexiky. Nezvyčajnosť riešenia spočíva v tom, že autorka hesla postupovala podľa spôsobu používaného na rozlišovanie významov slova začínajúceho sa veľkým alebo malým písmenom v rámci jednej propriálno-apelatívnej heslovej state. Napríklad:

Grácia -ie pl. G -*íí* D -*íám* L -*iách* ž. 1. ► ženské rodné (krstné) meno

2. v rímskej mytológii jedna z troch bohýň krásy a pôvabu

3. **grácia**² obyč. pl. *grácie* ► pôvabná mladá žena al. dievčina

Pri adjektívach je však takýto postup v SSSJ úplne ojedinelý:

{12} |region. | **hrubá** \$# (o žene) ktorá je v druhom stave, ktorá bude rodiť, ťarchavá, tehotná; Chrchutka rozniesla po dedine, že je hrubá odo mňa. [*F. Hečko]

Aj pri tomto spracovaní došlo k odklonu od konvencie. Keby to bolo jednoduché a jednoznačné, bol by stačil aj pri 12. význame heslového slova *hrubý* výklad: ktorý je v stave gravidity, tehotný, ťarchavý. Použitý výklad, lenže so zámenom v mužskom rode („ktorý je v druhom stave, ktorý bude rodiť“) by znel skutočne veľmi zvláštne. Aj v adjektívnom pomenovaní *hrubá*, vyskytujúcom sa „vo väčšine východoslovenských nárečí“ a spravidla sa spájajúcom „so všeobecným substantívom označujúcim osobu ženského pohlavia“ (Smatana, 1999), cítime expresívnosť vyjadrenia, jeho príznakovosť najmä na pozadí spisovného jazyka.

3.3. Medzi tabuizovanými slovami

Osobitnou kapitolou sú tzv. tabuizované slová súvisiace s označením oplodnenej ženy. Nebudeme teraz riešiť, či hrubé slová a vulgarizmy patria do spisovnej lexiky, kam ich zaraďoval J. Mistrík v Štylistike (porov. Mistrík, 1985, s. 82), alebo medzi slangové slová – podľa B. Hochela v Slovníku slovenského slangu (Hochel, 1993). Za uvádzanie tabuizovanej lexiky medzi slangovými slovami kritizoval B. Hochela napríklad J. Kačala. Hlavná redaktorka Synonymického slovníka slovenčiny M. Pisárčiková zasa prízvukuje, že „ide o slová majúce miesto na samej hranici spisovného jazyka“ (Pisárčiková, 1988). Bližšie, obšírne sa tejto téme venovala A. Rajčanová v štúdií Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní (Rajčanová, 1997, s. 208 – 217).

V SSS sa slovo *nabúchať* hodnotí ako hrubé, ale z hľadiska formy spisovné. To isté by malo platiť aj o adjektíve *nabúchaná*, ktoré sa, na rozdiel od tvaru *obťažkaná* či *ob-*

⁴ Pri hesle *brezivý* v 1. zväzku SSSJ nijaký kvalifikátor nie je, hoci ide o všeobecnejší odborný výraz (pozri aj heslo v SSS).

⁵ Ani odborníci v oblasti frazeológie sa pri ústnej ankete nevedeli zhodnúť, či je *kotný vrabec* veľmi chudý alebo veľmi tučný, prípadne nesúmerný človek (chudý s vypučaným bruchom). E. Smiešková toto spojenie v Malom frazeologickom slovníku neuvádza. Z nemnohých dokladov na internete a z dvoch v Slovenskom národnom korpuse vyplýva, že nejde o rozšírenú, ba ani dostatočne významovo priezračnú frazému.

ťarchaná v rovnakom význame, úplne osamostatnilo od slovesa, tentoraz vyjadrujúceho spôsobový vzťah predponou *na-* (Rýzková, 1979). O samostatnom adjektíve svedčí aj vyše 300 výskytov v prehliadači Google, i keď je tento počet skreslený názvom filmovej komédie (*Nabúchaná*). Typické doklady: *prišla tá nabúchaná Matilda; doktorka mi povedala, že som nabúchaná*.

B. Hochel adjektívum *nabúchaná* spolu s adjektívami *nabúraná* a *najebaná* uvádza v Slovníku slovenského slangu, a to v tvare ženského rodu v pozícii heslového slova. Všetky tri výrazy hodnotí ako synonymné, hoci najvulgárnejší z nich by nebolo ťažké uhádnuť. V označení oplodnenej ženy však preukazne prežilo iba slovo *nabúchaná*, čo by mohlo B. Hochelovi dávať za pravdu v tom, že skutočne ide/išlo o slangové slová: vieme, že vrstva slangu, osobitne mládežníckeho, je nestála a často sa obmieňa (pozri aj A. Jarošová v rozhovore pre Literárny týždenník – Čierna, 2007). Práve pri takýchto tabuizovaných, resp. slangových adjektívach má rod významnú rozlišovaciu úlohu. Spojenie *nabúchaný organizmus* by asi neobstálo, možno ešte tak *nabúchané brucho*. Ale ak by sme o niekom mužského pohlavia skúsili v prirovnaní povedať, že vyzerá ako nabúchaný, mohlo by dôjsť k nedorozumeniu. Tvar mužského rodu, *nabúchaný*, totiž primárne vyjadruje iný, novší význam: ktorý cvičením nadobudol pevnú postavu s viditeľne vyformovanými svalmi, synonymne – nadupaný.

Český ekvivalent slova *nabúchaná*, t. j. *zbouchnutá*, zachytáva aj Slovník nespisovné češtiny s podtitulom *Argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost* (2006). Podobne ako v Hochelovom Slovníku slovenského slangu aj tu sa toto heslo uvádza medzi nespisovnou lexikou a v ženskom rode, navyše so zaujímavým dodatkom:

zbouchnutá – v jiném stavu, obv. s podtextem neplánovaného těhotenství

Netreba bližšie rozoberať základ slova *nabúchaná* vo význame: privedená do iného stavu, aby sme pochopili, že spôsob pohlavného aktu nemal veľa spoločného s ľúbostným vzťahom a už vôbec nič s plánovaním potomstva. Skôr si predstavíme (nečakaný) výsledok náhodného sexuálneho styku. Keďže opäť ide o písmeno (N/n) patriace do rozpracovaného 3. zväzku SSSJ, nedá sa povedať, či slovník adjektívny tvar *nabúchaná* zachytí a ak áno – akým spôsobom. Bolo by škoda túto jednotku slovnej zásoby nezachytiť: ukázala svoju nepodenkovú, vytrvalú existenciu v slovníku Slovákov, či už ako slangové slovo, alebo ako spisovné slovo s nádychom hrubosti, resp. vulgárnosti. Predovšetkým však sloveso *nabúchať* i prípadné adjektívum *nabúchaná* exkluzívne v sebe zahŕňajú onen dodatkový významový odtieň neplánovaného, nečakaného (neželaného) oplodnenia. A vedela by som si slovesné aj adjektívne heslo predstaviť s kvalifikátorom *hovor. pejor.* Pravda, to adjektívum by (v mojej predstave) malo tvar nominatívu singuláru feminína. Vysoká sémantická priezračnosť a jednoznačnosť v spojení so silnou expresívnosťou tabuizovaného výrazu aj s dodatkovým významom, aký neobsahujú podobné členy synonymického radu, a zároveň jeho minimálna metaforickosť a spájatelnosť so syntagmaticky usúvzťažneným slovom (monokolokabilita) si vyžadujú aj špecifické lexikografické riešenie.

4. Ako to robia inde

Pravidlá slovenského pravopisu (2000) dôsledne – bez poznámky – zachovávajú lexikografickú konvenciu o uvádzaní adjektíva v pozícii heslového slova v tvare mužského

rodu. Krátky slovník slovenského jazyka (ďalej KSSJ) hneď za adjektívne heslo v tvare maskulína (a za gramatický aparát, ale pred samotný výklad, či už opisom, alebo len synonymom) kladie spojenie s najčastejším substantívom: *tehotná/t'archavá/gravidná/samodruhá žena*. KSSJ nezahŕňa adjektíva označujúce oplodnenú ženu, ktoré patria do expresívnej alebo nespisovnej lexiky. Pri adjektívach označujúcich oplodnenú zvieraciu samicu postupoval autorský kolektív KSSJ diferencovane:

a) pridaním poznámky v zátvorke

brezivý *príd. odb. (o samiciach poľnohosp. zvierat)* oplodnený

b) uvedením reprezentatívneho, resp. najčastejšieho (výlučného) spojenia pred výkladom

teľný *príd.:* *t-á krava* majúca sa oteliť

prasný *príd.:* *p-á sviňa* majúca sa oprasiť

kotný *príd.:* *k-á samica* majúca sa okotiť

c) využitím skrátenej podoby vzťažného zámena vo výklade opisom

žrebný *príd. kt. sa má ožrebiť*

V prípade a) je v zátvorke obsiahnuté spresnenie, že ide o samice, ale výklad je realizovaný adjektívom (termínom) v mužskom rode. V prípade b) stojí reprezentatívne, resp. najčastejšie, príp. výlučné spojenie predmetného adjektíva so substantívom pred opisným výkladom, realizovaným činným prídavným prítomným slovesa *mať* v ženskom rode. A v prípade c) skrátenie vzťažného zámena *ktorý* na „kt.“ pomohlo vyhnúť sa priamemu vyjadreniu gramatického rodu.

Pri elektronickej verzii Slovníka slovenského jazyka (1959 – 1968; ďalej SSSJ) čítame upozornenie: „Pozor, toto nie je súčasná kodifikačná príručka!“ Keďže však novšiu v takomto rozsahu nemáme, nazrieme aj do SSSJ. Tento výkladový slovník výnimočne, ale nie výlučne⁶ prináša adjektíva označujúce oplodnenú ženu alebo zvieraciu samicu v ženskom rode: *samodruhá, t'archavá, tehotná; brezivá, kotná, prasná, teľná, žrebná*. Výnimkou je heslo *gravidný*. Slovné spojenie „je hrubá“ je zahrnuté v rámci hesla *hrubý* ako ľudová frazéma s kvalifikátorom *ľud.* a s poznámkou v zátvorke: „(o samodruhej, t'archavej žene)“.

Synonymický slovník slovenčiny prináša pri týchto adjektívach základné slovo heslovej state (dominantu) v tvare mužského rodu; pri oplodnených ženách s poznámkou: „(iba v ženskom rode **t'archavá**; ktorá nosí plod, ktorá bude rodiť; pren. i v mužskom rode)“; pri zvieracích samiciach: „(iba v ženskom rode **brezivá**; oplodnená, čakajúca mláďa; o samiciach zvierat)“.

Pokiaľ ide o zahraničné slovníkové zdroje, ich výber bol, pochopiteľne, obmedzený ich dostupnosťou, jazykovými možnosťami autorky (francúzština a slovanské jazyky), ako aj dodržaním rozsahu tohto príspevku.

V českých výkladových slovníkoch (dostupných v elektronickej podobe v databáze DEBDict) sa lexikografická konvencia pri predmetných adjektívach dodržiava bez výnimky. Zaujímavý je však slovníkovo nezachytený (zato na českom internete známy

⁶ Historický slovník slovenského jazyka (V) uvádza ako heslové slovo napr.: **samodruhá** *príd (o žene) nosiaca potomka, t'archavá*.

a prenikajúci už aj na slovenské stránky) nesklonný tvar *těhu*, o ktorom A. Lešková v blogu píše, že sa používa ako skratka substantíva „těhotenství“, ale aj „místo přídavného jména“: *chceme být brzy těhu*. V slovenskom prehliadači Google napr.: *tehu som bola minulý rok*. „Těhu/tehu“ však v internetovej komunikácii znamená nielen tehotný, ale aj tehotský (*predám tehu oblečenie*).

Vo výkladovom Slovníku chorvátskeho jazyka (Rječnik hrvatskoga jezika, 1994) je adjektívne heslové slovo v ženskom rode, t. j. *tarchavá: bremèni*, pričom v 1. význame je slovnodruhovú kvalifikátor ž. a výklad synonymami *noseća, gravidna, trudna, u drugom stanju* je doplnený poznámkou „(za žensku osobu)“ – o osobe ženského pohlavia. Prenesený, 2. význam má slovnodruhovú označenie „(m i ž)“, teda mužský aj ženský rod, a výklad je potom v mužskom rode: „pun čega...“ (plný čoho; väzba je inštrumentálna). V samostatnom hesle je spracované synonymné adjektívum *trúdna (tehotná)*, ktoré je zároveň termínom; nešpecifické adjektívum „trúdan“ – vo význame muživý, trýznivý, ťažký, namáhavý, úmorný, únavný, unavený, prácný – má vlastné heslo. Pri slove *noseći*, ktoré by mohlo expresívnosťou zodpovedať nášmu „obťažkaný“, bol použitý ako základný tvar mužského rodu. Prvotný význam slova je totiž *nosný* (ktorý niečo nesie, podopiera, drží, napríklad *nosný múr*) a až v ďalšom význame – *noseća* (rod je zmenený na ženský v zátvorke za číselným označením významu 2 a tomu je prispôbený i výklad synonymom) – ide o adjektívne označenie oplodnenej ženy.

V ženskom rode je adjektívum *tehotná – enceinte* – v postavení heslového slova vo francúzskom elektronickom výkladovom slovníku *Le Trésor de la Langue Française informatisé* (s poznámkou, že ani použitie v tvare mužského rodu „enceint“ nie je vylúčené).

V slovníkoch na ruskom internetovom portáli Jandex sa tvar *беременная* v postavení heslového slova nachádza napr. v Ruskom ortografickom slovníku, v Morfematicko-ortografickom slovníku, v Školskom etymologickom slovníku ruského jazyka, ako aj v Slovníku ruských synonym a významovo zhodných výrazov.

Pokiaľ ide o prekladové slovníky, v Novom veľkom rusko-anglickom slovníku⁷ je predmetné adjektívum „tehotná“ v heslovej pozícii opäť v ženskom rode:

беременная

1) прил. (*вынашивающая ребёнка*) pregnant

Zaujímavým, a nie úplne ojedinelým, je prípad, keď v jednej časti obojstranného prekladového slovníka je „tehotné“ adjektívum v zmysle konvencie v mužskom rode, kým v druhej časti toho istého slovníka je významovo to isté heslové slovo v ženskom rode.⁸

5. Záver

V tejto práci som nechcela kritizovať konvenciu, ktorá bola v lexikografii dávno predomnou. Chcela som len poukázať na úskalía, ktoré s ňou súvisia, osobitne pri adjektívach označujúcich oplodnenú ženu alebo zvieraciu samicu. Ako vyplýva aj z materiálu pochádzajúceho z rôznych domácich i zahraničných slovníkových zdrojov, uplatňova-

⁷ Новый большой русско-английский словарь obsahuje 110 000 heslových statí.

⁸ Napríklad je to takto v Srbochorvátsko-slovenskom a slovensko-srbochorvátskom slovníku E. Horáka.

nie konvencie o uvádzaní heslovej podoby adjektív v mužskom rode nevedie k jednote formy hesla ani jeho výkladu, či už opisom alebo synonymom. Naopak, mužský rod heslového slova pri „tehotných“ adjektívach, ktoré sú (takmer) výlučne spájatelné so substantívami ženského rodu, a predovšetkým pri takých, ktoré sú (takmer) nevyužitelné v inom ako základnom význame a sú expresívne či až tabuizované, pôsobí rušivo; problematický, neprirodený je aj výklad lexikografickým opisom lexikálneho významu daného slova, začínajúci sa vzťahným zámenom alebo činným prídastím v mužskom rode. Otázka znie: načo je taká konvencia, ktorá nezjednocuje, zato mátie a výsledkom jej dodržiavania sú mačkopsy? Aj nejednotná lexikografická prax v rôznych krajinách vrátane Slovenska ma posmelila položiť túto otázku. Nejde mi ani o podporu feministického hnutia, ktoré, ako píše M. Sokolová, „žiada nekompromisne dodržiavať sexuálnu diferenciaciu v textoch“, hoci aj pomocou splittingu, čiže používania lomiek (Sokolová, 1998). V odôvodnených prípadoch by však možno aj v lexikografii bolo užitočné dať pred konvenciou prednosť prirodzenosti.

LITERATÚRA

ABBY Lingvo. Ruské elektronické výkladové slovníky: Русский орфографический словарь, Морфемно-орфографический словарь, Школьный этимологический словарь русского языка, Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. Dostupný z WWW: <http://slovari.yandex.ru/search>.

ATILF. Francúzsky elektronický výkladový slovník: Le Trésor de la Langue Française informatisé. Dostupný z WWW: <http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/tlfiv4>.

ČIERNA, Miroslava: Svet zachytený v slovných významoch. Hovoríme s jazykovedkyňou Alexandrou Jarošovou. In: Literárny (dvoj)týždenník 2007, roč. 20, č. 11 – 12, s. 9.

DEBDict. České elektronické výkladové slovníky: Slovník spisovného jazyka českého, Slovník spisovné češtiny, Příruční slovník jazyka českého. Dostupný z WWW: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>.

FINDO, Bohuslav: O jednom zo základných lekárskech termínov v širšej súvislosti. In: Kultúra slova, 1970, roč. 4, č. 3, s. 77 – 80.

Historický slovník slovenského jazyka. 5. zv. R – Š. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 2000. 692 s.

HOCHÉL, Braňo: Slovník slovenského slangu. Bratislava: Hevi 1993. 185 s.

HORÁK, Emil: Srbochorvátsko-slovenský a slovensko-srbochorvátsky slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991. 756 s.

HORECKÝ, Ján: Znova o termínoch *tehotnosť* a *tarchavosť*. In: Kultúra slova, 1971, roč. 5, č. 4, s. 106 – 108.

KRÁLIK, Ľubor: Je slovo *samodružá* hanlivé? Splytovali ste sa. In: Kultúra slova, 2009, roč. 43, č. 4, s. 249.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vyd. Red. Ján Kačala – Mária Pisárčiková – Matej Považaj. Bratislava: Veda 2003. 985 s.

Новый большой русско-английский словарь. Red. Д. И. Ермолович – Т. М.

Красавина. Москва: Русский язык-Медиа 2004. 1524 с.

MASÁR, Ivan: *Ťarchavosť, gravidita, tehotnosť*. Splytovali ste sa. In: Kultúra slova, 1969, roč. 3, č. 8, s. 287.

MASÁR, Ivan: Čo v srdci vrije, v ústach kypí. (Rozbor textu Z. Szatmáryovej, Ženy Európy 1993.) In: Kultúra slova, 1996, roč. 30, č. 6, s. 338 – 342.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 584 s.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 895 s.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Adjektívne kategórie v gramatike a v slovníku. In: Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda 2003, s. 214 – 228.

PISÁRČIKOVÁ, Mária: Miesto subštandardných slov v slovnej zásobe. In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, s. 140 – 151.

Pravidlá slovenského pravopisu. 3., upravené a doplnené vyd. Bratislava: Veda 2000. 590 s.

RAJČANOVÁ, Alexandra: Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní (diachrónny pohľad). In: Varia VI. Zost. M. Nábělková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1997, s. 208 – 217.

RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária: Základy slovenskej lexikológie. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity 2004. 156 s.

Rječnik hrvatskoga jezika. Red. Vladimir Anić. 2., dopunjeno izdanje. Zagreb: Novi Liber 1994. 1246 s.

RÝZKOVÁ, Anna: Náuka o slovnej zásobe. Kapitola Tvorenie slov. (Spracované v podstate podľa prác J. Horeckého Slovo tvorná sústava slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 a Slovenská lexikológia 1. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.) In: Slovenský jazyk I. A. Vysokoškolské skriptá Pedagogickej fakulty UK v Trnave. Red. A. Bujalka. Bratislava: Univerzita Komenského 1979, s. 117 – 134.

SEJÁKOVÁ, Jana: Adjektivizácia *n/-t*-príčastí. In: J. Horecký – K. Buzássyová – J. Bosák a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989, s. 200 – 211.

SKLADANÁ, Jana: K vývinu slova *samodružá*. In: Slavica Slovaca, 1969, roč. 4, č. 1, s. 85 – 88.

Slovník nespisovné češtiny. Argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost. Historie a původ slov. 2., rozšířené vydání. Ed. J. Hugo. Praha: Marsdorf 2006. 460 s.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Slovník súčasného slovenského jazyka. 1. zv. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

SMATANA, Miloslav: I zrodila mať v poli syna... (1). Zo studnice rodnej reči. In: Kultúra slova, 1999, roč. 33, č. 3, s. 151 – 157.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Jazyk ako zrkadlo sociálneho postavenia ženy a muža (na príklade slovenčiny). In: Sociálna práca – ľudské práva – vzdelávanie dospelých. Zost. A. Tokárová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1998, s. 436 – 447.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 3. vyd. Bratislava: Veda 2004. 998 s.

ZUBATÝ, Josef: O zájmeně „sám“. In: Naše řeč, 1921, roč. 5, č. 6, s. 161 – 170.

ZDROJE

BUZÁSSY, Ján: V hline, v dreve, v piesni. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1985. 157 s.

Internetové zdroje: google.sk, google.cz, google.com (anglický), yandex.ru.

Slovenský národný korpus – prim-4.0-juls-all, prim-4.0-juls-sane, prim-4.0-public-sking. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2009. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

ŽÁRY, Štefan: Snímanie masiek. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1979. 185 s.

Naratívne stratégie v televíznych správach

SLÁVKA TOMAŠČÍKOVÁ

Katedra anglistiky a amerikanistiky, Filozofická fakulta
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Košice

NARRATIVE STRATEGIES IN TELEVISION NEWS PROGRAMMES

Key words: narrative, discourse, television news, semiotics, diegetic, mimetic

Narrative as one of the orders of television news discourse reflects the changes in its status and functions. The paper represents a partial analysis from a much broader research driven by the hypothesis that the character of the narrative in the British television news programmes from the 1990s reflects the fact that in the post-modern period television news have become as much a commodity as any other product of the media industry (whether the news are related to public service or are commercial). The main function of the news narrative is to attract the audiences. This is manifested by the fact that in both the BBC and the ITN news bulletins the informational focus is replaced by the communicative one (television news not only provides information but its narrative engages the audiences in the process of communication making them active participants of the processes of encoding and decoding). One of the categories of the television news narrative reflecting the shift from the information tradition towards the communication tradition is the narrative strategy. Television news becomes more complex and elaborate, and the news narrative in the 1990s is shifting from the mimetic dominating the discourse in the 1970s and the 1980s towards the diegetic.

1. Úvod

Predmetom nášho dlhodobého záujmu je diskurz mediálnej komunikácie s dôrazom na diskurz hlavných večerných televíznych správ. Zameriavame sa na britský kultúrno-geografický kontext a z hľadiska časového vymedzenia ide o obdobie posledných dvadsiatich rokov. Nosným elementom pre náš súčasný výskum je naratívum ako jedna z úrovní usporiadania tohto špecifického diskurzu. Ako nevyhnutné sa javí uviesť aj metodologické východiská, na základoch ktorých stojí naša analýza. K naratívu televízneho spravodajstva pristupujeme z postmodernej, postštrukturalistickej perspektívy a interdisciplinarita tohto prístupu má svoje korene v sociolingvistiky, v mediálnych a komunikačných štúdiách a v naratológii. Základný metodologický rámec našej analýzy tvoria dva modely komunikácie, a to všeobecný model komunikácie vytvorený R. Jakobsonom (1960) a zrevidovaný model televíznej komunikácie S. Halla (1980).

V poslednom období náš výskum vedie hypotéza, že charakter naratíva britských televíznych správ od 90. rokov 20. storočia výrazne odráža fakt, že v postmodernom

období, v postindustriálnej spoločnosti sa televízne správy (či už správy verejnoprávnej televízie alebo komerčnej televízie) stávajú takou istou komoditou na mediálnom trhu, akou je akýkoľvek iný produkt televízneho mediálneho priemyslu, a že hlavnou funkciou naratíva televíznych správ je pritiahnúť pozornosť televíznych divákov. Výsledky našich analýz podporujú tvrdenie, že v spravodajských programoch BBC aj ITN nastáva výrazný posun od informačnej funkcie smerom ku komunikačnej funkcii. Naratívu čoraz viac dominuje komunikačná tradícia, ktorá umožňuje zapojenie diváka do procesu komunikácie, umožňuje divákovi stať sa aktívnym účastníkom semiózy, a teda kódovania a dekódovania významu.

Je to práve naratívum, ktoré môže vďaka svojim funkciám urobiť diskurz televíznej správy viac komunikačným, t. j. viac atraktívnym a priťahujúcim diváka. Pri vysvetlení, prečo je to tak, sa opierame o definíciu naratíva, ako ju uvádza M.-L. Ryan (2004), ktorá chápe naratívum v postmodernom kontexte. Tvrdí, že naratívum nie je artefakt založený na jazyku, ale je to mentálna, kognitívna konštrukcia vytvorená zo znakov. Naratívum je skonštruované z kúskov reality, deja a osôb, ktoré zohrávajú svoje úlohy pri udalostiach vystupujúcich vo svete naratíva. Naratívum je podľa autorky mentálnou reprezentáciou stavov a udalostí v príčinnej súvislosti, ktorá zachytáva určitý segment diania vo svete a v živote niektorých jednotlivcov (Ryan, 2004, s. 47). Prostredníctvom naratíva dochádza k transferu významov a následne k získavaniu vedomostí. Naratívum nie je iba prostriedkom na získavanie a odovzdávanie informácií o svete, ktorý obklopuje divákov, pričom sa realizuje význam slova 'narre' (oboznámiť s niečím, odovzdať informáciu); naratívum je takisto metajazykom, ktorý pomáha popísať objekt a proces jeho skúmania.

Primárny materiál, ktorý je objektom našej analýzy, zahŕňa hlavné večerné spravodajské programy *Nine O'Clock News*, ktorých producentom je verejnoprávna British Broadcasting Corporation (BBC) a ktoré boli odvysielané stanicou BBC 1. Zároveň skúmame programy *News at Ten* vyprodukované komerčnou spoločnosťou Independent Television News (ITN), ktoré boli odvysielané nezávislou komerčnou televíziou ITV (Independent Television) na stanici Channel 3. Dôvodom výberu daného materiálu je dominancia oboch týchto spravodajských programov v 90. rokoch 20. storočia na britskom trhu.

Pri skúmaní meniaceho sa naratíva vo vybraných spravodajských programoch využijeme metódy obsahovej a textovej analýzy. Ak sa obsahová analýza zaoberá prítomnosťou elementov, ktoré reprezentujú jednotlivé aspekty medializovanej reality (v kvantitatívnom alebo kvalitatívnom meradle), potom textová analýza kladie dôraz na význam, konštrukciu významu pomocou vizuálnych, verbálnych, hudobných a iných jazykových a nejazykových znakových systémov – kódov. Textová analýza v sebe nesie aj analýzu štruktúry a semiotickú analýzu, ktorej cieľom je odhaliť výstavbové jednotky analyzovanej štruktúry (Burton – Jiráček, 2003, s. 44). Primárnym objektom semiotickej analýzy je vytváranie významu a následne definovanie významu. V procese textovej analýzy je možné odhaliť vzťahy medzi znakmi, kódmi, štruktúrou, naratívumom a textom.

V rámci obsahovej a textovej analýzy naratíva televíznych správ pozorujeme niekoľko kategórií, ktoré signalizujú zmeny viažuce sa na posun od informačnej ku komunikačnej tradícii. Sú nimi naratívny obsah, naratívna konštrukcia, naratívna štruktúra, naratívny model, naratívna technika a naratívna stratégia. Následná komparatívna analýza

poukazuje na fakt, že technologické, ekonomické a sociálne zmeny v britskej spoločnosti na konci 20. storočia nachádzajú svoje odzrkadlenie v zmenách naratíva v oboch skúmaných britských televíznych spravodajských programoch BBC a ITN. Analýza prináša mnoho dôkazov potvrdzujúcich hypotézu o centrálnej úlohe naratíva, ktorou je upútanie pozornosti diváka a jeho zaangažovanie do procesu komunikácie. Je to práve naratívum, ktoré robí z televíznych správ atraktívny produkt a umožňuje tak získať pre výrobcov správ profit (v prípade komerčného ITN) alebo zdôvodniť náklady na výrobu spravodajských programov, ak berieme do úvahy verejnoprávnu BBC.

2. Mimetické a diegetické v televíznom spravodajskom diskurze

Naratívna stratégia, na ktorú sa v tomto príspevku sústredíme, sa takisto mení v rámci celkového prechodu naratíva od informačného ku komunikačnému. Odkláňa sa od mimetického, ktoré v televíznych správach prevládalo v 70. a 80. rokoch 20. storočia, a stáva sa v 90. rokoch diegetickejším; spravodajská informácia sa stáva komplexnejšou a prepracovanejšou.

Metodológia nášho výskumu využíva termíny „miméza“ (mimetická naratívna stratégia) a „diegéza“ (diegetická naratívna stratégia), ktorých pôvod sa viaže na text Platóna v jeho diele *Republika* (Huisman, 2005) a Aristotelovu *Poetiku* (1997). Platón hovorí o „mimesis“ (z gréckeho μίμησις) ako o realizácii, ktorá sprostredkúva činy a myšlienky aktérov diania pre divákov tým, že ich priamo ukazuje. Ide o simulovanú reprezentáciu, prostredníctvom ktorej aktéri diania, napr. herci, prenášajú k divákovi informácie alebo emócie (Huisman, 2005, s. 18).

Aristoteles, ktorý je dodnes považovaný za jedného z najvýznamnejších teoretikov narativity, v *Poetike* napísanej asi 330 rokov pred našim letopočtom definuje umelecké dielo ako imitáciu reality, čo v neskoršie zavedenej terminológii predstavuje „diegesis“. Uvádza aj tri oblasti, ktoré sa viažu na imitáciu. Sú to: médium (jazyk, zvuk, hudba a pod.), objekt (ľudia v akcii) a mód (narácia alebo akcia – teda hranie). Pre Aristotela je umenie zrkadlom odrážajúcim realitu. V súlade s Platónom, čo je priamo ukázané (what is shown), je pre Aristotela mimetické, a na druhej strane, čo je porozprávane o danom dianí (what is told), je diegetické. Termín „diegesis“ (pôvodom z gréckeho διήγησις) prechádza následne meniacim sa historickým kontextom a nachádzame ho v publikácii G. Princea *A Dictionary of Narratology* (1989). Autor definuje diegézu ako prerozprávanie toho, čo sa stalo, v protiklade k miméze ako ukázaniu diania (Prince, 1989, s. 17).

Zastúpenie mimézy a diegézy v mediálnych diskurzoch analyzuje aj N. Lacey (2000). Podľa Laceyho diegéza reprezentuje svet naratíva a predstavuje text. Odkazuje na vnútorný svet príbehu, ktorý prežívajú jeho účastníci, všetky časti príbehu, aj tie, ktoré sú odprezentované, ale aj tie, ktoré sa na príbehu akokoľvek podieľajú, ale nie sú priamo v ňom zobrazené. N. Lacey k diegetickému materiálu zaraďuje zábery z miesta diania, zvuky pochádzajúce zo zobrazovanej udalosti, ale aj rozhovory účastníkov daného príbehu. Zároveň vydeľuje nediegetické elementy, medzi ktoré patrí vložený obrazový materiál, titulky, vložená hudba či „voice-over“. Okrem primárneho diegetického naratíva N. Lacey popisuje možnú existenciu extra-diegetického naratíva, ktorým je príbeh v príbehu.

Veľmi podobnú definíciu naratíva v médiách z hľadiska naratívnej stratégie nachádzame v práci M. Reala (1996), ktorý rozlišuje diegetické a nediegetické časti naratíva. V nasledujúcom diagrame sa M. Real pokúsil názornejšie predstaviť naratívny mediálny text. Diskurz pre M. Reala reprezentuje interakciu medzi príbehom (čo je porozprávané), recipientom a významom, a teda zdôrazňuje participáciu recipienta na semióze.

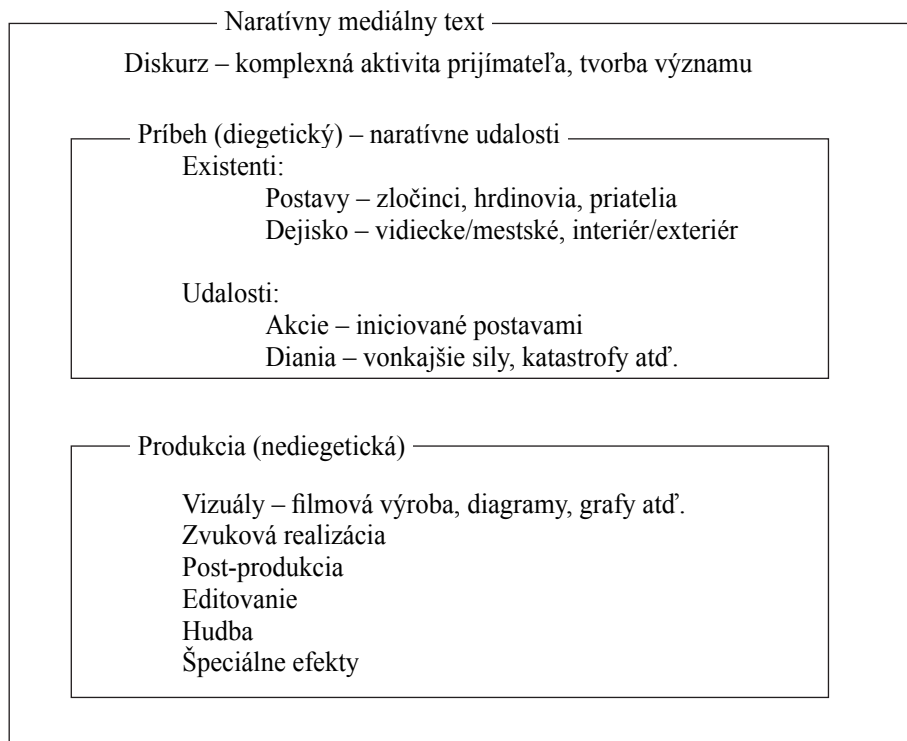

Schéma 1. Naratívny mediálny text (Real, 1996, s. 127).

Ďalšia autorka, A. Dunn (2005), vysvetľuje, že každé médium registruje svoje vlastné spôsoby kombinovania diegetických a mimetických elementov. Podľa nej je v každom samostatnom žánri skonštruované naratívum tak, aby umožnilo recipientovi zorientovať sa v prístupoch, očakávaniach a predpokladoch (Dunn, 2005, s. 125 – 127).

Pri analýze spravodajských programov berieme do úvahy fakt, že k mimetickému módu reprezentácie patria reálne priame obrazy, nespracovaný materiál z miesta diania, ktorého úlohou je poskytnúť dôkaz o tom, že udalosť je aktuálna a pravdivá. V starších zdrojoch by sme našli paralelnú charakteristiku televízneho spravodajstva, ktoré bolo chápané ako „okno do sveta“, ako priama reprezentácia zobrazovanej reality. Takéto chápanie spravodajského diskurzu je ale v protiklade s novším definovaním televíznej správy a televízneho spravodajského programu ako konštruktu.

Ak je teda mimetický mód považovaný za jednoduchý, priamy a ikonický, v porovnaní s ním je diegetické naratívum konštruované tak, aby zaujalo diváka, aby sa musel aktívne podieľať na semióze. Diegetický mód je indexálny a vo veľkej miere využíva symboly. Tvorcovia používajú prevažne v štúdiu spracované audio-vizuálne nahrávky, ktoré sú plné strihov, navrstvených obrazov, titulkov, textových informácií a predstavujú viac intímnu, až invazívnu žurnalistickú stratégiu.

Výraznú úlohu v diegetickom naratíve, úlohu rozprávača, zohráva moderátor spravodajstva. Jeho funkciu ďalej dopĺňajú reportéri, korešpondenti, tretie osoby, ktorými sú odborníci, elita (v širokom chápaní) a „vox-pop“. Títo rozprávači sa snažia uviesť recipienta, diváka do daného príbehu, pokúšajú sa ho nasmerovať k preferovanej interpretácii, resp. k tvorbe významu, a zároveň komentujú to, čo sa deje na scéne, a tak sprostredkujú nielen informácie, ale aj emócie. Moderátor, reportér, korešpondent reprezentujú viditeľných alebo skrytých (voice-over) rozprávačov a sú extra-diegetickými rozprávačmi. Nie sú súčasťou diania ako takého, udalosť iba popisujú, sprostredkujú. Vo výnimočných, špecifických situáciách, napr. pri reportážach z konfliktných, vojenských udalostí, sa reportér môže stať priamo súčasťou príbehu, a teda byť diegetickým rozprávačom.

Od 90. rokov 20. storočia sú divákovi v spravodajskom programe ponúkané viacvrstvové príbehy, ktoré nemajú definitívny koniec, a problémy v nich nastolené nemajú záverečné riešenie. K základným charakteristikám naratíva televízneho spravodajstva patria neuzavretosť, nedostatok syntézy, seriálovosť a epizodickosť. Epizodickosť je posilnená komerčnými prestávkami, ktoré delia spravodajský program na viac častí, a to živými vstupmi či propagáciou spravodajského programu a jeho vysielateľa (Dunn, 2005, s. 128 – 130).

Technologické zmeny umožňujú, že časť reportáží je v televíznych spravodajských programoch vysielaná v reálnom čase aj z najvzdialenejších a najnedostupnejších lokalít. Recipient, divák, jednotlivec dostáva správu často v čase, keď sa daná udalosť odohráva, a prestáva byť iba prijímateľom toho, čo sa stalo, ale stáva sa súčasťou toho, čo sa aktuálne deje. Podľa S. Allana (1998) možno správu v tomto postmodernom, globálnom kontexte zadefinovať ako správu „tu a teraz“, ako aktuálne naratívum, ktoré prebieha „teraz“, v čase vysielania a deje sa to „tu“ v priestore vďaka technológii dostupnej divákovi, kdekoľvek sa tento momentálne nachádza (Allan, 1998, s. 105).

3. Naratívne stratégie v televíznych správach – výsledky analýzy

Analýza vybranej vzorky hlavných večerných televíznych spravodajských programov BBC a ITN vysielaných v období od konca 90. rokov 20. storočia odкрýva niektoré vlastnosti naratíva televíznych správ, ktoré poukazujú na snahu zapojiť publikum do procesu komunikácie. Zistenia z analyzovanej vzorky sa týkajú jednak spravodajského makronaratíva, ktorým je spravodajský program, večerný bulletin BBC a ITN ako celok, ako aj mikronaratíva, to znamená naratíva jednotlivých správ v danom makronaratíve spravodajského programu.

Analýza odhalila, že naratívna forma v BBC i ITN zodpovedá charakteru naratívneho obsahu, ktorý je depolitizovaný, zjednodušený a divákovi láka ľahko dostupnými, jednoduchými príbehmi, ktoré sú praktického charakteru a ktoré sú bližšie k ich rodinám, domovom a komunitám. Dramatický, dynamický a pútavý charakter diskurzu televíz-

neho spravodajstva je zrejmy, a to v naratívnom obsahu aj forme. Potreba informovať o dôležitom obsahu zaostáva za snahou komunikovať, zosobňovať a deliť sa o emócie.

Makronarátívum – naratívum celého spravodajského programu – je kolážou, má seriálový charakter, a teda potenciál zapojiť publikum do procesu semiózy. Väčšia segmentácia makronarátíva ITN, fragmentácia a prerušenie si vyžaduje širšie zapojenie ústredného, hlavného rozprávača (hlásateľa – moderátora správ), ktorý zjednocuje, spája a premostuje všetky segmenty makronaratívnej konštrukcie. Closures sú nahradené pozvaniami divákov sledovať následné vysielanie spravodajských programov, a to neskôr večer alebo v priebehu nasledujúceho dňa. Tieto prvky sa objavujú častejšie v ITN makronarátívach ako v tých z dielne BBC.

Naratívum správ nesie v sebe info-elementy, zábavné elementy a dramatizujúce črty, ktoré sa vyskytujú vo všetkých módoch naratívnej konštrukcie. Analýza makronarátíva spravodajských programov odhaľuje, že info-elementy už nie sú doménou zvukového módu, ale sú v rovnakej miere umiestnené aj vo vizuálnom móde naratívnej konštrukcie. Prevalha vizuálneho módu nad zvukovým módom je zrejma vo všetkých analyzovaných naratívach. Táto analýza tiež ukazuje, že zábavu, emócie, negatívne a znepokojujúce prvky primárne obsahuje vizuálny mód a na dramatizácii narátíva sa v dostatočnej miere podieľa aj hudobný mód.

Britské správy zaznamenávajú výrazný posun smerom k diegetickému charakteru naratívnej konštrukcie. Analýza ukazuje, že mimetický mód reprezentácie, ktorý je primárne ikonický a snaží sa fungovať ako „okno do sveta“ a poskytnúť dôkaz aktuálnosti a faktickosti zobrazovanej udalosti, je postupne nahrádzaný diegetickým módom, kde prevažujú indexy a symboly. Výraznejšie mimetická je napríklad konštrukcia záberu na hlásateľa, kde je okrem neho vo formáte „talking-head“ umiestnený aj vizuálny materiál vo forme rámčeka. Vo viac ako 60 percentách ide o o fotografie zo scén diania, fotografie osôb, a teda ikonický materiál. Približne 24 percent tvorí indexálny vizuálny materiál a 16 percent symboly, napr. zástavy, logá a pod.

Napriek tomu, že mimetický mód má potenciál byť dramatický a zdôrazňovať skutočnosť zobrazovaného, analýza potvrdzuje, že veľmi malá časť vizuálneho materiálu je mimetická. Nahrávky z miesta diania sú spracované, rozkúskované, upravované montážou, kolážou a editori z nich vytvárajú kompozície, v ktorých sa rýchlo striedajú obrazy, grafy, diagramy, textové polia a pod. Výsledkom je prevládajúci diegetický mód naratívnej konštrukcie.

Diegetické naratívum je konštruované pre divákov aj vďaka využívaniu agentúrnych „news packages“. Obaja producenti správ používajú „news packages“, ktoré sú poskytované tlačovými agentúrami. Materiál dodaný týmito agentúrami ohrozuje zachovanie rozdielov v obsahu a forme naratívnej konštrukcie u oboch výrobcov. V priemere 50 percent naratív zahraničných i domácich správ BBC a viac ako 40 percent zahraničných a 60 percent domácich správ ITN patrí do kategórie obsahovo spoločných prvkov. Použitie „news packages“ od tlačových agentúr má za následok nielen podstatné prekrytie naratívneho obsahu, ale aj výskyt rovnakých vizuálnych materiálov v jednotlivých naratívach BBC a ITN. Obaja výrobcovia napríklad používajú identické zábery alebo celé sekvencie nahrávok z miesta diania vo vizuálnom móde naratív. V mnohých prípadoch je viac ako jedna sekvencia/záber prítomná v naratívach správ BBC aj ITN.

Analýza zameraná na diegetické a mimetické v spravodajských naratívach ďalej odhalila, že vo vizuálnom móde sa vyskytuje časté striedanie obrazov, krátkych filmových sekvencií z miesta diania a vizuálny mód je dôkazom invazívnej až intímnej žurnalistiky, ktorá využíva vo vizuálnom móde veľký detail a rýchle približovanie kamery. Vizualy majú objavný, odhaľujúci a dramatický charakter, ktorý útočí na emócie diváka s cieľom udržať ho v komunikácii. Divák je nútený stále sledovať meniaci sa vizuálny mód, ktorý je fragmentovaný, prerušovaný a preplnený množstvom obrazov, a participuje tak na tvorbe narátiva. Koláž obrazov tak diváka neustále vťahuje do procesu semiózy.

Vďaka digitálnej technológii je možné do filmových sekvencií vkladať komplikovanejšie trojrozmerné animácie. Grafické animácie čoraz viac nahrádzajú informácie podané verbálne, ale často aj filmové zábery z miesta diania. Tento diegetický materiál nepredkladá fakty, skôr navodzuje, predvída, predkladá špekulácie, aby vťahal divákov do procesu komunikácie.

Bezprostrednosť a autorita sú dva hlavné mýty riadiace naratívne stratégie britského televízneho spravodajstva. Bezprostrednosť, okamžitosť a blízkosť sú vytvárané predovšetkým vo vizuálnom móde. Použitie rozhovorov naživo iba dokazuje, že satelitné a digitálne technológie umožňujú divákovi participovať v naratívnej správy priamo pri tom, ako sa udalo deje. Divák je priamym účastníkom toho, čo sa deje „tu“ a „teraz“ v porovnaní s minulým, čo sa dialo „tam“ a „vtedy“.

Autorita sa vyznačuje nielen charakterom úvodnej sekvencie makronarátiva, ale aj prítomnosťou vševediaceho rozprávača. Analýza ukazuje, že hlásatelia televíznych správ sú kódovaní ako profesionáli, vážni a autoritatívni, prostredníctvom ich formálnych, tmavých odevov a ich verbálneho prejavu, ktorý stále plní informatívnu funkciu, prinášajúc odpovede na otázky z piatich W (kto, čo, kedy, kde, prečo) a jednej H (ako) v naratívach. Ich prejav je typický neosobným jazykovým kódom a zvyčajne je bez sprievodu väčších gest. Uviedli sme, že v diegetickom naratívne je funkcia rozprávača veľmi dôležitá. Hlásateľ správ a reportér-korešpondent patria vo všetkých prípadoch medzi extra-diegetických rozprávačov, keďže nie sú súčasťou príbehu, ale príbeh len sprostredkujú.

Mýtus bezprostrednosti sa podieľa na takmer rovnakom spôsobe naratívnej konštrukcie správ BBC a ITN. Živé satelitné spojenia sú častejšie prítomné v naratívach ITN, taktiež sa v nich vyskytuje viac citácií a parafráz. Mýtus autority sa zdá byť kódovaný odlišne v ITN naratívach. Reportéri-korešpondenti ITN sú kódovaní o niečo menej autoritatívne ako korešpondenti BBC v oboch, vizuálnom aj verbálnom móde naratívnej konštrukcie. Preferovanie vox-pop pred zástupcami elity/politikov v ITN naratívach zdôrazňuje personalizáciu a približovanie k ľudským záležitostiam v naratívnej konštrukcii.

Analýza naznačuje, že moderátor – hlásateľ televíznych správ – funguje nielen ako spájajúci prvok pre jednotlivé časti BBC a ITN makronarátiva, ale jeho úlohou je správať diváka aj jednotlivými časťami narátiva konkrétnych správ. Spôsob oslovenia (priamy a dialogický priamo do kamery), má presvedčiť diváka o aktuálnosti a realite správy, uviesť ho do komunikácie a udržať ho v dialogickom móde.

Nielen v úvodných a titulkových, ale aj v záverečných sekvenciách makronarátiva spravodajského programu BBC a ITN nachádzame uplatnenie diegetickej naratívnej

stratégie. Aj v závere makronaratíva je pôvodne ikonický materiál spracovaný do výslednej diegetickej koláže obrazových, textových a hudobných elementov, ktoré nedovolia ukončiť proces komunikácie s divákom, ale ho vyzývajú na pokračovanie v najbližšom spravodajskom programe.

4. Záver

Hoci naratívum televízneho spravodajstva by malo byť akýmsi záznamom faktov, od 90. rokov 20. storočia je čoraz očividnejšie využívanie postupov dramatikov a románopiscov. Elementy pôvodne typické pre prózu a drámu – komplexnosť naratíva, konfliktnosť, nadväznosť, pokračovanie príbehu a vysoký podiel dramatických elementov v obsahu aj forme – nachádzame v naratívach televíznych správ. Moderátor televízneho spravodajského programu je hlavným rozprávačom príbehu, uvádza divákov do diania, predstavuje reportérov a korešpondentov a prepája jednotlivé časti spravodajského programu. Výber naratívneho obsahu a naratívnej formy makro- aj mikronaratíva, ktorého cieľom je nielen upútať pozornosť britského diváka, ale ho aj udržať pri sledovaní spravodajského programu, vedie k tomu, že zaznamenávame narastajúci podiel elementov dramatického charakteru a naratívum je konštruované na hranici medzi informáciou a zábavou, teda na hranici medzi faktom a fikciou.

LITERATÚRA

ALLAN, Stuart: *News from NowHere: Televisual News Discourse and the Construction of Hegemony*. In: *Approaches to Media Discourse*. Eds. A. Bell – P. Garrett Oxford – Malden: Blackwell Publishers Ltd. 1998, s. 105 – 141.

ARISTOTLE: *Poetics*. Translated by S. H. Butcher; edited by R. Koss. Mineola – New York: Dover Publications, Inc. 1997. 60 s.

BURTON, Graeme – JIRÁK, Jan: *Úvod do studia médií*. Brno: Barrister & Principal – studio 2003. 392 s.

DUNN, Anne: *The Genres of Television*. In: *Narrative and Media*. Eds. H. Fulton et al. Melbourne – New York: Cambridge University Press 2005, s. 125 – 139.

HALL, Stuart: *Encoding/Decoding*. In: *Culture, Media, Language*. Eds. S. Hall – D. Hobson – A. Lowe – P. Willis. London: Routledge – CCCS, University of Birmingham 1980, s. 128 – 138.

HUISMAN, Rosemary: *Narrative Concepts*. In: *Narrative and Media*. Eds. H. Fulton et al. Melbourne – New York: Cambridge University Press 2005, s. 11 – 27.

JAKOBSON, Roman: *Closing Statement: Linguistics and Poetics*. In: *Style in Language*. Ed. T. A. Sebeok. Cambridge – Massachusetts: MIT Press 1960, s. 350 – 377.

LACEY, Nick: *Narrative and Genre: Key Concepts in Media Studies*. Basingstoke – New York: Palgrave 2000. 268 s.

PRINCE, Gerald: *A Dictionary of Narratology*. Reprint ed. Lincoln: University of Nebraska Press 1989. 118 s.

REAL, Michael R.: *Exploring Media Culture: A Guide*. London – Newbury Park – New Delhi: Sage Publications 1996. 311 s.

RYAN, Marie-Laure (editor): *Narrative across Media: The Languages of Storytelling*. Lincoln – London: University of Nebraska Press, 2004. 422 s.

Sémiotika ve službách aplikované lingvistiky?

MARIE HÁDKOVÁ

Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta
Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem

SEMIOTICS IN THE SERVICES OF APPLIED LINGUISTICS?

Key words: semiotics, applied linguistics, Czech as a foreign language

The author reflects on the possibilities of using the knowledge about the functioning of the sign systems and the acquisition of such systems (foreign language teaching), which can be provided to applied linguistics by semiotics. She focuses primarily on making use of this knowledge in creating the foreign language communicative competence, i.e. the deliberate, controlled and targeted extension of the prerequisites of communication. (Czech for foreigners was used as a model foreign language.) The text is based on the theory of the triadic sign model proposed by C. S. Peirce.

The aim of the paper is to show that the effectiveness of acquisition of the target (foreign) language as well as its functioning as a communicative code largely depends on the individual preconcept of language as a semiotic system (e.g. the necessity to master the inflections in Czech for foreigners).

1. Úvod

Znakový charakter řečové činnosti je nejdůležitějším rysem komunikace ve smyslu přenosu informací mezi komunikanty, tj. mezi osobami, které se účastní definovatelného a modelovatelného komunikačního spojení. Jelikož nelze sdělovat myšlenky přímo, je informace přenášena zástupně, a to pomocí prvků určitého a oběma (či všem) účastníkům komunikačního spojení společného znakového kódu. Jeho elementy mají reprezentovat a zprostředkovávat jak subjektivní prožitek vnějšího světa mluvčího, tak jeho vnitřní bytí. Užití těchto elementů, jejich řazení a to, jak se vzájemně ovlivňují, přitom není náhodné, protože jde o prvky systému.

Obecným předpokladem komunikace a nejdůležitější součástí komunikační kompetence je proto schopnost produkce a percepce znaků či užívání jejich soustav (Kořenský a kol., 1999, s. 28), a to v závislosti na okolnostech komunikace. Jsou-li účastníky komunikačního spojení jen rodilí uživatelé určitého přirozeného jazyka, kteří neovládají žádný další jazyk, je komplex předpokladů jejich řečového chování jiný, než je tomu např. u nerodilého uživatele, jenž se chce účastnit jejich komunikace či ji alespoň pozorovat a rozumět přenášeným obsahům. I jeho cíle vyžadují, aby byl kompetentní pro produkci a percepce znaků jimi užívaného systému, aby (alespoň do určité míry) ovládal příslušnou znakovou soustavu, tj. jejich mateřský jazyk.

Viděno velmi obecně, nacházíme v centru zájmu sémiotiky otázky ne nepodobné těm, které jsou typické pro jednu z oblastí aplikované lingvistiky, a to pro oblast výuky cizích jazyků. V tomto textu se proto pokusíme naznačit možnosti, jež může sémiotika poskytnout bádání o češtině v roli jazyka nemateřského.

2. Koncepty jazykového znaku a lingvodidaktika

V dějinách lingvistiky pozorujeme stále se vracející diskuse o pojetí znaku a ne-znaku, diskuse o významu znaků, o jejich vzájemných vztazích či o vztahu znaku k jeho uživateli, jež jsou logickým prostředkem k vyjasnění teoretických východisek diskutujících, tedy teoretických pozic, z nichž vycházejí konkrétní bádání. Jejich validita je přitom závislá na vymezení zcela zásadní a elementární entity, jíž je (ne)existence jazykového znaku, jeho koncepce (dyadické/triadické pojetí, příp. unilaterální/bilaterální pojetí) a jeho (ne)realizace v komunikačních kontaktech.

Triadická koncepce bývá nyní označována spíše jako morrisovská, i když přímo navazuje na pojetí Ch. S. Peirce. Ch. W. Morris obohatil peircovské pojetí, protože obrátil pozornost k otázkám, jaké znaky a hodnoty musí člověk ovládat, aby mohl úspěšně jednat. (Posner, 1979, s. 49 – 79). Chápal znak jako přípravný podnět, který je schopen vyvolat za nepřítomnosti daného předmětu uspokojující impuls, spustit stejný řetězec reakcí jako tento předmět samotný. Za tento přípravný podnět můžeme považovat také slovo, resp. řadu zvuků s vazbou na určitý komunikovaný obsah. Podle J. Horeckého (1982) se stala tato teze základním principem unilaterální koncepce jazykového znaku – z komunikačního postoje k jazykovému znaku vyplývá také předpoklad konkrétního, smysly vnímatelného znakového vehikula.

V dyadickém pojetí je jazykový znak prvkem systému a má svou vertikální strukturu. Stoupenci tohoto pojetí chápou jazykový znak jako ideální objekt, ve kterém má označující i označované odrazový charakter, a spojení těchto dvou složek je pro ně výsledkem jazykotvorné činnosti uživatelů jazyka. Takto je pak možno nazírat každý přirozený jazyk ve smyslu systému jazykových znaků jakožto ideálních objektů. Ke vztahu těchto ideálních objektů a znaků užitých v konkrétní komunikaci J. Horecký uvádí: „Aby sa prostredníctvom tohto systému mohlo komunikovať, musia jazykové znaky – ideálne objekty byť vyjadrené konkrétnymi objektami, zmyslovo vnímateľnými. Tak vznikajú komunikačné znaky, ktorých označujúcu zložku tvoria fonematické, resp. morfematické rady, označovanú zložku tvoria systémové znaky. Svedčí o tom fakt, že pri jazykovej komunikácii hovoriaci síce artikuluje (resp. píše) jednotlivé fonémy, ale ich radenie nezávisí od neho, berie ich ako hotové útvary na komunikovanie systémových jazykových znakov, ktoré tiež netvorí, ale reprodukuje na základe svojich znalostí daného jazyka“ (Horecký, 1982, s. 137).

Pro oblast lingvodidaktiky, tedy aplikované lingvistiky analyzující zákonitosti procesu výuky cizího jazyka či nabývání komunikační kompetence v nemateřském jazyce by mohla být, zdá se, přínosná také reflexe unilaterálního a bilaterálního pojetí jazykového znaku, a to ve vztahu k cílům výuky či ke standardizované evaluaci jejího výsledku, posuzovaného podle dnes již obecně přijímaného modelu Společného evropského referenčního rámce pro jazyky (Společný evropský referenční rámec, 2002), to však nebude předmětem našeho zájmu.

Představitelem jiné koncepce sémiotiky je I. Osolsobě, pro kterého je charakteristický výrok: „Znak je mrtev“. Jím autor nepopírá existenci znaku jako takového, ale odklání se od teorie akcentující jeho centrální pozici. Sémiotiku definuje takto: „Navrhuji tedy poněkud určitější (a užší) chápání sémiotiky jako vědy o nástrojích a technikách nepřímého a zprostředkovaného poznání, tj. o nástrojích a technikách náhrady poznání přímého. Sémiotika je tedy jakási obecná teoretická technologie zkoumající společné zákonitosti takových základních řešení, jakým je reprezentace a zprostředkování (komunikace), a takových poznávacích (epistemických) pomůcek, jako jsou mapy, obrazy, texty, jazyk, modely, notové záznamy, šifry, značky apod. Sémiotika tím dostává statut jakési pomocné vědy epistemologické čili noetické“ (Osolsobě, 1992, s. 8).

V československé lingvistice (a to i aplikované) byly otázky pojetí jazykového znaku předmětem diskuse již na konci 80. let 20. stol.: „Proces pragmatizace jazykovědy zákonitě přenáší pozornost jazykovědců z jazyka (langue) na řeč, řečovou činnost, mluvní akty, tedy klasicky řečeno na oblast parole, přičemž tento proces bývá tak výrazný, že v těch národních jazykovědách nebo lingvistických školách, které ještě v 60. letech důsledně rozvíjely teorii více méně saussurovského langue, vzniká jistá skepse, pokud jde o žádoucí míru popsitelnosti tohoto předpokladu řečové činnosti, nebo se projevuje tendence k chápání těchto předpokladů ve smyslu časově pozdějšího a koncepčně i metodologicky odlišně fundovaného pojmu kompetence“ (Kořenský – Hoffmannová – Müllerová, 1998, s. 29). V prvním desetiletí 21. stol. preferuje triádu např. i kognitivisticky orientovaná česká lingvistika. „Kognitivismus silně relativizuje tradiční saussurovské dichotomie. Upozorňuje na to, že (a jak) se prorůstá synchronie s diachronií, sémantika s pragmatikou, ‚vědění o světě‘ s ‚vědění o jazyce‘ – a že je potřeba podrobit zkoumání právě ony hraniční oblasti, kde jeden jev přechází v druhý. Oproti polarizovanému vidění jevů se akcentuje plynulost přechodů“ (Vaňková, 2005, s. 29).

Aplikovaná lingvistika zabývající se výukou cizího jazyka (lingvodidaktika) – podobně jako komunikačně zaměřená lingvistika v širokém slova smyslu – nemůže odhlížet od pravé strany Ogdenova a Richardsova trojúhelníka, jak to striktně činí strukturalismus (Vaňková, 2005, s. 26). V centru jejího zájmu musejí být „procesy mluvení i rozumění – a konečně text, respektive komunikát jako výsledek mluvení a východisko rozumění. Stejně je pro něho (komunikačně zaměřeného lingvistu – pozn. MH) důležitý i mluvčí a posluchač, kontext a situace i mimojazykové faktory, které proces a výsledek řečové komunikace ovlivňují. Příznačné je, že výzkumy takto orientované berou v úvahu komplexnost procesu komunikace, neomezují se pouze na (přirozený) jazyk, neboť na komunikaci se podílejí četné kódy další, neverbální: gestikulace, mimika, proxemika aj. Jazyk v tomto pojetí není vůbec autonomní, je jen jedním z prostředků komunikace (Vaňková, 2005, s. 27).

3. Rozšiřování vstupní předpokladové báze

Didaktik cizího jazyka (a tedy i češtiny v takové pozici) si klade otázku, jak co nejrychleji a nejlépe naučit tomuto jazyku mluvčího již komunikujícího alespoň jedním jiným přirozeným jazykem (rodilého uživatele jiného jazyka). Okolnosti, které ovlivňují možnosti dosažení cíle a především vlastní proces budování komunikační kompetence

a jež je třeba respektovat, reflektuje Společný evropský referenční rámec pro jazyky ve formě sice až prakticistně formulovaných otázek určených lektorovi, které ale velice pregnantně a i laicky srozumitelně označují pozici všech sémiotických soustav, s nimiž se zájemce o nabytí dovednosti komunikovat cizím jazykem bude muset seznámit:

„ • Mohu předvídat oblasti, ve kterých se moji studenti budou pohybovat, a situace, které budou muset řešit? Pokud ano, jaké role budou zastávat?

- S jakými lidmi budou muset jednat?
- Jaké budou jejich osobní a profesní vztahy a v rámci kterých institucí?
- Jakými předměty se budou muset zabývat?
- Jaké úlohy budou muset plnit?
- Jaká témata budou muset zvládat?
- Budou se muset sami vyjadřovat, nebo pouze poslouchat a číst s porozuměním?
- Co budou poslouchat nebo číst?
- Za jakých podmínek budou muset jednat?
- Jaké znalosti okolního světa nebo jiné cizí kultury k tomu budou potřebovat?
- Jaké dovednosti si budou muset vypěstovat? Jak mohou zůstat sami sebou a vyhnout se tomu, že budou špatně pochopeni?
- Za co z toho můžu být zodpovědný?
- Pokud nedokážu předvídat situace, ve kterých budou studenti jazyk užívat, jak je mohu co nejlépe připravit pro užívání jazyka v komunikaci a přitom nepřehnat nácvik situací, které možná nikdy nenastanou?
- Jaké trvalé hodnoty jim mohu předat, ať už bude jejich další životní dráha jakákoliv?
- Jak může učení jazyku co nejlépe přispět k jejich osobnímu a kulturnímu vývoji zodpovědného občana v pluralitní demokratické společnosti?“ (Společný evropský referenční rámec pro jazyky, s. 46).

Výše uváděné, nazíráno prizmatem sémiotiky, zakládá otázku, jak co nejrychleji dosáhnout alespoň elementární schopnosti využívat ke komunikaci i další soustavy znaků, v případě češtiny pro cizince dalšího přirozeného jazyka. V našem pojetí (Hádková, 2008) je cílem této výuky komunikační úspěšnost učícího se v jistém souboru komunikačních situací a rolí, pro něž si přeje být připraven či pro něž je nutné ho vybavit. Jazykové vyučování proto definujeme jako záměrné, řízené a cílené rozšiřování vstupní předpokladové báze učícího se, přičemž ideální rozsah této kvantitativně-kvalitativní proměny (cíl vyučování) je vymezován na základě anticipace podmínek komunikační úspěšnosti, a to skrze zobecňování aktuálně pojaté komunikační kompetence v projektovaných komunikačních situacích (Hádková, 2008). Předpokladovou bázi tvoří soubory znalostí o světě, znalostí řečových kódů, pravidel komunikačního chování atd. Její součástí jsou i psychické kapacity jedince (kreativita a perceptibilita) a emotivní vybavenost. Jde tedy o široce pojatou funkční, dynamicky organizovanou soustavu, která se rozvíjí v interakci jedince s okolním světem a která tvoří oporu jeho činnosti (Nebeská, 1989).

3.1. Budování komunikační kompetence – proces proměny jazykového obrazu světa

Uvažujeme-li o výuce cizímu jazyku, tj. o budování komunikační kompetence v cílovém cizím jazyce, musíme akceptovat, že jde o proces přímo závislý na dvou pro-

měnných, a to na modelovatelné osobě učícího se a též na modelovatelné osobě učitele. Vzhledem k rozsahu tohoto textu se nebudeme blíže zabývat všemi odlišnostmi zmíněného procesu, ale jen těmi, které souvisejí s kognicí, a to především s jazykovým obrazem světa na straně učícího se a s jazykovým obrazem světa na straně lektora, resp. rodilého uživatele cílového cizího jazyka. Právě tyto entity a jejich vztahy totiž ovlivňují rychlost nabývání požadované cílové cizojazyčné komunikační kompetence.

Během výuky cizímu jazyku, ale samozřejmě i během jakéhokoli kontaktu s nematěřským jazykem či jeho mluvčím se setkávají sémiotické systémy (přirozené jazyky) i kognice osob tohoto procesu se účastnících, tj. jejich jazykové obrazy světa, jejich způsoby kategorizace a jejich obrazy jazyka. Míjíme na jedné straně mateřštinu učícího se, již nazýváme jako jazyk výchozí, a na druhé straně jazyk cílový, tj. v našem případě češtinu. I když mateřština studenta není ve výuce činnostně aktivní např. proto, že učitel komunikuje jen jazykem cílovým nebo je ve výuce využíván mediační kód (přirozený jazyk, který není mateřštinou učících se), je mateřský jazyk učícího se latentně přítomen neustále. Význam mateřštiny (prvního jazyka obecně) byl předmětem zájmu didaktiků, lingvistů a filozofů vždy. Podtrhují a analyzují různé aspekty – mateřštinu jako východisko (I. Vaňková); jazyk omezující naše možnosti (F. Nietzsche). Polohu mateřštiny při získávání dovednosti komunikovat jiným jazykem snad nejlépe vystihl již J. A. Komenský. – „Mateřský jazyk se stále vtírá do mysli a přisvojuje si právo dávat zákony ostatním, nově do mysli přicházejícím, jako by byl on sám nejdokonalejší normou a normou pro ostatní ...“ (Komenský, 1964, s. 95). Pocity osoby komunikující nematěřským jazykem může přiblížit např. i text P. Eisnera, který vystihuje – samozřejmě na materiálu češtiny – vztah rodilého uživatele k mateřštině „...je vám čeština denním chlebem života vašeho – do té míry, že sice svým věděním víte, že chléb se také jmenuje panis, le pain, il pane, the bread, das Brot a všelijak jinak, ale v hloubi svého citu neuznáte, že by se chlebu, skutečnému a opravdovskému chlebu mohlo říkat jinak než právě ‚chléb‘. Nestyďte se za takový nerozum, je nadobro lidský ...“ (Eisner, 1997, s. 20).

Nepřehlédneme-li zcela odlišné přístupy cizinců (rodilých uživatelů různých jazyků) k češtině během výuky, tj. nepodceňujeme-li vliv mateřského jazyka na průběh nabývání komunikační kompetence v cizím jazyce, můžeme přímo ve výuce pozorovat setkání různých jazykových obrazů světa. Nejvýznamnější jsou námi již dříve popsané (Hádková, 1997) a dobře pozorovatelné odlišnosti výuky češtině v roli jazyka cizího, je-li příjemcem vyučování (učícím se) Slovan, Neslovan či Neslovan se zkušeností s flexivním jazykem. Zmíněná diferenciacie odráží především nejnápadnější vztah mezi výchozím a cílovým jazykem, např. v souvislosti s inherentním střetáváním dvou znakových systému, dvou vnitřně organizovaných soustav prostředků jazykového vyjadřování, dvou typologicky více či méně odlišných jazyků vykazujících shody i rozdíly (Hádková, 2000). Při vymezování vzdálenosti mezi výchozím a cílovým jazykem ovšem nejde jen o typologickou charakteristiku aktuálně zastoupených jazyků, ale např. i o vzájemný vztah sociálních a komunikačních norem, jež řídí řečové chování v obou jazycích. Odlišnosti zaznamenané v cizojazyčné výuce mluvčích různých mateřských jazyků lze osvětlit v pojmech kognitivní vědy, která umožňuje komplexní a interdisciplinární uchopení těchto diferencí. Přijmeme-li, že je jazyk integrován do celku kognice, pak můžeme rozdíly v efektu výuky vysvětlovat okolnostmi proměny jazykového obrazu

světa učícího se během rozšiřování vstupní předpokladové báze, srov. např. P. Eisner výše. Můžeme uvažovat též o okolnostech a průběhu rozšiřování a restrukturalizování počátečního stavu mentálního lexikonu. Podobně lze nahlížet prizmatem kognitivní lingvistiky i na reflexi gramatiky cílového cizího jazyka.

4. Prekoncept jazyka, agramatismus – inspirace pro lingvodidaktiku

Budování komunikační kompetence v cílovém cizím jazyce je na straně učícího vždy, a to i tehdy, děje-li se v jazykově heterogenní skupině, úzce svázáno s jeho prekonceptem nově nabývaného jazyka. Obecně řečeno, jde o očekávání, která jsou vlastní nabývajícimu subjektu, která se týkají nabývané znakové soustavy ve smyslu vzájemného vztahu jejích prvků, vztahu jejích prvků k objektivní realitě, již zastupují, i ke všem znakovým soustavám, které jsou nabývajícimu vlastní. Je evidentní, že prekoncept jazyka, podobně jako prekoncepty obecně, představuje poměrně snadno uchopitelný produkt zkušenostního kontextu nabývajícího subjektu.

Didaktika češtiny pro cizince vysvětluje odlišnou rychlost a efektivitu výuky v homogenních skupinách Neslovanů a Slovanů nejčastěji typologickou, areálovou či genetickou blízkostí výchozího a cílového jazyka. Mezi učiteli češtiny pro cizince je dobře známo a po většinou i ve výuce reflektováno (Metodika přípravy ... A1, 2007), že nelze stejnými cestami přivádět k ovládnutí češtiny rodilého mluvčího např. jazyka izolačního typu a jazyka flexivního typu. Bylo by ovšem velkým zjednodušením, kdybychom hledali vysvětlení právě a jen v typologické odlišnosti relevantních jazyků, tzn. vně osobností vzdělávaných, a jen v jazykovém materiálu či ve srovnání dvou znakových soustav, a to navíc pouze v oblasti odlišností pojmenovaných typologií morfologickou. Toto rozdělení totiž nebere v úvahu kognici učícího se a jeho prekoncept nového jazyka, tedy to, že „paměťové mechanismy, které aktualizují znalosti a zpřístupňují je vědomí, hrají rozhodující úlohu ve všech kognitivních procesech a musejí být brány v úvahu při vytváření modelů percepce a produkce řeči“ (Schwarzová, 2009, s. 68). Rozdělení jen podle typologie neodpovídá na otázky, které s sebou přinášejí ve výuce pozorované odlišnosti (odlišné tempo) mezi rychlostí a efektem nabývání komunikační kompetence v češtině u Neslovanů, kteří se předtím nesetkali s jiným flexivním jazykem, a Slovanů, kteří mají zkušenost s užíváním tohoto typu jazyka.

Domníváme se, že vysvětlení těchto odlišností je třeba hledat nejen v odlišnostech mezi dvěma znakovými soustavami, ale především ve zkušenostním kontextu vzdělávaných osob, cizinců učících se česky. Vzhledem k rozsahu tohoto textu se nemůžeme podrobněji zabývat vztahem kognitivních jednotek a struktury v dlouhodobé paměti. Upozorňujeme ovšem na prekoncept jazyka konstruovaný jako odraz individuálně odlišně strukturovaného pojmu jazyk ve smyslu znakové soustavy s modelovatelnými vzájemnými vztahy jejích prvků. Jinými slovy, ti cizinci, kteří alespoň částečně komunikují flexivním jazykem, nejsou při prvním setkání s češtinou překvapováni její tvarovou rozmanitostí, relativně volným pořádkem slov a nutností věnovat pozornost tzv. koncům slov, tj. např. koncovkám, jejichž komunikační „zhodnocení“ (v produkci i percepci psaného i mluveného sdělení) zásadním způsobem ovlivňuje komunikační úspěšnost v cílovém jazyce.

Inspiraci při analýze okolností, které provázejí osvojování cizího jazyka, tj. osvojování komunikace s využitím jiné znakové soustavy (tj. nemateřského jazyka), může didaktice češtiny pro cizince poskytnout např. i studium agramatismu, tj. neschopnosti tvořit gramaticky správné tvary a vytvářet syntakticky správné věty (srov. Encyklopédia jazykovedy, 1993). Náš názor se opírá především o pozorování vzájemného vztahu agramatismu a typu jazyka, jak na to upozorňuje např. J. Marková: „Predpokladá sa, že prejavy agramatizmu nie sú fixné, ale sú viazané na systémovo-štruktúrne vlastnosti daného jazyka ... napríklad typickým prejavom tejto poruchy v anglickom jazyku je vynechávanie gramatických morférov a ponechanie slov v základnom tvare. Angličtina je však jazyk, ktorý má málo viazaných gramatických morférov. Napríklad vynechanie viazanej gramatickej morfévy v tomto jazyku spôsobí, že slovo zostáva v základnom tvare, zatiaľ čo v slovenčine tá istá operácia môže spôsobiť, že v niektorých prípadoch vznikne pseudoslovo, resp. neslovo. ... Práve analýza rečovej produkcie agramatických pacientov hovoriacich jazykmi s bohatou navonok realizovanou morfológiou naznačujú, že ak by odtrhnutie gramatickej morfévy v danom jazyku viedlo k vzniku neslova, pacienti uprednostňujú záměny gramatických morférov...“ (Marková, 2006, s. 78).

Podobně H. Lehečková srovnává typologicky odlišné jazyky a upozorňuje na strukturně podmíněné projevy afázie, které jsou podle jejího názoru vysvětlitelné vzájemnými odlišnostmi jazyků: „Compared to other languages, Czech grammar offers numerous possibilities for breakdown. Let us consider, for example, the category of grammatical gender. The typologically different languages Czech (inflecting), English (isolating) and Finnish (agglutinating) differ considerably in their realization of this grammatical category, and thus offer quite different sites for potential errors. Explicit expressions of gender in different grammatical categories:

			CZ		ENG.		FIN.	
1	nouns	lexical	+/-		+/-		+/-	
2		derivational	+		(-)		-	
3	adj.		+		-		-	
		possessive adj	+		-		-	
4	numer.		+		-		-	
5	pron.	attributes	+		-		-	
6		1 st /2 nd pers. pron.	-		-		-	
		3 rd pers. pron.	+		+		-	
7	verbs	pres./fut. ind. act.						
		1 st /2 nd person	-		-		-	
		3 rd person	-		-/+		-	
8		past/condit./ass.						
		1 st /2 nd person	+		-		-	
		3 rd person	+		-/+		-	
9		gerund	+		-		-	

It is obvious that there is almost no space for making error in grammatical gender in Finnish and there are restricted possibilities for doing so in English. In Czech, on the

other hand, almost every inflected form is marked for gender and is thus liable to error” (Lehečková, 2001, s. 181).

Pro lingvodidaktiku jsou podle našeho názoru přínosné výsledky pozorování, která byla uskutečněna v Polsku, a to pozorování rodilých uživatelů polštiny trpících afázií. „This investigation, which was conducted on the Polish language, allowed the author to formulate conclusions pertaining to rules in Polish and in natural language in general. It appeared that grammatical rules function in a form of internal models, which condition the correct understanding of the meaning of the expression and the construction of the language. The language disturbances in aphasia do not destroy these models. Instead, they only modify them. These modifications of grammatical structures are produced because of a tendency to observe the primacy of the sentence’s meaning over the principle of formal correctness of the sentence“ (Ulatowska – Sadowska – Kądziaława, 2001, s. 323). Domníváme se, že obdobnou situaci lze pozorovat u těch cizinců učících se česky, kteří nemají zkušenost s flexivním jazykem. Jejich interní modely gramatických pravidel, která podmiňují úspěšnou produkci i percepci sdělení, jsou zodpovědné za prekoncept cílového jazyka. Pozorovatelné „modifikace“ internalizujících se modelů gramatických pravidel, na něž upozorňují H. Ulatowska, M. Sadowska a D. Kądziaława, vysvětlují chyby typické pro určité skupiny cizinců učících se česky. Skupiny se přitom nevydělují jen v důsledku typologické, genetické či areálové blízkosti či vzdálenosti výchozího jazyka (mateřštiny cizince) a cílové češtiny, ale také v souvislosti s prekonceptem nabývaného jazyka, jež souvisí se zkušenostním kontextem vzdělávaného jedince a odráží jeho náhled na cílovou češtinu, tj. např. podcenění významu osvojení koncovek, podcenění záznamu diakritických znamének atd.

5. Závěr

V tomto textu jsme se pokusili ukázat, že lingvodidaktika (didaktika češtiny v roli cizího jazyka) může úspěšně čerpat z výsledků výzkumů teoretických disciplín, a to např. sémiotiky, kognitivní lingvistiky či neurolingvistiky. Inspirují odpovědi na otázky, které by v didaktice čerpající jen z výukových zkušeností zůstaly nezodpovězeny, nebo by byly řešeny ad hoc. Významné informace o fungování jazyka jakožto znakové soustavy umožňují komplexní přístup k budování komunikační kompetence v cílovém cizím jazyce, který je posuzován především jako znaková soustava, buď odpovídající, nebo neodpovídající prekonceptu nově nabývaného jazyka. Didaktika češtiny pro cizince by měla být úzce spjata s teoretickým zkoumáním znakových soustav, s bádáním v oblasti cílového, výchozího i mediačního jazyka, které jsou ve výuce přítomny, s vědami zabývajícími se kognicí a poruchami komunikace. Bez těchto teoretických základů degraduje sama sebe na pouhé metodikaření, jež se opírá o náhodnou zkušenost bez jejího zapojení do širšího kontextu bádání o člověku.

LITERATURA

EISNER, Pavel: Chrám i tvrz. 4. vyd. Praha: Pluto 1997. 582 s.

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík a kol. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

HÁDKOVÁ, Marie: Vliv flexivnosti češtiny na její výuku jako cizího jazyka. In: K některým problémům výuky češtiny jako cizího jazyka. Ed. M. Čadská. Praha: Ústav jazykové a odborné přípravy Univerzity Karlovy 1997, s. 44 – 56.

HÁDKOVÁ, Marie: Problémy výuky slovanských jazyků jako cizího jazyka. In: II Jornadas Andaluzas de Eslavística – Ponencias y Comunicaciones. Ed. J. T. Sánchez. Granada 2000, s. 138 – 142.

HÁDKOVÁ, Marie: Čeština z druhé strany. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 2008. 223 s.

HORECKÝ, Ján: Semiotické výskumy v československej jazykovede. In: Slovo a slovesnosť, 1982, roč. 43, č. 2, s. 134 – 138.

KOMENSKÝ, Jan Amos: Nejnovější metoda jazyků. Sebrané spisy III. Praha 1964.

KOŘENSKÝ, Jan – HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga: Komplexní interdisciplinární analýza komunikační události a možnosti její pedagogické aplikace. In: Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. Ed. R. Brabcová – F. Štícha. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 1998, s. 20 – 44.

KOŘENSKÝ, Jan – HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – JAKLOVÁ, Alena: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. České Budějovice: Jihočeská univerzita 1999. 150 s.

LEHEČKOVÁ, Helena: Manifestation of aphatic symptoms in Czech. In: Journal of Neurolinguists, 2001, 14, s. 179 – 208.

MARKOVÁ, Jana: Vybrané kapitoly z aplikovanej lingvistiky a neurolingvistiky pre logopédov. In: Logopaedica 9. Bratislava: Liečreh Gúth 2006, s. 1 – 101.

Metodika přípravy ke zkoušce z českého jazyka pro žadatele o trvalý pobyt (úroveň A1). Kol. autorů. Praha: Výzkumný ústav pedagogický 2007. 89 s.

NEBESKÁ, Iva: K charakteru předpokladové báze. In: Slovo a slovesnosť, 1989, roč. 50, č. 4, s. 270 – 277.

OSOLSOBĚ, Ivo: Mnoho povyku pro sémiotiku. Brno: Agentura G 1992. 200 s.

POSNER, Roland: Charles Morris und die verhaltenstheoretische Grundlegung der Semiotik. In: Zeitschrift für Semiotik, 1979, 1, s. 49 – 79.

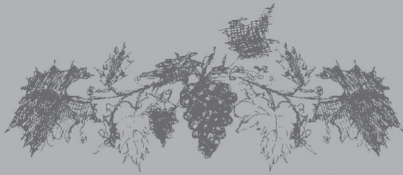
SCHWARZOVÁ, Monika: Úvod do kognitivní lingvistiky. Praha: Dauphin 2009. 208 s.

Společný evropský referenční rámec pro jazyky. Olomouc: Univerzita Palackého 2002. 267 s.

ULATOWSKA, Hanna – SADOWSKA, Maria – KAŹDZIELAWA, Danuta: A longitudinal study of agrammatism in Polish: A case study. In: Journal of Neurolinguists, 2001, 14, s. 321 – 336.

VAŇKOVÁ, Irena: Nádoba plná řeči. Praha: Karolinum 2007. 314 s.

SLOVOTVORBA
– MORFEMATIKA
– MORFOLÓGIA

Ján Horecký a onomaziológia¹

MARTIN OLOŠTIAK

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita, Prešov

JÁN HORECKÝ AND ONOMASIOLOGY

Key words: Ján Horecký, onomasiology, word-formation, onomasiological structure.

The contribution is divided into two parts. The first part analyzes Ján Horecký's onomasiological research chiefly represented by papers *Onomaziologická interpretácia tvorenia slov* (Onomasiological interpretation of word-formation, 1999), *Onomaziologická teória tvorenia slov* (Onomasiological theory of word-formation, 2001), with a more complex insight presented in the book entitled *Onomaziologická štruktúra slovenčiny* (Onomasiological structure of the Slovak language, 2003). The fundamental point of the theory is the principle of binarity in the sense of *onomasiological base – onomasiological mark* (with a prominent status of the base). According to Ján Horecký, onomasiological structure can be referred not only to derivatives but also to simple words (monemes) and lexicalized collocations. On the basis of this postulate three types of onomasiological base are specified: grammatical, derivational and lexical. The second part deals with onomasiological structure of noun derivatives and lexicalized multi-word expressions (collocations). The following aspects are taken into consideration: the way how a word is coined (prefixation, suffixation, conversion), type of onomasiological category (noun derivatives); part of speech of determined and determining component, type of syntactic relation between components (collocations).

1. Úvod

V príspevku budeme venovať pozornosť onomaziologickej štruktúre derivátov a viac-slovných pomenovaní, teda slovotvorne a syntakticky motivovaných lexikálnych jednotiek. V prvej časti predstavíme onomaziologickú koncepciu Jána Horeckého, v druhej časti sa pokúsime naznačiť vlastné vnímanie tejto problematiky, pričom nám nepôjde o vyriešenie nastolených otázok, ale skôr o poukázanie na niektoré sporné body derivačnej (motivačnej) sémantiky.

2. Onomaziologická koncepcia Jána Horeckého

Primárne onomaziologický pohľad na lexikálne javy je prítomný prakticky v celom diele Jána Horeckého. J. Furdík (2000, s. 331 – 332), odvolávajúci sa na autocharakteris-

¹ Príspevok je publikovaný s podporou grantového projektu VEGA č. 1/0255/12.

tiku J. Horeckého (1997), poukazuje na skutočnosť, že jeho „onomaziologickosť“ pramení v potrebách terminologickej praxe ako jednej z oblastí, kde sa výrazne prejavuje vedomá, aktívna tvorba pomenovaní (je dobre známe, že J. Horecký sa zásadným spôsobom zaslúžil aj o rozvoj slovenskej odbornej terminológie). Pregnantne sa to vyjadruje už v monografii *Základy slovenskej terminológie* (Horecký, 1956, s. 6): „Pre terminologické bádanie je ... základným hľadisko onomaziologické.“ Príznačne výraznú teoreticko-metodologickú vážnosť má jeho onomaziologická koncepcia, ktorú predstavil v kompendiu *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 19 a n.). Tu poukazuje na nedostatky klasického trojuholníkového znázornenia jazykového znaku, napr. na nemožnosť naznačenia vzťahu medzi langue a parole, ako aj na skutočnosť, že sémantickým trojuholníkom sa vlastne znázorňuje znak používaný v komunikácii, nejde teda o systémový (languový) charakter znakového prvku. Pre transparentnejšie znázornenie semiotických zložiek navrhuje pracovať s tzv. **onomaziologickým reťazcom**, prostredníctvom ktorého možno zachytiť aj prirodzený smer semiózy (modeluje sa ontogenetický rozmer znakotvorného procesu) – od objektu k pomenovaniu, aj proces sémantickej diferenciacie – od pomenovania k objektu. Horeckého lineárny onomaziologický reťazec má takúto podobu: (JJJ) → J → Δ → ○ → □ → I → J. Východisko tvorí mimojazyková skutočnosť (JJJ), resp. zovšeobecnená trieda objektov J, prechádza sa cez konceptuálnu (myšlienkovú oblasť) Δ, cez jazykovú oblasť (obsah + forma ○ + □), cez oblasť používania jazyka I a končí sa pri konkrétnom denotáte J.

Onomaziologický pohľad pri výskume slovotvorby začal Ján Horecký intenzívnejšie rozvíjať v poslednej dekáde svojho vedeckého života; najmä v štúdiách *Onomaziologická interpretácia tvorenia slov* (1999), *Onomaziologická teória tvorenia slov* (2001), *Typy onomaziologickej bázy* (2008) a komplexne v publikácii *Onomaziologická štruktúra slovenčiny* (2003). Podstatou jeho prístupu je akcentovanie binárnosti onomaziologickej štruktúry (v zmysle onomaziologická báza [OB] – onomaziologický príznak [OP]), v rámci ktorej sa vyzdvihuje postavenie onomaziologickej bázy. Na dominantné postavenie OB explicitne upozorňuje v reakcii na ternaristické poňatie onomaziologickej štruktúry (porov. ďalej): „Podľa našej mienky tieto tzv. spoje treba klásť nie do oblasti onomaziologického príznaku, ale do samého základu, do onomaziologickej bázy. Potom bude táto báza nielenže odkazovať na vonkajší, pojmový obsah, ale bude zahrňovať aj možné sémantické odtiene (významy), ba aj rozličné „onomatologické“ pravidlá, resp. poukazy na fonologické alternácie“ (Horecký, 2003, s. 10).

Podľa J. Horeckého onomaziologickú štruktúru majú všetky typy pomenovaní, teda nielen slovotvorne motivované slová, ale aj slovotvorne nemotivované jednotky a viacslovné pomenovania. Na základe tohto postulátu vymedzuje tri typy onomaziologickej bázy: gramatickú, derivačnú a lexikálnu bázu. Gramatickú bázu majú: a) slovotvorne nemotivované lexémy (*loviť, žena, skala*); b) slovotvorne motivované slová utvorené pomocou transflexie (*lov, žieňa, skálie*); posesívne kompozitá (*horenos, krutichvosť*); d) metonymické a metaforické pomenovania (*orech* „plod stromu orech“, *plášť* „obal“). Derivačnú bázu majú sufixálne deriváty (*knižka, drevený*) a napokon lexikálnou bázou sa vyznačujú: a) kompozitá (*veľkomesto, drevovýroba*); b) prefixálne deriváty (*prerobiť, predzápas*), c) viacslovné pomenovania (*nevynútená chyba, pena na holenie*).

Nazdávame sa, že J. Horecký predstavil inšpiratívnu koncepciu, ktorá prirodzeným spôsobom podnecuje k ďalším úvahám. V nasledujúcej pasáži preto k jeho výkladu pridávame niekoľko diskusných poznámok.

a) V prvom rade sa vynára otázka, či vymedzenie OB nie je príliš široké. Parafrázujúc formuláciu, ktorú citujeme vyššie, podľa J. Horeckého súčasťou bázy sú aj poukazy na fonologické alternácie, aj tzv. spoje (takto báza obsahuje aj sémantické odtiene, významy).

aa) Pokiaľ ide o fonologické alternácie („onomatologické“ pravidlá), domnievame sa, že alternácie nie sú primárne záležitosťou onomaziologickej bázy. Slovtvorné alternácie sú zapríčinené synergickou interakciou slovtvorného základu a formantu, týkajú sa teda oboch zložiek formálnej slovtvornej štruktúry, nielen formantu, resp. základu. Väčšina alternačných zmien sa realizuje v slovtvornom základe, teda v rámci onomaziologického príznaku (pri transflexii a sufixácii, príp. ako súčasť kompozično-derivačného postupu). V súvislosti s tézou o tom, že OB zahrnuje aj alternačné zmeny, sa núka ešte jedna otázka: Aj keď pripustíme späťosť výrazu a významu, ako môže OB ako obsahová entita podmieňovať alternačné fonologické pravidlá? Vychádzame tu z tradičného názoru, že alternácie ako nekombinačné fónické zmeny sú zo synchronného pohľadu nevysvetliteľné. Ako dôležitý sa ukazuje aj poznatok, že v analogických prípadoch (v slovách s rovnakým typom bázy) v slovtvornom základe raz k alternácii dochádza (*porodiť* → *pôrod*, *víno* → *vinár*), inokedy nie (*posypať* → *posyp*, *bábka* → *bábkár/bábkár*).

ab) Druhý diskusný okruh týkajúci sa vymedzenia OB je komplikovanejší. J. Horecký napríklad v rámci sémantémy „desubstantívne názvy osôb“ uvádza lexémy so sufixom *-ár (-ar/-iar)*, pri ktorých poukazuje na ďalšiu špecifikáciu: *stolár* (názov podľa vyrábaného objektu), *zemiakar* (osoba podľa ošetrovaného objektu). Môže dôjsť aj k ďalšej špecifikácii: *ovčiar* (chovateľ), *zeleninár* (pestovateľ).² Ak by sme prijali túto tézu, museli by sme počítať s pomerne veľkým množstvom báz, prípadne bázy by sme museli ďalej vnútorne členiť. Vnútorne členenie však nemá oporu na úrovni formy (doplňujúce špecifikujúce príznaky nie sú formálne vyjadrené). Preto skôr súhlasíme s tézou M. Dokulila (1962, s. 29), že báza je vždy jednoduchá (hoci na rôznych úrovniach zovšeobecnenia)³ a príznak môže byť jednoduchý alebo zložitý. Preto sa prikláňame skôr k prístupu, ktorý pri desubstantívnych substantívach typu *stolár* tzv. špecifikačnú zložku kladie na úroveň onomaziologického spoja (OS). Je to najmä preto, lebo špecifikátor možno vysvetliť ako premostujúci prvok medzi OB a OP (o vzťahu medzi slovtvorným a lexikálnym významom, ktorý v tomto kontexte takisto treba brať do úvahy, porov. ďalej časť 3):

<i>ovčiar</i>	ten, kto	(chová)	ovce
<i>zeleninár</i>	ten, kto	(pestuje)	zeleninu
	OB	(OS)	OP

² Autor síce explicitne neuvádza, že špecifikácia v zmysle „osoba vyrábajúca...“, „osoba starajúca sa o...“ je bázou, ale z kontextu uvedeného chápania to vyplýva (porov. citát, ktorý uvádzame vyššie).

³ Napr. v deverbatívnych substantívach neživá substancia v báze nemusí vystupovať všeobecne ako substancia, ale napr. ako prostriedok činnosti (*čerpadlo*), miesto činnosti (*pekáreň*), výsledok činnosti (*odrezok*) a i.

Ďalším argumentom v prospech takéhoto „spojového“ chápania je izomorfnosť niektorých desubstantívno-substantívnych derivátov s objektovými mutačnými substantívami kompozitami s druhým základom slovesným – typ *drevorubač*, *veršotepec*, *mucholapka* (porov. Furdík, 2004, s. 107). Tieto štruktúry možno chápať ako izomorfne, pravda, s tým rozdielom, že v kompozite je spájací (podľa J. Horeckého špecifikujúci) prvok vyjadrený explicitne (druhým základom), v deriváte nie:⁴

<i>drevár</i>	ten, kto	(spracúva)	drevo
	OB	(OS)	OP
<i>drevorubač</i>	ten, kto	rúbe	drevo
	OB	OS	OP

Stanovisko J. Horeckého k onomaziologickej štruktúre kompozít nie je jednoznačné, a to najmä v prípade kompozično-derivačných kompozít. Na jednej strane vo viacerých prípadoch kompozično-sufixálnych kompozít uvažuje o lexikálnej báze,⁵ na druhej strane pri kompozično-transflexných jednotkách typu *krutichvosť* uvažuje o gramatickej báze, teda formálnu trojčlennosť týchto útvarov si uvedomuje (pravda, ďalej sa nešpecifikuje, ako analyzovať nebázovú časť).

b) Ďalším miestom, ktoré si podľa nášho názoru vyžaduje niekoľko poznámok, je vymedzenie gramatickej onomaziologickej bázy (GOB).

ba) V doterajšom výskume sa onomaziologická štruktúra pripisuje len motivovaným pomenovaniám (slovotvorne motivovaným slovám a viacslovným pomenovaniám), teda pomenovaniám s vnútornou formou, na základe čoho používateľa jazyka dokázu intuitívne odpovedať na otázku *Prečo sa lexéma X volá tak?* (porov. Furdík, 1993, 2004):

Prečo sa slovník volá slovník? → Lebo sú v ňom slová.

Prečo sa odraz volá odraz? → Lebo niekto/niečo sa odrazí.

Prečo sa kruhový objazd volá kruhový objazd? → Lebo je to objazd a je kruhový.

J. Horecký poznamenáva, že v prípadoch jednoduchých (slovotvorne nemotivovaných) lexém typu *dom*, *nový*, *chodiť* východiskom pomenovania je súbor gramatických kategórií, pričom „na túto bázu sa pripája označenie pomenúvaného, identifikovaného objektu, pravda, bez bližšej špecifikácie sémantických vlastností tohto pomenovania“ (Horecký, 2003, s. 11).

Možno súhlasiť s tým, že východisko pomenovania tvorí kategoriálna (presnejšie: hyperkategoriálna) morfológická úroveň gramatických kategórií. Diskutabilné však je, či nejde o úroveň stojacu mimo pomenovania.

Pri komponentovej analýze lexikálneho významu slova sa do úvahy berú lexikálno-gramatické kategórie (pri substantívach napr. životnosť/neživotnosť, konkrétnosť/abstraktnosť, príp. hromadnosť, materiálivosť); uvažuje sa o úrovni klasifikačných sém

⁴ M. Dokulil (1962) v týchto prípadoch takisto uvažuje o elemente, ktorý nie je súčasťou bázy. Pravda, pri derivátoch uvažuje o spoji, pri kompozitách o zloženom prízname (porov. Ološtiak, 2010b).

⁵ Podľa nášho názoru typ *prvorociak* je adekvátnejšie hodnotiť ako pomenovanie s derivačnou bázou (porov. Ološtiak, 2004, s. 224). Nie je to však vo všetkých prípadoch, napr. medzi pomenovaniami prostriedkov J. Horecký uvádza príklad *dvojkoľka*, s formantom *-ka* ako nositeľom (derivačnej) bázy.

(porov. Blanár, 1984, s. 30 a n.; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 37 – 39), resp. o úrovni kategoriálneho a subkategoriálneho komponentu (Kačala, 1989). J. Horecký (2003, s. 11) však pri charakteristike GOB poukazuje na kategórie, ktoré sa viažu na gramatické a pritom nelexikálne entity: rod, číslo, pád (pri substantívach), osoba, číslo, čas (pri slovesách); výnimkou z čisto gramatických kategórií je slovesný vid. Aplikáciou Horeckého poňatia GOB sa podľa nášho názoru opúšťa rovina pomenovania (úroveň lexikálnej jednotky) a smeruje sa k morfolologickej úrovni gramatického tvaru. Nazdávame sa, že ak by sme s existenciou GOB aj počítali ako s hyperkategoriálnym pomenovacím východiskom, tento druh bázy sa zásadným spôsobom odlišuje od ostatných dvoch typov – derivačnej a lexikálnej. Súhlasíme s konštatovaním N. Janočkovej (2009, s. 218), ktorá existenciu GOB pri nemotivovaných slovesách takisto pripúšťa, ale poznamenáva, že v takýchto lexémach nie je OP, teda vlastne onomaziologická štruktúra ako celok neexistuje a sloveso (ako aj všetky slovotvorne nemotivované lexémy) nemá slovotvorný, ale „len“ lexikálny význam.

Návrh J. Horeckého na vymedzenie GOB by však bolo možné využiť a modifikovať iným spôsobom. J. Horecký v podstate pracuje so „substančným“ vyčlenením typov onomaziologickej bázy podľa toho, aké typy morfém sú jej nositeľmi na úrovni formy: gramatické morfémy – gramatická OB, derivačné morfémy – derivačná OB, celé slová – lexikálna OB.

Ak toto pôvodné vymedzenie zúžime a budeme počítat' len so slovotvorne motivovanými lexémami, možno konštatovať, že gramatickú OB majú pomenovania utvorené transflexným postupom (deriváty), resp. kombinovaným kompozično-transflexným postupom, pretože nositeľom slovotvorných funkcií je súbor gramatických morfém. Korigujeme tak tvrdenie, vyslovené v recenzii na citovanú Horeckého monografiu, kde navrhujeme hovoriť o derivačnej báze aj pri transflexných derivátoch (Ološtiak, 2004, s. 223 – 224).

3. Ďalšie poznámky k onomaziologickej štruktúre lexikálnych jednotiek

V nadväznosti na prechádzajúci výklad v tejto časti sa pokúsime o čiastkový pohľad na skúmanú problematiku onomaziologickej štruktúry lexikálnych jednotiek (všimneme si slovotvorne motivované substantívne deriváty a syntakticky motivované viac-slovné pomenovania).

3.1. Onomaziologická štruktúra substantívnych derivátov

3.1.1. Všeobecné poznámky

V doterajšej literatúre sa uvažuje o binárnosti a o ternárnosti onomaziologickej štruktúry slovotvorne motivovaného slova (ďalej SMS). Dôslednú binárnosť postuluje J. Horecký (porov. predchádzajúcu časť), s koncepciou ternárnosti prichádza J. Furdík (2002), nie jednoznačné stanovisko k tejto otázke zaujíma M. Dokulil (1962); porov. aj Furdík (2002); Ološtiak (2010b). Nazdávame sa, že ani jednu z koncepcií nemožno považovať za univerzálne platnú. Kľúč k osvetleniu tejto problematiky podľa nášho názoru spočíva v analýze onomaziologického spoja, teda bodu, v ktorom sa obe koncepcie rozchádzajú.

Za onomaziologický spoj považujeme len ten element, ktorý logicky premost'uje bázu s príznakom. Pri derivátoch má OS najlepšie existenčné predpoklady v skupine mutačných desubstantívnych substantív, pretože substancia nemôže priamo určovať inú substanciu, vzťah medzi dvoma substanciami je sprostredkovaný (Dokulil, 1962, s. 35): napr. *hokejista* „ten, kto (hrá) hokej“, nestačí len „ten, kto“ – „hokej“. Naproti tomu, ako uvádza M. Dokulil, vlastnosť a dej môžu substanciu bližšie určovať aj priamo, preto mutačné deadjektívne a deverbatívne substantíva majú podľa nášho názoru binárnu štruktúru: *bojazlivec* „bojazlivý človek“, *bádateľ* „ten, kto báda“.

K uvedeným konštatovaniám pripájame poznámku o vzťahu medzi slovtvorným významom (SV) a lexikálnym významom (LV). Samostatný a komunikačne relevantný je LV. SV predstavuje abstrakciu, vnímanú a zhmotňujúcu sa na pozadí LV, resp. jeho prostredníctvom. To však neznamená jednoznačnú submisívnosť SV voči LV. Ako presvedčivo argumentuje J. Furdík (napr. 1993), relevantnosť SV (a celkovo slovtvornej motivovanosti) stúpa s klesajúcou frekvenciou lexémy, keďže SV plní dôležitú funkciu „nápovede“ lexikálneho významu. Nie náhodou sú takmer všetky okazionalizmy (lexémy na jedno použitie, teda jednotky s extrémne nízkou frekvenciou) slovtvorne motivované. S pojmom **čistý slovtvorný význam** preto pracujeme iba výskumne, uvedomujeme si jeho nevyhnutnú previazanosť s lexikálnym významom.

Nazdávame sa, že slovtvorný význam tvoria jednak tie zložky, ktoré majú korelát na úrovni formy (OB a OP), jednak zložka, ktorá logicky prepája bázu s príznakom, avšak len tam, kde je to nevyhnutné (OS). Keďže OS pri derivátoch nie je explicitne vyjadrený, v onomaziologickej štruktúre je vyjadrený neurčito, porov. explikáciu „má dejový vzťah k“, napr. *vinár* „ten, kto (má dejový vzťah k) vínu“ (Furdík, 2005, s. 289). Neurčitá relačnosť „má dejový vzťah k“ sa špecifikuje na úrovni LV:

lexéma	<i>čipkár</i>			<i>chalupár</i>		
SV	„ten, kto (má dejový vzťah k) čipkám“			„ten, kto (má dejový vzťah k) chalupe“		
	OB	(OS)	OP	OB	(OS)	OP
LV	ten, kto	vyrába/predáva	čipky	ten, kto	vlastní	chalupu

„Tlak“ lexikálneho významu sa stupňuje, čím väčšia je disproporcia medzi SV a LV. Prejavuje sa tak „osudová“ existencia SV „v tieni“ LV. V literatúre sa napr. hovorí o „lexikálne obohatených“ prvkoch slovtvorného významu (Furdík, 2005, s. 287 – 288).

Nazdávame sa, že „lexikálne obohacovanie“ slovtvorného významu sa z hľadiska onomaziologickej štruktúry uskutočňuje dvomi spôsobmi – štruktúrnym a neštruktúrnym. Za štruktúrne obohacovanie pokladáme vplyv LV na SV prostredníctvom onomaziologického spoja. Všeobecná séma reprezentujúca onomaziologický spoj sa konkretizuje pod vplyvom LV: *chalupár* SV: „ten, kto (má dejový vzťah k) chalupe“ → LV: „ten, kto (vlastní) chalupu“. Neštruktúrne obohacovanie prebieha mimo onomaziologického spoja. Otázne je, ako pristupovať k slovtvorne neštruktúrnym sémantickým prvkom, ktoré sa navrstvujú na slovtvorný význam pod vplyvom lexikálneho významu. Vyjdime z nasledujúcich príkladov (prvý príklad podľa J. Furdíka, 2005, s. 290; druhý príklad podľa N. Janočkovej, 2009, s. 221 – tu uvádzame len prvý význam):

	<i>pisateľ</i>	
„píše“	[doklady, písomnosti] [ako zamestnanie]	„človek“
OP	OS	OB
	<i>prepáliť</i>	
„lokalizovanosť – smerovanie cez niečo“	[zničiť, poškodiť] (napr. <i>prepáliť obrus</i>)	„páliť“
OP	OS	OB

V prvom prípade (*pisateľ*) sa realizuje slovotvorný (motivačný) význam „ten, kto píše“ (OB: „osoba“; OP: „písať“). Ide o binárnu onomaziologickú štruktúru, živú substantiu charakterizuje dejový príznak (slovo sa zaraďuje do onomaziologickej kategórie činiteľ deja). J. Furdík do OS zaraďuje sémy [doklady, písomnosti] a [ako zamestnanie], ktoré sa viažu na príznak. V druhom prípade (*prepáliť*) sa modifikuje dejová báza (lokalizačná modifikácia) (OB: „páliť“, OP: „smerovanie cez niečo“). N. Janočková do OS zaraďuje sému [zničiť, poškodiť], ktorá bližšie charakterizuje bázu.

Domnievame sa, že v oboch prípadoch uvedené „spojové“ sémy neplnia tranzitnú funkciu, ale „len“ presakujú z lexikálneho významu. Neštruktúrnosť týchto prvkov spočíva v tom, že z hľadiska celkovej výstavby slovotvorného významu ich nemožno „vtesnať“ do OS v klasickom vymedzení, teda **medzi** OB a OP. Tu sa skôr hodí termín **sémantický dodatok** (nadvyžka semantyczna, termín M. Brodowskej-Honowskej, 1967). V týchto prípadoch elementy, ktoré J. Furdík pokladá za OS, už neplnia úlohu, aká by vyplývala z axióm L. Nováka (napr. Novák, 1969).⁶ Tieto **sémantické** komponenty nie sú stredným článkom medzi začiatkom a koncom, inými slovami: nie sú funkciou označenia znakového vzťahu začiatku a konca, pretože sa viažu len na koniec, teda na komponent „spí“.

Pravda, je tu možnosť rozlišovať OS v širšom a v užšom zmysle. Za OS v širšom zmysle by sme považovali všetky „dodatkové“ (štruktúrne aj neštruktúrne) sémy nevyjadrené vo formálnej štruktúre SMS; OS v užšom zmysle by predstavovali len tie (štruktúrne) sémy, ktoré evidentne, logicky spájajú „premostujú“ bázu a príznak (k chápaniu OS v širšom zmysle smerujú aj J. Furdík či N. Janočková). Efektívnejšie sa nám však zdá riešenie, na základe ktorého bude možné viesť hranicu medzi slovotvorným a lexikálnym významom. Podstatou tohto riešenia je, že za OS budeme pokladať len (štruktúrne) elementy, ktoré logicky spájajú OB s OP. Ostatné elementy neštruktúrneho rázu budeme považovať za **onomaziologický dodatok**, ktorý však nie je súčasťou vlastného slovotvorného významu, ale „presakuje“ z významu lexikálneho.

3.1.2. Onomaziologická štruktúra substantívnych derivátov

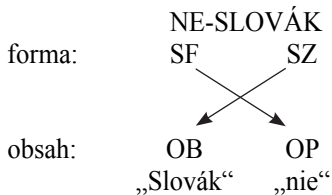
Ako konštatuje J. Furdík, v onomaziologickej formule slovotvorne motivovaného slova je „protikladne zjednotené (podľa terminológie L. Nováka) empirické a semiologické smerovanie vzťahu *začiatok – koniec*: empiricky ide o poradie *slovotvorný základ*

⁶ Znenie troch Novákových axiém: 1. Každý lineárny útvar má začiatok, stred a koniec. 2. Koniec je znakom začiatku. 3. Znakový vzťah konca k začiatku uskutočňuje sa prostredníctvom stredy, ktorý je funkciou tohto označenia (Novák, 1969, s. 23). Komentár k týmto axiómam porov. Furdík, 2005, s. 417 n.

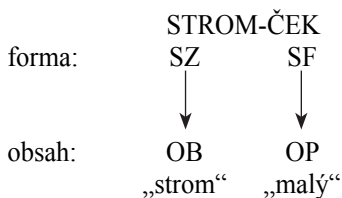
– *slovotvorný formant*, semiologicky opačne o poradie *onomaziologická báza* – *onomaziologický príznak* (pri prefixálnych a vôbec modifikačných derivátoch ide o modifikáciu v opačnom smere, podstata sa však nemení)“ (Furdík, 2005, s. 287).

Z tohto konštatovania (najmä z jeho poslednej časti v zátvorkách) nie je jasné, akým spôsobom autor chápe onomaziologickú štruktúru prefixálnych derivátov a derivátov patriacich do modifikačného typu onomaziologickej kategórie; formuláciu „ide o modifikáciu v opačnom v smere“ totiž možno chápať viacerými spôsobmi. Vzťahuje sa „opačný smer“ len na empirické poradie alebo aj na poradie semiologické? Pri hľadaní odpovede berieme do úvahy predovšetkým tieto dva aspekty: slovotvorný postup (ľavostrannosť, resp. pravostrannosť formantu) a typ onomaziologickej kategórie (modifikácia vz. nie modifikácia).

Pri prefixácii ide o formálne (empirické) poradie **prefix + základ** a o onomaziologické poradie **báza + príznak** (onomaziologické poradie je vždy rovnaké). Nositeľom bázy je slovotvorný základ, takže medzi obsahovou a formálnou úrovňou sa realizuje z hľadiska poradia asymetrický („prevrátený“, „krížový“) vzťah:

Pri modifikačnej sufexácii, resp. transflexii ide o formálne (empirické) poradie **základ + formant** a o onomaziologické poradie **báza + príznak**. Nositeľom bázy je slovotvorný základ, nositeľom príznaku je slovotvorný formant, medzi obsahovou a formálnou úrovňou sa z hľadiska poradia realizuje symetrický vzťah:

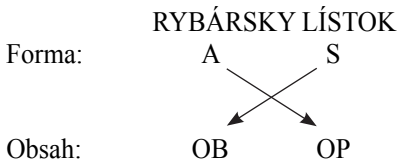
Mutačné substantíva môžu mať binárnu a ternárnu onomaziologickú štruktúru. Binárnosťou sa vyznačujú deadjektíva a deverbatíva. Pri deadjektívach sa substancii pripisuje istá vlastnosť (*náruživec* „náruživý človek“, *šikovnik* „šikovný človek“, *kolmica* „niečo kolmé“). V deverbatívach sa dejový vzťah vyjadruje explicitne, pričom implicitne môžu byť prítomné aj lexikálne sémy implikujúce ďalšie okolnosti deja: *maturant* „ten, kto maturuje“, *klamář* „ten, kto klame (často)“, *čitatel* „ten, kto číta (pravidelne) (knihy)“. Aj v týchto prípadoch je základnou dvojčlenná štruktúra OB + OP, na ktorú sa navrstvujú slovotvorne neštruktúrne sémy v podobe onomaziologického dodatku. Deadjektíva

Ako sme spomínali, J. Horecký (2003, s. 12 – 13) sa zmieňuje aj o OB viacslotných pomenovaní (v jeho terminológii rozvitých pomenovaní). Tú bližšie charakterizuje ako lexikálnu OB reprezentovanú hotovým a gramaticky uceleným slovom. K tomu N. Janočková (2009, s. 215) dopĺňa, že analogicky by sa dalo uvažovať aj o lexikálnom onomaziologickom príznaku. Možno teda zovšeobecniť: vzhľadom na to, že konštrukčnými jednotkami v tomto type lexém sú slová, prvky onomaziologickej štruktúry viacslotných pomenovaní majú lexikálny charakter (lexikálna onomaziologická báza aj lexikálny onomaziologický príznak).

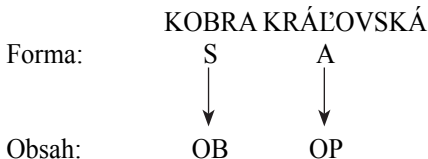
V nasledujúcom výklade si stručne všimneme formálnu a onomaziologickú štruktúru substantívnych dvoj- a trojslotných pomenovaní. Formálnu štruktúru uvádzame v svorkových zátvorkách {}, onomaziologickú štruktúru medzi znakmi <>. Šípkami naznačujeme vzťah determinácie (od určujúceho prvku k určovanému prvku).

3.2.1. Dvojslovné pomenovania

1) Formálna štruktúra: {A→S}; onomaziologická štruktúra: <OB←OP>; anteponovaný zhodný atribút (adjektíválium) + substantívum, pričom prvý komponent je nositeľom príznaku, druhý komponent je nositeľom bázy (*mobilitný telefón, akčný film, bábkové divadlo, rybársky lístok*). Ide o najfrekvencovanejší a pre pomenovacie potreby najefektívnejší typ viacslotných pomenovaní vôbec. Z hľadiska poradia v ňom dochádza k asymetrii medzi formálnou a onomaziologickou štruktúrou, keďže empiricky prvý komponent je nositeľom príznaku, druhý komponent je nositeľom bázy:

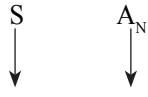
2) Formálna štruktúra: {S←A}; onomaziologická štruktúra: <OB←OP>; substantívum + postponovaný zhodný atribút (adjektíválium). V štruktúre sa z hľadiska poradia realizuje symetrický vzťah medzi formálnou a onomaziologickou štruktúrou. Tento typ je frekvencovaný najmä v terminologickej lexike (nomenklatúre) (*vrabec obyčajný, kobra kráľovská, slon africký, tiger indický*):

3) Formálna štruktúra: {S←A_N}; onomaziologická štruktúra: <OB←OP>; substantívum + postponovaný nezhodný atribút (v predložkovom alebo bezpredložkovom páde). Prvý komponent je nositeľom bázy, druhý komponent je nositeľom príznaku, podobne ako v predchádzajúcom prípade z hľadiska poradia aj tu sa uplatňuje symetria medzi formálnou a onomaziologickou štruktúrou (*rozvrh hodín, profil absolventa, vodič z povolania, škola v prírode*):

ROZVRH HODÍN

Forma:

Obsah:

OB OP

4) Formálna štruktúra: $\{S+S\}$; onomaziologická štruktúra: $\langle \text{OB}+\text{OB} \rangle$. Podobne ako pri kompozitách možno uvažovať aj o integračných (koordinatívnych) viacslovných pomenovaniach, ktoré majú dve onomaziologické bázy, napr. *straty a nálezy*. Integračné viacslovné pomenovania sú zriedkavé:

STRATY A NÁLEZY

Forma:

Obsah:

OB + OB

3.2.2. Trojslovné štruktúry

Pri trojslovných štruktúrach sa realizuje rozčlenený onomaziologický príznak, pričom v zásade môžu nastať tieto prípady:

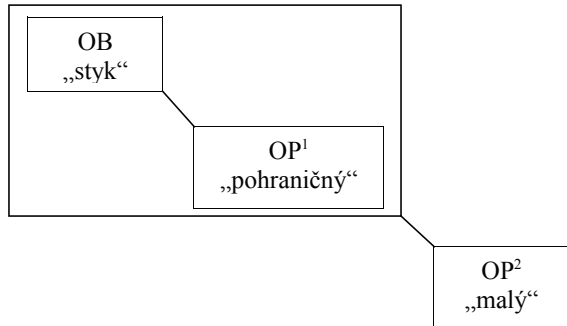
(1) Formálna štruktúra: $\{A \rightarrow (A \rightarrow S)\}$; onomaziologická štruktúra: $\langle (\text{OB} \leftarrow \text{OP}^1) \leftarrow \text{OP}^2 \rangle$. V pomenovaniach s postupne rozvíjajúcim prívlastkom sa prvý príznak bezprostredne viaže na bázu a druhý príznak sa viaže na spojenie *báza + prvý príznak* ako celok (*malý pohraničný styk, mleté čierne korenie*) (obsahovú štruktúru znázorňujeme v priestore):

MALÝ POHRANIČNÝ STYK

Formálna štruktúra:

A A S

Onomaziologická štruktúra:

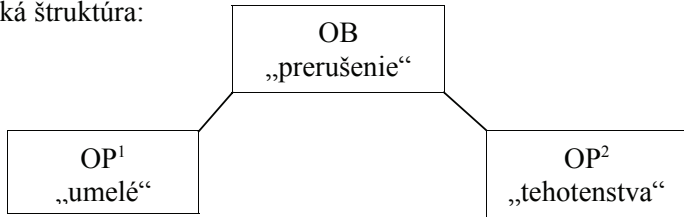
(2) Formálna štruktúra: $\{A \rightarrow S \leftarrow A_N\}$; onomaziologická štruktúra: $\langle \text{OP}^1 \rightarrow \text{OB} \leftarrow \text{OP}^2 \rangle$. V štruktúrach s nadradeným substantívom so zhodným antepovinným adjektívnym prívlastkom a nezhodným postpovinným substantívnym prívlastkom súčasne rozvíjajú dva príznaky, pričom medzi príznakmi nie je vzťah (*umelé prerušenie tehotenstva, národný úrad práce*):

UMELÉ PRERUŠENIE TEHOTENSTVA

Formálna štruktúra:

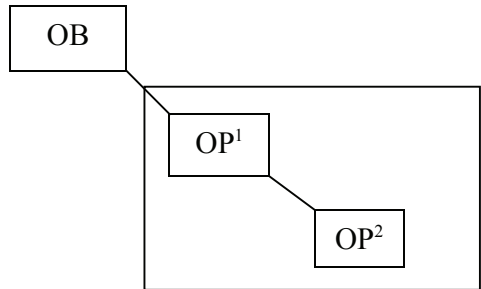
A S A_N

Onomaziologická štruktúra:

(3) Prvý príznak (OP¹) sa bezprostredne viaže na bázu a druhý príznak (OP²) sa viaže na prvý príznak: <OB← OP¹←OP²>.

Onomaziologická štruktúra:

Táto onomaziologická štruktúra môže mať na úrovni formy viaceré realizácie (nejde o vyčerpávajúci prehľad všetkých štruktúr, len o ilustratívny náčrt):

(a) Formálna štruktúra: {S←(A→A_N)}; nadradené substantívum s nezhodným postponovaným substantívnym prívlastkom, pričom substantívny prívlastok je bližšie rozvítený anteponovaným zhodným adjektívnym prívlastkom (*deň pracovného pokoja, obchod s bielym mäsom, univerzita tretieho veku*):

DEŇ PRACOVNÉHO POKOJA

Formálna štruktúra:

S A A_N

(b) Formálna štruktúra {S←A_N←A_N}. Nadradené substantívum s nezhodným postponovaným substantívnym prívlastkom, ktorý je ďalej rozvítený ďalším postponovaným substantívnym prívlastkom (*dohoda o vykonaní práce*):

DOHODA O VYKONANÍ PRÁCE

Formálna štruktúra:

S A_N A_N

(c) Formálna štruktúra {ADV→A→S}. Nadradené substantívum so zhodným anteponovaným adjektívnym prívlastkom, ktorý je bližšie určený adverbium (*životne dôležitý orgán, geneticky modifikované potraviny*):

fólogie, onomaziologické špecifiká jednotlivých slovných druhov, onomaziologická štruktúra kompozít, porovnanie onomaziologickej štruktúry kompozít a viacslovných pomenovaní, onomaziologická štruktúra jednotlivých typov viacslovných pomenovaní a viaceré ďalšie.

LITERATÚRA

- BLANÁR, Vincent: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda 1984. 216 s.
- BRODOWSKA-HONOWSKA, Maria: Zarys klasyfikacji polskich derywatów. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1967. 100 s.
- DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- FURDÍK, Juraj: Slovtovorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.
- FURDÍK, Juraj: O vývine názorov Jána Horeckého na slovtovornú. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 331 – 338.
- FURDÍK, Juraj: K onomaziologickej štruktúre slovtovorne motivovaného slova. In: Slawische Wortbildung. Semantik und Kombinatorik. Ed. S. Mengel. Münster – Hamburg – London: LIT Verlag 2002, s. 113 – 123.
- FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtovorná (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.
- FURDÍK, Juraj: Život so slovtovornou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin. Ed. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005. 472 s.
- HORECKÝ, Ján: Stretnutia s onomaziológiou. In: Obsah – výraz – význam. 2. Miloši Dokulilovi k 85. narodeninám. Red. J. Panevová – Z. Skoumalová. Praha: Filozofická fakulta UK a Nadace Viléma Mathesia v DeskTop Publishing FF UK 1997, s. 98 – 99.
- HORECKÝ, Ján: Onomaziologická interpretácia tvorenia slov. In: Slovo a slovesnosť, 1999, roč. 60, č. 1, s. 6 – 12.
- HORECKÝ, Ján: Onomaziologická teória tvorenia slov. In: Studia Academica Slovaca. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2001, s. 109 – 115.
- HORECKÝ, Ján: Onomaziologická štruktúra slovenčiny. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti 5. Ed. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2003. 60 s.
- HORECKÝ, Ján: Typy onomaziologickej bázy. In: Výraz a význam v jazyku. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2008, s. 87 – 90.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 440 s.
- JANOČKOVÁ, Nicol: Poznámky k onomaziologickej štruktúre sloviac. In: Varia XVI. Ed. G. Múcsková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2009, s. 214 – 224.
- KAČALA, Ján: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava: Veda 1989. 254 s.
- KUCHAR, Jaroslav: Základní rysy struktur pojmenování. In: Slovo a slovesnosť, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.
- NOVÁK, Ľudovít: Axiomatika semiológie lineárnych útvarov. In: Slavica Slovaca, 1969, roč. 4, č. 1, s. 18 – 34.

OLOŠTIAK, Martin: Nová monografia Jána Horeckého. [Horecký, Ján: Onomaziologická štruktúra slovenčiny. In: Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti. 5. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2003. 60 s.] – In: Slovenská reč, 2004, roč. 69, č. 4, s. 221 – 228.

OLOŠTIAK, Martin: O syntaktickej motivácii lexikálnych jednotiek. In: Slovenská reč, 2010(a), roč. 75, č. 1, s. 10 – 28.

OLOŠTIAK, Martin: Ľudovít Novák, Miloš Dokulil, Juraj Furdík a onomaziologické inšpirácie. In: Časopis pro moderní filologii, 2010(b), roč. 92, č. 1 – 2, s. 29 – 37.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

Centrum a periferie kategorie deminutivnosti (Co ukázala sonda do paralelního korpusu)*

HANA GLADKOVA

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

CENTRE AND PERIPHERY IN THE CATEGORY OF DIMINUTIVITY (WHAT HAS BEEN MANIFESTED BY PROBING INTO THE PARALLEL CORPUS)

Key words: word-building, diminutives, parallel corpus, comparative Slavonic linguistics

In scholarly literature the category of diminutiveness is defined by a complex of formal parametres (means of derivation) and semantic parametres (small size or extent of feature, evaluative meaning, primarily positive), while the share of the particular features in the description of the category is often characterized in a differing way. In view of the above it is useful to take into consideration the centre and the periphery of this category, doing so on the basis of the manifestation of a combination of parametres or of their character (primary and secondary suffixes, degree of expressivity). The comparison of the category of diminutiveness among the Slavic languages can, on the one hand, specify the structure of the category itself, and, on the other hand, contribute to the contextual conditioning of its functioning (word-categorial and semantic characteristics of the base, denotative and connotative components of the meaning). The material for comparison is drawn from the parallel corpus which is being developed within the Czech National Corpus at the Faculty of Arts of Charles University in Prague (with all the limitations of its present extent and structure which stem from its present possibilities). The aim is to verify the existing opinions on the category of diminutiveness on the basis of comparing the solutions concerning the translation of textually involved diminutives (from Czech and Slovak).

1. Juraj Furdík stručně a precizně popsal ve svém resumujícím článku z r. 2000 (Furdík, 2000) centrální **postavení slovtvorby**: kříží se v ní morfologie (morfematika, morfonologie, morfotaktika), syntax i lexikologie, diachronie (s etymologií) a synchronie. Konstatuje, že přesto slovtvorba zůstává na periferii obecně jazykovědných prací a tento paradox vysvětluje právě „centrálnym, medzirovinným synkretickým postavením slovtvorných javov“, jež vede k tomu, že jakákoli práce z každé z uvedených disciplín nutně odkazuje slovtvorbu na okraj zájmu. Jinou příčinou pak je skutečnost, že utvářenost (absolutní arbitrárnost či relativní motivovanost) slova údajně nijak neovlivňuje jeho fungování, čímž se derivatologie dostává na okraj praktického synchronního popisu jazyka a její místo se omezuje pouze na systematickou gramatiku. J. Furdík také připomíná, že slovtvorba není součástí morfologie a že její tradiční přiřazování

* Příspěvek byl zpracován v rámci výzkumného záměru Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Český národní korpus a korpusy dalších jazyků pod číslem MSM 0021620823.

právě k morfologii nerespektuje „rozdielnosť oboch domén jazyka“, syntaktické koncepty ve slovtvorbě (uplatňované v druhé vlně v generativní a transformační gramatice) zase nevěnují dostatečnou pozornost sémantice odvozených a složených slov (tamtéž). K dalšímu zúžení místa slovtvorby v jazykovědě pak měl přispět komunikačně-pragmatický obrat v jazykovědě.

V poslední velké srovnávací slavistické práci z oblasti tvoření slov *Słowotwórstwo / Nominacja* (ed. I. Ohnheiser, 2003) přesvědčivě ukazuje K. Gutschmidt (2003), že naopak jazyková typologie by měla nadále počítat se slovtvorbou jako s důležitým parametrem, neboť srovnávací popisy ukazují, že v tradičním přiřazování jednotlivých jazyků a hledání dominantního typu bude třeba na stejné úrovni s ostatními uvádět slovtvorbu jako samostatný parametr, který se může vyvíjet odlišně od ostatních plánů jazyka. Tato práce také ukazuje, že právě komunikačně-pragmatický obrat v jazykovědě vrátil do slovtvorných úvah sémantiku jako inherentní součást popisu jakékoli slovtvorné kategorie. Tento aspekt bych ráda akcentovala i ve svém příspěvku. Na okraj ještě dodejme, že algoritimizace slovtvorných procesů se prohlubuje jejich formalizující formální analogií a oslabováním sémantických kolokačních principů, což výsledně činí slovtvorbu nezbytnou součástí výuky slovanských jazyků jako cizích, a tedy posiluje její místo i v prakticky zaměřeném výzkumu.

Za přelomovou práci pro **slovenskou slovtvorbu** se obecně považuje Horeckého monografie *Slovtvorná sústava slovenčiny* (Horecký, 1959).¹ Z hlediska **popisu deminutiv** považuje J. Trnková stručnou kapitolku o deminutivech v ní za klíčovou: dle jejího hodnocení zde začíná ve výzkumu deminutiv ve slovenštině kvalitativně nová etapa. Vedle J. Furdíka (Furdík, 2004, 2005) je Ján Horecký (především Horecký, 1971, Horecký a kol., 1989) klíčovým slovenským badatelem, který důsledně stavěl na onomasiologické teorii M. Dokulila a dokázal ji tvůrčím způsobem rozvinout (srov. Pánevová – Klímová, 2000; Zeman 2006 – 7).

Horeckého popis deminutiv se zabývá především formální stránkou (příponami a alternacemi v kmeni) s velmi obecně uváděnou sémantikou a frekvencí (Horecký, 1971, s. 163 – 168). Konstatuje však velmi důležitý rys deminutivnosti ve slovenštině, totiž že rozsah jednotlivých slovtvorných typů deminutiv se v čase jen velmi málo mění a že oproti starším obdobím je ve slovenštině jen velmi málo případů odchýlných od dnešního stavu, tedy konstatace hodná další verifikace na korpusovém materiálu.

¹ Přehled výzkumu deminutiv ve slovenštině podává J. Trnková (Trnková, 1991, s. 87n.): deminutivům ve slovenštině jsou věnovány pasáže v mluvnících, lexikologiích (např. Ondrus – Horecký – Furdík, 1980) a ve stylistikách (Mistrík, 1985) a situace je tedy velmi podobná situaci české: ve slovenské jazykovědě je deminutivnosti věnována celkem málo pozornost. J. Trnková ve stručnosti hodnotí i popisy deminutivnosti v polských a ruských mluvnících (*Gramatyka współczesnego języka polskiego*; dále GWJP, 1984; *Grammatika russkogo jazyka*; dále GRJ, 1980). Ve slovenštině má již tradici popis deminutiv z hlediska lexikografického (práce M. Hayekové, nověji Ľ. Balážové). Lexikografický aspekt popisu deminutivnosti je zcela specifický a je nutno říci, že slovníky (výkladové, překladové ani encyklopedické) nepodávající (a ani nemohou podat) z hlediska *langue* ani *parole* odpovídající obraz o ní.

Popisu deminutivnosti v češtině byla věnována pozornost především v rámci slovtvorných výkladů v obecných deskriptivních kompendiích (srov. výběrově novější práce *Mluvnice češtiny*; dále MČ 1, 1986, s. 300 – 303; *Příruční mluvnice češtiny*; dále PMC, 1995; Dokulil, 1996; *Encyklopedický slovník češtiny*; dále ESČ, 2002; Daneš a kol., 1967; Šmilauer, 1971; Hauser, 1972; Filipec – Čermák, 1985). Existují též dílčí studie, především v konotaci s expresivitou a pragmatikou (pro češtinu srov. dodnes ceněnou a citovanou práci Zima, 1961; Štícha, 1978, z poslední doby Nekula, 2004, články Z. Rusínové, 1995, 1996, 2001).

Je zřejmé, že každý výzkum kategorie deminutivnosti by měl být komplexní, měl by zahrnovat popis z hlediska derivatologie (výčet slovotvorných prostředků a morfolo-
logických změn), což je nepochybně, zejména v obecnějších a čistě popisných a taxo-
nomických pracích přístup vedoucí, ale také lexikologie (sémantika fundujícího slova,
význam a stylová příznakovost deminutiva²), popis morfologický (gramatické kategorie
deminutiv), stylistický (zejména ve vztahu k expresivitě) a pragmatický (kontextuálně
podmíněné užívání a význam deminutivních slov). Tato hlediska musí být zachována
i v analýzách srovnávacích.

Zdánlivě je kategorie deminutivnosti docela průhledná a její status je jasný, avšak při
bližším pohledu se ukáže, že ve výše zmiňovaných popisech najdeme ne zcela jednotné
názory na její obsah a strukturu, že se liší klasifikace (odlišné výčty a hodnocení derivač-
ních prostředků), že nejsou jednotné názory na významovou stránku deminutiv (poměr
a povaha kvantitativní a kvalitativní složky významu), že víceméně neprobádaná zůstává
funkční stránka. Tyto aspekty vedou k potřebě nových úvah, které nyní mohou být **za-
loženy na korpusové analýze**. Není tedy náhodné, že se takto pojatá problematika dem-
inutiv objevuje ve sborníku *Člověk a jeho jazyk* opětovně (srov. Panevová – Klímová,
2000). V předkládaném článku se pokusím dále o **doplnění srovnávacího aspektu**, jež
je druhým metodologickým postupem, který by mohl zpřesnit představy o této kategorii.³
Ideálním zdrojem materiálu se zde jeví paralelní korpus. Možnosti paralelního korpusu,
jež budou východiskem tohoto příspěvku, jsou zatím pro pár čeština – slovenština dosti
skromné, přesto však mohou být výzkumy prováděné na tomto materiálu určitou sondou,
jež na konkrétních překladatelských řešeních umožní vysledovat systémové charakte-
ristiky (např. právě poměr kvantitativní a kvalitativní složky významu), vliv pragmatických
parametrů (kolokace jako odraz významu, lexikalizace a přenesení významu). Nelze za-
tím očekávat relevantní výsledky v oblasti frekvence a produktivity.

2. Zdrojem porovnávaného materiálu je česko-slovenský paralelní korpus zpraco-
váváný v Českém národním korpusu na FF UK v rámci projektu Intercorp. Ten měl
v době práce s ním cca 352 000 jednotek a obsahoval 7 paralelních textů.⁴

² Kontext úvah o deminutivnosti ze sémantického hlediska bývá různý. Jako slovotvorná kategorie se ve slovenských pracích uvádí zpravidla v souvislosti s augmentativností chápanou jako protiklad deminutivnosti a bývá pojednán v rámci modifikační derivace v rámci expresivity. Relevantním se však může ukázat též kontext tvoření názvů mláďat (např. v bulharštině, kde jsou názvy mláďat formálně tvořeny deminutivními sufixy, které mění rod substantiva na střední), kontext vyjadřování míry, tj. stupňování, a též kontext porovnávání (srov. Hayeková, 1971; Čoroleeva, 2007).

³ Z porovnávacího hlediska se deminutivností ve slovenštině zabývala E. Siatkowska (1967, západoslovanský kontext), F. Buffá (1988, polský kontext), E. Balážová (2009, bulharský kontext). Česká deminutiva byla ve slovanském kontextu předmětem srovnávacího studia se zaměřením na západoslovanské jazyky a ruštinu (Siatkowska, 1967; Něščimenko, 1980; Fenclová, 1985a, 1985b, 1986). Při jiné příležitosti jsem se pokusila o srovnání česko-bulharské (Gladkova, 2010). Česko-slovenské porovnání, pokud je mi známo, dosud publikováno nebylo. Existuje však diplomová práce vzniklá pod vedením M. Nábělkové na Masarykově univerzitě v Brně – Mária Gerard Bevilacqua: *Svet malých a milých věcí* (Konfrontačný pohľad na deminutíva v slovenčine a češtine). Brno: Masarykova univerzita 2005.

⁴ Michal Hvorecký: *Lovci a sběrači*, Ladislav Ballek: *Pomocník – Kniha o Palánku*, Juraj Kuniak: *Nadmořská výška 23 let*, Ladislav Mňačko: *Jak chutná moc*, Július Satinský: *Z mého deníku*, Vincent Šikula: *Voják*, Vlastimila Pešková: *Biologie člověka*. Přesné bibliografické údaje, jakož i další údaje o projektu viz na webu <http://www.korpus.cz/intercorp/>.

V šesti případech jde o beletrii překládanou ze slovenštiny do češtiny, poslední kniha je odborná, přeložená z češtiny do slovenštiny. Jak je zřejmé, korpus je zatím zcela nereprezentativní, nevyvážený a pro hlubší analýzu příliš malý. Vzhledem k tomu, že deminutiva jsou stylistickým prostředkem typickým pro běžně mluvený jazyk, není ani ze stylového hlediska pro podobný výzkumu příliš vhodný. Skutečnost, že zahrnuje jeden odborný text, však přivede k zajímavému závěru z hlediska česko-slovenského porovnání. Přes relativně rozsáhlý materiál má tento výzkum proto povahu předběžné sondy a výsledované jevy mají povahu spíše námětů pro další výzkum. Je nepochybné, že materiál odhaluje především individuální překladatelská řešení (zejména využití kompenzačních postupů v případě formální asymetrie či lexikální lakuny), přesto však zřetelné kontury centra (opakovatelné, algoritmizovatelné paralely) a periferie (málo frekventované či jedinečné korelace) dovoluje analýzu kategorie deminutivnosti v porovnávacím aspektu z hlediska strukturního a funkčního.

Postup vyhledávání v korpusu nutí brát jako východisko formální stránku výrazů. V následujících tabulkách je vyjmenován přehled zadávaných dotazů s informací, jaké tvary se těmito dotazy zachytily (o srovnání inventáře deminutivních sufixů ze strukturního hlediska viz dále). Další tabulka ukazuje statistiku výsledků hledání substantivních deminutiv, které jsou seřazeny podle četnosti, a to všech výskytů (v prvním sloupci), dále výskytů bez dalších stylových či jiných omezení a nakonec počet zachycených lexémů s příslušným formantem.

Tabulka 1. Dotazy zadávané do paralelního korpusu (slovenský materiál)

Dotaz	Maskulina	Feminina	Neutra
.*ičk.*		-ička + pády	-ičko + pády
.*enk.*	-nok (v pádech)	-(i)enka + pády	-(i)enko + pády
.*ink.*		-inka + pády	-inko + pády
.*ček.*	-ček	-čka (gen. pl.)	
.*ík	-ík		
.*ečk.*	-ček (pády)	-(i)ečka + pády	-(i)ečko + pády
.*ik	-ik		
.*ušk.*		-uška + pády	-uško + pády
.*očk.*	-oček, -čok (pády)	-očka + pády	-očko + pády
.*čok.*	-čok	-čka (gen. pl.)	-ičko (gen. pl.)
.*ul'k.*		-ul'ka + pády	
.*ôčk.*	-ôček (pády)	-ôčka + pády	
.*tek.*	-tek		

Tabulka 2. Kvantifikace výsledků analýzy slovensko-českého paralelního korpusu

Dotaz	Celkem	Celkem bez proprií, lexikalizovaných a formálních „deminutiv“ a užití ve frazeologismech	Počet substantivních deminutivních lexémů	Poměr frekvence v textu a lexikonu	
.*ičk.*	550	337	61 %	82	4,1

.*enk.*	312	56	18 %	20	15,6
.*ink.*	166	83	50 %	33	2,5
.*ček.*	135	104	77 %	48	2,2
.*ík	129	78	60 %	28	2,8
.*ečk.*	102	40	39 %	11	3,6
.*ik	81	70	86 %	44	1,6
.*ušk.*	70	25	36 %	5	5
.*očk.*	45	21	46 %	11	1,9
.*čok.*	33	29	88 %	6	4,8
.*uľk.*	31	29	94 %	6	4,8
.*ôčk.*	16	16	100 %	9	1,8
.*tek.*	12	9	75 %	5	1,8
CELKEM	1682	897		308	2,91

Z uvedených výsledků je zřejmé, že jsme se v sondě nemohli soustředit na deminutiva s primárními příponami (viz dále tab. 3 a 4, s výjimkou sufixů *-ik*, *-ik a -tek*), a to proto, že deriváty s *-k-* sufixy jsou v jazyce četné nejen ve skupině deminutiv (srov. *domienka – domněnka, vstupenka – vstupenka, výklenok – výklenek, zámienka – záminka, zmienka – zmínka, žinenka – žíněnka, žobračenka – žebračenka*). Z formálního hlediska je tedy v korpusu snadno identifikovatelná spíše sekundární deminuce (srov. tabulka 4). Zajímavé jsou proporce frekvence v textu (druhý, resp. třetí sloupec) a v lexikonu (předposlední sloupec), jež jsou spočítány v posledním sloupci jako poměr užití deminutiv bez proprií, lexikalizovaných a formálních „deminutiv“ a užití ve frazeologismech a počtu substantivních deminutivních lexémů.

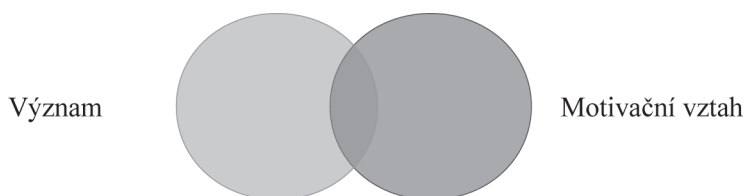
3. Obecné rysy kategorie deminutivnosti v češtině a ve slovenštině jsou shodné.

V obou jazycích je centrálním slovtvorným prostředkem sufixace doprovázená eventuálně hláskovými alternacemi v kmeni/kořeni, v obou jazycích jsou zřetelné tendence k unifikaci těchto slovtvorných prostředků. V obou jazycích funguje princip rodové identity substantivních derivátů a možnost opakované deminuce a naopak, existence většího počtu sufixů pro týž stupeň. V obou jazycích jde o slovtvorný proces vysoce produktivní.

Na základě výše uvedené sekundární literatury lze předložit popis kategorie deminutivnosti v češtině a slovenštině jako jisté hypotetické východisko pro zkoumání materiálu. Jsou definovány tři obligatorní znaky deminutiva:

- 1) **motivační vztah** k základovému nedeminutivnímu slovu se stejným kořenem: v jazyce musí existovat motivující slovo s tímž denotativním významem, deminutivní význam je podmíněn tímto motivačním vztahem; ve vztahu k fundujícímu slovu jsou deminutiva příznaková;
- 2) **význam** motivovaného deminutiva k motivujícímu slovu je ve vztahu sémantické modifikace; tato modifikace má dvě složky, kvantitativní a kvalitativní;
- 3) **forma**: formálním znakem deminutiva je přítomnost deminutivního sufixu; deminutivní sufix je obligatorním znakem deminutiva, právě přítomnost deminutivního derivačního sufixu je důvodem pro zařazení slova k deminutivům.

Je zřejmé, že všechna tři kritéria si lze představit jako sjednocení podmnožin uspořádaných jako centrum a periferie. Centrum celé kategorie se formuje jako průnik podmnožin všech tří synchronně maximálně uplatněných parametrů (tedy průnik center uvedených tří parametrů). Prototypickým deminutivem je tedy slovo se synchronně fungujícím motivačním vztahem k fundujícímu slovu, s jednoznačným čistě modifikačním významem vůči motivujícímu slovu a s formálně zřetelně vydělitelným deminutivním formantem. Na periférii se ocitají jednak slova ztrácející některý ze tří příznaků, jednak slova, u nichž se jednotlivé příznaky uplatňují nejednoznačně. Tak motivující slovo může v jazyce stále existovat, ale může být výrazně stylově příznakové a z hlediska užívání omezené (nářeční, archaické apod.: *měch – měšec*). Proces významového odtržení od motivujícího slova může být zachycen v různé fázi, od částečné změny souboru sémantických rysů (*kovář – kovařík*) po úplné odtržení a zánik modifikačního vztahu (*vidle – vidlice – vidlička*). V obou výše popsaných případech se pak ukazuje, že pouhý formální znak nemůže být jediným parametrem deminutivnosti, a to především proto, že deminutivní sufify mohou být homonymní s některými dalšími derivačními prostředky (u fem. např. názvy přístrojů jako *pračka, sušička*, názvy přechýlené jako *šička*⁵, slv. *spoločníčka, pedagogička* aj., u mask. např. *snílek, mazánek, plavčík, cizinec*).

4. Z hlediska slovnědruhové charakteristiky motivujícího slova se deminutivnost týká všech plnovýznamových slovních druhů⁶. Obecně je deminuce v obou jazycích nejlépe popsána u substantiv, a to i z hlediska slovtvorného. Nejčastěji se opakují soudy, že zdrobňování je u substantiv nejfrekventovanější, a to jak z hlediska lexikonu, tak z hlediska frekvence v textu, z hlediska počtu slovtvorných základů, a nejbohatší z hlediska množství a variantnosti derivačních přípon, což vede k tomu, že popisy se často soustřeďují právě na ně. J. Furdík (2004) charakterizuje substantivní deminuci jako nejotevřenější modifikační onomaziologickou kategorií a konstatuje, že ve slovenštině lze prakticky od každého konkrétního substantiva (názevu osoby, a to i vlastního jména, zvířete, věci) vytvořit deminutivum. Každý rod má ve slovenštině podobně jako v češtině svůj inventář deminutivních přípon, v obou jazycích je produktivní opakovaná deminuce (slv. *mama – mamka – mamička – mamulka, mamičénka*). Také zde předkládaná sonda opakuje tento v zásadě nežádoucí jednostranný přístup a soustřeďuje se na substantiva jako na centrum kategorie z hlediska slovnědruhového, avšak u vědo-

⁵ Přechýlená substantiva zpravidla deminutiva netvoří (též kvůli polysémii přípon), např.: *služtička, kucháročka*, ale *žiačka, tkáčka* (Trnková, 1991).

⁶ Některých z nich jen velmi okrajově, např. číslovek, které se v deminutivní podobě vyskytují např. v bulharštině: *dvamka, trički*, a zájmen: č. *samotinký, každičky, všecičko* aj.

mí toho, že zahrnutí dalších plnovýznamových slovních druhů může popis podstatným způsobem posunout. Z česko-slovenského srovnání by na základě odhadem kvantifikovaného pozorování nepochybně vyšla podstatně větší produktivnost deminuce u sloves a přídavných jmen ve slovenštině (srov. též Pisárčiková, 1961). Centrální místo v kategorii deminutivnosti z hlediska slovnědruhového tedy zaujímají substantiva. Jako parametr podporující tuto charakteristiku lze uvést též možnost stupňování sémantického příznaku (sekundární, opakované deminuce), charakteristický pro slovanské jazyky, jež je nejproduktivnější právě u substantiv.

5. Asi nespornější aspekt popisu kategorie deminutivnosti představuje **významová stránka deminutiv**. Vyjdeme li z popisu Z. Rusínové (2001), lze ji popsat takto: má li fundující slovo význam X, má deminutivum význam „+ malé X“ (srov. Furdíkovo vyjádření $S_{\text{demin}} = \text{mal-R} + S_{\text{mot}}$). Povahy sémantického **nocionálního rysu „malý“** závisí na sémantice fundujícího slova. Může jít o rys „malý“ **rozměrem** (kvantitativní význam), jenž se uplatňuje u denotátů, které mohou být z hlediska rozměru různé, nebo o rys „malý“ **mírou vlastnosti** (dodejme u adjektiv, např. slv. *maličký, peknučký, drobunký*) a **mírou děje** u sloves (např. slv. *klepkať, bežkať, buvinkať*; příklady z Pisárčiková, 1961). Typickým komponentem významu deminutiv je však též hodnotící, **kvalitativní (emocionální, expresivní) složka významu**.

Poměr kvantitativní a kvalitativní složky bývá popisován různě. Její ne/přítomnost u deminutivních substantiv lze popsat na škále

- X^A (pouze kvantitativní význam, podle Z. Rusínové čisté zmenšení);
- X^{Ab} (kvantitativně-kvalitativní deminutiva s převahou významu menšího rozměru);
- X^{aB} (kvantitativně-kvalitativní deminutiva s převahou hodnotícího významu);
- X^B (pouze kvalitativní význam, podle Z. Rusínové ztráta deminutivního významu).

U adjektiv, adverbíí a sloves je kvalitativní složka významu vždy výraznější (podle některých badatelů dokonce výhradní) a modifikace významu méně variantní. Rozdíl mezi X^{Ab} a X^{aB} u substantivních deminutiv lze považovat do značné míry za rozdíl identifikovatelný až na úrovni užití v textu, tedy jako rozdíl pragmatický.

Kvalitativní složka významu má charakter postojový, tedy meliorativní nebo pejorativní a expresivní (citově hodnotící). J. Zima (1961, s. 14 – 32) považuje **expresivitu deminutiv za inherentní (languovou)** a charakterizuje ji jako „výkyv od neutrálního základu zpravidla existujícího vedle slova expresivního“ se stránkou kvantitativní, objektivní a kvalitativní, hodnotící, subjektivní.⁷ O případech typu Ab a aB uvažuje J. Zima jako o splývání či vrstvení obou složek významu. Připomíná dále, že intenzita expresivnosti je v nepřímém vztahu k frekvenci, se vzrůstající frekvencí se stírá. Právě procesem stírání expresivity vysvětluje J. Zima jev sekundární deminuce, typický pro slovanské jazyky (srov. dále).

7 Srov. protičečící si charakteristiku v Krátkém slovníku slovenského jazyka (dále KSSJ): „Expresívnym príznakom sa vyznačujú všetky zdrobnené slová. Napriek tomu sa v slovníku kvalifikátor expr. neuvádza pri všetkých zdrobneninách, keďže zdrobnené slová zároveň môžu vyjadrovať aj zdrobňovanie bez citového (expresívneho) príznaku“ (KSSJ, 1997, s. 29).

Z. Rusínová (1995) považuje kvalitativní složku významu **za konotativní** a zdůrazňuje jako základní význam deminutivní význam kvantitativní, jenž slouží jako základ pro další **modifikace pragmatické**, vyplývající jinak z významu odvozovacího základu, dále z kontextu a nakonec z povahy komunikačního záměru.

Zřetel k první podmínce ukazují následující typy, které jako primárně kvantitativní chápat nelze. Do deminuce jsou řazena deminutiva utvořená od pojmů, jejichž rozměr není variantní (*hodinka, minutka*, slv. *sekundôčka, rôčik, letečko, päťkorunáčik*), od názvů nekvantifikovatelných substancí, o jejichž rozměru není smysluplné uvažovat (č. *voda – vodička, pivo – pivečko, vzduch – vzdoušek, teplo – teplíčko*, slv. *polievka – polievočka, víno – vínko, vinečko*; srov. též Pastyřík, 1994), deminutiva se zřetelnou převahou kvalitativního významu (č. *travička, ženuška, taneček*, slv. *slniečko, kostýmček, trylôčik*), od abstrakt (č. *bolistka, radústka, myšlenečka, problémečky*, slv. *lásočka, letečko, švindlik, prezývočka*) a s jasným pejorativním zabarvením (zlehčení, bagatelizace, ironie, zjevně vázané zejména na antroponyma mužského rodu), jako č. *úředníček, doktůrek, učítýlek*, slv. *inžinierik, listárik, poštarík, ofcierik, sekretárik, poddôstojníček*. Právě takové případy (a význam adjektivních a slovesných deminutiv) však vyvolávají otázku, nakolik lze tyto významy chápat jako konotativní. Uvedené příklady představují škálu, která postupuje od nejméně citově hodnotících významů k silně expresivním, přičemž ovšem je třeba mít na paměti, že míra expresivity je (může být) kontextově či pragmaticky podmíněná.

V analyzovaných popisech lze zpravidla najít víceméně nesporné příklady (srov. Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 160: kvantitativní význam: *mestečko, ulička, stolič*; kvalitativní význam meliorativní: *mamička, vodička*; kvalitativní význam pejorativní: *románik, pisárik*; kvantitativně-kvalitativní význam: *ručička, domček*), ale zpravidla lze také o přiřazení pochybovat (viz tamtéž slovo *chlebiček*, které je jmenováno jak v kategorii kvalitativních meliorativ, tak v kategorii deminutiv kvantitativně-kvalitativních). Skutečnost, že distinktivní příznaky jsou takto komplexní a sémantika deminutiv (alespoň substantivních) natolik tvárná, potom vytváří předpoklady pro to, že shodnout se snad lze na „prototypickém“ deminutivu, ale periferie této kategorie je dosti členitá a strukturně nejednotná.

Je zřejmé, že z tohoto hlediska představují centrum kategorie substantiva s konkrétním významem, jejichž rozměr může být variantní a může být modifikován. Přítomnost expresivní složky je závislá zcela na kontextu či pragmatice – na existenci motivačního vztahu k fundujícímu slovu.⁸ U nich je nejčastěji pozorován proces úplné ztráty expresivity a posun k formálním či lexikalizovaným „deminutivům“, viz dále.

6. Porovnání významové stránky kategorie deminutivnosti v češtině a slovenštině. Z porovnání česko-slovenského by bylo možné očekávat, že paralelismus výrazové strán-

⁸ Podobně J. Trnková považuje kvantitativní složku významu za prvotní a vyjádření kvalitativní složky klade do závislosti na intenci mluvčího („autor chce vyjádřit“ aj citový vztah k pomenovanéj realii“). Tím se pro ni kvalitativní složka významu stává výhradně složkou parolovou. Deminutiva dělí na kvantitativní, kvantitativně-kvalitativní a kvalitativní. U kvantitativně-kvalitativních deminutiv je také poměr obou složek závislostí kontextovou, parolovou (Trnková, 1991, s. 89). Z přístupu Šmilauerova (Šmilauer, 1971, s. 83n.), který popisuje význam deminutiv jako výsledek ztráty kvantitativního významu takto: 1. vlastní, právě zdrobňování, 2. postupné oslabování zdrobňování, 3. úplná ztráta deminutivního významu, lze též odvodit, že primárním významem je pro něj právě význam kvantitativní.

ky bude velmi silný právě v tomto centru kategorie. Ve zkoumaném materiálu absolutně převažuje formální symetrie, tedy „vlastní“, kvantitativní deminutiva jsou překládána deminutivy, zpravidla se shoduje motivující slovo i derivační prostředek. Symetrie je podporována sémanticky v případech, kdy jsou deminutiva charakterizovaná ještě nějakým adjektivem, a to kvantifikačního nebo kvalifikačního charakteru. Přesto námi zkoumaný materiál v tomto směru nepřinesl dostatečně průkazné kvantitativní výsledky. Dokonce lze pozorovat symetrii i na periferii kategorie, srov. příklad na okazionální deminutivní abstrakta (symetrie je zde zvýrazněna kontrastem nedeminutivních výrazů):

Každá nová cesta znamenala víťazstvo nad sebou a na internát sa človek vracal vysoko povznesený nad okolitú ľudovečinu a jej zauzlené problémy a **problémiky**, lásky, lásočky a **citíky**

Každá nová cesta znamenala vítězství nad sebou a na internát se člověk vracel vysoko povznesený nad člověčinu kolem sebe a její zauzlené problémy a **problémečky**, lásky, lásečky a **citíky** .

Naopak, lze uvést příklady, v nichž je vidět asymetrii v případech, kdy převažuje kvalitativní význam a v obou jazycích se projevuje rozdíl jak v užití deminuce, tak v její gradaci:

Odnášal **chlebík** do kredence, kam sa spravidla odkladal hneď po jedle.
„To nie, to je môj **chlebík**, ja, hát, pani Riečanová, len toto viem.
Nebudem predsa okrádať siroty o sirotský chlebík, o polievocku.

Odnesl **chleba** do kredence, kam se zpravidla ukládal hned po jídle .
„To ne, to je můj **chleba**, já holt, pani Riečanová, umím jen tohle.“
Přece nebudu okrádat sirotky o sirotčí chlebíček, o polívčičku .

Ukázkou výrazné sémantické asymetrie jsou příklady s dvojicí *byciklik – kolo*, u něhož v češtině není deminuce (ve významu 'jízdní kolo') možná (*kolečko* může mít význam slv. 'kolečko' nebo 'fúrik') a dvojice *rôčik – léto* (u kterého opět v češtině deminuce není možná): v příkladech je zřetelně vidět zdůraznění kvalitativní složky významu pomocí hodnotících adjektiv či kvantifikačních částic v širším kontextu (zdůrazněno podtržením):

alebo keď ťahal ráno na **bicyklíkoch**, tajne som ich sledoval
ani nie poštárska pelerínka alebo čiapka, tobôž nie poštárska trúbka, len poštárske nohy, sotva aj **bicyklík**, sotva aj zvonček, len obyčajná kabela,
Pekné **bicyklíky**, pekné bycikle
Kristušát, pekné **bicyklíky**!
Žena vrchného strážmajstra Žufu bola už pekných pár rôčkov „ pani žandárkou “

nebo když šlapali ráno na **kolech**, tajně jsem je sledoval
snad ani ne pošťácká pelerína nebo čepice, a už vůbec ne pošťácká trubka, jenom pošťácké nohy, stěží taky **kolo**, stěží zvoneček
Hezký **kola**.
Krucinál, **kola** jedna radost.
Žena vrchního strážmistra Žufy byla už hezkých pár let „ paní četníkovou “

Ibaže aj tú už v nej pomaly rozkladala
vášeň, pocit nenaplnenosti, pomyslenie
na blížiace sa odkvitnutie a promárnené
rôčky.

Ačkoli i tu už v ní zvolna rozkládala
vášeň, pocit nenaplněnosti, pomyslení na
blížící se odkvět a promárněná léta.

Přesto zůstává sémantická klasifikace deminutiv dosti vágní, nemůže se opřít o žádná jasně definovaná, objektivní kritéria, neboť materiál potvrzuje, že konkrétní význam deminutiv je silně kontextuální. Dosti značné rozdíly v hodnocení sémantické stránky deminutiv vyplývají ze skutečnosti, že konkrétní význam konkrétně užitého deminutiva lze identifikovat jen v kontextu, a to jak užším (kolokace), tak i širším (výpověď, záměr mluvčího, konsituace atd.). V závislosti na kontextuální aktualizaci jen jednoho aspektu může docházet ke změně kolokace, což je výzva právě pro korpusovou analýzu, možná právě na materiále paralelního korpusu, který umožňuje při konfrontaci jazyků dobře hodnotit kontext.

Rozdíly v expresivitě deminutiv se potom odrážejí i ve výraznější asymetrii v překladatelských řešeních, srov. (podržením je zdůrazněn relevantní hodnotící nebo kvantifikující kontext):

Nejaký grošík alebo **halierik** však padne!
Lenže tých **grošíkov**, čo som dostal od
farára, zase až toľko nebolo .

Prečo by teda mali vojaci nejaký môj
švindlík prezradiť?

na jedného či na druhého žmurknem, sem
- tam im nejaký švindlík ukážem

Nájdu sa aj takí, čo bežia len preto,
aby mohli hmkať: Hm, len ohník, len
mizerný ohníček .

Pýta lietadlo, tu máš ešte dosku, ak chceš
aj dve, alebo si zožeň niekde papendekel
a daj na krídla nejaké žiarovôčky

je to len taká formalita a možno sa
dodržiuje len v meste, stačí však nejaký
papierik alebo dobré **slovíčko**

Nějaký ten groš nebo **halíř** však kápne!
Jenže těch **grošů**, co jsem dostal od
faráře, zase tolik nebylo.

Proč by tedy měli vojáci nejaký můj figl
prozradit?

na jednoho nebo druhého mrknu, sem tam
jim ukážu nejaký figl,

Najdou se i takoví, kteří tam běží, aby
mohli bruchet : Hm, takový mizerný
ohníček

Chce letadlo, tumáš ještě pár prkýnek,
sežeň si papundekl, na křídla dej pár
žárovek

je to jen taková formalita a snad se
dodržiuje jenom v městě, stačí však
nějaký ten papír nebo dobré **slovo**

7. Porovnání formální stránky kategorie deminutivnosti mezi češtinou a slovenštinou bylo v obecných rysech již provedeno v rámci obecné srovnávací příručky (Sokolová – Musilová – Slančová, 2005). Níže uvádíme ve formě tabulky český a slovenský inventář substantivních, adjektivních a adverbialních deminutivních formantů⁹ a srovnávací tabulku. Je potřeba zdůraznit, že rozdělení formantů na primární a sekundární nemusí u konkrétních slov odpovídat tabulce, neboť deminutivum může být vytvořeno

⁹ Pominuty v tabulce zůstávají deminutivní formanty *-átka*, slv. *-(i)atko*, jejichž pomocí se tvoří deminutiva od názvů mláďat (*zvířátko*, slv. *zvieratko*, *hřibátko*, slv. *žriebätko*, *kuřátko*, slv. *kurčiatko*).

od slova, které již obsahuje sufix formálně shodný s deminutivními sufixy. V důsledku polyfunkčnosti derivačních prostředků nelze tedy v češtině ani ve slovenštině důsledně rozlišovat primární a sekundární deminutiva.

Tabulka 3. Přehled substantivních a adjektivních deminutivních formantů v češtině

	Maskulina	Feminina	Neutra	Adj./Adv.
historické	-ec	-ina, -ice	-ce	
primární	-ek, -ík	-ka	-ko	
sekundární	-eček, -iček, -áček	-ečka, -ička	-ečko, -ičko	-ičk- -oučk-
	-ínek, -ének, -ánek	-ínka, -enka, -ěnka, -ánka, -unka	-inko, -énko	-ink- -ounk-
	-oušek	-uška	-ouško	-li-, -ni-, -at-, -in-, -ič-

Tabulka 4. Přehled substantivních a adjektivních deminutivních formantů ve slovenštině
(podle Trnková, 1991 s doplněními)

	Maskulina	Feminina	Neutra	Adj./Adv.
historické	-ec	-ica	-ce	
primární	-ík, -ik -ok	-ka	-ko	
sekundární	-ček(/-čok), -tek (-ičko pers.)	-ička, -ôčka -enka, -ienka, -inka	-ičko /-(i)ečko, -očko/-ôčko -iačko -(i)enko	-ičk- -ink- -učk-
	-uľko, -uško, -enko, -inko	-uška, -uľka	-úško	-ušk- -učičk-
		-ušenka	-ulinko	-ulink- -enkast-

Paralely mezi oběma systémy jsou zřetelné: v obou jazycích jsou patrné zbytky historické deminutivní derivace založené na sufixu se souhláskou *-c*¹⁰; jako prostředek primární deminuce se v obou jazycích uplatňuje sufix se souhláskou *-k*; v sekundární deminuci se uplatňuje zdvojený sufix s kombinacemi *-čk-/-č-k*, kombinace *-nk-/-nek*, *-šk-/-šek* s variantami podle vokálu, který předchází uvedeným formantům. Slovenština má navíc formanty s kombinacemi *-ľk-*, *-š-nk-*, *-l-nk* a u maskulin též *-tek*. U adjektivních a adverbálních sufixů je rozmanitost a také rozdíl větší.

¹⁰ Tyto deriváty ztratily povahu deminutiv, jsou to nové nominace, u nichž se navíc motivující vztah k fundujícímu slovu ani nemusí v synchronním plánu pociťovat, nelze je tedy chápat ani jako lexikalizovaná deminutiva. Ze synchronního hlediska ztratily svou deminutivní funkci samy derivační sufixy a mnohdy proto nelze ani sama slova označit za formální deminutiva (srov. dále). Tvoří zřetelnou periferii kategorie, proto se jimi dále nezabýváme.

Tabulka 5. Shody a rozdíly v substantivních formantech
(podle Sokolová – Musilová – Slančová, 2005, s. 119, 121)

Shodné afixy v češtině a slovenštině	Rozdílné afixy v češtině a slovenštině	
	slovenština	čeština
-ík, -íček	-ček	-eček
-ka, -ička	-ík	-ek
-ko, -ičko	-áčik	-áček
	-ok	-ek
-e/ink-	-tek, -čok	
-ušk-		

Jak je patrné, uvedené srovnání se netýká některých periferních (expresivních) typů sekundární deminuce. Nedůrazňuje ani rozmanitost vokálů ve variantách feminin (*-ička, -ôčka -enka, -ienka, -inka*).

V následujících příkladech uvádíme asymetrii při volbě derivačního prostředku, konkrétně paralely k slovenskému sufixu *-ček* (v kontextovém zapojení alespoň u slova *darček*):

obdaroval ma hřbou osobných **darčekov**
nikdy nič nenapísal, nenašiel som pre
chlapca či pre dievčatko nijaký, **darček**,
nikdy som na nijaký užitočný darček
nemal

Riečan si všimol uzučký, pomerne
vysoký poschodový **domček**.

Domček bol malý, postavený z dreva
a nepálených tehál

hrnček

stromček

synček

zvonček

věnoval mi spoustu osobních **dárků**
nikdy nic nenapsal, nenašel jsem pro
chlapce nebo pro děvčátko žádný
dáreček, nikdy jsem na žádný užitečný
dáreček neměl

Riečan si všiml uzoučkého, poměrně
vysokého poschodového **domečku**.

Domek byl malý, postavený ze dřeva
a nepálených cihel

hrnek, hrníček

stromek, stromeček

synek, syneček

zvonek, zvoneček

V analyzovaném materiálu se ukázalo, že slovenština možná prokazuje větší produktivitu expresivně silně příznakových deminutivních okazionalismů:

Rezká pesnička sa niesla až do okien a z
okien do izieb, možno len do **komôrok**
alebo len **komorčičiek**, podľa toho, kto
akú izbu, **komôrku** či **komorčičku**,
komorenku má.

- Pánboh daj zdravia, **mamenka**.

Vojdem do dediny, v záhradke zazriem
akúsi **ženičku** či **mamenku** a som rád, že
sa jej môžem prihovoriť

Řízná písnička se nesla až do oken a z
oken do světnic, snad jen do **komor**
a **komůrek**, podle toho, jakou kdo
světnici, komoru nebo **komůrku** má.

„ Pozdrav pánbůh, **matičko** .

Vejdu do vsi, na zahrádce zahlédnu
ženskou, jsem rád, že se s ní můžu dát
do řeči

Franka pristavil vrátník : kam,
súдруženko?

Franka zastavil vrátný, kampak,
soudruhu?

Prekvapivě velmi výrazná formální symetrie se projevila v materiálu z odborné publikace. Formální shody lze vysvětlit snad oporou, kterou měla slovenština v češtině při tvorbě odborné biologické terminologie, srov. *čapík – čípek, mostík – můstek, krčok – krček, kanálik – kanálek, dutinka – dutinka, krvinka – krvinka, kvasinky, riasinky – řasinky, tyčinky, bubienok – bubínek, ostrůvek – ostrovček, snopček – snopeček* a mnohé jiné.

8. Porovnání kategorie deminutivnosti z hlediska motivačního vztahu k fundujícímu slovu. Význam deminutiva je závislý také na existenci či ztrátě motivačního vztahu k motivujícímu slovu. Za podstatnou okolnost určení slova jako deminutivního se považuje motivovanost základovým nedeminutivním slovem se stejným kořenem, deminutivní význam odvozeného slova je podmíněn právě tímto motivačním vztahem. V jazyce musí existovat fundující slovo s tímž denotativním významem, deminutivní význam je vázán na tuto opozici, je **strukturně podmíněn**. Deminutivum se jeví jako příznakový člen opozice se všemi z toho vyplývajícími vlastnostmi: slovo motivované může být nahrazeno slovem motivujícím, nikoli naopak: je-li nahrazeno fundující slovo slovem odvozeným, mění se stylová charakteristika, zpravidla jde o příznak expresivity. Neexistence takového slova, resp. rozvolnění lexikálního vztahu, ztráta sémantického vztahu mezi fundujícím slovem a deminutivem vede k oslabení až ke ztrátě deminutivního významu (zejména ve složce expresivní) a lexikalizaci denotativního významu jiného, sekundárního nedeminutivního a neexpresivního významu vycházejícího za rámec modifikační derivace (srov. Štícha, 1978; Děmentjev, 1948). Taková slova bývají označována jako **lexikalizovaná deminutiva** (při rozvolnění motivačního vztahu: *vidle – vidlice – vidlička*) či **formální deminutiva** (přerušení lexikálního vztahu: *kružídlo – kružítko, měch – měšec*). Oba typy tvoří sémantickou periferii kategorie, konotace s ní je založena pouze na formálním příznaku – deminutivním derivačním prostředku. Jde o nezávislé nominační lexémy, které označují rozdílné denotáty a derivační motivace je zřejmá pouze z hlediska formy. Jejich význam bývá posunut zpravidla na metaforickém principu, expresivita významu je oslabena či vůbec chybí a rozdíl v rozměru není variantním, ale základním příznakem třídy denotátů (Rusínová, 2001). Podle V. Šmilauera lze posun významu rozčlenit do těchto skupin: 1. změna na singulativa; 2. specializace významu; 3. posun významu; 4. přenesení významu (metafora) (Šmilauer, 1971, s. 82 – 90). Na rozdíl od vztahu mezi motivujícím slovem a deminutivním derivátem v případě vlastní deminuce není možná vzájemná záměna.

Struktura kategorie deminutivnosti či klasifikace deminutiv z tohoto hlediska pak může vyplývat z pojmenovávací funkce ve vztahu dvojic fundujícího slova a derivovaného deminutiva u slov „deminutivních pouze formou, nikoli však významem“: u takových slov může být shodná denotace i distribuce (*kniha / knížka – kniha / knížka, pieseň / pesnička – píseň / písnička, polovica / polovička – polovice / polovička, pani / panička – paní / panička, fena / fenka – fena / fenka, vajce / vajíčko – vejce / vajíčko*), shodná denotace, (částečně) komplementární distribuce a rozdílná konotace (*slovo – slovíčko*),

rozdílná denotace na různých osách významu, např. větší : menší (*lopata – lopatka*), přímý : přenesený (*banán – banánek*), terminologický (*tetřev – tetřívek*), srov. F. Štícha (1978).

Z tohoto hlediska byla nejpřekvapivějším výsledkem výše zmíněná výrazná symetrie lexikalizovaných deminutiv v odborném textu, příklady viz výše.

9. Lze konstatovat, že struktura kategorie deminutivnosti ani klíčové významy a derivační prostředky se v česko-slovenském srovnání nijak významně neliší. Sonda do paralelního česko-slovenského korpusu poskytla materiál primárně vyhledávaný podle tvaru. Vzhledem k jeho charakteristice však není možné prozatím udělat významnější strukturální závěry, jakkoli nelze očekávat u dvojice natolik blízkých jazyků nějakou významnější asymetrii. Pozorované rozdíly se dle očekávání projevují výrazněji na periférii kategorie deminutivnosti: u substantiv, u nichž je přítomna výrazná kvalitativní (expresivní) složka významu, a u substantiv, u nichž z nějakého důvodu není možné deminutivum utvořit. Z uvedených příkladů je zřetelně vidět úloha kontextu pro pochopení významu deminutiva (přítomnosti kvantifikátorů a kvalifikátorů, využívání kontrastu).

LITERATÚRA

BALÁŽOVÁ, Eubica: Niekoľko poznámok k osobným/depersonálnym deminutívam (rkp.)

BALÁŽOVÁ, Eubica: O deminutívnej lexike v Slovníku súčasného slovenského jazyka. In: Bulharská a slovenská lexikografia v zjednotenej Európe. Ed. M. Košková – M. Čoroleeva. Bratislava – Veliko Tärnovo: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Ústav bulharského jazyka prof. Ľubomíra Andrejčína BAV 2009, s. 142 – 151.

BEČKA, Josef V.: Česká stylistika. Praha: Academia 1992. 467 s.

BUFFA, Ferdinand: O deminutívach v poľštine a slovenčine. In: Studia Linguistica Polono-Slovaca. 1. Red. K. Rymut et al. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 41 – 47.

ČECHOVÁ, Marie – CHLOUPEK, Jan – KRČMOVÁ, Marie – MINAŘOVÁ, Eva: Stylistika současné češtiny. Praha: ISV 1997. 282 s.

ČOROLEEVA, Marija: Semantičnata kategorija „stepen“ i nejnoto izrazjavane v sávremennija bälgarski ezik. Sofija: Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“ 2007. 195 s.

DANEŠ, František a kol.: Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen. Praha: Academia 1967. 780 s.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov. In: Čeština – řeč a jazyk. Ed. M. Čechová. Praha: ISV 1996, s. 97 – 99.

DOLEŽEL, Lubomír: Jména zdobnělá (Kvantitativní rozbor). In: Tvoření slov v češtině. 2. Praha: Academia 1967, s. 494 – 530.

Encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s.

FENCLOVÁ, Marie: Vzaimootnošenija konteksta i funkcij deminutivnoj suffiksacii v ruskoj razgovornoj reči v sopostavlenii s češskoj. In: Československá rusistika, 1985, roč. 30, č. 3, s. 109 – 115.

FENCLOVÁ, Marie: Roľ značenia ischodnogo slova pri obrazovanii značenia deminutiva. Issledovannaja na materiale razgovornoj reči russkogo i češskogo jazykov. In: Československá rusistika, 1985, roč. 30, č. 5, s. 220 – 227.

FENCLOVÁ, Marie: Tvoření ruských adjektiv s deminutivními sufixy z hlediska jejich překladu do češtiny. In: AUC, Philologica 1 – 3, Translatologica Pragensia II. Praha: Univerzita Karlova 1986, s. 745 – 750.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 281 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtvorba z hľadiska všeobecnej jazykovedy. In: Wortbildung: interaktiv im sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand. Ed. I. Ohnheiser. Innsbruck 2000, s. 7 – 10. Cit. dle Furdík 2005, s. 307 – 313.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtvorba (teória, opis, cvičenia). Prešov: Náuka 2004. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Život so slovtvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin. Ed. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005. 472 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtvorba (Teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

GLADKOVA, Hana: Komparace deminutivnosti v bulharštině a češtině ve světle korpusových dat. In: Mnohojazyčný korpus InterCorp: Možnosti studia. Studie z korpusové lingvistiky. Sv. 12. Ed. F. Čermák – J. Koček. Praha: Nakladatelství Lidové noviny / Ústav Českého národního korpusu 2010, s. 91 – 106.

GREPL, Miroslav: Deminutiva z hlediska současných českých prací o stylistice. In: Život s morfémami. Ed. P. Karlík – J. Pleskalová. Brno: Masarykova univerzita 2004, s. 123 – 128.

Grammatika russkogo jazyka. Red. N. J. Švedova. Moskva: Nauka 1980, s. 434 – 442.

GUTSCHMIDT, Karl: Tipologični tendencii. In: Slovtvórstvo / Nominacija. Komparacija współczesnych języków słowiańskich 1. Opole: Universität Innsbruck – Uniwersytet Opolski 2003, s. 339 – 356.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Warszawa 1984, s. 367 – 368.

HAUSER, Přemysl: Nauka o slovní zásobě a tvoření slov. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1972. 76 s.

HAYEKOVÁ, Matilda: Deminutiva v slovníku, ich štylistické označenie a využitie. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 1 – 2, s. 76 – 79.

HAYEKOVÁ, Matilda: Ešte o formálnych zdrobneninách – expresívach. In: Slovenská reč, 1957, roč. 22, č. 6, s. 359 – 363.

HAYEKOVÁ, Matilda: Stupňovanie expresívnosti v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 11. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1971, s. 47 – 56.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 430 s.

HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956. 145 s.

HORECKÝ, Ján: Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 217 s.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 253 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vyd. Pripravili J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 943 s.

Mluvnice češtiny 1. Red. J. Petr a kol. Praha: Academia 1986. 536 s.

NEKULA, Marek: Deminutiva a zdvořilost. In: Čeština – univerzália a specifika 5. Ed. Z. Hladká – P. Karlík. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2004, s. 110 – 119.

NĚMEC, Igor: Slovtvorný význam a expresivita. In: Slovo a slovesnosť, 1972, roč. 33, č. 2, s. 116 – 121.

NĚŠČIMENKO, Galina P.: Očerk deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka: konec XIII – seredina XX vv. Praha: Academia 1980. 327 s.

PANEVOVÁ, Jarmila – KLÍMOVÁ, Jana: Deminutivní substantiva v Českém národním korpusu a možnosti jejich automatického zpracování. In: Člověk a jeho jazyk 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Bratislava: Veda 2000, s. 297 – 306.

PASTYŘÍK, Svatopluk: Co je to „hypokoristikon“? In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. 11. onomastická konferencia. Red. E. Krošláková. Bratislava – Nitra: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Vysoká škola pedagogická 1994, s. 104 – 107.

PISÁRČIKOVÁ, Mária: Slovesá s príznamom zdobenosti a ich synonymické vzťahy. In: Kultúra slova, 1961, roč. 15, č. 2, s. 33 – 38.

OBERPALCER, František: Zdrobnělá slova. In: Naše řeč, 1927, roč. 11, č. 5, s. 97 – 105, č. 6, s. 125 – 128.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 225 s.

Průruční mluvnice češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová a kol.: Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995. 800 s.

SLOWOTWÓRSTWO / NOMINACJA. Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich 1. Red. I. Ohnheiser. Opole: Uniwersytet Opolski 2003. 541 s.

RUSÍNOVÁ, Zdenka: Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického. In: Pocta Dušana Šlosarovi. Ed. P. Karlík – J. Pleskalová – Z. Rusínová. Boskovice: Albert 1995, s. 187 – 193.

RUSÍNOVÁ, Zdenka: Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického. Intenzifikace. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. A 44. Brno 1996, s. 91 – 95.

RUSÍNOVÁ, Zdenka: Deminutivum jako jazykové univerzále. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. A 49. Brno 2001, s. 137 – 144.

SIATKOWSKA, Ewa: Deminutiwa rzeczowników we współczesnych literackich językach zachodniosłowiańskich. In: Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, 1967, roč. 6, s. 157 – 170.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MUSILOVÁ, Květoslava – SLANČOVÁ, Daniela: Slovenčina a čeština. Synchronne porovnanie s cvičeniami. Bratislava: Univerzita Komenského 2005. 180 s.

STRAKOVÁ, Věra: Substantivní derivace (v ruštině a češtině). Praha: Academia 1973. 129 s.

ŠMILAUER, Vladimír: Novočeské tvoření slov. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1971. 217 s.

ŠTÍCHA, František: Substantiva deminutivní formy s lexikalizovaným významem. In: Naše řeč, 1978, roč. 61, č. 3, s. 113 – 127.

TRNKOVÁ, Jana: O substantívnej deminutívnej derivácii v slovenčine. In: Slovenská reč, 1991, roč. 56, č. 2, s. 87 – 95.

ZEMAN, Jiří: Život se slovtvorbou (J. Furdík: Život so slovtvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožítých sedemdesiatin. Editori Martin Ološtiak a Lucia Gianitsová – Ološtiaková. Vydavateľstvo LG, Košice 2005). Češtinář, 2006 – 7, roč. 17, č. 3, s. 97 – 100.

ZIMA, Jaroslav: Expresivita slova v současné češtině. Praha: Nakladatelství ČSAV 1961. 127 s.

Geografický pohľad na niektoré názvy rastlín odvodené od názvov zvierat

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Dialektologické oddelenie, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra
Slovenská akadémia vied, Bratislava

SOME DIALECT NAMES OF PLANTS MOTIVATED BY NAMES OF ANIMALS FROM THE GEOGRAPHICAL POINT OF VIEW

Key words: names of plants, names of animals, motivation, linguistic geography

From the material acquired by means of questionnaire research carried out for the lexical volume of Atlas slovenského jazyka (Atlas of the Slovak Language) which that includes 20 territorial names of meadow and forest plants, we devote our attention to two-word names with attributes derived from animal names *pes* (dog), *suka* (bitch), *mačka* (cat), *kôň* (horse), *kobyľa* (mare), *koza* (goat), *vôl* (bullock), *kura* (chicken), *hus* (goose), *húsatko* (gosling), *kačka* (duck), *kačička* (duckling), *srna* (roe), *vlk* (wolf), *zajac* (rabbit), *zverec* (rabbit), *rak* (crayfish), *ryba* (fish), *žaba* (frog), *had* (snake), *vták* (bird), *kukučka* (cuckoo), *kaňa* (buzzard), as well as to one-word names that have in their word-formative base a substantive denoting an animal - noun, e.g. *žabiňec*, *žabáčka*, bot. *mliečnik* spurge (*Tithymalus*), *račičie*, bot. marsh marigold (*Caltha palustris*).

Priekopník moderného terminologického štúdia na Slovensku Ján Horecký vykonal mnoho zásluhnej práce aj pri revízii a ustáľovaní oficiálnych slovenských názvov rastlín, keď bol v rokoch 1952 a 1953 členom Komisie pre botanickú terminológiu pri SAV. Ferdinand Buffa, aj on člen tejto komisie, sa v úvode obsažnej monografie *Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry* (1972) vyznáva, že profesor Horecký ho pri jej príprave usmerňoval od samého začiatku. V tejto práci skúmal F. Buffa názvy rastlín od Slovenského lekárskeho rukopisu zo 17. storočia až po vydanie Slovenskej botanickej nomenklatúry v roku 1954. V analyzovanom materiáli uvádza aj početné príklady na pomenovania rastlín motivované zvieracími menami a porovnaním s dobovou cudzojazyčnou literatúrou zisťuje, či sú kalkami z iných jazykov, najmä z latinčiny a nemčiny, alebo majú domáci, resp. slovanský pôvod.

Z kapitoly *Slovník slovenských mien rastlín* (s. 265 – 391), v ktorej F. Buffa sumarizuje botanické názvy excerptované tak z tlačenej, ako aj rukopisnej literatúry, sa dozvedáme, že v skúmaných prameňoch bolo množstvo takýchto obrazných pomenovaní s pôvodom v ľudovom jazyku. Z nich najpočetnejšie sú názvy s adjektívom odvodeným od substantíva *vlk* (26 *vlčí*, 1 *vlkový*), názvy s adjektívom *psí* (23), *kozí* (20), *hadí* a *hadov(ý)* (16/2), *žabí* či *žabací* (12/4), *konský* (15), *zajačí* (14), *svinský* (13), *mačí*/*mačací* (6/3), *medvedí* (9), *myši*/*myšací* (8/1), *volov(ý)*/*volský* (8/1), *vtáci* (7), *kuri*/*ku-*

rací (4/3), *husí, jelení* (po 6), *kočičí, vraní* (po 5), *jastrabí, kobyli, liščí* (po 4), *kačací/kačí* (3/1), *kocúří* aj *kocúrov* (2/1), *stračí* (3), *vrabčí/vrabí* (2/1), *čapí/čapový* (2/1), *ježí/ježkov* (2/1), po dva razy sú adjektíva od zvieracích mien *baran, bleha, bocian, ovca, rak, voš* a iba ako jedinečnosti sú v tomto súbore evidované metaforické názvy rastlín s adjektívom odvodeným od substantív *bujak, býk, holub, jahňa, jarabica, kanárik, kohút, komár, kozorožec, krava, krkavec, krt, kukučka, lastovička, morka, moriak, orol, osol, pštros, slon, sova, srna, štúr, včela, voška, zvierá*. Aj jednoslovné pomenovania typu *bujačina, bujačka, kukučina, hadinec, hadovec, hustatec, vtáčinec, žabinec, blšník, jastrabník, jarabinec, jarábok* sú v tomto súpise početné.

Pri hodnotení prác D. Licharda, A. Kmeťa a J. L. Holubyho, ktorí sa rozhodujúcou mierou podieľali na vývine slovenskej botanickej terminológie v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia, F. Buffa upozorňuje na ich silnú orientáciu na ľudové názvy rastlín a za ich veľký prínos – najmä u A. Kmeťa a J. L. Holubyho – pokladá aj upriamenie pozornosti na veľké bohatstvo našich ľudových mien rastlín (Buffa, c. d., s. 117–147). U obidvoch osobitne pripomína aj zastúpenie dvojslovných pomenovaní poukazujúcich na istú vlastnosť rastliny pomocou adjektív utvorených od názvov zvierat (c. d., s. 127 a 135).

Malý atlas liečivých rastlín (Thurzová a kol., 1983) popri slovenskom a latinskom odbornom názve uvádza aj ich ekvivalenty charakterizované ako ľudové. Dvojslovné názvy s prívlastkami odvodenými od pomenovaní zvierat sú aj tu hojne zastúpené. Z nich sú nesporne domáceho pôvodu tie, ktoré sú dobre doložené aj v našich nárečiach alebo iba v nich, napr. názov *husia nôžka* pre alchemilku žltozelenú (*Alchemilla xanthoflora*) i pre nátržník husí (*Potentilla anserina*), *husie mydlo* pre nátržník husí i pre prietržník holý (*Herniaria glabra*), *žabí mlieč* pre púpavu lekársku (*Taraxacum officinale*), *hadí mlieč* pre lastovičník väčší (*Chelidonium maius*), *psi drieň* pre krušinu jelšovú (*Frangula alnus*), *volov chvost* pre divozel sáporový (*Verbascum phlomoides*), *holubia zelinka* pre železník lekársky (*Verbena officinalis*). Iné názvy, hoci majú rovnako motivované paralely aj v neslovanských jazykoch, mali podľa V. Machka (1954, s. 235 a i.) na základe tvarovej podobnosti s telom zvierat a predpoklady vzniknúť aj v našom prostredí, ako napr. pomenovanie *psi jazyk* pre skorocel kopijovitý (*Plantago lanceolata*) alebo *mačí chvost* pre rebríček obyčajný (*Achillea millefolium*). Ale napríklad názvy *zajačie oko* (bot. kuklík mestský – *Geum urbanum*), *leví zubec* (bot. púpava lekárka – *Taraxacum officinale*) či *leví chvost* (bot. srdcovník obyčajný – *Leonurus*), ktoré sa v Malom atlase liečivých rastlín uvádzajú ako naše ľudové pomenovania, sú dokázateľne kalkami zo stredolatinských názvov *oculus leporis*, *dens leonis* alebo – v prípade názvu *leví chvost* – z gréčtiny. Z nárečí ich v Slovníku slovenských nárečí (ďalej SSN) zachytené nemáme (pozri heslá *lev*, *oko*). Prvosienke jarnej je v Malom atlase liečivých rastlín pripísaný ľudový názov *kozí drist*. G. Reuss a D. Lichard však toto spojenie uvádzajú ako ľudový názov snežienky (por. Buffa, 1972, s. 284) a iba tak ho máme spracovaný aj v SSN. K stotožneniu ľudového názvu *psia baza* s bazou čiernou (*Sambucus nigra*) namiesto s bazou chabzdovou došlo asi omylom. V Machek (1954, s. 207; p. aj s. 293) uvádza, že adjektívom *psi* v názve rastliny sa poukazuje na jej bezcennosť. Ako expresívne synonymum adjektíva *zlý* je slovo *psi* bežné napr. v spojeniach *psi čas*, *psi život*.

Jednoznačná identifikácia sémantiky obrazných ľudových názvov rastlín spôsobuje lexikografom nemálo problémov, lebo nezriedka býva geograficky diferencovaná. Na druhej strane však táto tematická oblasť ponúka lexikológii mnohé impulzy pri skúmaní typov motivácie, prenášania názvov z jedného denotátu na druhý, kalkovania, formálnej deformácie názvu pri jeho rozšírení v inojazykovom prostredí a pod.

Pri botanických názvoch, ktoré sú motivované vzťahom k zvieratám, nie je zriedkavé, že rovnakým slovným spojením sa označujú či označovali rastliny rozličného rodu. F. Buffa (1972, s. 265 – 391) zhromaždil na tento jav množstvo dôkazov zo staršej liekopisnej i botanickej literatúry a potvrdzujú to aj súčasné výskumy nárečovej lexiky. Napríklad názov *kozia brada* v náležitých územných fonetických obmenách eviduje SSN vo významoch ‘kozobrada’ (Tragopogon), ‘arnika’ (Arnica) aj ‘páperník’ (Eriophorum), *kukučino písmo* vo význame ‘kyslička’ (Oxalis) aj ‘vstavač’ (Orchis), *žabie mlieko*, *žabacie mlieko* vo význame ‘mlieč močiarny’ (Sonchus palustris) i ‘mliečnik močiarny’ (Tithymalus palustris; prv Euforbia palustris), *hadie mlieko* aj *vlčie mlieko* ako ‘mliečnik močiarny’ i ‘lastovičník väčší’ (Chelidonium majus). V kartotéke SSN je spojenie *psí jazyk* doložené ako skorocel kopijovitý (Plantago lanceolata) i ako červenevec plávajúci (Potamogeton natans), *psí trň* ako slivka trnková (Prunus spinosa) i ako kustovica cudzia (Lycium barbarum). Z lexikologického hľadiska je zaujímavým javom aj univerbizácia typu *kozia brada* (Tragopogon) > *kozica*, *bujačie vajcia* (Colchicum autumnale) > *bujačina* a pod.

Ako už z uvedených príkladov vyplýva, ľudová lexika je veľkou zásobárňou metaforických pomenovaní rastlín. Pre výstižné lexikografické spracovanie nárečových názvov poľných, lúčnych a lesných rastlín je však nevyhnutné, aby sa im venovala osobitná pozornosť už pri výskume v teréne. Získavanie hodnoverného východiskového materiálu z tejto tematickej oblasti si vyžaduje nielen poznatky z botaniky, ale aj neustálu verifikáciu, či informátor a explorátor vzťahujú názov rastliny na rovnaký denotát. Možnosť zámény denotátov sa znižuje, ak je zberateľ nárečovej lexiky autochtón a zároveň má dostatočné znalosti z botaniky. Pri výskume nárečovej lexiky na celom území národného jazyka aj za účasti externých explorátorov sa však táto požiadavka dôsledne uplatňovať nedá.

Sémantika mnohých rastlinných názvov metaforického pôvodu môže byť geograficky diferencovaná nielen na navzájom nesusediacich nárečových oblastiach, ale býva odlišná aj v jednotlivých lokalitách tej istej nárečovej skupiny. Vhodným príkladom takého javu je sémantika lexémy *kohútiky* [*kohútiki*, *kohútiki*, *kohúčiki*, *kohúčike*] v strednom Gemeri. V Gemerskom nárečovom slovníku (Orlovský, 1982, s. 137) je doložená vo význame a) ‘smolnička obyčajná’ (Steris viscaria; prv Viscaria vulgaris) z Revúcej, Sásy a Rybníka, b) ‘vika lesná’ (Vica silvestris) z Prihradzian, Gemerského Milhost’a a Jelšavskej Teplice, c) ‘klinček kartuziánsky’ (Dianthus carthusianorum) z Ratkovskej Lehoty. Navyše ju z obce Kameňany, susediacej na východe s obcou Prihradzany a na západe s obcou Sása, SSN uvádza aj vo význame ‘pľúcnik lekársky’ (Pulmonaria officinalis).

Na druhej strane zas môže mať tá istá rastlina v miestnom nárečí či v nárečovom mikroareáli dve i tri metaforické pomenovania rovnakého typu – takým prípadom je napr. pomenovanie pľúcника slovami *kohuciki* aj *kurečki* v Dlhej Lúke pri Bardejove (porov.

Buffa, 1957, s. 296), označovanie záružlia slovnými spojeniami *žabe kvitki*, *žabe oči* i *volske oči* v sšar. nárečí (porov. Buffa, 2004, s. 311 a 334) alebo *srnčie rebro* i *vlčie rebro* ako názov paprade samčej na okolí Trenčína (porov. Ripka, 1981, s. 59).

Nárečové výskumy zaznačili na jednej nárečovej oblasti aj také dvojslovné názvy rastlín s rovnakým adjektívom odvodeným od pomenovania zvierat'a, v ktorých sa jeho spojenie so základným tvarom určovaného substantíva významovo odlišuje od spojenia s deminutívom alebo sa odlišné významy vyjadrujú singulárovou a plurálovou podobou dvojslovného názvu. Tak v sšar. nárečí má názov *žabe oči* význam 'záružlie močiarné' a názov *žabe očka* význam 'nezábudka močiarna' (Buffa, 1957, s. 197; 2004, s. 334). Rovnako motivovaný názov nezábudky sa v iných oblastiach používa v singulári, napr. *žabie očko*, *žabe očko* na hor. Kysuciach a hor. Orave, *žabino očko*, *žabuo očko* na okolí Banskej Bystrice, *žapskuo očko* v stred. Liptove, *žabecie očko*, *žabäcuo oško* v Gemeri. Na dol. Orave sa názov *mači chuost* (popri *miši chuost*) používa vo význame 'rebríček' (Achilea), na hor. Orave plurálová podoba *mače chvosti* označuje páperník (Eriophorum), vlhkomilnú rastlinu s kvetmi ako chĺpky bielej vlny, ktorú na okolí Nového Mesta nad Váhom poznajú pod názvom *kocúrové vajca*.

Dvojslovný botanický názov utvorený spojením adjektíva od slova *kocúr* a substantíva *vajce* sa v slovenskej dialektologickej literatúre spomína v niekoľkých významoch. V štúdií Z nárečových názvov rastlín v Dlhej Lúke v severnom Šariši F. Buffa (1957, s. 296) *kocure vajco* stotožňuje s veronikou, no v Slovníku šarišských nárečí (2004, s. 126) ho z rovnakej oblasti už uvádza vo význame 'veronikovec' (s latinským termínom *Veronica* namiesto *Pseudolismachion*) a zo záp. Šariša vo význame 'zádušník' (*Glechoma*). V druhom význame dokladá J. Orlovský (1982, s. 125) plurálový tvar *kacurovo vajcia* z gemerského Horehronia a M. Čomajová (1998, s. 89) *kacúrovie vajcia* z Klenovca. SSN v tomto význame uvádza *kocure vajca* z Markušoviec na Spiši a variant *kacúrecia vajcä* z Kamenian v Gemeri, no v prvom prípade je v kartotéke doložená iba informácia 'druh rastliny' s exemplifikáciou *Neznaž, dze rošnu kocure vajca?*, v druhom explorátor zas uviedol význam 'veronika'. A. Kret má v slovníčku nárečia Smižian a Spišskej Novej Vsi pri názve *kocure vajca* výklad 'kocúrník obyčajný' (*Nepeta vulgaris*) doplnený vysvetlením, že bylina sa dáva do krúpovej polievky (por. Kret, 1994, s. 85). Kocúrník aj zádušník patria do čeľade hluchavkovitých a mohlo by ísť o prenesenie názvu z jednej rastliny na druhú na základe ich podobnosti, ak by hodnovernosť Kretovej identifikácie neoslaboval práve údaj o využívaní rastliny, lebo ako koreninová zelenina sa používa zádušník. Výpoveď *Kocure vajca še davaju do krupoch* zo sšar. obce Torysa dokladá nielen tento význam, ale (v rozpore s Buffovým údajom) aj tam je toto zložené pomenovanie plurále tantum.

Uvedené príklady naznačujú, s akou územne diferencovanou sémantikou obrazných pomenovaní rastlín treba rátať pri ich spracovaní v celonárodnom nárečovom slovníku. Na nemenšie problémy naráža aj zbieranie údajov o názvoch rastlín pomocou dotazníka pre spracovanie vybraných lexikálnych javov v celonárodnom jazykovom atlase. Získavanie hodnoverného terénneho materiálu z tejto tematickej oblasti závisí nielen od explorátora dobre zorientovaného v skúmanej problematike a od spoľahlivého informátora, ale vo veľkej miere aj od presne formulovanej otázky v dotazníku, doplnenej usmerňujúcimi informáciami o vzhľade rastliny, miestach jej výskytu, čase kvitnutia,

účinku a pod. Ľahká možnosť zámény denotátov je dôvodom, že v lexikálnych dotazníkoch je táto časť slovnej zásoby zastúpená slabou a nie všetky získané terénne údaje môžu byť aj kartograficky spracované.

A. Habovštiak z tohto tematického okruhu do lexikálnej časti Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II zaradil otázky na zistenie názvov rastlín šafran, prvosenka, záružlie, sedmokráska, púpava, nezábudka, rumanček, mak vlčí, margaréta, zimozeleň, zemežľč, palina, skorocel, lopúch a jeho plody, nevädza, čakanka, páperník, praslička, šašina, mliečnik, ľubovník, podbeľ, imelo, povoja, bodliak, prhl'ava dvojdomá, prhl'ava malá, mäta, dúška materina (prv materina dúška), paprad' samčia a kyslička. Podľa tohto dotazníka sa získali údaje z 335 vybraných obcí. V 4. zv. Atlasu slovenského jazyka sú kartograficky predstavené iba názvy rumančeka, maku vlčieho, margaréty, bodliaka a prhl'avy dvojdomej, iné pre veľkú územnú členitosť názvov do atlasu zaradené neboli (pozri Habovštiak, 1984, Časť prvá, s. 39 – 43; Časť druhá, s. 50). Zatiaľ nepublikované terénne údaje, archivované aj na kartografických konceptoch, poskytujú nielen cenný materiál na výskum obrazných pomenovaní, ale aj podnety na úvahy o vhodných metódach terénneho výskumu a o potrebe kritického zhodnotenia získaných údajov. Tak spojenia *vlčie jablko* a *hadia cibuľa* sotva vyjadrujú význam 'šafran', ak je súčasťou otázky na názov tejto rastliny horských lúk (a teda na veľkej časti Slovenska neznámej) popri jej latinskom názve *Crocus scepusicienensis* aj zavádzajúca informácia, že ide o svetlofialové kvety z jari a z jesene na lúkach. Viaceré takto získané lexémy, napr. *naháč*, *nahačka*, *holáň*, *jesenič*, *dríšťel'*, sú názvami jesienky (*Colchicum*).

Dotazníkové údaje hovoria, že žltá farba prvosenky motivovala jej názvy *kačička* v časti strsl. a zsl. nárečí a *hušeta*, *hušatka* v sev. Šariši, tvar kalicha a čas kvitnutia zasa názov *kukučkine rukávce*, *kukučie rukávce* v podjav. a považ. nárečiach. Ako ojedinelé sú vo význame 'prvosenka' doložené mená *kukučka* (Stožok ZVO), *kriva pulka* (Miňovce STR; *pulka* 'morka'), *kačalapki* (Okrúhle GIR) a *koži drist* (Vyš. Hrušov pri Humennom). Záružlie dávajú do súvisu so žabami dvojslovné názvy *žabacé rúže* (trn.), *žabacé kveti* (stek.), *žabe/žapske kvitki* (zšar., szempl.), *žabe očka* (vgem., jspiš., sšar.), *žabince* (stršar.), *žaborince* (strzempl.), *žaboškrek* (jzáh.). Pri Bánovciach nad Bebravou má záružlie názov *račičie* a menom *volské oko* ho označuje časť jtrenč. nárečí. Spojenie *volske oči* je jedným z názvov záružlia aj v sev. Šariši (por. Buffa, 2004, s. 311). Podobnosťou s okom voľa je motivovaný aj názov margaréty na okolí Prievidze (*volské oko*, *volové oči*) a na sev. Orave (*volove oka*), na stred. Spiši sa názov *volske oka* vzťahuje zas na sedmokrásku (*Bellis perennis*), tvarom kvetu podobnú margaréte. Púpavu, pri Gelnici nazývanú *husák*, so žabami spájajú názvy *žabací mláč*, *žabacá rúža* v juž. časti trnavskej nárečovej oblasti.

Z obrazných pomenovaní nezábudky poukazujúcich na vzťah k živočíchom sa okrem združených názvov typu *žabacie (žabie) očka*, *žabie (žabäcúo, žabino, žabskuo) očko*, ktoré sa rozptýlene vyskytujú v jtrenč., strenč. a strsl. nárečovom makroareáli a miestami aj v spiš. a šar. nárečiach, sa spojenia *rače oči*, *rače (rači) očka* zistili v sev. Above, stred. a záp. Šariši, spojenie *ribie očka* na dol. Orave a *hadovo očko* v Jarabej pri Brezne.

Podľa výsledkov tohto výskumu súvislý areál názvu *vlčí mak* zahŕňa nárečia dol. Oravy, vých. časti dol. Kysúc, sev. časti Rajeckej doliny a száp. časti Turca, druhý, menší

areál tvoria nárečia na rozhraní Hontu a Tekova. V skys. nárečiach mu konkuruje názov *pši mak*.

Najväčší počet živočíchmi motivovaných obrazných pomenovaní sa v skúmanom súbore zistil pri nárečových názvoch mliečnika (Tithymalus). Substantívum *mlieko* v náležitých fonetických obmenách s určujúcim adjektívom odvodeným od základu *žaba* je v szslov., jor., zlipt., turč., snitr., strnit. nárečiach, spojenie *psie mlieko* sa zachytilo pri Pov. Bystrici, na Orave, v stred. Liptove, na zvol. Pohroní, v sev. Tekove, v stred. a vých. Gemeri, miestami v Above (*pše mľeko*) a Šariši (*pše mľiko*), názov *vlčie mlieko* je príznačný pre zvol., hont. a novohr. nárečia, obmena *vilče mľiko* je v stred. Šariši. Areál názvu *kaňe mľiko* zahŕňa nárečia stred. a száp. Zemplína a sčasti aj vých. Šariša, na rozhraní vých. Spiša a záp. Šariša je jeho ekvivalentom *suče mľiko*, v svých. Gemeri takto funguje aj obrazné pomenovanie *kozacia mľako*, miestami v juž. a záp. Šariši a v str. Zemplíne *kože mľiko* a v sev. Šariši *koži mľič*. Spojenie substantíva *mlieko* s adjektívom odvodeným od substantíva *had* je doložené z okolia Trenčína s sporadicky zo strslv. a vslov. nárečí.

Mimoriadne pestrú situáciu predstavujú nárečové pomenovania paprade samčej (*Dryopteris filix mas*). Ich motivácii už venoval pozornosť A. Habovštiak (1976, s. 156 – 159), preto v súvislosti s našou témou iba konštatujeme, že v jej metaforických názvoch dotazníkový výskum zachytil zo živočíšnych adjektív odvodeniny od substantív *vlk*, *koza*, *srna* a *had*, prvé tri iba v spojení so substantívom *rebro*, adjektíva od podstaného mena *had* (*hadí*, *had'áci*, *hadov*) aj so substantívami *hrebeň*, *pero*, *perie*, *piera*, *dričok* (*driečik*), *koreň*, *korenie*, *trus*, *dohán*, *postel'*.

Svetlozelenú lesnú rastlinku s osviežujúcou kyslou chuťou a lístkami podobnou ďateline (bot. kyslička) na väčšine slovenského jazykového územia dávajú jej nárečové názvy do vzťahu so zajacom – porov. *zajačia d'a'eľinka*, *zajača ja'eľina*, *zajača koňičinka*, *zajačia (-á)*, *zajacova*, *zajáč(i)kova kapusta*, *zajača kapušnička*, *zverčia kapusta* (*zverec* 'zajac' na okolí Bytče), *zajačia š'tava*, *zajači ščavik*, *zajacov š'tav*, *zajača šoška*, *zajači mléč*, *zajače listki* –, v časti jstrslv. nárečí aj do vzťahu s kukučkou – porov. *kukučkina kapusta*, *kučia kapusta*, *kukučkina š'tava*. Názvy *žabia kapusta* (Ľuboreč, okr. Lučenec), *ptača ščava* (Košická Belá), *ptača šouška* (Kucany, okr. Michalovciach) sú v skúmanom súbore ojedinelé.

Pri otázke na názvy skorocelu popri inak motivovaných pomenovaniach explorátori zachytili spojenie *psi jazik* na rozsiahlej zslv. nárečovej oblasti (považ., jtrněč., čiast. streňč. a strnitr.), *psaci/psací jazik* (hloh.), v juž. Spiši *pše jaziki*, *jel'eni jazik* (juh Rajeckej doliny), teda názov skorocelu kopijovitého, hoci pri usmerňujúcej informácii, že ide o rastlinu s veľkými listami pri zemi, ktoré sa prikladajú na boľavé miesto, by sme čakali skôr názvy skorocelu väčšieho. Tie sú v dvoch prípadoch spojením *volské ucho* zastúpené z jzslv. skupiny a spojením *svinské ucho* z Púchovskej doliny.

Podľa dotazníkových údajov sa vo význame 'čakanka' (bot. Cichorium) obrazný názov *zajači xládok* používa pri Krupine a praslička (bot. Equisetum) sa spojením *žabi smreček* označuje v száp. Šariši (Plavnica), v sev. Šariši ju volajú *kačaci chvust* (Richvald). Pomenovanie imela dvojslovným názvom *ftačí lep* (Jur pri Bratislave; száh., jtrněč. iba *lep*) odráža skutočnosť, že z jeho bobúľ sa oddávna robil lep na vtáky (por. Machek, 1956, s. 89). Názov *suxi vilk* v stred. Šariši azda motivoval fakt, že imelo sa prisáva

k stromu, ako sa vlk zahryzá do koristi. Rovnakú motiváciu možno vidieť v prenesení názvu vlka na štetinovité plody lopúcha, ktoré sa zachytávajú na šaty, do vlasov a pod. Pomerne široký areál výskytu variantov *vlke*, *vlčke*, *vlki* v tomto význame zahŕňa zvol., hont., novohr. a gem. nárečia, kým záh. a myj. nárečia tvoria okraj rozsiahlej oblasti s názvom *vlki*, presahujúci sem z vých. Moravy. Pre pichľavé ostne majú plody lopúcha na okolí Topoľčian názov *ježe*, *ješki*, na str. Spiši ich pre hryzávy pocit, ktorý pri dotyku vyvolávajú, volajú *cigaňske fši* a podobne motivované sú i ojedinele doložené názvy *ciganske bolchi* (vgem.), *cigaňske blichi* (jzempl.), *ploštice* (okolie Brezna).

Okrem už spomínaných nárečových názvov *mače chvosti* (sor.), *kocúrové vajca* (podjav.), *kozia brada* (stržit.) aj jednoslovné mená páperníka *cicki* (miestami strsl. a zsl.), *micki*, *miculki* (szsl.), *mačički* (zspiš., zzempl.) majú metaforický pôvod – prenesenie hypokoristických pomenovaní mačky na túto rastlinu podmienili jej chlpkovité kvietky jemné ako srst' mačky.

Povoja, plazivá burina v okopaninách, má podľa dotazníkových zistení obrazný názov *kure črevo*, *kure čerevo* v časti spiš., abov. a šar. nárečí. Adjektíva odvodené od zvieracích mien kôň a kobyľa sa ako súčasť združeného pomenovania vyskytli v skúmanom súbore iba v názve mäty (*Mentha*), vo všetkých prípadoch v spojení so substantívom, ktoré má pôvod v praslovanskom slove **męta* – porov. *konská matka* (strenč.; zdrob. s náležitým *a* <*ę), *konská meta* (shont.), *koňska meta*, *koňska miatka* (jzšar., sšar.); *kobula meta* (vgem.), *kobuľa metka* (jzšar.).

Pri rastlinách zimozeleň (*Vinca*), zemežľč (*Centaurium*), palina (*Artemisia*), lopúch (*Arctium*), nevädza (*Centaurea*), šašina (*Schoenus*), ľubovník (*Hypericum*), bodliak, prhľava dvojdomá (*Urtica dioica*), prhľava malá (*Urtica urens*) a dúška materina (*Thymus*) sa názvy odvodené od názvov zvierat medzi údajmi získanými dotazníkovým výskumom na vybranej sieti bodov nevyskytli.

Okrem názvov, ktorým sme tu venovali pozornosť, má väčšina rastlín skúmaných podľa Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II aj viaceré inak motivované pomenovania. Ich mimoriadna územná členitosť bola dôvodom, že sa do atlasu nezaradili, no kriticky zhodnotený bohatý lexikálny materiál získaný touto výskumnou akciou môže byť dôležitou súčasťou pramennej základne celonárodného Slovníka slovenských nárečí.

LITERATÚRA A PRAMENE

BUFFA, Ferdinand: Z nárečových názvov rastlín v Dlhej Lúke v severnom Šariši. In: Jazykovedné štúdie II. Dialektológia. Red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1957, s. 286 – 297.

BUFFA, Ferdinand: Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1972. 426 s.

BUFFA, Ferdinand: Slovník šarišských nárečí. Prešov: Nauka 2004. 350 s.

ČERVENKA, Martin a kol.: Slovenské botanické názvoslovie. Bratislava: Príroda 1986. 520 s.
ČOMAJOVÁ, Marta: Krátky slovník nárečia slovenského gemersko-malohontského z Klenovca. Bratislava: PRINT-SERVIS 1998. 194 s.

Dotazník pre výskum slovenských nárečí II. 1. Lexikálna časť. Pripravil Anton Habovštiak. 2. Slovtvorná časť. Pripravil Ferdinand Buffa. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964. 131 + 68 s.

HABOVŠTIAK, Anton: Atlas slovenského jazyka IV. Časť prvá. Mapy. Časť druhá. Úvod – Komentáre – Dotazník – Indexy. Bratislava: Veda 1984. 464 + 368 s.

HABOVŠTIAK, Anton: Sémantická motivácia názvov paprade. In: Kultúra slova, 1976, roč. 10, č. 5, s. 155 – 159.

HABOVŠTIAK, Anton: O názvoch kysličky v slovenčine. In: Kultúra slova, 1980, roč. 14, č. 5, s. 107 – 111.

KRET, Anton: Krátky slovník nárečia slovenského spišského. Bratislava: PRINT-SERVIS 1994. 152 s.

MACHEK, Václav: Česká a slovenská jména rostlin. Praha: Nakladatelství ČSAV 1954. 368 s.

ORLOVSKÝ, Jozef: Gemerský nářečový slovník. Martin: Vydavateľstvo Osveta 1982. 424 s.

PALKOVIČ, Konštantín: Záhorácky slovník. Bratislava: Vydavateľstvo Hevi 1997. 276 s.

САБАДОШ, Иван В.: Атлас ботаничної лексики української мови. Ужгород: Ужгородський державний університет 1991. 104 s.

Slovník slovenských nářečí. I. A – K. Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s.

Slovník slovenských nářečí. L – P (povzchádzať). Red. A. Ferenčíková – I. Ripka. Bratislava: Veda 2006. 1066 s.

THURZOVÁ, Eudmila – KRESÁNEK, Jaroslav – MAREČEK, Štefan – MIKA, Karol: Malý atlas liečivých rastlín. 8. vydanie. Martin: Osveta 1984. 464 s.

TKÁČ, Marián: Krátky slovník nárečia slovenského zemplínskeho z Čičavy. Bratislava: PRINT-SERVIS 1997. 156 s.

SKRATKY

bot. – botanický názov, čiast. – čiastočne, dol. – dolný, gem. – gemerský, hloh. – hlohovský, hor. – horný, jor. – južnooravský, jspiš. – južnospišský, jtrenč. – južnotrenčiansky, jzáh. – južnozáhorský, okr. – okres, pov. – považský, skys. – severokysucký, snitr. – severonitriansky, sšar. – severošarišský, strenč. – severotrenčiansky, strnitr. – stredonitriansky, strsllov. – stredoslovenský, stršar. – stredošarišský, strzempl. – stredoziemplínsky, stržit. – stredožitavský, svých. – severovýchodný, szempl. – severozemplínsky, szslov. – severozápadoslovenský, tm. – trnavský, turč. – turčiansky, vgem. – východogemerský, vslov. – východoslovenský, zlipt. – západoliptovský, zsllov. – západoslovenský, zšar. – západošarišský

K deklinačním typům českých oikonym

JANA MARIE TUŠKOVÁ

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta
Masarykova univerzita, Brno

ON THE DECLENSION TYPES OF THE CZECH OIKONYMS

Key words: Czech language, proprium, oikonymum, types of declension, Czech National Corpus

In our contribution we deliver a proposal of the Czech oikonyma declension that we demonstrate on the declension of oikonyma feminina ending in a consonant. The linguistic material is taken from the SYN2005 corpus. On the example of the declension of the selected group of oikonyma we manifested that oikonyma create an independent declension system. For this reason we define oikonymic declension types via their own paradigms and we do not work with the traditional paradigms of apelatives.

1. Úvod

Náš příspěvek je věnován problematice spadající do oblasti onomastické morfologie a korpusové lingvistiky. Zabývá se otázkou deklinace českých oikonym, tzn. těch vlastních jmen pojmenovávajících osídlené objekty, jež se vyskytují na území České republiky bez ohledu na jejich původ. Podle R. Šrámka (1999a) jsou oikonyma jednou ze skupin toponym a pojmenovávají osídlené objekty (včetně zpustlých). Jedná se o vlastní jména domů, skupin domů, sídlišť, vsí, městeček, měst (tj. urbanonyma) a dále jejich (místních) částí, hradů, zámků, mlýnů, továren atd. Pro většinu prací, zejména českých mluvnic, které se k tomuto tématu v české lingvistice vyjadřují, je typické, že při popisu deklinace oikonym a proprií vůbec vycházejí primárně z apelativní vrstvy jazyka a v dostatečné míře nerespektují charakteristické funkce proprií¹ a ty pak následně v plném rozsahu nepromítají do popisu jejich deklinace². Cílem našeho příspěvku je tedy ukázat potřebnost popisu deklinace českých oikonym, který by zohledňoval podstatné vlastnosti propriálního lexi-

¹ R. Šrámek (1999a) uvádí, že charakteristické funkce proprií jsou především: propriálně pojmenované objekty v rámci objektů téhož druhu individualizovat, diferencovat a „lokalizovat“. Lokalizací se rozumí umístit vlastní jména do souvislosti a systému určitého shodného druhu objektů. Tyto funkce, které propriální vrstva jazyka oproti apelativní plní, si pak podle autora vyžadují specifikaci užitých jazykových prostředků.

² Ztotožňujeme se s tvrzením R. Šrámka (1999b), že by bylo třeba charakterizovat deklinaci vlastních jmen jako svébytné vrstvy jazyka, ne převážně jako soubor odchylek od zákonitostí a norem, kterými se řídí deklinace apelativ, a vytvářet tak mylný dojem, jakoby propria stála vůči apelativům v jazykovém systému do jisté míry na okraji.

ka, a zároveň zhodnotit možnosti korpusu SYN2005, reprezentativního korpusu současné psané češtiny, jako jednoho z možných materiálových zdrojů výzkumu.

V novější české³ jazykovědné, zejména onomasticky orientované literatuře (od druhé poloviny 20. století) existují částečná zpracování morfologické stránky oikonym, např. některé články uveřejněné v Jazykových koutcích Československého rozhlasu, viz F. Daneš (1959), A. Jedlička (1959) atd., dále M. Sedláček (1975, 1977, 1982, 1983), L. Čižmarová (1985), A. Polívková (1978, 1985), R. Šrámek (1999b), S. Kloferová (2000), S. Pastýřík (2002), H. Konečná (2003), J. M. Tušková (2007, 2009). Monografické práce zachycující tuto problematiku jsou ojedinělé. Za základní publikaci lze v současné době považovat knihu A. Polívkové *Naše místní jména a jak jich užívat* (2007)⁴. Autorka si v ní neklade nároky podat systematický vědecký výklad této problematiky, ale přesto zde najdeme pro běžného uživatele stručný a zároveň přehledný výklad původu a deklinace místních jmen a dále rozsáhlý abecední seznam místních jmen opatřený gramatickými kategoriemi rodu a čísla, v případě pomnožných jmen je uvedena i koncovka dativu plurálu a instrumentálu plurálu. Informace o gramatických kategoriích oikonym či jejich některých koncovkách můžeme najít také v příručkách, které se primárně morfologickou stránkou jmen nezabývají. Například v knize *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (2004), kde se z gramatických kategorií uvádí jen rod a číslo, nebo v publikaci *Geografická jména České republiky* (2002), v níž najdeme u jmen pouze jejich rod a koncovku genitivu singuláru, omezeně gramatické číslo. Deklinaci oikonym věnují do jisté míry pozornost rovněž současné mluvnické češtiny, tj. *Mluvnice češtiny 2* (dále MČ 2; 1986), *Příruční mluvnice češtiny* (2003), *Čeština – řeč a jazyk* (2000). Pouze MČ 2 zpracovává deklinaci proprií v samostatném oddíle a popisuje také některá specifika v užívání gramatických kategorií s přihlédnutím k jednotlivým skupinám vlastních jmen. Zabývá se samostatně deklinací oikonym (zde zeměpisných jmen) a při charakteristice specifik jejich deklinace uvádí, že všechna zeměpisná jména domácí a většina cizích se skloňuje, ale v rámci paradigmat se projevují odlišnosti od apelativ, zejména v distribuci deklinačních koncovek. Najdeme zde tvrzení, které by bylo třeba prozkoumat na reprezentativním materiálu, a to, že vysokou frekvenci mají koncovky, které byly u apelativ již vytlačeny nebo jsou na ústupu, viz MČ 2 (1986, s. 352).

Všechny uvedené práce popisují jen deklinaci tzv. místních jmen, tj. názvů obcí, měst, městských částí a sídlišť, nezachycují tedy deklinaci oikonym v plném rozsahu. Chybí rovněž práce, která by tuto tematiku popisovala komplexně, na dostatečně reprezentativním materiálu současné psané i mluvené češtiny a zároveň by vycházela z principů současné onomastické teorie a metodologie.

2. Korpus SYN2005 a jeho možnosti při výzkumu deklinace oikonym

Materiálovým základem výzkumu deklinace oikonym se stal korpus SYN2005⁵, který je považován za reprezentativní korpus současné psané češtiny. Obsahuje 100 milionů

³ Ve slovenštině se v posledních letech zabývají komplexnějším pohledem na deklinaci proprií například statě M. Sokolové (1996) nebo M. Ološtiaka a L. Gianitsově (2007).

⁴ A. Polívková zahrnuje pod místní jména názvy lidských sídlišť, tj. zvláště měst, městských částí a obcí.

⁵ Podrobnější informace o korpusu SYN2005 a Českém národním korpusu lze najít na internetové adrese <http://ucnk.ff.cuni.cz>.

textových slov (tokens). Je dosud žánrově nejvyváženějším synchronním korpusem češtiny – obsahuje 40 % beletristických textů, 33 % publicistických a 27 % textů odborné literatury. Všechny publicistické texty byly vydány v letech 2000 – 2004, odborná literatura v období 1995 – 2004 a beletrie může být i z let starších, ale opět zde převládají novější texty vydané do roku 2004. Korpus je lemmatizován a morfologicky označován. K dispozici jsou také podrobné informace o textových zdrojích, z nichž vyhledaná slova či tvary slov pocházejí.

V korpusu SYN2005 můžeme tedy najít informace o psaném úzu současné češtiny. Lze říci, že v zařazených textech převažují spisovné vyjadřovací prostředky. Přestože je rozsah korpusu SYN2005 značný, nemůže obsahovat a ani neobsahuje všechna česká oikonyma. Možnosti, které nabízí, nespočívají tedy v ověření tvarové soustavy každého jednotlivého oikonyma, ale v tom, že můžeme popsat chování frekventovaných jmen, tzn. zejména názvů měst, městských čtvrtí, sídlišť a některých obcí, omezeně pak názvů hradů, zámků, domů, případně dalších osídlených objektů. Domníváme se, že na zkoumaném materiálu je možné prezentovat určitý model deklinace oikonym, stanovit jednotlivé deklinační typy a poměrně přesně zachytit současné vývojové tendence v deklinaci oikonym. Zároveň jsme si vědomi toho, že vytvořený model deklinace je poplatný zkoumanému materiálu a pro účely onomastické gramatiky by bylo třeba prověřit, zda platí obecně. Uváděné závěry si z výše uvedených důvodů rovněž nečiní nárok na kodifikaci.

Ke komplexnějšímu popisu deklinace oikonym by bylo vhodné vytvořit korpus, který by byl primárně určen na výzkum proprií a obsahoval by k tomuto účelu zaměřené texty. Ten však čeština v současné době nemá. Objektívni popis deklinace oikonym nelze také omezit jen na oblast psaného jazyka, musí obsahovat i oblast mluvené češtiny. K tomuto účelu zatím existují pouze částečné popisy stavu deklinace u vybraných typů oikonym v nářečích Čech, Moravy a Slezska zpracované v Českém jazykovém atlase 4 (2002), případně publikované v odborných časopisech, např. H. Konečná (2003). Pro výzkum se také teoreticky nabízejí korpusy mluveného jazyka (ORAL2008, ORAL2006, Pražský mluvený korpus, Brněnský mluvený korpus)⁶, které však nejsou, jak jsme zjistili, pro tento druh zkoumání vhodné. Jejich rozsah a především široké obsahové zaměření (škola, mládež, zaměstnání, rodina) způsobují, že poskytují jen minimum tvarů českých oikonym. V oblasti mluvené češtiny se zatím musí spoléhat čeští lingvisté na vlastní dotazníkové výzkumy, jejichž zpracování, chtějí-li být objektivní, je časově značně náročné a zpravidla zahrnuje jen omezený okruh respondentů, a to jak územní, tak sociální.

3. Teoretická východiska popisu deklinace českých oikonym⁷

Deklinační typy (vzory) oikonym je třeba vyabstrahovat z faktů:

a) propriálních – tzn. oikonyma patří do propriální sféry jazyka a tam patří proces „tvoření“ jmen, typy jejich vzniku a typy jejich struktur;

⁶ Nejnovější mluvené korpusy ORAL2008 a ORAL2006 zachycují autentickou mluvenou češtinu území Čech, tzn. z celé oblasti českých nářečí v užším slova smyslu. Oba zahrnují 1 milion textových slov. Pražský mluvený korpus (PMK) je prvním korpusem mluvené češtiny, obsahuje autentickou mluvenou češtinu, hlavně obecnou z oblasti Prahy a jejího okolí, a má rozsah 675 000 textových slov. Brněnský mluvený korpus (BMK) je v rámci ČNK prvním korpusem mluvené češtiny z oblasti Moravy a obsahuje 490 000 textových slov.

⁷ Za cenné informace v této oblasti děkuji prof. PhDr. Rudolfu Šrámkovi, CSCe.

b) komunikačních – tzn. ze zapojení jmen do komunikačních procesů, tedy z jejich užívání.

Tato dvojí zakotvenost je typická pro propria, u apelativ neexistuje.

Nutnost existence vlastního systému deklinace oikonym, a tedy vlastních deklinačních typů oikonym a jejich vzorových slov z oblasti oikonym, ne apelativ, jak je dosud obvyklé, vychází rovněž z diferencí mezi deklinací apelativ a oikonym, stejně jako z diferencí mezi deklinací oikonym a deklinací jiných hlavních tříd proprií, tj. antroponym, chrématonym⁸ a případně anoikonym⁹. Z řady diferencí mezi deklinací apelativ a oikonym můžeme uvést jako příklad: 1. rozdílné užití kategorie čísla – oikonyma mají tvary pouze jednoho gramatického čísla, apelativa mají zpravidla číslo obojí; 2. odlišnosti v kategoriích konkrétnost/abstraktnost, počitatelnost/nepočitatelnost – oikonyma jsou pouze konkrétní a počitatelná jména; 3. rozdílnou frekvenci shodných slovotvorných typů, např. sufixy *-ov* (*Tachov, Prostějov* atd.), *-(ov)ice* (*Budějovice, Otrokovice* atd.) jsou frekventované a typické pro oikonyma, zatímco u apelativ je jejich užití omezené. K diferencím a společným rysům mezi deklinací oikonym a jiných tříd proprií lze jako příklady uvést: 1. užití kategorie čísla – oikonyma a anoikonyma existují jen jako singularia tantum (*Olomouc, Ostrava, Vltava* atd.) nebo pluralia tantum (*Vinohrady, Luhačovice, Beskydy* atd.), zatímco převládajícím a bezpříznakovým číslem u antroponym (*Eva, Dvořák* atd.) a chrématonym (*Masarykova univerzita, Den matek* atd.) je singulár, dále je u některých oikonym obtížné určit gramatické číslo (*Kaplice* (sg.), *Roudnice* (sg.) atd.), některá v něm mohou i kolísat (*Hostivice* sg./pl., *Prčice* sg./pl.), příznačným jevem také je, že v případě některých z nich tvary plurálu oproti singuláru získávají platnost onymických slovotvorných prostředků, např. *Dvůr – Dvory*; 2. existují společné rysy v užití kategorie rodu, životnosti a pádu u oikonym, anoikonym a chrématonym oproti antroponymům, tzn. oikonyma, anoikonyma a chrématonyma mají všechny tři rody, zatímco antroponyma jen rod mužský a ženský vycházející z přirozeného rodu, dále oikonyma, anoikonyma a chrématonyma jsou převážně jen neživotná, naopak antroponyma jen životná, v užití kategorie pádu se jedná např. o neexistenci vokativu u oikonym, anoikonym a chrématonym oproti antroponymům¹⁰.

4. Návrh systému deklinace českých oikonym

V navrhovaném systému deklinace českých oikonym lze rozlišit šest základních rovin:

A) **Druhy deklinace** – jmenná deklinace (např. *Mělník*), adjektivní deklinace (např. *Karviná*). Kritériem třídění jsou soubory koncovek oikonym vyjadřující gramatické kategorie rodu (příp. životnosti u maskulin), čísla a pádu.

⁸ Podle R. Šrámka (1999) jsou chrématonyma vlastní jména propriálních objektů, které jsou výsledkem lidské činnosti a jsou zakotveny v ekonomických, politických a kulturních vztazích, nikoli v přírodě.

⁹ Anoikonyma chápe R. Šrámek (1999) jako vlastní jména pro neosídlené objekty a řadí mezi ně hydronyma, agronyma, hodonyma, choronyma atd.

¹⁰ Podrobnější výčet diferencí mezi deklinací toponym a apelativ nebo toponym a ostatních tříd proprií byl přednesen v příspěvku J. M. Tuškové Deklinační typy českých toponym v Ostravě v roce 2009 na IV. české onomastické konferenci Mnohotvárnost a specifičnost onomastiky a je publikován ve sborníku. Některých odlišností v užití názvotvorných prostředků u proprií si všimá rovněž R. Šrámek (1999b, s. 19 – 21).

B) **Skupiny deklinace** – maskulina neživotná (např. *Tábor*), maskulina životná¹¹ (např. *Okrouhlíči Dvořáci*), feminina (např. *Bystřice*), neutra (např. *Brno*). Kritériem třídění je gramatický rod, u maskulin také životnost.

C) **Podskupiny deklinace** – singularia tantum (např. oikonyma na *-ov*: *Tachov*) a pluralia tantum (např. některá jména na *-ice*: *Litoměřice*). Kritérium třídění je gramatické číslo. Tyto podskupiny existují v rámci všech tří gramatických rodů.

D) **Deklinační třídy** – kritériem třídění je koncovka oikonyma v nominativu singuláru nebo nominativu plurálu (podle charakteru podskupiny), příklad viz 6.3.

E) **Deklinační typy** a jejich **vzory** – kritériem třídění je povaha zakončení oikonyma v nominativu a genitivu singuláru nebo plurálu (podle charakteru podskupiny), příklad viz 6.3.

F) **Deklinační podtypy** a jejich **podvzory** – kritériem třídění je existence dubletních tvarů v genitivu singuláru nebo plurálu a variantních či dubletních tvarů v dativu, akuzativu, lokálu nebo instrumentálu singuláru nebo plurálu (podle charakteru podskupiny), příklad viz 6.3.

5. Kritéria pro výběr vzorových slov

Pro samotný výběr vzorových slov je nutné stanovit vhodná kritéria¹². Mezi základní kritéria řadíme:

Frekvence – obecně platí, že čím má oikonymum vyšší frekvenci, tím bude pravděpodobně jako reprezentant deklinačního typu vhodnější. Toto kritérium však musí být ve shodě s dalšími uváděnými kritérii.

Morfologická stránka – požaduje se pravidelné a úplné paradigma bez variantních tvarů umožňujících zařadit oikonymum do jiného deklinačního typu.

Slovotvorná stránka¹³ – pokud se podle určitého deklinačního typu skloňují oikonyma utvořená v rámci produktivního slovotvorného typu, je žádoucí, aby vzorové slovo k tomuto typu patřilo.

Kompatibilita¹⁴ – vzorové slovo by mělo být pokud možno kompatibilní svými gramatickými vlastnostmi i propriálním typem se všemi oikonymy tvořenými podle téhož propriálně pojmenovacího modelu a užitím téhož modelu strukturního. Např. u oikonym na *-(ov)ice*, která často vznikla z vlastního jména kmenového náčelníka, hlavy rodu nebo otce rodiny, volit jako vzorové slovo takové jméno, jehož struktura je zřejmá, např. *Jaroslavice: Jaroslav+ -ice*.

¹¹ V rámci oikonym rodu mužského zcela převažují oikonyma řazená k neživotným maskulinům. Životná oikonyma mužského rodu jsou vzácná. V Čechách najdeme na Havlíčkobrodsku obce *Pohledští Dvořáci* a *Okrouhlíči Dvořáci* (viz Profous, 1947, s. 502 – 503). Ve Slezsku existují osady *Dolní Fořt – Domkáři* a *Dolní Fořt – Mlatci Zahradníci* (viz Hošák – Šrámek, 1970, s. 219). Za upozornění na existenci těchto osad děkuji dr. Pavlu Štěpánovi z ÚJČ AV ČR.

¹² Kritéria pro výběr vzorových slov pro deklinaci převzatých apelativních substantiv ve slovenštině popisuje M. Ološtiak (2007).

¹³ V onomastické literatuře se rozlišují termíny „slovotvorba“ a „názvotvorba“. Termín názvotvorba je obsahově širší, protože zahrnuje i zřetele motivační. Pojem slovotvorba zužuje pohled na oikonyma, a to především na jejich slovotvornou strukturu, která je pro určení vzorových slov výhodnější, neboť se týká morfemového složení slova = vlastního jména a nikoli jeho vlastností jako propria.

¹⁴ Za cenné konzultace v této oblasti děkuji prof. PhDr. Rudolfu Šrámkovi, CSc.

Pragmatická stránka – vzorové slovo by mělo být všeobecně známé, lehce zapamatovatelné, nejlépe jednoslovné jméno.

6. Česká oikonyma rodu ženského s konsonantickým zakončením

6.1. Stav problematiky v odborné literatuře

Deklinaci českých oikonym rodu ženského s konsonantickým zakončením prezentuje na četných dokladech A. Polívková (2007). Tato oikonyma řadí buď k apelativnímu vzoru *píseň* (deklinace je pravidelná bez variantních tvarů), nebo uvádí kolísání oikonym mezi vzory *píseň* a *kost* (v genitivu singuláru je užita dubleta *-e(-ě)/-i*). Podle apelativního vzoru *píseň* se pak skloňují oikonyma zakončená na měkký konsonant (*Olomouc, Choceň...*), dále zakončená na *-myšl* či na *-l* (*Litomyšl, Litovel...*) a některá na *-ev* (*Cerekev, Dobev, Hořátev*). Kolísání mezi vzory *píseň* a *kost* je uváděno u oikonym zakončených na *-v* a *-m* (*Boleslav, Příbram...*), u nichž tvary s koncovkou *-ě* značně ustupují, dále u zakončení na *-ves* (*Buštěves...*) a ojediněle u jiných (je uvedeno jen jméno *Třešť*).

Situaci hodnotí rovněž současné české mluvnické. Nejpodrobněji se problematikou zabývá Mluvnice češtiny 2 (1986), která však popisuje deklinaci u celé třídy toponym (nerozlišuje ji na oikonyma a anoikonyma) domácích i cizích a prezentuje ji jen na vybraných dokladech jmen. Uvádí se zde, že pro toponyma ženského rodu zakončená na souhlásku je typický vzor *píseň*. Ve spisovné češtině se tak skloňují jména domácí, jinoslovanská a adaptovaná místní jména zakončená na *-d', -j, -ň, -ř, -š, -ž*, dále značná část jmen na *-č, -c* (kromě končících na *-ec*). V případě zakončení na *-l, -t', -z* a *-ev* není již podle MČ 2 situace tak jednoznačná a deklinace vz. *píseň* se váže jen na vybrané skupiny slov: *-l*: jména končící na *-myšl* a dále *Litovel*, *-t'*: hlavně česká místní jména, např. *Čtvořť, Náměšť*. V případě zakončení na *-z* a *-ev* se mají takto skloňovat „některá“ jména, např. *Chotěbuz, Cerekev, Dobev, Hořátev*. Kolísání mezi vzory *kost* a *píseň* se uvádí u slov na *-clav, -slav; -am, -im, -om*, u nichž v úzu zcela převažuje v Gsg. spisovná variantní koncovka *-i*, tzn. singulárové paradigma vz. *kost*. Ojediněle se objevuje koncovka *-i* v Gsg. také u některých jmen zakončených na *-t', -z*, např. *Třešť, Tuchoraz*. Na rozdíl od publikace A. Polívkové se zde připouští také existence toponym s pravidelným paradigmatickým vzorem *kost*, a to u složených českých jmen s druhou částí na *-ves* (*Uhřetěves* atd.). Ostatní mluvnické hodnotí pouze stav u místních jmen zakončených na *-m* a *-v* a vyjadřují se k výskytu koncovek *-i* a *-ě* v Gsg. Zde se shodují v tvrzení, že koncovka *-ě* vz. *píseň* ustupuje. Příruční mluvnické češtiny (1995) upřesňuje, že u těchto jmen existuje tendence užívat již jen koncovku *-i* vz. *kost* vedle starší varianty *-i/-ě*.

6.2. Materiál korpusu SYN2005

Materiál korpusu SYN2005 doložil 179 oikonym rodu ženského s konsonantickým zakončením. U tří z nich je z dokladů patrné kolísání mezi femininy a maskuliny, rod ženský je však zřetelně frekventovanější: *Aš, Bystrc, Zderaz*. K vyhledání uvedeného souboru oikonym jsme užili kombinovaný dotaz: [(lemma=""[A,B,C,Č,D,E,F,G,H,CH,I,J,K,L,M,N,O,P,R,Ř,S,Š,T,U,V,Z,Ž].*") & (lemma="".*[b,c,č,d,d',f,g,h,ch,j,k,l,m,n,ň,p,r,ř,s,š,t,t',v,z,ž]“) & (tag="NNF.*")]. Ze vzniklého seznamu substantiv jsme

pak manuálně vybrali pouze oikonyma. Ke zjišťování absolutní frekvence jednotlivých oikonym jsme užívali jednoduchý dotaz typu: [lemma="..."]¹⁵, např. [lemma="Chrudim"], pro vyhledání tvarů genitivu singuláru pak dotaz typu: [word="..."], např. [word="Chrudimi"] a [word="Chrudimě"].

Korpus doložil existenci českých oikonym ženského rodu zakončených na tyto konsonanty: *-c, -č, -l, -m, -ň, -ř, -s, -š, -t', -v, -z, -ž*. Pro většinu z nich dokládá také tvary genitivu singuláru, i když u oikonym s nízkou absolutní frekvencí (zejména do 10 výskytů) bývá často frekvence tvarů Gsg. nulová či 1 – 2 výskyty. Absolutní hodnota všech tvarů Gsg. je 6895 výskytů, z toho v 5243 tvarech byla užitá koncovka *-e(-ě)* a jen 1652 tvarů mělo koncovku *-i*. Většina oikonym tedy volila v Gsg. jen variantní koncovku *-e(-ě)* (140 jmen), okrajová část dubletu *-i/-ě* (19 jmen) nebo variantní koncovku *-i* (20 jmen). Co se týče zdrojů dokladů, lze obecně říci, že u většiny oikonym pocházejí tvary Gsg. převážně z publicistického stylu, méně pak z literatury populárně naučné či krásné. Toto žánrové rozložení dokladů je dáno částečně složením textů korpusu, vypovídá však rovněž o užití oikonym v současné psané komunikaci.

6.3. Typy českých oikonym rodu ženského s konsonantickým zakončením

V návrhu modelu deklinace českých oikonym ženského rodu s konsonantickým zakončením, který vychází z dokladů korpusu SYN2005, byly vytvořeny dva deklinační typy (A, B) a jeden deklinační podtyp (I) typu B.

- Druh deklinace:** jmenná
Skupina: feminina
Podskupina: singularia tantum
Deklinační třída I¹⁶: determinující tvar – Nsg.: konsonantické zakončení
Deklinační typ A: Nsg.: koncovka nulová, Gsg. koncovka *-e(-ě)*, vzor **Třeboň** (644 výskytů)

Nsg.	Gsg.	Dsg.	Asg.	Lsg.	Isg.
Třeboň-Ø	Třebon-ě	Třebon-i	Třeboň-Ø	Třebon-i	Třebon-í

Výběr vzoru: Jako vzorové slovo bylo vybráno frekventované oikonymum tohoto deklinačního typu, které je jednak reprezentantem jmen končících na pravopisně měkký konsonant (ta tvoří většinu oikonym tohoto typu), jednak představuje zde rozšířený typ jmen odvozených od osobního jména zakladatele, prvního majitele, rychtáře nebo jiného významného osadníka, dále např. *Jaroměř, Kroměříž, Litomyšl, Třebíč*. Historicky se jedná o zpodstatnělá přivlastňovací adjektiva mužského rodu utvořená sufixem *-jb* od mužských osobních jmen, např. osobní jméno *Trěbon* + *jb*, znamená „Třebonův“ (majetek), viz I. Lutterer – R. Šrámek (2004). Ve vyhledaném souboru se vyskytovala

¹⁵ Ojedinele bylo nutné získat absolutní frekvenci slov ještě pod jinými lemmaty, která byla oikonymům mylně přiřazena, tzn. část tvarů oikonyma *Plaveč* byla vyhledána pod lemmatem „plavec“ a část tvarů oikonyma *Plzeň* má lemma „plzeň“. Chyba v morfologickém značkování se objevila u oikonyma *Litovel*, které je mylně řazeno k než. maskulinům.

¹⁶ Deklinační třídy II budou tvořit v češtině oikonymy s vokálním zakončením v Nsg.

frekventovanější oikonyma, ta však buď nesplňovala jednu z výše popsaných charakteristik, tj. *Plzeň*¹⁷ (4542 výskytů) a *Litomyšl* (741 výskytů), nebo nebyla vhodná, protože v nářečích je u nich živé kolísání v rodě: *Olomouc* (6788 výskytů), *Třebíč* (1279 výskytů), *Kroměříž* (1160 výskytů).

Charakteristika deklinace: Pravidelný deklinační typ bez dubletních tvarů. V materiálu korpusu se k němu řadí všechna oikonyma zakončená v Nsg. na pravopisně měkké konsonanty: *-c, -č, -ň, -ř, -š, -ž* (*Olomouc, Bystřec, Telč, Přelouč, Libeň, Líšeň, Jaroměř, Ratiboř, Dobříš, Kroměříž* atd.), dále všechna jména na *-l*, zejména na *-myšl* (*Nemyšl, Radomyšl, Litovel* atd.), většina oikonym na *-ev* (*Cerekev, Hořátek*) a některá na *-ř* (*Náměšť, Libhošť, Třebihošť, Čichošť, Chýšt*). Centrální postavení zde mají oikonyma zakončená na *-č, -ň* a *-ř*. Okrajově bylo v textech korpusu doloženo kolísání v rodě¹⁸, a to u oikonym *Bystřec* (85 f./1 m.), *Aš* (360 f./1 m.), rod ženský je zde zřetelně frekventovanější.

U apelativ odpovídá tomuto deklinačnímu typu podtyp „*píseň*“.

Druh deklinace:	jmenná
Skupina:	feminina
Podskupina:	singularia tantum
Deklinační třída I:	determinující tvar – Nsg.: konsonantické zakončení
Deklinační typ B:	Nsg.: koncovka nulová, Gsg.: koncovka <i>-i</i> , vzor <i>Uhříněves</i> (81 výskytů)

Nsg.	Gsg.	Dsg.	Asg.	Lsg.	Isg.
Uhříněves-Ø	Uhříněvs-i	Uhříněvs-i	Uhříněves-Ø	Uhříněvs-i	Uhříněvs-i

Výběr vzoru: Jako vzor bylo vybráno třetí nejfrekventovanější oikonymum tohoto deklinačního typu, které patří ke skupině kompozitních jmen tvořených přivlastňovacím sufiksem ženského rodu *-ja + ves*, např. *Hoříněves, Zvoleněves*.

Charakteristika deklinace: Pravidelný deklinační typ bez dubletních tvarů, málo produktivní (SYN2005 dokládá 20 oikonym). Podle materiálu korpusu se k němu řadí větší část oikonym typu *Uhříněves*, tj. *Bděněves, Běloves, Březiněves, Hoříněves, Kmetiněves, Zvoleněves*¹⁹. Frekvence koncovky *-i* je zde často nízká, tj. 1 – 3 výskyty (ovlivněno charakterem lokalit), a tím je snížena objektivita našich tvrzení. Dále sem patří část oikonym na *-m (-im)* a *-v (-clav, -slav)* – jedná se původem o zpodstatnělá přivlastňovací adjektiva mužského rodu utvořená sufiksem *-jъ* od mužských osobních jmen, která měla v Gsg. původně mužskou koncovku *-ě*. Když přešla k rodu ženskému, přiklonila se v deklinaci k substantivům typu *obuv*, tedy k apelativnímu vzoru *kost*. Po jisté období

¹⁷ Podle I. Lutterera – R. Šrámka (2004) bylo město *Plzeň* nazváno jménem jednoho z nejstarších přemyslovských hradů (hrad se dokládá pod jménem *Pilisín*). Základem jména je psl. *pъlz-* což znamená „mokvající, slizký“, tedy lokalitu ve vlhkém terénu. Původně byl název města mužského rodu, ke změně došlo analogií k početným jménům vzniklým z přív. adjektiv na *-jъ*.

¹⁸ Kolísání mezi deklinací maskulin a feminin dokládá pro spisovnou češtinu A. Polívková (2007) ještě u dalších oikonym: *Ledeč nad Sázavou, Koloveč, Unhošť, Zlív* a *Zderaz*. V nářečích je rozsah kolísání větší, např. u jmen *Olomouc, Litovel, Kuřim, Kroměříž* atd.

¹⁹ Doklady Gsg. pocházejí převážně z publicistického stylu, u *Uhříněvs-i* také z populárně naučné a umělecké literatury, u *Hoříněvs-i* jen z populárně naučné a umělecké literatury.

pak užívala v Gsg. dubletu *-ě/-i* a dnes mají v materiálu korpusu²⁰ jen koncovku *-i*, tj. *Blažim, Kuřim, Toužim, Velim; Břeclav, Bořislav, Budislav, Miroslav, Nosislav*. Zbytek tohoto typu tvoří ojedinělá oikonyma na *-m*, *-v* a *-z*, tj. *Pustá Polom, Velká Polom, Zliv* a *Zderaz*. Oikonymum *Zderaz* (3 f./7 m.) v materiálu korpusu kolísá v rodě.

U apelativ odpovídá tomuto deklinačnímu typu typ „*kosť*“.

Druh deklinace:	jmenná
Skupina:	feminina
Podskupina:	singularia tantum
Deklinační třída I:	determinující tvar – Nsg.: konsonantické zakončení
Deklinační typ B:	Nsg.: koncovka nulová
Deklinační podtyp I:	Gsg.: dubletní koncovka <i>-i/-e(-ě)</i> , podvzor Příbram (2291 výskytů)

Nsg.	Gsg.	Dsg.	Asg.	Lsg.	Isg.
Příbram-Ø	Příbram-i/-e(ě)	Příbram-i	Příbram-Ø	Příbram-i	Příbram-í

Výběr vzoru: Jako vzor bylo vybráno nejfrekventovanější oikonymum tohoto deklinačního podtypu, které reprezentuje jeho typickou část, a to oikonyma na *-m* (*-am*, *-im*) a *-v* (*-slav*), viz podrobně vzor *Uhříněves*.

Charakteristika deklinace: Deklinační podtyp typu B s dubletními tvary v genitivu singuláru, málo produktivní (SYN2005 dokládá 19 oikonym). Podle materiálu korpusu sem patří část oikonym na *-m* (*Chrudim, Kouřim, Putim, Vlašim*) a *-v* (*Čáslav, Mladá Boleslav, Stará Boleslav, Příbryslav, Zbraslav*) a některá kompozita s druhou částí *-ves* (*Bítozeves, Jičíněves, Kněževes, Libčeves, Nelahozeves*). U těchto oikonym převažuje zpravidla v genitivu singuláru koncovka *-i* a je zde tedy patrná tendence přecházet k pravidelnému vzoru *Uhříněves*. Dále se k tomuto podtypu přiřazují ojedinělá jména na *-ř* (*Bedihošť, Pišť, Třešť, Unhošť*), pro něž není podle korpusu kolísání v genitivu singuláru typické – zřetelně zde převažuje v užití koncovka *-ě*, koncovka *-i* je doložena okrajově (1 výskyt u každého oikonyma).

7. Závěr

Na příkladu deklinace vybrané skupiny českých oikonym se prokázalo, že oikonyma tvoří samostatný deklinační systém a korpus SYN2005 představuje objektivní zdroj pro stanovení vývojových tendencí deklinace českých oikonym v oblasti psaného, zejména spisovného jazyka. Domníváme se, že dalším výzkumem by bylo možné důkladněji objasnit zdroje variantnosti oikonym a stanovit faktory, které je způsobují.

²⁰ Doklady Gsg. pocházejí převážně z publicistického stylu, u některých oikonym jsou doplněny doklady z literatury populárně naučné nebo krásné.

LITERATURA

- BALHAR, Jan a kol.: Český jazykový atlas 4. Praha: Academia 2002. 625 s.
- BOHÁČ, Pavel: Geografická jména České republiky. Praha: Český úřad zeměměřičský a katastrální 2002. 102 s.
- ČECHOVÁ, Marie a kol.: Čeština – řeč a jazyk. Praha: ISV nakladatelství 2000. 407 s.
- ČIŽMÁROVÁ, Libuše: Ty, či ta Nedvědice. In: Naše řeč, 1985, roč. 68, č. 5, s. 229 – 233.
- DANEŠ, František: Z Břeclavi do Bratislavy. In: Jazykový koutek Československého rozhlasu. 3. výběr. Red. J. Kuchař – F. Váhala. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1959, s. 307 – 309.
- HOSÁK, Ladislav – ŠRÁMEK, Rudolf: Místní jména na Moravě a ve Slezsku I. Praha: Academia 1970. 573 s.
- JEDLIČKA, Alois: Proč v Mnichově, ale o Mnichovu. In: Jazykový koutek Československého rozhlasu. 1. výběr. Red. B. Havránek – A. Jedlička – F. Váhala. Praha: Slovanské nakladatelství 1959, s. 191 – 193.
- KLOFEROVÁ, Stanislava: Vlastní jména v Českém jazykovém atlase. In: Naše řeč, 2000, roč. 83, č. 1, s. 10 – 16.
- KONEČNÁ, Hana: Dativ a instrumentál místních jmen typu Prachatice v nářečích. In: Naše řeč, 2003, roč. 86, č. 3, s. 126 – 132.
- LUTTERER, Ivan – ŠRÁMEK, Rudolf: Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Havlíčkův Brod: Tobiáš 2004. 317 s.
- Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986. 536 s.
- OLOŠTIAK, Martin – GIANITSOVÁ, Lucia: Deklinačný systém proprií (náčrt problematiky). In: Súradnice súčasnej onomastiky. Zborník materiálov zo 16. slovenskej onomastickej konferencie. Ed. M. Považaj – P. Žigo. Bratislava: Veda 2007, s. 55 – 66.
- OLOŠTIAK, Martin – GIANITSOVÁ-OLOŠTIAKOVÁ, Lucia: Deklinácia prevzatých substantív v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007. 152 s.
- PASTYŘÍK, Svatopluk: Někteřá středomoravská toponyma v současné komunikaci. In: Češtinář, 2002 – 2003, roč. 13, č. 2, s. 29 – 36.
- POLÍVKOVÁ, Alena: Poznámky o rodu místních jmen typu Olomouc, Boleslav, Litomyšl. In: Naše řeč, 1978, roč. 61, č. 4, s. 219 – 200.
- POLÍVKOVÁ, Alena: K vývojovým tendencím českých místních jmen zakončených na -ice. In: Naše řeč, 1985, roč. 68, č. 5, s. 234 – 236.
- POLÍVKOVÁ, Alena: Naše místní jména a jak jich užívat. Praha: Euromedia Group, k. s. 2007. 208 s.
- PROFOUS, Antonín: Místní jména v Čechách I. Praha: Česká akademie věd a umění 1947. 726 s.
- Příruční mluvnice češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2003. 799 s.
- SEDLÁČEK, Miloslav: Do Záhřeba, nebo do Záhřebu? In: Naše řeč, 1975, roč. 58, č. 5, s. 243 – 248.
- SEDLÁČEK, Miloslav: Ten Aš nebo ta Aš? In: Naše řeč, 1977, roč. 60, č. 5, s. 267 – 269.
- SEDLÁČEK, Miloslav: V „Záhřebě“ i v „Záhřebu“. In: Naše řeč, 1982, roč. 65, č. 1, s. 11 – 15.
- SEDLÁČEK, Miloslav: Vlastní zeměpisná jména v deklinačním systému češtiny. In: Naše řeč, 1983, roč. 66, č. 1, s. 35 – 44.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Morfologická stránka vlastního mena. In: 12. slovenská onomastická konferencia. Red. M. Majtán – F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta UPJŠ – Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1996, s. 22 – 33.
- ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno: Masarykova univerzita 1999(a). 191 s.

ŠRÁMEK, Rudolf: Ke gramatickým vlastnostem proprií. In: Propria v systému mluvnickém a slovotvorném. Ed. K. Klímová – H. Kneselová. Brno: Masarykova univerzita 1999(b), s. 16 – 23.

TUŠKOVÁ, Jana Marie: Toponyma s deklinací vzoru kost. In: Čeština – bádání a učení. Ed. K. Klímová – E. Minářová. Brno: Masarykova univerzita 2007, s. 49 – 54.

TUŠKOVÁ, Jana Marie: Já, ty, on jezdí do Mělníku či Mělníka? In: Ty, já a oni v jazyce a v literatuře, sborník z mezinárodní konference. Ed. P. Mitter. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 2009, s. 223 – 227.

TUŠKOVÁ, Jana Marie: Jak skloňujeme názvy měst a obcí na -(ov)ice? In: Český jazyk a literatura, 2009 – 2010, roč. 60, č. 1, s. 13 – 20.

Tab. 1: Oikonyma v materiálu korpusu SYN2005

Zakončení	Oikonyma	Absolutní frekvence tvarů	Frekvence variantních koncovek Gsg.	
			-e(-ě)	-i
-c	Liboc	25	3	0
	Malá Černoc	1	1	0
	Velká Černoc	14	0	0
	Bystrc f./m.	85+1	23	0
	Olomouc	6788	1249	0
	Peruc	38	3	0
-č	Libeč	1	0	0
	Lobeč	8	3	0
	Holedeč	3	1	0
	Smědeč	6	0	0
	Horní Lideč	24	4	0
	Budeč	71	18	0
	Dubeč	30	7	0
	Mladeč	2	1	0
	Ledeč nad Sázavou	111	36	0
	Běleč	10	4	0
	Želeč	11	4	0
	Voleč	5	1	0
	Luleč	10	4	0
	Chromeč	3	1	0
	Jeneč	12	1	0
	Řepeč	12	2	0
	Proseč	59	22	0
	Horní Proseč	5	0	0
	Rozseč	10	4	0
	Stařeč	5	0	0
Skuteč	124	55	0	

	Plaveč	8	2	0
	Koloveč	14	5	0
	Třebíč	1279	238	0
	Dobříč	8	6	0
	Slavíč	3	1	0
	Čejč	21	5	0
	Telč	334	85	0
	Starkoč	16	4	0
	Přelouč	151	39	0
	Zruč	24	10	0
	Zruč nad Sázavou	40	10	0
-l	Litovel	230	44	0
Zakončení	Oikonyma	Absolutní frekvence tvarů	Frekvence variantních koncovek Gsg.	
			-e(-ě)	-i
	Nemyšl	2	0	0
	Libomyšl	5	0	0
	Radomyšl	9	1	0
	Drahomyšl	6	3	0
	Nepomyšl	2	0	0
	Spomyšl	6	3	0
	Litomyšl	741	174	0
-m	Příbram	2291	22	455
	Chrudim	1544	54	232
	Velim	66	0	14
	Kuřim	135	0	20
	Kouřim	77	2	16
	Vlašim	200	5	44
	Putim	47	6	9
	Blažim	7	0	1
	Toužim	72	0	16
	Pustá Polom	14	0	4
	Velká Polom	14	0	5
	Hlásná Třebaň	8	2	0
	Zadní Třebaň	16	2	0
	Libáň	63	6	0
	Kadaň	459	104	0
	Krčmaň	5	1	0
	Heřmaň	10	2	0
	Tmáň	4	1	0
	Havraň	34	15	0

	Obrataň	24	4	0
	Skřivaň	5	0	0
	Libeň	293	84	0
	Choceň	262	83	0
	Loučeň	15	0	0
	Prácheň	6	1	0
	Štěkeň	23	10	0
	Veleň	9	0	0
	Malá Veleň	1	0	0
	Velká Veleň	2	1	0
	Nesměň	2	0	0
	Dobřeň	2	0	0
	Líšeň	43	10	0
	Toušeň	28	2	0
	Dříteň	11	1	0
	Dolní Roveň	22	0	0
	Plzeň	4542	1635	0
	Třeboň	644	173	0
	Skřečoň	16	3	0
	Mímoň	115	30	0
	Libuň	15	8	0
	Raduň	2	0	0
	Libouň	4	0	0
	Radouň	1	1	0
	Dolní Radouň	3	0	0
	Horní Radouň	4	0	0
	Kostelní Radouň	1	0	0
	Okrouhlá Radouň	1	0	0
	Velká Radouň	2	0	0
Zakončení	Oikonyma	Absolutní frekvence tvarů	Frekvence variantních koncovek Gsg.	
			-e(-ě)	-i
	Chotouň	3	1	0
-ř	Hostivař	121	12	0
	Číměř	9	3	0
	Pustiměř	9	0	0
	Luboměř	2	0	0
	Sudoměř	11	6	0
	Jaroměř	323	85	0
	Ostroměř	18	4	0
	Předmíř	25	11	0

	Veleboř	2	1	0
	Všeboř	2	1	0
	Chotěboř	194	47	0
	Mysliboř	4	0	0
	Ratiboř	23	6	0
	Ctiboř	3	1	0
	Vlastiboř	3	3	0
	Prostiboř	4	4	0
	Ratboř	2	1	0
	Zhoř	52	17	0
	Bochoř	12	0	0
	Okoř	58	7	0
-s	Libčeves	25	1	1
	Milíčeves	4	0	0
	Židněves	4	0	0
	Bdeněves	3	0	2
	Studeněves	2	0	0
	Zvoleněves	7	0	1
	Činěves	7	0	0
	Jičíněves	35	2	3
	Uhříněves	81	0	13
	Hoříněves	8	0	4
	Kmetiněves	22	0	9
	Březiněves	18	0	3
	Myštěves	2	0	0
	Nelahozeves	64	3	7
	Bítozeves	7	1	2
	Kněževes	26	3	1
	Běloves	31	0	4
	Otinoves	5	0	0
-š	Aš f./m	360+1	92	0
	Velká Bíteš	111	26	0
	Veliš	11	0	0
	Dobříš	372	80	0
	Oldříš	5	0	0
-t'	Hať	12	2	0
	Kleť	14	2	0
	Náměšť	252	34	0
	Třešť	147	33	1
	Píšť	21	8	1
	Libhošť	11	3	0

	Ředhošť	10	0	0
	Třebihošť	2	1	0
	Bedihošť	7	1	1
	Číhošť	39	15	1
	Unhošť	119	36	1
Zakončení	Oikonyma	Absolutní frekvence tvarů	Frekvence variantních koncovek Gsg.	
			-e(-ě)	-i
	Býšť	6	0	0
	Chýšť	13	8	0
-v	Břeclav	652	0	123
	Čáslav	304	11	67
	Zbraslav	339	3	52
	Mladá Boleslav	1807	2	39
	Stará Boleslav	116	1	43
	„Boleslav“	113	1	35
	Budislav	10	0	1
	Nosislav	10	0	4
	Míroslav	30	0	8
	Bořislav	7	0	1
	Přibyslav	76	1	36
	Hořátev	4	1	0
	Spytihněv	20	0	5
	Zliv	47	0	14
-z	Zderaz m./f.	7+3	0	1
	Tuchoraz	5	0	0
-ž	Vráž	49	8	0
	Střítež	33	10	0
	Kroměříž	1160	271	0
	Chomýž	5	1	0

O nových pomenovaniach v dvoch geneticky príbuzných jazykoch

ANNA MAKIŠOVÁ

Katedra slovakistiky, Filozofická fakulta
Novosadská univerzita, Nový Sad

ON NEW WORDS IN TWO GENETICALLY CLOSE LANGUAGES

Key words: suffix, domestic word, word of foreign origin, collective competition, meeting, exhibition, daily press, mass media.

The paper is about nouns formed with the suffix *-iáda* in Slovak and *-ijada* in Serbian. These suffixes added to general or proper nouns. The derivative nouns of this type signify a collective competition, meeting or exhibition which is competitive in character and is often accompanied by the consumption of the exhibits on the spot. These names are frequently used in the mass media, often because of the economy of expression. Most of these lexemes are new and have not yet been included into the dictionaries of Slovak or Serbian.

V práci sa zameriame na výskum substantívnych lexém, ktoré v svojom zložení obsahujú sufixy *-iáda/-ijada*. Vo výskume sme sa zamerali na lexémy v dvoch geneticky príbuzných jazykoch, v slovenčine a v srbčine. Hneď v úvode treba zdôrazniť, že ide o lexémy, ktoré sa utvárajú v poslednom období a sú zastúpené v publicistickom štýle. Sufix *-ijada* I. Klajn v monografii *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku* (Klajn, 2003) zaradil medzi produktívne sufixy gréckeho pôvodu. Mnohé substantíva tohto typu sú príznačnejšie pre ústne jazykové prejavy než pre písanú podobu jazyka. Väčšina z nich sa ešte nedostala do slovníkov ani slovenského a ani srbského jazyka.

V slovenskej lingvistike sa o tejto problematike písalo sporadicky. O slovách tohto typu sa zmienil J. Jacko v *Slovenskej reči* (1984) a v *Kultúre slova* (1989) a P. Odaloš v *Kultúre slova* (1989). Spomenutí lingvisti uviedli lexémy, ktoré sa bežne používajú v prostriedkoch masovej komunikácie. K nim sa v príspevku pokúsime priradiť ďalšie, novoutvorené pomenovania, ktoré bežne fungujú v prostriedkoch masovej komunikácie vo vojvodinskej slovenčine, ako aj tie, ktoré boli tvorené a bežne sa používajú v srbskom jazyku. Pre vojvodinských Slovákov je táto skutočnosť dôležitá, keďže sa denno-denne dostávajú do kontaktu so srbským jazykom a spomenuté lexémy sa utvárajú pod vplyvom tohto prostredia a jazykovej situácie. Niekedy ide o celkom iné pomenovania ako tie, ktoré boli tvorené na Slovensku. V srbskej lingvistike sa o tejto problematike čiastočne zmienili I. Klajn (2003) a R. Bugarski (2002). R. Bugarski uvádza, že lexémy so sufixom *-ijada* vyjadrujú nejakú kolektívnu súťaž, podujatie, akciu alebo výstavu,

ktorá je veľmi často sprevádzaná konzumovaním toho, čo je v rámci nej vystavené. Podľa neho sú pomenovania tohto typu súčasťou jazykového štandardu (Bugarski, 2002).

Sufixom *-iáda/-ijada* sa tvoria názvy deja od všeobecných podstatných mien, názvov osôb alebo vecí a od vlastných podstatných mien. Formant je sémanticky špecializovaný, pomocou neho sa tvoria mená, ktoré vyjadrujú nejakú akciu, podujatie, súťaženia rozličného typu. Slová tohto typu sú časté v tlačенých médiách, ale aj v iných informačných prostriedkoch. V slovenčine a v srbčine sa názvy deja tohto typu tvoria od pomenovaní osôb a predmetov. Niektoré z nich majú v tvarotvornom základe aj vlastné podstatné meno, ale v jazyku a v každodennom použití sa píšu s malým začiatočným písmenom, napr. *daciáda*, *neptuniáda*, *prioriáda*; *balkanijada*, *gogolijada*, *robinzonijada*. Vymenované podstatné mená zaradujeme medzi všeobecné a malé začiatočné písmeno píšeme preto, lebo spomenuté podujatie alebo súťaženie sa opakuje po určitom časovom úseku, preto aj sémantika podstatného mena nadobúda na všeobecnosti.

Podstatné mená s príponou *-iáda* v slovenčine môžeme roztriediť do dvoch skupín na základe toho, či v tvarotvornom základe sa vyskytuje vlastné alebo všeobecné podstatné meno. **Vlastné meno** sa vyskytlo v týchto lexémach: Amerika – *amerikaniáda* (olympiáda na americký spôsob), Balkán – *balkaniáda* (lyžiarske preteky krajín Balkánskeho polostrova), Dacia – *daciáda* (športová olympiáda v Rumunsku), Don Quijot – *donkichotiáda* (predstavenia s fantasticko-dobrodružnými námetmi), Faust – *faustiáda* (diela s faustovským námetom), Havel – *havliáda* (udalosti súvisiace s osobnosťou bývalého českého prezidenta), Karlove Vary – *karlovariáda* (pobyt, liečenie, rekreácia v Karlových Varoch), Kolumbus – *kolumbiáda*, Maradona – *maradoniáda* (stretnutie najlepších futbalistov), Marcin – *marciniáda* (relácia v Slovenskom rozhlase so strýcom Marcinom), Meopta – *meoptiáda* (športové súťaže pracovníkov Meopty), Napoleon – *napoleoniáda* (vojenská výprava podobná Napoleonovej výprave do Ruska r. 1812), Neptún – *neptuniáda* (študenti v Banskej Bystrici organizujú športové hry a zábavný program v plavárni), Odpor – *odporiáda* (koncert, ktorý organizuje študentská organizácia Odpor), Olymp – *olympiáda* (medzinárodné športové hry), Potemkin – *potemkiniáda* (maskovanie skutočného zlého stavu vecí falošnými, predstieranými dobrými výsledkami), Prior – *prioriáda* (športové preteky pracovníkov Prioru), Pytagoras – *pytagoriáda* (súťaž žiakov z matematiky; pri ohýbaní vlastného podstatného mena gréckeho pôvodu *Pytagoras* koncové *-as* sa odsúva, rovnaký postup sa zachováva aj pri tvorení odvodených slov), Rempo – *rempiáda* (stretnutie zamestnancov v podniku Rempo), Sibír – *sibiriáda* (dej, život na Sibíri), Spartak – *spartakiáda* (športové súťaženie). Pomenovania typu *daciáda*, *havliáda*, *karlovariáda*, *marciniáda*, *meoptiáda*, *neptuniáda*, *prioriáda*, *rempiáda* nie sú bežné v prejavocho vojvodinských Slovákov, lebo ani reálie, z ktorých boli utvorené, nie sú bežné a zaužívané v spomínanom prostredí.

Ďalšiu skupinu lexém tvoria tie, ktoré v tvarotvornom základe majú **všeobecné podstatné meno**. Tieto sme ďalej triedili na základe rodu podstatného mena. Podstatné meno **mužského rodu** v tvarotvornom základe majú tieto lexémy: autogram – *autogramiáda* (podpisovanie fotografií, kníh a pod. význačnými umelcami, športovcami na osobitnej besede), darček – *darčekiáda* (akcia, v rámci ktorej sa rozdáva darčeky; prípona *-iáda* sa pridáva k deminutívnemu tvaru podstatného mena), dom – *domiáda* (stretnutie a súťaženie stredoškôľakov, kde ako súčasť školy existuje žiacky domov),

epigram – *epigramiáda* (v rádiu vysielajú epigramy), guláš – *gulašiáda* (tradičná súťaž vo varení kotlíkového guláša), harlekýn – *harlekyniáda* (komédia, v ktorej vystupuje harlekýn, šašo, pajác), humor – *humoriáda* (zábavný program popretkávaný humornými scénkami), lazár – *Lazariáda* (od všeobecného podstatného mena *lazár* pomocou sufixu *-iáda* utvorené pomenovanie pre divadelné predstavenie Lazariáda), magnezit – *magnezitiáda* (športové preteky pracovníkov ťažiacich magnezit), melón – *meloniáda* (súťaž o najväčší a najchutnejší melón), šampus – *šampusiáda* (motoristické športové podujatie, keď víťaz šampanským vínom strieka na všetkých), šarkan – *šarkaniáda* (podujatie, na ktorom sa púšťajú šarkany), telegram – *telegramiáda* (relácia v televízii s populárnymi pesničkami), textil – *textiliáda* (stretnutie robotníkov v textilnom priemysle), turista – *turistiáda* (turistické akcie usporiadané pri príležitosti Medzinárodného dňa detí), veterán – *veteraniáda* (zoskupenie veteránov-športovcov, plavčikov, atlétov). V období, keď vznikal tento príspevok, sme v týždenníku vojvodinských Slovákov Hlas ľudu zaznamenali nové pomenovanie *vinariáda* (stretnutie vinohradníkov, ochutnávanie vín a súťaž o najchutnejšie víno) a vo vysielaní novosadského rozhlasu po slovensky odznelo nové slovo *kolačiáda*: *V Šíde usporiadajú kolačiádu, účastníci budú súťažiť o najlepší sladký a slaný koláč*. V základe sa vyskytlo podstatné meno mužského rodu a pri tvorení nastalo skracovanie dĺžky – ide o dodržiavanie platnosti rytmického krátenia. Rovnaký postup sa udial aj pri tvorení slova *vinariáda* odvodeného od mena *vinár*. Ide o dve pomenovania, s ktorými sme sa doteraz nestretli, a je to ďalší z dôkazov, že sa neustále utvárajú nové pomenovania typu *-iáda*. V tvarotvornom základe môže stáť aj podstatné meno **ženského rodu**: bosorka – *bosorkiáda* (deje súvisiace s čarodejníctvom), fazuľa – *fazuliáda* (súťaž vo varení fazule spojená s degustáciou), gitara – *gitariáda* (súťaž v hraní na gitare), haluška – *haluškiáda* (súťaž vo varení halušiek a súčasne aj ich konzumovanie), karikatúra – *karikaturiáda* (stretnutie karikaturistov), klobása – *klobasiáda* (súťaž o najkvalitnejšiu a najchutnejšiu domácu klobásu a súťaž v rýchлом jedení štipľavých klobás; v súčasnosti je vo vojvodinských médiách pomenovanie *klobasiáda* frekventované a najmä v období február – marec sa vo väčšine slovenských osád organizuje podujatie tohto typu), kukurica – *kukuriciáda* (výroba rozličných predmetov z kukurice, kukuričia a šúpolia; pomenovanie bolo utvorené v súčasnosti, keď si vo vojvodinskej Kovačici zaumienili v roku 2010 prvýkrát zorganizovať podujatie tohto typu a mienia, že sa stane tradičným), maškara – *maškariáda* (zoskupenie osôb s rozličnými maskami a súťaž o najkrajšiu masku), oblátka – *oblatkiáda* (súťaž vo výrobe oblátok), palacinka – *palacinkiáda* (stretnutie, na ktorom chystajú palacinky, spojené s degustáciou), sánky – *sánkiáda* (súťaž v sánkovaní), torta – *tortiáda* (výstava tort, ale aj súťaž o najchutnejšiu a najkrajšiu tortu a ich predaj), univerzita – *univerziáda* (medzinárodná súťaž študentov v rozličných športových disciplínach). Pri tvorení tohto podstatného mena nastalo skracovanie tvarotvorného základu na *univerz-*, ku ktorému sa pridáva odvodzovacia prípona *-iáda*. V rámci tvorenia ostatných podstatných mien sme nezaznamenali skracovanie tvarotvorného základu.

Ďalšia klasifikácia slov typu *-iáda* je možná na základe pôvodu podstatného mena v tvarotvornom základe. Rozlišujeme lexémy, ktoré v základe majú 1. **domáce všeobecné podstatné meno**: *bosorkiáda, darčekiáda, domiáda, fazuliáda, haluškiáda, kolačiáda, klobasiáda, kukuriciáda, meloniáda, oblatkiáda, palacinkiáda, sánkiáda, vinariáda*;

2. **všeobecné podstatné meno cudzieho pôvodu:** *autogramiáda, buffoneriáda, epigramiáda, gitariáda, gulašiáda, harlekyniáda, humoriáda, karikaturiáda, magnezitiáda, maškariáda, olympiáda, šampusiáda, šarkaniáda, telegramiáda, textiliáda, tortiáda, turistiáda, univerziáda, veteraniáda.*

Z hľadiska významu lexémy so sufixom *-iáda* sme uvedené výrazy roztriedili do niekoľkých skupín. V súčasnosti početnú skupinu tvoria **názvy, ktoré súvisia s prípravou jedál, z oblasti gastronómie:** *fazuliáda, gulašiáda, haluškiáda, klobasiáda, kolačiáda, oblatkiáda, palacinkiáda, tortiáda.* Uvedená skupina sa neustále obohacuje novými pomenovaniami, určite sa nám nepodarilo všetky zaznamenať. Druhú skupinu, rovnako produktívnu, tvoria pomenovania, ktoré pomenúvajú rozličné **športové súťaže** (zaradili sme aj súťaže iného typu, napr. z matematiky): *amerikaniáda, balkaniáda, domiáda, magnezitiáda, neptuniáda, olympiáda, pytagoriáda, spartakiáda, textiliáda, univerziáda, veteraniáda.* Do tretej skupiny sme zaradili pomenovania, ktoré pomenúvajú **rozličné udalosti, hlavne kultúrne:** *autogramiáda, epigramiáda, gitariáda, humoriáda, karikaturiáda, sankiáda, turistiáda.* Štvrtú skupinu tvoria lexémy, ktoré v tvarotvornom základe majú **vlastné meno často s negatívnou konotáciou:** *donkichotiáda, faustiáda, havliáda, jeremiáda, potemkiniáda, trujilliáda.* Piatu skupinu tvoria pomenovania, ktoré sú **zaradené teritoriálne,** súvisia len s určitým územím: *daciáda, karlovariáda, marciniáda, meoptiáda, neptuniáda, prioriáda, rempiáda.* Pomenovania z tejto skupiny nemajú širšie uplatnenie, obmedzené sú územne a časovo, niektoré postupne strácajú na aktualite. Menej početnú skupinu tvoria pomenovania, ktoré súvisia s **flórou:** *meloniáda, kukuriciáda.* V bližšej budúcnosti sa táto skupina nových pomenovaní určite bude obohacovať o ďalšie.

Pred sufixom *-iáda* sa v spisovnej slovenčine dlhá samohláska v tvarotvornom základe skracaje podľa pravidiel o rytmickom krátení, napr.: *koláč – kolačiáda, melón – meloniáda, oblátka – oblatkiáda, veterán – veteraniáda.* Vo väčšine pomenovaní sa v tvarotvornom základe vyskytuje základná podoba podstatného mena, len v jednom prípade sa vyskytol deminutívny tvar: *darčekiáda.*

O tom, že ide o pomenovania novšieho dáta, svedčia aj doklady zo Slovníka slovenského jazyka (1959 – 1968). Šesťzväzkový slovník zaznamenáva z uvedených lexém len šesť podstatných mien: *buffoneriáda, donkichotiáda, faustiáda, jeremiáda, napoleoniáda, olympiáda, potemkiniáda, spartakiáda.* V Slovníku cudzích slov (2005) je uvedené slovo *autogramiáda.*

V srbčine sme uvedené pomenovania na základe materiálu rozčlenili do dvoch skupín. Prvú skupinu tvoria podstatné mená, ktoré v tvarotvornom základe majú **vlastné podstatné meno:** *balkanijada* (športová súťaž balkánskych národov), *donkijotijada* (predstavenia s fantasticko-dobrodružnými námetmi), *eričijada* (televízne vysielanie o básnikovi D. Erićovi), *fišerijada, gogolijada, kosovijada* (postavenie Srbov v Kosove), *nušičijada* (podujatie inšpirované dielom Branislava Nušiča), *olimpijada, otporijada* (podujatie zorganizovala študentská organizácia Otpor), *robinzonijada* (literárne dielo inšpirované príbehmi Robinsona Crusoa), *srbijada* (stretnutie Srbov v diaspóre), *šešelijada* (nedorozumenia súvisiace s profesúrou V. Šešelja na právnickej fakulte), *trabanti-jada* (sprievod automobilov značky Trabant). Druhú skupinu tvoria pomenovania, ktoré v tvarotvornom základe majú **všeobecné podstatné meno.** Ako podtyp sme vyčlenili

lexémy, ktoré v základe majú **podstatné meno mužského rodu**: *ajvarijada* (súťaž o najlepší ajvar, tradičné srbské jedlo pripravené z paprik), *alkoholijada* (súťaž v pití rozličných alkoholických nápojov), *biciklijada* (preteky na bicykloch), *balonijada* (stretnutie, kde si všetci prinesú nafukovacie balóny), *bonijada* (výplata kupónov namiesto peňazí), *bostanijada* (stretnutie pestovateľov melónov a súťaž o najlepší melón), *brucošijada* (zábava študentov prvého ročníka), *cementarijada* (stretnutie robotníkov cementového priemyslu), *circusijada* (predstavenie pre deti), *čobanijada* (zoskupenie pastierov), *čvarkijada* (podujatie, na ktorom sa vyprázdajú oškvarky), *duvanijada* (výstava cigariet), *džipijada* (prehliadka jeepov), *fjakerijada* (prehliadka fiakov), *filozofijada* (športová súťaž študentov filozofických fakúlt), *golijada* (športové podujatie s množstvom gólov), *gusanijada* (boj gunárov), *izborijada* (opletačky súvisiace s voľbami), *klovnijada* (prehliadka klaunov), *kulenijada* (súťaž o najlepší kulen, druh klobásy v hrubších črevách), *kupusijada* (súťaž v pestovaní kapusty), *lažijada* (súťaž v klamaní), *majmunijada*, *pasuljijada* (súťaž vo varení fazule a súčasne aj konzumovanie), *peskijada* (výroba figúrok z piesku), *poslastičarijada* (stretnutie cukrárov), *pravijada* (večierok na právnickej fakulte), *rašomonijada* (kombinácia protichodných výkladov rovnakej udalosti), *rezultijada* (telefónny servis pre športové výsledky), *rolerijada* (súťaženie účastníkov na kolieskových korčuliach), *roštilijada* (súťaženie v chystaní mäsa na rošte), *sankanijada* (súťaž v sánkovaní), *sektorijada* (nedorozumenia pri voľbe selektora), *sirijada* (zoskupenie výrobcov syra), *somovijada* (súťaženie v lovení sumcov), *šamponijada* (kolektívne umývanie vlasov), *šeširijada* (prehliadka klobúkov, súťaž o najkrajší klobúk), *telefonijada* (problémy s telefonovaním), *univerzijada*, *žonglerijada*, alebo **podstatné meno ženského rodu**: *gitarijada* (súťaž v hraní na gitare), *kobasicijada* (súťaž o najkvalitnejšiu a najchutnejšiu domácu klobásu), *mašinijada* (stretnutie strojníckych fakúlt), *memorijada* (súťaženie v pamätaní), *pčelijada* (zoskupenie včelárov), *pitijada* (súťaženie v príprave koláčov, typický srbský koláč pita), *pogačijada* (súťaž o najchutnejší pagáč), *pršutijada* (súťaž o najlepšiu šunku), *rakijada* (súťaž o najlepšiu pálenku), *slaninijada* (súťaž o najchutnejšiu slaninu), *stravijada* (výborná zábava), *šljivijada* (zoskupenie pestovateľov sliviek), *švarglijada* (súťaž v pripravovaní tlačienky), *tortijada* (súťaž o najchutnejšia a najkrajšia torta).

Pri tvorení podstatného mena *strašijada* (strašidlá pre vtákov) sa v základe vyskytuje slovesný základ *strašiti*. Ak by sa v tvarotvornom základe vyskytlo substantívum *strašilo*, novoutvorená lexéma by znela *strašilijada*. Pri podstatnom mene *tucanijada* (súťaž v rozbíjaní veľkonočných vajčiek) ako základ poslúžilo slovesné podstatné meno *tucanje*.

Z hľadiska významu môžeme lexémy so sufixom *-ijada* v srbcine roztriediť do šiestich skupín. Do prvej skupiny sme zaradili **názvy, ktoré súvisia s prípravou jedál (nápojov), z oblasti gastronómie**: *ajvarijada*, *čvarkijada*, *kobasicijada*, *kulenijada*, *kupusijada*, *pasuljijada*, *pitijada*, *pogačijada*, *poslastičarijada*, *pršutijada*, *rakijada*, *roštilijada*, *sirijada*, *slaninijada*, *šljivijada*, *švarglijada*, *tortijada*. Druhú skupinu tvoria názvy, ktoré zahŕňajú rôzne **súťaženia** (športové) alebo **kolektívne manifestácie**: *balkanijada*, *balonijada*, *biciklijada*, *bostanijada*, *brucošijada*, *čobanijada*, *duvanijada*, *džipijada*, *fjakerijada*, *gitarijada*, *gusanijada*, *mašinijada*, *memorijada*, *olimpijada*, *peskijada*, *rolerijada*, *somvijada*, *strašijada*, *šeširijada*, *trabantijada*, *tucanijada*,

univerzijada. Tretiu skupinu tvoria názvy, ktoré **pomenúvajú rozličné diania, udalosti, prevažne kultúrne**: *erícijada, gogoljijada, nušícijada, sankijada*. Do štvrtej skupiny sme zaradili lexémy, ktoré v slovotvornom základe majú **vlastné meno s negatívnou konotáciou**: *donkihotijada, odporijada, šešelijada*. Piatu skupinu tvoria nové slová, ktoré sú **charakteristické pre určité teritoriálne a jazykové prostredie**: *bonijada, izborijada, srbijada, kosovijada*. Pomenovania z tohto okruhu nielenže sú obmedzené územne, ale aj časovo, napr. lexéma *bonijada* v súčasnosti nie je aktuálna, nepoužíva sa. V rámci lexém zo srbského prostredia môžeme vyčleniť ešte jednu skupinu, ktorá pomenúva nejaké **humorné udalosti**: *circusijada, klovnijada, lažijada, majmunijada, rašomonijada, selektorijada, šamponijada, telefonijada, žonglerijada*.

Sufixom *-iada/-ijada* sa tvoria podstatné mená zo substantívnych a zriedkavejšie verbálnych základov. Nové slová v jazyku sú súčasťou jazykového štandardu. Lexémy tohto typu sa utvárajú kvôli ekonomickosti vo vyjadrovaní a majú určitú mieru samostatného významu.

Sufix *-ijada* R. Bugarski pomenoval ako produktívny mediálny sufix (2002). V uvedených dvoch jazykoch platia rovnaké pravidlá a postupy, keď ide o tvorenie nových pomenovaní. Aj keď ide o prostredie, v ktorom sa utvárajú nové slová, je vhodné, že sú v prostriedkoch verejného informovania. Keď porovnáme lexémy v dvoch jazykoch, v tomto ohľade sú aj určité rozdiely. Tie rozdiely súvisia so špecifikami, ktoré so sebou nesie každé prostredie a každá kultúra.

LITERATÚRA

BUGARSKI, Ranko: Nova lica jezika. Sociolingvističke teme. Beograd: Čigoja 2002. 262 s.

BUGARSKI, Ranko: Lica jezika – sociolingvističke teme. 2. vyd. Beograd: Čigoja 2002. 246 s.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária – MANIKOVÁ, Zuzana: Slovník cudzích slov A/Z. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 944 s.

JACKO, Jozef: Slová typu olympiáda a napoleoniáda. In: Slovenská reč, 1984, roč. 49, č. 5, s. 318 – 319.

JACKO, Jozef: Príležitostné slová typu šarkaniáda. In: Kultúra slova, 1989, roč. 23, č. 9, s. 306 – 308.

KLAJN, Ivan: Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. 2. Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska 2003. 221 s.

NIKOLIĆ, Miroslav: Obratni rečnik srpskoga jezika. Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Institut za srpski jezik SANU 2000. 1395 s.

ODALOŠ, Pavol: Ďalšie slová typu olympiáda a napoleoniáda. In: Kultúra slova, 1989, roč. 23, č. 7, s. 243 – 246.

Slovník cudzích slov (akademický). 2., doplnené a prepracované vyd. Ed. E. Balážová – J. Bošák. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá 2005. 1054 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968. 6 zv.

K morfematickej analýze latinských substantívnych a adjektívnych kompozít

SLAVKA ORIŇÁKOVÁ – FRANTIŠEK ŠIMON –
JÁN GENČI

Ústav jazykových kompetencií
Centrum celoživotného a kompetenčného vzdelávania
Prešovská univerzita, Prešov
Katedra romanistiky a klasickej filológie
Filozofická fakulta, Univerzita P. J. Šafárika, Košice
Katedra počítačov a informatiky
Fakulta elektrotechniky a informatiky
Technická univerzita, Košice

ON MORPHEMATIC ANALYSIS OF LATIN SUBSTANTIVAL AND ADJECTIVAL COMPOUNDS

Key words: compounds, proper compounds, juxtaposition, morphemic analysis

The *Morphematic Dictionary of the Slovak Language* compiled by a team of authors under the supervision of Associate Professor Sokolová from the Faculty of Arts of Prešov University was issued in 1999. Following the criteria developed for this dictionary, S. Oriňáková, within her postgraduate Doctoral Programme, processed Latin substantives and adjectives from the dictionary by Pražák, Novotný and Sedláček.

Traditionally, compounds are divided into compounds proper, for example **agr-i-col-a**, **pr-īm-o-gen-i-t-us**, **semi-nud-us**, and the so-called juxtapositions, i.e. joined bases with a distinct declination form of the first member of the compound, for example **aqu-ae-duc-t-us**, **iur-is-prud[ent]-i-a**, **us-us-fruc-t-us**. From the corpus, such compounds were selected which had a distinct morphological form and occurred repeatedly in the studied corpus. The cases of juxtapositions were noteworthy from the point of view of morphemic analysis. The original grammatical and derivational morphemes were reevaluated into interfixes. The computer processing of the file offers several possibilities to investigate the frequency of some phenomena concerning Latin compounds.

V roku 1999 kolektív autorov z Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity pod vedením M. Sokolovej vydal Morfematický slovník slovenčiny. Podľa kritérií vypracovaných pre tento slovník boli S. Oriňákovou v rámci doktorandského štúdia spracované latinské substantíva a adjektíva zo slovníka Pražák – Novotný – Sedláček (1955). Táto práca tak predstavuje synchrónny prístup k skúmaniu latinčiny za pomoci moderných metód uplatnených pri skúmaní živých jazykov. Z literatúry poznáme mnohé práce venované sufixom, prefixom a kompozitám, ale komplexnú morfematickú analýzu latinčiny sme nenašli.

V zhode so spomínaným Morfematickým slovníkom slovenčiny (1999) sa v zázname segmentácie rozlišujú nasledujúce typy písma:

tučné písmo: koreňová morféma
štandardné písmo: derivačná a modifikačná morféma, ako aj submorfy bez významu
kurzíva: gramatická morféma.

V segmentácii sa používajú nasledujúce grafické prostriedky:

spojovník: jednoznačná morfematická hranica
dvojbodka: pričlenenie reziduálnych submorf alebo submorf bez významu
hranaté zátvorky: potenciálne morfémové hranice segmentov patriacich ku koreňovej morféme
znak \emptyset : nulová morféma

Ľavá francúzska úvodzovka «: neflektívne slovné druhy.

Príklady segmentácie:

serv-us	pater-n-us	ben-e«
per- ben-e-vol-us	corpus-c:ul-um	prūd[ēns]-∅

Pri segmentácii pracujeme s pojmom perintegrácia, pod ktorým rozumieme zmenu, stratu alebo prehodnotenie pôvodných morfémových hraníc a tvorbu nových opakujúcich sa segmentov (Furdík, 2004, s. 41), napr. **felic-i:tās-∅**, **orn-ā:ment-um**.

Čo sa týka samotných kompozít, v literatúre sú dostatočne spracované (pozri Lindner, 2002; Oniga, 2007). Klasicky sa delia na vlastné kompozitá, napr. **agr-i-col-a**, **pr-īm-o-gen-i:t-us**, **semi-nud-us** a tzv. juxtapozície, t. j. spojenia so zreteľnou pádovou formou prvého člena kompozita, napr. **aqu-ae-duc-t-us**, **iur-is-prud[ent]-i-a**, **us-us-fruc-t-us**. Vlastné kompozitá sa spájajú spojovacou submorfou, interfixom, najčastejšie *-i-*, napr. **ver-i-simil-is, -e-**, napr. **su-ov-e-taur-īl-i:a, -u-**, napr. **loc-u-plēs-∅, -a-**, napr. **quārt-a-decim-ān-ī, -o-**, napr. **pr-īm-o-gen-i:t-us**. V prípade, že druhý člen kompozita sa začína na vokál, ako aj v niektorých ďalších prípadoch sa interfix nevyskytuje, napr. **magn-anim-us, nōmen-cl-ā:t-or-∅**.

Zo súboru sme vyčlenili kompozitá, pokiaľ mali zreteľnú morfológickú podobu a pokiaľ sa morfematické jednotky opakovali v našom súbore. Pomáhali sme si aj výkladom z Oxford Latin Dictionary (1968). Samozrejme, pri segmentácii a analýze lexikálnych jednotiek sa nemožno vyhnúť istému subjektívnemu posudzovaniu.

Morfematickú štruktúru kompozít, substantívnych aj adjektívnych, možno vyjadriť schémou, ktorá zachytáva všetky možné kombinácie morfému: $(P_1)-K_1-(I)-K_2-(I)-(K_3)-(S_1)-(S_2)-G$ (P = prefix, K = koreňová morféma, I = interfix, S = sufix, G = gramatická morféma). Latinské kompozitá teda obsahujú maximálne jednu prefixálnu derivačnú morfému a najviac dve sufixálne derivačné morfémy, jediné kompozitum, ktoré má tri sufixálne derivačné morfémy, je **semi-us-t-ul-ā:t-us**. V skúmanom inventári slov máme kompozitá zložené najviac z troch koreňových morfému, pričom aspoň jedna z nich má číslovkový význam. Číslovky sú špecifickým slovným druhom, ktorý má schopnosť vytvárať teoreticky neobmedzený rad koreňových morfému komplikovane spájaných do zložitej číslovkovej lexémy. Touto vlastnosťou, hoci potom značne redukovanou, ovplyvňujú číslovky aj kompozitá, do ktorých vstupujú (**tri-dent-i-fer-∅, quīn-decim-vir-ī**). Jedinou lexémou s tromi nečíslovkovými koreňovými morfémy je substantívum **su-ov-e-taur-īl-i:a**.

Z hľadiska morfematickej analýzy je povšimnutiahodné, že pri tzv. juxtapozíciách došlo k prehodnoteniu pôvodných gramatických morfému na interfixy. Z formálne-

ho hľadiska je to jednoznačné, učinili sme tak v zhode s Morfematickým slovníkom slovenčiny (1999, s. 48), napr. **vlast-i-zrad-a**, **st-á-roč-ia**, **z-mŕtv-ych-v-stan-ie**, a to aj napriek tomu, že to latinsky hovoriaci zrejme pociťovali ako relačnú morfému. Dokazuje to Appendix Probi, príručka správnej latinčiny z 3. – 4. storočia po Kr., podľa ktorej je nesprávny výraz *aquiductus* (s interfixom *-i-*) a odporúča sa znenie *aquaeductus* (GLK, IV, 197). Tým sa tradičné interfixy v latinčine, *-i-*, *-o-*, *-e-*, *-u-*, rozšírili o ďalšie: *-is-*, napr. **iur-is-prud[ent]-i-a**, *-ae-*, napr. **aqu-ae-duc-t-us**, *-us-*, napr. **us-us-fruc-t-us**, *-um*, napr. **tri-um-vir-ī**, *-ēs-*, napr. **r-ēs-pūblic-a**.

Za spájací element naopak nepovažujeme prípady, keď sa prvá zložka končí alebo druhá sa začína pôvodne derivačnou morfému, napr. **pr-īm-aev-us**, **pr-īn-cep-s**, **anim-ad-vers-iō-θ**, **sēmi-re-duc-t-us**, **tri-um-vir-ī**. Všetky uvedené prípady považujeme za kompozitá vytvorené bez interfixu. Unikátny je prípad lexémy **ūn-et-vīc[ēsim]-ān-ī**, kde sa uprostred nachádza spojka *et*, takže toto by sme mohli považovať tiež za interfix.

Etymologický pôvod morfémy potom rozhoduje o statuse morfémy, takže pôvodne gramatická morféma *-is-* v slove **iur-is-prud[ent]-i-a** je spájacia morféma, v slove **sat-is-fac-t-iō-θ** je derivačná morféma príslovky *satis*. Odpadá však riešenie problému, či v slove **sacr-ō-sānc-t-us** je *-o-* spájacia morféma alebo pôvodne gramatická morféma ablatívu singuláru.

Počítačové spracovanie súboru morfematicky segmentovaných lexikálnych jednotiek umožnilo skúmať frekvenciu niektorých javov. Boli napríklad vytvorené programy na selektovanie kompozít z celého súboru substantív a adjektív, na selektovanie osobitne substantív od adjektív, programy na sledovanie deklinácií skúmaných slov, rodov pri substantívach, v prípade kompozít to boli programy na sledovanie počtu koreňových morfém, slovného druhu zložiek kompozít, spájacích segmentov. Nasledujúce tabuľky ponúkajú informáciu o frekvencii spomínaných javov.

Tabuľka č. 1

	celý súbor	%	kompozitá	%
Počet jednotiek	9804		807	8,2
Slovný druh subst. spolu	6228	63,3	354	44,0
z toho I. dekl.	1186	19,4	81	22,9
II. dekl.	1670	26,8	122	34,5
III. dekl.	2917	46,8	140	39,5
IV. dekl.	405	6,5	11	3,1
V. dekl.	45	0,7	0	
nesklonné	5	0,01	0	
adj. spolu	3576	36,5	453	56,1
z toho adj. I. – II. dekl.	2561	72,0	309	68,2
adj. III. spolu	1013	28,3	144	31,8
z toho 1-vých.	341	34,0	70	48,6
2-vých.	656	64,8	74	51,3
3-vých.	16	1,6	0	
nesklonné	1	0,03	0	

Výsledok 8,2 % kompozít z celého súboru v tabuľke č. 1 potvrdzuje všeobecnú mienku, že kompozícia nie je typický prostriedok tvorenia slov v latinčine (napr. Kühner – Holzweissig, 1994, s. 1028; Novotný, 1946, s. 108 – 110). T. Lindner síce odmieta také, podľa neho, “paušálne” tvrdenie (Lindner, 2002, s. 161), ale výber školského slovníka, ako je slovník J. Pražák – F. Novotný – J. Sedláček (1955), to potvrdzuje. Keď porovnáme údaje z celého súboru a súboru kompozít, väčšina je viac-menej v proporcionálnom pomere. Posunul sa len pomer substantív a adjektív pri kompozitách; zatiaľ čo v celom súbore je pomer substantív a adjektív 63,3 : 36,5, pri kompozitách stúpol pomer adjektív a číselné vyjadrenie je 44,0 : 56,1, teda tvoria viac než polovicu kompozít. Je tiež zaujímavé, že sme medzi kompozitnými adjektívami nenašli trojvýchodné adjektíva III. deklinácie. Pomer medzi adjektívami I. – II. deklinácie a III. deklinácie sa zachoval, ale zmenil sa pomer medzi jednovýchodnými a dvojevýchodnými adjektívami III. deklinácie (celý súbor: 34,0 : 64,8, kompozitá 48,1 : 51,3), vzrástol teda pomer jednovýchodných adjektív. Do počtu týchto jednovýchodných adjektív rátame aj kompozitá vytvorené s druhou zložkou v podobe participia prézenta aktíva, ktoré sa všeobecne považujú za básnický prostriedok, ako napr. **al[t]-i-ton-ā:ns-Ø**, **omn-i-par-ē:ns-Ø** (por. Lindner, 2002, s. 53).

Tabuľka č. 2
interfix

kompozitá spolu	793	%
interfix spolu	497	62,7
z toho -i-	409	82,3
-o-	2	0,4
-u-	23	4,6
-e-	40	8
-a-	6	1,2
-ae-	1	0,2
-um	9	1,8
-is-	4	0,8
-us-	1	0,2
-ēs-	1	0,2
-et-	1	0,2
bez interfixu	296	37,3

Tabuľka č. 3
slovný druh zložiek

kompozitá spolu	793	%
s + s (+s)	113	14,3
s + a/a + s	39	4,9
s + v/v + s	306	38,7
a + v	34	4,3
a + a	4	0,5
ad + v	25	3,2
ad + s	2	0,3
n + s	162	20,4
n + a	9	1,1
n + n	10	1,3
n + v	52	6,6
v + v	19	2,4
n + s + v	4	0,5
n + n + s	2	0,3
pron + ostatné	12	1,5

Tabuľka č. 4
počet zložiek

kompozitá spolu	793	%
dve	786	99,1
tri	7	0,9

Pomer percent kompozít s interfixom a bez interfixu 62,7 : 37,3 v tabuľke č. 2 poukazuje na fakt, že latinské kompozitá vznikajú častejšie spájaním koreňových morfémov pomocou interfixov. Vysoké percento 82,3 % pri interfixe *-i-* potvrdzuje predbežné výsledky doterajšieho morfematického výskumu, že ide o vlastnú spájajúcu submorfému v latinčine. Z tabuľky o interfixoch ďalej vyplýva, že latinské interfixy sú spravidla univokálne, predstavujú až 96,9 % všetkých interfixov. Je zaujímavé, že len v dvoch lexémach sa objavuje interfix *-o-*, ktorý je neskôr taký častý v neolatinizmoch a odborných termínoch, v medicíne napr. **stern-o-cost-āl-is**, **sinistr-o-pos-i:t-iō-ø**, **vēsīc-o-uter-īn-us**.

Z tabuľky č. 3 vyplýva, že do kompozít vstupujú, či už na prvom či na druhom mieste, hlavne substantíva (635-krát), slovesá (444-krát), číslovky (239-krát), adjektíva (87-krát), zriedkavejšie príslovky (27-krát) a zámená (12-krát). Najfrekvencovanejšie z nich (substantíva, slovesá, číslovky) sa vyskytujú aj vo veľmi zriedkavých trojkoreňových kompozitách (pozri nižšie).

Tabuľka č. 4 poukazuje na vyššie spomínaný fakt, že latinské kompozitá obsahujú najviac tri koreňové morfémy, kompozitá s týmto počtom koreňových morfémov sú však veľmi zriedkavé a predstavujú iba necelé percento skúmaných kompozít. Ide o sedem slov: **bi-corn-i-ger-ø**, **bi-penn-i-fer-ø**, **quīn-decim-vir-āl-is**, **quīn-decim-vir-ī**, **su-ov-e-aur-īl-i:a**, **tri-dent-i-fer-ø**, **tri-ven-ē-fic-a**. Drvivá väčšina sú kompozitá s dvoma koreňovými morfémmi (99,1 %, napr. **aequ-anim-us**, **pāc-i-fic-ā:t-iō-ø**).

Nejednotnosť výsledkov počtov kompozít v tabuľke č. 1 oproti ostatným tabuľkám (807 : 793) je možné vysvetliť jednak ako následok technických chýb pri manuálnom spracovávaní rozsiahleho slovníkového materiálu morfematického slovníka latinských substantív a adjektív, ktoré sa zákonite odrážajú pri počítačovom spracovaní, jednak sú tu prítomné rôzne prechody medzi deklináciami a rodmi lexikálnych jednotiek.

LITERATÚRA

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

Grammatici Latini IV. Ed. H. Keil. Leipzig, 1964.

KÜHNER, Raphael – HOLZWEISSIG, Friedrich: Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache I. Darmstadt, 1994. 1127 s.

LINDNER, Thomas: Lateinische Komposita. Innsbruck, 2002. 378 s.

NOVOTNÝ, František: Latinská mluvnice pro střední školy. Díl třetí. Doplňky. Svazek první. Hláskosloví: nauka o slově. Praha: Jednota českých filologů 1946, s. 87 – 119.

ONIGA, Renato: Il Latino Breve introduzione linguistica. Milano, 2007. 336 s.

Oxford Latin Dictionary. Oxford, 1968. 2126 s.

PRAŽÁK, Josef M. – NOVOTNÝ, František – SEDLÁČEK, Josef: Latinsko-český slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1955. 1419 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 531 s.

Predikační, nebo predikativní? **O konkurenci adjektiv zakončených na *-ační* a *-ativní* v úzu současné standardní psané češtiny**

FRANTIŠEK ŠTÍCHA

Ústav pro jazyk český
Akademie věd ČR, v. v. i.

PREDIKAČNÍ, OR PREDIKATIVNÍ?

On the Competition Between Adjectives Ending in *-ační* and *-ativní* in Standard Written Czech

Key words: word-formation, adjectives, competing forms, corpus, frequency

It is mainly due to M. Dokulil that the word-formation of Czech is the best described domain of the Czech language, both empirically and theoretically. The same also seems to hold with regard to J. Horecký and the Slovak language. Probably all the central and main aspects of word-formation in Czech that could be found on the basis of the existing explanatory dictionaries, samples of texts, and introspection, are already known. Nevertheless, these sources could reveal only little information, if any, concerning the frequency, register distribution, and style. This is now possible with the aid of corpora. As the corpora are likely to continue growing, more and more useful information will be available about the particular aspects of the linguistic process of actual word-formation in creating texts.

The three-volume *Mluvnice češtiny (Grammar of Czech)* postulates **five types of opposition between the two morphological types of adjectives in the parole competition**. This being in general very useful and valid information, the analysis of the corpus findings adds much more specific information about it and corrects some of the existing claims as well.

1. Úvodem

Díky Miloši Dokulilovi a Janu Horeckému, dvěma velkými postavám československé lingvistiky druhé poloviny 20. století, stojí výzkum tvoření slov na dobrých a pevných základech. Práce těchto velkých lingvistů a dnešní počítačové korpusy ovšem nemotivují k tomu, abychom nyní v bádání o slovtvorbě postupovali „od deskripce k explanační“, ale nejprve spíše naopak. Práci s velkými korpusy je nejprve třeba shromážďovat velká množství empirických dat a ta je třeba analyzovat a vyhodnocovat. Kvantitativně i kvalitativně. Teprve na základě těchto analýz a vyhodnocení bychom měli činit pokusy o nové teorie.

V tomto referátu podávám zprávu o jednom z prvních možných kroků při výzkumu¹ konkurenčnosti slovtvorných derivátů. Konkrétně jde o konkurenci adjektiv s roz-

¹ Tento výzkum nemůže dnes nebýt založen na práci s velkými elektronickými korpusy. Srov. k tomu poznámku J. Kořenského: „... ten protiklad korpus a nekorpus, ten je falešný a nesmyslný. Mluvnice musí být postavena na nějakém materiálu a materiál v současnosti nemůže být jiný než korpus“ (Rozhovory s českými lingvisty, 2009, s. 126).

šířenými sufixy *-ační* (*predikační*) vs. *-ativní*² (*predikativní*) fundovaných a motivovaných slovesem (*predikovat*) a/nebo dějovým substantivem se sufixem *-ace* (*predikace*). Nezabývám se tu podrobněji slovo tvornou analýzou ani komplementaritou spojitelnosti adjektiva se substantivem (např. *operační* systém vs. *operativní* řešení) a zcela stranou nechávám možnosti vlivu přejímek z angličtiny (event. i možnosti vlivu němčiny a francouzštiny) a také analýzu sémantickou, pragmatickou a syntaktickou.³

2. Co ukazují korpusové statistiky

Pokud jde o konkurenci adjektiv uvedeného typu, ukazují korpusové statistiky na první pohled a téměř bez jakékoli morfologické, syntaktické a sémantické analýzy neuvěřitelné⁴ či přinejmenším netušené věci. Tyto aspekty přitom vzhledem k naší dosavadní lingvistické zkušenosti neslibují snadné zjištění konkrétních příčin.

Samy korpusové statistiky vyjevují např. následující fakta:

2.1. Neexistence konkurenta se sufixem *-ativní*

Adjektiva *kvalifikační*, *konsolidační*, *orientační* a *propagační* mají v korpusu SYN pět až osm tisíc dokladů, nemají však odpovídajícího konkurenta: deriváty **kvalifikační*, **konsolidativní*, **orientativní*, **propagativní* nemají v korpusu SYN ani jediný doklad. Přitom jsou doložena např. adjektiva *signifikativní*, *oxydativní*, *meditativní*, *vegetativní*, *reprezentativní*, *agregativní* se stejnou hláskou či skupinou hlásek před koncovkou, jakou mají uvedená adjektiva bez konkurentu (*-kativní*, *-dativní*, *-ativní*, *-gativní*).

Je doložena zhruba **stovka adjektiv se sufixem *-ační*** s více než deseti doklady, k nimž není doložen ani jediný konkurent se sufixem *-ativní*.

2.2. Mnohonásobná převaha adjektiv se sufixem *-ační*

Méně překvapující, byť rovněž netušené, je zjištění, že adjektiv se sufixem *-ační* je v úzu současné standardní psané češtiny mnohonásobně více než odpovídajících konkurentů se sufixem *-ativní*.

² Nechávám zde stranou do jisté míry čistě teoretickou otázku, co je z tohoto hláskového a písmenného komplexu vlastním slovo tvorným sufixem: u adjektiv typu *predikační* by jim mohlo být pouze *-n-* (resp. *-ň-*), pokud bychom předpokládali fundaci pouze dějovým substantivem. U adjektiv typu *predikativní*, předpokládáme-li fundaci i motivaci na domácí půdě odpovídajícím slovesem (*predikovat*), by pak slovo tvorným sufixem bylo *-ativn-*.

³ Ohled na tyto aspekty by jednak příspěvek rozšířil vysoko nad rozsah stanovený editory, jednak není nutno a ani žádoucí čekat s publikováním výsledků jakékoli výzkumné práce na (domnělé) vyřešení všech známých či dokonce myslitelných aspektů zkoumaného jevu a souvislostí, do nichž je zapojen. V obecné rovině jistě platí, co napsala M. Nábělková: „V rámci takýchto adjektivních skupin existuje celá škála vztahů od variantnosti, vzájemnej zamenitelnosti cez rozdiely v spájateľnosti, významovú štylistickú diferencovanosť až po rozličnú derivačnú usúvzťažnosť“ (Horecký a kol., 1989, s. 288).

⁴ Podobně neuvěřitelné (toto adjektivum nechť je bráno jako hyperbola, nikoli doslovně) věci ukazují ovšem korpusové statistiky i v mnoha jiných případech. Je velmi pravděpodobné, že s růstem kvantitativy a kvality korpusů bude bezprecedentních poznatků o struktuře, systému a vlastnostech přirozených jazyků a o množství nejrůznějších jazykových podob řádu i chaosu při komunikaci radikálně přibývat.

2.3. Uzuální existence frekventovaných adjektiv se sufixem *-ativní* s výrazně vyšší frekvencí, než je frekvence konkurentů se sufixem *-ační*

Na druhé straně je několik frekventovaných adjektiv se sufixem *-ativní*, jejichž frekvence výrazně přesahuje frekvenci konkurentů se sufixem *-ační*, např.: *dekorativní*, *imaginativní*, *komparativní*, *kumulativní*, *spekulativní*.

2.4. Vysokofrekvenční adjektiva se sufixem *-ační* vs. nízkofrekvenční konkurenty se sufixem *-ativní*

Vysoká frekvence adjektiva se sufixem *-ační* v mnoha případech neblokuje okazionální či i častější užívání konkurenčního adjektiva se sufixem *-ativní*. Např.: *aplikační* (1452 dokladů) vs. *aplikativní* (2 doklady); *restaurační* (2155 dokladů) vs. *restaurativní* (4 doklady), *rekreační* (13 018 dokladů) vs. *rekreativní* (15 dokladů z nejméně deseti různých zdrojů).

To by mohlo svědčit o jisté vývojové progresi adjektiv se sufixem *-ivní*. Avšak jestliže lze předpokládat, že šíření adjektiv s tímto „internacionálním“ sufixem⁵ má již za sebou nejméně půl století, možná celé, nepůjde zřejmě o progresi nějak zvlášť výraznou. Zda od jisté doby (a od které) dochází či v budoucnu teprve dojde k výraznému zintenzivnění tohoto vývoje, to doufejme ukážou budoucí korpusy a na nich založené výzkumy.

3. Údaje akademické Mluvnice češtiny v porovnání s údaji získanými z korpusu SYN

Podívejme se teď, co o konkurenci adjektiv typu *komunikační* vs. *komunikativní* říká akademická **Mluvnice češtiny** (1986). Rád bych ovšem důrazně upozornil, že srovnání výkladů této gramatiky (které je třeba spíše velmi ocenit, než je z dnešního hlediska zlehčovat) s mými zjištěními nemíním jako negativní kritiku tohoto díla, nýbrž jako srovnání tehdejších možností lingvistiky s možnostmi dnešními.

Poměr daných konkurentů (byť je v gramatice poněkud jinak formulován, ale to nic nemění na podstatě věci) je **podle Mluvnice češtiny** následující:

- **Existuje jen útvar s formantem *-ivní*** (*represivní*, *retrospektivní* apod.).

Ad tento bod:

- ze dvou příkladů nelze vytušit, **kolik** takových adjektiv alespoň přibližně je v běžnějším úzu;
- korpusové statistiky ukazují, že nejsou **žádná taková adjektiva s fundamentálním vztahem ke slovesu**;

- **Oba útvary jsou významově totožné** (*prevenční* – *preventivní*, *regenerační* – *regenerativní* apod.).

Ad tento bod:

⁵ S odkazem na M. Dokulila – J. Kuchaře a J. Jiráčka pracuje s pojmem *internacionální formant* M. Nábělková ve stati *Konkurence adjektiv s internacionálními a domácími formantmi* v knize *Dynamika současnej slovenčiny* (Horecký a kol., 1989). M. Nábělková se zde zmiňuje o doloženosti mnohých lexikograficky dosud nezachycených adjektiv a zmiňuje mezi nimi i adjektiva *akumulativní* a *rekreativní* (c. d., s. 289). Zajímavé je, že v korpusu SYN ČNK je doložen jeden jediný výskyt adjektiva *akumulativní* proti 632 dokladům adjektiva *akumulační*.

- toto tvrzení je sice v zásadě zřejmě pravdivé, avšak pokud jde např. o konkurenty *regenerační* – *regenerativní*, první z nich v úzu mnohonásobně převažuje nad druhým; navíc: bezprostředně po adjektivu *regenerační* následuje v korpusu SYN 157 různých substantiv, zatímco po adjektivu *regenerativní* pouhých 23; už na základě tohoto statistického poměru lze předpokládat, že o naprostou významovou totožnost u těchto adjektiv nepůjde;
- ze dvou příkladů opět nelze vytušit, **kolik** takových konkurenčních dvojic adjektiv alespoň přibližně je v běžnějším úzu;

- **Útvar na *-n(i)* zůstává čistě vztahový, útvar na *-ivn(i)* nabývá významu kvalifikačního** (*dekorační* – *dekorativní*, *komunikační* – *komunikativní*).

Ad tento bod:

- ze dvou příkladů opět nelze vytušit, kolik je, alespoň přibližně, takových případů;
- uvedený významový rozdíl je definován poněkud vágně, příliš obecně a obtížně se dokazuje⁶; objektivizovat lze předpokládané sémantické rozdíly např. zjištěnými kolokacemi;
- adjektivum *dekorativní* má v korpusu SYN zhruba pětkrát vyšší frekvenci než adjektivum *dekorační* a spojuje se se čtyřikrát větším počtem substantiv; přitom např. spojení *dekorativní umění* má 139 dokladů a *dekorační umění* pouze 3 doklady; naproti tomu počet dokladů spojení *dekorativní předmět* (136) a *dekorační předmět* (94) je téměř v rovnováze;

- **Adjektivum na *-n(i)* určuje spíše substance konkrétní, na *-ivn(i)* abstraktní** (*projekční* – *projektivní* atd.).

Ad tento bod:

- znovu nemáme tušení, kolik takových případů nastává a za jakých podmínek, či zda dokonce má platit obecně;
- toto tvrzení akademické mluvnice je nejvíce problematické a nejméně validní;
- např. po adjektivu *operační* následují tato substantiva verbální (podle frekvence): *řešení*, *nasazení*, *řízení*, *lččení*, *velení*, *hlášení*, *cvičení*, *zmenšení*, *působení*, *rozblížení*; (jednodokladová substantiva podle abecedy): *napravení*, *předurčení*, *spojení*, *stažení*, *zlepšení*, *zvětšení*;
- např. po substantivu *dekorativní* následují tato konkréta: *předmět* (136), *sklo* (71), *materiál* (17), *list* (17), *lem* (12), *váza* (12), *zboží* (10), *výrobek* (10), *kámen* (10).

⁶ To je ovšem problém u obrovského množství lingvistických analýz, explanací a definovaných pravidel. Zčásti jistou vágnost nelze odstranit a je nutné ji tolerovat, resp. axiomatizovat, ze značné části tato vágnost ovšem plyne z prozkoumanosti (velmi) malého množství materiálu, z nedoceňování objektivních faktů a z přečeňování subjektivity a individuality lidského myšlení.

4. Vybrané korpusové statistiky

4.1. Adjektiva se sufixem *-ační bez konkurenta*

Se zakončením *-izační*:

organizační	15978	harmonizační	205
privatizační	14057	kolonizační	168
civilizační	3333	deratizační	138
realizační	2728	aklimatizační	137
normalizační	2713	destabilizační	118
klimatizační	743	ionizační	98
signalizační	733	aktualizační	95
modernizační	658	stylizační	91
automatizační	554	inventarizační	84
demokratizační	483	autentizační	73
mobilizační	416	centralizační	71
elektrizační	288	atomizační	46
globalizační	253	aktivizační	28
autorizační	249	federalizační	23

Jinak zakončené:

Nad tisíc dokladů:

kvalifikační	7889	respirační	1847
konsolidační	7526	motivační	1652
orientační	5570	dotační	1643
propagační	5467	navigační	1558
lustrační	4077	korunovační	1400
rehabilitační	3908	sanační	1370
koordinační	2828	relaxační	1361
identifikační	2666	publikační	1268
okupační	2648	inscenační	1255
likvidační	1998	dokumentační	1130
kombinační	1997	konverzační	1075
gravitační	1996	filtrační	1034

Od sta do tisíce dokladů:

kompenzační	934	evakuační	519
flukтуаční	864	emancipační	507
kolaudační	770	reklamační	488
kondenzační	577	recitační	446
instalační	693	blokační	417
migrační	692	ventilační	406
menstruační	690	demarkační	400
devalvační	639	manifestační	393

rezervační	388	mystifikační	182
asanační	375	asimilační	169
habilitační	346	cirkulační	166
resuscitační	343	inhalační	150
emigrační	330	fakturační	147
klasifikační	323	formulační	135
intonační	290	degustační	123
detoxikační	280	depilační	119
kultivační	269	impregnační	107
modulační	261		

4.2. Konkurenční dvojice

Se zhruba rovnovážným poměrem obou sufixů (převaha méně než jedenapůlnásobná)

demonstrační	690	apelační	156
demonstrativní	681	apelativní	136
evokační	27	participační	96
evokativní	24	participativní	118
predikační	24	meditační	635
predikativní	21	meditativní	822
kooperační	597		
kooperativní	872		

S výraznou převahou sufixu *-ativní* (minimálně pětinásobnou)

administrativní	11627	kreativní	1673
administrační	29	kreační	11
degenerativní	409	kumulativní	451
degenerační	30	kumulační	5
dekorativní	2807	proklamativní	207
dekorační	548	proklamační	9
federativní	2087	relativní	7326
federační	8	relační	364
imaginativní	851	spekulativní	2785
imagiační	13	spekulační	307
komparativní	828	taxativní	108
komparační	52	taxační	7

S výraznou převahou sufixu *-ační* (minimálně osminásobnou) – výběr s více než 100 doklady sufixu *-ační*

adaptační	345	akumulativní	1	argumentační	254
adaptativní	1	aplikační	1452	argumentativní	7
akumulační	632	aplikativní	2	aplikační	1452

aplikativní	2	koncentrační	6151	regenerativní	48
asociační	2117	koncentrativní	2	regulační	6378
asociativní	217	konfigurační	138	regulativní	128
deformační	259	konfigurativní	2	rekreační	13018
deformativní	4	konfiskační	154	rekreativní	15
derivační	129	konfiskativní	1	reparační	238
derivativní	16	konfrontační	1501	reparativní	8
diskriminační	1428	konfrontativní	2	restaurační	2155
diskriminativní	3	kontaminační	35	restaurativní	4
fabulační	158	kontaminativní	2	rezignační	136
fabulativní	1	korelační	256	rezignativní	1
fixační	380	korelativní	13	separační	270
fixativní	3	kulminační	155	separativní	2
halucinační	108	kulminativní	2	simulační	356
halucinativní	3	manipulační	1884	simulativní	23
integrační	3240	manipulativní	194	situační	1675
integrativní	68	multiplikační	215	situativní	11
interpretační	2014	multiplikativní	9	stimulační	461
interpretativní	49	nominační	1898	stimulativní	14
izolační	2826	nominativní	38	sublimační	29
izolativaivní	2	prezentační	832	sublimativní	1
kalkulační	169	prezentativní	2	transformační	4370
kalkulativní	5	recitační	446	transformativní	14
kompilační	168	recitativní	30		
kompilativní	5	regenerační	828		

Speciální případ

Speciálním případem jsou konkurenční adjektiva *informační* a *informativní* s výrazným frekvenčním rozdílem, přičemž obecně výrazně méně frekventovaný konkurent se sufixem *-ativní* má nad tisíc dokladů, což je vyšší frekvence, než jakou má mnoho adjektiv se sufixem *-ační*:

informační **49627** vs. informativní 1501

5. Závěrem

První základní práce s korpusovým materiálem ukazuje, že při volbě jedné ze dvou možných konkurenčních slovotvorných variant derivovaných adjektiv daného typu pravděpodobně panuje jak **jisté množství jistého řádu**, tak zároveň i **velké množství chaotivního řečového chování**.⁷

Korpusové nálezy a statistiky bez jejich hlubší analýzy ukazují jedno **jediné, bezvýjimečné formální pravidlo**: na bázi substantiv, v nichž před zakončením *-ace* před-

⁷ Nelze vyloučit, že toto chaotické chování, kompenzované tendencemi k řádu, je jednou ze základních vlastností lidského mozku.

cháží z (např. *organizace*), se odvozují pouze adjektiva se sufixem *-ační*: *organizační*. V korpusu SYN není jediný doklad adjektiva zakončeného na *-izativní*. Nelze vyloučit, že příčinou může být značně vysoká frekvence několika derivátů se sufixem *-izační*: *organizační* (15978), *privatizační* (14057), *civilizační* (3333), *realizační* (2728) a *normalizační* (2713).

Bez důkladnější slovotvorné, syntaktické, sémantické, pragmatické a stylové analýzy korpusového materiálu (a pravděpodobně ani bez práce s novými velkými korpusy) nelze v ostatních případech ani obecně, ani speciálně stanovit, čím se volba jedné z obou variant řídí.⁸

LITERATURA

DOKULIL, Miloš – HORÁLEK, Karel – HŮRKOVÁ, Jiřina – KNAPPOVÁ, Miloslava (eds.): Mluvnice češtiny I. Praha: Academia 1986. 566 s.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovné zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 430 s.

Rozhovory s českými lingvisty. Ed. J. Chromý – E. Lehečková. Praha: Akropolis 2009. 344 s.

⁸ Není však nepravděpodobné, že ani po takových důkladných analýzách nic objektivnějšího nezjistíme a budeme oprávněni předpokládat, že volba je (přínejmenším do jisté nebo i do značné míry) náhodná.

Trojuhelníkový – trojuhelníkovitý, košel'ový – košel'ovitý, citrónový – citrónovitý...

Jedna z typizačných výziev Slovníka súčasného slovenského jazyka pri spracúvaní prídavných mien¹

MIRA NÁBĚLKOVÁ

Katedra stredoevropských štúdií
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

Trojuhelníkový – trojuhelníkovitý, košel'ový – košel'ovitý, citrónový – citrónovitý... One of the Types of Adjectival Pairs As a Challenge in Processing Adjectives in the Dictionary of Contemporary Slovak

Key words: word-formation, adjectives, synonyms, paronyms, lexicography

Adjectival pairs with the formants *-ový – -ovitý* (e.g. *trojuhelníkový – trojuhelníkovitý, košel'ový – košel'ovitý*) have a specific position among adjectival derivatives in Slovak. Although the word-formative semantics of the formants differ (relational meaning in various concretizations vs. the meaning of similarity), the adjectives with the formant *-ový* often acquire the meaning of similarity, too, and the adjectival pairs overlap semantically. In such case they act as competitive means of expression in communicative usage. Adjectival pairs of this type constitute a specific lexicographical problem, whereas in concrete adjectival lexemes the systemic and word-formative potentialities are implemented in different ways. Lexicographical processing should offer the most complete picture of the functioning of the individual adjectival pairs. The paper focuses on the comparison of the adjectival pairs of this type in Slovak monolingual dictionaries and on the question of the optimal description of their mutual relationship in the new Dictionary of Contemporary Slovak.

Nášmu pánu profesorovi

Adjektíva, jeden z kontinuálnych odborných záujmov profesora Horeckého, ktorému sa venoval vo svojich slovotvorných prácach, vo viacerých zásadných metodologicky rozlične koncipovaných štúdiách, ale aj v menších textoch venovaných konkrétnym adjektívam v ich paradigmatických vzťahoch (napr. Horecký, 1955, 1961, 1964, 1971, 1972, 1974, 1980, 1982, 1985, 1994), možno z hľadiska optimálnych riešení lexikografického spracovania považovať za jednu z priebežných výziev pri koncipovaní Slovníka súčasného slovenského jazyka (ďalej SSSJ). V súvislosti s prehĺbeným nehniedzovaným spracúvaním prídavných mien sa pri analýze prvého zväzku a pri pokračujúcich prácach na koncipovaní ďalších hesiel vynárajú viaceré otázky adjektívnej sémantiky a paradigmatických vzťahov v skupinách rovnakokoreňových adjektív (so všeobecnovzťahovými aj sémanticky špecifikovanými formantmi, s domácimi aj internacionálnymi

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0007/08 Slovník súčasného slovenského jazyka – 3. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým súvisiaci lexikologicko-lexikografický výskum).

mi formantmi, od dvojíc po mnohočlenné skupiny ako *vzdušný, vzduchový; jazykový, jazyčný, jazyčnatý; gul'ový, gulatý, gulovitý; maslový, maslovitý; žilný, žilový, žilnatý, žilovitý; baktériový, bakteriálny; erózny, erózný; synchronný, synchronický; elipsový, elipsovitý, eliptický* a pod. (viac napr. Nábělková, 1996, 1997a). Zo širšej ponuky tém sa v tomto príspevku sústredím na problematiku adjektívnych dvojíc typu *trojuholníkový – trojuholníkovitý*, teda dvojíc rovnakokoreňových desubstantívnych adjektívnych derivátov tvorených rozdielnymi adjektívnymi formantmi – formantom všeobecného vzťahového významu *-ový* a špecializovaným formantom *-ovitý* s dominantnou sémantickou funkciou slúžiť na deriváciu adjektív s významom podobnosti. Výber práve týchto derivátov má okrem vecných aj niektoré osobné dôvody – žiadalo sa mi nadviazať jednak na adjektívnu štúdiu venovanú profesorovi Horeckému pred desiatimi rokmi pri predchádzajúcom okrúhlym jubileu, jednak na našu spoločnú prácu nad Dynamikou slovnéj zásoby súčasnej slovenčiny (1989; ďalej DSZ), kde sa existencia adjektívnych dvojíc tohto typu letmo spomína ako jedna zo sfér konkurencie v adjektívnej lexike, pritom však bez toho, že by ich vzájomné vzťahy boli bývali podrobnejšie rozpracované.² Precizovanie vzájomných vzťahov konkrétnych adjektívnych dvojíc aj ako súčasný výsledok dynamických tendencií a kryštalizácie vzájomných významových a spájateľnostných vzťahov je nesporne aktuálne smerom k ich spracovaniu vo výkladovom slovníku. Prvý zväzok nového slovníkového diela, prinášajúci „lexikografický portrét“ každého adjektíva s charakteristikou jeho významového spektra aj paradigmatických vzťahov, už dnes ponúka bohatý materiál na ďalšie rozvíjanie adjektívnych úvah v tomto smere a súčasne aj nastoľuje niektoré otázky týkajúce sa ďalšej možnej a účelnej typizácie spracovania adjektívnych dvojíc tohto typu. Pri ich analýze nadväzujem predovšetkým na spomínané práce J. Horeckého, na štúdie K. Buzássyovej a A. Jarošovej týkajúce sa širšie konceptných otázok nového výkladového slovníka aj špeciálne spracovania adjektív v SSSJ a na niektoré vlastné práce (Buzássyová, 2001, 2008; Jarošová, 2008a, 2008b, 2009; Nábělková, 1993, 1996, 1997a, 1997b, 1999, 2008a).

Naznačená súvislosť s príspevkom *Krkoška mámivá, kdeže si žije... Dávka slovtvornej lyriky*, venovaným profesorovi Horeckému pred desiatimi rokmi (Nábělková, 2000), resp. jeho iniciačný impulz pre tento text spočíva v tom, že medzi adjektívnymi derivátmi fungujúcimi ako súčasť pomenovaní v botanickej nomenklatúre či širšie ako súčasť botanického pojmového aparátu aktívne uplatňovaného pri opise rastlín, ktorým som sa v ňom venovala, významné postavenie zaujímajú adjektíva s významom podobnosti (a s nimi súvzťažné adverbiá). Doklady takýchto adjektív utvorených pomocou formantu *-ovitý* reprezentujú napr. kontexty: *Stonky sú vystúpavé, hranaté, listy kožovité, obráteno kopijovité, na okraji ostro pilkovité, koruna je široko zvonkovitá., Tvrdky sú*

² O ich konkurenčnej koexistencii nazeranej v rámci prebiehajúcich procesov v adjektívnej lexike sa v DSZ hovorí: „V oblasti vzťahových adjektív tvorených všeobecnými vzťahovými formantmi sú teda z hľadiska dynamiky závažné spôsoby konkretizácie širokého vzťahového významu, ustaľovanie nových významov a smery významových posunov. Vo vzťahu k adjektívam tvoreným pomocou významovo špecializovaných formantov sa predpoklady zmien a posunov skrývajú v možnosti tvoriť od toho istého základu izolexémické adjektíva oboch skupín, všeobecne vzťahové aj významovo špecifikované (*trojuholníkový – trojuholníkovitý, horúčkový – horúčkovitý, skalný – skalnatý – skalistý*), v ich konkurenčnosti v spojeniach s podstatným menom a v kryštalizácii ich vzťahov (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 172).

*gul'ovito vajcovitého tvaru, na povrchu brázdité., Listy majú charakteristický **hul'ovitý** alebo **strelovitý** tvar., Súkvetie je **hlávkovitý** stlačený nepravý klas, do polovice obalený bruškatými poškami najvyšších listov., Listy sú **štetinovité**, kratšie ako stonky., Prízemné listy sú skrútené do **šindľovitých** štetín s **kapučňovitým** zakončením.* Okrajovo som sa vtedy dotkla aj otázky, do akej miery ide o lexiku, ktorá sa využíva výlučne alebo predovšetkým v botanickej sfére, ktoré z takto využívaných „botanických“ prídavných mien fungujú aj širšie, ktoré sú zachytené v doterajších výkladových slovníkoch slovenčiny – a ktoré (a ako) budú spracované v SSSJ. Podobnostné adjektíva tohto typu, ktoré sa pri čítaní odborných textov javia ako „protežovaná“ zložka odbornej botanickej aj zoologickej lexiky, pričom mnohé z nich sa za hranicami odbornej oblasti veľmi neuplatňujú, predstavujú však len špecifickú tematickú podskupinu produktívneho slovtvorného typu s bohatým zastúpením prídavných mien využívaných v rozličných komunikačných sférach. Podobnostné adjektíva s formantom *-ovitý* sú zaujímavé samy osebe z lexikálosémantického hľadiska (slovtvorný význam podobnosti je pri mnohých konkretizovaný do významu tvarovej podobnosti, nie je to však jediná sémantická konkretizácia adjektív tohto typu) a prirodzene aj z hľadiska lexikografického spracovania.

Ich textová a systémová existencia je však zložitejšia vzhľadom na ich (už naznačenú) koexistenciu a konkurenciu s rovnakokoreňovými adjektívami iných slovtvorných typov, predovšetkým s adjektívami tvorenými všeobecným vzťahovým formantom *-ový*, pri ktorých predstavuje podobnostný, similačný význam jednu z ich sémantických potencií, ktorá sa môže realizovať len kontextovo, okazionálne, pri mnohých však predstavuje uzualizovanú súčasť ich sémantického spektra.³ Pri niektorých uvedených „botanických“ adjektívach existujú aj druhé členy rovnakokoreňových adjektívnych dvojíc ako napr. *gul'ovitý* – *gul'ový*, *kopijovitý* – *kopijový*, *pílkovitý* – *pílkový*, *vajcovitý* – *vajcový*, kde pri adjektívach na *-ový* možno uvažovať, či popri vzťahových významoch nemôžu vyjadrovať (a v textoch rozličného druhu aj nevyjadrujú) podobne ako adjektíva s formantom *-ovitý* význam podobnosti, tvarovej alebo inej⁴. A ak áno, potom je z lexikografického hľadiska dôležité, ako má vyzeráť slovníkové spracovanie ich vzájomného vzťahu. Textový konkurenčný vzťah sa ukazuje pri mnohých adjektívnych dvojiciach ako napr. *balónový* – *balónovitý*, *brožúrkový* – *brožúrkovitý*, *cibuľový* – *cibuľovitý*, *cylindrový* – *cylindrovitý*, *dáždnikový* – *dáždnikovitý*, *harmonikový* – *harmonikovitý*, *hmlový* – *hmlovitý*, *hruškový* – *hruškovitý*, *klasový* – *klasovitý*, *košeľový* – *ko-*

³ Rozvíjaniu podobnostných, similačných (metaforických) významov ako jednému z mechanizmov, na základe ktorého môžu adjektíva na *-ový* napr. aj vstupovať do synonymického vzťahu s adjektívami na *-ovitý*, sa podrobnejšie venujem v kapitole o nadobúdaní kvalifikačného významu vzťahového adjektíva (Nábělková, 1993, s. 165 – 174; k metaforickým adjektívny významom porov. aj Nábělková, 1999; v monografii z r. 2008 kapitolu o adjektívach utvorených od vlastných mien, s. 189 – 207).

⁴ Produktivnosť významu tvarovej podobnosti vyzdvihujú A. Bohunická a O. Orgoňová pri klasifikácii druhov podobnosti v metafore – s našou témou pritom korešponduje aj ich konštatovanie, že tvarová podobnosť sa ukazuje ako prototypický druh podobnosti nielen pri metaforickom prenose (Bohunická – Orgoňová, 2008, s. 393). Pri adjektívach sa s tvarovou konkretizáciou významu podobnosti stretávame najmä pri derivátoch s „podobnostným formantom“ *-ovitý*, pri metaforických, podobnostných adjektívach s formantom *-ový* sa okrem nej často uplatňujú aj iné typy podobnosti, ktoré autorky v štúdiu vyčleňujú.

šelfovitý, kruhový – kruhovitý, maslový – maslovitý, plagátový – plagátovitý, šablónový – šablónovitý, štvorcový – štvorcovitý, valcový – valcovitý, kde adjektíva s formantom *-ovitý* popri rozličných vzťahových významových konkretizáciách viac či menej uzuálne realizujú aj význam podobnosti. Pravda, niekedy máme na vyjadrenie podobnostného významu k dispozícii aj početnejšiu adjektívnu skupinu, pričom podobnostný význam môžu nadobúdať aj adjektíva iných slovtvorných typov s nešpecializovaným adjektívnym formantom, ako napr. druhové adjektívum v podobnostnej skupine *hadí – hadovitý – haditý – hadistý* alebo adjektívum s internacionálnym formantom v skupine *elipsový – elipsovitý – eliptický*.⁵

Popri adjektívnych dvojiciach, pri ktorých možno pozorovať isté významové prekrývanie a postulovať synonymický vzťah lexíí (aj so zreteľom na lexikografické zachytenie) však existujú iné – formálne analogické – adjektívne dvojice, ktoré treba hodnotiť ako paronymá, či už vzhľadom na to, že adjektívum na *-ovitý* nenadobudlo popri vzťahovom význame, resp. významoch aj význam podobnosti, a adjektíva sa preto významovo neprekrývajú, alebo preto, že adjektívum na *-ovitý* síce vystupuje aj v podobnostnom význame, ale jeho konkretizácia sa od podobnostnej konkretizácie významu adjektíva na *-ovitý* líši (môže ísť napr. o rozdiel medzi významom tvarovej a „farbovej“ podobnosti ako pri adjektívach *citrónovitý – citrónový*).

Prirodzene, nie pri každom adjektíve na *-ovitý* existuje aj adjektívum s formantom *-ovitý* a naopak. Možno však už tu poznamenať, že akokoľvek by predstava „rozumného“, resp. „logického“ jazykového správania mohla viesť k využívaniu formálnych slovtvorných diferencií na vyjadrovanie diferencovaných významov, významové prekrývanie je pri adjektívach tohto druhu frekventované – a v komunikácii sa často aj v prípadoch, kde to dosiaľ lexikograficky nebolo takto spracované, s využívaním oboch adjektívnych podôb v podobnostnom význame stretávame. Dokonca možno povedať, že ak existuje adjektívum na *-ovitý* ako doklad toho, že k javu pomenovanému substantívnym základom sa z určitých vecných príčin prirovnáva, je veľká pravdepodobnosť, že aj adjektívum na *-ovitý* bude (je „disponované“) fungovať v podobnostnom význame. A naopak, pri podobnostnom adjektíve na *-ovitý* možno predpokladať existenciu adjektíva na *-ovitý* ako explicitnejšieho prostriedku na vyjadrenie podobnosti – opäť vzhľadom na to, že fundujúce substantívum pomenúva jav, ku ktorému sa z nejakých komunikačných potrieb prirovnáva (princiálne síce možno prirovnávať vari ku všetkému, no nie vždy je to rovnako kognitívne nosné a komunikačne potrebné). Miera uzuálnosti takýchto derivátov však nemusí byť rovnaká, jedno alebo druhé adjektívum v podobnostnom význame môže predstavovať skôr textovú realizáciu slovtvorných a sémantických potencií než súčasť lexikónu. A napokon, aj pri realizácii podobnostného významu sa často adjektíva diferencujú spájateľnosťne, jedno či druhé môže byť využívané prednostne v terminologických spojeniach. Aj tento moment predstavuje jed-

⁵ Z bohatosti adjektívnych formantov vyplýva, že v konkrétnych prípadoch máme niekedy k dispozícii celé rady významovo viac či menej diferencovaných rovnakokoreňových adjektív. Pokiaľ ide o adjektíva s formantom *-ovitý*, niekedy ide aj o deriváty s iným ako podobnostným významom, ktoré vstupujú do rozmanitých vzťahov s adjektívami iných slovtvorných typov (J. Horecký napr. pri adjektívach s formantom *-ovitý* okrem dominantného významu podobnosti upozorňuje aj na „pridružený“ význam väčšieho množstva či na individuálne sémantické realizácie pri abstraktnejších slovtvorných základoch; Horecký, 1971, s. 201 – 202).

nu z náročností ich lexikografického spracovania, či už ide o mieru uzuálnosti podobnostného významu adjektíva na *-ový* popri jeho iných, bežnejších, vzťahových konkretizáciách, alebo o lexikónový, nie len textový status adjektív s formantom *-ovitý*, ktoré sa vzhľadom na produktivnosť slovotvorného formantu v komunikačnej praxi ľahko dotvárajú. Napriek istej miere „typovosti“ v existencii adjektívnych dvojíc sledovaného typu nemožno teda, pokiaľ ide o „živý vzťah“ v konkrétnej dvojici, strácať zo zreteľa furdíkovskú „zákonitosť jednotlivého v lexike“ (Furdík, 1995).

Rovnakokoreňové adjektíva s formantmi *-ovitý/-ový* v slovníkovom spracovaní

Rovnakokoreňové adjektívne dvojice sledovaného typu v istom rozsahu prirodzene našli obraz v doterajšom lexikografickom spracovaní. Okrem výkladových slovníkov je v tomto smere signifikantné zachytenie niektorých adjektív v Synonymickom slovníku slovenčiny (1995; ďalej SSS), nájdeme tu napr. naznačenie synonymického vzťahu pri adjektívach ako *kruhový – kruhovitý, trojuholníkový – trojuholníkovitý, valcový – valcovitý* a i.

SSS

kruhovitý pripomínajúci kruh, podobný kruhu • **kruhový**: *kruhovitý, kruhový obvod...*
trojuholníkovitý majúci tvar trojuholníka, pripomínajúci trojuholník • **trojuholníkový**: *trojuholníkovité, trojuholníkové vzory*
valcovitý majúci podobu valca • **valcový**: *valcovité, valcové teleso; valcovitý kmeň, strom*

Vo výkladových perifrázach adjektív tohto typu v SSS (a rovnako aj vo výkladových slovníkoch) možno vidieť jednak explicitné uvedenie významu podobnosti „pripomínajúci (čo)“, „podobný (čomu)“ (všeobecné, resp. aj konkretizované: „tvarom pripomínajúci“, „farbou podobný“ a pod.), jednak špecifické podanie tvarovej podobnosti v perifráze typu „ktorý má/majúci podobu, tvar (čoho)“, bežnej pri výklade adjektív od pomenovaní rovinných aj priestorových útvarov, ale aj pri adjektívach odvodených od substantív iných typov (analogický typ perifrázy sa uplatňuje aj pri inej ako tvarovej významovej konkretizácii, napr. „ktorý má/majúci vlastnosti (čoho)“, „ktorý má/majúci farbu (čoho)“, „ktorý má/majúci chuť (čoho)“ a pod.). Tento druhý typ perifrázy možno interpretovať ako implicitné vyjadrenie podobnosti „majúci podobu, tvar ako (čo)“, kde prirovnávajúce „ako“ nie je vyjadrené. Pri rovinných a priestorových útvaroch, ktoré vlastne už samy pomenávajú tvary bez ďalších potenciálne porovnateľných vlastností, však adjektívu možno pripísať aj význam totožnosti – to, čo má tvar kruhu, trojuholníka, valca, pripomína kruh, trojuholník, valec, no súčasne to (s prípadnými tvarovými nedokonalosťami) vlastne je kruh, trojuholník, valec a podobne guľa, kužeľ, ihlan, štvorec (pravda, už aj s ďalšími vlastnosťami predmetov, javov, ktoré sa k týmto útvarom prirovnávajú). Takto možno uvažovať pri pohľade na adjektívnu sémantiku napr. v spojeniach *kruhový (kruhovitý) otvor* – má tvar kruhu/ako kruh, pripomína kruh, je kruhom; *guľová (guľovitá) váza* – má tvar gule/ako guľa, pripomína guľu, je guľou; *hranolový (hranolovitý) podstavec*; *trojuholníkové (trojuholníkovité) námestie* a pod. Vzhľadom na významovú blízkosť, aj keď nie totožnosť, sa v lexikografickej praxi obidva typy perifráz často využívajú zámenne, niekedy však aj pri výklade jedného adjektíva pospolu. Kým

prvý typ perifrázy („pripomínajúci...“, „podobný...“) predstavuje jednoznačnú explikáciu podobnostného významu, druhý typ perifrázy podobnostný význam (popri prípadnom význame totožnosti⁶ a charakteristickej vlastnosti) zahŕňa – hoci nejde o explicitné vyjadrenie podobnosti, zaraďujú sa takéto perifrázy do spektra lexikograficky využívaných podobnostných výkladových perifráz a tak k nim aj v tomto texte pristupujem.

V doterajších slovenských výkladových slovníkoch (Slovník slovenského jazyka; ďalej SSJ; Krátky slovník slovenského jazyka; ďalej KSSJ) sa podobnostný význam pravidelne (ako jediný alebo jeden z viacerých) uvádza pri samostatných heslových adjektívach na *-ovitý*. Pri adjektívach na *-ový*, ktoré tento význam majú, sa niekde uvádza, no často – vzhľadom na dominantné hniezdované spracovania vzťahových adjektív bez výkladu – nie je ako význam či významový odtienok explicitne uvedený. Jeho existenciu niekedy naznačuje len doklad, prípadne doklad s explikáciou významu dokladového spojenia, zo spracovania iných adjektív existencia podobnostného významu vôbec nevyplýva. Z „príkladových“ adjektívnych dvojíc *kruhový – kruhovitý*, *trojuholníkový – trojuholníkovitý*, *valcový – valcovitý* je podobnostný význam adjektív *kruhovitý* aj *kruhový* zachytený pomocou perifráz „ktorý má, majúci podobu kruhu“, resp. pri adjektíve *kruhový* „podoby kruhu“. Na rozdiel od synonymického slovníka výkladové slovníky explicitne nepostulujú ich synonymiu, analogickosť perifráz ju však implicitne naznačuje. Kým pri tejto adjektívnej dvojici SSJ aj KSSJ zachytávajú obidve adjektíva a spracúvajú ich podobne, z dvojice *trojuholníkový – trojuholníkovitý* spracúva adjektívum *trojuholníkovitý* len SSJ s explicitnou podobnostnou perifrázou „podobajúci sa trojuholníku“, KSSJ ho nezachytáva; pri adjektíve *trojuholníkový* je v SSJ „podobová“ perifráza, KSSJ ho zachytáva v doklade bez výkladu.⁷ Vzájomný vzťah adjektív sa explicitne nepodáva ani v SSJ, kde sú obidve zachytené. Adjektíva *valcovitý – valcový* sú spracované v obidvoch výkladových slovníkoch, pri adjektíve *valcový* je v SSJ podobnostný význam jedným z dvoch významov prihniezdovaného adjektíva, spracovanie v KSSJ existenciu podobnostného významu explicitne nepodáva. Ich vzájomný vzťah zo slovníkového spracovania nie je zrejmý. Vzhľadom na inojazyčný pôvod zachytáva dvojicu adjektív napr. aj Slovník cudzích slov (ďalej SCS), kde sa na rozdiel od výkladových slovníkov v obidvoch heslách, podobne ako v SSS, ich vzťah čiastočnej synonymie zaznačuje. Slovníkové spracovanie pritom ukazuje, že podobnostné významy („niečo podobné...“, „niečo pripomínajúce“) ako druhý, resp. druhý a tretí význam majú tu už základové substantíva, čo možno považovať za potvrdenie už spomínaného

⁶ Význam totožnosti možno takto alternatívne postulovať predovšetkým pri tvarovom podobnostnom význame spomenutých adjektív odvodených od pomenovaní rovinných a priestorových útvarov. Pri adjektívach s inou ako tvarovou podobnostnou konkretizáciou jeho alternatívne postulovanie neprichádza do úvahy (napr. *hranolová veža* je veža, ktorá tvarom pripomína hranol a v podstate to aj je hranol, no *tehlový svetík* je svetík, ktorý farbou pripomína tehlu, ale nie je to tehla). Vzťah totožnosti niekedy možno vidieť pri adjektívach odvodených od pomenovaní rozličných predmetov, kde už samo základové substantívum má (resp. môže mať) aj význam podobnosti (napr. prirodzená interpretácia adjektíva *hruškový* v spojení *hrušková žiarovka* je „žiarovka, ktorá tvarom pripomína hrušku“; pri totožnostnej interpretácii „ktorá je hruškou“ by už šlo o motiváciu similačným významom substantíva *hruška* – dokladá to napr. aj fakt, že spojenie *hruška žiarovky* je možné).

⁷ Je zrejmé, že rozdiely v spracovaní adjektívnych dvojíc tohto typu v mnohom vyplývajú z typologických diferencií SSJ a KSSJ – „jednozväzkovosť“ KSSJ sa prirodzene odráža vo výbere, rozsahu zachytenej lexiky, ako aj v spôsobe jej spracovania.

faktu, že pomenúvajú čosi, k čomu sa uzuálne prirovnáva (s uzualizovaným podobnostným významom či s existenciou ustálených prirovnaní sa frekventovane stretávame aj pri iných substantívach, pri ktorých existujú adjektíva s podobnostným významom, porov. pozn. 4).⁸ Pri pohľade na spracovanie adjektív *kruhový*, *trojuholníkový*, *valcový* v SSJ a KSSJ sa okrem otázky týkajúcej sa podania ich podobnostného významu a vzájomného vzťahu s adjektívami na *-ovitý* vynára aj otázka, či vôbec a do akej miery tieto adjektíva fungujú vo vlastnom vzťahovom význame, a ak, tak v akých vzťahových konkretizáciách – vzťahové sémantické realizácie slovníky explicitne zaznačujú len pri adjektíve *valcový*.⁹

KSSJ

kruhovitý *príd.* kt. má podobu kruhu: *k. otvor, k-é ozdoby*

SSJ

kruhovitý *príd.* majúci podobu kruhu: *k. prierez, k-á ozdoba*

SSJ

kruh *m.*

1. *geom.* plocha obmedzená kružnicou; **2.** kruhu podobný útvar, kolo: *opisovať k., stáť v k-u, pochytat' sa za ruky a utvorit' kruh; ročný k.* na priereze kmeňa; *geogr. polárny k.; pren. má k-y pod očami* modravé priehlbiny okolo očí, ktoré sú príznakom choroby al. veľkej únavy
3. vec podoby kruhu: *hrnčiarsky k., železný k....*

kruhový *príd.* podoby kruhu: *k-á plocha, k. pôdorys, k. rám, k-á pec, k-á píla, k-á ozdoba, k-á doska*

KSSJ

kruh *m.*

1. *geom.* plocha ohraničená kružnicou **2.** útvar podobný kruhu al. kružnici; koleso: *olympijské k-y, nakresliť k., stať v k-u*; **3.** predmet v podobe kruhu al. kružnice, koleso: *drôtený k., cvičenie s k-om s obručou...*

kruhový *príd.* *k 1, 2: k-á základňa; k-á píla* v podobe kruhu; *motor. k. objazd* do kruhu

SSJ

trojuholníkovitý *príd.* podobajúci sa trojuholníku: *t-é opierky* (Jes-á)

SSJ

trojuholník *m.* **1.** *geom.* časť roviny omedzená troma úsečkami **2.** niečo podobné trojuholníku, pripomínajúce trojuholník...

trojuholníkový *príd.* majúci podobu trojuholníka: *t. ornament; t-é pravítko; tech. t. pilník, t-é ozubenie píľ;*

KSSJ

trojuholník *m.* **1.** *geom.* rovinný útvar s troma stranami **2.** čo pripomína tento útvar...

trojuholníkový *príd.:* *t. tvar*

⁸ Príklady zo slovníkov tu aj ďalej uvádzam vo formálne zjednodušenej a prispôsobenej podobe zodpovedajúcej potrebám príspevku.

⁹ Pri hlbšom pohľade na ich textové fungovanie sa ukazuje, že už takáto „vecne blízka“ trojica prídavných mien sa z tohto hľadiska diferencuje. Kým pri adjektívach *valcový*, *kruhový* v istom rozsahu popri ich podobnostnom uplatnení existujú spojenia, v ktorých vystupujú vo vzťahových významoch (*kruhový priemer, výsek, oblúk; valcová podstava, plocha, valcový odsek, výsek; valcový mlyn*), adjektívum *trojuholníkový* má vskutku, ako to naznačuje aj slovníkové spracovanie, skoro výlučne tvarové, podobnostné uplatnenie (ako protipríklad predaš možno uviesť napr. matematické spojenie *trojuholníková nerovnosť*, no bežne sa atributívne vzťahové významy vyjadrujú genitívom substantíva *obsah trojuholníka, prepona trojuholníka*).

SSJ

valcovitý príd. majúci tvar valca: *v-é teleso*; *v. kmeň stromu*; *v-é ruky* (Zgur.); *v-é lýtka* (Fr. Kráľ);

KSSJ

valcovitý príd. kt. má podobu valca: *v-é teleso*;

SCS

valcovitý príd. <n> majúci tvar valca 1, **valcový** 1; pripomínajúci valec: *v. stĺp*; *v. koreň*

SSJ

valec *m.* 1. *geom.* teleso... 2. predmet al. jednoduchý nástroj tvaru valca: *železný, kamenný v.*; *odmerný v.*; *Ruky mala ako valce* (Zúb.) okrúhle, oblé; *pren. Na zátytku navreli mu dva valce mladého žíru* (Vaj.) oblé vrstvy tuku...

valcový príd.

1. majúci podobu valca: *v. tvar*; *v-é teleso* (napr. piest); *v. kotol*;

2. opatrený valcom, valcami, majúci valec, valce: *v. mlyn*, *v. drvič*

KSSJ

valec *m.* 1. *geom.* teleso... 2. vec v podobe valca: *kovový v.*; *v. písacieho stroja*; 3. stroj na valcovanie: *parný v.*;

valcový príd.: *v. mlyn*

SCS

valcový príd. <n>

1. týkajúci sa valca 1; majúci tvar, podobu valca, **valcovitý**: *mat. v-á plocha súhnn rovnobežných priamok pretínajúci radiacu krivku, plášť valca*

2. týkajúci sa valca 2, 3, vybavený valcami, zariadením na valcovanie: *v. mlyn, lis*

Adjektíva v sledovaných dvojiciach sa teda významovo prekrývajú – slovníkové spracovanie ich vzájomné vzťahy v tomto zmysle viac či menej explicitne aj prezentuje. Zo SSJ možno uviesť príklady aj na spracovanie adjektívnych dvojíc, kde napriek existencii podobnostného významu pri obidvoch adjektívach nejde o synonymický vzťah, pretože každý z podobnostných významov je vybudovaný na iných vlastnostiach javu, ku ktorému sa prirovnáva (*citrónovitý* – tvar / *citrónový* – farba, *čerešňovitý* – tvar / *čerešňový* – farba). Podobnostný význam adjektív na *-ovitý* je pritom spracovaný ako druhý význam primárne vzťahového adjektíva. Ani v týchto prípadoch KSSJ adjektíva na *-ovitý* nezachytáva a pri adjektívach na *-ovitý* podobnostný význam samostatne nevyčleňuje, jeho existencia je však zachytená v doklade sprevádzanom „farbovým“ výkladom. Podobná situácia je napr. aj pri adjektívach *malinovitý* – *malinový*, *maslovitý* – *maslový*, ich sémantické diferencie však zo spracovania nie sú také zrejme, keďže adjektíva na *-ovitý* vykladá všeobecná podobnostná perifráza („podobný...“). Farbová významová konkretizácia je zrejma pri spracovaní adjektív na *-ovitý* (reálne možno uvažovať o významovom protiklade *malinovitý* – povrch + prípadne aj farba / *malinový* – farba; *maslovitý* – konzistencia + prípadne aj farba / *maslový* – farba + prípadne aj konzistencia, resp. iné vlastnosti).¹⁰

¹⁰ Uzuálnosť prirovnávaní je aj tu už pri základových substantívach (SSJ *žltý ako citrón*; *hruška ako maslo* SSJ „s jemnou mäkkou dužinou“, KSSJ „mäkká“; *človek ako maslo* SSJ „dobrý, mäkký, poddajný“, KSSJ „poddajný, láskavý“). Porovnanie výkladu v SSJ a v KSSJ v niektorých prípadoch dokladá variabilnosť, resp. alternatívnosť interpretácie podobnostného významu, aká je bežná pri interpretácii metafor (*ústa ako malina* SSJ „drobné a červené“, KSSJ „červené“; *dievča ako malina* SSJ „ružovolicé“, KSSJ „pekné“), pravda, voľnosť a potenciálna viacsmernosť komunikačnej intencie podmieňujúca výsledný sémantický efekt je charakteristická skôr pre nelexikalizované metafory. Vzhľadom na rozsah príspevku ďalej už heslové slová, ku ktorým sú adjektíva na *-ovitý* v SSJ a KSSJ prihniezdané, neuvádzam.

SSJ

citrónovitý *príd.* majúci tvar, podobu citróna

SSJ

citrónový *príd.*

1. z citróna: *c-á limonáda, c-á šťava; hovor. c-á voda* s citrónovou šťavou; *chem. c-á kyselina*;
2. majúci vlastnosti citróna: *c-á farba*

KSSJ

citrónový *príd.:* *c-á šťava, kôra; c-á farba* žltá ako citrón

SCS

citrónový *príd.*

1. k citrón 1: *c-á kôra, šťava; c-á limonáda* citronáda 1; *chem. kyselina c-á*
2. žltý ako citrón: *c-á žltá*; *bot. muchotrávka c-á; c-é drevo* cudzokrajné drevo žltej farby a menivého lesku

SSJ

čerešňovitý *príd.* majúci tvar, podobu čerešne: *č. plod*

SSJ

čerešňový *príd.*

1. pochádzajúci z čerešne, z čerešni: *č-é drevo; č. list, č. kvet; č. závin* plnený čerešňami; *č. koláč* s čerešňami; *č-á šťava*;
2. majúci farbu čerešne: *č-á farba, červeň*

KSSJ

čerešňový *príd.:* *č-é drevo; č. závin, č-á šťava; č-á farba* červená ako čerešne

SSJ

malinovitý *príd.* podobný maline: *lek. m. jazyk*

SSJ

malinový *príd.*

1. pripravený z malín: *m. lekvár, m-á šťava; m. puding* s príchuťou malín;
2. tmavočervený, malinovočervený: *m-é ústa*;
3. *m. ker ker* malinika; *ovoc. m-é jablko* druh jablk

KSSJ

malinový *príd.:* *m. ker; m. džem, m-á šťava; m-á farba* červená ako malina

SSJ

maslovitý *príd.* maslu podobný: *m-á dužina*

SSJ

maslový *príd.*

1. robený na masle, s maslom, obsahujúci maslo: *m-á zápražka, m-é cesto; m-é rožky* a) natreté maslom; b) z maslového cesta;
2. určený na výrobu al. úschovu masla: *m. mútovník*;
3. maslu podobný: *m-á farba*

KSSJ

maslový *príd.:* *m-é cesto; m-é rožky* a) natreté maslom b) z maslového cesta; *m-á farba* žltá ako maslo

Pri podobnostných, similačných významoch primárne vzťahových adjektív utvorených širokovzťahovým formantom je – ako vyplýva aj z predchádzajúcich príkladov – okrem tvarovej podobnosti častá „farbová“ podobnostná konkretizácia, ktorá sa v slovníkovom spracovaní špecifikuje aj s využitím lexikálnych synonym (v uvedených príkladoch pomocou adjektív *žltý, červený, malinovočervený*: „žltý ako maslo“, „žltý ako citrón“, „červený ako malina“, „tmavočervený, malinovočervený“). Fakt, že nadobnutím podobnostného významu adjektívum často vstupuje do bohatých lexikálnych

synonymických vzťahov, sa zreteľne ukazuje v SSS pri farbových podobnostných významoch navzájom paradigmaticky usúvzťažnených adjektív v synonymických radoch – adjektíva *malinový*, *citrónový*, *maslový* tak napr. nájdeme spolu s viacerými inými primárne vzťahovými adjektívami ako synonymá pri adjektívach *červený* a *žltý*.

SSS *červený* • *tehlavý* (červený ako tehla) • *paradajkový* • *rajčinový* • *rajčiakový* (červený ako paradajka) • *mrkvový* (červený ako mrkva) • *koralový* (červený ako koral) • *malinový* (červený ako malina) • *jahodový* (červený ako jahoda) • *čerešňový* (červený ako čerešne) • *višňový* (červený ako višne) • *mäsový* (červený ako čerstvé mäso) • *medený* (červený ako meď) • *cviklový* (s tmavým fialovým odtieňom) • *granátový* (červený ako polodrahokam granát) • *rubínový* (červený ako drahokam rubín) • *pivonkový* (červený ako pivonka) • *vínový* (červený ako červené víno)

SSS *žltý* majúci farbu ako svieže púpavy, prvosienky, ako citrón, žltok a pod. • *slamený* • *slamový* (žltý ako slama) • *medový* • *citrónový* • *kanárikový* • *pieskový* • *púpavový* • *žltkový* • *žltkovožltý* • *maslový* • *krémový* • *šafranový* (žltý ako med, kanárik, piesok, maslo, krém, šafran a pod.)

Aj pri viacerých z adjektív týchto synonymických radov sa ukazuje, že ak pri nich existujú rovnakokoreňové adjektíva s formantom *-ovitý*, využívajú sa skôr v inom ako farbovom podobnostnom význame – k už spomínanému adjektívu *citrónovitý* možno analogicky uviesť napr. adjektíva *koralovitý*, *mrkvovitý* (vo význame tvarovej podobnosti), k adjektívu *maslovitý* napr. *krémovitý* (obidve v podobnostnom význame konzistencie) a i.

Ďalšie dvojice adjektív, napr. *doskovitý* – *doskový*, *fajkovitý* – *fajkový*, *glejovitý* – *glejový*, *heslovitý* – *heslový* a i., sú v SSJ a KSSJ predstavené ako významovo diferencované slová, kde adjektíva na *-ovitý* nevystupujú v podobnostnom význame, ale realizujú niektorý zo vzťahových významov, pričom typy ich významových konkretizácií v slovníkovom podaní vyplývajú len z dokladových spojení.

SSJ

doskovitý *príd.* podobný doske: *bot. d-é korene*

KSSJ

doskovitý *príd.* kt. má tvar dosky: *d-é šupiny*

SSJ

doskový *príd.* z dosiek, doštený: *d. plot, d-á stena, dlážka*

KSSJ

doskový, doštený *príd.:* *d-á ohrada, stena, d-ený voz*

SSJ

fajkovitý *príd.* majúci podobu fajky: *f. koreň*

SSJ, KSSJ

fajkový *príd.* *f. tabak*

SSJ

glejovitý *príd.* majúci vlastnosti gleja, lepkavý: *g. syr, g-é cesto*

KSSJ

glejovitý *príd.* majúci vlastnosti gleja; lepkavý, rôsolovitý: *g. syr*

SSJ

glejový *príd.* z gleja: *g. roztok, g-á farba*

KSSJ

glejový *príd.*

Spôsob predstavenia adjektívnych dvojíc sledovaného typu sa v SSJ a KSSJ líši predovšetkým so zreteľom na rozdielny typ slovníka – v SSJ ako viacväzkovom slovníku sa pri adjektívach na *-ový* ukazuje, že hoci ide o primárne vzťahové adjektíva prihniezdované v zhode s koncepciou slovníka k heslovému substantívu, nadobudnutý podobnostný význam sa často na rozdiel od KSSJ spracúva ako samostatný význam, výsledným obrazom je teda polysémické slovo, kde sa každý z významov podáva s využitím vlastnej výkladovej perifrázy, čím sa podoba spracovania približuje podobe nehniezdovaného adjektívneho hesla.

Viacere z motívov, uvedených pri pohľade na heslá v SSJ a KSSJ – sama existencia dvojíc sledovaného typu, „odchytenie“ a zachytenie podobnostného významu pri adjektívach na *-ový* a spôsob jeho spracovania, ako aj otázka naznačenia paradigmatických synonymických vzťahov vstupujú do širokého spektra adjektívnej problematiky pri koncipovaní nového výkladového slovníka.

Rovnakokoreňové adjektíva s formantmi *-ovitý/-ový* v SSSJ

1. Permanentná „adjektívna výzva“ v Slovníku súčasného slovenského jazyka vyplýva už z faktu, že v porovnaní s doterajšími slovníkmi venuje SSSJ adjektívam väčší priestor, čo sa týka predovšetkým spracovania (predtým prihniezdovaných) vzťahových adjektív v samostatnom hesle (porov. napr. Buzássyová, 2008; Jarošová, 2007a; Nábělková, 2008). Ich heslové state tak, pri konkrétnych adjektívach často po prvý raz, obsahujú výkladové perifrázy, ktoré zachytávajú dominantné vzťahové významové konkretizácie (v podobe samostatných významov alebo rozdielnych vzťahových významových odtienkov) a aj vzťahovo-kvalifikačnú polysémiu, pokiaľ je kvalifikačná významová konkretizácia adjektíva z jeho textovej existencie zrejماً. Do prípadných zmien v spracovaní konkrétnych adjektív sa okrem nového koncepčného prístupu premieta aj opora o rozsiahlu materiálovú bázu Slovenského národného korpusu, odrážajúcu kvantitatívne aj kvalitatívne zmeny v adjektívnej slovnej zásobe (dotváranie nových či zastarávanie niektorých existujúcich adjektív, významové obohatenia – rozvíjanie polysémie, posuny v spájateľnosti, nové konkurenčné vzťahy adjektívnych lexém). Pokiaľ ide o rovnakokoreňové adjektíva ako priestor jazykovej dynamiky, treba počítať s vývinom ich vzájomných vzťahov v komunikačnej praxi – v porovnaní s predchádzajúcim stavom sa niektoré vzájomné vzťahy rovnakokoreňových slov rozkolísavajú, iné ustávajú. Slovníkové spracovanie by malo podať obraz „reálneho života“ každého prídavného mena aj vzájomných paradigmatických vzťahov rovnakokoreňových adjektív, kam dvojice s formantmi *-ovitý/-ový* patria – tak, aby diferencovaný používateľ slovníka (rodený hovoriaci či inojazyčný záujemca o slovenský jazyk) mohol nájsť odpoveď na otázku, či povedzme existuje dvojica sledovaného typu – a ak áno, či sú konkrétne dve adjektíva paronymá alebo (čiastočné) synonymá, aký je ich význam a aká spájateľnosť, v akých kolokáciách vystupujú. Pred používateľom jazyka (a slovníka), zvedavým na fungovanie slov, už bežne nestoja otázky, ktoré si nadôvažok kladú autori slovníkových hesiel – či je vzťah niektorej adjektívnej dvojice analogický vzťahu iných dvojíc, či a do akej miery je ich spracovanie typizovateľné. Čo „najpodobnejšie spracovanie podobného“ je dôležité predovšetkým vzhľadom na funkciu slovníka ako východiska ďalších teore-

tických štúdií orientovaných na konkrétne lexikologické otázky v opore o čo najširšie spracovanie jazykového materiálu, aké môže ponúknuť práve výkladový slovník.

2. Medzi spracovanými dvojicami adjektív sledovaného typu možno v SSSJ nájsť z hľadiska spomenutých motívov niekoľko typov spracovania a odchýlok od ich doterajšieho zachytenia. Rozdiely podmienené koncepciou sa systémovo týkajú situácií, kde v SSJ a KSSJ nebol podobnostný význam explicitne formulovaný výkladovou perifrázou – ak sa medzi významovými konkretizáciami adjektív vyskytuje vzťah podobnosti, v SSSJ sa „má prejavit“ využitím podobnostných perifráz. Pri adjektíve *gul'ový* napr. podobnostný význam v SSJ aj v KSSJ vyplýval len z dokladového materiálu (*gul'ový náboj, gul'ový blesk*), v SSSJ je explicitne uvedený ako významový odtienok „majúci tvar gule“ (s takou perifrázou bolo v SSJ aj KSSJ spracované len adjektívum *gul'ovitý*).

gul'ovitý -*tá -té* príd. ► majúci tvar gule, pripomínajúci guľu: *gul'ovité teleso; g. útvar; váza gul'ovitého tvaru; gul'ovitá budova, klenba; g. lampión, luster; gul'ovitá kosť; gul'ovité plody, bobule, hľuzy, zrná; gul'ovitá koruna stromov; gul'ovitá hlava holuba; archit. gul'ovitá stavba sférická*

gul'ový -*vá -vé* príd. 1. ► súvisiaci s guľou; vzťahujúci sa na guľu; majúci tvar gule: *gul'ová ozdoba; mat. gul'ová plocha* ktorej všetky body sú rovnako vzdialené od pevného bodu označovaného ako stred gule; *g. výsek; g. pás; g. vrchlík* časť guľovej plochy oddelená rezovou rovinou; *gul'ová vrstva*; ¹¹

Pri dvojiciach ako *doskovitý* – *doskový*, *gombíkovitý* – *gombíkový* (s variantmi *gombičkovitý* – *gombičkový*) v SSJ ani v KSSJ podobnostný význam adjektív na -*ovitý* nebol nijako zachytený, spracovanie v SSSJ prináša v tomto smere spresnenie spracovania ich významovej štruktúry vyčlenením samostatného podobnostného významu ako jedného z významov polysémického slova, čím sa v porovnaní napr. s adjektívom *gul'ový* zreteľnejšie naznačuje významová konkretizácia v jednotlivých dokladových spojeniach.

doskovitý -*tá -té* príd. ► majúci tvar dosky: *d. vápenec, sadrovec; doskovité vrstvy usadenín; doskovité koralý; odlúpené doskovité šupiny borky platana* [vč 1980]; bot. *d. koreň*

doskový -*vá -vé* príd.

1. ► zhotovený, vyrobený z dosák; syn. doštený: *d. plot; dosková stena, ohrada*,

2. ► majúci podobu, tvar dosky: *dosková plocha; d. dopravník; d. filter; doskové ložisko*; eltech. *d. prepínač*; geol. *dosková tektonika* geotektonická koncepcia; knih. *d. názov názov* na prednej doske viazanej knihy

gombíkovitý, gombičkovitý -*tá -té* príd. ► majúci podobu gombíka, gombičky, podobný gombíku, gombičke: *g. výbežok, parožtek; ukončenie pošvy na meč malo g. tvar*

gombíkový, gombičkový -*vá -vé* príd.

1. ► súvisiaci s gombíkom, s gombičkou: *gombíková dierka; gombíkové zapínanie; g. uzáver*; odev. *g. krčok; gombíková niť* hrubšia, pevnejšia niť na (ručné) prišívanie gombíkov

2. ► ovládaný gombíkmi: *gombíková, gombičková harmonika; gombíková klaviatúra* pozostávajúca z gombíkov (napr. na akordeóne)

3. iba *gombíkový* ► majúci tvar gombíka, podobný gombíku: *g. vypínač; gombíkové držadlo; gombíkové batérie; perly gombíkového tvaru*

Pri viacerých dvojiciach s podobnostným významom sa obohatenie spracovania prejavuje jednak v tom, že adjektívum na -*ovitý* je v SSSJ vôbec prvý raz zachytené, jednak

¹¹ S dvojicou je súvzťažné aj rovnakokoreňové adjektívum *gul'atý*, ktorého prvý význam SSSJ zachytáva podobnostnou perifrázou, no súčasne aj podporným synonymom odkazuje k adjektívu *gul'ovitý* – „ktorý má tvar gule, gul'ovitý“.

opäť v explicitnom zachytení podobnostného významového odtienku pri adjektíve na *-ový*, pričom v doterajšom spracovaní na jeho existenciu buď len poukazovalo dokladové spojenie (napr. SSJ *bochníkový syr*), alebo zo spracovania vôbec nevyplývala (napr. SSJ *amébový, ceruzový/ceruzkový*).

amébovový -tá -té príd. ► pripomínajúci tvarom, pohybom amébu: *amébovité riasy*
amébový -vá -vé, **amébny** -na -ne príd. ► súvisiaci s amébou; spôsobený amébou; nestálosťou, premenlivosťou podobný amébe: *amébová dyzentéria; Sú to pojmy amébe s nekonečnými možnosťami relatívnych podôb*. [LT 1991]

bochníkovitý -tá -té príd. ► majúci tvar bochníka; pripomínajúci bochník: *b. hlúbik; bochníkovitá plodnica niektorých húb; bochníkovité telesá vytvorené kyslejšími lávami* [Inet 2002]
bochníkový -vá -vé príd. ► súvisiaci s bochníkom; pripomínajúci bochník; majúci tvar bochníka: *bochníkové syry; bochníkové kvádre; bochníková hlavica románskeho stĺpa* [Inet 2002]; *Už od rána viselo šesť až osem oblakov hmlý bochníkového tvaru*. [VNK 2003]

ceruzovitý, ceruzkový -tá -té príd. ► majúci tvar ceruzu, ceruzky, tvarom pripomínajúci ceruzu, ceruzku: *c. tvar; ceruzovitá, ceruzkovitá tyčinka*
ceruzový, ceruzkový -vá -vé príd. ► súvisiaci s ceruzou, s ceruzkou; urobený ceruzou, ceruzkou; tvarom al. formou podobný ceruze, ceruzke: *ceruzový tvar; ceruzové, ceruzkové riadky, stránky písané ceruzou, ceruzkou; výtvar. ceruzková kresba, maľba; šport. ceruzkové držanie rakety (v stolnom tenise); eltech. ceruzková batéria, baterka suchý galvanický článok v tvare tyčinky*

Pravda, nie každé spracovanie pri usúvzťažnení výkladovej perifrázy a dokladových spojení vyznieva celkom adekvátne – napr. pri dvojici adjektív *gulôčkovitý – gulôčkový* sa vo výklade nezachytávajú žiadne významové rozdiely, pričom však doklady uvedené výklad nepotvrdzujú.

gulôčkovitý -tá -té príd. ► majúci tvar gulôčky, pripomínajúci gulôčku: *gulôčkovité výrastky; biol. gulôčkovité baktérie*
gulôčkový -vá -vé príd. ► majúci tvar gulôčky: *gulôčkové počítaadlo; gulôčkové pero s gulôčkou namiesto hrotu; g. dezodorant s pohyblivou nanášajúcou gulôčkou; tech. gulôčkové ložiská s valivým trením*

Pri spracovaní tejto dvojice sa stretávame aj so samostatným spracovaním substantivizovanej podoby *gulôčkovité* ako pomenovania rastlinnej čeľade – ide o pomenovací typ, ktorý je v botanickej a zoologickej nomenklatúre prítomný v značnom rozsahu.¹²

gulôčkovité -tých pl. spodst. s. bot. ► čeľaď dvojkličnolistových rastlín, krov al. drevnatejších rastlín s gulovitou formou kvetnej hlávky rastúcich na teplých trávnatých stráňach a suchých lúkach (*Globulariaceae*)

Viacere „botanické“ prídavné mená, spomínané v úvode príspevku, sú v SSSJ predstavené (v protiklade k rovnakokoreňovým derivátom na *-ový* s viacerými vzťahovými perifrázami) ako monokolokabilné adjektíva v terminologickom použití (*bôbovitý, brečtanovitý, brestovitý* a pod.), pri širšom funkčnom zaťažení slova však je terminologické spojenie, podobne ako odborné či terminologické kolokácie pri iných adjektívach, len jedným z dokladov pri adjektíve spracovanom s podobnostným významom (napr. *bodliakovitý*).

¹² Takto sú v SSSJ zachytené mnohé názvy čeľadí (*čajovníkovité, brusnicovité, bobrovité, bocianovité* a i.), väčšinu z nich dosiaľ výkladové slovníky neuvádzali.

bôbovité -tá -té príd.: bot. *chochlačka bôbovitá* *Corydalis fabacea* ► rastlina

bôbový -vá -vé príd. ► vzťahujúci sa na rastlinu bôb; pripravený z plodov bôbu: *b. kvet, struk; bôbové*

brečtanovité -tá -té príd.: bot. *zádušník b. Glechoma hederacea* ► liečivá rastlina

brečtanový -vá -vé príd. ► vzťahujúci sa na brečtan; tvorený brečtanmi; pripravený, urobený z brečtana: *b. živý plot; b. veniec; odvar z brečtanových listov; šaty s brečtanovým vzorom* [Sme 1999]; zool. *štitníčka brečtanová* *Aspidiotus hederæ* škodlivý hmyz

breštovité -tá -té príd.: bot. *eukómia breštovitá* *Eucommia ulmoides* ► rastlina

breštový -vá -vé príd. ► vzťahujúci sa na brešt; tvorený breštmí: *breštové drevo; b. háj; breštové úbočie* na ktorom rastú bresty; *Dolu riekou husto plávali polená, mäkké na hladine, breštové a bukové ponorené dopoly.* [L. Ondrejov]; zool. *lykokaz b. Pteleobius vittatus* chrobák; bot. *túzobník b. Filipendula ulmaria*

bodliakovité -tá -té príd. ► podobný bodliaku: *bodliakovitá rastlina; b. výzor vřate benedikta lekárskeho*; bot. *paneväzda bodliakovitá* *Calcitrapa stellaris*

bodliakový -vá -vé príd. ► vzťahujúci sa na bodliak; tvorený bodliakmi; pripravený z bodliaka, z bodliakov: *b. kvet; b. porast; b. olej; vysušené bodliakové pole*; zool. *voška bodliaková* *Brachycaudus cardui*

3. Zo spracovania viacerých adjektívnych dvojíc – z rozdielnych perifráz a uvedených dokladových spojení – vyplýva, že ide o paronymá s diferencovanými významami, kde podobnostné fungovanie adjektív na -ový nie je doložené (alebo nie je uplatňované v takom rozsahu, aby sa zvažoval jeho lexikónový status).

amforovité -tá -té príd. ► majúci tvar amfory: *a. tvar; amforovité nádoby*

amforový -vá -vé príd. ► vzťahujúci sa na amforu: *amforové pole* miesto pod hladinou mora s hojným výskytom úlomkov antických amfor

drôťikovité -tá -té príd. ► majúci podobu drôťikov: *drôťikovité striebro*; miner. *d. tvar* napr. striebra, medi

drôťikový -vá -vé príd. ► majúci drôťiky, skladajúci sa z drôťikov; vyrobený z drôťikov: *drôťiková kefa; drôťiková ozdoba*

cibuľkovité -tá -té príd. ► majúci tvar cibuľky: *c. privesok; cibuľkovité veže palácov*

cibuľkový -vá -vé príd. ► vzťahujúci sa na cibuľku: *cibuľková vňať; cibuľkové byle, cíby; cibuľková hriadka; c. chlieb* posypaný nakrájanou cibuľkou

čepcovité -tá -té príd. ► majúci tvar čepca, pripomínajúci čepiec: *biedermeierovský č. klobúk*

čepcový -vá -vé príd. ► súvisiaci s čepcom; nachádzajúci sa na čepci: *č. okraj; čepcová stužka; čepcové čipky, výšivky*

gáfrovité -tá -té príd. ► majúci vlastnosti gáfru, pripomínajúci gáfor: *g. zápach; gáfrovité látky; gáfrovité rastliny* obsahujúce gáfrovo silicu

gáfrový -vá -vé príd. ► vzťahujúci sa na gáfor; vyrobený z gáfru: *gáfrová silica; gáfrová vôňa; g. olej, lieh; gáfrová masť; gáfrové injekcie*

Z adjektív na -ovité, ktoré SSSJ predstavuje ako polysémické slová, pri ktorých sa realizuje aj iný ako podobnostný význam (v podstate ide o spomínaný význam „väčšieho množstva“), možno uviesť napr. *bublinovitý* alebo *balvanovitý*, kde v prvom prípade slovník zachytáva významové prekrytie s adjektívom *bublinový*, v druhom prípade ide o paronymá.

bublinový -tá -té príd.

1. ► majúci tvar bubliny: *b. oblak plynu; bublinové útvary; bublinová dutina*

2. ► obsahujúci bubliny: *b. betón; bublinová meď; Pena je ľahká bublinovitá vrstva vznikajúca na tekutine, napr. pri prudkom pohybe.* [Inet 2002]

bublinový -vá -vé príd. ► majúci, tvoriaci bubliny; obsahujúci bubliny; pripomínajúci bublinu: *b. tvar okna; bublinové veko nádoby; fyz. bublinová komora zariadenie na zviditeľňovanie dráh elementárnych častíc a na ich detekciu; pren. Ich bublinové argumenty splasli.* [Pd 1954] nafúknuté, nereálne

balvanový -tá -té príd.

1. ► podobný balvanu: *b. sklz úprava vodného toku, ktorou sa znižuje rýchlosť vodného prúdu; balvanovité kusy snehu*

2. ► plný balvanov: *b. svah; balvanovitá lokalita*

balvanový -vá -vé príd. ► vzťahujúci sa na balvan: *balvanové sutiny; balvanové dno; balvanové polia*

4. V dosiaľ uvedených príkladoch vzájomný vzťah adjektívnych dvojíc (čiastočná synonymia či paronymia) vyplýval z výkladových perifráz – v štruktúre hesla sa ani pri významovom prekryvaní druhý člen dvojice ako explicitne uvedené synonymum neobjavoval. Predsa však v SSSJ sú aj heslá, kde pri adjektívach sledovaného typu heslová stať explicitné zachytenie synonymického vzťahu obsahuje. V štúdiu venovanej dôležitej problematike synonymie vo výkladovej lexikografii A. Jarošová odôvodnene predstavuje zachytenie (slovotvornej) adjektívnej synonymie ako jednu z najzložitejších sfér spracovania synonymie vo výkladovom slovníku (Jarošová, 2008a, s. 375). Zhoda dosť dostávajúcej výkladovej perifrázy vystupuje ako priemet (a v spätnom pohľade súčasne aj jedna z indícií) existencie synonymického vzťahu a odôvodňuje explicitné zachytenie paradigmatických vzťahov v rámci adjektívnych hesiel (aj pri prípadných kolokačných reštrikciách obmedzujúcich zameniteľnosť výrazov). Z viacerých možných umiestnení synonyma vo výklade lexikálnej jednotky (ako súčasť výkladu, kde synonymum je nadradeným pojmom heslového slova; ako podporné synonymum oddelené od textu výkladu čiarkou; ako alternatívny vyjadrovací prostriedok uvedený za skratkou syn.) sa v našom prípade, pokiaľ ide o vzájomný synonymický vzťah rovnakokoreňových adjektív, uplatňuje druhá a tretia možnosť.¹³ Kým podporné synonymum slúži prednostne na dokreslenie významu heslového slova, pri synonymách uvedených za skratkou syn. je jednou z dôležitých vlastností možnosť použiť ich ako alternatívny prostriedok v istom texte toho istého stylistického registra, aj keď to nemusí platiť vo všetkých kontextoch (porov. aj informáciu o využití synonymie v heslovej stati v úvode SSSJ). Vzájomný paradigmatický vzťah adjektív v prvom zväzku SSSJ naznačuje napr. podporné synonymum *balónovitý* vo výklade podobnostného významu adjektíva *balónový* alebo synonymum *dáždnikovitý* uvedené skratkou syn. pri podobnostnom význame adjektíva *dáždnikový*.

balónovitý -tá -té príd. ► majúci podobu balóna, pripomínajúci balón:

balónový -vá -vé príd.

1. ► súvisiaci s balónom¹ určeným na lietanie al. vznášanie sa vo vzduchu:

2. ► podobný balónu¹, pripomínajúci balón¹, **balónovitý**:¹⁴

¹³ Vo všetkých troch pozíciách pritom môžu vystupovať aj „inokoreňové“ lexikálne synonymá – ako súčasť výkladu figuruje napr. lexikálne synonymum *žltý* pri už spomínanom adjektíve *citrónový* – „2. majúci farbu citróna, žltý ako citrón“, ako synonymum za skratkou syn. je využitie napr. adjektívum *valcovitý* pri *cylindrovitý* a pod.; pozri ďalej.

¹⁴ Polotučné zdôraznenie synoným v heslách pre potreby tohto textu MN.

dáždnikovitý -tá -té príd. ► majúci tvar dáždnika; podobný dáždniku:

dáždnikový -vá -vé príd.

1. ► súvisiaci s dáždnikom; používaný pri výrobe dáždnikov:

2. ► podobný dáždniku; pripomínajúci svojím tvarom, určením dáždnik; syn. **dáždnikovitý**:

Kým v uvedených príkladoch je naznačenie synonymie asymetrické (pri adjektívach na *-ovitý* sa adjektívum na *-ový* ako synonymum neuvádza), spracovanie dvojíc *esíčkovitý* – *esíčkový*, *gýčovitý* – *gýčový* je symetrické. Vzájomné uvedenie synonymím je pri nich podporené faktom, že obraz sémantiky adjektíva je pri oboch členoch dvojíc v podstate zhodný, adjektíva s formantom *-ový* tu na rozdiel od vyššie uvedených príkladov nerealizujú vzťahový aj kvalifikačný význam, ale fungujú len v kvalifikačnom význame.¹⁵

esíčkovitý -tá -té príd. hovor. ► majúci tvar esička, tlačeneho písmena S, esovitý; syn. **esíčkový**:

esíčkový -vá -vé príd. hovor. ► majúci tvar esička, tlačeneho písmena S, esovitý; syn. **esíčkovitý**:

gýčovitý -tá -té 2. st. -tejší príd. ► majúci charakter gýča, umelecky bezcenný; syn. **gýčový**:

gýčový -vá -vé 2. st. -vejší príd. ► nemajúci nijakú umeleckú hodnotu, vytvorený bez vkusu; založený na lacnom efekte; syn. **gýčovitý**.¹⁶

Zachytenie lexikálnych paradigmatických vzťahov predstavuje jednu z dôležitých úloh výkladového slovníka. Z tohto hľadiska sa začlenenenie synonymím do heslových statí adjektívnych dvojíc v prípade, že ide o úplné alebo čiastkové synonymá (čo naznačuje už spracovanie ich významu, rozdielne či analogické výkladové perifrázy) ukazuje ako vhodnejšie, úplnejšie lexikografické spracovanie v porovnaní s tým, kde naznačenie

¹⁵ V analytickej štúdií venovanej problematike variantnosti so zreteľom na potreby výkladového slovníka A. Jarošová (2009) pri rozbere vzťahu rozličných typov variantnosti a (slovotvornej, lexikálnej) synonymie uvádza medzi slovotvornými variantmi aj dvojicu adjektív *čriepkovitý* – *čriepkový*, ktoré sú v SSSJ (výnimočne) ako varianty aj spracované v jednom hesle. Pri istej extrapolácii princípu by sa dalo uvažovať, či neuplatňovať analogický postup aj v ďalších prípadoch, keď obidva členy adjektívnej dvojice majú rovnaký význam. Nazdávam sa však, že uplatnené lexikografické spracovanie dvojíc typu *esíčkovitý* – *esíčkový*, *gýčovitý* – *gýčový* ako synonymím, nie ako variantov, je primeranejšie. Hoci SSSJ nepredstavuje slovotvorný, ale výkladový slovník, orientovaný na významový efekt derivácie viac než na využité slovotvorné prostriedky, predsa možno rovnakokoreňové adjektívne varianty vidieť skôr tam, kde ide o slovotvornú variantnosť – pri významovo nediferencovaných derivátoch utvorených s využitím variantných formantov (A. Jarošová uvádza nemalo takých príkladov, ktoré sú ako varianty v SSSJ aj spracované: *anketovitý*/*anketný*, *bižutérny*/*bižutériový*, *drezúrny*/*drezúrový*, *epitafný*/*epitafový*, *aortový*/*aortálny*, *delirický*/*deliriový* a i.). Formanty *-ovitý* a *-ový* k variantným slovotvorným prostriedkom nepatria. Ako formant so špecializovaným podobnostným významom a formant širokého vzťahového významu sú predurčené na odvodzovanie významovo diferencovaných slov (druhotný, podobnostný význam je pri adjektívach na *-ový* výsledkom sémantickej derivácie), čo pri konkrétnej adjektívnej dvojici hovorí proti ich slovníkovému spracovaniu ako variantov, ak aj jazyková prax rozhodla, že ide o nie len čiastkové lexikálne synonymá.

¹⁶ Pri adjektívach *gýčovitý* – *gýčový* SSSJ zachytáva spätosť kvalifikačnosti významu s možnosťou tvoriť 2. stupeň. Hoci teoreticky by podobnostné adjektíva v dvojiciach sledovaného typu vzhľadom na kvalifikačnosť mohli byť stupňovateľné, podľa textových dokladov sa v rečovej praxi veľmi nespŕňujú. Na druhej strane treba pripomenúť, že pri ich uplatnení v odborných či terminologických kolokáciách, ktoré je časté, ako napokon ukazujú aj slovníkové doklady, funkčne dominuje klasifikačná funkcia nad kvalifikačnou, absencia stupňovania je teda celkom prirodzená (porov. Slabihoudková, 1981; Mluvnice češtiny, I, 1986, s. 374; Nábělková, 1993, s. 168).

synonymických vzťahov chýba. V heslových statiach adjektívnych dvojíc sledovaného typu však okrem rovnakokoreňových synonym v niektorých prípadoch možno počítať aj s inokoreňovými lexikálnymi synonymami. Napr. pri adjektívach *brožúrkovitý* – *brožúrkový* SSSJ okrem naznačenia ich vzájomnej synonymie uvádza aj synonymum *šablónovitý*, pri asymetrickom spracovaní vzájomnej synonymie adjektív *elipsovité* – *elipsový* – *eliptický* sa vo výklade objavuje synonymum *oválny*, pri adjektívach *cyldrovitý* – *cyldrový* sa ich vzájomná synonymia neuvádza, ale heslá zachytávajú synonymá *valcovitý* – *valcový* a pod.

brožúrkovitý -*tá* -*té* príd. trochu pejor. ► majúci charakter brožúrky; priveľmi zjednodušený; syn. **šablónovitý**, **brožúrkový**:

brožúrkový -*vá* -*vé* príd.

1. ► vzťahujúci sa na brožúrku; zhotovený brožovaním:

2. trochu pejor. ► ktorý je veľmi zjednodušený, ktorý nejde do hĺbky, plytký; syn. **šablónovitý**, **brožúrkovitý**:

elipsovité -*tá* -*té* príd. ► majúci tvar elipsy, oválu; syn. **oválny**: *e. stôl; elipsovité listy; elipsovitá forma zrkadla; elipsovitá dráha; jadro mesta si zachovalo e. tvar*

elipsový -*vá* -*vé* príd. ► majúci tvar elipsy, oválu, pripomínajúci elipsu, **elipsovité**, **oválny**: *e. pôdorys; e. drevený sud*

eliptický¹ [-*t*-] -*ká* -*ké* príd. ► majúci tvar elipsy, oválu; pripomínajúci elipsu: *e. pohyb; eliptická dráha; eliptická koruna stromu; bazén eliptického tvaru*

cyldrovitý -*tá* -*té* príd. ► majúci tvar cylindra; pripomínajúci cylinder; syn. **valcovitý**: *c. tvar objektu; cyldrovité korálky*

cyldrový -*vá* -*vé* príd. odb. ► vzťahujúci sa na cylinder; majúci tvar cylindra; syn. **valcový**: *c. stroj; c. komín úzky a vysoký; cyldrová lampa s cylindrom*

Celkovo sa pri pohľade na spracovanie adjektívnych dvojíc s formantmi *-ovitý* – *-ový* v prvom zväzku SSSJ ukazuje, že v porovnaní s doterajším spracovaním prináša prehĺbený obraz ich fungovania, či už ide o dopĺňanie niektorého dosiaľ lexikograficky nezachyteného člena dvojice, o explicitné, podrobnejšie a členitejšie predstavenie významu s bohatším dokladovým materiálom, ako aj o zreteľnejšie naznačenie vzájomných vzťahov v porovnateľnosti výkladových perifráz či (zriedkavejšie) aj uvedením synonym. Pokiaľ ide o „mieru typizácie typizovateľného“, možno konštatovať, že sa nie pri všetkých heslách využili možnosti vyplývajúce z koncepcie SSSJ – predovšetkým pokiaľ ide o zachytenie paradigmatických vzťahov.

5. Na báze skúseností z doterajšieho koncipovania možno pri práci na ďalších zväzkoch SSSJ sledovať posilnenie typizácie spracovania tam, kde jazykový materiál typizáciu dovoľuje. Medzi dvojice zachytené v druhom zväzku patria napr. adjektíva *háčikový* – *háčikovitý*, *hadicový* – *hadicovitý*, *hákový* – *hákovitý*, *handrový* – *handrovitý*, *hádankový* – *hádankovitý*, *hmlový* – *hmlovitý*, *hranolový* – *hranolovitý*, *hrebeňový* – *hrebeňovitý*, *hríbový* – *hríbovitý*, *hrncový* – *hrncovitý*, *homolový* – *homolovitý*, *hruškový* – *hruškovitý*, *huspeninový* – *huspeninovitý*, *hríbový* – *hríbovitý*, *hrncový* – *hrncovitý*, *hviezdicový* – *hviezdicovitý*, *hviezdičkový* – *hviezdičkovitý*, *hviezdový* – (*hviezdny*) – *hviezdovitý*, *chobotový* – *chobotovitý*, *ihlanový* – *ihlanovitý*, *kabátový* – *kabátovitý*, *kolikový* – *kolikovitý*, *kosákový* – *kosákovitý*, *košeľový* – *košeľovitý*, *kruhový* – *kruhovitý*, *krupicový*, *krupičkový*

– *krupicovitý, krupičkovitý, kuželový – kuželovitý* a ďalšie. Pri niektorých, ako *háčikovitý, hadicovitý, handrovitý, hádankovitý, hribovitý*, ide o ich prvé lexikografické spracovanie. Do utvárania nových súvzťažných dvojíc sa na strane adjektív s formantom *-ovitý* premieňa skôr spracovanie dosiaľ nezachytených slov, na strane adjektív s formantom *-ový* zase skôr zachytenie dosiaľ nespracovaného podobnostného významu. Komunikačné dotvorenie podobnostného významu (prípadne jeho „odhalenie“ v bohatšom lexikálnom materiáli pri sústredení na rozvíjanie kvalifikačných významov) možno konštatovať napr. pri adjektívach na *-ový* z dvojíc *handrový – handrovitý, huspeninový – huspeninovitý, klasový – klasovitý*, pri ktorých v SSSJ či KSSJ nebol zachytený.

Na niekoľkých príkladoch zo skoncipovaného materiálu možno ukázať optimalizáciu spracovania adjektív s podobnostným významom aj so zachytením synonymie. Je zrejmé, že od zámeru spriezračniť vzájomné vzťahy sa odvíja aj dôslednejšie zachytávanie polysémie predovšetkým pri adjektívach na *-ový*, teda vyčleňovanie podobnostnej významovej konkretizácie ako samostatného významu, a nie len ako významového odtienka – keďže iba takéto ich spracovanie umožňuje explicitne zachytiť synonymické vzťahy. Pokiaľ ide o symetrické uvádzanie synonym v obidvoch adjektívnych heslách, pri adjektíve na *-ový* v podobnostnom význame je uvedenie synonyma akoby prirodzenejšie, keďže plní aj podpornú diferenciatívnu úlohu pri rozlíšení významov polysémického adjektíva, pri adjektívach na *-ovitý* slúži uvedenie synonyma skôr na naznačenie paradigmatických vzťahov.¹⁷ Systematickejšia pozornosť venovaná paradigmatickým vzťahom sledovaných adjektívnych dvojíc sa odráža vo výraznejšom zastúpení samostatne vyčlenených synonym aj do výkladu včlenených podporných synonym, automaticky však, prirodzene, nevedie k systematickému symetrickému zachytávaniu synonym v heslových statiach.¹⁸ Vzájomné vzťahy môžu byť v konkrétnych dvojiciach vzhľadom na reálne uplatnenie každého z adjektív v súlade so „zákonitosťou jednotlivého v lexike“ veľmi diferencované.

ihlanovitý -tá -té príd. ► majúci tvar ihlanu; pripomínajúci ihlan; syn. **ihlanový**: *i. útes; ihlanovité skalné útvary; ihlanovité minerály; Spod vežovej ihlanovitej strechy žmurkali na štyri svetové strany hodiny vmurované do stien.* [A. Habovštiak]; *Ostrohy majú rozlične tvarované bodce (valcovité, kuželovité, hranaté, ihlanovité).* [Slovensko I] bot. *červenohlav ihlanovitý* *Anacamptis* *paramidalis* rastlina

ihlanový -vá -vé príd.

1. ► mat. vzťahujúci sa na ihlan: *ihlanová plocha; i. priestor*

2. ► majúci tvar ihlanu; pripomínajúci ihlan; syn. **ihlanovitý**: *ihlanová stavba; ihlanová strecha veže; i. hrot so štvorcovou alebo obdĺžnikovou podstavou; tvár pod ženským bambusovým ihlanovým klobúkom* [L. Mináčová]

kosákovitý -tá -té príd. ► majúci tvar kosáka; pripomínajúci kosák, oblúkovito ohnutý; syn. **kosákový**: *k. výbežok pohoria; kosákovité pazúry drazca; nosník konštrukcie kosákovitého tvaru*

¹⁷ V záujme spresnenia by bolo možné pri synonyme odkázať aj na číslo významu, v ktorom do vzťahu synonymie vstupuje. O ktorý význam ide, naznačuje však predsa už súvzťažnosť výkladových perifráz a synonymum symetricky uvedené pri danom význame druhého adjektíva.

¹⁸ Zaujímavú „doplňkovú“ otázku v rámci paradigmatických vzťahov rovnakokoreňových adjektív predstavuje synonymia s adjektívami odvodenými od deminutívnych základov – v SSSJ sa v niektorých adjektívnych heslách možno stretnúť so zachytením aj takýchto synonymických vzťahov (*krupičkový – krupicový, krupičkovitý – krupicovitý, kotlíkovitý – kotlovitý* a pod.).

kosákový -vá -vé prid. ► majúci tvar kosáka; pripomínajúci kosák, oblúkovo ohnutý; syn. **kosákovitý**: *dlhý k. chvost psa; k. tvar mesiaca; kosákové nosníky; k. efekt požiaru šíriaci sa v oblúku*

hruškovitý -tá -té prid. ► majúci tvar plodu hrušky; pripomínajúci plod hrušky: *h. lievik; hruškovitá postava; džbán, fľaša hruškovitého tvaru; Hore na žrdke visí šunky a hruškovité domáce syry*. [Š. Žáry]; *Křivkal k nemu mimoriadne malý člověk s neúmerne veľkou hlavou, žltovlasou, hruškovitou*. [L. Ballek]

hruškový -vá -vé prid.

1. ► vzťahujúci sa na hrušku, ovocný strom; tvorený hruškami: *hruškové kvety, listy; h. kmeň; h. sad; odhadnúť vek hruškového stromu; Upravené dedinky, jabloňové, hruškové aleje na poľných cestách — aj pre tieto pôžitky je jesenná túra najkrajšia*. [KSl 1998] zahr. *hruškový semenáč* podpník pre hrušky vyznačujúci sa hlbokou koreňovou sústavou; zool. *bodruška hrušková Janus compressus* drobný hmyz, blanokrídlovec, škodca ovocných stromov; *okán hruškový Saturnia pyri* najväčší z európskych motýľov

2. ► pripravený z plodov hrušky; príznačný pre plody hrušky: *h. koláč, lekvár, likér; hrušková chuť; najradšej má h. džús; Namiesto dezertu nám domáca pani ponúkla skvelý hruškový kompót, ochutený kvapkou kalvadosu*. [InZ 2000]

3. ► vzťahujúci sa na drevo z kmeňa hrušky; vyrobený, zhotovený z dreva hrušky; farbou a štruktúrou podobný drevu hrušky: *hruškové drevo; hrušková guľatina; hrušková dyha; firma má záujem o kúpu jaseňových, čerešňových a hruškových parkiet; kúpiť si novú kuchynskú linku hruškovej farby červeno hnedej farby*

4. ► majúci tvar hrušky; pripomínajúci hrušku, **hruškovitý**: *h. tvar žiarovky; h. typ postavy*

Na doplnenie predchádzajúcich príkladov, kde šlo o relatívne „jednoduchú“ realizáciu podobnostného tvarového významu, možno na záver uviesť spracovanie, kde sa s jedným vyčleneným podobnostným významom oboch adjektív spája výraznejší hodnotiaci komponent (v opore o hodnotiaci, kvalifikačný význam základového substantíva).

handrovitý -tá -té prid.

1. ► pejor. vlastnosťami pripomínajúci handru, nekvalitnú látku; nemajúci požadovanú kvalitu, nekvalitný, **handrový**: *príliš riedka pletenina je handrovitá*

2. ► expr. pripomínajúci ovisnutú handru, ochabnutý: *ušnice stavača nesmú byť handrovité; sval stráca pružnosť, je h.*; pren. *h. stisk ruky mľandravý*

handrový -vá -vé prid.

1. ► vyrobený, zhotovený z handier, textílií al. kúskov látky: *h. papier; handrová lepenka; tkané handrové pokrovice; handrová bábika; strašiak s handrovou hlavou; vyrábať handrové hračky; hrať sa s handrovými loptami; Jasný handrový behúň na zemi na poriadnom kuse celkom stmel. [Š. Letz]*

2. ► pejor. pripomínajúci handru, nekvalitnú látku; nemajúci požadovanú kvalitu, nekvalitný, **handrovitý**: *na hlave mal smiešny h. klobúk; Turek oblečený do pestrej handrovej rovnošaty [Š. Gráf]*; pren. *jeho partneri majú h. charakter sú slabí, ľahko ovplyvniteľní*

3. ► súvisiaci s handrami, ošatením: *Centrálné trhovisko malo vtedy celkom inú atmosféru. Skutočnú, nefalšovanú, bez handrových butikov*. [Sme 2003]

Záver

Príspevok si kládol za cieľ prizrieť sa bližšie rovnakokoreňovým dvojiciam desubstantívnych adjektív s formantmi *-ovitý* a *-ový*, ktorých nie je v adjektívnej lexike málo.

Fungujú v textoch rozličného druhu, pričom vzťahy potenciálne konkurenčných adjektív v konkrétnych dvojiciach nie sú rovnorodé, keďže systémové slovotvorné a sémantické potencie realizujú jednotlivé adjektívne lexémy rozličným spôsobom (krajným bodom „konkurencie“ je situácia, keď jedno alebo druhé adjektívum v slovotvornom hniezde istého substantíva v súčasnom jazyku neexistuje). Lexikografické spracovanie má – v opore o textové fungovanie – podať čo najúplnejší obraz fungovania konkrétnych adjektívnych dvojíc. Lexikograficky „jednoduchším“ členom dvojice je adjektívum na *-ovitý*, kde jednu z aktuálnych lexikografických úloh predstavuje najmä neprehliadnúť jeho existenciu, akže v textoch žije spôsobom, ktorý jeho vstup do slovníka oprávňuje; v ďalšom kroku je dôležité overiť, či jeho význam zodpovedá významu tvarovej podobnosti, prevažujúcemu pri adjektívach tohto typu, alebo sa od neho odchyľuje. Pri adjektívach so všeobecným vzťahovým formantom je v zmysle sledovanej konkurencie situácia zložitejšia, keďže ide jednak o samu existenciu adjektíva, jednak o jeho zložitejšie štruktúrovanú sémantiku – vo väčšom či menšom počte textových výskytov treba odhaliť, či sa konkrétne adjektívum uplatňuje okrem vzťahového významu aj vo význame podobnosti, a ak áno, o akú podobnostnú konkretizáciu ide (prípady, keď adjektívum na *-ovitý* naopak realizuje výlučne či prednostne význam podobnosti, sú skôr výnimkou, treba však počítať aj s nimi; také je napr. adjektívum *kosákový* medzi uvedenými príkladmi). Ak identifikujeme pri adjektíve na *-ovitý* okrem iných aj význam podobnosti a existuje aj paradigmaticky súvzťažné adjektívum utvorené formantom *-ovitý*, ide v slovníku nielen o adekvátne spracovanie každého z nich, ale aj o zachytenie ich vzájomného vzťahu a naznačenie spájateľnostných diferencií, ak takéto diferencie existujú. Z koncepcie SSSJ vyplýva, že explikáciu významu podávajú výkladové perifrázy, z ktorých má byť okrem iného zrejmé, či pri adjektívnej dvojici ide o realizáciu tej istej (napr. tvarovej) konkretizácie podobnostného významu alebo o jeho rozdielne konkretizácie (napr. tvar vs. farba). Optimalizácia spracovania zahŕňa aj systematický zreteľ k synonymii členov adjektívnych dvojíc.

Lexikografická pozornosť venovaná podobnostným adjektívam s formantmi *-ovitý* / *-ovitý* okrem plnenia funkcie čo najspolahlivejšie informovať používateľa slovníka o živote každého slova a jeho paradigmatického okolia môže a má perspektívne priniesť aj všeobecnejšie odpovede na rozličné otázky, potvrdenie či vyvrátenie predstáv, ktoré máme vo vzťahu k „reálnemu životu“ adjektívnych dvojíc tohto typu.

LITERATÚRA

BOHUNICKÁ, Alena – ORGOŇOVÁ, Oľga: Druhy podobnosti v metafore. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 390 – 407.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Z koncepcie a realizačnej problematiky nového výkladového Slovníka súčasného slovenského jazyka. In: Lexicographica '99. Ed. S. Ondrejovič – M. Považaj. Bratislava: Veda 2001, s. 13 – 23.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantické a štylistické aspekty obmedzeného hniezdovania vo výkladovom slovníku. In: Lexikografie v kontextu informačnej spoločnosti. Ed. A. Jarošová – A. Rangelova – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2008, s. 113 – 122.

FURDÍK, Juraj: „Zákonnosť jednotlivého“ v slovanskej lexike. In: Slavica Slovaca, 1995, roč. 30, č. 2, s. 122 – 127.

- HORECKÝ, Ján: Prídavné mená s príponami *-ný* a *-ový*. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1955, roč. 3, č. 4, s. 97 – 102.
- HORECKÝ, Ján: Slovtvorná sústava adjektív v slovanských jazykoch. In: Slavia, 1961, roč. 30, č. 1, s. 92 – 96.
- HORECKÝ, Ján: Prídavné mená s príponou *-teľný* v slovenčine. In: Slovenská reč, 1964, roč. 29, č. 3, s. 129 – 136.
- HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 252 s.
- HORECKÝ, Ján: Systém desubstantívnych adjektív. In: Slovo a slovesnosť, 1972, roč. 32, č. 2, s. 130 – 132.
- HORECKÝ, Ján: Systém deverbatívnych adjektív v slovenčine. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. Red. E. Pauliny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 161 – 164.
- HORECKÝ, Ján: Invariantný význam odvodených slov. In: Slovo a slovesnosť, 1980, roč. 41, č. 2, s. 81 – 85.
- HORECKÝ, Ján: Pomenovania motivované podobnosťou. In: Studia Academica Slovaca. 11. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1982, s. 6 – 12.
- HORECKÝ, Ján: Prídavné mená typu *budovateľský*. In: Kultúra slova, 1985, roč. 19, č. 9, s. 295 – 298.
- HORECKÝ, Ján: Semantics of Derived Words. Prešov: Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika 1994. 71 s.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kolektív: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 429 s.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Spracovanie adjektív v Slovníku súčasného slovenského jazyka s osobitným zreteľom na adjektíva vzťahové. In: Lexikografie v kontextu informačnej spoločnosti. Ed. A. Rangelova – J. Světlá – A. Jarošová. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2008(a), s. 59 – 72.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém uvádzania synonym v výkladovom slovníku. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Ed. S. Míslavcová. Bratislava: Veda 2008(b), s. 371 – 377.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Problematika lexikálnej variantnosti a spôsoby jej lexikografického zachytenia. In: Dynamické tendencie v slovenskom pravopise. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda 2009, s. 98 – 134.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Red. J. Kačala – M. Pišárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 986 s.
- Mluvnice češtiny. 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfejka. Tvoření slov. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986. 566 s.
- NÁBĚLKOVÁ, Míra: Vzťahové adjektíva v slovenčine. Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov. Bratislava: Veda 1993. 208 s.
- NÁBĚLKOVÁ, Míra: Variantnosť ako prvok dynamiky v adjektívnej paradigmaticke. In: Slovenská reč, 1996, roč. 61, č. 5, s. 257 – 266.
- NÁBĚLKOVÁ, Míra: Paradigmatika prídavných mien – východisko aj výsledok ich syntagmatickej realizácie. In: Jazykovedný časopis, 1997(a), roč. 48, č. 2, s. 89 – 103.
- NÁBĚLKOVÁ, Míra: Slovtvorná potencialita a lexikálna norma. (Niekoľko pohľadov na adjektívnu lexiku). In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997(b), s. 252 – 267.
- NÁBĚLKOVÁ, Míra: Okolo adjektívnej metafory. In: Pange lingua. Zborník na počesť Viktora Krupu. Red. J. Genzor – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 159 – 178.
- NÁBĚLKOVÁ, Míra: Krkoška mámová – kdeže si žije? (Dávka slovtvornej lyriky.) In: Člo-

vek a jeho jazyk. I. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Red. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 465 – 474.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Futbalový, futbalovejší a iné...* K niektorým otázkam spracovania de-substantívnych adjektív v Slovníku súčasného slovenského jazyka. In: *Lexikografie v kontextu informační spoločnosti*. Ed. A. Jarošová – A. Rangelova – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2008(a), s. 73 – 93.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu*. Bratislava – Praha: Veda – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Filozofická fakulta Karlovy Univerzity v Praze 2008(b). 364 s.

ONDRUS, Pavol – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: *Lexikológia. Súčasný slovenský spisovný jazyk*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

SLABIHOUDKOVÁ, E.: *K probleme semantičeskoj terminologizaciji prilagatel'nych v terminologičeskich sočetanijach*. In: *Československá rusistika*, 1981, roč. 26, č. 1, s. 30 – 33.

Slovník slovenského jazyka. I. – VI. zväzok. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1995. 1010 s.

Epistemická modalita a evidencialita v slovenčine

MARTINA IVANOVÁ

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita, Prešov

EPISTEMIC MODALITY AND EVIDENCIALITY IN THE SLOVAK LANGUAGE

Key words: epistemic evaluation of proposition, epistemic modality, evidenciality

In theoretical frameworks epistemic modality is defined as an area including expression of the attitude towards the validity of the proposition. The evaluation scheme includes the evaluator (prototypically, the speaker, or the third person) and the validity of proposition estimation. The evaluation process is based on the evidential basis, which serves as source for speaker's attitude. The epistemic scale reflects the gradient character of epistemic operators and can be specified as full certainty – high probability – medium probability – low probability – uncertainty. The evaluation process is based on the evidential source which includes the circumstances of the communication process. The functional category expressing the evidential source is called evidenciality. The corpus research proved that epistemic modality and evidenciality cannot be viewed as separated and unrelated categories. It can be manifested by the corpus research of the collocational setting of the epistemic operators and the role of evidential operators participating in expressing the relations of epistemic modality as well as by the evidential origin of some epistemic particles and the status of the particular evidential operators which are characteristic of epistemic indifference, however, not epistemic neutrality.

1. Úvodné poznámky

Epistemická modálnosť sa v teoretickej literatúre zvyčajne definuje ako oblasť vyjadrovania postoja (evaluácia) k validite propozície (epistemická). Epistemická evaluácia je popri preferenčnej, axiologickej a emocionálnej evaluácii (porov. Grepl – Karlík, 1998) jedným z prípadov kognitívnych a pragmatických operácií, ktorými hovoriaci špecifikuje svoje postoje ku komunikačnej situácii a zložkám komunikačného procesu. Epistemická evaluácia predstavuje jednu zo základných kognitívnych operácií ľudskej konceptualizácie sveta a prejavuje sa v nej tzv. abstrakčná flexibilita hovoriaceho (k termínu pozri Dolník, 1999), ktorá v tomto prípade zahŕňa schopnosť postulovať existenciu dejov a stavov, o platnosti ktorých si hovoriaci nie je istý.

V tejto súvislosti hovorí I. Nebeská (2005, s. 294) o hypotetických procesoch a zahŕňa medzi ne tie prípady kognitívnej aktivity, pri ktorej jednotlivec vo svojej myslí operuje s faktami, informáciami, prežitkami a skúsenosťami takým spôsobom, že zvažuje ich platnosť, pravdivosť, obvyklosť, typickosť a pod. Podľa autorky je pozadím hypotetických procesov význam slovesa *vedieť*, ktorým sa identifikuje plná istota subjektu o plat-

nosti javov. Keďže znalosť v tomto prípade nie je výsledkom evaluácie, môžeme sa vo výpovediach s týmto predikátom pýtať na modus vedenia: *Ako/odkiaľ to vieš?* Oproti nemu predikáty, ktorými sa vo výpovedi explikujú hypotetické procesy, vyjadrujú menej než stopercentnú istotu o validite prepozície ako výsledok evaluácie, a preto možno postoj hovoriaceho k validite propozície vždy zdôvodniť: *Prečo si si istý? Prečo o tom pochybuješ?* Epistemická modalita teda vyjadruje stupeň pravdepodobnosti, že je propozícia pravdivá. M. Grepl (1979, s. 81) epistemickú modalitu definuje ako signalizáciu rôzneho stupňa subjektívneho presvedčenia hovoriaceho o platnosti komunikovaného obsahu. Podľa J. Nuytsa (2001, s. 21) epistemická modálnosť predstavuje jazykové vyjadrenie evaluácie možnosti, že istý hypotetický stav nastane, nastáva alebo nastal.

Evalučná schéma pri epistemickej evaluácii zahŕňa jednak evaluátora (prototypicky sám produktor, sekundárne osoba, v mene ktorej produktor hovorí, koho názor sprostredkuje) a estimáciu pravdepodobnosti, že istý stav vecí je pravdivý. V súvislosti s evaluátorom možno uvažovať o evaluačnom zdroji, na základe ktorého evaluátor realizuje evaluačný akt, v súvislosti s estimáciou validity propozície zasa možno vymedziť epistemickú škálu, ktorej krajné póly predstavuje istota a neistota evaluátora.

2. Epistemická modalita

2.1. Genéza epistemickej modality

V niektorých teoretických prístupoch sa vznik epistemických významov vysvetľuje na báze deontických významov modálnych relátorov. Jedným z riešení, ako vysvetliť vzťah modálnych extenzií smerom od deontických významov k epistemickým významom, je koncepcia silovodynamického základu modalizátorov. Z hľadiska kognitívnej lingvistiky by sme v súvislosti s modálnymi významami mohli uvažovať o uplatnení konceptuálnej schémy SILA. Pojem silovej dynamiky funguje na základe opozície sila – protisila. Jednoducho povedané, naše chápanie modálnych významov jednotlivých modalizátorov sa opiera o našu prirodzenú skúsenosť s pôsobením rôznych síl a protisíl v našom živote (napr. pri jazde bicyklom fúkanie vetra v smere našej jazdy a proti smeru našej jazdy). Táto prirodzená skúsenosť s fyzickou silou sa uplatňuje ďalej v našom sociálnom svete – ide buď o „silové pôsobenie“ okolností na človeka (*Každý musí zomrieť.*), alebo o silové pôsobenie jednej osoby na druhú, ktoré je založené na autorite alebo vyššom statuse jednej z týchto osôb (*Musíš ísť domov.*). Toto silové pôsobenie sa týka možnosti realizácie deja a tu sme pri pojme deontickej a cirkumstančnej modálnosti. V teóriách modality sa doteraz zdôrazňovalo, že konceptuálny základ silovej dynamiky možno aplikovať predovšetkým na oblasť deontickej modálnosti (pozri Radden – Dirven, 2007).

E. Sweetserová (1990) však neostáva len pri explikácii deontickej modality, ale pokúša sa o jej metaforickú transpozíciu na oblasť epistemických významov. Táto metaforická transpozícia sa opiera o fakt, že „epistemický svet chápeme ako sociofyzický svet“. Ak sa deontický a cirkumstančný význam modalizátora *môcť* dá opísať ako „nepítomnosť prekážky v sociofyzickom zmysle“, analogicky sa aj význam epistemického relátora *môcť* dá opísať ako „neexistencia prekážky v procese myslenia“. Možno teda povedať, že ak deontický a cirkumstančný význam možnosti vzťahujúci sa na moda-

lizátor *môcť* možno metaforicky opísať ako odstránenie potenciálnej prekážky, ktorá bránila agensovi realizovať zamýšľaný dej (*Môžeš ísť von. – Bielizeň sa môže prať aj v práčke.*), analogicky možno epistemický význam modalizátora *môcť* opísať ako odstránenie potenciálnej prekážky v zmysle nedostatku dôkazu, ktorý spôsoboval neistotu o platnosti faktu. Význam modalizátora *môcť* ako nihil obstat interpretuje napríklad aj M. Ehrman (1966, in Coatesová, 1983). Konceptuálny základ silovej metafory pri signalizácii epistemických významov potvrdzuje aj fungovanie epistemických partikul *ťažko – ľahko* v slovenčine.

V iných koncepciách sa metaforický základ gramatikalizačných procesov odmieta a vznik epistemických významov sa vysvetľuje na pozadí metonymickej transpozície. Jedným z metonymických mechanizmov je tzv. subjektifikácia (Langacker, 1990). Ak by sme mali zrekonštruovať kognitívny proces vedúci k vzniku polyfunkčných modalizátorov, možno povedať, že základný prvok tejto štruktúry zodpovedá zovšeobecnenému poznatku, že istý stav jednotlivca je určený primárne okolnosťami komunikačného procesu. Ako príklad možno uviesť výpoveď *Musím sa vydať*. Význam nutnosti je v prvom kroku podmienený okolnosťami komunikácie, kam spadá aj oblasť sociálnych noriem alebo kultúrnych očakávaní (v iných prípadoch aj logických pravidiel). Ako prominentná okolnosť sa následne zafixoval postoj jednotlivca (nosiť a modálnosti, modálneho zdroja), ktorý disponuje autoritou, k nutnosti realizácie deja: *Musím sa vydať, lebo mi to otec prikázal*. Vplyv týchto adherentných (vo vzťahu k pôvodcovi deja) činiteľov na pôvodcu deja sa odráža vo vymedzení deontickej (pôsobenie pôvodcu modálnej dispozície) a cirkumstančnej (vplyv okolností komunikačného procesu) modálnosti. Ďalším krokom je proces subjektifikácie, pod ktorou rozumieme stupeň subjektivity, s akou konceptualizátor konštruuje situáciu. Základom subjektifikácie sú asociačné procesy založené na kontiguite, v dôsledku ktorých sa realizácia deja podmieňuje inherentnými faktormi – názorom hovoriaceho alebo jeho postojom k deju: *Musím sa vydať (lebo sa to odo mňa očakáva)*. – *Musím sa vydať (lebo chcem)*. Subjektifikácia je základom vymedzenia inherentnej necesitatívnosti a zároveň je prvým krokom ku konštituovaniu epistemických významov, založených na subjektívnom úsudku hovoriaceho: *Tá žena sa musela vydať (lebo nosí prsteň)*.

V inom prístupe sa vznik epistemických významov vysvetľuje na základe metonymického mechanizmu inferencie. Základom inferencie je logické usudzovanie založené na dedukcii alebo asumpcii. Základom dedukcie je logické vyvodzovanie na základe dostupných dát: *Peter musí byť doma (lebo sa u nich sviati)*. Základom asumpcie je logické usudzovanie na základe toho, čo je všeobecne známe, skúsenostne prístupné: *Váš pobyt pri mori musel byť úchvatný*. V tejto súvislosti J. Dolník (2008, s. 56) konštatuje, že cesta k epistemickej modálnosti vedie cez inferenciu na základe rekurentnej relácie medzi stavom a okolnosťami.

2.2. *Stupeň estimácie validity propozície*

Ako vyplýva z definície epistemickej modálnosti, nevyhnutnou vlastnosťou epistemických operátorov musí už z podstaty byť schopnosť signalizovať stupeň pravdepodobnosti, preto je pre epistemické relátory podobne ako pre deontické operátory charakteristická gradientnosť (Coatesová, 1993). Základom gradientnosti epistemických

relátorov je interpretácia stupňa možnosti realizácie propozície. V tomto zmysle možno validitu propozície špecifikovať na osi plná istota – vysoká probabilita – stredná probabilita – nízka probabilita – neistota. Vysoká a stredná probabilita sa niekedy označujú ako prípady silnej a slabšej epistemickej necesitatívnosti, nízka probabilita sa označuje ako prípad epistemickej posibility. Práve gradientný charakter epistemických relátorov je jedným z dôvodov, prečo sa ich vznik vysvetľuje sémantickou deriváciou z deontických významov.

Plná istota hovoriaceho sa primárne vyjadruje predikátmi s epistemicou hodnotou. Stupeň validity propozície sa pri týchto predikátoch profiluje buď ako objektívne postulovaný, vtedy sa vyjadruje prostredníctvom hypotaktických súvetí s vedľajšou vetou subjektovou, v ktorých má vedľajšia veta asertívnu funkciu a hlavná veta predstavuje epistemicú bázu tejto asertívnej výpovede (*byť jasné, nepochybné*), alebo explicitne ako subjektívne stanovisko hovoriaceho (*vedieť, nepochybovať, nemá pochybnosť, byť si istý, mať istotu*). Podľa M. Grepla a P. Karlíka (1998, s. 481) sa vo výpovediach plná istota hovoriaceho spravidla nemusí explicitne signalizovať, jej explicitné vyjadrenie je charakteristické skôr pre dialogické prejavy. Plnú istotu hovoriaceho indikujú aj epistemicke partikuly *určite, zaručene, isto, dozaista, bezpečne, svätosväte, bez pochyby, nepochybne* a frazeologizované spojenia typu *na sto percent, na betón, bez debaty* a pod.

- (1) <Je jasné>, že elite neonacistickej scény sa na verejných akciách nezúčastňuje.
- (2) Nikto <nemal pochybnosti> o tom, že nápis na balóne je ruský.
- (3) <Som si istý>, že iného partnera nemá.
- (4) Novohrad s jej osobnosťami si to <určite> zaslúži.

Plnú istotu hovoriaceho o platnosti propozície vyjadrujú aj frazeologizované konštrukcie: *dať na to krk, že, dať ruku do ohňa, že, To vieš, že*. Z formálneho hľadiska ide o verbálne a propozičné frazémy, z pragmatického hľadiska ich možno klasifikovať ako tzv. faktuálne frazémy vyjadrujúce stupeň (ne)istoty hovoriaceho (porov. Čermák, 2007, s. 443).

- (5) <Dám krk> na to, že som tam videl škorpióny...
- (6) <Dám ruku> do ohňa, že medzi študentmi boli aj agenti tajnej polície.
- (7) <To vieš>, že to zvládneme.

Vysoká probabilita (silná epistemická necesitatívnosť) reprezentuje vysoké presvedčenie hovoriaceho o platnosti deja. V tomto prípade sa istota pôvodcu epistemickej modality blíži k hodnote 100 % (pozri Grepl – Karlík, 1998). V slovenčine sa silná epistemická necesitatívnosť vyjadruje modálnym relátorom *musieť*, resp. predikátom *byť presvedčený*. Ak daný predikát vystupuje vo funkcii hlavnej vety, častý je prípad jeho elidovania, ktorý vedie k vzniku osamostatnených viet, v ktorých je silná epistemická necesitatívnosť vyjadrená partikulou *že* a príslušným intonačným stvárnením výpovede.

- (8) U nich doma to <musí> vyzerat' diametrálne odlišne ako u nás.
- (9) <Som presvedčený>, že by do tých budúcich mala ísť ľavica jednotná a silná.
- (10) <Že> on vie, čo si zač!

Vysokú probabilitu validity propozície vyjadruje aj frazeologizovaná konštrukcia *staviť sa, že*, v ktorej môže mať sloveso formálne stvárnenie v indikatíve i imperatíve:

- (11) <Stavím sa>, že na druhý deň ráno tam už nebude.
- (12) <Stav sa>, že očarím partnerov a ich manželky aj vtedy, keď budem hovoriť.

Stredná probabilita (slabá epistemická necesitatívnosť) reprezentuje stredné presvedčenie hovoriaceho o platnosti deja. V tomto prípade sa istota hovoriaceho o platnosti prepozície pohybuje v hodnotách nad 50 % (pozri Grepl – Karlík, *ibid.*). V slovenčine sa stredná probabilita vyjadruje modálnym relátorom *mať*.

- (13) Kongres <by mal> už čoskoro zrušiť obmedzenie cestovania občanov USA na Kubu.

Stredný stupeň presvedčenia hovoriaceho o platnosti deja možno tiež vyjadriť prostredníctvom osamostatnenej vedľajšej vety s introductívnou partikulou *že*. Z hľadiska modálnej charakteristiky ide o tzv. nepravú zisťovaciu otázku. Vyššiu mieru pochybnosti v porovnaní s vysokou probabilitou v takýchto výpovediach indikuje kondicionál verba, ako aj samotná interogatívna forma (indikovanie jednoznačnej epistemickej hodnoty na osi stredná probabilita – nízka probabilita – neistota je v takýchto výpovediach dané najmä spôsobom intonačného stvárnenia výpovede).

- (14) <Že by> bola chyba na mojej strane?

Nízka probabilita (epistemická posibilita) reprezentuje nízky stupeň presvedčenia hovoriaceho o platnosti deja. V tomto prípade sa istota hovoriaceho pohybuje okolo 50 % a rovnako relevantne sa vníma možnosť realizácie i nerealizácie deja (pozri Grepl – Karlík, *ibid.*). V slovenčine sa epistemická posibilita vyjadruje modálnym relátorom *môcť*.

- (15) Melvinovo bydlisko bolo určené miestom, kde <mohol> bývať Simon.

Neistota hovoriaceho sa v slovenčine vyjadruje slovesami s epistemickým významom *pochybovať*, *mať pochybnosť*, *nemáť istotu*, *nebyť si istý*, *neveriť*, *nedúfať* a epistemickými partikulami *sotva*, *ťažko*.

- (16) <Pochybujem>, že práve tí ovládajú prácu s internetom.
- (17) <Ťažko> by to mohlo byť inak.

Pre výpovede indikujúce neistotu hovoriaceho platí, že hovoriaci ako relevantnejšiu alternatívu postuluje nerealizáciu propozičného obsahu výpovede. Z tohto dôvodu možno tieto výpovede parafrázovať prostredníctvom negovaného verba a epistemickej partikuly.

- (11a) Práve tí asi neovládajú prácu s internetom.
- (12a) Asi by to nemohlo byť inak.

Neistotu hovoriaceho možno vyjadriť aj konštrukciami *Bohvie, či..., Čertvie, či..., Ktovie, či...* V týchto prípadoch ide o konštrukcie, v ktorých primárne išlo o dvojčlenné konštrukcie s verbatim. Sekundárne sa z týchto štruktúr stávajú jednočlenné vety s vetným adverbium v pozícii riadiacej vety. Na ortografickej rovine korpusový výskum potvrdzuje v tejto funkcii výskyt analytických i syntetických foriem. Sémantická degradácia významu vetného adverbia vedie k partikulizácii hlavnej vety, ktorá tak vyjadruje stupeň presvedčenia hovoriaceho o validite propozície.

- (18) <Bohvie>, či niečo tuší.
- (19) <Kto vie>, či budeme ešte spolu súťažiť.

Z frazeologických foriem neistotu hovoriaceho o platnosti výpovede vyjadrujú formálne dezideratívne výpovede *Nech sa prepadnem, Nech ma trafi šľak* a súvetné formy s kvázipodmienkovou vetou *Zjem kefu, Som pápež*, v ktorých formálne hlavná veta funguje ako epistemická báza asertívnej propozície vedľajšej vety. Z komunikačno-pragmatického hľadiska možno hlavnú vetu parafrázovať predikátom *pochybovať*.

- (20) <Nech sa prepadnem>, ak som ti čo i len slovom klamal!
- (21) <Nech ma šľak trafi>, ak jej ju budem naďalej doručovať.
- (22) <Zjem kefu>, ak ste tejto otázke porozumeli.
- (23) Ak toto je politická kauza, tak ja <som pápež>!

Špecifické postavenie na epistemickej škále majú epistemické partikuly. Na rozdiel od modálnych relátorov nie sú schopné vyjadrovať epistemické hodnoty natoľko diferencovane. Partikuly s jednoznačnou epistemickou hodnotou vyjadrujú validitu propozície na osi istota (*určite, iste, bezpochyby, jednoznačne*) – neistota (*sotva, ťažko*). Epistemicky nejednoznačné sú partikuly *možno, zrejme, asi, azda, vari, hádam*, ktoré môžu vyjadrovať vzťahy vysokej, strednej i nízkej probability. Dôkazom je ich kolokačný potenciál, na základe ktorého môžu spolu s modálnymi relátormi participovať na signalizovaní odlišných epistemických hodnôt.

- (24) Asi <muselo> byť viac ako neprijemné mu stále iba vládnuť.
- (25) Smečiara by asi <mal> hrať skúsený Balala.
- (26) Ja som bol po desiatich minútach mokrý ako myš, ako sa asi <mohli> cítiť hráči?

2.3. Charakteristika modálnych relátorov epistemickej modality

2.3.1. Epistemické modálne relátory a tempus

Pokiaľ ide o vzťah medzi gramatickou kategóriou času a epistemickou modálnosťou, možno konštatovať, že temporálna charakteristika epistemických operátorov úzko súvisí s faktom, že postoj hovoriaceho k validite propozície je determinovaný predovšetkým tým, ktoré deje má hovoriaci pod kontrolou. Z hľadiska temporálnych vzťahov sú pod kontrolou hovoriaceho v najväčšej miere deje prebiehajúce aktuálne v čase prehovoru a pred časom prehovoru, a naopak, najmenej deje prebiehajúce po čase prehovoru. Deje v préterite z hľadiska svojej uzavretosti v čase predstavujú deje, ktoré sú pod kontrolou hovoriaceho v najvyššej miere, naopak, deje vo futúre má hovoriaci pod kontrolou najmenej. S. Fleischmannová (1982) uvažuje o konceptuálnej asymetrii existujúcej medzi

préteritom a futúrom, keďže futúrum je spojené so sférou neznámeho, čo je aj dôvod, prečo je futúrum výraznejšie prepojené s oblasťou epistemickej modálnosti. G. Radden a R. Dirven (2007) pri opise situácie zobrazenej vo výpovedi rozlišujú tri typy reality, na ktorých manifestujú temporálno-modálnu previazanosť: faktúálnu realitu, do ktorej zahŕňajú známu realitu (vyjadrovanú prototypicky préteritnými časovými formami *Bill a Jane sa vzali.*) a aktuálnu realitu (vyjadrovanú prototypicky prítomnými časovými formami *Bill a Jane sa berú.*), projektovanú realitu (vyjadrovanú prototypicky futurálnymi časovými formami *Bill a Jane sa zajtra budú brať.*) a potenciálnu realitu vyjadrovanú prototypicky modálnymi relátormi (*Bill a Jane by sa mohli raz vziať.*). Epistemicke významy modálnych relátorov v préterite často indikujú okrem epistemickej dištancie hovoriaceho komunikačno-pragmatickú funkciu aktivizovaním zdvorilostného princípu vo vzťahu k adresátovi výpovede:

- (1) Je už skutočne tak neskoro? <Musel si byť> riadne uťahaný.
- (2) <Musel si byť> košť a koža, chudáčik, keď si vážil len 47 kíl.
- (3) <Musel si byť> v hroznom stave, keď si ich namaľoval John.

V zásade platí, že epistemicke významy sa vo futúre vyjadrujú transpozíciou časovej formy prítomnosti (bližšie pozri Esvan, 2005), zatiaľ čo deontické významy sa môžu vyjadriť transpozíciou prítomnosti i analytickým futúrom. Za týmto obmedzením stojí všeobecnejšie pravidlo, ktoré má platnosť vo viacerých indoeurópskych jazykoch. Podľa tohto pravidla je epistemická modalita mimo dosah časového označenia. Znamená to, že predvídaný dej sa nachádza v budúcnosti, ale predvídanie sa zhoduje s okamihom prehovoru a nedá sa premiestniť do budúcnosti (Boogaart, 2001, in Esvan, 2005):

- (4) Na budúci rok <nemusí> platiť ani to.
- (4a) Nie je pravdepodobné, že budúci rok to bude platiť.
- (5) Miting s obyvateľmi Novák sa na budúci utorok pravdepodobne <nebude musieť> konať.
- (5a) Nie je nutné, aby sa míting s obyvateľmi Novák na budúci utorok konal.

Podľa zistení F. Esvana (2005, s. 286) realizácia epistemickej modalita tesne súvisí s typom príslovkového určenia. Jeho korpusový výskum prináša doklady o tom, že deje nachádzajúce sa v relatívne blízkej budúcnosti sú istejšie a patria teda častejšie k vetám s deontickou modálnosťou (resp. v našej terminológii aj cirkumstančnou modálnosťou). Na druhej strane deje časovo vzdialené, ktoré sa môžu predpovedať s menšou pravdepodobnosťou, sú typické pre epistemicke modálnosť. Naše zistenia toto konštatovanie nepotvrdzujú úplne. Zatiaľ čo analytické futúrum vyjadruje jednoznačne deontickú (resp. cirkumstančnú) modalitu (bez ohľadu na povahu adverbiálneho určenia), výpovede s prítomnou formou modálneho relátora sú často polyinterpretáčnne. Ich polyinterpretáčnosť sa dá dokázať prostredníctvom metódy prirodzeného pokračovania výpovede (PPV), v konkrétnych prípadoch o význame rozhoduje kontextový faktor:

- (6) Na budúci týždeň <môže> nastať kríza.
- (7) Deficit verejných financií teda <nebude môcť> budúci rok prekročiť tri percentá hrubého domáceho produktu.

- (6a) Je pravdepodobné, že na budúci týždeň nastane kríza. (epist.) (PPV: ak nedôjde k zastaveniu prepadu nehnuteľností na burzách)
- (6b) Je možné, aby na budúci týždeň nastala kríza. (circum.) (PPV: my sme pripravení)
- (7a) Nie je možné, aby deficit verejných financií budúci rok prekročil tri percentá hrubého domáceho produktu. (iba deont.)

Úzku prepojenosť futúra so subkategóriou epistemickej modálnosti manifestuje aj možnosť využitia futurálnej formy na indikovanie stupňa validity propozície. Futúrum má v slovenčine schopnosť vyjadriť epistemický význam vysokej probability validity, najčastejšie sa ním vyjadruje stupeň validity propozície referujúcej o aktuálnej situácii.

- (8) Ktosi klope na dvere. „<To bude> káva,“ hovorí Zenia.

2.3.2. Epistemické modálne relátory a persona

Vzťah medzi kategóriou osoby a modálnym relátorom úzko súvisí s kategóriou času. Pri epistemických úsudkoch temporálne orientovaných na deje vzťahujúce sa na okamih prehovoru a na deje pred momentom prehovoru sa ako indikátor epistemickej modálnosti preferenčne využíva tretia, resp. druhá osoba oproti prvej osobe (vyjadrujúcej zväčša deontický alebo inherentný circumstančný význam). Vysvetliť to možno na základe skutočnosti, že reálne minulé a prítomné deje spojené s osobou hovoriaceho sú na rozdiel od dejov vzťahujúcich sa na adresáta a javy, resp. osoby nezúčastnené na komunikácii súčasťou skúsenostného komplexu hovoriaceho, a tak stupeň presvedčenia hovoriaceho o ich platnosti vo väčšine prípadov sa rovná plnej istote. Neistota týkajúca sa platnosti minulého alebo prítomného deja, resp. stavu sa tak dotýka len dejov vzťahujúcich sa na adresáta a osoby a javy neprítomné v bezprostrednej komunikačnej situácii.

- (9) <Musel si byť> riadne utáhaný.
- (10) Jeho obyvateľov však <musí> mikroklima sanfranciského zálivu prívádzať do šialenstva.

Zriedkavo možno nájsť aj prípady epistemického relátora realizujúceho sa v 1. osobe sg. préterita. V takýchto výpovediach ide často o vyjadrenie stavov, ktoré neboli plne pod kontrolou subjektu. Autor tieto prípady využíva ako indikáciu vlastnej dištancie a zbavovania sa zodpovednosti za dej, ale aj pri vlastnom negatívnom hodnotení.

- (11) Ale som si zdiemol! <Musel som> byť riadne unavený!
- (12) <Musel som> byť mechom udretý, keď som si nevšimol, že Mnester zhodou okolností chýbal vždy vtedy, keď Messalinu príšerne rozbolela hlava.

Naopak, deje a stavy realizujúce sa po okamihu prehovoru sa vyznačujú neistotou, ktorá sa týka tak hovoriaceho, ako aj adresáta. V prípade epistemických úsudkov o týchto dejoch sa operátory epistemickej modálnosti realizujú bez obmedzenia vo všetkých osobách.

- (13) Dnes hrám za Watford, zajtra už <môžem> byť napríklad vo West Bromwich a pozajtra v Readingu.
- (14) Na jar už <môžeš> byť tehotná.
- (15) Rusko <môže> už zajtra patriť Žirinovskému.

2.4. Modálna kooperácia pri vyjadrovaní vzťahov epistemickej modálnosti

Keďže epistemicke významy modálnych relátorov sa vyvinuli z deontických významov, nie je hranica medzi modálnymi významami v konkrétnej výpovedi vždy zreteľná. Pod modálnou kooperáciou budeme preto rozumieť prítomnosť výrazových prostriedkov, ktoré vo výpovedi v spolupráci s modálnym relátorom napomáhajú jednoznačnej indikácii modálnej hodnoty. Za najvýznamnejšie prostriedky modálnej kooperácie možno považovať kontext a prítomnosť tzv. epistemických partikul.

Viacere polyinterpretačné výpovede, ktoré možno hodnotiť ako prípady tak epistemickej, ako i deontickej, resp. cirkumstančnej modálnosti, sa dajú dešifrovať práve na základe kontextu.

- (1) Jozef P. <musel> vyhľadať lekársku pomoc.
- (1a) Bolo nutné, aby Jozef P. vyhľadal lekársku pomoc.
- (1b) Je pravdepodobné, že Jozef P. vyhľadal lekársku pomoc.

Kontextovou špecifikáciou príslušnej výpovede možno hodnotu modálneho relátora identifikovať ako prípad cirkumstančnej modálnosti.

- (1c) Jozef P. <musel> vyhľadať lekársku pomoc. Na tvári mal veľa modrín, jednoducho bol veľmi zbitý, povedal starosta Žehry Jozef Mižigár.

Epistemicke významy modálnych relátorov môžu byť signalizované aj na základe prítomnosti iných epistemických výrazových prostriedkov, najmä slovíec a iných výrazov s epistemickou modálnou hodnotou a epistemických partikul. J. Lyons (1977) v tejto súvislosti hovorí o tzv. modálnej harmónii. Pokiaľ ide o epistemicke partikuly, možno uvažovať o polyfunkčných a funkčne špecializovaných epistemických partikulách. Polyfunkčné epistemicke partikuly sa môžu vyskytovať v kolokačnom okolí modálnych relátorov vyjadrujúcich vysoký, stredný i nízky stupeň presvedčenia o validite propozície. Medzi polyfunkčné epistemicke partikuly patria napríklad partikuly *asi*, *hádam*, *zrejme* a *pod*.

- (2) Asi ti <musela> naháňať dosť veľký strach.
- (3) Už by tu asi <mal> byť.
- (4) Sojka si predstavuje, ako to asi <mohlo> kedysi v Palestíne vyzerať.

Naopak, ako funkčne špecializované partikuly indikujúce plnú istotu, resp. vysokú probabilitu validity propozície by sme mohli označiť partikuly *určite*, *bezpochyby*, *iste*, *nutne*, partikula *možno* zasa indikuje strednú, resp. nízku pravdepodobnosť validity propozície.

- (2a) Určite ti <musela> naháňať dosť veľký strach. – (?) Možno ti musela naháňať dosť veľký strach.
- (4a) (?) Sojka si predstavuje, ako to určite <mohlo> kedysi v Palestíne vyzerať. – Sojka si predstavuje, ako to možno mohlo kedysi v Palestíne vyzerať.

3. Evidencialita

3.1. Vymedzenie evidenciality

V evaluačnom scenári pri vyjadrovaní validity propozície zohráva dôležitú úlohu okrem evalúatora aj evaluačný zdroj. Evaluačný akt, ktorého cieľom je estimácia validity propozície, sa realizuje na základe evaluačného zdroja. Evaluačný zdroj predstavuje okolnosti komunikačného procesu, o ktoré s evalúator opiera pri stanovení stupňa validity propozície. Funkčná kategória, ktorá sa vzťahuje na špecifikáciu zdroja evalúácie, sa označuje ako evidencialita.

Vyjadrovanie postoja môže byť založené na subjektívnych – ak hovoriaci vyjadruje svoj predpoklad o validite propozície na základe vlastného pozorovania, dedukcie alebo domnienky – alebo objektívnych faktoroch – ak hovoriaci vyjadruje svoj predpoklad o validite propozície na základe cudzej mienky. Rozdelenie epistemických modálnych operátorov na subjektívne a objektívne nachádzame už u J. Lyonsa (1977). V závislosti od povahy epistemického zdroja B. Cornillie (2009) diferencuje oblasť inferenčnej a citačnej evidenciality. V kontexte predošlých konštatovaní možno inferenčnú evidencialitu vymedziť ako prípad subjektívnej a citačnú evidencialitu ako oblasť objektívnej evidenciality. V našom prístupe budeme citačnú evidencialitu označovať termínom referenčná evidencialita. Pri vyjadrovaní postoja k validite propozície na základe povahy evidenčného zdroja sa tiež rozlišuje priama a nepriama evidencialita (de Haan, 1999). Priama evidencialita sa zakladá na bezprostrednom sensorickom vnímaní situácie, na ktorom hovoriaci zakladá svoj epistemický úsudok, pri nepriamej evidencialite takéto bezprostredné sensorické vnímanie situácie absentuje. Do oblasti nepriamej evidenciality možno zaradiť jednak inferenčnú, jednak referenčnú evidencialitu.

Referenčná evidencialita sa spája s prípadmi, keď hovoriaci v rámci propozície vyjadruje cudziu mienku. V slovenčine sa na vyjadrenie cudzej mienky využíva gramatikalizovaný modálny relátor *mať*. Ak sa referenčná evidencialita vo výpovedi signalizuje prostredníctvom operátora *mať*, špecifikovanie evidenčného zdroja je v týchto prípadoch fakultatívne.

- (1) V. Móric <mať> vraj ponúknuť redaktorom nemenovaných slovenských novín úplatok 200-tisíc korún. (neidentifikovaný evidenčný zdroj)
- (2) Podľa informácií SOP <mať> napríklad proti evidentne „ľživej“ reklame zasiahnuť Úrad pre finančný dozor. (identifikovaný evidenčný zdroj)

K lexikálnym, resp. lexikálno-gramatickým prostriedkom referenčnej evidenciality možno zaradiť verbá dicendi a evidenčné partikuly *údajne*, *vraj*, k lexikálno-syntaktickým prostriedkom deagentizované reflexívne konštrukcie *hovorí sa*, *vraví sa*, *píše sa*, prípadne aj 3. os. pl. *hovoria*, *vravia*, *píšu*, a k syntaktickým prostriedkom tzv. autorizčné adverbiálne zreteľa, v slovenčine prototypicky vyjadrené predložkovým spojením „podľa + G“.

- (3) Takéto skrátené podoby sú <vraj> známe aj inde.
- (4) <Hovorí sa>, že Mária Callasová nenávidela novinárov a často sa k nim aj veľmi nevyberane správala.
- (5) <Podľa> Proudhona je miesto ženy v domácnosti.

K syntaktickým prostriedkom referenčnej evidenciality možno zaradiť aj syntaktické konštrukcie s introduktívnou partikulou *že*, ktoré vznikli elidovaním riadiaceho verba dicendi z pôvodnej hlavnej vety:

- (6) <Že> vraj to systému poslal počítačový súbor, ktorý sme si naozaj nevyžiadali.

Z komunikačno-pragmatického hľadiska slúžia operátory referenčnej evidenciality na vyjadrenie epistemickej dištancie hovoriaceho, pri ktorom sa zodpovednosť za dej a jeho dôsledky prenáša z hovoriaceho na evaluačný zdroj, typickou funkciou je tiež objektivizácia výpovede v rámci publicistického štýlu.

V rámci inferenčnej evidenciality sa diferencuje medzi tzv. cirkumstančnou, genericou a konjektúrnou evidencialitou (Cornillie, 2009, s. 50). V našom prístupe vychádzame z názorov J. Dolníka (2003), ktorý inferenciu definuje ako prípad bežného, intuitívneho usudzovania. To nie je založené na prísnom logickom vzťahu medzi predpokladmi a záverom. Namiesto termínov cirkumstančná, genericá a konjektúrna evidencialita budeme preto pracovať s termínmi inferenčná evidencialita (ako prípad evidenciality založenej na bežnom, intuitívnom usudzovaní), deduktívna evidencialita (ako prípad evidenciality založenej na logickom usudzovaní) a percepčná evidencialita (ako prípad evidenciality založenej na bezprostrednej senzorickej percepcii situácie).

Termín percepčná evidencialita korešponduje s Cornillieovým termínom cirkumstančná evidencialita. Percepčná evidencialita sa zakladá na priamej senzorickej percepcii situácie, ktorá umožňuje evaluátorovi špecifikovať validitu propozície. Podľa niektorých autorov možno prípady bezprostrednej senzorickej percepcie situácie, od ktorej sa odvíja evaluácia, priradiť k prípadom inferenčnej evidenciality, a to na základe skutočnosti, že percepcia je pre evaluátora len východiskom procesu jeho usudzovania o validite propozície (pozri de Haan, 1999). Ako operátory, ktorými sa explicitne signalizuje percepčná evidencialita, možno vymedziť percepčné predikáty *vidieť*, *počuť*, medzi prostriedky lexikálno-syntaktickej povahy patria jednočlenné vety *Vidieť, že...*, *Vidno, že...*

- (7) <Počuť> som, že soundtrack k filmu už dostal Zlatú platňu.
(8) <Vidieť>, že sú to tréningy futbalisti.

Pre percepčné výrazy *vidieť*, *vidno* je charakteristická metaforická transpozícia založená na posune od významu percepčnej evidenciality k významu inferenčnej evidenciality. Tieto výrazy vo funkcii evidenčných operátorov nevyjadrujú len význam vizuálnej percepcie, ale sekundárne kódujú aj prípady kognitívnej aktivity evaluátora založenej na usudzovaní.

- (9) <Vidno>, že nepoznáš bankárov.
(10) <Vidím>, že v piatok mávaš niečo dôležité.

Náznaky gramatikalizačného procesu pri primárne percepčných predikátoch *vidieť* a *počuť* sú spojené s ich fungovaním ako evidenčných operátorov. Charakteristické je ich fungovanie v rámci semiparcelačných štruktúr, tzv. predvetia s funkciou evidenčného komentára.

- (11) <Ako počúvam>, predstavitelia spomenutých politických strán ho prijali vcelku kladne.
 (12) <Ako vidím>, klebety sa šíria rýchlosťou blesku.

Signálom gramatikalizácie pri perцепčných predikátoch *počuť – počúvať* je nezhoda medzi vidovou formou a vidovo-temporálnou charakteristikou deja v nasledujúcich výpovediach:

- (13) <Počúvam>, že každý môj hráč si myslí, že zahral dobre.

Deduktívna evidencialita, ktorá sa v teoretickej koncepcii Cornilliea označuje ako generická, súvisí s logickou nevyhnutnosťou stavu vecí, založenou na kauzálnom vzťahu medzi predpokladmi a záverom. Explicitným indikátorom deduktívneho usudzovania evaluátora bývajú v takýchto výpovediach adverbiá zreteľa *logicky, zákonite*.

- (14) Ved' kde tiekla voda na mlynské koleso, <musel> byť spád.
 (15) Ak uvážime, že na svete je 300 – 400 miliónov hmyzu, počet toho jedlého <musí> byť logicky ešte väčší.

V iných prístupoch sa medzi inferenčnou a deduktívnou evidencialitou nediferencuje, keďže v bežnej komunikácii je deduktívna evidencialita zriedkavá.

Inferenčná evidencialita je záležitosťou asumpcie (domnienky) evaluátora, ktorá sa zakladá na jeho skúsenosti. Odhad validity propozície sa pri inferenčnej evidencialite opiera o typické, nie nevyhnutne kauzálne súvislosti poznávaných javov. Inferenčná evidencialita sa tiež vyjadruje prostredníctvom slovíec s epistemickým významom *predpokladať, myslieť, domnievať sa, veriť, dúfať, zdať sa, vidieť sa*.

- (16) <Verím>, že Británia sa bude vo vlastnom záujme k Európe čoraz viac približovať.
 (17) <Predpokladám>, že tento prejav bol úprimný a môžeme mu veriť.
 (18) <Zdá sa> však, že iniciátori petičných výborov nemajú záujem o skutočný dialóg.

3.2. Vzťah evidenciality a epistemickej modálnosti

V teoretickej literatúre sa v súvislosti s epistemickou modálnosťou objavuje problém jej vymedzenia oproti tzv. evidencialite. Pokiaľ ide o vzťah medzi týmito kategóriami, rozliční autori zastávajú názor, že ide o 1) dve nezávislé, neprekrývajúce sa kategórie, napr. J. Nuyts (2001); 2) dve samostatné kategórie, ktoré sa však navzájom prekrývajú, napr. V. Plungian (2001); alebo 3) kategórie vo vzťahu inklúzie, napr. K. Boye (2009). V prípade inklúzie sa evidencialita vymedzuje ako širšia kategória, keďže evidenčný operátor nemusí nevyhnutne signalizovať aj epistemicкую hodnotu (stupeň validity). Podľa názoru V. Plungiana (2001, s. 354) je však evidenčný základ pri epistemickej evaluácii prítomný vždy aspoň implicitne. Dá sa vlastne povedať, že špecifikovanie epistemickej hodnoty propozície na epistemickej škále je založené na povahe evidenčného zdroja. Podľa nášho názoru evidencialita a epistemická modalita predstavujú „dve tváre“ evaluačného aktu v závislosti od toho, či evaluátor validitu propozície signalizuje poukázaním na evaluačný zdroj, alebo sa validita propozície špecifikuje explikovaním jej epistemickej hodnoty. P. Kehayov (2002) nazýva evidencialitu jánusovskou

kategóriou, ktorá je čiastočne zakotvená v oblasti epistemickej modality a čiastočne ju presahuje.

Nevyhnutnosť vymedziť evidencialitu a epistemicnú modalitu ako dve samostatné kategórie v slovenčine na jednej strane vyplýva z konštituovania samostatných subsystémov výrazových prostriedkov evidenciality a epistemickej modality, ako aj zo stupňa gramatikalizácie oboch kategórií (evidencialita v slovenčine je v porovnaní s epistemicnou modalitou gramatikalizovaná v menšej miere).

Na druhej strane však spätosť oboch kategórií potvrdzuje jednak kooperácia epistemických a evidenčných operátorov vo výpovediach, jednak výskum kolokačného okolia operátorov epistemickej modality, v ktorom možno identifikovať evidenčné signály, na ktorých sa zakladá epistemicke hodnotenie evaluátora. V kontexte týchto úvah sa ako podnetná javí myšlienka V. Plungiana (2001) o minimálne implicitnej prítomnosti evidenčného základu pri epistemickej evaluácii. Platí totiž, že stupeň validity propozície, ktorý evaluátor explikuje, býva podmienený práve charakterom evidenčného zdroja. Tento evidenčný základ je vo výpovediach s epistemickými operátormi prítomný buď implicitne, alebo sa explikuje explicitne v kontextovom okolí výpovedí s epistemickými relátormi.

- (19) Na tele mala zreteľné znaky po urputnom zápase. Útočník <musel> byť vysoký a mocný. (priamy evidenčný základ)
- (20) Znenazdajky sa tu stretol so starším pánom so šedivou bradou, ktorý <musel> byť podľa výstroja zoológ alebo botanik. (priamy evidenčný základ)
- (21) Mám totiž takú skúsenosť, že sa to <musí> vykompenzovať niečím zlým. (nepriamy evidenčný základ)
- (22) Viedol, ako sa vravelo, podzemnú vojnu, čo <muselo> byť neobyčajne desivé, keďže aj po desiatich rokoch ho spomienky na ňu stále prenasledovali. (nepriamy evidenčný základ)

Pokiaľ ide o epistemický potenciál evidenčných operátorov, možno konštatovať, že pre operátory evidenciality je charakteristická epistemická indiferentnosť, ale nie epistemická neutrálnosť. Epistemická indiferentnosť znamená, že pre operátory evidenciality je charakteristická nemožnosť umiestniť ich jednoznačne na epistemickej škále. Napriek epistemickej indiferentnosti nie sú však evidenčné operátory epistemicke neutrálne. Platí totiž, že na epistemickej škále nikdy neindikujú epistemicke hodnoty plnej istoty a neistoty, zvyčajne však indikujú epistemicke hodnoty v medzistupňoch silná – stredná – slabá istota. V tomto možno akceptovať vymedzenie, podľa ktorého evidenčné operátory vyjadrujú vždy zníženú mieru validity propozície (porov. napr. Willet, 1988). Ako príklad uvádzame predikát *domnievať sa*, ktorý môže v závislosti od kontextu indikovať vysokú, strednú i nízku probabilitu, nikdy však nie plnú istotu, resp. neistotu hovoriaceho.

- (23) <Domnievame> sa, že podobne musela byť vykonaná platba za hospitalizácie v Bratislave.
- (24) <Domnievame sa>, že výcvikovní lektori by mali privítať prirodzený pokles asymetrie.
- (25) Svedkovia incidentu sa <domnievajú>, že vozidlo mohla zasiahnuť raketa.

Zároveň platí, že jednotlivé typy evidenciality na epistemickej škále inklinujú k príslušnej epistemickej hodnote. O prieniku medzi epistemicou modálnosťou a evidencialitou sa preto uvažuje v tých prípadoch, kde sa na špecifikovanie evidenčného zdroja v jazyku vždy využíva operátor s istou epistemicou hodnotou. Taký prípad predstavuje napríklad deduktívna evidencialita, ktorá sa podľa J. van der Auweru a V. Plungiana (1998, s. 85 – 86) typicky vyjadruje epistemickým modálnym relátorom *musieť*: *Jablko je v škatuli A, B alebo C. Ak nie je v škatuli A ani B, musí byť v škatuli C*. Epistemicou hodnotu deduktívnej evidenciality možno teda na epistemickej škále vymedziť blízko k hodnote vysokej possibility. Naopak, percepčná a inferenčná evidencialita sú epistemickejšie, čoho dôkazom je skutočnosť, že pri špecifikovaní evidenčného zdroja založeného na inferenčnej alebo percepčnej evidencialite nachádzame vo výpočtoch epistemicke operátory s odlišnou epistemicou hodnotou:

- (26) <Svieti sa> v kuchyni a v obývačke. – Musí byť doma.
- (27) <Svieti sa> v kuchyni a v obývačke. – Mala by byť doma.
- (28) <Svieti sa> v kuchyni a v obývačke. – Mohla by byť doma.

Prieniková kategória evidenciality a epistemickej modálnosti potvrdzujú aj demotivačné procesy, ktorých výsledkom je prehodnotenie pôvodných operátorov evidenciality na epistemicke operátory. Ide najmä o operátory primárne indikujúce percepčnú evidencialitu, najmä o partikuly *zrejme*, *evidentne*, *očividne*. Pri týchto partikulách došlo k ich prehodnoteniu ako operátorov s primárne percepčnou evidenčnou hodnotou na operátory epistemickej modalít. Najvýraznejšie sa epistemická hodnota prejavuje pri partikulách *evidentne* a *očividne*, ktoré indikujú vysokú probabilitu. Partikula *zrejme* je v porovnaní s nimi epistemickejšia.

- (29) Jeho voličská základňa sa <evidentne> opiera o tradičných ľavicových voličov.
- (30) Aj vývoj situácie bol <očividne> prirýchly na jeho potreby.

Na záver možno konštatovať, že kategória evidenciality je v slovenčine primárne sémantická kategória s minimálnymi náznakmi gramatikalizácie, ktorá sa prejavuje najmä na rovine referenčnej evidenciality. Percepčný, deduktívny a inferenčný evidenčný zdroj, o ktorý sa hovoriaci pri svojom evaluačnom akte opiera, sa v slovenčine explicitne vyjadruje primárne lexikálnymi prostriedkami. Zároveň sa však potvrdzuje, že evidencialitu a epistemicou modálnosť nemožno chápať ako separátne, nesúvisiace kategórie, čo sa potvrdzuje predovšetkým výskumom kolokačného okolia epistemických operátorov a úlohy evidenčných signálov participujúcich na vyjadrovaní vzťahov epistemickej modálnosti, genézou niektorých epistemických partikul z primárnych operátorov evidenciality, ako aj statusom niektorých evidenčných operátorov, pre ktoré je síce charakteristická epistemická indiferentnosť, ale nie epistemická neutrálnosť.

LITERATÚRA

BOYE, Kasper: Semantic maps and the identification of cross-linguistic generic categories: Evidentiality and its relation to Epistemic Modality. 2009. Dostupné na: <http://www.eva.mpg.de/lingua/conference/07-SemanticMaps/pdf/boye.pdf>

COATESOVÁ, Jennifer: The Semantics of the Modal Auxiliaries. London: Croom Helm 1983. 259 s.

CORNILLIE, Bert: Evidentiality and epistemic modality: On the close relationship between two different categories. In: Functions of Language, 2009, roč. 16, č. 1, s. 44 – 62.

ČERMÁK, František: Frazeologie a idiomatika. Česká a obecná. Czech and general phraseology. Praha: Karolinum 2007.

DOLNÍK, Juraj: Princíp ekvivalencie. In: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999, s. 45 – 78.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DOLNÍK, Juraj: Interpretácia modality (K sémantickej interpretácii modálnych výrazov). In: Ugi observatione...: jubilejný zborník na počesť Ľubomíra Ďuroviča. Bratislava: Veda 2008.

ESVAN, François: Několik poznámek k futuru modálních sloves ‚moci‘ a ‚muset‘ v češtině. In: Jazyk a jazykověda. Ed. R. Blatná – V. Petkevič. Praha: Ústav Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 2005, s. 285 – 299.

FLEISCHMANNOVÁ, Suzanne: Temporal distance: a basic linguistic metaphor. In: Studies in language, 1989, 13, s. 1 – 50.

GREPL, Miroslav: Úvodní poznámky k tzv. jistotní modalitě. In: Slovo a slovesnost, 1979, roč. 40, č. 2, s. 81 – 87.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 512 s.

de HAAN, Ferdinand: Evidentiality and Epistemic Modality: Setting Boundaries. In: Southwest Journal of Linguistics, 1999, 18, s. 83 – 101.

KEHAYOV, Petar D.: Typology of Grammaticalized Evidentiality in Bulgarian and Estonian. In: Linguistica Uralica, 2002, 2, s. 126 – 143.

LANGACKER, Ronald, W: Subjectification. In: Cognitive linguistics, 1990, 1, s. 5 – 38.

LYONS, John: Semantics. Cambridge: Cambridge University Press 1977.

NEBESKÁ, Iva: Někteří prostředky vyjadřování nejistoty (a „jistoty“). In: Co na srdci, to na jazyku. Praha: Karolinum 2005, s. 294 – 300.

NUYTS, Jan: Epistemic Modality, Language and Conceptualization. A Cognitive-Pragmatic Approach. Amsterdam: John Benjamins 2001.

PLUNGIAN, Vladimir: The place of evidentiality within the universal grammatical space. In: Journal of Pragmatics, 2001, 33, s. 349 – 357.

RADDEN, Günter – DIRVEN, René: Cognitive English Grammar. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company 2007. 374 s.

SWEETSEROVÁ, Eve: From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. Cambridge Studies in Linguistics. 54. Cambridge: Cambridge University Press 1990.

van der AUWERA, Johan – PLUNGIAN, Vladimir: Modality's semantic map. In: Language typology, 1998, 2, s. 79 – 124.

WILLET, Thomas: A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. In: Studies in Language, 1988, 12, s. 51 – 97.

O lexikální morfologii

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ

Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta

Univerzita Palackého, Olomouc

a

Facolta Lingue e Letterature Straniere

Universita degli Studi di Udine

ON LEXICAL MORPHOLOGY

Key words: inflectional/lexical morphology, typology, word-and-paradigm, item-and-process, part of speech theory, PS transposition, conversion

The article proceeds from the canon of Dokulil's onomasiological method and endeavours to prove the incompatibility of the respective method with its own bases, with Komárek's parts of speech theory (applied in *Mluvnice češtiny 2*) and with the PS transposition theory based on the idea of oscillation/hierarchization of syntactical functions.

1. Místo úvodu...

„Podľa našej mienky treba náuku o tvorení slov jednoznačne zaradiť do lexikológie“ (Horecký, 1971, s. 37).

2. Proč lexikální morfologie?

2.1. Slovtvorba a amplifikace

Tradiční deduktivní typologie, tj. typologie, jež deduktivní cestou usiluje o stanovení tzv. typologických konstruktů, vychází z extrémů, především z extrémních kombinací vzájemně si příznivých vlastností, a počítá s pravděpodobnostní implikací (existuje-li A, pravděpodobně existuje B). Při stanovování konstruktů/prototypů jsou jí základními parametry diference vertikální (vztah mezi elementem a počtem jeho funkcí) a horizontální (tradiční relace mezi slovníkem a gramatikou, tj. mezi funkcí lexikální a funkcí gramatickou), ale spolu s nimi i amplifikace, tj. rozhojňování jazykového materiálu, především materiálu v lexiku. Ze základních typů nominace (nominace extralingvální, kolokace, polysémie a slovtvorba) mají morfologickou relevanci především onomaziologické morfologické procesy, tj. tradičně způsoby a prostředky slovtvorné. Zde je právě možné hledat místo, kde začínají zájmy (lexikální) morfologie.

2.2. Co je to morfologie

Snaha o konsenzuální pohled na věc platný pro určité období velí nahlédnout do terminologického slovníku příslušného oboru či do encyklopedie k tomuto oboru orientované. **Slovník lingvistické terminologie** (Lotko, 1999, s. 68) definuje pojem morfologie jako

„část gramatiky jazyka studující jeho morfémy co do povahy a chování, zvl. v oblasti flexe a tvoření slov, popř. i komparace“. **Encyklopedický slovník češtiny** se snaží o výklady konsenzuální, s ladující specifická metodologická ukotvení především obecných pojmů s jejich výkladem neutrálním. Morfologie dle této příručky „studuje všechny typy morfémů z hlediska jejich formy a funkce“ (Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 273). Pojetí morfologie v reprezentativním díle českého mluvnictví, tj. v Mluvnici češtiny, souzní s těmito „konsezuálními“ výklady jen částečně. Neliší se v akcentaci užšího záběru morfologie (sémantická morfologie studuje gramatické významy a funkce morfémů, formální morfologie se zaměřuje na kombinatoriku morfémů), liší se však v náhledu na základní jednotku této subdisciplíny. Vždyť již v **Lingvistickém slovníku Pražské školy** (Vachek, 2005) je pozornost dávana slovu a jeho „rozkladu“.

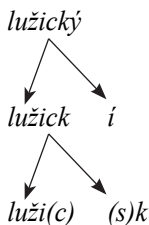
2.3. O návratu slova do morfologie

Zatímco v českém prostředí bylo slovo vždy pevnou součástí lingvistického popisu (srov. Mathesiovu funkční gramatiku či pojetí morfologie v Mluvnici češtiny 2), v anglosaské lingvistice zaznamenává slovo svou rehabilitaci (spolu s rehabilitací morfologie) v letech sedmdesátých, soustředěně pak v letech devadesátých. Jedná se především o deskripci flexivních jazyků v modelech typu word-and-paradigm a o studium struktury slova dané sérií morfologických operací v modelu item-and-process. Za centrální dimenzi jazyka je slovo považováno i v generativní gramatice „hlavního proudu“, tj. v modelu item-and-arrangement. Zde se morfologie stává mostem, jenž spojuje ostatní moduly gramatiky.

Dá se tedy říci, že poté, co klasické chomskyánské schéma bylo už neudržitelné, a poté, co vzrostl zájem o historickou gramatiku, „restaurovala“ se postupně morfologie a s ní dochází ke „comebacku“ fenoménu SLOVO.

Anglofonní morfologie tak znovuobjevila SLOVO. Po SLOVĚ se volá jako po základní jednotce jazyka. Již to není MORFÉM, jenž stojí v centru pozornosti morfologické analýzy (Katamba, 1993, s. 112). Jaké důvody vedly morfology pro tento „slovní“ obrat, lze stručně shrnout následovně:

Slovo je považováno za minimální jednotku, jež signalizuje význam, a to nezávisle (na rozdíl od morfému). Teorie založená na morfémech se dostává do nepřekonatelných problémů, jakmile narazí na morfémy kumulativní, na tzv. overlapping morphs, a na problém fúzujících jazyků vůbec – srov. např. morfémový uzel při pokusu o analýzu adjektiv typu *lužický* (provedena ovšem analýza jen části lexikálního komponentu daného slovního tvaru – srov. i Bednaříková, 2009, s. 46).

Dá se dokonce ukázat na jistou morfologickou naivitu v náhledu na přímočarý vztah mezi abstraktním morfémem a jeho konkrétní (fonologickou) realizací. Dalším argumen-

tem mohou být mnohé morfologické procesy, do nichž vstupuje celé slovo, ne pouhý morfém. Mezi zmíněné procesy patří např. některé afixační procesy (především prefixace), dále kompozice a zčásti i konverze. Všechny tyto důvody vedou k chápání slova jako klíčové morfologické jednotky. SLOVO se dokonce stává jakýmsi katalyzátorem (srov. i Bednaříková, 2009, s. 47), v němž se stýká klasická morfologie, morfosyntax, tzv. model word-and-paradigm i převažující směr morfologie generativní (např. Katamba, 1993, s. 89).

2.4. O kompetenci tzv. lexikální morfologie

Ve slovustraní atmosféře devadesátých let je morfologie definována jako část gramatiky pojednávající o vnitřní struktuře slova (např. Matthews, 1991, s. 9). Slovo se může stát centrální jednotkou lingvistického/morfologického popisu, pokud si uvědomíme, že jeho vnitřní struktura je dána formálními principy platnými pro určitý typ jazyka. Obecně lze však říci, že stavba slova není dána pouhou syntaktickou sekvencí elementů, ale je výsledkem složité interakce morfologických operací, jež mají abstraktnější a univerzálnější platnost. U procesů spadajících do kompetence flexivní morfologie jde především o formální prostředky (včetně flexe), jimiž se vyjadřují morfosyntaktické kategorie, u procesů zajímající **morfologii lexikální** o vyjádření morfologických relací mezi slovem fundujícím a fundovaným (mezi slovem morfologicky jednodušším a slovem morfologicky komplexnějším). Flexivní morfologie se týká slovních tvarů téhož lexému (tradičně v rámci tzv. paradigmatu), lexikální morfologie studuje morfologické vztahy mezi lexémy. Mezi jednotlivými odvětvími morfologie je sice vedena hranice, ale ta není v žádném případě nepropustná. Nejde jen o to, že některé flexivní procesy mohou mít onomaziologickou funkci – srov. Mathesiusův akt pojmenování (Mathesius, 1936), popř. mohou sloužit jako spolufornant procesů onomaziologických (především derivace), ale o to, že změna způsobu ohýbání, sloužící potřebám syntaktickým (akt usouvztažnění) může vyvolat onomaziologický proces fyzicky neadičního charakteru. Dokulilovský kánon onomaziologické metody však nedovoloval uchopit tento jev, tzv. (slovotvornou) transpozici, z pozic jiných než předtextových.

3. Transpozice

3.1. Transpozice a dokulilovská slovotvorná teorie

Autor kánonu české slovotvorné teorie Miloš Dokulil (např. Dokulil, 1982, s. 258) se odvolává na Kuryłowiczovu „syntaktickou derivaci“. Samotné jeho pojetí transpozice je však poněkud nejednoznačné (srov. i Rusínová, 1999, s. 95). Na jedné straně jde o pojem, jenž v jeho koncepci konstituuje jeden ze tří základních pojmenovacích strukturálních typů, tzv. onomaziologických kategorií (jde především o významový vztah mezi slovem výchozím a výsledným), na druhé straně je transpozice označena jako typ derivačního procesu, při němž se mění pouze syntaktická (větněčlenská) funkce výchozího slova, zatímco lexikální význam zůstává zachován (Dokulil, 1982, s. 257). Není tedy zcela jasné, zda se jedná pouze:

a) o hodnocení rozdílu mezi slovem fundujícím a fundovaným (odtud onomaziologický typ transpoziční), b) o slovotvorný proces posuzovaný jako proces derivační. Za „čistý“ typ transpozice jsou přitom považovány pouze „předmětnění děje a vlastnosti a zokolnostňování vlastnosti“ (Dokulil, 1982, s. 258, 261).

Pojímání transpozice tak osciluje většinou mezi dvěma krajními póly. Buď se jedná o typ sémantického vztahu mezi slovem výchozím a výsledným v rámci tzv. transpoziciční onomaziologické kategorie, nebo jde o slovtvorný postup v rámci tzv. derivačního slovtvorného způsobu (Bednaříková, 2009, s. 129). Oba póly ovšem pohlíží na transpozici z hlediska potřeb onomaziologie a pouze evidují uplatnění obsahu v různých syntaktických pozicích jako její syntaktické důsledky. Nejde ovšem o pouhý Wortartübertritt a jeho syntaktické důsledky (Dokulil, 1997, s. 140), ale naopak o jev, jenž je výsledkem dynamických vztahů mezi slovními druhy.

3.2. Transpozice a teorie PS

Koncepce slovních druhů (PS) budující na syntéze hlediska obsahovésémantického, syntakticko-funkčního i tvaroslovného (Mluvnice češtiny II, 1986; Komárek, 1978, 2006; Bednaříková, 2009) je příhodnouází pro výklad jevu zvaného TRANSPOZICE, neslučuje se však ani s jedním z výše uvedených pólů. Teorie primárních a sekundárních funkcí nemůže stavět na pouhém slovnědruhovém přetvoření jazykového obsahu. V tomto ohledu jsou např. první a druhý díl reprezentativního mluvnického popisu češtiny (Mluvnice češtiny I, II, 1986) inkompatibilní.

Tento příspěvek nahlíží na transpozici jako na dynamický vztah mezi formou „výchozí“ a formou „výslednou“. Tento vztah je důsledkem dynamických vztahů mezi slovními druhy. Počítá se přitom s dvojným charakterem transpozice. První stupeň transpozice je vyvolán potřebami syntaktickými. Změna syntaktické funkce může vyvolat jeden z morfologických procesů, a to proces flexe. Jedná se potom o **transpozici gramatickou**. Uplatnění tohoto procesu je samozřejmě v souladu s typologickým charakterem daného jazyka. U jazyků jiného typu může jít o změnu slovosledu, použití členu apod. Dále je třeba mít na paměti, že morfologický proces flexe může plnit i funkce odrazové, tedy funkce, jež spadají spíše do kompetence morfologie lexikální. Druhým stupněm transpozice je **transpozice slovtvorná**. Ta vzniká jednak ze syntaktických potřeb (či snad přesněji z potřeb komunikačních), jednak nabytím „vlastnosti“ toho slovního druhu, pro nějž je příslušná funkce primární. Obě potřeby se přitom podmiňují a kombinují.

S inspirací Loveckým salonkem zámku ve Smolenicích, kde byl tento příspěvek přednesen, je jako ilustrativní příklad zvoleno následující schéma:

Rád loví pstruhy. Vv

Lovít pstruhy je prý úžasné. Vv ⇒ Vs (transpozice gramatická)

Lov pstruhů byl prý úžasný.

*Celé léto zasvětil **lovu** pstruhů.*

*Přeji dobrý **lov**!*

Vv ⇒ Vs ⇒ Ss (transpozice slovtvorná)

(PROSIT → HRAD)

4. Přirozený běh světa a jeho reflexe (místo závěru)

Lingvistická teorie, jež nebere v potaz přechody mezi jevy, je neúplná (Filipec, 1972, s. 122). Takový „přechod“ může znamenat oscilaci mezi funkcemi nějakého jevu, ale součas-

ně i hierarchii mezi nimi. V závislosti na typu jazyka může při přechodu do jiné funkce dojít k „přizpůsobení“ formálnímu. Stupeň takového formálního přizpůsobení odpovídá pak míře adaptace na novou funkci. Slovnědruhá TRANSPOZICE se zdá odpovídat obojímu: požadavku oscilace mezi funkcemi i požadavku hierarchizace mezi nimi. Transpozice je vyvolaná dynamickými vztahy mezi slovními druhy a je podmíněna hierarchií jejich syntaktických funkcí, přičemž syntaktické potřeby mohou konvenovat vzniklým potřebám onomaziologickým. Opět v závislosti na typu jazyka jsou pak přechody mezi syntaktickými funkcemi provázeny změnami formálními. Flexivní morfologické procesy, primárně sloužící potřebám syntaktickým, mohou stát ve službě potřebám onomaziologickým. Tajemství jejich onomaziologických schopností tkví v uplatnění tzv. KONVERZE (konverze morfologických charakteristik, včetně charakteristik slovnědruhových), jež se tak stává právoplatným a významným morfologickým onomaziologickým procesem.

Transpozice (realizovaná konverzí) tak konvenuje reflexi „přirozeného běhu věcí světa“, tedy přirozené potřebě vyjádřit substanci/příznak jako příznak/substanci (Bednaříková, 2009):

V → S	V → A
S → V	S → A
A → V	A → S

LITERATURA

BEDNAŘÍKOVÁ, Božena: SLOVO a jeho KONVERZE. Olomouc: Univerzita Palackého 2009.
 DOKULIL, Miloš: K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. In: Slovo a slovesnost, 1982, roč. 43, č. 4, s. 257 – 271.

DOKULIL, Miloš: Zur Frage der Konversion un Verwandter Wortbildungsvorgänge und -beziehungen. In: Obsah – výraz – význam II. Ed. J. Panevová – Z. Skoumalová. Praha: Filozofická fakulta UK 1997, s. 135 –158.

Encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s.

FILÍPEC, Josef: K otázce konverze a přechodu slovních druhů v dnešní češtině. In: Slovo a slovesnost, 1972, roč. 33, č. 2, s. 122 –129.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 253 s.

KATAMBA, Francis: Morphology. London: The MACMILLAN PRESS LTD 1993.

KOMÁREK, Miroslav: Příspěvky k české morfologii. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1978; Periplus 2006.

LOTKO, Edvard: Slovník lingvistických termínů pro filology. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 1999.

MATHESIUS, Vilém: Pokus o teorii strukturální mluvnic. In: Slovo a slovesnost, 1936, roč. 2, s. 47 –54.

MATTHEWS, Peter Hugoe: Morphology. Cambridge: Cambridge University Press 1991.

Mluvnice češtiny I, II. Praha: Academia 1986.

RUSÍNOVÁ, Zdenka: Transpozice ve vztahu k mutaci a reprodukci. In: Čeština – univerzália a specifika 1. Ed. Z. Hladká – P. Karlík. Brno: Masarykova univerzita v Brně 1999, s. 95 –100.

VACHEK, Josef: Lingvistický slovník Pražské školy. Praha: Nakladatelství Karolinum 2005.

AKTUÁLNE PROBLÉMY TERMINOLÓGIE A TERMINOGRAFIE

Horeckého terminológia vo svetle súčasnej terminologickej teórie a praxe

JANA LEVICKÁ

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav E. Štúra
Slovenská akadémia vied, Bratislava

TERMINOLOGICAL IDEAS OF JÁN HORECKÝ IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY TERMINOLOGICAL THEORY AND PRACTICE

Key words: terminology, theory, linguistic dimension of terms

The author starts with a brief sketch of Ján Horecký's contribution to the theory of terminology. Further on, she presents the core of the paper consisting of an analysis of three different terminological works and underlines their assets in terms of the terminological theory and practice. Though they have been published in the course of more than a decade and are of different character, they present several common features characterising the current situation on the terminology scene. Beside the basic analysis of those three books the author attempts to compare them with the fundamental terminological monograph by Ján Horecký, published in 1956, and emphasize its topicality.

1. Úvod

Na Slovensku je naozaj dobrou tradíciou odvolávať sa na dielo J. Horeckého či konfrontovať svoje názory na terminologické otázky s ním. Jeho myšlienky sa citujú v každej prehľadovej práci z tejto oblasti, Horeckého meno figuruje v desiatkach terminologických glosárov a slovníkov predovšetkým z 50. a 60. rokov 20. storočia. Jeho prínos k skúmaniu terminológie, resp. k postulovaniu jej teoretických základov je nesporný, preto sa právom považuje za nestora slovenskej terminológie.

Ak sa pozrieme na Horeckého bibliografiu do roku 2005 v diele Slovenskí jazykovedci – súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov¹, zistíme, že prvé články súvisiace s terminológiou sa datujú do roku 1947, posledné majú vročenie 2004. Pestrosť tém i hĺbka ich spracovania je obdivuhodná, obzvlášť ak si pripomenieme, že terminológia predstavovala len časť Horeckého záujmov. Tak, ako svojou tvorbou neustále presviedčal o svojej všestrannosti na poli celej lingvistiky, aj jeho uvažovanie o terminológii obsahlo za takmer 60 rokov všetko podstatné – od teoretického vymedzenia objektu terminológie, problematiky pojmu a termínu, jeho vlastností a vzťahov cez definovanie charakteru tejto disciplíny a vzťahu k príbuzným oblastiam, vývoj terminologických sústav a ich porovnanie v rôznych jazykoch až po štruktúrnu analýzu

¹ Dostupné aj online na http://www.juls.savba.sk/ediela/slovenski_jazykovedci/

konkrétnych terminologických sústav, zahŕňajúcu problematiku motivácie termínov či metodiku a organizáciu terminologickej práce. Len na okraj, J. Horecký neustále sledoval dianie na medzinárodnej terminologickej scéne a korešpondoval napríklad aj so zakladateľom terminológie E. Wüsterom.

Už roku 1956 publikoval J. Horecký knižnú monografiu *Základy slovenskej terminológie* (svoju kandidátsku prácu), ktorej význam, ako konštatuje I. Masár, spočíva v tom, „že prvýkrát v dejinách spisovnej slovenčiny a slovenskej terminológie podáva ucelenú terminologickú teóriu reflektujúcu slovenskú dejinnú a jazykovú situáciu“ (Masár, 1993, s. 133). Dielo, pozostávajúce zo štyroch kapitol, sa začína obrazom vyše storočného vývinu slovenskej odbornej lexiky. Po ňom nasleduje druhá, nosná kapitola, v ktorej autor vymedzuje termín ako základný objekt skúmania, opisuje jeho vlastnosti a pripája aj svoj pohľad na vplyv češtiny na slovenskú terminológiu. V tretej, lingvisticky zameranej kapitole analyzuje J. Horecký jazykovú štruktúru terminologických jednotiek vrátane derivatív a viacslovných termínov. V poslednej časti sa venuje lexikálnym (miesto termínov v slovnej zásobe) a štylistickým otázkam fungovania a využívania termínov v spisovnom jazyku (v odbornej literatúre, v novinách, v próze a v poézii).

J. Horecký sa vo svojom terminologickom uvažovaní prejavoval ako lingvista, ktorému neboli cudzie interdisciplinárne oblasti jazykovedy. Právom sa za prelomovú pokladá jeho do hĺbky rozpracovaná teória logického spektra pojmu (1974a), na ktorú nadväzuje koncepcia obsahu a formy termínu (1974b). Práve tie mu ďalej umožnili analyzovať termíny z hľadiska ich slovotvornej stavby, motivickej štruktúry, čo vyústilo do vytvorenia pomenovacích typov a formulovania odporúčaní pre ďalšiu termínovtvorbu v konkrétnych odboroch (nezabúdajme, že J. Horecký je autorom *Slovotvornej sústavy slovenčiny* z roku 1959 a *Morfematickej štruktúry slovenčiny* z roku 1964). Ak zdôrazňujeme, že bol v prvom rade lingvistom, vyplýva z toho, že aj termín chápal ako „slovo“, jazykový znak, teda súčasť slovnej zásoby. Potreba ustáľovania a normalizácie odbornej slovenskej lexiky, Horeckého pôsobenie v terminologických komisiách a jeho každodenná prax mali za následok logickú prevahu synchronných analýz v jeho prácach, no priebežne sa nevyhýbal ani diachrónií. Predovšetkým sa jednoznačne zasadzoval za spoluprácu s odborníkmi, ale jazykové hľadisko považoval za rovnako dôležité ako vecné.

Vzhľadom na to, že v posledných dvoch desaťročiach 20. storočia vzniklo vo svetovej terminológii niekoľko reformných hnutí a samotná prax si vyžiadala prehodnotenie dovtedajšej dominantnej teórie tzv. viedenskej školy, rozhodli sme sa pozrieť na tri podnetné diela svetovej terminologickej produkcie a zistiť, či k nim možno nájsť paralely v Horeckého diele.

Podkladom pre naše úvahy sú predovšetkým už spomenuté *Základy slovenskej terminológie* z roku 1956 (ďalej len *Základy*), ale aj niektoré články, v ktorých J. Horecký podrobnejšie rozpracoval viaceré otázky nezahrnuté alebo len načrtnuté v spomenutej monografii.

Každé zo zvolených diel je myšlienkovovo veľmi obsiahle, preto tu ponúkame len relevantný výber z nich. Keďže na Slovensku sú všetky pomerne neznáme, uvádzame aspoň ich stručnú charakteristiku a poukážeme na ich prínos najmä vo svetle teórie viedenskej školy.

2. Juan C. Sager: A Practical Course in Terminology Processing (1990)

Podľa F. Gaudina (2005) je emeritný profesor Juan C. Sager, pôsobiaci vo Veľkej Británii na University of Manchester Institute of Science and Technology, typickým predstaviteľom textovej orientácie terminológie, hoci jeho najčastejšie citované dielo, o ktorom chceme hovoriť, sa skôr zaraďuje k praktickým príručkami zameraným na využívanie informačných technológií v terminologickej práci. Túto príručku pripravil J. Sager na základe svojej dlhoročnej pedagogickej a vedeckej praxe² a má slúžiť všetkým prekladateľom, odborným redaktorom a autorom, ako aj nelingvistom, ktorí sa ocitnú v situácii vyžadujúcej si počítačové spracovanie anglickej terminológie.

Napriek názvu, ktorý indikuje riešenie praktických otázok, sa veľká časť diela týka teórie, ktorá je jasne a prehľadne zosumarizovaná. G. Budin a S.-E. Wrightová dokonca označujú Sagerovu publikáciu za „vynikajúcu, ba až nenahraditeľnú pomôcku, ktorá pomôže zorientovať sa nielen pokročilému študentovi, ale aj terminológovi s praxou“³ (Budin – Wright, 1997, s. 352). J. Sager kladie dôraz na rôznorodé terminologické informácie a ich získavanie z textových korpusov, čím sa prejavuje jeho celoživotný záujem o terminologické databázy (ďalej TDB), ich tvorbu a správu, ako aj o oblasť spracovania prirodzeného jazyka.

J. Sager rozdelil svoju knihu na 8 kapitol, pričom v prvých štyroch obsiahlo prezentuje teoretické základy terminológie, ktorým sa budeme venovať ďalej. Piata kapitola je venovaná princípom zhromažďovania a prezentácie terminológií vrátane nových trendov. Na ňu organicky nadväzuje kapitola o histórii, vývoji, koncepcii a štruktúre TDB vrátane typológie do nich vkladaných informácií. V siedmej kapitole sa J. Sager zamerá na požiadavky a formy extrakcie terminologických informácií. Poslednou kapitolou uzatvára dielo pragmatickou problematikou rozsahu a funkcie spracovania terminológie, jej sprístupňovania, ako aj informáciami o terminologických centrách vo svete.

V prvom rade treba uviesť, že J. Sager nepovažuje terminológiu za samostatnú disciplínu, ale za „súbor praktických činností, ktoré sa vyvinuli pri tvorbe nových termínov, ich zhromažďovaní, objasňovaní a spracovaní prostredníctvom tradičných či novodobých médií“ (Sager, 1990, s. 1). Táto interdisciplinárna prax si podľa neho svoje teoretické základy vypožičiava od iných disciplín, ako je lingvistiká, počítačová lingvistiká a najmä informačná veda. J. Sager sice priznáva terminológii korene v lingvistike a sémantike⁴, no na rozdiel od J. Horeckého zdôrazňuje, že podstatný je jej komunikačný charakter, keďže jej úlohou je uľahčovať komunikáciu a riešiť komunikačné problémy. Tento pohľad logicky vedie k množstvu nových teoretických predpokladov a takisto k novým metódam získavania, uchovávaní, prezentácie a aktualizácie terminologických sústav (najmä cez TDB), ktoré by sa mali podľa J. Sagera uskutočňovať jedine prostredníctvom výpočtovej techniky.

Kognitívna dimenzia terminológie, ktorú J. Sager uvádza ako prvú z troch ním vymedzených dimenzií (ďalšie sú lingvistická a terminologická dimenzia), sa zaoberá teóriou

² Špecializáciou J. C. Sagera je výučba počítačovej lingvistiky, vytvárania terminologických databáz a strojového prekladu.

³ Preklady citátov z angličtiny v celom článku urobila autorka.

⁴ Konkrétne teória termínu je podľa J. C. Sagera „principiálne súčasťou teórie lexikológie“ (Sager, 1990, s. 55), prípadne nájdeme v jeho diele aj konštatovanie, že terminológia je „príbuzná“ lexikografii (tamže, s. 2).

referencie, snahou o rozlíšenie termínov a slov, teóriou pojmov, definíciami a pojmovými vzťahmi.

Na strane 15 a 24 autor rezumuje teórie o modeli poznania vedných oblastí a ich pojmových štruktúrach. Prirodzene sa nevyhol ani prepojeniu jazyka s týmito štruktúrami a snahe o vymedzenie pojmu v zúženom pohľade potrieb terminologickej praxe. Po porovnaní rôznych definícií pojmu, ktorých autori zhodne tvrdia, že pojem je vlastne mentálna činnosť (v podobe procesu alebo výsledku), J. Sager dospieva k alibistickému záveru, že pre svoju knihu vlastne definíciu pojmu nepotrebuje a necháva otázku otvorenú. Venuje sa ďalej štrukturalistickej teórii pojmových príznakov, typológii pojmov a ich vzťahov. Pripomeňme, že J. Horecký sa definovaniu pojmu nevyhýbal, chápal ho ako súbor poznatkov či logických predikátov, ktoré umožňujú identifikovať a kategorizovať objekty mimojazykovej reality (Horecký, 1974b). Z toho mu vyplynul veľmi závažný dôsledok: keď sa poznatky zmenia či doplnia, môže sa zmeniť aj termín, prípadne pre ten istý objekt mimojazykovej reality môžu vzniknúť viaceré termíny.

Teória pojmov má podľa J. Sagera v terminológii za úlohu predovšetkým „poskytnúť adekvátne vysvetlenie kognitívnych motívácií pri termín tvorbe a tiež základ pre efektívnejšie štruktúrovanie terminologických sústav, než je abecedné“ (Sager, 1990, s. 21). V praxi sa motivácia odráža v tom, že „pomenovania sa usilujú odrážať svojou štruktúrou hlavné pojmové príznaky pojmov, ktoré označujú“ (tamže), čo dokladá predovšetkým analogické tvorenie príbuzných termínov. Otázkou motivovanosti (ktorú najskôr nazýval priezračnosťou) sa J. Horecký zaoberal podrobne a považoval ju za podmienku sine qua non ústrojne vytvoreného termínu: „z faktu termínu ako jazykového znaku vyplýva požiadavka, aby termín vyjadroval pojem tak, aby už z formálnej zvukovej stránky bolo zrejmé, že sa pomenúva“ (Horecký, 1956, s. 45). Okrem toho J. Horecký zdôrazňoval, že práve motivovanosť, resp. jej stupeň môže byť rozlišovacím znakom termínov: „termín má byť motivovaný tak ako ostatné slová, resp. o určitý stupeň viac“ (tamže).

J. Sager nesúhlasí s tradičným delením terminologickej a lexikologickej práce zdedeným od E. Wüster a jeho žiakov, ktorým sa zdôrazňovala výlučnosť onomaziologického postupu v terminológii (čiže východiskom analýzy je pojem). Autor dáva znamienko rovnosti medzi terminológom⁵ a lexikografom, keďže počiatkom analýzy je v oboch prípadoch zvyčajne daný súbor jazykových jednotiek. Terminológ ich však podľa neho v úzkej spolupráci s odborníkom klasifikuje a zoraďuje vzhľadom na pojmový systém oblasti. Onomaziologicky postupuje terminológ len vtedy, ak má rozlíšiť homonymá alebo pomenovať nové pojmy, čo však vo väčšine prípadov robia samotní odborníci.

V lingvisticky zameranej stati J. Sager na s. 55 analyzuje termíny, ktoré definuje ako jazykové jednotky vo forme izolovaných entít tak, ako sú zachytené v metajazyku slovníkov a glosárov, ale podotýka, že pôvod majú v textoch a zároveň sa používaním v textoch objasňujú. Považujeme za potrebné zdôrazniť, že autor týmto poukazuje na fakt, že v terminologickom myslení došlo k revolučnému vyvráteniu postulátu o výlučnom vzťahu medzi termínom a pojmom (jednému pojmu zodpovedá len jedna jazyková forma a tá spätne označuje len jeden pojem), čím sa v terminológii do popredia dostala

⁵ Terminológ má podľa J. C. Sagera dvojúlohu: je tvorcom terminografických produktov a poradcom v otázkach používania odborných pomenovaní.

otázka dlho zatracovanej polysémie a synonymie. J. Sager zároveň upozorňuje, že ak sa pripustí existencia týchto javov, treba vypracovať pravidlá na ich opis a terminografické spracovanie.

J. Sager teda existenciu synonymických a variantných termínov či už na báze geografického alebo sociálneho rozvrstvenia spoločnosti nepopiera, práve naopak: „Jeden pojem môže mať toľko podôb, koľko existuje rôznych komunikačných situácií, ktoré si vyžadujú odlišné jazykové formy” (tamže, s. 58). Zasadzuje sa za podrobné skúmanie variantov vrátane akronym a skratiek, ktoré takisto považuje za synonymné formy a pri ktorých sa v terminografických produktoch začínajú uvádzať aj lingvistické informácie.

Variety v terminológii vnímal J. Horecký ako prirodzený jav: „v obdobiach rýchlych, prevratných zmien vo vede i v technike sa termíny pre nové pojmy alebo nové chápanie pojmov len začínajú hľadať a tvoriť. Preto v takýchto obdobiach je terminológia neustálená, resp. menej ustálená“ (Horecký, 1956, s. 56). Ako príklad uvádzal znásobenie výrazových prostriedkov pre ten istý pojem v čase národného obrodovania v Čechách.

Práve vývoj termínov a pojmov je jedným z poznávacích znamení modernej terminológie. J. Sager zdôrazňuje ich zmeny a nevyhnutnosť ich skúmania pri opise odborných kódov. J. Horecký na rozdiel od „tradičnej teórie terminológie“ vôbec nepopieral vývoj, čím akoby predbehol svoju dobu. Keď sa zaoberal ustálenosťou termínov (Horecký, 1956, s. 54), dôrazne upozornil, že to neznamená nemennosť, keďže najrýchlejšie sa meniacou časťou jazyka je práve slovná zásoba. Na druhej strane upozorňoval (tamže, s. 48), že vývojom jazyka a vedy sa lexikálne jednotky stávajú nepriehľadnými, teda ich morfosyntaktická forma prestane mať pre používateľov výpovednú hodnotu.

Ako jeden z mála autorov sa J. Sager podrobne zaoberá aj syntetickými a analytickými formami termín tvorby v angličtine, porovnáva ich výhody a nevýhody a venuje im samostatnú podkapitolu. Jeho stať o pomenúvacích typoch v závislosti od konkrétnej oblasti pripomína Horeckého tretiu kapitolu Základov.

Za zmienku stojí aj Sagerova úvaha (Sager, 1990, s. 80) o primárnej a sekundárnej termín tvorbe v zmysle okolností vzniku nových termínov. Prvá je podľa neho spontánna a zahŕňa tvorbu pojmov a termínov, kým druhá pozostáva z tvorby termínov pre známe pojmy buď pri revidovaní terminológie, alebo pri jej preklade do iného jazykového prostredia často na základe cudzojazyčného vzoru. Práve sekundárnu termín tvorbu možno do značnej miery regulovať a ovplyvňovať stanovením pravidiel. Prístup k sekundárnej termín tvorbe, resp. terminologickému plánovaniu sa líši v závislosti od konkrétnej krajiny.

Komunikačnú dimenziu terminológie pre J. Sagera stelesňuje komunikačný model: odborník vs odborník. Venuje sa otázkam vplyvu používania terminológie na jej povahu, definuje používateľov terminologických služieb vrátane normalizácie a jej princípov a nástrojov. Nezabúda ani na trojicu vlastností termínov významných z komunikačného hľadiska – krátkosť, presnosť a výstižnosť – a uvádza spôsoby, ako ich dosiahnuť.

Oceňujeme, že na proces normalizácie sa autor pozerá realisticky: nie je to cieľ sám osebe, ale len prostriedok na uľahčenie komunikácie a, ako hovorí, normalizácia nikdy neovplyvní existenciu a používanie nenormalizovaných termínov. J. Sager upozorňuje aj na negatívnu stránku tohto procesu, ktorá spočíva v brzdení prirodzenej tvorivosti jazyka.

V záverečnej kapitole J. Sager sumarizuje tendencie terminologickej praxe na počiatku 90. rokov 20. storočia, z ktorých vyberáme:

1. zoskupovanie terminologických informácií a zdrojov rôzneho druhu a charakteru,
2. uznanie, že pri terminologických produktoch je vhodné zvoliť deskriptívny prístup,
3. terminologické databázy majú potenciál významného nástroja a ovplyvňovateľa komunikácie, môžu sa stať „virtuálnou normou“,
4. vzhľadom na vývoj pojmových a terminologických sústav je potrebné pravidelne revidovať terminologické zdroje (Sager, 1990, s. 207).

Zhodne s J. Horeckým, aj keď o vyše 40 rokov neskôr, autor uvádza, že analýzou možno stanoviť existujúce procesy a princípy termín tvorby a tým ovplyvniť nové termíny. Zároveň dodáva, že princípy by mali byť súčasťou vzdelávania všetkých vedcov a inžinierov, ako aj odborných prekladateľov, pretože práve oni sa zúčastňujú na tvorbe nových termínov oveľa častejšie než samotní terminológovia.

3. François Gaudin: Socioterminologie (2005)

Dielo François Gaudina, pôsobiaceho na francúzskej Univerzite de Rouen, je cenné tým, že ponúka komplexný obraz nového prístupu k terminologickým otázkam, v rámci ktorého sa skúmajú diskurzívne, sociolingvistické a historické okolnosti vzniku a fungovania termínov. Samotnú socioterminológiu možno považovať za prirodzenú reakciu na dlhodobé preferovanie kognitívnej funkcie a charakteru terminológie. F. Gaudin dokonca tvrdí, že wüsterovská teória⁶ je prekážkou každého lingvistického nazerania na terminologické otázky.

Aplikácia sociolingvistického prístupu v terminológii má svoj počiatok v 70. rokoch 20. storočia, jeho teoretická báza sa začala rozvíjať o desaťročia neskôr práve v Rouene. Vyžiadala si ho paralelný vývoj technológií a jazyková politika frankofónnych krajín. Ide predovšetkým o skúmanie podmienok, v akých sa jazykové formy prijímajú a prispôbujú, čo dopĺňa pohľad na termíny ako jazykové znaky a nie ako na nálepky pojmov.

Dielo F. Gaudina pozostáva zo 7 kapitol, pričom úvod prirodzene patrí kritickému zhodnoteniu dovtedajšej teórie a prezentácii socioterminológie. V ďalších častiach sa autor venuje metodologickým nástrojom a analýze nového prístupu, lingvistickým problémom tzv. vulgarizácie (či skôr popularizácie, ktorú socioterminológia považuje za kľúčovú a tradičná terminológia vo všeobecnosti zanedbáva) a charakterizuje ju ako literárny žáner. Veľkú pozornosť venuje F. Gaudin aj vzťahom sémantiky a terminografie, terminológie a jazykovej politiky, pričom svoje dielo uzatvára trochu zdĺhavým exkurzom do vývoja metaforického preberania termínov medzi vednými disciplínami. Pristavíme sa pri niektorých jeho myšlienkach z prvej, druhej, štvrtej a šiestej kapitoly.

⁶ Termínom wüsterovská teória sa myslia základy terminológie ako disciplíny, ktoré v 30. rokoch 20. storočia sformuloval inžinier Eugen Wüster (pozri jeho doktorskú dizertačnú prácu z roku 1931 *Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik*). Jeho záujem a činnosť sa zameriavali najmä na harmonizáciu a normalizáciu pojmov a odborných pomenovaní, ktoré sa snažil docieľiť preskriptívnym prístupom. Výsledkom mala byť jednoznačná, presná a funkčná odborná slovná zásoba vytvorená z monosémantických termínov. V snahe obhájiť autonómnosť terminológie ako samostatnej disciplíny ju E. Wüster definoval v kontraste s lexikológiou. Postupom času sa však ukázalo, že slabinou tejto prvej terminologickej školy bolo zanedbávanie lingvistického rozmeru termínov.

Pre autora je terminológia časťou lexikológie s presahom do iných disciplín. Jej úlohou je skúmanie termínov, teda „pomenovaní, slúžiacich na sprostredkovanie významov, ktoré upravuje spoločnosť a ktoré sú súčasťou praxe inštitúcií alebo záujmových odborných skupín“ (Gaudin, 2005, s. 11). A ako dopĺňa Marcel Diki-Kidiri vo svojej definícii, tento prístup si za svoj cieľ stanovil skúmať, „ako používatelia reagujú na odborné pomenovania, ako ich používajú alebo zavrhnújú“ (citované podľa Gaudina, 2005, s. 15). Dôležité je upozorniť, že synchronne skúmanie musí ísť ruka v ruke s diachrónnym, a tým sa do popredia dostáva aj otázka variácií.

F. Gaudin opakovane zdôrazňuje, že význam termínu v prehovore „vymýšľa“ vysielateľ a prijímateľ, čím sa jeho význam znovu „dohaduje“ pri každom jeho použití. Prehovor sa tak podľa autora stáva kolískou termínu a zároveň aj pojmu.

V súlade so svojou východiskovou pozíciou sociolingvistu autor pripomína spoločenskú dimenziu tvorby referenčného vzťahu, ktorý vzniká len a len vďaka interakcii používateľov jazyka a ich vzájomnej spoločenskej dohody, ktorej cieľom je, aby každý člen spoločenstva dokázal daný jazykový znak, termín nevynímajúc, usúvzťažniť s tým istým objektom vo svete (tamže, s. 33). Tento vzťah sa môže buď ustanoviť normalizáciou, alebo sa vytvára v komunikácii, v rámci ktorej môže dochádzať a aj dochádza k modifikáciám termínu, no po jeho fixácii už jazyková komunita termín automaticky používa a nevidí dôvod skúmať, či ide o správne vytvorený vzťah a či je daný termín adekvátny. Ide o dialogický a zároveň spoločenský jav, ktorý tvorí sémantickú špecifickosť termínu.

V druhej a šiestej kapitole F. Gaudin poukazuje na to, že terminológia, resp. jej socioterminologický prúd môže pomôcť pri interdisciplinárnej komunikácii, najmä ak je táto neúspešná. Dokáže totiž opísať jazykový úzus jednotlivých oblastí a identifikovať nezohody, resp. zdroje vzájomných nedorozumení. Jednou z úloh terminológa s lingvistickým vzdelaním je podľa F. Gaudina „opísať význam a nie ho predpisovať“ (tamže, s. 150). Terminológ by mal pôsobiť ako diagnostik a poradca. Túto predstavu dlhé roky ideálne naplňal práve Ján Horecký.

Keďže sa na začiatku 21. storočia väčšina terminologických prác a projektov sústreďuje na informačné aplikácie (ako je spracovanie dát, textová analýza, archivácia informácií či preklad), socioterminologické aktivity môžu nájsť svoje uplatnenie inde: v projektoch jazykovej politiky. F. Gaudin súhlasí so zasahovaním oficiálnych inštitúcií do odbornej komunikácie, no nie tým spôsobom, ako sa to deje vo Francúzsku, pretože tamojšia jazyková politika obhajuje a konzervuje „jednotnú francúzštinu, ktorá existuje len virtuálne“, a neberie do úvahy nevyhnutné variácie na geografickej, sociálnej či odbornej osi.

Autor však zdôrazňuje, že terminologická politika v zmysle presadzovania „správnejších termínov“ sa nemôže obmedzovať len na jazykové formy, ale musí brať do úvahy aj ich socio-symbolické hodnoty. Poukazuje aj na vnútrojazykové a mimojazykové faktory, ktoré v symbióze posúvajú jazyk ďalej. Preto opisovanie jazykových situácií nestačí, musí sa tiež skúmať typ používateľov, ich jazykové povedomie, jazyková ideológia skupín používateľov a na druhej strane interné faktory, ako je produktivnosť afixov či jazyková ekonómia. Názory používateľov sa podľa F. Gaudina dajú najlepšie zistiť prostredníctvom prieskumu a dotazníkom, najlepšie ešte pred vydaním oficiálne schválenej a odporúčanej terminológie.

V sémanticky zameranej kapitole F. Gaudin konštatuje, že ak termíny skutočne fungujú aj mimo textu tým, že ako pomenovania pojmu nadobudnú istú autonómiu, tak potom sa to deje len na základe vytvárania a stabilizovania ich obsahu v odborných textoch. Aj nové pojmy a významy sa podľa neho tvoria v prehovoroch/textoch, čoho dôkazom môže byť derivačná paradigma a zložené termíny.

Veľmi inšpiratívny je Gaudinov prehľad vzťahov terminologických jednotiek, aj keď ide skôr o zhrnutie a nie o jeho originálnu koncepciu. F. Gaudin tu zdôrazňuje, že terminológia sa musí jednoznačne zaoberať sémantickými vzťahmi, ktoré sa delia na lexikálne a tzv. predikatívne, ale nemala by zabúdať ani na ontologické vzťahy (najmä typu časť/celok, ktoré F. Gaudin nazýva meronymické), pretože umožňujú opísať vzájomné vzťahy referentov (tamže, s. 169). Všetky spomínané typy vzťahov F. Gaudin ďalej špecifikuje a tvrdí, že vďaka nim možno získať relevantné kolokácie a v konečnom dôsledku oveľa bohatšie a užitočnejšie slovníky.

Autor kritizuje zaznávanie polysémie v terminológii a tvrdí, že výroky o jej neexistencii v tejto oblasti sú nepravdivé (tamže, s. 166). Ako jednu z jazykových univerzálií ju totiž nemožno vykázat' z terminológie, pričom rozlišovanie jednotlivých významov/pojmov viacvýznamových termínov navrhuje riešiť interpretáciou, štandardizáciou, resp. uvádzaním oblasti ich používania.

Na záver F. Gaudin konštatuje, že terminológia by sa mala, na rozdiel od svojej minulosti, viac zaoberať skutočným používaním než tvorbou slovníkov, aby termíny, ktoré sa v rámci terminologického plánovania navrhujú, uspeli v reálnom živote. J. Horecký síce v terminológii neaplikoval sociolingvistické metódy, napokon, v 50. rokoch 20. storočia na to na Slovensku ani neboli podmienky, no uvedomoval si význam tejto oblasti skúmania terminologických jednotiek, keď pripomínal, že „treba venovať pozornosť aj vzťahu medzi terminológiou a jej používateľmi“ (Horecký, 1965, s. 194).

4. Jennifer Pearson: Terms in Context (1998)

V uvedenom diele sa Jennifer Pearsonová z írskej Dublin City University usiluje presvedčiť čitateľa o prínose korpusovej lingvistiky pre terminologický výskum, čo na konci 20. storočia predstavovalo takmer priekopnícky čin, hoci v lexikografickej praxi sa korpusy využívali už takmer 40 rokov. Navyše svojou metodológiou sleduje nielen automatické či poloautomatické získavanie termínov, ale dokonca aj kontextov terminologického významu z autentických textov. Tie majú zväčša opakujúcu sa štruktúru, ktorá má podľa autorky nanajvýš niekoľko variácií – J. Pearsonová ich nazýva metajazykovými štruktúrami, pričom ich úlohou je podľa nej poukazovať, naznačovať význam termínu či rozsah jeho použitia. Autorka ich ďalej analyzuje a snaží sa ich využiť pri formulovaní terminologických definícií a tvorbe terminologických záznamov.

Ide o logicky napísanú a prehľadne štruktúrovanú monografiu, ktorej základom je autorkina dizertačná práca. Jej devízou je postupný prechod od teórie k praxi. Práca pozostáva z 10 kapitol, pričom druhá polovica z nich sa dotýka praktickej aplikácie prezentovaných teórií a záverov. V prvej, teoretickej časti sa J. Pearsonová okrem kľúčovej analýzy rozdielu medzi slovami a termínmi venuje korpusom, ich tvorbe a zloženiu, zostavovaniu slovníkov a ich stratégiám na vymedzovanie významu, skúmaniu

definícií v texte a ich typológii, extrahovaniu termínov z korpusu, ako aj extrahovaniu formálnych a čiastočne formálnych „definičných výkladov“, synonym čí parafráz definícií a napokon demonštruje, ako možno využiť konkordancie z korpusu na získanie terminologických informácií o danom termíne. Pristavíme sa pri prvej kapitole.

J. Pearsonová sa už v úvode vymedzuje voči tzv. tradičnému tábore terminológov, ktorí považujú termíny za objekty nezávislé od kontextu. Naopak, moderní terminológovia si podľa nej všímajú predovšetkým praktické fungovanie jazyka, ktoré vyvodzujú z autentických textov. Autorka však jedným dychom dodáva (Pearson, 1998, s. 2), že sa tak deje predovšetkým pri identifikácii termínov a extrakcii vhodných kontextových fragmentov. Zdôrazňuje, že cieľ a základné princípy oboch táborov sú rovnaké: tvorba štruktúr vedných oblastí na základe porovnávania a rozlišovania príbuzných pojmov.

Pri revidovaní doterajších snáh o odlišenie slov a termínov autorka dôsledne kritizuje nepresné kritériá a závery a problematizuje ich v kontexte korpusovej lingvistiky. Tvrdí, že neexistuje taká definícia termínu, pomocou ktorej by bolo možné určiť jednak to, čím sú termíny vo vzťahu k slovám špecifické, a jednak to, kedy fungujú ako skutočné termíny. Takisto jej nestačí tvrdenie, že termíny získavajú svoj status využívaním v špecifickej oblasti ľudského poznania, pretože sa už nepoužívajú len v jednom presne ohraničenom odbore (pozri interdisciplinárne „výpožičky“ ako bežný spôsob tvorby nových termínov) a len v odborných kruhoch (nepopierateľný jav determinologizácie). Schodnou cestou podľa J. Pearsonovej nie je ani preskriptívny prístup tradičných terminológov, v ktorom sa alibisticky predpokladá, že vzťah medzi pojmom a termínom je statický. Navyše normalizácia nijako nezaručuje termínom osobitný status, pretože normy nie sú všetkým používateľom k dispozícii a ani neobsahujú všetky existujúce termíny.

Napokon autorka dospieva k záveru, že celý jazyk sa, zjednodušene povedané, používa za istých okolností terminologicky, čiže je „potenciálne terminologický“. Cieľom je preto charakterizovať tieto okolnosti a vypracovať metódy na identifikáciu termínov v nich, čo predstavuje jadro jej práce.

Z uvedeného vyplýva, že autorka chápe termíny ako organickú súčasť jazyka podobne ako J. Horecký, ktorý uvádza, že termín podlieha tým istým slovotvorným a sémantickým zákonom ako zvyšok lexiky (Horecký, 1956, s. 36). Pokiaľ ide o otázku špecifickosti termínov, J. Horecký nikdy netvrdil, že existuje striktný rozdiel medzi nimi a slovami, a to sa v čase publikovania Základov ešte disciplíny natoľko neprelínali: „nemožno viesť presnú hranicu medzi termínmi a ostatnými slovami, ale je tu vždy vzájomné vplývanie a kríženie“ (c. d., s. 36). V kapitole o jednoznačnosti a presnosti termínov však autor naznačuje možnosť čiastočného odlišenia, aj keď viac-menej v rovine teoretickej – ako sme už uviedli, jednou z odlišností termínu od slova je význam termínu, ktorý „musí vždy vyplývať z neho samého, a to od samého začiatku, keď bol vybraný na vyjadrovanie určitého pojmu“ (c. d., s. 58), teda v súvislosti s vlastnosťou jednoznačnosti a presnosti, ktorou sa „termín zásadne líši od bežne používaných slov“ (tamže). Absenciu vyčerpávajúceho vymedzenia u J. Horeckého by sme mohli zdôvodniť faktom, že počas celej svojej terminologickej praxe spolupracoval s odborníkmi, ktorí určovali, čo je a čo nie je termín, kým J. Pearsonová toto vymedzenie nemohla obísť, pretože automatickú extrakciu by bez presného definovania objektu hľadania neuskutočnila. Odborníci mali v jej prípade revidovať až výsledky.

J. Pearsonová nachádza jediné východisko zo slepej uličky v pragmatickej rovine, a to v definovaní tzv. „komunikačného prostredia“ (communicative setting), ktoré, zjednodušene povedané, vytvára autor, jeho publikum a funkcia textu a dá sa aplikovať aj pri počítačovom spracovaní textov. Túto myšlienku ďalej rozvinula typológiou štyroch prostredí líšiacich sa typmi komunikátorov na oboch stranách, z čoho vyplývajú ďalšie dôsledky. Len tri z týchto komunikačných situácií (A, B, D) autorka považuje za zdroje potenciálnych termínov, priznáva však, že jej hypotéza si vyžaduje rozsiahlejšie preskúmanie:

A. komunikácia odborníka s odborníkom – vyznačuje sa rovnakou úrovňou znalostí, pravdepodobnosťou používania normalizovanej terminológie a najmä pravdepodobnosťou veľkého výskytu termínov; používa sa v odborných časopisoch, akademickej tvorbe či v legislatíve;

B. komunikácia odborníka s ľuďmi čiastočne zavesvätenými do problematiky, väčšinou so študentmi danej disciplíny – publikum má nižšiu úroveň znalostí, a preto sa vysvetľuje väčšie množstvo termínov, aby sa predišlo neznalosti alebo nesprávnemu chápaniu; charakterizuje ju nižší výskyt termínov, avšak detailnejšie odborné vysvetľovanie; využíva sa napr. v učebniciach;

C. komunikácia čiastočného odborníka s laikom – autor a prijímateľ nemusia mať rovnaké chápanie pojmov a termínov; táto komunikácia vykazuje oveľa nižší výskyt termínov ako v prvých dvoch prípadoch a tie navyše nie vždy majú svoj pôvodný význam, okrem toho sa pri vysvetľovaní často používajú slová všeobecného jazyka; vyskytuje sa najmä v populárno-náučných časopisoch, prípadne špecializovaných novinových rubrikách o vede, ekonomike atď.;

D. komunikácia učiteľa so žiakom – ide o veľmi diverzifikovanú skupinu, do ktorej na strane žiakov autorka zaraďuje aj vysokoškolských učiteľov snažiacich sa preniknúť do základov internetu; používa sa v nej adekvátna terminológia, ale na oveľa nižšej úrovni ako v prostredí B.

V diele J. Horeckého takúto podrobnú typológiu komunikačných situácií nenájdeme, no venoval sa aj týmto otázkam. Napríklad v Základoch na s. 131 uvádza, že terminológia sa v odbornej komunikácii využíva v závislosti od typu textu a jeho cieľa, pričom vo výkladovom štýle je zapojenosť termínu do kontextu väčšia a vysvetľovanie sa uskutočňuje rôznymi spôsobmi.

Na záver možno ešte spomenúť, že v 6. kapitole sa J. Pearsonová venuje získavaniu termínov z korpusu, okrem iného tu zhŕňa a posudzuje dovtedajšie možnosti automatickej extrakcie, ich kritériá a metodológiu. J. Pearsonová by však túto extrakciu nemohla uskutočniť bez lingvistických analýz viacslovných termínov, akými sa podrobne zaoberal aj Ján Horecký.

5. Záver

Analyzované diela zahraničných autorov vyšli v časovom rozpätí 13 rokov a každé z nich, ako sme naznačili, má iný charakter. Kým J. Sager sa snaží podať komplexný obraz terminologickej práce, F. Gaudin predstavuje a vymedzuje socioterminologický smer voči tradičnej terminológii. Do tretice J. Pearsonová ponúka len výber z teórie

terminológii potrebný pre jej metodológiu extrahovania terminologických informácií z korpusov. Napriek tomu možno nájsť styčné body minimálne v dvoch z nich: terminológia má uľahčovať komunikáciu, venovať pozornosť lingvistickému rozmeru terminológie a lingvistickým analýzám terminologických jednotiek a opisovať ich reálne fungovanie. Všetky tri práce priznávajú existenciu polysémie, synonymie a variantov v terminológii a potrebu ich skúmania, zaoberajú sa vývojom termínov a pojmov, spôsobom tvorby termínov, zhromažďovaním a prezentáciou terminologických informácií.

Z čiastkovej analýzy vybraných diel v porovnaní s Horeckého dielom vyplýva, že terminologické myslenie J. Horeckého môžeme označiť za moderné či skôr stále aktuálne. A to najmä vďaka tomu, že svoje analýzy a závery stavil na praktických skúsenostiach nadobudnutých v terminologických komisiách pri ustáľovaní či usmerňovaní slovenskej terminológie v rôznych oblastiach. Aktuálnosť Horeckého myšlienok potvrdzuje aj rozvoj a využívanie počítačovej a korpusovej lingvistiky, ktorých vznik na Slovensku inicioval.

V súčasnej slovenskej terminológii je naďalej žiaduce aplikovať Horeckého teóriu logického spektra vrátane dynamiky terminologických sústav (najmä v oblasti terminologického manažmentu) a zamerať sa na odhaľovanie pomenúvacích typov pri tvorbe a ustáľovaní nových termínov v rôznych oblastiach. Ani požiadavka motivovanosti termínov nestratila nič na svojej aktuálnosti.

V porovnaní so situáciou v zahraničí sa na Slovensku význam terminológie v hospodárstve i celej spoločnosti stále nedoceňuje a tým pádom ani nepodporuje. Chýba kontinuálne monitorovanie terminológií, terminologické komisie, absentuje i snaha samotných odborníkov o unifikáciu odborových slovných zásob a v prípade existujúcich zdrojov aj ich dostupnosť. Je najvyšší čas zaoberať sa tvorbou kvalitných terminologických databáz, vývojom softvérov na extrakciu termínov z textov, ako aj na kontrolu správnosti použitej terminológie. Veľkou pomocou by bolo aj vytvorenie tzv. terminologického dispečingu, ktorý by zabezpečoval poradenstvo v oblasti používania a tvorby terminológií.

LITERATÚRA

GAUDIN, François: Socioterminologie. Une approche sociolinguistique de la terminologie. Bruxelles: De Boeck et Larcier 2003. 286 s.

GAUDIN, François: Socioterminologie. In: Langages – La terminologie: nature et enjeux, 2005, mars, č. 157, s. 80 – 92.

HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: VEDA 1956. 146 s.

HORECKÝ, Ján: Slovtvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 217 s. – 2. vyd. (čiastočne upravené) Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 253 s.

HORECKÝ, Ján: Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 194 s.

HORECKÝ, Ján: Kritériá terminológie. In: Československý terminologický časopis, 1965, roč. 4, č. 4, s. 193 – 201. HORECKÝ, Ján: Základné problémy terminológie. In: Kultúra slova, 1974(a), roč. 8, č. 5, s. 129 – 174.

- HORECKÝ, Ján: Obsah a forma termínu. In: Kultúra slova, 1974(b), roč. 8, č. 10, s. 321 – 324.
- HORECKÝ, Ján: Intenzia a extenzia termínu. In: Pange lingua. Zborník na počesť Viktora Krupu. Red. J. Genzor – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999. s. 123 – 129.
- MASÁR, Ivan: Stav a úlohy slovenskej terminológie. In: Kultúra slova, 1993, roč. 27, č. 5 – 6, s. 129 – 139.
- PEARSON, Jennifer: Terms in Context. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1998. xiii + 243 s.
- SAGER, Juan Carlos: A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins 1990. xii + 252 s.
- WRIGHT, Sue-Ellen – BUDIN, Gerhardt: Handbook of terminology management. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2001. 372 s.

O nových termínoch v slovenskej fonetike

ĽUBOMÍR RENDÁR

Katedra slovenského jazyka a literatúry

Pedagogická fakulta, Trnavská univerzita, Trnava

ON NEW TERMS IN SLOVAK PHONETICS

Key words: phonation, phonation type, single and compound phonation type, voice beginning, glottal stop, glottalisation, vocal signal, vocal impulse/pulse, pre-impulse (flatulency)

Recent research works in the field of Slovak pronunciation have contributed to linguistic terminology. In particular, this concerns the voice beginnings in the Slovak language, within which, according to the recent research works, for example also a creaky voice is specified. The glottal stop can be carried out within three basic types, i.e. as *canonic*, *irregular vibration of a lower intensity before any regular vocal vibration*, or *regular vibration of a lower intensity before any regular vocal vibration*. Further on, glottal stop can be differentiated into two sub-types according to the composition of the acoustic signal: *the canonic* and *the glottal stop – barbell*. Another phenomenon in the case of an initial glottal stop can be the so-called *flatulency (pre-impulse)*, which exceptionally occurs before the glottal stop as a double or triple pre-impulse. Other new terms concern phonation – many of them were known in foreign literature already some time ago. These include, e.g., the particular single or compound phonation types, but also the voiced as well as voiceless phonation types.

1. Úvod

Širšia terminológia v oblasti jednotlivých typov tvorenia hlasu (fonácie) v slovenskej lingvistiky chýba, hoci v zahraničnej literatúre sa operuje s ďalej uvedenými termínmi už dávnejšie. V slovenčine sa z hľadiska členenia fonácie hovorilo doteraz len o hlasových začiatkoch a ráze (napr. Stanislav, 1953, s. 442 a 1978, s. 214; Král, 1974, s. 248; Dvončová, 1977, s. 153; Král – Šabol, 1989, s. 121 – 123), pričom najnovšie výskumy (Rendár, 2009b) upravujú a dopĺňajú doterajšie poznatky aj v uvedenej problematike. Cieľom tohto príspevku je teda stručne informovať o nových termínoch, ktoré sú súčasťou lingvistickej terminológie v zahraničí (fonácia, fonačné typy), ale súvisia aj s fonetickým výskumom v slovenčine (hlasové začiatky).

2. Fonácia

Tento termín sa v slovenskej lingvistiky definuje ako „tvorenie hlasu v užšom zmysle slova“ (Král – Šabol, 1989, s. 108; Sičáková, 2002, s. 35 a 37) alebo „rozkmítavanie hlasiviek a vlnenie vzduchového prúdu nad hrtanom spôsobené kmitaním hlasiviek“

(Schulzová, 1970, s. 18). V zahraničnej literatúre napr. P. Roach (1998, s. 30), B. Col-linsová a I. M. Meesová (2003, s. 335) definujú fonáciu presnejšie – ako kmitanie hlasiviek, pri ktorom môžeme počuť zvuk (hlas). Hlasivky môžu produkovať rozličné typy zvukov, niektoré z nich nazývame fonačné typy.

2.1. Fonačné typy

Pre každý fonačný typ je príznačná osobitná poloha fonačného aparátu, najmä hlasiviek. Podľa tejto polohy sa v zahraničí už niekoľko desaťročí diferencuje viacero fonačných typov, napr. J. Catford (1964) ich rozlíšil trinásť, P. Ladefoged (1983) sedem a J. Clark, J. Fletcherová a C. Yallop (2007) päť.

Fonačné typy zvyčajne rozdeľujeme podľa **aktivity hlasiviek** na:

a) Neznelé – bez účasti hlasiviek – hlasivky sú v pokoji:

2.1.1. Nulová fonácia, dýchanie

Pri nulovej fonácii vzduch prúdi cez hlasivky neturbulentne – dá sa rozpoznať ako tiché dýchanie. Pri dýchaní vzduch prúdi cez hlasivky turbulentne – dá sa rozpoznať ako počuteľné dýchanie.

2.1.2. Šepkanie (šepot)

Hlasivky sú spojené mierne až veľmi tesne, pozdĺžne sú mierne napäté. Pre šepot je typické, že sa medzi hlasivkami vytvára trojuholníková štrbina, ktorá sa podobá na prevrátenú verzálu Y. J. H. Esling a J. C. Harris (2005, s. 365) opisujú ďalšie hlasivkové konfigurácie šepkania: pri niektorých sa utvára typ, pri ktorom hlasivky utvárajú tzv. „obrátene V“. Tento typ sa nazýva *slabé šepkanie* (angl. *weak whisper*), pričom je menej uzavreté než dychová fonácia. Pokladá sa za prechod medzi dychovou fonáciou a šepkaním.

b) Znelé – s účasťou hlasiviek – tvorí sa základný tón (F0), ktorý je daný aktívnou činnosťou hlasiviek:

2.1.3. Neutrálna fonácia

– angl. *modal voice*, rus. *модальный голос*, čes. *normální (modální) fonace*. Fonačné typy sa zvyčajne odvodzujú a kombinujú so základným fonačným typom – *neutrálnou (modálnou) fonáciou, hlasom*. J. Laver (1980, s. 95) hovorí, že „vo fonetike sa tento typ vyskytuje v rámci neutrálnej, bežnej výslovnosti“. Pri opise fonácie treba tento termín pokladať za akúsi štartovaciu čiaru – ako základný typ, z ktorého je možné odvodiť ďalšie typy fonácie. Podľa autorov Ch. Gobl – A. Ní Chasaideová (2003, s. 447) modálna fonácia je „neutrálny spôsob fonácie, s ktorou sa porovnávajú ostatné kvality hlasu“.

Pri neutrálnej fonácii hlasivky vibrujú pravidelne ako jeden celok a sú v neutrálnej pozícii pri sebe, stredne stiahnuté, priemerne stlačené a pozdĺžne napäté, pričom kmitajú stále s rovnakou periodicitou a s rovnakým výkonom, nevzniká tu nijaký šum. Vibrácia hlasiviek sa často zastaví krátko po závere a trochu doznieva, keď sa záver uvoľní (porov. Hewlett – Mackenzieová, 2006, s. 274; Gobl – Ní Chasaideová, 2003, s. 447). Hlasivky sa rozkmitávajú postupne, čo je zreteľné na oscilograme ako postupne narastajúca intenzita hlasivkových kmitov. Neutrálna fonácia je dôležitá pre bežné príjemné znenie hlasu, dobrú počuteľnosť, ale aj ochranu hlasiviek. Na začiatku fonického radu sa prejavuje ako *mäkký hlasový začiatok*.

2.1.4. Chrapľavá fonácia

Tento termín sa v slovenskej lingvistike doteraz nevyskytol. V českej fonetike tento druh fonácie terminologicky pomenovali autori Z. Palková, J. Veroňková, J. Volín, R. Skarnitzl (2004, s. 65 – 74) ako *třepená fonace*, pravdepodobne pre podobu akustického signálu zobrazeného na oscilograme – *třepená = rozštiepená fonácia*. Nazdávame sa, že v slovenčine by bolo vhodnejšie tento termín definovať z perцепčného hľadiska alebo na základe auditívneho dojmu. Po dôkladnej akusticko-percepčnej analýze zvukového materiálu sme sa rozhodli nazvať tento typ fonácie **chrapľavá fonácia**, hoci doslovný preklad z anglickej terminológie by znel *škripavá, vřzgavá fonácia*; podobne sa tento termín ujal v poľštine (*skrzypiąca dźwięczność*) alebo ruštine (*скрпунучи́й го́лос*). V anglo-americkej literatúre sa termín *chrapľavá fonácia* vyskytuje vo viacerých podobách: angl. *creaky voice, creak*, v USA *laryngealisation* alebo *vocal fry, glottal fry, pressed, stiff phonation*; v nemčine *Knarrstimme*.

Jednoduchý fonačný typ *chrapot* sa odlišuje tým, že zadná (posteriórna) časť hlasiviek je spolu, bez vibrácie (porov. Collinsová – Meesová, 2003, s. 85 – 86). Pri zloženom fonačnom type – chrapľavej fonácii hlasivky vibrujú s vyššou mierou kontaktu než pri neutrálnej fonácii, prietok vzduchu hlasivkovou štrbinou je väčší a vyššie napätie hrtanového svalstva spôsobuje nepravidelnosti vo fonácii, čo je zreteľné napr. na oscilograme (obr. č. 1, 2). Pre uvedený typ fonácie je teda typická nepravidelná a nízka frekvencia hlasivkových vibrácií. Chrapľavá fonácia sa z akustického hľadiska prejavuje ako roztrhaná, rozštiepená amplitúda hlasivkového cyklu vokálu. Často sa objavuje nielen na začiatku slova ako typ výslovnosti vokálu, ale aj vnútri alebo na konci slova – v závislosti od pozície vokálu v slove.

2.1.5. Dychová fonácia

– angl. *breathy voice, murmur, soughing, susurration*, nem. *Hauchstimme, Murmellstimme (behauchte Stimme)*, fran. *Murmure*, rus. *придыхательная фонация*, čes. *dyšná fonace (dyšný hlasový začátek)*, poľ. *dysząca dźwięczność*. Dychová fonácia je zložený fonačný typ. Hlasivky sú dosť ďaleko od seba, aby umožnili laminárnemu (neturbulentnému) vzduchu prúdiť cez hlasivkovú štrbinu. Ak je prúd vzduchu viac než mierny, dokonca aj takto otvorená štrbina môže spôsobiť turbulenciu (ktorá v skutočnosti umožňuje, aby hlasivková štrbina fungovala ako zdroj zvuku pre glotálnu frikatívu – napr. /h/ v angl. *hand* alebo *head*) (Clark – Fletcherová – Yallop, 2007, s. 20).

Dychová fonácia vzniká tak, že sa neutrálna vibrácia hlasiviek spojí s nepretržitým, stredne silným turbulentným prúdom vzduchu. Hlasivky sú široko otvorené a ich predná (anteriórna) aj zadná (posteriórna) časť hlasiviek vibruje, hlasivkové chrupky sú od seba oddelené (Clark – Fletcherová – Yallop, 2007; Laver, 1994; Gobl – Ní Chasaideová, 2003; Collinsová – Meesová, 2003). Z akustického hľadiska sa dychová fonácia prejavuje ako šum, na oscilograme sa zobrazuje ako neperiodické kmitanie akustickej vlny.

2.1.6. Falzet

– angl. *falseto*, nem. *falsett*, fr. *fausset*, rus. *фальцет*, poľ. *falset*, čes. *falset*. Falzet je ďalšia metóda poskytovania impulzového zdroja fonačnej energie. Avšak v tomto prípade vrchol rozsahu základnej frekvencie kmitania hlasiviek je výrazne vyšší než pri neutrálnej fonácii (Laver, 1994, s. 197). Hlasivky sú pozdĺžne napäté, preto sú relatívne úzke. V dôsledku toho je vibračná hmota menšia a vydaný tón je vyšší. Pritiahnutie

hlasiviek je pevnejšie, priemerné napätie je taktiež silné. Malá časť z nich vibruje, zvyšok hlasiviek sa nepohybuje, sú pevné. Falzet je často sprevádzaný slabým prídychom, pretože vzduch z pľúc prechádza cez nie úplne uzavretú, nevibrujúcu časť hlasiviek (Esling – Harris, 2005, s. 363). Podľa J. Lavera (1994, s. 197) je hlasivková štrbina trochu otvorená a v dôsledku toho: 1. falzet je sprevádzaný prídychom, vzduch z pľúc nemôže prejsť štrbinou, 2. pre podhlasivkový tlak falzetu je typické, že je nižší, 3. falzet počuť najčastejšie pri mužskom speve, 4. fonologicky sa nevyužíva ako kontrast, 5. dá sa využiť aj paralingválne.

Základná frekvencia falzetu je oveľa vyššia než pri neutrálnej fonácii a dolná hranica frekvencie falzetu sa prelína s najvyššou priemernou základnou frekvenciou neutrálnej fonácie.

2.1.7. Ďalšie fonačné typy

2.1.7.1. Drsná fonácia (angl. *harsh voice*, poľ. *szorstka dźwięczność*). Pre tento typ fonácie je typické silné napätie hlasiviek, čím sa vytvára neprímerané priblíženie hlasiviek. Tomuto napätiu sa podriaďuje celý hrtan – jeho horná časť sa stiahne a tlačí na hlasivky, v dôsledku čoho hlasivky vibrujú neefektívne. Drsná fonácia je preto nepravidelná v obidvoch cykloch trvania a amplitúdy. Charakteristická základná frekvencia je okolo 100 Hz.

2.1.7.2. Tvrdá (tuhá) fonácia; tvrdý hlas (angl. *stiff voice*, rus. *напряжённый голос*, poľ. *szywna dźwięczność*). Uvedený termín sa používa na označenie nižšieho stupňa laryngalizácie – spája sa so stiahnutím hlasivkových svalov. K. N. Stevens (1998) tvrdí fonáciu opisuje ako výrazné, zvláštne postavenie hlasiviek. P. Ladefoged a J. Maddieson (1996, s. 55) tvrdia, že je ťažké rozlíšiť, kedy hovoríme o tvrdej fonácii a kedy už o neutrálnej fonácii. Rovnako náročné je rozlíšiť ostrú a chrapľavú fonáciu.

2.1.7.3. Voľná, slabá fonácia; slabý hlas (angl. *slack voice*, *lax voice*, rus. *слабый голос*, poľ. *luźna dźwięczność*). P. Ladefoged a J. Maddieson (1996, s. 55) hovoria, že voľná, slabá fonácia sa používa napr. na Jáve pri artikulácii daktorých plozív, ktoré tvoria kontrastné páry, napr. voľné – napäté, svetlé – tmavé atď. Pri artikulácii tých konsonantov, ktoré sú artikulované voľnou fonáciou, býva hlasivková štrbina mierne zvýšená – ak je dostatočne otvorená na prechod vzduchu a hlasivky vibrujú, konsonanty sa vyslovia s prídychom.

2.1.8. Ak by sme o členení fonácie uvažovali z pohľadu otvorenosti hlasiviek, museli by sme na konci tohto členenia uviesť **ráz** (okrajovo tvrdý hlasový začiatok) – keď sú hlasivky spojené, hlasivková štrbina uzavretá. V daktorých fonetických prácach (napr. Esling – Harris, 2005, s. 357 – 359) sa **ráz** (angl. *glottal stop*) zaraďuje medzi nefonačné typy, preto ho ani v slovenčine nezaraďujeme medzi fonačné typy – nejde pri ňom totiž o stály spôsob tvorenia hlasu.

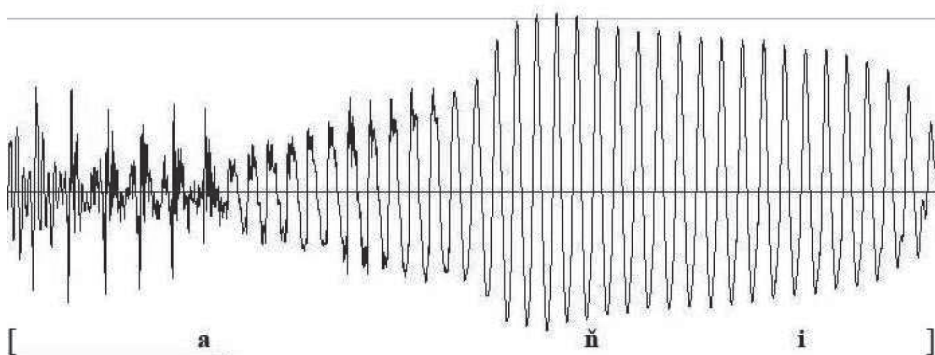
3. Hlasové začiatky

Najnovšie výsledky výskumov v oblasti slovenskej výslovnosti (Rendár, 2009b) dopĺňujú domácu fonetickú terminológiu aj v oblasti **hlasových začiatkov**. Hlasové začiatky treba chápať užšie než fonáciu – ako určitý spôsob fonácie vokálov na začiatku slova. Ak činnosť hlasiviek pri fonácii vokálov na začiatku slova nie je bežná, neutrálna,

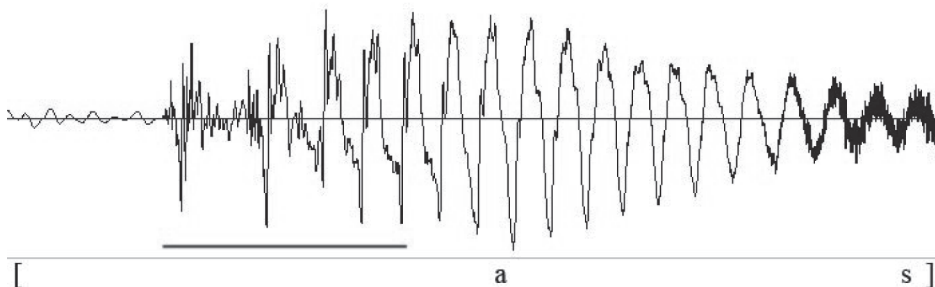
hovoríme o *príznakových* typoch hlasových začiatkov. Medzi nové termíny treba zaradiť **chrpaľavý hlasový začiatok**, ktorý sa zaraďuje medzi už známe príznakové typy slovenských hlasových začiatkov – *tvrdý* a *dychový hlasový začiatok*, popri bezpríznakovom *mäkkom hlasovom začiatku*.

3.1. Chrapľavý hlasový začiatok

Ide vlastne o chrapľavú fonáciu vokálu na začiatku slova. Môže sa objaviť podobne ako mäkký hlasový začiatok: 1. na začiatku slova po absolútnej pauze alebo 2. na začiatku ktoréhokoľvek slova, ktoré sa začína vokálom. Chrapľavý hlasový začiatok sa často vyskytuje aj vo viazanej výslovnosti. (Viac o chrapľavom hlasovom začiatku, chrapľavej fonácii porov. bod. 2.1.4.)

Obr. č. 1: Oscilogram hláskového radu [aňi]. Vodorovná čiara vyznačuje úsek s chrapľavým hlasovým začiatkom, akustická vlna vokálu *a* sa na začiatku narušá hrtanovým tónom, ktorý je typický pre chrapľavú fonáciu.

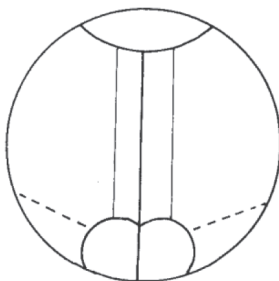

Obr. č. 2: Oscilogram výrezu [as] z hláskového radu [asfaltoví_povr_x]. Vodorovná čiara vyznačuje úsek s chrapľavým hlasovým začiatkom – akustická vlna je zreteľne narušená, roztrhaná a menej pravidelná než pri ďalších kmitoch, ktoré sú typické pre vokál *a*.

3.2. Tvrдый hlasový začiatok a ráz

– nie sú v slovenskej lingvistike neznáme termíny. Tvrдый hlasový začiatok sa v slovenskej fonetickej terminológii niekedy nazýva aj *ráz*, v češtine *ráz*, *předraz*, v angličtine *glottal stop*, *glottal catch*, v nemčine napr. *stimmloser glottaler Plosiv*, *Knacklaut*, *Stimmritzenverschlusslaut*, *Glottisverschlusslaut*, *Kehlkopfverschlusslaut*, vo francúzštine: *coup de glote*, v ruštine *зортанная смычка*, v poľštine *zwarcie krtaniowe*. Obidva termíny sa v slovenskej lingvistike často stotožňujú (Záborský, 1975; Isačenko, 1968; Dvončová, 1977 atď.). Rozdiely medzi nimi opísal napr. Á. Král (2009, s. 45). V češtine (Skarnitzl, 2004; Palková – Veroňková – Volín – Skarnitzl, 2004) sa **ráz** chápe ako zastrešujúci termín pre každé tvrdé nasadenie hlasu (uzavretie hlasiviek na veľmi krátky čas). Avšak podľa aktuálnych výskumov (Král, 2009; Rendár, 2009a, 2009b) **tvrdý hlasový začiatok** treba chápať užšie – len ako tvrdé nasadenie hlasu na začiatku artikulácie vokálu po pauze, ktorá sa zriedkavo vyskytuje aj na morfematických hraniciach pri neviazanej výslovnosti. (Viac o rozdieloch medzi tvrdým hlasovým začiatkom a rázom pozri nižšie.)

B. Collinsová a I. Meesová (2003, s. 84) charakterizujú ráz a tvrdý hlasový začiatok z fyziologického hľadiska ako uzavretie hlasiviek na krátky čas – hlasivky sú spolu, nevibrujú a výdychový prúd z pľúc je blokovaný a stláčaný pod hlasivkami.

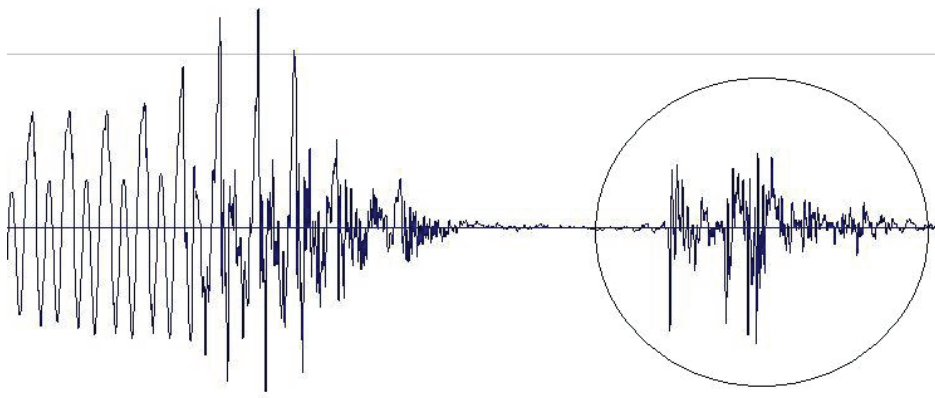
Obr. č. 3: Znázornenie postavenia hlasiviek pri ráze a tvrdom hlasovom začiatku (Collinsová – Meesová, 2003, s. 84).

Tvrдый hlasový začiatok a ráz treba chápať ako dva osobitné javy, ktoré sa fyziologicky realizujú veľmi podobne (pevné spojenie hlasiviek a uvoľnenie hlasivkového záveru), v daktorých prípadoch (najmä na hranici slov) sa môžu stotožňovať.

Zastrešujúcim termínom pre každé uzavretie a prudké otvorenie hlasiviek na veľmi krátky čas je **glotalizácia**, ktorá sa však uplatňuje nielen pri fonácii vokálov.

3.2.1. Ráz

V slovenčine ho možno definovať ako *samostatný segment* (porov. obr. č. 4), ktorý môže v daktorých jazykoch fungovať ako samostatná hláska alebo môže zastupovať iný konsonant – v tomto prípade sa prejavuje ako neznelá hlasivková explozívna s výbuchovým šumom. V slovenčine sa vyskytuje ojedinele, a to na hranici slov – na konci slova po samohláske, výnimočne pred slovom, ktoré sa začína na samohlásku.

Obr. č. 4: Jedna z možných realizácií rázu ako hlasivkovej explozívny na konci slova po samohláske – vyznačený kružnicou.

3.2.2. Tvrдый hlasový začiatok

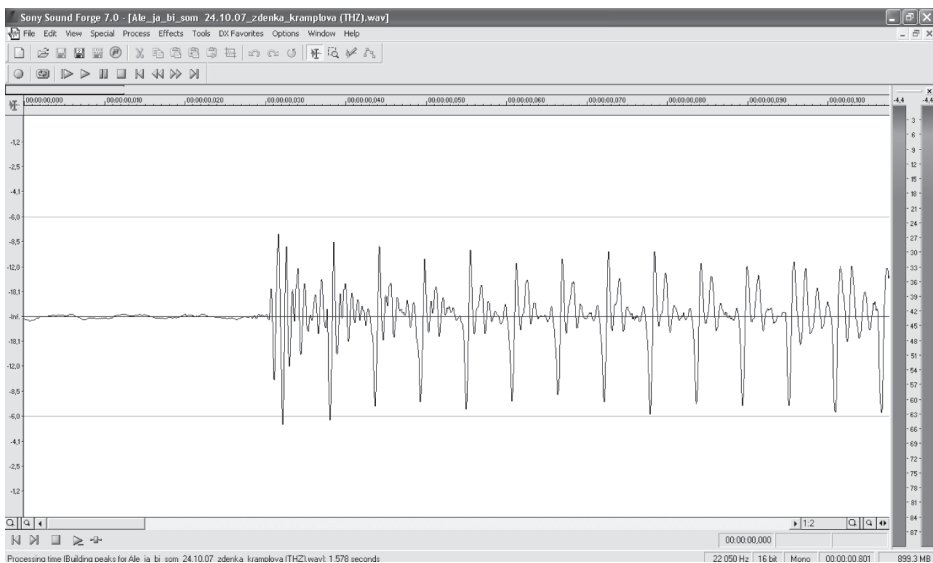
– je *prudké otvorenie hlasiviek* pri fonácii vokálov na začiatku slova (porov. obr. č. 5), menej často na začiatku základu slova po prefixe alebo v kompozitách na ich hranici. Vyskytuje sa: 1. na začiatku vety – ak sa prvé slovo vety začína na vokál, 2. po prestávke na prvom segmente slova – ako súčasť artikulácie samohlásky, 3. ojedinele vnútri slova na začiatku prvého segmentu morfémy [za'í'ákať] alebo 4. na konci slova v citovo zafarbených výpovediach, v citoslovciach, vo zvolaniach a zvukomalebných slovách (porov. Král, 2009, s. 46).

Typy tvrdých hlasových začiatkov rozdeľujeme podľa tvaru akustickej vlny hlasivkových kmitov; na základe auditívnych testov niekedy nie je možné zachytiť rozdiely alebo nepravidelnosti medzi jednotlivými hlasivkovými kmitmi.

3.2.2.1. Prvý typ (tzv. kanonický)

Tvrдый hlasový začiatok sa najčastejšie vyskytuje ako súčasť vokálu, a to na začiatku jeho artikulácie zvyčajne po pauze. Pokladá sa za explozívny segment vokálu. Vytvára sa hlasivkovou oklúziou, ktorá zabraňuje, aby vzduch prúdil cez hlasivkovú štrbinu. Oklúzia sa explozívne uvoľňuje pod tlakom vzduchu, ktorý prúdi z pľúc, a tak vzniká zvukový dojem, ktorý je typický pre oklúzivné konsonanty. Hlasivky sa prudko roztvoria a začínú kmitať. Činnosť hlasiviek sa ukazuje na oscilograme vo forme pravidelných vokálových kmitov, pričom hlasivková oklúzíva a jej uvoľnenie je zreteľné najčastejšie bezprostredne po pauze ako hlasivkový kmit s najväčšou amplitúdou kmitania (porov. obr. 5).

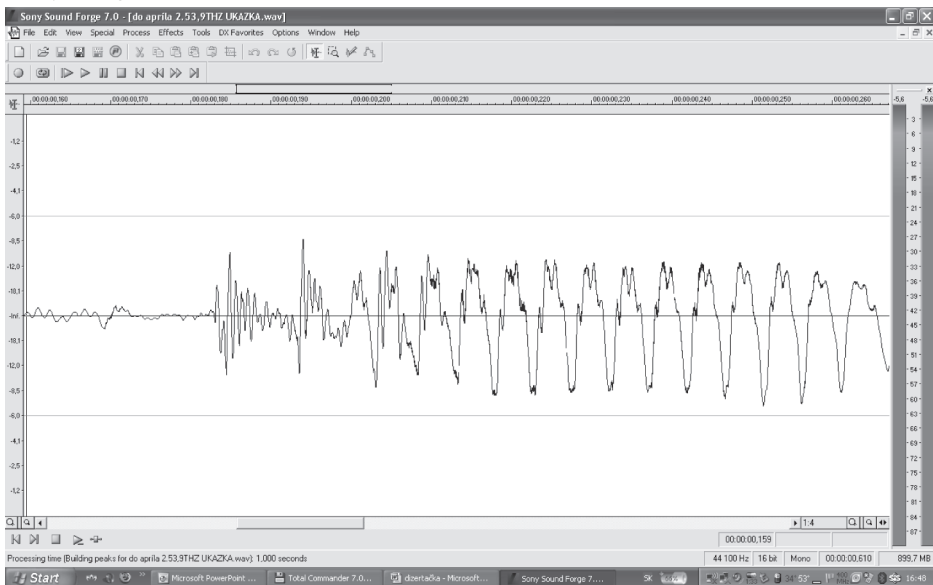
Uvedená ukážka je ideálnym príkladom na tvrdý hlasový začiatok, nazýva sa aj *kanonický tvrdý hlasový začiatok* (porov. napr. Skarnitzl, 2004, s. 60). Ukazuje sa, že na určenie tvrdého hlasového začiatku sa nemusí objaviť najväčšia amplitúda hlasivkových kmitov hneď na začiatku. Na označenie tvrdého hlasového začiatku pri samohláske je dôležité nasadenie hlasu – ak sa hlasivky rozkmitávajú postupne, o tvrdom hlasovom začiatku nemožno uvažovať; ak nasadenie hlasu nie je postupné, ide o tvrdý hlasový začiatok.

Obr. č. 5: Tvrdý hlasový začiatok – vysoká intenzita iniciálnych glotálnych kmitov vokálu v hláskovom rade [‘ale_ja_bi_som].

3.2.2.2. Druhý typ

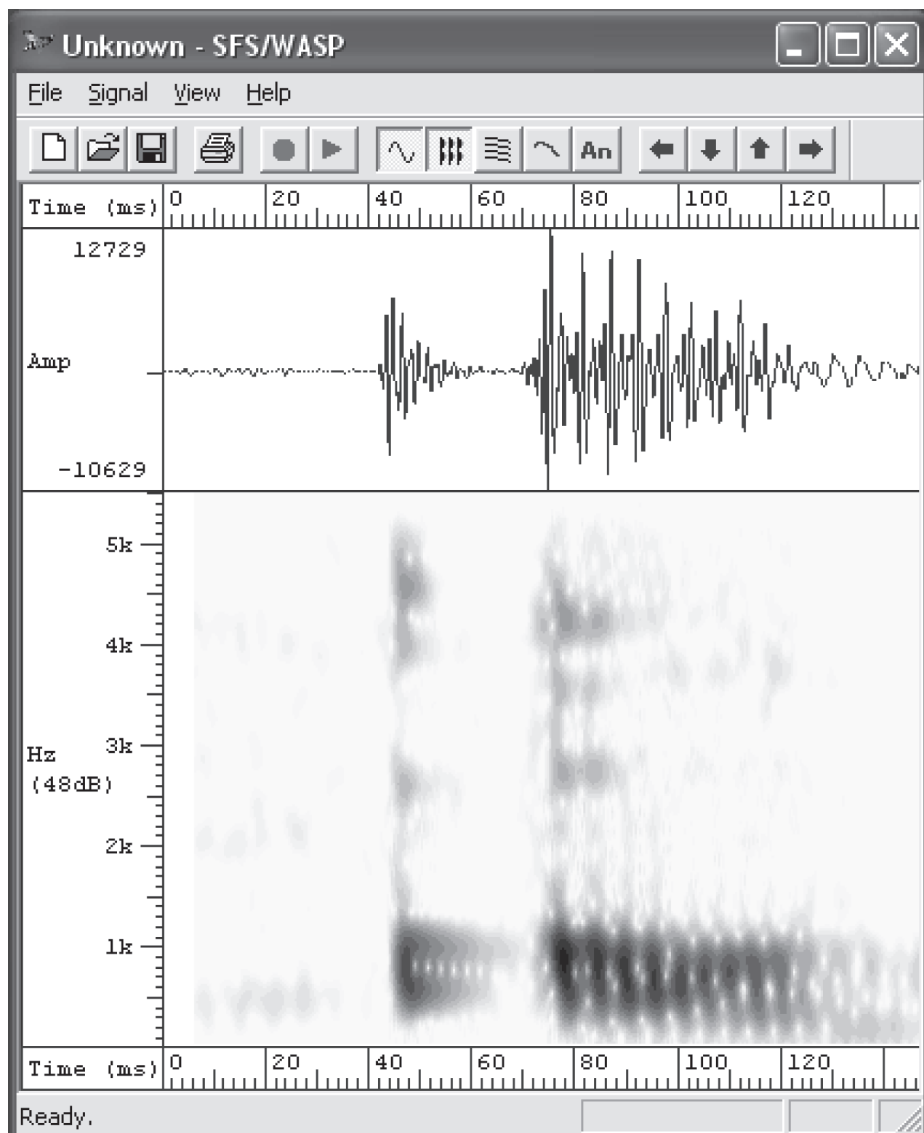
Objavuje sa ako nepravidelné kmitanie hlasoviek pred hlavnou fázou artikulácie vokálu (hlavným vokálovým kmitaním hlasoviek), ktorá sa často začína výrazným explozívnym segmentom.

Obr. č. 6: Tvrdý hlasový začiatok na začiatku slova – nepravidelné kmitanie pred pravidelným kmitaním hlasoviek hlásky [a] (výrez z fonického radu [‘aprila]).

3.2.2.3. Tretí typ

Prejavuje sa intenzívnym vokalicným kmitaním, ktoré predchádza hlavnú časť vokálu. Je to akoby príprava hlasiviek na fonáciu jadra vokálu. Akusticky aj percepčne sa zhoduje s hlavnou časťou vokálu – je to zreteľné napr. na sonograme formantovým zložením, na oscilograme zhodným vokalicným zobrazením hlasivkových kmitov (porov. obr. 7).

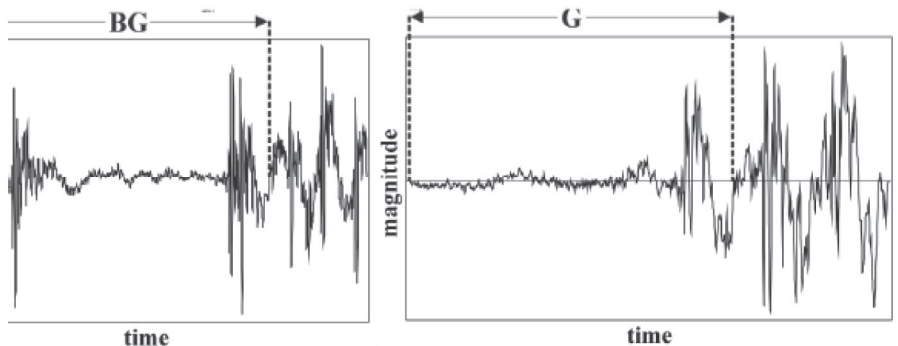

Obr. č. 7: Oscilogram a sonogram hlásky [o] – výrez z hláskového radu [horieť'opxodní].

Podtypy tvrdého hlasového začiatku

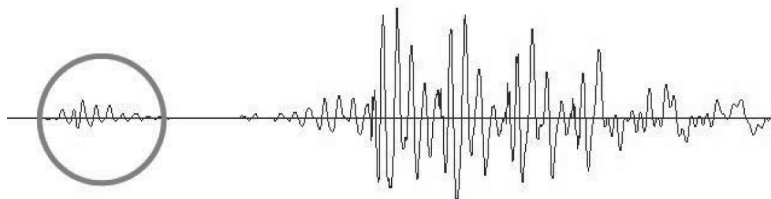
a) Prvý z nich, tzv. **kanonický, základný typ tvrdého hlasového začiatku** (z angl. *canonical glottal stop*¹) je zhodný s klasickým typom tvrdého hlasového začiatku, ktorý opisujeme ako 1. typ (bod 3.2.2.1), akustická vlna tvrdého hlasového začiatku je kompaktná.

b) Druhý typ tvrdého hlasového začiatku sme nazvali **tvrdý hlasový začiatok – činka** (z angl. *barbell glottal stop*²). Názov je utvorený ako obrazné pomenovanie, pretože počiatkové glotálne impulzy vokálu, na začiatku ktorého je tvrdý hlasový začiatok, vytvárajú na oscilograme obrazec podobný činke (porov. obr. č. 8) – akustická vlna je prerušená menej intenzívnymi hlasivkovými cyklami alebo pauzou.

Obr. č. 8: Tvrdý hlasový začiatok – činka – vľavo označený verzálami BG (z angl. *barbell glottal stop*), napravo pod verzálou G je zobrazený základný typ tvrdého hlasového začiatku (Skarnitzl, 2004, s. 60).

3.2.3. Iným javom pri tvrdom hlasovom začiatku môže byť tzv. **flatulencia (predimpulz)**, ktorá sa výnimočne objavuje pred tvrdým hlasovým začiatkom ako dvojitý alebo trojitý predimpulz.

Obr. č. 9: Predimpulz (v kružnici) pred tvrdým hlasovým začiatkom, ktorým sa začína vokál *a*.

¹ Termíny *canonical glottal stop* a *barbell glottal stop* vymedzil ako prvý R. Skarnitzl v štúdiu *Acoustic categories of nonmodal phonation in the context of the Czech conjunction “a”* (2004, s. 60).

² Tamže.

Záver

Príspevkom chceme priniesť stručný prierez novými termínmi, ktoré by sa mohli v slovenskej lingvistickej terminológii časom ustáliť. Exkurz o jednotlivých fonačných typoch, ktoré fungujú napr. v angličtine a ďalších jazykoch, nie je výstupom z výskumu fonácie v slovenčine – na taký výskum by bolo potrebné nadviazať spoluprácu s odborníkmi v oblasti foniatrie a pod., čo môže byť impulzom do ďalšej etapy fonetického výskumu v slovenčine. V prípade hlasových začiatkov sa dá v ďalšom výskume uvažovať o frekvencii jednotlivých typov napr. v rozličných štýloch, ale aj z pohľadu psycholinguistiky, sociolinguistiky a podobne.

LITERATÚRA

CATFORD, John Cunnison: Phonation Types: The Classification of Some Laryngeal Components of Speech Production. In: In Honour of Daniel Jones. Ed. D. Abercrombie et al. Londýn: Longmans 1964, s. 26 – 37.

CLARK, John – FLETCHEROVÁ, Janet – YALLOP, Colin: An Introduction to Phonetics and Phonology. Oxford: Blackwell Publishing 2007. 487 s.

COLLINSOVÁ, Beverley – MEESOVÁ, Inger, M.: The Phonetics of English and Dutch. Fifth revised edition. Leiden – Boston: Brill 2003. 363 s.

DVONČOVÁ, Jana: Hlasový začiatok v slovenčine. In: Jazykovedný časopis, 1977, roč. 28, č. 2, s. 149 – 155.

ESLING, H. John – HARRIS, J. Jimmy: States of the glottis: An articulatory phonetic model based on laryngoscopic observations. In: A Figure of Speech: A Festschrift for John Laver. Ed. W. J. Hardcastle – J. Beck. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates 2005, s. 347 – 383.

GOBL, Christer – NÍ CHASAIDEOVÁ, Ailbhe: Voice Source Variation. In: The Handbook of Phonetic Sciences. Ed. W. J. Hardcastle – J. Laver. Oxford: Blackwell Publishers 2003, s. 427 – 461.

HEWLETT, Nigel – MACKENZIEOVÁ, Janet: An Introduction to the Science of Phonetics. Londýn: Routledge 2006. 351 s.

ISAČENKO, Aleksander V.: Spektrografická analýza slovenských hlások. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 264 s.

KRÁL, Ábel: Výslovnosť samohláskových skupín. In: Kultúra slova, 1974, roč. 8, č. 7, s. 245 – 250.

KRÁL, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník. 2. vydanie. Martin: Matica slovenská 2009. 423 s.

KRÁL, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.

LADEFOGED, Peter: The linguistic use of different phonation types. In: Vocal Fold Physiology: Contemporary Research and Clinical Issues. Ed. D. Bless – J. Abbs. San Diego: College Hill Press 1983, s. 351 – 360.

LADEFOGED, Peter – MADDIESON, Ian: The Sounds of the World's Languages. Oxford: Blackwell Publishers 1996. 452 s.

LAVÉ, John: The Phonetic Description of Voice Quality. Cambridge: Cambridge University Press 1980. 196 s.

LAVÉ, John: Principles of Phonetics. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press 1994. XXVIII + 707 s.

PALKOVÁ, Zdena – VEROŇKOVÁ, Jitka – VOLÍN, Jan – SKARNITZL, Radek: Stabilizace některých termínů pro fonetický popis češtiny v závislosti na nových výsledcích výzkumu. In: Sborník z Konference česko-slovenské pobočky ISPhS 2004. Ed. Tomáš Duběda. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta 2004, s. 65 – 74.

RENDÁR, Lubomír: Fonácia a hlasové začiatky. In: VARIA XVIII. Ed. M. Ološtiak – M. Ivanová – L. Giantsová-Ološtiaková. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2009(a), s. 613 – 625.

RENDÁR, Lubomír: Segmentálne javy v slovenčine. Tvrdý hlasový začiatok a ráz. (Dizertačná práca.) Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre 2009(b). 136 s.

ROACH, Peter: English phonetics and phonology. Cambridge: Cambridge University Press 1998. 272 s.

SCHULZOVÁ, Oľga: Úvod do fonetiky slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970. 129 s.

SIČÁKOVÁ, Euba: Fonetika a fonológia pre elementaristov. Prešov: Náuka 2002. 118 s.

SKARNITZL, Radek: Acoustic categories of nonmodal phonation in the context of the Czech conjunction “a”. In: AUC Philologica 1/2004, *Phonetica Pragensia*, X. Ed. Z. Palková – J. Veroňková. Praha: Karolinum 2004, s. 57 – 68.

STANISLAV, Ján: Slovenská výslovnosť. Príručka pre umelcov a iných verejných pracovníkov. Martin: Osveta 1953. 300 s.

STANISLAV, Ján: Hudba, spev, reč. Bratislava: Opus 1978. 432 s.

STEVENS, N. Kenneth: Acoustic phonetics. *Current Studies in Linguistics*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press 1998. 617 s.

ZÁBORSKÝ, Viliam: Výslovnosť a prednes. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 143 s.

Pojmové systémy v lekárskej terminológii

MÁRIA BUJALKOVÁ

Ústav cudzích jazykov, Jesseniova lekárska fakulta
Univerzita Komenského, Martin

CONCEPTUAL SYSTEMS IN MEDICAL TERMINOLOGY

Key words: conceptual system, conceptual characteristics, conceptual relationships, medical terminology, nomenclatures, classifications, thesauruses

Concepts as well as terms of a particular scientific branch are not independent of each other, but together with other concepts or terms they create a functioning system which enables the understanding of the scientific branch and its development, as well as the scientific/technical communication and the specified teaching.

According to the theory of terminology it is possible to understand a concept as a unit of thinking that is made up by the linkage of features/qualities referred to as characteristics. It is these characteristics of the concept and the relations among them which create the basis for the conceptual systems. The conceptual system is an arranged set of the concepts of a conceptual field in line with the conceptual relationships, while each single concept is determined by its position within the framework of the conceptual system. In our case the conceptual field concerns medicine.

Hence, also in medical terminology concepts are presented in systemic structures. On the one side they are classified according to their features, on the other side according to their relations to the related concepts. Here as well as in other terminologies it is possible to identify the hierarchic and non-hierarchic relationships among the concepts. The medical conceptual systems include classifications, nomenclatures, thesauruses and ontologies. In addition to the above, the conceptual systems in medical terminology have specific roles. They serve for creating the principles of the organisation of medical concepts, for the standardisation of medical language, for information purposes, for statistical assessments, etc.

1. Pojem, príznaky pojmu

Slovenský terminológ I. Masár (1991, s. 36) potvrdzuje, že ústrednou jednotkou teórie terminológie je pojem, keď hovorí: „...terminológ vychádza z pojmu a hľadá odpoveď na otázku, ako sa tento pojem pomenúva“. Z početných definícií pojmu spomeňme medzinárodne platnú definíciu podľa normy ISO 1087 – 1 (2000:2): „Pojem (concept) – jednotka poznania, vytvorená jedinečnou kombináciou príznakov/znakov (characteristics). Pojmy nie sú nevyhnutne viazané na určité jazyky. Sú však ovplyvňované sociálnym a kultúrnym pozadím, ktoré často vedie k rozdielnym kategorizáciám.“

Nemecká norma DIN 2342 – 1 (1992:1) chápe pojem ako jednotku myslenia, ktorá vzniká väzbou vlastností, nazývaných znaky/príznaky. Ako hovorí ISO 1087, príznaky

pojmu sú vlastnosti, ktoré ho opisujú. Príznamy možno klasifikovať rôzne. R. Arntz et al. (2002, s. 56) rozlišujú takzvané inherentné príznamy (intrinsic characteristics) a vzťahové (extrinsic characteristics):

- a) inherentné príznamy označujú napr. tvar, veľkosť, materiál, farbu,
- b) vzťahové príznamy označujú napr. účel, funkciu, polohu.

Okrem toho tu nachádzame klasifikáciu príznamov vychádzajúcu z Aristotela – rozdiel medzi podstatnými (essentialia) a nepodstatnými (accidentalia) príznamami (Arntz et al., 2002, s. 57). Toto rozdelenie pokladá za podstatné také príznamy, ktoré sa používajú na definíciu alebo na stanovenie vzťahov medzi pojmami. Všetky ostatné spadajú do kategórie nepodstatných príznamov. Preto platí: podstatné príznamy sú také príznamy, ktoré pojem musí mať, nepodstatné sú také, ktoré pojem môže mať.

Príznamy pojmu a vzťahy medzi pojmami tvoria bázu pojmových systémov. Pojmové systémy sa dajú zostaviť z rozličných hľadísk a rozdelenie príznamov na podstatné a nepodstatné možno urobiť len v kontexte pojmového systému. Na štruktúru pojmových systémov pôsobí aj závislosť, resp. nezávislosť príznamov pojmu. Závislé príznamy si vynucujú určitú hierarchiu pojmov, nezávislé príznamy pojmu sa zobrazujú často na rôznych osiach, pretože sa dajú vzájomne ľubovoľne kombinovať.

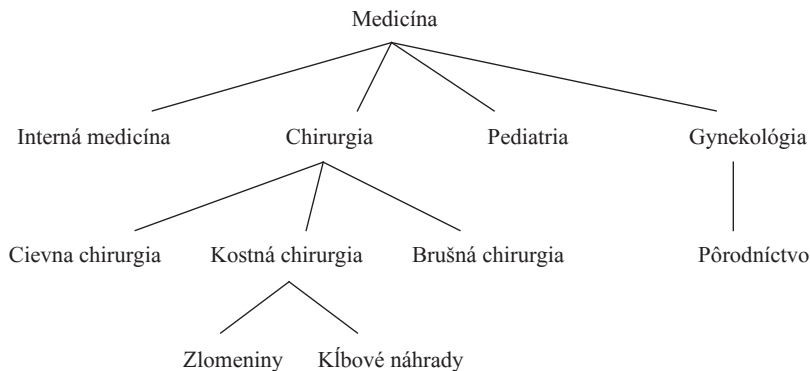
2. Pojmový systém

Pojmový systém sa definuje podľa DIN 2342 – 1 (1992:1) ako množina pojmov pojmového poľa usporiadaná podľa vzťahov medzi pojmami, pričom každý jednotlivý pojem je určovaný svojím postavením vo vnútri pojmového systému. V terminológii však prebieha široká diskusia o vymedzení štruktúry a hraníc pojmového poľa. Najnovšia definícia pojmového poľa podľa ISO 1087 – 1 (2000:3) znie takto: „concept field – neštruktúrovaný súbor tematicky príbuzných pojmov. Pojmové polia sa môžu použiť ako východiskový bod pre zostavenie pojmových systémov.“ Staršia nemecká norma DIN 2339 – 1 (1987:3) ešte vymedzovala pojmové pole ako množinu pojmov odbornej oblasti, ktoré sú v systémovom vzťahu. P. Lerat (1995, s. 91) nazýva pojmové polia aj jazykovými poľami, pretože ich základom sú pomenovania, ktorých používanie je viazané na odborné kruhy. Podobný názor zastáva aj katalánska terminologička M. T. Cabré, keď pod pojmovým poľom rozumie celú špecializovanú lexiku daného odboru (1999, s. 174).

J. Levická (2006, s. 74) uvádza, že niektorí autori (Kocourek, 1991, s. 159) ich nazývajú aj terminologické polia, ktoré je možné vymedziť v prvom rade definíciou pojmu (pojmov), pretože v ideálnom prípade sa tvoria z podstatných príznamov pojmu a ich vzájomných vzťahov. Podľa niektorých autorov dokonca problematika vnútornej štruktúry a hraníc poľa v terminológii odpadá, pretože vymedzenie takýchto subsystémov a ich členov je dané samotnou tematikou a definíciami. K tomuto tvrdeniu má J. Levická síce určité výhrady, no uznáva, že to platí napr. pri nomenklatúrach niektorých odborov, ktoré odrážajú biologické či zoológické pojmové polia alebo mimojazykovú štruktúru chemických prvkov a zlúčenín (Goffin, 1973, s. 238; citované podľa: Levická, 2006, s. 74). Medicína spadá do oblasti biologických vied, preto sa prikláňame k názoru, že jej pojmové pole sa vzťahuje na celý príslušný odbor, resp. na celú špecializovanú lexiku medicíny.

Teória terminológie požaduje, aby pojmy boli prezentované v systémovej štruktúre (Sager, 1990, s. 28). Okrem toho by sa mali klasifikovať jednak na základe svojich príznakov, jednak na základe vzťahov, ktoré majú k príbuzným pojmom. Aj v medicíne sa vo vzťahoch medzi pojmami dajú rozlíšiť hierarchické a nehierarchické vzťahy. Hierarchická štruktúra vzniká tak, že jeden pojem sa rozdelí pribratím jedného (ďalšieho) zatried'ovacieho hľadiska na viaceré podradené pojmy alebo naopak. Pri hierarchických pojmových vzťahoch rozlišuje R. Arntz et al. (2002, s. 75 – 76) vzťahy:

- zovšeobecňujúce (nazývané tiež logické alebo generické), napr. palec je prst,
- partitívne (vzťah časť – celok), napr. palec je časť ruky.

Obr. 1: Príklad logickej hierarchickej pojmovej štruktúry (podľa: Gaus, 2005, s. 69) znázorňuje klasický príklad členenia medicíny ako vedného odboru.

Ak má v hierarchicky štruktúrovaných pojmoch každý pojem len jediný nadradený pojem (ako je to na tomto obrázku), nazývame tento typ hierarchie monohierarchia. Ak sú pojmy priradené k viacerým nadradeným pojmom, hovoríme o polyhierarchii. Napríklad pojem *rakovina žalúdka* môže byť z anatomickeho hľadiska podriadený nadradenému pojmu *žalúdok* a z patologického hľadiska tiež nadradenému pojmu *rakovina*. Pri hierarchických vzťahoch poznáme ďalej členenie na uniaxiálne systémy (priradujú ku každému pojmu len jednu os) a multiaxiálne systémy (priradujú ku každému pojmu viaceré osi). Typickým príkladom uplatnenia hierarchických vzťahov medzi pojmami sú nomenklatúry; vyskytujú sa pravdaže tiež s inými typmi vzťahov aj v ďalších pojmových systémoch.

Nehierarchické vzťahy medzi pojmami nemajú v teórii terminológie významnejšiu úlohu. R. Arntz et al. (2002, s. 76) ich rozdeľujú na sekvenčné a pragmatické vzťahy; k sekvenčným patrí napríklad chronologický, príčinný, výrobný alebo funkčný vzťah. Pod pragmatickými vzťahmi rozumieme špecifické typy vzťahov, ktoré sú závislé od určitých oblastí. Spočívajú v „tematických súvislostiach medzi pojmami“ (Arntz et al., 2002, s. 77). V tejto súvislosti je dôležité uvedomiť si, že aj sekvenčný pojmový vzťah, najmä chronologický, môže byť vzťahom, ktorý utvára systém, hierarchia tu však nevzniká. Pragmatický vzťah medzi pojmami sa vyskytuje často práve v pojmových poliach, kde tento pojmový vzťah spočíva na tematických súvislostiach medzi pojmami

(pozri definície ISO 1087, 2000:3 a Arntz et al., 2002, s. 77, ktoré sú uvedené vyššie). Pragmatické vzťahy, resp. kombinácia rôznych typov vzťahov, sú dôležité pre klasifikačné systémy a tezaury, ktoré nachádzajú uplatnenie aj v medicíne.

2.1. Pojmové systémy v medicíne

Poznáme 4 dôležité druhy medicínskych pojmových systémov:

- a) nomenklatúry
- b) klasifikácie
- c) tezaury
- d) ontológie.

Na tomto mieste sa nebudeme venovať ontológiám, pod ktorými rozumieme dátový model reprezentujúci množinu pojmov a vzťahy medzi nimi. Zatiaľ neexistuje všeobecne akceptovaná definícia ontológie, vo všeobecnosti sa ontológie definujú ako množina definícií formálneho slovníka, pretože väčšina ontológií je definovaná pomocou slovníkov, resp. katalógov, ktoré vysvetľujú používané termíny. V počítačovej vede prevažuje definícia ontológie ako špecifikácia konceptualizácie, t. j. zjednodušeného pohľadu na svet, ktorý chceme reprezentovať na určitý účel (Gruber, 1993, s. 1). Pojem ontológia bol ešte zhruba pred 20 rokmi používaný výhradne filozofmi, v súčasnosti je jedným z najmódnejších termínov počítačovej vedy (sémantický web, softvérové inžinierstvo, biomedicínska informatika, ale aj oblasť umelej inteligencie).

2. 1. 1. N o m e n k l a t ú r y

Nomenklatúry (v medicíne najmä anatomická a histologicko-embryologická nomenklatúra) sú osobitné prípady terminológií. Predstavujú systém termínov vypracovaný podľa vopred stanovených pravidiel. Zvláštnosťou nomenklatúry je jej relatívna ohraničenosť, prehľadnosť a komplexnosť (Arntz et al., 2002, s. 42). Nomenklatúry sú systavy pomenovaní, v ktorých sa systémovosť spravidla zakladá na usporiadaní pojmov, a preto sa môžu aj nomenklatúry považovať za pojmové systémy. Nomenklatúra je teda prísne štruktúrovaný pojmový systém. Anatomická nomenklatúra je monohierarchická v jednej osi (uniaxiálna).

Pomery v klinickej lekárskej terminológii sú iné ako pri anatomickej nomenklatúre. Klinickú terminológiu tvoria najmä termíny z oblasti nozológie (opis chorôb a náuka o ich triedení), ale sú tu aj termíny z ostatných klinických oblastí, ako je terapia, diagnostika, etiológia atď. V oblasti nozológie je medicína konfrontovaná neustále s novými poznatkami o chorobách, novým opisom a kategorizáciou chorôb a následne aj s novými pojmi a pomenovaniami, ktoré potrebujú čas a priestor na to, aby sa ustálili a boli všeobecne akceptované (Bujalková, 2009, s. 41). Preto v klinickej lekárskej terminológii existujú aj synonymné pomenovania (keď napr. popri prílive anglo-amerických pomenovaní existujú aj medzinárodne platné latinsko-grécke termíny pre ten istý pojem).

Najdôležitejšou klinickou nomenklatúrou v medicíne je SNOMED (Systematized Nomenclature of Medicine) – Systemizovaná nomenklatúra medicíny. Vznikla na báze SNOP (Systematized Nomenclature of Pathology) r. 1974 v USA. Postupne sa vypracovali rôzne verzie systému, v r. 2002 vzniklo označenie SNOMED CT (Clinical Terms).

SNOMED je multiaxiálna, multihierarchická, s generickými a partitívnymi vzťahmi medzi termínmi. Jej hlavnými stavebnými komponentmi sú pojmy (concepts), opisy

(descriptions) a vzťahy (relations). Uzly SNOMED označované ako pojmy (concepts) označujú zväčša triedy jednotlivých jednotiek, ako sú choroby, procedúry, laboratórne výsledky, lieky apod. Obsahuje viac ako 300 000 pojmov (uzlov). Pojmy SNOMED CT sú jednoznačne identifikované numerickými kľúčmi (identifikátormi) a ich úplne určenými pomenovaniami. Väčšina pojmov SNOMED CT zahŕňa rozličné synonymá zvané opisy (descriptions) a len výnimočne aj voľné textové definície. Prídavné atribúty sú kvalifikátory SNOMED, ktoré poskytujú voliteľné spresnenie pojmov (Freitas – Schulz, 2009, s. 7).

Pojmy tu teda nie sú definované v textovej forme, ale sú reprezentované pomocou tzv. deskriptívnej logiky. Opisná logika umožňuje definíciu pojmu štruktúrovaným spôsobom prostredníctvom hierarchických (generických i partitívnych) a atribútových (sémantických) vzťahov medzi pojmami, t. j. definíciu nových tried pomocou existujúcich tried a vzťahov.

Súčasný pojem

Úplne určený názov: *Cholecystektómia (procedúra)*

Identifikátor pojmu: **38102005**

Definujúci vzťah:

„Je“ *Excízia žlčových ciest (procedúra)*

„Je“ *Operácia žlčníka (procedúra)*

Skupina 1:

Metóda (atribút): *Excízia – výkon (kvalifikujúca hodnota)*

Miesto procedúry – priame (atribút): *Štruktúra žlčníka (štruktúra tela)*

Tento pojem je úplne špecifikovaný

Kvalifikátory:

Prístup (atribút): *Hodnoty chirurgického prístupu (kvalifikujúca hodnota)*

Priorita (atribút): *Priority (kvalifikujúce hodnoty)*

Opisy (synonymá):

Preferované: *Cholecystektómia*

Synonymá: *Excízia žlčníka, Žlčníková excízia, Odstránenie žlčníka*

Rodičia:

Excízia žlčových ciest (procedúra)

Operácia žlčníka (procedúra)

Deti:

Cholecystektómia a revízia žlčových ciest (procedúra)

Cholecystektómia a peroperačný cholecystogram (procedúra)

Excízia lézie žlčníka (procedúra)

Laparoskopická cholecystektómia (procedúra)

Parciálna cholecystektómia (procedúra)

Totálna cholecystektómia a excízia okolitého tkaniva (procedúra)

Obr. 2: Definícia *cholecystektómie* v SNOMED CT (podľa: Freitas – Schulz, 2009, s. 7).

Ako vyplýva z obr. 2, *Cholecystektómia* je úplne definovaná ako nová trieda s použitím existujúcich tried *Excízia a Žlčník*, spolu so vzťahmi (relations) *Metóda* a *Miesto procedúry*.

2. 1. 2. Klasifikácie

K pojmovým systémom v medicíne patria aj klasifikácie. Klasifikácia v zmysle klasifikačného systému je štruktúrované zobrazenie tried a pojmových vzťahov, ktoré existujú medzi nimi. Prvkami klasifikácie sú triedy. Vznikajú pri zaradení pojmov podľa

výrazného znaku. Pre klasifikáciu je teda podstatné to, že zahŕňa viaceré triedy a že ukazuje vzťahy medzi nimi, ktoré sú zväčša hierarchickej povahy.

Najdôležitejšou klasifikáciou v medicíne je ICD (International Classification of Diseases) – Medzinárodná klasifikácia chorôb. Patrí k enumeratívnym pojmovým systémom, je uniaxiálna, monohierarchická s generickými a pragmatickými vzťahmi; keďže sa tu vyskytujú aj pragmatické vzťahy, vzniká v systéme už spomínaná kombinácia rôznych typov vzťahov (zmiešaný typ pojmových vzťahov).

ICD bola dlho jediným zdrojom lekárskej terminológie. V súčasnosti predstavuje najviac používaný systém kódujúci choroby a používa sa globálne ako spoločný základ zdravotníckej štatistiky. ICD používa systém zhustovania, aby sa do jednej triedy zlúčili podobné choroby so štatistickou hodnotou pre kontrolu ochorenia.

ICD má jednoduchú, ale efektívnu štruktúru. Predstavuje systém položiek, ktorými sa označujú jednotlivé choroby a ich varianty podľa dohodnutých kritérií. Delí sa na 22 kapitol (infekcie, nádory, krvné choroby, endokrinné choroby atď.), v súčasnosti platí 10. verzia ICD. Jednotlivé choroby spadajú do kategórie, ktorá má jednotný kód, napr. *myopia (krátkozrakosť)* sa dá kódovať pomocou H52.1.

- H52 Poruchy refrakcie a akomodácie
- H52.0 Ďalekozrakosť
- H52.1 Krátkozrakosť
 - Vylučuje: degeneratívnu krátkozrakosť
- H52.2 Tupozrakosť
- H52.3 Anizometropia a nerovnozrakosť
- H52.4 Starecké videnie
- H52.5 Poruchy akomodácie
 - Vnútoraná oftalmoplégia (kompletná)(celková)
 - Paréza }
 - Spazmus } akomodácie
- H52.6 Iné poruchy refrakcie
- H52.7 Poruchy refrakcie, nešpecifikované

Obr. 3: Výňatok z Medzinárodnej klasifikácie chorôb (podľa: Freitas – Schulz, 2009, s. 4).

Špeciálne pre onkológiu existuje ICD-O klasifikácia, ktorá je uniaxiálna, monohierarchická, s partitívnymi vzťahmi medzi pojmami.

TNM klasifikácia je multiaxiálna so sekvenčnými pojmovými vzťahmi a predstavuje klasifikáciu nádorov na základe určitých pravidiel, ktoré sa pridávajú 3 hľadisk: *T* značí *tumor (nádor)*, *N* – *nodus (lymfatickú uzlinu)*, *M* značí *metastázu*. Systém klasifikácie nádorov pomocou kategórií *ložisko – uzlina – metastáza* vyvinul Denoix r. 1946.

2. 1. 3. T e z a u r y

Tezaurus možno všeobecne definovať ako riadený slovník termínov, ktoré majú sémantické vzťahy a zahŕňajú jednu alebo viac špecifických oblastí poznania. Presnejšia

je definícia tezauru podľa Veľkého slovníka cudzích slov (Šaling et al.,1997, s. 1216): „Usporiadany zoznam slov a slovných spojení určitej tematickej oblasti s vyznačením synonymných, hierarchických a iných vzťahov a závislostí medzi nimi, ktorý sa používa ako štandardizovaný slovník v systémoch ukladania a vyhľadávania informácií“.

MeSH (Medical Subject Headings) je tezaurus kľúčových slov v medicíne vydaný v r. 1960 v Národnej lekárskej knižnici v Bethesde (USA). MeSH slúži na sprístupnenie odbornej medicínskej literatúry a je podkladom pre INDEX MEDICUS a MEDLINE. INDEX MEDICUS je tlačená verzia a MEDLINE online verzia svetovo najrozšírenejšieho dokumentačného systému medicínskej literatúry. MeSH bol od začiatku koncipovaný ako dynamický systém schopný kopírovať vývoj poznatkov v medicíne a príbuzných odboroch. Je každoročne aktualizovaný. Bol to priekopnícky projekt kontrolovaného slovníka, ktorý bol pretransformovaný do elektronickej podoby.

MeSH sa delí na svojej najvyššej úrovni na 16 vetiev (medzi inými na anatómiu, organizmy a choroby). Uzly MeSH sa nazývajú „heslá“ (headings) a označujú štandardizovaný význam skupiny lekárskeho termínov. Na rozdiel od stromovej hierarchie ICD sú heslá MeSH umiestnené v mnohopočetných hierarchiách. Hierarchické usporiadanie sa zakladá na princípe, že všetky dokumenty indexované príslušným heslom sú relevantné aj pre akýkoľvek rodičovský deskriptor (t. j. lexikálnu jednotku používanú pri spracovaní a vyhľadávaní informácií, predpísané kľúčové slovo).

Heslo MeSH (MeSH Headings)	Leišmanióza
Číslo stromu (Tree Number)	C03.752.700.500.508
Číslo stromu (Tree Number)	C.03.858.560
Číslo stromu (Tree Number)	C17.800.838,775.560
Anotácia (Annotation)	Infekcia prvokom; generický alebo nešpecifikovaný; preferuj špecifikovaný; americká leišmanióza je LEISHMANIASIS, AMERICAN, pozri LEISHMANIASIS, CUTANEOUS; tegumentárna leišmanióza = LEISHMANIASIS, CUTANEOUS
Definícia (Scope Note)	Choroba vyvolaná akýmkoľvek z rôznych druhov prvokov rodu LEISHMANIA. Jestvujú štyri hlavné klinické typy tejto infekcie: kožná (starosvetská a novosvetská)(LEISHAMIASIS, CUTANEOUS), difúzna kožná (LEISHMANIASIS, DIFFUSE CUTANEOUS), mukokutánná (LEISHMANIASIS, MUCOCUTANEOUS) a viscerálna (LEISHMANIASIS, VISCERAL)
Pripustné kvalifikátory (Allowable Qualifiers)	BL CF CI CL CN CO DH DI DT EC EH EM EN EP ET GE HI IM ME MI MO NU PA PC PP PS PX RA RH RI RT SU TH TM UR US VE VI
Dátum zadania (Date of Entry)	19990101
Jednoznačný identifikátor (Unique ID)	D007896
Parazitická choroba [C03] Infekcia prvokmi [C03.752] Infekcia Sarcostigophora [C03.752.700.500] Leišmanióza [C03.752.700.500.508]	Choroby kože a spojivového tkaniva [C17] Choroby kože [C17.800] Infekčné choroby kože [C17.800.838] Parazit. choroby kože [C17.800.838.775] Leišmanióza [17.800.838.775.560]

Obr. 4: Príklad zo slovenskej verzie MeSH (podľa: Freitas – Schulz, 2009, s. 5 – 6).

Heslo MeSH *leišmanióza* je časťou hierarchie *Parazitické choroby* a hierarchie *Choroby kože a spojivového tkaniva*. Dokumenty o *leišmanióze* sa tak nájdu pri zadaní tohto hesla v MEDLINE v parazitických chorobách aj v chorobách kože. Heslá sú ďalej špecifikované textovou definíciou.

Na Slovensku používa Slovenská lekárska knižnica riadený vecný tezaurus MeSH (SK) v slovenskom preklade od r. 1992. Je budovaný dvojazyčne, okrem poznámkových polí, ktoré sa neprekladajú a sú len v angličtine. Od r. 1999 sa záznamy spracúvajú vo formáte UNIMARC a na základe zmien klasifikačných a indexačných pravidiel v National Library of Medicine v Bethesde bol upravený aj spôsob spracovania hesiel.

RCC (Read Clinical Code) je tezaurus, ktorý patrí k enumeratívnym pojmovým systémom. RCC je vybudovaný uniaxiálne a multihierarchicky. RCC (Readov klinický kód) sa používa od 80. rokov 20. storočia, keď ho zaviedol Dr. James Read. Každý kód predstavuje klinický pojem a súvisiaci uprednostňovaný termín. Od r. 1990 je tezaurus v starostlivosti British National Health Service Centre for Coding and Classification.

Ak sa tezaurus rozšíri o sémantické a lingvistické informácie, vzniká metatezaurus. Takýto je napr. UMLS (Unified Medical Language System) – Systém zjednoteného lekárskeho jazyka. Je to enumeratívny pojmový systém, ktorý sa snaží integrovať najdôležitejšie medicínske pojmové systémy do jedného a zobrazit' pritom explicitne čo najviac vzťahov medzi pojmi. Predstavuje najbohatší zdroj biomedicínskych terminológií, tezaurov, klasifikačných systémov a ontológií. Štandardizovaný modelovací jazyk (Unified Modeling Language – UML) je vhodným prostriedkom vizualizácie súvislostí medzi jednotlivými prvkami nomenklatúr a klasifikácií. V súčasnosti UMLS pokrýva vyše 2 milióny pomenovaní pre asi 1 milión biomedicínskych pojmov, ako aj 12 miliónov vzťahov medzi týmito pojmi.

UMLS je príklad úspešnej lexikálnej harmonizácie založenej na obsahu pojmu (integrácia viac než 60 slovníkov, heslárov, klasifikačných systémov). Metatezaurus je určený na vyhľadávanie informácií v bibliografických a plnotextových (faktografických) databázach. Vo faktografických bázach je jeho účinnosť umocnená zapojením pojmovo orientovaného lexikálneho programu – sémantickej siete – SPECIALIST lexicon (Peťová, 2005, s. 19 – 20).

3. Záver

Pojmové systémy v medicíne slúžia najmä na:

- vypracovanie systémov termínov podľa vopred stanovených pravidiel (nomenklatúry),
- štandardizáciu medicínskej terminológie,
- vytváranie klasifikácií a tezaurov,
- informatické účely,
- štatistické vyhodnotenia a zdravotnícku evidenciu,
- automatizované vyhľadávanie v bibliografických a faktografických databázach.

LITERATÚRA

ARNTZ, Reiner – PICHT, Heribert – MAYER, Felix: Einführung in die Terminologiearbeit. 4. Auflage. Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag 2002. 331 s.

BUJALKOVÁ, Mária: Lekárska terminológia v súčasnom a historickom kontexte. Bratislava: Univerzita Komenského 2009. 96 s.

CABRÉ, Maria Teresa: Terminology. Theory, Methods and Applications. Ed. J. C. Sager. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins 1999. 247 s.

DIN 2342 – 1 (1992): Begriffe der Terminologielehre; Grundbegriffe. Berlin/Köln: Beuth.

DIN 2339 – 1 (1987): Ausarbeitung und Gestaltung von Veröffentlichungen mit terminologischen Festlegungen; Stufen der Terminologiearbeit. Berlin/Köln: Beuth.

FREITAS, Fred – SCHULZ, Stefan: Survey of current terminologies and ontologies in biology and medicine. In: RECHS – Electronic Journal of Communication, Information and Innovation in Health. Rio de Janeiro 3, č. 1, s. 7 – 18, 2009. Slovenský preklad: http://www.prorec.sk/tl_files/prorec/dokumenty/prehľad_terminologii_a_ontologii3c.pdf.

GAUS, Wilhelm: Dokumentations- und Ordnungslehre: Theorie und Praxis des Information Retrieval. Berlin: Springer 2005. 480 s.

GOFFIN, Roger: Structures lexicales, terminologie techniques et glossaires contextuels multilingues. In: Meta, 1973, roč. 18, č. 1 – 2, s. 237 – 253.

GRUBER, Tom: What is an Ontology? Knowledge Systems Laboratory, Computer Systems Dept., Stanford University, Stanford, 1993, CA94305, USA. <http://www-ksl.stanford.edu/kst/what-is-an-ontology.html>

ISO 1087 – 1 (2000): Terminology Work – Vocabulary – Part 1: Theory and application. Geneva: ISO.

KOCOUREK, Rostislav: La langue française de la technique et de la science. Vers une linguistique de la langue savante. 2. vydanie. Wiesbaden: Branstetter 1991. XVIII + 327 s.

LERAT, Pierre: Les langues spécialisées. Paris: Presses Universitaires de France 1995. 208 s.

LEVICKÁ, Jana: Terminologické implikácie štruktúrnej a kontextovej analýzy francúzskej a slovenskej stavebnej lexiky. Doktorandská dizertačná práca. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2006. 221 s.

MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda 1991. 192 s.

PEŤOVÁ, Anna: Harmonizácia vo vecnom spracovaní. In: Knižnica, 2005, roč. 6, č. 7, s. 19 – 20. http://www.nlm.nih.gov/research/umls/about_umls.html.

SAGER, Juan Carlos: A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins 1990. 252 s.

ŠALING, Samo – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana: Veľký slovník cudzích slov. Bratislava: Samo-AAMM 1997. 1310 s.

Chemická nomenklatúra – včera, dnes a zajtra

VIERA WAMBACH

Institut für Slavistik

Philologisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Universität Wien

CHEMICAL NOMENCLATURE – YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW

Key words: chemical nomenclature, terminology, names of inorganic compounds

At Slovak schools every student sooner or later comes into contact with endings which must be learned by heart. With the help of these suffixes present in the adjectival form and generally known in Bohemia and in Slovakia we have the possibility of relatively easily denoting chemical compounds. This is an asset which does not occur in other languages. However, there are few of those who know to whom we are indebted for having created the system of our unique chemical nomenclature. Already in the 19th century, both on the part of the purists and those aiming at creating the chemical nomenclature, there existed efforts aimed at their “own” terminology. In spite of such efforts it was impossible to avoid a certain internationalisation in the field of chemical terminology. Even today it is questionable what we can expect at this time of globalization and under the influence of international organizations, with English being the lingua franca. The uniqueness of our valency-based derivational morphemes can be supported by the comparison with German, too, while, at the same time, we take into consideration the language that is the closest to us – the Czech language. We focus on the names of inorganic compounds.

Ako vieme, dielo profesora Horeckého má neuveriteľné rozpätie a je výzvou pre nové generácie študentov jazykovedy oboznámiť sa s prácou z dielne tak nielen pre slovenskú jazykovedu významného profesora. Naš príspevok inšpirovala práca J. Horeckého v oblasti terminológie, konkrétnejšie v oblasti chemického názvoslovia, ktorého situácii včera, dnes a zajtra sa v nasledujúcich riadkoch venujeme.

Už od roku 1948 existuje snaha stabilizovať okrem iných aj chemickú terminológiu, preto bola v roku 1950 v Ústave slovenského jazyka SAV založená terminologická komisia aj pre prírodnú vedu, akou je chémia. Všetky uznesenia Komisie pre ustálenie slovenskej chemickej terminológie sa pravidelne publikovali v časopise Chemické zvesti (Horecký, 1953, s. 28), o ktorom bude v našom príspevku ešte reč. J. Horecký bol dlhý čas hlavným redaktorom Slovenského odborného názvoslovia, teda periodika, v ktorom sa v tzv. „zprávach“ dočítame o činnosti terminologických komisií. Neprekvapí nás, že sa aj sám J. Horecký rád zaoberal problematikou chemickej nomenklatúry, o čom svedčí množstvo všeobecných príspevkov na danú tému, ale aj príspevkov o konkrétnych termínoch z oblasti organickej a anorganickej chémie. Predtým, ako budeme hovoriť o situácii v dnešnej dobe ovplyvnenej globalizáciou či anglickou lingua franca, chceme začať včerajškom s cieľom bližšie objasniť vývoj slovenskej chemickej nomenklatúry.

Začiatky hlavne českej a neskôr aj slovenskej chemickej terminológie možno pozorovať v 19. storočí. Sú spojené so známymi menami ako Josef Jungmann, Jan Svatoopluk Presl či Vojtěch Šafařík. Práve, azda aj v dnešnej dobe menej známy, Jan Svatoopluk Presl (1791 – 1849) patrí k zakladateľom českého chemického názvoslovnia s najväčšou zásluhou – veď odvážiť sa urobiť začiatok v tamojších časoch je ozaj chvályhodné. Jana Svatopluka Presla preslávilo predovšetkým dielo vydané v roku 1820 pod názvom O prirodzenosti rastlín aneb Rostlinář, které venoval slovanskému národu. Rok 1820 je preto veľmi dôležitým nielen pre oblasť českých prírodných vied (Hoffmannová, 1973, s. 46). Pre nás je v prvom rade zaujímavá kapitola číslo päť, v ktorej možno nájsť názvy ako *kyslík*, *dusík*, *uhlík* či *vodík*. Ich tvorcom má byť práve Jan Svatoopluk Presl (Hoffmannová, 1973, s. 49). Oveľa dôležitejšou je však Preslova kniha Lučba čili chemie skusná¹, na ktorej J. Presl pracoval už od roku 1817. Podarilo sa ju však vydať až osem rokov po Rostlinářovi. J. Presl pôvodne plánoval uverejniť svoju chemickú nomenklatúru vo vedeckom časopise Krok², zareagoval ale na prosbu plzenského profesora Vojtěcha Sedláčka a nakoniec sa Preslova Lučba³ stala jednou z častí prírodovedeckej série, ktorej súčasťou bola okrem iného aj geometria či fyzika. J. Presl sa samozrejme obával, aký ohlas budú mať jeho neologizmy. Obhajoval sa však tým, že píše jednoducho v jazyku, ktorý je preňho zrozumiteľný, a ak pomyslí na iné národy s dlhoročnou tradíciou, oproti nim musí český národ zrazu dohnať všetko naraz. Uvedomoval si tiež, že nepatrí práve k expertom v tejto oblasti (Hoffmannová, 1973, s. 114), ale chcel uskutočniť svoj sen a v rodnom jazyku vytvoriť niečo cenné a predovšetkým použiteľné napriek očakávaniu, že jeho chemická slovtvorba bude vystavená veľkej kritike (Hoffmannová, 1973, s. 115). Preslovo predsavzatie nebolo ľahké, navyše neexistovali žiadne práce, ktoré by jeho cestu k cieľu uľahčili. Francúzska⁴ terminológia sa mu zdala príliš grécka a nemecká bola preňho zase príliš francúzska s nemeckými časťami. Nakoniec sa teda rozhodol nechať sa inšpirovať poľským dielom Jędrzeja Śniadeckiego (1768 – 1838)⁵ – tvorcu poľskej nomenklatúry. Napriek inšpirácii z poľštiny charakterizuje Preslovu českú nomenklatúru originalita. Z poľštiny prevzal len málo prípon pre vybrané zlúčiny. Svojim neologizmom prisúdil koncovku *-ík* (napr. *draslík*, *dusík*, *hliník*, *horčík*, *kostik*, *křemík*, *kyslík*, *sodík*, *uhlík*, *vápník*, *vodík*), aby tak nové názvy odlišil od starších (ako napr. *cín*, *měď*, *olovo*, *rtuť*, *síra*, *stříbro*, *zlato*, *železo*). Preslove neologizmy sa však udržali len do príchodu jedného z Preslových nasledovníkov Vojtěcha Šafaříka (1829 – 1902)⁶, ktorý z Preslovej tvorby v nomenklatúre ponechal iba 21 pomenovaní (Hoffmannová, 1973, s. 115). Neologizmy ako *chaluzík* (jód), *nebesník* (urán), *d'asník*

¹ Prvá časť sa zaoberá predovšetkým anorganickou chémiou, druhá, z roku 1835, organickou, hoci pojem „organický“ u Presla ešte nenájdeme (Hoffmannová, 1973, s. 116).

² V roku 1818 založil Jan Svatoopluk Presl spolu s Josefom Jungmannom neoficiálny spolok, ktorého cieľom bolo vydávať vedecký časopis. Svetlo sveta uzrela tak prvá česká vedecká revue s názvom Krok (Hoffmannová, 1973, s. 40).

³ „Slovo lučba vzniklo v obrodenskej češtine, keď bola snaha zavádzať do odbornej terminológie podľa možnosti len domáce slová. Z češtiny preniklo toto slovo i jeho odvodeniny aj do slovenčiny, ale v súčasnej slovenčine sa pociťuje už ako zastaralé“ (Horecký, 1955, s. 60).

⁴ Francúzske chemické názvoslovie je najstarším racionálnym názvoslovím. Vzniklo koncom XVIII. a začiatkom XIX. storočia (Zikmund, 1957, s. 117).

⁵ Początki chemii (1800 – 1817).

⁶ Syn Pavla Jozefa Šafaříka.

(kobalt), *solík* (chlór), *kazík* (fluór), *jermík* (mangán), *luník* (selén), *barvík* (chróm), *surmík* (antimón), *těžík* (wolfrám), *sitaník* (arzén), *vtožík* (bróm), *sladík* (berýlium), *voník* (osmium) sa teda udržali len krátko. Rovnaký osud postihol latinské mená s českou koncovkou ako *strontík* (stroncium), *cirkoník* (zirkónium), *paladík* (paládium), *platík* (platina), *tantalík* (tantal), *ytřík* (ytrium). Nepresadil sa ani Preslov návrh zaviesť nové české chemické značky. Názvy zo všeobecnej terminológie sa však uplatnili a aj dnes sa používajú slová ako *rozklad*, *zásada*, *nasycenosť*, *skupenství*, *hořlaviny* (Hoffmannová, 1973, s. 116). Práca Jana Svatopluka Presla bola nakoniec docenená a vysoko vážená, o čom svedčí aj napríklad úvod k päťjazyčnému slovníku Josefa Jungmanna, kde je J. Presl označený za tichého génia, bez ktorého by slovník neuzrel svetlo sveta (Hoffmannová, 1973, s. 122). Ďalším vyzdvihnutím Preslovej práce sú oslavné básne slovenských študentov pod vedením Ľudovíta Štúra (Hoffmannová, 1973, s. 169). Nasledujúca ukážka básne študenta Pavla Baraňaya nám potvrdí úctu slovenských študentov k Preslovej snahe vydávať knihy v materinskom jazyku:

Pavel Baraňay:⁷ Na Presla

Palmy hoden muž tento zrozen mezi
palmami kvítky
Slavie kvítek sám, pěstuje kvítky čilé.

I.

Na vás kraje, v lůnu jenž kocháte
Sláva Presla – vyřknu suchotu,
bylin všech zakleji pustotu,
ať nic zeleného nemáte!

Pak si vynahradím mnohokrátke
příroda jen u nás štědrotu
co ste tam změněné v holotu:
k nám se kvítky vše jen k nám obraťte.

By on nemoh⁷ tam bez živla žíti,
a za tímto musel k nám přijíti,
včela jak za medem voňavým;
by tu ptáčků a mé zřel pohnutí,
jako se na příchozího rúti –
s velebním vděčně hlásavým.

II.

Pánu, jenž v své říši zle vládá
vláda má být co dřív odňatá,

⁷ Pozri J. Hoffmannová (1973). Baraňayovu oslavnú báseň na Presla uvádzam na žiadosť účastníkov konferencie v Smoleniciach.

dokud zem je ještě bohatá,
a on ji ještě nepomaří.

Vesno! Presl též tak hospodaří
skrz tvé říše pole květnatá,
vystav zákaz říše na vrata
zákaz: kvítky zbírat v potu tváří!

Nebo sic když volně panuješ,
brzo mne před Bohem obžaluješ,
že jsem moc ti vytrval s násilím.
Když tak já, pán – potom přísilím
i ty skály věnce vít palmové
hned s ovocím ku slávě Preslově.

III.

O přijď jaro! Dříveť přeblažené,
vyviň z lůna země zrostliny,
ozdob květní chlumpy, doliny,
zrůst usnadni bylině zvlažené.

Pak mi Presla vyluď na zelené –
by je skoumal umem – lučiny,
bych ho z nějaké tam křoviny
v objetí zřel květny rozhalené.

Kdyby však mne stěžné oko její
v šušticím kři a snad zradilo,
pak ho družky plaché zbavilo.
Štěstěno přej! Ať mu hned přispějí,
ať nechaný v povděčném plesu
rytlík – Linnaea za ním nesu.

IV.

Jaro! O, jak brzo to pomine!
Sotva dílo včela utvoří
a rozcencům medu uspoří,
všecka sláva po krátce zahyne;

My se též blížíme k té hodině,
co nás v hloubku země pokoří.
Žádný znak, pak více nehovoří,
že sme žili v této kdy pustině.

Presla jméno každá kvítí číše,
každým jarem bude zpívati;
„Jak se kvítku Slávů otevřela.“
Je on Kvítek? – Necht' sobě připiše
jestli za ním musím lítati
a skrz něj být – medohledná včela.

V.
Chválím vás, moudře jenž učíte,
že se duch v ty věci přesídli,
když sme v lůně smrti zastýdli,
co nám byly milé v tomto bytě.

Je to dokázáno náležitě?
O, byste každého z nás pobídl
známosti, té jistějšími zřídly
k lásce ráje, neb tent' tak slíbíte!

Odtud prospěch i mne následuje,
nebo koho srdce tu libuje,
v toho mám se umra změnití.
Presl se v kvítek – já pak – v Presla změním –
budu ho na prsou nositi!
V nošení ho kvítků odměním.

V Preslovej práci pokračoval aj jeho brat Karel Bořivoj Presl (1794 – 1852), ktorý bol prvým asistentom svojho brata, ako aj vynikajúcim prírodovedcom. Za skutočného nasledovníka sa však považuje Preslov vtedy mladý študent Karel Slavoj Amerling (1807 – 1884) (Hoffmannová, 1973, s. 165).

Rýchly vývoj v chémii, ako aj objavy nových zlúčenín či prvkov priniesli so sebou nové problémy, ktoré neobišli ani české názvoslovie tvorené v dobe, v ktorej symboly prvkov ešte neoznačovali atómy, ale ekvivalenty. Rovnako ako vo francúzštine, tak aj v češtine boli tvorené dvojslovné názvy⁸. Adjektívne prípony však vyjadrovali pomer prvkov v danej zlúčenine (Zikmund, 1957, s. 119). Pre rôzne pomery boli určené rozličné prípony s cieľom vyjadriť názvom zlúčeniny jej kvantitatívne zloženie. Nasledujúce pomery ekvivalentov mali tieto prípony: 2:1 *-ičnatý*, 1:1 *-natý*, 2:3 *-itý*, 1:2 *-ičitý*, 1:3 *-ový*, 1:4 *-ičelý*, 1:5 *-ičný*, 1:7 *-istý*, teda napr. pre $FeCl_3$ – *chlorid železový*. Po niekoľkých desaťročiach, keď už symboly prvkov nevyjadrovali ekvivalenty, ale stali sa symbolmi atómov, museli sa zmeniť aj vzorce mnohých zlúčenín. Trvalo roky, kým sa tento rozpor natrvalo odstránil, a to napriek mnohým návrhom, z ktorých spomeniem napr. návrh Alexandra Batěka⁹. Nakoniec sa prijal návrh Emila Votočku (1872 – 1950),

⁸ Dvojslovné názvy či združené pomenovania v spojení podstatného a prídavného mena sú typické pre špeciálny druh terminológie, akou je aj nomenklatúra (Buffa, 1954, s. 97).

⁹ Alexander Sommer-Batěk.

ktorý navrhol na základe atómových vzorcov oxidov¹⁰ adjektívne prípony označujúce pomer atómov daného prvku k atómom kyslíka. Ide o názvoslovie používané dodnes (Zikmund, 1957, s. 119).

Čo sa týka slovenského jazyka, hneď po uzákonení Štúrovej slovenčiny sa uvažovalo o odbornej terminológii. Najznámejšie práce k danej tématike sú napr. od Michala Godru Príněsok ku vedecko-slovenskemu názvoslovú, ako aj Náznačiny k názvosloviu do mluvnice slovenskej patriacemu či od Ivana Branislava Zocha¹¹, napr. Slovár vedeckého slovenského názvoslovia (Hrc, 1947, s. 65). Treba tiež spomenúť, že odborné termíny v slovenčine sa najčastejšie tvorili hľadaním vhodného názvu v ľudovom jazyku, čo smerovalo k výberu takých odborov, ktoré mali oporu v domácom jazyku. A okrem právnickej terminológie s relatívne dlhou tradíciou pokúšalo sa vyhnúť odborom bez domácej tradície, akou bola práve chémia či strojnictvo a ďalšie odbory (Horecký, 1950, s. 60). České slová tak veľmi často prenikali do slovenčiny a nebolo tomu inak ani v už spomínaných časoch. Možno pozorovať veľmi podobný vývin v terminologickej oblasti oboch jazykov a vplyv češtiny na vývin slovenskej odbornej terminológie nemožno poprieť (Horecký, 1954, s. 257).

Slovanské jazyky vrátane češtiny a slovenčiny sa vyznačujú veľkou ohybnosťou a táto vlastnosť v podobe adjektívnych prípon viedla k presnému a logickému označeniu valencie prvkov. Naše známe prípony v poradí *-ný*, *-natý*, *-itý*, *-ičitý*, *-ičný/-ečný*, *-ový*, *-istý*, *-ičelý* vyjadrujú mocenstvo prvku, s ktorým sú v danej zlúčenine spojené. Ide teda o určitú „výhodnosť“, ak porovnáme slovenčinu s inými jazykmi, ako je napríklad nemčina. Treba však dodať, že vyznačovanie mocenstva prvkov nebolo vždy jednotné. Jednotu do uvedenej problematiky priniesol okrem iných aj Mendelejevov spolupracovník Bohuslav Brauner (1855 – 1935), ktorý svojou prácou natoľko ovplyvnil označovanie mocenstva prvkov v Čechách, že sa stalo jednotným (Zmoray, 1947, s. 97).

Vyššie uvedené valenčné odvodzovacie prípony sa vyznačujú vzťahovým významom. Takúto ich funkciu v spisovnom jazyku možno okrem prípony *-ový* pozorovať len relatívne zriedkavo pri prípone *-ný*. Umelo vytvorené prípony ako *-ičitý* a *-ičelý* sa v neodbornom jazyku nevyskytujú (Buffa, 1954, s. 99). V každom prípade patrí české a slovenské chemické názvoslovie k najdokonalejším, keďže dokáže bez použitia čísloviek vyjadriť kvalitatívne i kvantitatívne zloženie a stechiometrické mocenstvá zlúčených prvkov. Nedostatkom je len nezrozumiteľnosť pre iné národy (Zikmund, 1957, s. 120).

Porovnanie slovenského chemického názvoslovia s iným jazykom umožní uvedomiť si vymoženosť našej nomenklatúry, ktorej sa z viacerých dôvodov pomaly, ale isto vzdávame. Ako príklad sme si vybrali jazyk nemecky hovoriacich krajín. V krajinách, v ktorých je nemčina oficiálnym spisovným jazykom, ako napr. v Rakúsku, je pre oblasť anorganickej chémie dôležité ovládať najmenej tri názvoslovné systémy. Najdôležitejšími sú binárna, koordinačná a substitučná nomenklatúra. Azda najvšeobecnejšie sa dá použiť nomenklatúra koordinačná. Na lepšie znázornenie uvádzame nasledujúce príklady:

¹⁰ V roku 1914 sa ešte používal názov *kysličník*.

¹¹ Pracoval aj pod pseudonymom Ivan Braňo Jánošíkovič.

SiCl_4	<i>Silicium-tetrachlorid</i>	<i>Tetrachlorosilicium</i>	<i>Tetrachlorsilan</i>
	binárna nomenklatúra	koordináčna nomenklatúra	substitučná nomenklatúra

Za najjednoduchší sa považuje systém binárnej nomenklatúry (Liebscher/Fluck, 1999, s. 13), ktorý je nášmu systému azda najbližší, ak berieme do úvahy, že ide o dva rôzne typy jazykov, pre ktoré sú charakteristické rôzne slovotvorné spôsoby. Existencia takýchto viacerých názvoslovných systémov v nemčine vedie k viacerým názvom, a to pre jednu zlúčeninu, čo môže spôsobiť problémy v rôznych komunikačných sférach (Liebscher/Fluck, 1999, s. 14). Uvedený príklad patrí k tým najjednoduchším, a predsa dokáže spôsobiť nedorozumenia v komunikácii. Pritom neuvádzame ešte ďalšie druhy systémov nomenklatúry, ktoré sa v nemeckom jazyku používajú, napr. subtrakčná nomenklatúra či konjunkčná nomenklatúra (Liebscher/Fluck, 1999, s. 10). Aj z týchto dôvodov boli zavedené pravidlá pre nomenklatúru anorganickej chémie, prvýkrát uverejnené v roku 1926. Odvtedy boli samozrejme viackrát pozmenené, ale stále ako tzv. odporúčania medzinárodnej komisie IUPAC¹² dodnes zverejnené vo viacerých publikáciách (Liebscher/Fluck, 1999, s. 3). Systém podobný českej a slovenskej nomenklatúre bol síce pre nemčinu navrhnutý Alfredom Wernerom (1866 – 1919), no v praxi sa neujal. A. Werner chcel súhlasné mocenstvá charakterizovať rovnakými príponami a so stúpajúcim mocenstvom navrhoval prípony v takomto poradí: *-a, -o, -i, -e, -an, -on, -en, -in*, ako vidíme aj v nasledujúcom príklade:

PCl_5	<i>Fosfan-chlorid</i>
----------------	-----------------------

(Zikmund, 1957, s. 119)

Neujal sa ani návrh esperantského názvoslovie, ktoré je založené na Wernerových príponách (Zikmund, 1957, s. 120). Súhrne možno povedať, že každý štát v praxi pôvodne používal názvoslovie vlastného spisovného jazyka, no vo vývoji sa stále viac a viac presadzuje vplyv medzinárodných organizácií. Už spomenutá IUPAC, teda International Union of Pure and Applied Chemistry (slk. *Medzinárodná únia pre čisté a aplikované chémiu*) s vlastnou stránkou <http://www.iupac.org>, patrí k najhlavnejším organizáciám zaoberajúcim sa chemickým názvosloviím. Za normy v oblasti anorganickej chémie je zodpovedné II. oddelenie z ôsmich. Zástupcom Slovenska je aktuálne Dr. Milan Drábik (<http://www.iupac.org/web/per/drabik>) z Ústavu anorganickej chémie SAV (<http://www.iupac.org/>). IUPAC je známa rozsiahlou publikačnou činnosťou¹³. Najznámejším je časopis *Chemistry International*, v ktorom sú pravidelne prezentované novinky, ako aj nové odporúčania z oblasti chemickej nomenklatúry. Posledné číslo je dostupné online na <http://www.iupac.org/publications/ci/2010/3201/index.html>. Hlavným cieľom IUPAC je používanie medzinárodne dohodnutého názvoslovie aj vtedy, keď to pre chemikov istého jazyka alebo istej pracovnej skupiny nie je najvhodnejšia možnosť (Liebscher/Fluck, 1999, s. 4). Znamená to, že pri dodržiavaní odporúčaní IUPAC nám v Čechách a na Slovensku neostáva nič iné ako vzdať sa nášho vynika-

¹² International Union of Pure and Applied Chemistry.

¹³ Pozri <http://www.iupac.org/Publications>.

júco vymysleného systému v prospech medzinárodnej komunikácie. Ostáva preto len otázne, ako dlho sa naša nomenklatúra ešte bude vyučovať¹⁴ alebo budeme na ňu spomínať iba pri počúvaní skupiny Lojzo? Aj vedecké časopisy, voľakedy s publikačným jazykom slovenským ako napr. Chemické zvesti, vychádzajú v aktuálnom jazyku vedy, teda v angličtine, pod názvom Chemical Papers (<http://www.chempap.org/>). Dôležitou spoločnosťou na Slovensku je Slovenská chemická spoločnosť s dlhoročnou tradíciou. Je okrem iného členkou IUPAC a EUCHEMS¹⁵ a vydáva žurnál slovenskej chémie pod názvom ChemZi¹⁶, v tomto prípade ako nasledovník Bulletinu (<http://www.schems.sk/>). Samozrejme že organizácií či spolkov, ktorých náplňou je chémia, je ešte veľké množstvo, no vymenovať ich všetky nie je cieľom tohto príspevku.

Cieľom príspevku bolo načrtnúť problematiku, ktorá je spojená s chemickým názvoslovím. Na jednej strane platí výrok profesora Horeckého, že [...] „chemické názvoslovie, najmä v jeho systematickej časti, musí ostať medzinárodným v miere oveľa väčšej než názvoslovie iných vedných odborov“ (Horecký, 1948, s. 80), ale nezachádza dnešný trend zmedzinárodňovania až príliš ďaleko? Pokúsme sa znova zamyslieť nad výrokom profesora Šafaříka: „A predce na pouhých básniach a beletristice, se trochou pedagogie a historie nelze založiti novou literaturu; národ, který má toliko populárnou literaturu bez vědecké, žije vždycky v duševním područí u sousedův“¹⁷ (Hoffmannová, 1973, s. 89).

LITERATÚRA

BUFFA, Ferdinand: Využitie adjektíva v nomenklatúre. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1954, roč. 2, č. 4, s. 97 – 100.

HNÁT, Ivan: Chémia. Pomôcka pre maturantov a uchádzačov o štúdium na vysokých školách. Nitra: Enigma 2000. 306 s.

HOFFMANNOVÁ, Eva: Jan Svatopluk Presl, Karel Bořivoj Presl. Odkazy pokrokových osobností naší minulosti. Praha: Melantrich 1973. 299 s.

HORECKÝ, Ján: Jazyková výstavba chemického názvoslovia. In: Slovo a tvar, 1948, roč. 2, č. 3, s. 75 – 80.

HORECKÝ, Ján: O našej terminologickej práci. In: Jazykovedný sborník SAVU, IV, 1950, s. 60 – 62.

HORECKÝ, Ján: Zprávy. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1953, roč. 1, s. 28 – 29.

HORECKÝ, Ján: Vzťahy medzi slovenskou a českou terminológiou. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1954, roč. 2, č. 9, s. 257 – 261.

HORECKÝ, Ján: Drobnosti. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1955, roč. 3, č. 2, s. 59 – 60.

HRC, Ján: Poznámky k tvoreniu odbornej terminologie. In: Slovenská reč, 1947, roč. 8, č. 3 – 4, s. 65 – 72.

¹⁴ Zatiaľ dostať ešte v kníhkupectvách pomôcku pre maturantov a uchádzačov o štúdium na vysokých školách s názvom Chémia, v ktorej je názvoslovie vynikajúco vysvetlené. K základom názvoslovia porov. Hnát, 2000, s. 87 – 112 a s. 191 – 199.

¹⁵ European Association for Chemical and Molecular Sciences, predtým Federácia európskych chemických spoločností (<http://www.schems.sk/>).

¹⁶ Odvođený od názvu Chemické zvesti.

¹⁷ „Prof. Vojtěch Šafařík v úvodní řeči na I. sjezdu českých lékařů a přírodovědců“ (Hoffmannová, 1973, s. 89).

LIEBSCHER, Wolfgang – FLUCK, Ekkehard: Die systematische Nomenklatur der anorganischen Chemie. Berlin Heidelberg: Springer 1999. 387 s.

ZIKMUND, Miroslav: Problematika zásad pre tvorenie názvov anorganických zlúčenín. In: Slovenské odborné názvoslovie, 1957, roč. 5, č. 4, s. 116 – 124.

ZMORAY, Ivan: Príspevok k precizovaniu významu niektorých adjektív v prírodovednom názvosloví. In: Slovenská reč, 1947, roč. 8, č. 3 – 4, s. 97 – 106.

<http://www.iupac.org> (z 5. 3. 2010)

<http://www.iupac.org/web/per/drabik> (z 5. 3. 2010)

<http://www.iupac.org/Publications> (z 5. 3. 2010)

<http://www.iupac.org/publications/ci/2010/3201/index.html> (z 5. 3. 2010)

<http://www.chempap.org/> (z 5. 3. 2010)

<http://www.schems.sk/> (z 5. 3. 2010)

KORPUSOVÁ LINGVISTIKA

Korpus soukromé korespondence: zkušenosti a perspektivy

ZDEŇKA HLADKÁ

Ústav českého jazyka, Filozofická fakulta
Masarykova univerzita, Brno

THE CORPUS OF PRIVATE CORRESPONDENCE: EXPERIENCE AND PERSPECTIVES

Key words: private correspondence, language corpora

Due to its specific features, private correspondence may serve as a unique source of information about language usage. This fact had led the members of staff at the Faculty of Arts and at the Faculty of Informatics, Masaryk University, Brno, to creating a Corpus of Private Correspondence, part of which has been available to public since 2006 within the Czech National Corpus (KSKdopisy; this part contains 2,000 letters that originated between the years 1990 and 2005). At present, an extension of the corpus to the whole 20th century is being prepared. The conference paper presents the existing corpus and outlines the perspectives of the further processing of correspondence, dealing also with some general issues relating to building smaller specialized corpora.

1. Úvod

Už více než deset let se v Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně zabýváme sběrem, korpusovým zpracováním a analýzou dnes už téměř vymizelého typu textů, jímž jsou přátelské, rodinné a partnerské ručně psané dopisy. Věnujeme se osobní korespondenci řadových pisatelů, kterou lze považovat za jedinečný materiálový zdroj pro lingvistický výzkum, a to nejen pro poznání vývoje epistolárního stylu a dopisového žánru, ale především pro zkoumání hranic mezi psaností a mluveností, pro studium běžné mluvy a emocionálních výrazových prostředků a pro sledování motivů a možností jazykové kreativity.

V roce 2001 jsem ve Smolenicích (na konferenci věnované tradicím a perspektivám gramatického výzkumu na Slovensku) představila začátky korpusového zpracování soukromé korespondence na FF MU v Brně. Využívám příležitosti, že se po téměř devíti letech ocitám na stejném místě, a dovolím si polepšovat o tom, co se nám od té doby podařilo, co ne a jaké úkoly nás ještě čekají.¹

¹ Příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky, projekt P 406/10/0823 Soukromá korespondence 20. století. Rozšíření korpusových zdrojů, nové možnosti lingvistického využití.

2. „Prehistorie“

Připomenu, že před devíti lety jsme už měli za sebou první zkušenosti se zpracováním korespondenčních textů, tzn. měli jsme v zásadě hotovou metodiku sběru, archivace a přepisu ručně psaných dopisů a sestavili jsme i první zkušební korpusek (pod manažerem GCQP) obsahující 500 dokumentů. Všechny texty byly sociolingvisticky označované a poprvé v české korpusové lingvistice obsahovaly též značkování reflektující teritoriální a nářeční příslušnost pisatele. Použitou metodiku teritoriální a nářeční anotace v současnosti přebírají i nově utvářené korpusy mluvené češtiny v rámci Českého národního korpusu (ČNK).

V konferenčním příspěvku z r. 2001 byly zmíněny také první přípravy morfologického značkování korpusu korespondence a naznačeny možnosti využití korespondenčního materiálu pro lingvistický výzkum.

Co se od té doby změnilo?

3. Minulost

Důležité byly především roky 2003 – 5, během nichž jsme s podporou projektu GAČR (č. 405/03/0248) podstatně rozšířili archiv soukromé korespondence a vytvořili z jeho materiálu reprezentativní elektronicky zpracovaný soubor soukromých dopisů, e-mailů a SMS z let 1990 – 2005, tedy z období, kdy tradiční korespondenci začala nahrazovat komunikace využívající elektronická média. Soubor byl zveřejněn na dvou CD doprovázejících publikaci, která prezentovala možnosti lingvistického využití korespondenčních textů (Hladká a kol., 2005). CD přinášela především korpusové zpracování 2000 tradičních dopisů (cca 940 000 pozic, 70 000 slov; tato část se v r. 2006 pod názvem KSKdopisy stala samostatnou složkou ČNK), dále korpusové zpracování 1000 e-mailů (cca 220 000 pozic, 30 000 slov) a jako přídavek nekorpusově zpracovaný komplet cca 2000 SMS. Výběr dopisů a e-mailů zachovával podmínku různosti pisatelů, tzn. korpusy reprezentovaly celkem 3 000 různých idiolektů (což je – pro srovnání – o 600 více, než dohromady reprezentují všechny korpusy mluvené češtiny přístupné zatím v ČNK, tj. BMK, PMK, ORAL2006 a ORAL2008).

Vedle korpusového zpracování zaznamenávala uvedená práce na doprovodných CD mj. plně textové podoby všech dopisů a e-mailů a také fotokopie originálů ručně psaných dopisů, které přibližovaly ty stránky výchozího textu, jež nelze postihnout přepisem.

Korpusové zpracování korespondence bylo opatřeno detailním sociolingvistickým i nářečním značkováním (přinášejícím u všech dokumentů kromě údaje o roku napsání dopisu a vztahu mezi účastníky korespondenčního styku též informace o pohlaví, věku a vzdělání pisatele i adresáta, údaj o lokalitě, která nejvýrazněji ovlivnila pisatelův idiolekt, a její nářeční zařazení). Speciálně připravená modifikace manažera Bonito (© Pavel Rychlý) navíc umožňovala zadáním kombinace sociolingvistických a nářečních charakteristik vymezit subkorpus, v němž měla proběhnout aktuální vyhledávka.

Na korpusu dopisů jsme testovali také možnosti morfologického značkování tohoto typu textů. Byli jsme si vědomi, že se jakýkoli pokus o automatickou či poloautomatickou analýzu bude muset vyrovnávat s důsledky oscilace soukromých dopisů mezi spi-

sovností a nespisovností, s teritoriálními jazykovými diferencemi odrážejícími pestrost územního původu pisatelů, s nestandardnostmi emocionálního a okazionalního výraziva, se zatemňujícími pravopisnými chybami apod.

Ke značkování (viz např. Hlaváčková – Sedláček, 2006) jsme využili automatický morfologický analyzátor Ajka (© Radek Sedláček), vyvinutý na Fakultě informatiky Masarykovy univerzity, a to v jeho modifikované verzi schopné rozeznat řadu frekventovaných substandardních lexémů a tvarů. Použitím upraveného analyzátoru ale výrazně narostla míra koncovkové homonymie (např. počet značek pro tvar *blbý* vzrostl po zahrnutí potenciality substandardních realizací z 5 na 23), takže se podstatně zkomplikovala ruční desambiguace korpusu. Zkušenému desambiguátorovi trvala u jednoho dokumentu v průměru 30 minut. Po automatické analýze a náročné fázi ruční desambiguace zůstalo ještě cca 5 % slovních výskytů neoznačkováno. Část z nich byla následně ručně doznačkována, takže výsledný korpus je lemmatizovaný a opatřený morfologickými tagy z 96,6 %.

Jaké zkušenosti a podněty do budoucna popsaná práce z r. 2005 a její následné využívání přinesly? Vedle iniciace lingvistického zájmu o korespondenci bylo jejím přínosem především vytvoření metodického vzoru pro korpusové zachycení tohoto typu textů. Model byl využit např. při nedávné tvorbě korpusu česky psané korespondence Bedřicha Smetany, s jehož pomocí dnes mj. sledujeme německé vlivy na skladatelovu češtinu a na základě frekvenční analýzy vybraných jevů hledáme řešení některých problémů spojených s editací korespondenčních textů pro knižní vydání. Díky existujícímu vzoru trvala finální fáze korpusového uložení Smetanovy odeslané i přijaté korespondence, umožňujícího sledovat vývoj Smetanovy češtiny v závislosti na čase, adresátech, míře oficiality a dalších okolnostech komunikace, pouhých několik dní, resp. dokonce hodin.²

Využívání korpusu korespondence z r. 2005 také ukázalo, co má a co nemá při přípravě podobných korpusů smysl. Zmíníme jen několik aspektů. Rozhodně se osvědčilo detailní sociolingvistické i teritoriální značkování, které výrazně umocňuje využitelnost korpusů. Dosud uskutečněné lingvistické analýzy založené na korpusově uloženém korespondenčním materiálu mohly díky této anotaci pracovat se spolehlivými frekvenčními daty týkajícími se např. územně i sociálně determinovaných diferencí v užívání spisovného jazyka a nespisovných variet současné češtiny, sledovat genderově podmíněné komunikační strategie, věkové rozdíly v užívání příznakového lexika apod.

Na rozdíl od sociolingvistické anotace se naopak jako sporné ukázalo morfologické značkování korpusů korespondence, a to z důvodu neefektivní pracnosti. Vysoká nasycenost korespondenčních textů nestejnorodými substandardními jevy si při tagování vynucuje nepřiměřeně velký rozsah ruční práce, který by u rozsáhlejších korpusů v podstatě ani nebyl realizovatelný (připomeňme, že jen fáze disambiguace korpusu obsahujícího 2000 textů představuje 1000 hodin!). Navíc manuální práce – zvláště podílejí-li se na ní studenti, jak tomu bylo v našem případě – je vždy náchylná k omylům. Pokus, který jsme provedli, považujeme za prospěšnou zkušenost, mj. využitelnou pro rozvoj

² Korpus odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany (2009) byl vytvořen na Masarykově univerzitě ve spolupráci Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty a Katedry informačních technologií Fakulty informatiky. Není zatím veřejně přístupný, o jeho používání spolurozhoduje Muzeum Bedřicha Smetany. Lingvistickou analýzou Smetanovy korespondence se v připravované doktorské práci zabývá Lucie Rychnovská, doktorandka Ústavu českého jazyka FF MU.

metodiky a nástrojů (polo)automatické analýzy korpusů mluveného jazyka, u nichž se asi nelze morfologickému značkování zcela vyhnout, při přípravě budoucích korpusů soukromé korespondence však s morfologickým značkováním nepočítáme. Domníváme se, že vzhledem k jejich relativně omezené velikosti je při práci s nimi možno vystačit s využitím regulárních výrazů a s dodatečnou ruční probírkou vyhledávek.

Dosavadní zkušenosti dále ukázaly, že hodnotu korpusového zpracování jazykového materiálu zvyšuje paralelní prezentace plně textové podoby výchozích dokumentů. Uživatelé to umožňuje kombinovat metodu frekvenční analýzy se studiem textů v jejich celistvosti, bez něhož se lingvistický výzkum často neobejde. Je zřejmé, že takovou paralelnost není možno realizovat (z řady důvodů, mj. kvůli autorským právům) u velkých národních korpusů. Může ale provázet malé – speciálně zaměřené korpusy.

Tím docházíme k poslednímu aspektu, o němž bychom se chtěli zmínit. Specializované textové soubory (případně korpusy), utvářené s cílem sledovat jevy typické či významné právě pro vybraný typ textů nebo důležité pro badatelské zaměření svého tvůrce, vznikají na řadě míst i u řady jednotlivců. Je to logické, protože velké celonárodní korpusy mohou poskytnout jen základní údaje o shromážděných dokumentech a specifická jednotlivých typů zařazených textů se v nich může rozmělnit až k nesledovatelnosti. Měl by ale fungovat všestranně prospěšný model, podle něhož by účelové soubory textů byly zpracovány tak, aby na jedné straně mohly svým tvůrcům a dalším zájemcům poskytnout v potřebné míře zvláštní informace, kvůli nimž byly vytvořeny, ale na druhé straně aby byly od těchto zvláštností lehce oprostitelné a způsobem zpracování kompatibilní s centrálním korpusem daného národního jazyka, jemuž by byly paralelně poskytnuty. Při zpracování soukromé korespondence jsme se touto cestou pokusili jít.

4. Současnost a budoucnost

V následujících třech letech bychom se v Brně chtěli zaměřit na vytvoření korpusu rovnoměrně pokrývajícího korespondenci celého 20. století, tzn. obohatit dosavadní korpusové uchopení tohoto typu textů o diachronní rozměr. Nejobtížnější bude získávání starých dopisů, ale předběžné sondy ukazují, že to snad bude ve spolupráci se studenty možné. Doufáme, že tak mj. přispějeme k uchování materiálu, který by mohl být v blízké době už nenávratně ztracen. Pro potřeby korpusového zpracování budeme také pokračovat ve sběru dopisů, e-mailů a SMS z období po r. 2000.

Pozornost bychom chtěli věnovat i využívání už shromážděného a korpusově zpracovaného materiálu. V poslední době se zabýváme především analýzou lexikální složky korespondenčních textů. Vytváříme lexikálně-lexikografickou databázi, v níž reflektujeme hypokoristika, anglicismy, neologismy, okazionalismy, frazémy a obecně též všechny jednoslovné i víceslovné lexikální jednotky, které dosud nejsou dostatečně lexikograficky podchyceny (blíže Hladká, 2010). Např. registr křestních jmen a hypokoristik vytvořený zatím jen na základě excerptce KSKdopisy obsahuje cca 1 500 lemat reprezentujících cca 12 000 realizací. Zhruba 2/3 lemat v něm představují hypokoristika.³

³ Analýza hypokoristik z KSKdopisy posloužila mj. pro návrh úpravy automatického morfologického analyzátoru směřující k adekvátnější reflexi slovotvorné a tvarové pestrosti těchto specifických propriet (Osolsobě, 2005).

Vedle lexikologicko-lexikografické analýzy korespondenčního materiálu budeme v následujících letech věnovat pozornost také sledování vývojových proměn epistolární etikety a studiu pragmatických aspektů korespondence.

Kdyby však měla být na závěr jmenována oblast, které slouží – a doufáme, že i nadále bude sloužit – shromážděný korespondenční materiál nejvíce, pak by to byla vysokoškolská výuka češtiny. Brněnští studenti bohemistiky se s korespondenčními texty setkávají během celého studia. Podílejí se na sběru dopisů, osvojují si metodiku všech fází jejich korpusového zpracování, v seminárních, diplomových a disertačních pracích se snaží pestrý a všestranně zajímavý korespondenční materiál, jehož „bonusem“ je čtenářská přitažlivost, analyzovat. Protože korespondence ve velké míře obsahuje dosud nepopsané nebo málo prozkoumané jevy, poskytuje práce s ní studentům pocit, že objevují něco nového a že jejich úsilí je smysluplně vynaloženo. Podobné ohlasy máme i z jiných domácích a zahraničních fakult, které zmíněný materiál využívají. V této rovině dnes vidíme největší přínos našich snah v oblasti korpusového zpracování korespondence.

LITERATURA

HLADKÁ, Zdeňka a kol.: Čeština v současné soukromé korespondenci. Dopisy, e-mail, SMS. Brno: Masarykova univerzita 2005. 71 s. + 2 CD.

HLADKÁ, Zdeňka: Lexikální bohatství korespondenčních textů. In: Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše. Ed. S. Čmejrková – J. Hoffmannová – E. Havlová. Praha: Karolinum 2010, s. 167 – 170.

HLAVÁČKOVÁ, Dana – SEDLÁČEK, Radek: Morfologické značkování korpusu soukromé korespondence. In: *Varia XIV*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2006, s. 371 – 379.

OSOLSOBĚ, Klára: Hypokoristika v korpusu soukromé korespondence KSK. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity (SPFFBU), 2005, roč. A 53, s. 125 – 136.

Český jazyk v období totality 1948 – 1989

VĚRA SCHMIEDTOVÁ

Ústav Českého národního korpusu
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha

THE CZECH LANGUAGE IN THE TOTALITARIAN PERIOD OF 1948-1989

Key words: totalitarianism, corpus, frequency, the totalitarian propaganda, thematic areas, unofficial language

In our contribution, rather than dealing with the general language the whole range of which could be found in a monolingual dictionary, we are going to concentrate on its special segment, the language of the totalitarian period. For instance, due to ideological pressure, the Dictionary of Contemporary Standard Czech published between 1960-1971 very often cites the main communist daily “Rudé právo”, but paradoxically presents the citations only as examples of the general language. What we are interested in is the language of propaganda which tried to win over the citizens of the former Czechoslovak (Socialist) Republic. Tentatively we can describe this type of language as “their language”. On the other hand, we are also interested in the language of the ordinary people, which very frequently reacted to this pressure with irony and humour. We will call it “our language”.

The language of propaganda can be studied using the propaganda materials of those times present in the corpus. (The corpus of Communist totality contains three sets of samples of texts from Rudé právo (16.6.-31.12.1952; 1.4.-31.7.1969; 3.1-31.3.1977) and 94 propaganda brochures from the 1950-1988 period.) As a result of using this corpus we can describe this type of language objectively. On the basis of this study we are going to publish in 2010 *The Dictionary of Communist Totality*. However, the other type of language (“our language”), which the people who experienced those times still carry in their minds, was never registered by any official source of those times. Only now can we to some extent retrieve it from the citations in our contemporary corpora. In this we are unable to rely on a sufficient number of citations and objective frequency. We will attempt to capture it at least in its fragmentary.

In our paper we intend to describe the composition of our totality language corpus. We will also try to define the language of propaganda of this period and indicate some frequency-related phenomena of “their language” and some of the strategies used in “our language”. We want to show some of the headwords from the dictionary mentioned above which will be different from a frequency-based dictionary. It will include headwords from the two languages described, but also some encyclopaedic headwords and also words illustrating the former everyday reality which have no connection with the totalitarian pressure.

1. Úvod

V příspěvku se nebudeme zajímat o obecný jazyk, jak by ho v celé šíři pojal výkladový slovník. I když Slovník spisovného jazyka českého, který byl vydáván v letech 1960 – 1971 používá pod ideologickým tlakem velice často příklady z Rudého práva (jako hlavního zdroje jazyka propa-

gandy), jsou to ukázky kontextů obecného jazyka. Nás zajímá jazyk propagandy, která se snažila získat s různým úspěchem na svou stranu obyvatelstvo tehdejší Československé (socialistické) republiky. Citujeme: „... lze (ho) ... považovat za cizí, neakceptovaný kód. Kód kterým hovoří „oni““ (Macura, 1992; jeden z předních českých literárních vědců). Pracovně budeme tedy tento jazyk nazývat „jejich jazyk“. Na druhé straně nás zajímá i jazyk většiny lidí, kteří na tento tlak reagovali velmi často ironií a humorem. Nazveme si ho „naš jazyk“.

Jazyk propagandy je možné zkoumat na tehdejším propagandistickém materiálu, který je v korpusu komunistické totality shromažďovaném v Ústavu Českého národního korpusu. Výsledky, které na jeho základě získáme, můžeme pokládat za objektivní. Druhý jazyk, „naš“, který pamětníci nosí ve své hlavě, žádný oficiální zdroj nikdy nezachytil. Teď se ale často vynořuje v citacích z korpusů současného jazyka nebo ho lidé používají v mluveném jazyce pro označování jevů minulé doby. Jeho doklady byly shromažďovány se snahou po úplnosti, ale i tak tento materiál zůstane neúplný. V popisu tohoto jazyka nemůžeme pracovat ani s frekvencí, ani s dostatečným počtem citací, jak nám to umožňuje práce s korpusem jazyka propagandy. Tento příspěvek se bude věnovat oběma jazykům – „jejich“ i „našemu“. Pracovně je nazýváme jazykem totality.

Obecně se někdy používá pro jazyk propagandy název *newspeak*. Prvně ho použil George Orwell ve svém románu 1984. Toto slovo označuje obdobný pojem jako *ptydepe*, které vymyslel a použil ve hře Vyrozumění Václav Havel. Obě slova jsou umělá a vyjadřují především nesmyslnost těchto jazyků. V češtině mají obě slova podobnou spojitelnost. Podíváme-li se do korpusu SYN¹, zjistíme, že slovo *ptydepe* i *newspeak* se spojují s hodnotícími adjektivy: totalitní, komunistický. Obě slova spadají i do stejných oblastí, kde se nejčastěji používají. Je to jazyk aparátnický, funkcionářský, politický, komunistický, byrokratický, úřednický. Je zajímavé, že v kultuře bývalého východního (V. Havel) i západního bloku (G. Orwell) byl vymyšlen podobný jazykový koncept, který označuje specifický jazyk jako jeden ze základních prvků totalitních zřízení. Na základě spojitelnosti vidíme, že význam obou slov se v současném jazyce rozšiřuje na označení jazyka nesrozumitelného. Našli jsme v korpusu následující slova, která se s uvedenými výrazy spojují: *armádní, politický, úřední, manažerský, vědecký, byrokratický, aparátnický, počítačový*.

Podíváme-li se na jazyk totality² v bývalém Československu, musíme upřesnit jeho charakteristiku. Nejedná se o jazyk umělý, jak je tomu v případě *newspeaku* a *ptydepe*. Naopak, tento jazyk pracuje se sémantickou strukturou češtiny. Společné rysy s *ptydepe* a *newspeakem* má ve své absurdnosti, lživosti, ve své útočnosti a monotónnosti, ve stálém opakování. Tento druh jazyka je netvůří. Používá lexikalizované významy, které patří do jádra slovní zásoby, těžší z automatizovaných složek jazyka. Uživatelé dodnes velice často spojení z tohoto období užívají jako citace, kterými se na toto období odvolávají. Například:

Neznalost základních věcí, z ní plynoucí povýšená debilita, a to jak „zpátečnická“ tak „revoluční“ (Diviš 1994); *na chvíli jsem podlehla vidině bezpracného zisku* (noviny Prahy 2, 2005).

¹ Český národní korpus (ČNK) je název projektu, který zahrnuje kromě jiných složek i korpus SYN – 500-milionový korpus, který je sestaven z korpusů současného psaného jazyka. Jsou v něm zařazeny následující korpusy: SYN2006PUB (300 milionů běžných tvarů slov publicistických textů), reprezentativní korpus SYN2000 (100 milionů) a reprezentativní korpus SYN2005 (100 milionů). Výhodou tohoto korpusu je značkování provedené poslední verzí značkovacího programu. Korpus SYN není referenční, protože do něho budou přiřazovány další vznikající korpusy. Přístup do něj je umožněn na požádání. Více se můžete o projektu ČNK dozvědět na webové stránce <http://korpus.cz/>.

² Materiál k tomuto příspěvku jsme čerpali z korpusu totalitního jazyka, o kterém se zmíníme níže. Tento korpus je prozatím určený jen pro interní potřebu ústavu. Bude zveřejněn spolu se Slovníkem komunistické totality.

2. Časová období

Je třeba mít na paměti, že se jazyk totality v časovém vývoji liší. Odráží se v něm politická situace nejen v „socialistickém táboře“, ale i v „táboře kapitalismu“. Mohli bychom vysledovat aspoň tři významná historická období.

Padesátá léta: V této době vládne silný ideologický tlak, cílem je budování nové společnosti (komunistické, socialistické); objevují se jazykové prostředky, které dokládají vypjaté pracovní úsilí, odchod žen z domácností do průmyslu, vytváření konfliktu se skutečnými i zdánlivými odpůrci – vnitřními i zahraničními. Pohled je upřen do budoucnosti, převládá nadšení, upřednostňování jsou mladí lidé a děti. Je prosazován optimismus a kolektivismus. U některých uživatelů dochází ke ztotožnění s ideologií, a tedy i s jejím jazykem. Ale v této době probíhají i politické procesy, které jsou prezentovány jako boj s nepřáteli nového režimu. Další velké téma je kolektivizace. Zdůrazňování vlivu Sovětského svazu je v tomto období nejintenzivnější. Toto období je jazykově nejvýraznější, budeme si ho tedy v tomto příspěvku všimát detailněji. Hodně slov typických pro tuto dobu je rozděleno do záporně a kladně hodnocených skupin. Vše, co se týká skupiny nepřátel, je vždy vyjádřeno slovní zásobou s negativním hodnotícím rysem, vše, co se týká nového pořádku, je kladné. Do té doby často neutrální slovní zásoba přijímá kladný, ale někdy i záporný hodnotící rys (podle toho, které „strany barikády“ se slova týkají).

Šedesátá léta: V této době dochází k vystřízlivění, je možné sledovat hledání myšlenkového úniku z východního komunistického bloku („socialismus s lidskou tvář“); mluví se o demokracii, o nové ekonomické reformě, připouštějí se chyby, mluví se o kultu osobnosti, nový význam získávají slova oteplování, tání; můžeme sledovat kulturní oživení jako reakci na uvolňování ideologického tlaku.

Sedmdesátá a osmdesátá léta – konec nadějí po Pražském jaru a okupaci Československa; je to doba deziluze, která se ale neprojevuje v oficiálním materiálu propagandy. Vzniká nové slovo „normalizace“, většina společnosti se neztotožňuje s jazykem propagandy, v oficiální propagandě můžeme sledovat návrat vysoké frekvence některých klíčových slov, někdy až k úrovni padesátých let.

3. Korpus jazyka komunistické totality

Jednotlivé sondy naskenovaného a počítačově rozpoznávaného Rudého práva byly vybrány na základě konzultací s historikem. K počítačově čitelnému textu jsme se dostávali velmi složitě. Staré výtisky Rudého práva jsou dnes již velmi nekvalitní a v době, kdy jsme začali budovat náš korpus, neexistovala žádná jeho elektronická podoba. Převáděli jsme tedy dobová čísla Rudého práva v rozsáhlých vzorcích nejprve na mikrofiše, potom jsme je skenovali a pomocí rozpoznávacího programu Fine Reader jsme texty převáděli do počítačově čitelné podoby. Protože naskenované texty neměly potřebnou kvalitu, bylo často nutné texty dopisovat, protože čtecí program nic nerozpoznal.

V korpusu komunistické totality jsou tři sondy Rudého práva (16. 6. – 31. 12. 1952; 1. 4. – 31. 7. 1969; 3. 1. – 31. 3. 1977) a 94 propagandistických příruček z období 1950 – 1988, které jsme si povypíjčovali od známých a z Národní knihovny. Celkem má korpus totality přibližně 12 280 592 běžných tvarů slov, 165 388 lemmat. Budoucí Slovník bude založen na frekvencích. Korpus totality bude srovnán s korpusem SYN2009pub³, který právě vzniká. Tím dostaneme seznam slov,

³ SYN2009pub je korpus publicistických textů z období 1995 – 2007. Jsou to texty, které nebyly nebo nebudou použity pro budování reprezentativních korpusů. Korpus obsahuje 700 milionů běžných tvarů slov. Bude označován nejnovější verzí značkovacího programu.

kteře mají v korpusu totality výrazně vyšší frekvenci, i seznam slov, která nejsou v současném korpusu vůbec. Dále budou podle frekvence srovnána jednotlivá období v korpusu totality, jak to vidíme na ukázce v následující tabulce. Tím se nám ukážou rozdíly jazyka jednotlivých totalitních období. Dále získáme pomocí statistického programu výrazné kolokace totalitního jazyka.

Komentář k tabulkám

Vybrali jsme z korpusu totality některá slova s nejvyšší frekvencí v období 50. let a uspořáдали je do čtyř tematických skupin, které byly v této době výrazně zastoupeny, a označili jsme si slova, která obsahují kladný sémantický rys barvou zelenomodrou (tmavší odstín) a slova obsahující záporný hodnotící rys barvou žlutou (svetlejší odstín). Doplnili jsme typickou kolokaci.

ideologický boj	50. léta	60. léta	70. léta	
bolševický	590	7	20	strana, kritika a sebekritika, princip
bolševik	476	9	24	ruský, strana bolševiků
dlouhotrvající	319	14	5	potlesk, ovace
geniální	329	15	7	Stalin, Lenin, Marx a Engels
imperialista	2329	85	41	anglo-americký, francouzský, západní, pikle imperialistů
jařmo	41	2	4	imperialismu, kapitalismu, kapitálu
jednomyslnost	20	6	1	naprostá
komunismus	1643	120	190	od socialismu ke komunismu, budování, stavby, vítězství
kráčeující	57	5	4	ke komunismu, pod prapory, rypadlo
lidově	1803	52	49	demokratická republika
maják	53	3	8	jako maják osvětluje veliký Sovětský svaz
milovaný	384	44	25	našeho milovaného presidenta Klementa Gottwalda
monopolista	200	1	4	americký, západoněmecký
nepřemožitelný	270	5	3	nepřemožitelných idejí marxismu-leninismu, Sovětský svaz
obviněný	1588	52	14	na lavičce obviněných, výpověď
ostrážitost	159	5	6	bdělost a, revoluční, zvýšení ostrážitosti
otroctví	142	3	2	fašistické, kapitalistické, koloniální
podlý	138	1	8	zrádce
podněcovatel	303	4	7	(nové, světové) války
potlesk	1103	122	44	bouřlivý, dlouhotrvající, nadšený, neutuchající
radostně	236	10	8	oslavuje, vítá, žít
sionista	171	1	9	trockistě a, nepřátelská činnost sionistů, a buržoazní nacionalistě
spár	39	4	2	Na špinavých spárech Slánského
spiklenecký	701	2	9	s. činnost; protistátní s. centrum
spiknutí	337	33	50	kontrarevoluční, mezinárodní, protistátní

ideologický boj	50. léta	60. léta	70. léta	
studnice	47	3	5	s. sovětských zkušeností
tvrz	49	1	2	míru, socialismu
učit	1477	134	190	u. soudruh Lenin, Stalin, Gottwald; učit se, učit se, učit se
úhlavní	55	1	2	nepřítel
veliký	3814	245	244	stavby (komunismu), Stalin, vůdce, úspěch
vyvrhel	50	2	1	s nejodpornějším vyvrhelem dělnické třídy – Slánským
zářný	96	1	5	příklad, vzor
záškodnický	216	5	8	záškodnická akce, banda, činnost
zavléci	70	2	2	zavléci národy na krvavá jatka
zbídačování	100	3	2	a ožebračování, dělnické třídy, pracujících, proletariátu
zločinný	706	8	27	zločinné války, pikle, plány, záměry
zotročit	31	1	1	náš lid
zrádcovský	146	2	4	zrádcovská banda, činnost, klika, politika, zrádcovské živly

válka/mír	50. léta	60. léta	70. léta	
bakteriologický	925	49	7	zbraně, válka
barbarsky	51	1	2	válka, americké bombardování (Korej)
cizácký	59	2	1	proti cizáckému imperialistickému panství; uchvatitel
intervent	517	13	6	americko-britskými interventy, americkými i.
mír	10107	931	1166	Stalin – Gottwald – mír! Buduj vlast – posílíš mír! obránci, pevnost míru
štváč	147	1	10	válečný štváč
válečný	3859	244	138	proti válečným imperialistickým paličům, válečná hysterie

kolektivizace	50. léta	60. léta	70. léta	
boháč	982	10	23	vesnický
drobné	89	7	5	drobné a střední rolníky
družstevnice	146	4	4	družstevnic – dojiček z JZD
kombajnér	302	6	7	významný kombajnér, Hrdina socialistické práce D. Gontar
kulak	384	5	2	s příklady zlotřilé činnosti kulaků se setkáváme každý den

kolektivizace	50. léta	60. léta	70. léta	
lán	314	7	14	družstevní, scelené, společné, široké, velké lány
orba	168	3	6	hluboká, podzemní, zimní
sádlo	132	6	1	zvýší se produkce masa a sádla, ústřížek platí k odběru 200 g sádla
senoseč	120	4	2	dokončení/plán senoseče
splnit	4535	359	806	a překročit čestně, úspěšně, pětiletku, dodávky, na 100 %, závazek
traktorový	499	25	13	traktorová stanice
vesnický	1497	46	41	organizace strany
žně	1445	34	12	úspěšné provedení žní, příprava na žně, letošní žně

hornictví/ průmysl	50. léta	60. léta	70. léta	
horník	1492	94	203	Den horníků, mladí, naši, sovětští horníci
jáma	152	24	24	důl
krácející	57	5	4	rypadlo
nadplán	55	2	2	v nadplánu
překop	91	2	1	hnutí rychlorazičů překopů, ražení
šturmovština	23	1	2	bez zbytečné šturmovštiny a dohánění lhůt v poslední chvíli
tavba	177	4	27	zkrátit dobu tavby
úderník	238	1	8	nejlepší, přední

Na těchto tabulkách si můžeme ověřit výrazné rysy hodnocení, ať již kladné, tak i záporné.

4. Jazykové rysy „jejich“ jazyka

Jazyk propagandy budeme sledovat v následujících okruzích:

1. Nový význam slova – rozšíření polysémie.
2. Významové okruhy, v našem případě zastoupení jazyka vojenství.
3. Antonymnost, vypjatá útočnost jazyka a velice často i hodnotící významový rys.
4. Eufemismy.
5. Pragmatika oslovování.

4.1. Nejprve si všimneme významu některých slov, který se v tomto jazyce nově vytvořil. Jsou to například slova: **západ/Západ** a **západní**. Zajímá nás jejich negeografický význam, neoznačují se jimi jen země rozkládající se na západ od naší republiky. Patřilo tam tedy například i Rakousko, stejně tak Itálie, ale i země severské. Označoval dokonce i USA a Japonsko. Pro tento význam bychom mohli použít synonymum kapitalistický.

Příklad z SYN2000: *Pro zajímavost, Pepsi - Cola byla vůbec prvním „západním“ výrobkem prodávaným na trhu bývalého SSSR; v Zimbabwe se účastní přes tisíc žoldněrů z USA, Británie, NSR, Francie, Holandska a z dalších západních zemí.*

Tento význam odrážel rozdělení světa na dva poválečné světy – západní a východní blok. Zajímavé je, že ve významu slov *východ* a *východní* k tomuto významovému posunu nedošlo. To dokazuje zacílení mluvčích na stranu protivníka (platí pro jazyk propagandy) nebo na země, které obdivujeme („náš“ jazyk).

4.2. V této části se podíváme na významový okruh slova **boj**. Je to velice nadužívané slovo. Můžeme nalézt spojení – (*lityj*) *boj za mír*; *boj o každé zrno*, *třídní boj*. Je zaměřován následujícími slovy – **ofenzíva**, **bitva** (*poslední bitva vzplála* – začáteční verš Internacionály), (*imperialistická*) **agrese**, *být na stejné (správné) straně* **barikády**; (*kdo nejde s námi, jde proti nám* – heslo doby). Celé toto období se nazývá **studená válka**, snaží se o **diktaturu** (proletariátu). Velice časté je slovo **bojovník** (*za nový svět*). Stalin pro sebe užíval titul **generalissimus**, což je vojenský titul. Antonymem k boji je **mír** („Světů mír“ byla běžně užívaná formulka v závěru dopisů té doby) nebo **vítězství** (*Vítězný únor*, *nová vítězství strany*). Antonymem k bojovníkovi je **nepřítel** (*nepřítel lidu nikdy nespí*). I slovesa, která mají vysokou frekvenci v propagandistickém jazyce totality, se vztahují k oblasti boje – jsou to například **uhájít**, **vybojovat**, **zaštitit**. Tato část dokumentuje útočnost a militantnost totalitního jazyka.

4.3. Slova v tomto jazyce jsou zařazována do kladně a záporně hodnotících okruhů. Kromě *bojovníka* byl kladně hodnocen i **lid**, **masy** (časté je heslo *čelem k masám*), **dělník** (*dělník je smrtelný, práce je živá* – oblíbený citát z básně levicového básníka Jiřího Wolker), (*nomenklaturní*⁴) **kádry**, (*dělnická*) **třída**, **práce** (*práci posílí mír*). Zajímavý je postup při vytváření spojení *pracující inteligence* a *pracující rolníci*. Nutnost použití atributu **pracující** nám ukazuje, že součástí konceptu slov *inteligent* a *rolník* nebylo vykonávání práce.

Záporné hodnocení obsahovala následující adjektiva: **válečný** (*váleční štváči*), **západní**, **západoněmečtí** (*revanšisté*), **reakční** (*nejreakčnější síly imperialistů*), **kapitalistický** (*stát, systém, prohnitý kapitalismus*), **americký** (*agent, imperialismus, brouk*⁵), **buržoazní** (*historici, přežitek*), **sionistický** (*špión*⁶), **kontrarevoluční** (*síly*), **protistátní** (*spiknutí*), **oportunistický** (*názor*), **imperialistický** (*propaganda, agrese*), **třídní** (*nepřítel, boj, rozdíly*), **zpátečnický** (*síly*). **Kladně** hodnotící adjektiva byla následující: **dělnic-**

⁴ Vedoucí společenskou vrstvu tvořily tzv. nomenklaturní kádry. Šlo o řídicí pracovníky na střední nebo nejvyšší úrovni, tj. od úrovně vedení menšího závodu či podniku výše, včetně řídicí funkce na úrovni obvodního nebo okresního národního výboru, na vysoké škole, v nemocnici, na větším vědeckém pracovišti, na úrovni krajského národního výboru, ředitelství velkého státního podniku, na úrovni rektorátu vysoké školy či na úrovni jiných centrálních orgánů atd.

⁵ Do tehdejšího Československa dorazila v 50. letech mandelinka bramborová. Její invazi komunistická propaganda prohlásila za imperialistický útok a obvinila Západ, že mandelinku na českém území uměle vysazuje z letadel nebo prostřednictvím diverzantů (zcela ignorovali to, že ve stejnou dobu propukly podobné kalamity po celé Evropě); občas tak byla propagandisticky zvána *imperialistický* či *americký brouk*.

⁶ Spojení je z období procesů v 50. letech, kdy byli obžalováni především Židé z řad komunistů.

ký (třída, kádry, prezident), *lidový* (lidová demokracie⁷, Lidové milice), *demokratický* (centralismus⁸) – protimluv, *pracující* (lid), *lidově-demokratický* (republika), *proletářský* (internacionalismus), *mírový* (síly, slavnost, spolupráce, soužití), *socialistický* (morálka, vlastnictví, výstavba, způsob života), *sovětský* (Sovětský svaz, náš vzor; člověk), *komunistický* (morálka), *pokrokový* (síly), *soudružský* (pomoc, návštěva, prostředí).

4.4. Jazyk totality obsahuje i velké množství eufemismů. Námí uvedené se týkají především konce druhého období – konce 60. let. Spolupráci Československé socialistické republiky a Sovětského svazu jistila Smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci. Žádné z podstatných jmen obsažených v názvu nebylo pravdivé. Okupace v roce 1968 se oficiálně nazývala – *bratrská pomoc, internacionální pomoc, přátelská návštěva*.

4.5. Pragmatika oslovování se v jazyce totality měnila. Všeobecně je známo, že členové komunistické strany se oslovují *soudruhu/soudružko* a používají tykání. V neutrálním oslovování se stále užívalo ve styku dvou lidí, kteří nemají bližší přátelský vztah, vykání a oslovení *pane/paní*, pro mladou dívku *slečno*. Tak jako je to i dnes. V období totality členové strany, velice často to byli nadřízení v zaměstnání, oslovovali i nečleny strany oslovením *soudruhu/soudružko*. Někdy v situacích, kdy měli použít vykání, používali i stranické tykání. Byly např. vyhlašovány kampaně, kdy nebylo možné ve školách oslovovat učitele *pane učiteli/paní učitelko*. Přísně se nakazovalo používat oslovení *soudruhu/soudružko*. Dokonce se vytvořilo pragmatické rozlišení – oslovil-li nadřízený v zaměstnání podřízeného nestraníka např. „soudruhu Vaňku, stav se v ředitelně“, znamenalo to, že soudruh Vaněk má problémy a soudruh ředitel mu je bude vytykáat.

V období prosazování oslovení *soudruhu/soudružko* už bylo mimo běžný úzus oslovení *milostivý pane/paní/slečno*. V komunistické propagandě mělo toto slovo zcela záporný význam. Podívejme se na kontext z korpusu totality:
tak mě „milospán“ Brynych udal „pracáku“, popisovala jeho nelidské chování Vošická.

5. Ukázky „našeho“ jazyka

Vedle jazyka propagandy, který byl útočný a lživý, existoval i jazyk, kterým reagovali na vzniklou situaci lidé „*stojící na druhém břehu*“, tedy běžní uživatelé jazyka. Je to ten tzv. „naš“ jazyk. Jsou to jednotlivá pojmenování nebo zkomoleniny jazyka propagandy, z kterých vyplýval jazykový humor. Z tohoto období existují například následující slova – *aparátčik*⁹ (*komunistický aparátčik*), *absurdistán*¹⁰ (*předchozí čtyřicetiletý absurdistán*), *Dederon*¹¹ (*Přes noc se z těch Dederonů stali boháči . Jezdili v trabantu , ted*

⁷ Jazykové zdvojení významu-protimluv (SSJČ) demokracie, -e ž. (z řec.) 1. (ve státě) princip nadvlády většiny menšiny, vlada lidu.

⁸ Další jazykový protimluv.

⁹ aparát + ruská přípona *-čik* > *aparátčik*

¹⁰ V češtině se tvoří některá označení států příponou *-stán* (Afganistán, Kazachstán, Pakistán), v tomto případě je využito apelativum *absurdní* a přípona *-stán*. Nové slovo označuje zemi, kde je vše absurdní (SYN2000).

¹¹ Slovo vzniklo ze zkratky pro východní Německo – DDR. Výslovnost v češtině je [dédéer] > *deder* + přípona *-on* > *dederon* = obyvatel komunistického Německa. Ukázka je ze SYN2000.

mají západní auťák), **papaláš**¹² (*Ochranka stranických papalášů se často vydávala za čišníky, uvaděče*), **rychlakvaška**¹³ (*V tom čase se vyhazovalo z práce na běžícím pásu a do redakcí vpochodovaly „rychlakvašky“*), **vokovická Sorbona**¹⁴ (*Absolvent „vokovické Sorbonny“* (vysoké školy ÚV KSČ v Praze). Oblíbené oficiální heslo **Ar' žije Sovětský svaz!** bylo pozměněné o dodatek *ale za svoje!*

Jak již bylo řečeno výše, doklady k tomuto jazyku musíme sbírat excerpčí od pamětníků, nebo se s nimi setkáváme jako s citacemi, které odkazují k danému období, ať již v běžné komunikaci, v korpusech současného jazyka nebo na internetu. Velice rádi bychom tento jazyk alespoň neúplně zachytili pro mladou generaci, která již některá slova, slovní spojení ani realitu, kterou odrážejí, nechápe. Podívejme se na předběžnou verzi některých hesel připravovaného slovníku.

6. Ukázky z Malého slovníku reálií komunistické totality¹⁵

Ukázka encyklopedického hesla:

akce Kulak byl krycí název pro operaci StB, která probíhala v letech 1951 – 1954, při které byli nuceně vystěhováváni neloajální rolnické rodiny, jejich majetek byl zabavován, s jejich členy probíhaly vykonstruované procesy, byli vězněni a diskriminováni: *Rovných padesát let uplynulo od spuštění akce Kulak, kterou nastupující komunistický režim v roce 1952 namířil proti sedlákům v celé republice* /internet

cenzura (*v textech se vyskytuje pouze v 60. a 70. letech*) hlavní opora režimu; její zrušení bylo jedním z hlavních předpokladů vzniku Pražského jara; zajistoval ji Federální úřad pro tisk a informace (FÚTI); do roku 1968 Tiskový dohled: *Daleko horší to bylo dříve, kdy existovala v denících a časopisech skutečná cenzura, šikovně řízená, zahalená do „novinářské solidarity“; Po organizačně a kádrově nepřipraveném a bezhlavém zrušení cenzury se dostaly do rukou a pod rozhodující vliv pravicově oportunistických skupin* /korpus totality

Ukázka slov a slovních spojení příznačných pro slovník totality

agent (*vysoce převažuje v 50. letech*) = **diverzant**, **špión** vysoká frekvence užití je vyvolána fobií hledání škůdců nového režimu; je to člověk spolupracující s výzvědnými organizacemi, škůdce komunistického režimu: *agent americké výzvědné služby; agenti amerického imperialismu; agenti západních imperialistů; agent buržoasie a nepřítel komunistické strany; agenti CIA; za pomoci zrádné bandy agentů* /korpus totality

banda (*slovo se vyskytuje ve vysoké frekvenci převážně v 50. letech*): *Oč šlo této spiklenecké bandě Slánského a jeho společníků?; Slánský a jeho zločinecká banda; titovská banda; Rozbitím zrádcovské a záškodnické bandy Clementise a spol.* /korpus totality

agitační středisko prostor, který zřizovala KSČ na vesnicích, v městských čtvrtích, později i na závodech. Zde probíhala politická agitace, stranické vzdělávání, uveřejňovaly se zde nástěnky, vyráběly bleskovky a listovky, připravovaly se relace místních a závodních rozhlasů: *Podle zásad schválených sekretariátem ÚV KSČ jsou agitační střediska zřizována v místech i v socialistických organizacích* /korpus totality

Ani zrno nazmar! oblíbené heslo, především v období kolektivizace; Ani zrno, nazdar! – vtipná varianta hesla: *aby v naší republice byl dostatek chleba, aby ani zrno z bohaté úrody nepřišlo nazmar* /korpus totality

¹² (stranický) funkcionář (SYN2000)

¹³ rychlakvašené okurky – malé okurky, krátkodobě naložené v octovém nálevu, připravené za krátkou dobu ke konzumaci; zde mínění absolventi stranických škol, kteří za nezaslouženě krátkou dobu získávali tituly (SYN2000).

¹⁴ Vysoká stranická škola, která sídlila v pražské čtvrti Vokovice (SYN2000).

¹⁵ Vydalo Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2012.

čelem k masám komunistické heslo: *Každého komunistu zavazují slova soudruha Gottwalda „Čelem k masám“; při každodenním získávání mas pro politiku strany – naplnění zásady „čelem k masám“ /korpus totality*

Slova, která doplňují dobovou realitu

androš (ani jeden výskyt v korpusu totality) **1** nezávislý hudební styl, underground: *Jedinej opravdovej androš v Čechách jsou Plastici a Dégěčka /internet* **2** příslušník hudebního undergroundu: *Právě Brabencova „cesta od androše k Asanaci“ názorně ukazuje, jak se režim vypořádával s těmi, které nemohl ovládnout /internet* **3** člověk, který připomínal zevnějškem a životním stylem příslušníka hudebního undergroundu (měl dlouhé vlasy, nosil vytaháný svetr a obnošené džíny, vyhýbal se pracovnímu poměru, čas trávil v hospodách, byla to jakási česká verze hippies): *je pravda, že já na řadového občana již řadu let seru, starám se o občany neřadové – to jest vlasatce, máni, androše nebo pankáče /SYN* [slovo vzniklo na základě výslovnosti anglického slova underground]

bon (ani jeden výskyt v korpusu totality) tuzexová poukázka, kterou bylo možné získat výměnou za západní devizy. Platilo se jimi ve speciálních prodejnách Tuzexu, kde se prodávalo především západní zboží. Lidé, kteří neměli přístup k západním penězům, mohli koupit bony pouze na černém trhu od veksláků. Oficiálně měl jeden bon hodnotu jedné Kčs. Na černém trhu se jeden bon v osmdesátých letech 20. století prodával přibližně za 5 Kčs: *vznikla celá hierarchie nelegálních překupníků, od nichž mohl takzvané bony získat i „obyčejný“ občan /SYN*

céčka plastové různobarevné odlitky ve tvaru c, které bylo možné spojovat do dlouhých řetězců. Jejich sbírání se stalo velkou vášní dětí v 70. a 80. letech: *Kolem céček se spontánně rozpoutalo doslova šílenství „céčková horečka“.* Céčka byla používána na hraní, jako módní doplněk nebo také jako platidlo pro dětský výměnný obchod /internet

číšník patřil v době normalizace mezi bohatou kategorii obyvatel, profitoval z nedostatku potravin, z přijímání spropitného a podvodného prodávání vlastního alkoholu v restauraci, za vyšší ceny, které se tam plátily

7. Závěr

V knižní podobě vyšel Slovník komunistické totality¹⁶ založený pouze na korpusu totalitní propagandy. Opírá se o jeho frekvenční zpracování. Je doplněný o historickou esej a některé další doplňující materiály. Slovník, z kterého jsou naše ukázky hesel, vyšel v roce 2012.

LITERATURA

MACURA, Vladimír: Šťastný věk. Praha: Pražská imaginace 1992.

¹⁶ Čermák, F. – Cvrček, V. – Schmiedtová, V., Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2010.

**Človek
a jeho
jazyk /3**

**Inšpirácie
profesora
Jána Horeckého**

Pri príležitosti
90. výročia narodenia
profesora Jána Horeckého

**Editorka
MÁRIA ŠIMKOVÁ**

Návrh obálky: Eva Kovačevičová-Fudala

Zodpovedný redaktor:

Príprava tlačových podkladov: V. Radik

Preklady a korektúry anglických abstraktov: A. Böhmerová

Prvé vydanie. Z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV vydala a vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, v Bratislave roku 2015 ako svoju 3865. publikáciu. 632 strán.

ISBN 978-80-224-1181-3